

अच्युतग्रन्थमालाया (क) विभागे १२श कुसुमम्

माध्यन्दिनशाखीयं

शतपथब्राह्मणम्

[सप्तमतश्चतुर्दशकाण्डान्तः]

(द्वितीयो भागः)

तच्च

सर्वतन्त्रस्वतन्त्राणामाम्नायविद्यावाराणां तत्रभवतां सुगृहीतनामधेयानां
महामहोपाध्यपण्डितप्रवरश्रीविद्याधरशर्मणामन्तेवासिना
वेदाचार्येण मिश्रोपाह्वपण्डित-
श्रीवंशीधरशास्त्रिणा
सम्पादितम्

प्रकाशनस्थानम् —

अनुग्रहग्रन्थमालाकार्यालयः, काशी ।

प्रकाशकः—
श्रेष्ठिप्रवरः श्रीगौरीशङ्करगोयनकाः
अच्युतमन्यमालाकार्यालयः
काशी

मुद्रक — नारायण राजाराम सोमण
श्रीलक्ष्मीनारायण प्रेस
काशी

प्राक्कथनम्

प्रसिद्धाश्चत्वारो वेदाः, शाखाश्च प्रसिद्धाः सद्गुण्या महाभाष्यादौ—
 “एकशतमध्ययुशाखाः, सहस्रवर्त्मा सामवेदः, नवधाथर्वणो वेदः, एकविंशतिधा
 वाह्वृच्यम्” इति । नामानि चोपलभ्यन्ते कतिचित् । तत्र यजुर्वेदो द्विधा शुक्लः
 कृष्णश्चेति । कृष्णयजुर्वेदस्य पडशीतिशाखाः । शुक्लस्य पञ्चदश । पूर्वत्र
 एकशतमित्यस्य एकाधिकं शतम् (१०१) इत्यर्थः । ताश्च माध्यन्दिन-कृष्ण-
 तित्तिरि-हिरण्यकेशि-सत्यापाङ्ग-बौधायनापस्तम्बप्रभृतयश्चरणव्यूहबौधायनादिगृह्यसूत्रेषूप-
 लभ्यन्ते । एतासु शाखासु काश्चन शुक्लस्य काश्चन कृष्णस्य । अथ को
 वेदः ? काः शाखाः ? प्राधान्येनालौकिकैरुपायैः पुरुषार्थान् यो वेदयति स
 वेदः । प्रासङ्गिकतयाऽऽध्यात्मिकाधिदैविकाधिमौक्तिकानि तत्त्वानि बोधयतीत्यपि
 वेदस्य वेदत्वम् । स च वेदः केनापि रूपेण एक एवासीदिति पुराणेषु दृश्यते ।
 न च तस्य क्रमः काप्युपलभ्यते । ऋग्यजुःसाम्नां पृथग्गणानुद्धृत्य चतस्रः संहिता
 भगवता वेदव्यासेन संगृहीता इति तु लभ्यत एव । अतोऽनुमीयते पूर्वं कमप्येकं
 विषयमवलम्ब्य तस्य विधिः, ततस्तस्य प्रशंसा, ततस्तत्रेतिकर्तव्यता, फलम्, तत्रैव
 विषेयधर्मविनियुक्तानामृग्यजुःसाम्नां शिष्यबुद्धौ पदार्थप्रतिबिम्बनार्थं दृष्टान्ता
 इत्यादिविषयक्रमेण वा देवतास्तुतिक्रमेण वा मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य वेदस्य पिण्डितः
 पाठ आसीदिति दधिमथनादिव तक्रनवनीतविभागो जातः । एवं सति मन्त्रब्राह्मणयो-
 रुभयोरपि नित्यत्वं नितरां सिद्धयति । एवं मन्त्रसमुदायात् पृथक् समुद्धृते ऋगादि-
 मन्त्रगणेऽवशिष्टं ब्राह्मणमपि तत्तन्मन्त्रलिङ्गैः पृथक् संगृहीतम् । ततस्तद्विभाजक-
 विधिष्वैर्यावद्भिः पदवर्णवाक्यस्वरभेदैरुच्चारितैर्विनियुक्तैर्जैः स्मृतैर्वा विहित-
 कर्मापूर्वसाधकता समुणा भवति तावद्भिः पाठैः कल्पान्तरिथैरीश्वरीयसङ्केतविषयैः
 शाखाभेदः स्वतपोवलेन दृष्टः । येन यस्याः शाखाभेदो दृष्टस्तेन तस्या एव प्रवचनमपि
 कृतमिति तस्यैव नाम्ना प्रसिद्धा सा शाखा । ततस्तच्छिष्यपरम्परायां प्रचलिता
 या शाखा तच्छाखीयास्ते जाताः । अतस्तेषां स्वशाखीय एव विधिः, पाठः, क्रिया,
 क्रमश्चेत्यादिरपूर्वसाधक इति तथैवानुष्ठीयतेऽद्यापि तत्तच्छाखीयैः ।

तत्र यजुषां माध्यन्दिनशाखा प्रधानभूतेति नात्र विवादः । तथा हि ‘इमन्देवाः’
 इति (यजु० ९ । ४०) राज्याभिषेकमन्त्रे ‘एष वोऽमी राजा’ इति सामान्यतः सर्वनाम्ना

पाठो माध्यन्दिनशास्त्रायाम् । 'एष वः कुर्वो राजा', 'एष पशलो राजा' इत्यूहविरण-
रूपेण काण्यशास्त्रायाम् । 'एष वो भरतो राजा' इति वैचिरीयशास्त्रायाम्, 'एष ते जनते
राजा' इति काठकादौ । तथा च सामान्यविशेषयोर्भेदेऽपि व्याप्यव्यापकभावस्याऽ-
वश्यंभावात् सामान्यपाठस्य व्यापकत्वात् प्रधानभूता माध्यन्दिनसंहिता, तदनुसारित्वाद्
ब्राह्मणमपि प्रधानं तस्याः । किञ्चैवं ब्राह्मणम् 'हिङ्गुत्यान्यात्' इति साम विधत्ते ।
'नासामा यज्ञोऽस्ति' इति सामहीनस्य वैगुण्यं प्रतिपादयति, हिङ्गारपूर्वक्रमेण साम-
गानमिति च नियच्छति । प्रकृतक्रमोपयोगिनमौद्गात्रमपि स्वयमेव विशदं विधत्ते
नान्यदपेक्षत इति । एवं तत्प्रकरणे हौत्रमपि स्वयं विधत्ते । तस्मात् समग्राह्योपदेशः
प्रकृतियागेषु माध्यन्दिनीयशतपथविहितेषु ।

इदं शतपथब्राह्मणं माध्यन्दिनशास्त्रायाम् । सा च शाखा प्रधानतया सर्ववेदशास्त्राद्यु-
प्रकृतिभूतानामिष्टिप्रशुसोमानां प्रयोगसभयेतार्थस्मारकाणां मन्त्राणां साकल्येन पाठयत्वात् ।
तद्विधायकत्वादिदं ब्राह्मणमपि प्रधानम् । समग्राह्योपदेशकं चेदमेव ब्राह्मणम् । अन्यानि
तु परिशिष्टरूपाण्येवेति प्रतिभाति, तेपामेतदवशिष्टविधायकत्वात् । तथाहि—
इष्टिषु दर्शपूर्णमासेष्टी प्रधानभूते, तयोरुपक्रमे शालामवेदमारम्भ आचमनादि-
क्रियाकलापस्य समुक्ति सट्टान्तं सैतिकर्तव्यतं समयोजनं च विधायकत्वात् । तत्र
'व्रतमुपैष्यन् ..अथ उपस्पृशति' इति विधायकं वाक्यम् । 'लिङ्घे लेट्' (पा० सू०
३।४।७) इति स्पृशति इत्यस्य लेङन्तत्वात् । आहवनीयगार्हपत्ययोर्मध्ये प्राङ्मुखस्तिष्ठ-
न्निति इतिकर्तव्यता । 'तयदप उपस्पृशति' इत्यादि युक्तिः । ततोऽपि प्रजस्तिः । 'भेध्यो
भूत्वा' इत्यादि प्रयोजनम् । एव 'सोऽग्निमेवाभीक्ष्णमाणो व्रतमुपैति' इति व्रतप्रहण
विधिः । 'अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि' इति उपक्रमः । तत्रैव 'अथ संस्थिते विसृजते'
इत्यादिना उपसहारोऽपि दर्शितः । अन्ये ब्राह्मणग्रन्थाः, कर्मारम्भभूतमाचमनादिकं
नाधिकुर्वन्ते । नापि स्वस्मिन् विहितानां कर्मणां समग्राह्यज्ञान्युपदिशन्ति, किञ्च
साकाह्वाण्येव दृश्यन्ते । आग्राह्येणवाद् ह्यदशकपालादारभ्य ऐतरीये ब्राह्मणे कर्माणि
दृश्यन्ते । ताण्ड्ये महाब्राह्मणे गवामवनादिकं प्रथमं दृश्यते । तत्रापि न समग्राह्यो-
पदेश इति हेतोस्तत्र प्रकृतियागो अपेक्ष्यन्ते । ते च माध्यन्दिनीये इति समन्यातं
तस्यैव प्राधान्यम् । अत्र तु इष्टिमात्रस्य प्रकृतिभूता दर्शपूर्णमासेष्टि साह्योपाह्वा
प्रथमकाण्डे विहिता । यस्या मन्त्रा संहितायां प्रथमाध्यायस्य पञ्चमऋग्वेदकान् आरभ्य
द्वितीयाध्यायस्याष्टाविंशतिकण्डिकापर्यन्तम् । 'अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि' इति
श्रुतिज्ञापूर्वकं षष्ठित्वा द्वितीयाध्यायस्याष्टाविंशतितमार्थां कण्डिकायाम् 'अग्ने व्रतपते व्रतम-

चारिपम्'इत्युपसंहृताः । एवमस्मिन् ब्राह्मणे पृथक् पृथक् क्रियासु विनियुक्ता व्याख्याताः समर्थिता निदर्शिताश्च मन्त्राः । प्रथमकाण्डान्ते उपसंहारश्चैवम् । 'अथ व्रतं विसृजेते'...इदमहं य एवास्मि सोऽस्मि' इति प्रतीकमादाय 'तद्दु खलु पुनर्मानुषो भवति तस्मादिदमहं य एवास्मि सोऽस्मीत्येवं व्रतं विसृजेते' इति । एवं सोमयागानां प्रकृतिभूतोऽमिष्टोमः । तस्य च मन्त्रा माध्यन्दिनसंहितायाश्चतुर्थ्याध्याय-मारम्याष्टमाध्यायस्य द्वात्रिंशत्कण्डिकापर्यन्तं साङ्गोपाङ्गाः क्रमशः पठिताः । स एवास्मिन् ब्राह्मणे तृतीयकाण्डे शालाप्रवेशमारभ्य प्रपद्यतः । ततस्तत्स्यैव विकृतिभूता ज्योतिष्टोमादयो निदर्शिताश्चतुर्थपञ्चमकाण्डयोः । किं बहुना, सर्वे प्रकृतियागा अत्रैव विहिताः श्रूयन्ते । अतः प्रधानताऽस्य स्वतः सिद्धा ।

ननु शताध्यायवत्त्वादन्वर्थनामधेयं प्रथमशास्त्रीयं चेति काण्वशतपथब्राह्मणं कथं न प्रधानमिति चेत्, न; सापेक्षत्वाद् व्युत्क्रमत्वाच्चेति । तत्र हि—'स यद्वा इतश्चेतश्च सम्भरति' इत्युपक्रमो दृश्यते । तत्र 'स' इति पदमधिकृतं कर्तारमपेक्षते । न चात्राधिकृतः कर्ता इति पूर्वोक्तहेतुभिः सिद्धप्रधानत्वं माध्यन्दिनं पाठमपेक्षते । तत्र हि मत-मुपैप्यन्निति कर्तोऽधिक्रियते । अधिकृत एव स इति पराम्रष्टुं योग्य इति सापेक्षता । काण्वेऽपि शतपथे द्वितीयकाण्डादौ व्रतमुपैप्यन्निति दृश्यते । अतस्तस्यैव परामर्श इति चेत्, सर्वादीनां पूर्वपरामर्शकत्वम्यैव प्रसिद्धत्वात् परपरामर्शित्वम् । ननु कथ-मन्यग्रन्थस्तच्छब्दोऽन्यग्रन्थस्थं व्रतमुपेतारं कर्तारं परामृशेदिति चेत्, सजातीय-त्वैर्नैककार्यविधायकत्वेन व्याप्यव्यापकभावात् । शतपथत्वेन समानत्वेऽपि कथं व्याप्यव्यापकभाव इति चेत्, मा भूत्परिमाणुकृतो व्याप्यव्यापकभावः, प्रधान-कृतस्त्वस्त्येव । सापेक्षमसमर्थं निरपेक्षं समर्थमिति न्यायेन निरपेक्षस्य माध्यन्दिनस्य प्राधान्यात्, पूर्वोक्तहेतुभिश्च । ननु

“याज्ञवल्क्यस्य शिष्यास्ते कण्ववैधेयैर्शौलिनः ।

मध्यन्दिनश्च शौपेयी विदर्भश्चाप्यु उर्दलः ॥

ताम्रायेणश्च वार्त्स्यश्च तथा गाल्वैशैपिरो^{१२} ।

आर्द्वी च तथा पैर्णी वीरैणी सपरायणः ॥

इत्येते वाजिनः प्रोक्ता दश पञ्च च संस्मृताः” (वायुपु० अ० ६१)

इति शुक्लयजुःशास्त्राप्रवर्तकेषु कण्वस्य प्रथमपाठात् प्रथमा कण्वशास्त्रा । तच्छा-स्त्रीयं ब्राह्मणमपि प्राथम्यात् कथन्न प्रधानमिति चेत्, प्राथम्यादुपविशतु प्रथमासने, न तु कमिन्कर्मकलापबोधने । ननु काण्वे एव क्रमिकः कर्मकलापः । तत्र हि प्रथमं

संभारसंपादनम् , पुनरग्न्याधानं प्रतिपाद्यते । नखग्न्याधानमन्तरेण क्रिमपि वैदिकं कर्म कर्तुं शक्यते, अनधिभारित्वात् । अतः काण्वब्राह्मणस्य प्राधान्यमिति चेत्, तदपि न बलवत्तरं साधनम् । आधाने पचमानेष्टिर्विधीयते । सा च दर्शपूर्णमासविकृतिः । विकृतौ च समग्राहोपदेशाभावात् प्रकृतिसापेक्षता । तथा चाधाने स्मृतिविषयीभूते सापेक्षतया यलादुपस्थिता दर्शपौर्णमासेष्टिः प्रथमा सम्पद्यते क्रियाकलापवुभुस्तुहृदयारोहणायेति तदुपक्रम्य प्रवर्तमानं माध्यन्दिनीयमेव ब्राह्मणं प्रधानम् । नहि व्याप्यव्यापकभावमवलम्ब्य वेदस्यैकत्वमेकदाक्यत्वमेककर्मविधायकत्वमेकापूर्वसाधकत्वं च कर्मणां सेत्स्यति । यथा सञ्जु त्रयाणां दर्शयागानां त्रयाणां पौर्णमासयागानां भिन्नकालिकानामपि साहोपादानामेकापूर्वसाधकता, तथैव हौत्राध्वर्यवोद्गात्रविनियुक्तानामृग्यजुःसाम्नामेककर्मसपादकत्वम्, तथैव ब्राह्मणानां मिलित्वैव कर्मकल्पविधायकत्वमिति सिद्धं, कस्यचित् समग्राहोपदेशकत्व कस्यचिदवशिष्टप्रतिपादकत्वमिति सिद्धो व्याप्यव्यापकभावः ।

अथ कीदृक्स्वरूपा देवताऽभिमताऽस्मिन् शतपथे ? मूर्तिमती पञ्चगूतात्मिका दृश्यत एव सूर्यादिभिन्स्था नारायणमूर्तिश्चन्द्रादिमण्डलस्था च चेतना । ननु 'भूम्यै स्वाहा, 'अन्तरिक्षाय स्वाहा' इत्यादौ जडानामपि पदार्थानामुद्देश्यत्वेन देवतात्व प्रतीयते तत्कथं चेतनावत्त्वमिति चेत्, पुराणपुरुषस्य व्यापकस्य यज्ञाधिष्ठानुर्महाभाग्यत्वात् प्रत्येकव्यक्तिगत्वेन तत्तद्रव्यव्यधिष्ठातृत्वात् तदभिमानो पृथक् पृथक् देवता चेतना एव । यथा सञ्जु मनुष्यादीनां शरीरस्य जडत्वेऽपि तदधिष्ठानुर्जीवस्य चेतनत्वेन शरीरस्यापि चेतनाभिमानिता, एवं भूम्यादीनामभिमानिनी देवता चेतना इति ध्येयम् । ननु यदि मूर्तिमती देवता तर्हि हविरादिसम्भदानार्थमाहृताऽपि स्वाहेति समर्पितं हवि कथं न स्वीकुरुते ? यदि स्वीकुरुतेऽदृश्या महेश्वर्यवती, तर्हि समकालमनेकेषु देशेषु सखु यागेषु न शक्नोति सा सर्वत्र गन्तुम् । यत्रैव सा न गच्छेत्तत्रैव वैगुण्यम् । यागवैगुण्यात् फलवैगुण्यम् । फलवैगुण्यात्तद्व्योषकवेदाप्रामाण्यमिति महती कष्टपरम्परा । न कापि कष्टपरम्परा, व्यापित्वा देवता द्रव्यमात्रेण व्याप्ता स्वकीयाया प्रियाया संज्ञायामपि व्याप्ता । संज्ञासंज्ञिनोश्चाभेदात् संज्ञामयी देवता कर्मकाले मन्त्रोच्चारणस्यावश्यकत्वादुपस्थितैव । ननु संज्ञाया शब्दरूपत्वात् शब्दस्य च गुणत्वात् गुणस्य द्रव्यसमवेतत्वात् कथमन्यत्रगामित्वम् इति चेत्, न; शब्दो द्रव्यं देशान्तरगामित्वात् आपातजनकत्वात् । सति पटद्वयप्रणादे हृदयकम्पादेस्तार्किकैरपि अनुभूयमानत्वात् । एवं सिद्धे शब्दस्य द्रव्यत्वे नित्यत्वं नानोपायैः साध्यते भीमासकैर्वैयाकरैः । वेदान्तिभिश्च व्याप्यहारिकनित्यत्वं स्वीकृतमेवेति शक्नोति नानादेशानुपस्थातुं मन्त्र-

मयी चेतना देवता यज्ञकर्मणि । नैतावता सूर्यादीनां तैजसी चेतना सूर्यमण्डलवर्तिनी
मूर्तिरपलपितुं शक्यते प्रत्यक्षत्वात् । यथा भूलोके मौमं शरीरं तथा दुलोके तैजसं
शरीरं भवितुर्महति, लोकत्वात् । भोगायतनशरीरं विनाऽदृष्टकार्ययोर्जन्यजनकभावानुप-
पत्तेः । यद्यत्कार्यं तत्तददृष्टजन्यमिति व्याप्तेः सिध्यति नानारूपवती देवता । यज्ञादौ
कर्मणि तु शब्दमय्या एव भावना कर्तव्या तद्द्वारैवेष्टफलसिद्धिरिति नियमात् ।
अतएव जैमिनिना सिद्धान्तितमन्यथयति श्रीहर्षः—

‘विधिरूपकलनादुपपन्नं तस्य जैमिनिमुनिस्त्वगुदीये ।

विग्रहं मस्तमुजामसहिष्णुर्व्यर्थतां मदशानिं स निनाय ॥ (नै. ५।३९) ।

एवं हि दार्शनिकाः सिद्धान्ताः स्वसरणिसंशोधनाय प्रसरन्ति । यथा तार्किकैः
सुवर्णादेः पदार्थजातस्य प्रतिज्ञातसप्तपदार्थान्तर्गतद्रव्याणां नवस्वरक्षायै युक्त्या तेजसि
कृतेऽप्यन्तर्भावे नापलपितुं शक्यते गुरुत्वं तेजस्यविद्यमानमपि । वस्तुतः संयुक्त-
द्रव्यं सुवर्णादिकम् । एवं विग्रहयतोऽपि पुरुहूतादेः स्वान्निग्रहपारिहाराय पुरुहूत-
मयत्वस्वीकारेऽपि न पुरुहूतवाच्यत्वतिरस्कारः, वाच्यवाचकयोर्भेदस्य सर्वलोकेवेदप्रसिद्ध-
त्वात् । यत्रापि शब्दस्य शब्द एव वाच्यः ‘त्रैल्यः’ (पा. सू. ७।१।५३) इत्यादौ भेदः
सिद्ध एव, अर्थभेदात् । एवं चास्तु याज्ञिकेऽवसरे जैमिनीयः सिद्धान्तः फलदायकः ।
पुरुहूतादीनां पुररूपत्वे साधिते तु रूपवतामपि तेषां कथं न चाक्षुषविषयतेति
निग्रहापत्तिः । अत्रस्तथाभावनाः । शब्दो हि प्रथमा प्रतिमा देवतानाम् । तस्य
तादात्म्यरूपेण तादात्म्यं भावनीयमित्येव तात्पर्यम् । अत एव “इन्द्रो वज्रेण वृत्रस्य
शिरः”, “वज्रहस्तः पुरन्दरः”, “अपा फेतेन नमुचेः शिरः” इत्यादिप्रकरणस्थं
ब्राह्मणं संबदति ।

ननु ‘उर्वशी हाप्सरा ऐड पुरुरवमकायत’ ‘जनमेजयं पारीक्षितम्’
इत्यादिभिः प्रतीयते प्रत्यासन्नोऽयं वेद इति चेत्, न; अनादीनीमानि नामानि ।
प्रतिकल्पं तादृशनामवतां दर्शनात् । तथाहि देवीभागवतोक्तं परीक्षितः सप्तविंश-
तितमकलियुगस्य । श्रीमद्भागवतस्य तु अष्टाविंशतितमकलियुगस्येति । सूर्य-
वंशेऽपि जनमेजयस्त्रेतादादासीत् । देवीभागवतप्रामाण्येन यस्य समयः क्रोडि-
भ्य उपरितनः सिध्यति, दृश्यतामवताराध्याये श्रीरामचन्द्रस्य समयः । तस्मात्पूर्व-
फालिकः सः । एवं ‘स्यू’ शब्दः केतुमालीयमाषासु सूर्यां प्रसिद्धः । किमेतावता भाषान्यो
वेदे शब्दा आगता इति कुकल्पना कल्पते, न कदापि । नेयातेऽपि स्यूशब्देन सूची

गृह्यते । 'विष्णोः स्यूरसि' (शु० य० ५ । ३०) इत्यादित एव वेदात् प्रसृताः सर्वे शब्दास्तासु तासु भाषासु यत्र तत्र प्रसिद्धाः । कः खलु विषयो न दर्शितो ब्राह्मणेषु । विशेषतः प्रकृतशतपथे । शतपथत्वं च न केवलमस्य शताध्यायवत्त्वेनैव । अपि तु शतशो विषयप्रतिपादनमार्गदर्शनेनापि । तथाहि सर्वाणि विधिवाक्यानि पठ्यन्तेऽत्र । अत एव श्रौतसूत्राणां खनिः । तथैवानुक्रमदर्शनेन सर्वानुक्रमणिकानाम् । स्वाध्यायप्रशंसादिनिदर्शनेन स्मृतीनाम् । तदक्षमेधस्याश्वमेधत्वम्, तद्वेदस्य वेदत्वम्, इत्यादिविवृतिव्याकृतेर्व्याकरणस्य । क्वचित् संज्ञाशब्दानां निर्वचनावदेवतास्वरूपनिर्वचनाच्च निरुक्तस्यापि खनिरेव । अत्र 'एका च मे तिस्रश्च मे' इति विषमाङ्कसंकलनया 'चतस्रश्च मे' इत्यादि समाङ्कसंकलनया 'एक्याऽस्तुवत' इत्यादिस्थलेषु च संख्येयगणनया गणितमूलभूतो योगो दर्शितः । ग्रहनक्षत्रादिवर्णनेन ज्योतिर्विज्ञानं दर्शितम् । वृत्रोदाहरणनिदर्शनेन नमुचिवधनिदर्शनेन ससुद्रमथनादिनिदर्शनेन च पुराणेतिहासानामाकरभूतमिदं ब्राह्मणम् । लौकिकान्यपि संख्यातीतानि विज्ञानानि दृश्यन्ते प्रासङ्गिकानि, ग्रन्थविस्तारभयपरिहारायात्र नोदाह्रियन्ते । दृश्यन्तां पुस्तकावलोकनरसिकैर्विषयसूच्यां प्रकरणशीर्षकेषु च ।

अस्मिन् ब्राह्मणे उदाचानुदाचौ द्वावेव स्वरी न स्वरान्तरम् । यकारस्य जकारोच्चारणम्, पकारस्य खकारोच्चारणम्, अनुस्वारस्य ँकारोच्चारणम्, पत्रादिस्थवकारस्य द्विस्ववकारोच्चारणम्, रेफस्योप्म-ऋकारैः संयुक्तस्य रेकारोच्चारणम्, लकारस्योप्मसंयुक्तस्य लेकारोच्चारणम्, माध्यन्दिनसंहितावदेव भवति । विसर्गेष्वङ्गुलिप्रक्षेपणं तु न क्रियते । यत्र द्वयोरक्षरयोस्त्याषां वाऽनुदात्ता तत्र सर्वाण्यप्यक्षराणि हस्तेन कण्ठेन च अनुदात्तानि उच्चारणीयानि ।

कृप्यायजुर्ब्राह्मणेऽपि त्रयः स्वराः सन्ति । ब्राह्मणान्तरेषु स्वराणामभाव एव ।

सामवेदे गाने मध्यम-गान्धार-ऋषभ-पङ्कज-धैवत-निपाद-पञ्चमेति क्रमेण सप्त स्वराः क्रियन्ते । तत्र मध्यमे हस्तो रिक्त एव स्थाप्यते । गान्धारे अङ्गुष्ठेन तर्जन्या मध्यं पर्वं स्पृश्यते । ऋषभेऽङ्गुष्ठेन मध्यमाङ्गुलिमध्यपर्वं, पङ्कजेऽनामिका मध्यपर्वं, धैवते कनिष्ठामध्यपर्वं, निपादे कनिष्ठामूलम्, पञ्चमे तर्जन्यमं स्पृश्यते ।

यस्य वर्णस्योपरि/एतच्चिह्नं तस्य दीर्घमुच्चारणं तर्जनीमध्यस्पर्शो हस्तस्य तिर्थस्पर्शं च भवति ।

यत्र—एतद्गण्डसदृशं चिह्नं तत्र तर्जनीमारभ्य कनिष्ठिकापर्यन्तं स्पृशेत् ।

यत्र ^उ एतच्चिह्नं भवेत् तत्र पूर्ववत् तर्जनीमारभ्य कनिष्ठान्तं कनिष्ठामारभ्य तर्जनीं यावत् स्पृष्ट्वा मध्यमामन्तः शिपेत् ब्राह्मतीर्थसंस्पृष्टां कुर्यादिति ।

यत्र ^क एतच्चिह्नं भवेत् तत्र मध्यमामग्रमारभ्य मूलं यावत् स्पृशेत् ।

यत्र वर्णस्योपरि ९ लिखितं स्यात्तत्र तर्जनीमूलमारभ्य अग्रं यावत् स्पृशेत् ।

विरागे विसर्गं सानुनासिकमुचरेत् । अनुनासिकस्य चोच्चारणं ङकारतुल्यं भवति । दीर्घमृगं रे इत्युचरेत् । ऋकारस्य च रे इत्युच्चारणं पकारहकारयोर्बोधि विधेयम् । सामसंहितायां मध्यम-गान्धार-ऋषभास्त्रय एव स्वराः क्रमेण स्थिति-दात्तानुदात्ता भवन्ति ।

अत्र वैदिकानां सौकर्यार्थं दर्शपूर्णमासादिवेदिनिर्माणप्रकार उच्यते—

तत्र दर्शपूर्णमासवेदिनिर्माणप्रकारः—

गार्हपत्यमध्यादाहवनीयस्य मध्यपर्यन्तं मध्येऽन्तरमष्टौ, एकादश, द्वादश के प्रकमाः । गार्हपत्यमध्यं केन्द्रत्वेन परिकल्प्य सार्धत्रयोदशाङ्गुलमितरज्ज्वा वृत्तं कार्यम् । इदं गार्हपत्याग्नेः स्थानम् । आहवनीयस्थानमायामतो विस्तारतश्च हस्त-मितम् । गार्हपत्याहवनीयान्तरस्य द्वादशपदपरिमितत्वपक्षे तदन्तरस्य षड्दस्तात्म-कत्वात् षड्दस्तां तदीयपदभागेन हस्तात्मकेन संयोज्य अर्थात् सप्तहस्तां रज्जुं गृहीत्वा तस्या अन्तयोः पाशौ कृत्वा, मध्ये च तृतीये तृतीये भागे चिह्नं कृत्वा, एकं पाशं गार्हपत्यमध्यशङ्खौ आसज्य द्वितीयपाशमाहवनीयमध्यशङ्खौ आसज्जायेत् । रज्जु-मध्यवर्तिनेर्द्वियोश्चिह्नयोः पश्चिमचिह्नस्थाने रज्जुं गृहीत्वा दक्षिणत आकर्षयेत्, यत्र तच्चिह्नं पतति तत्र तच्चिह्नं कृत्वा तस्मात्स्थानाद् उत्तरतः सार्धनवाङ्गुलव्यवहिते देशे शङ्खुर्देयः । शङ्खुस्थानं केन्द्रत्वेन परिकल्प्य यवाधिकोनविंशत्यङ्गुलमितरज्ज्वा वृत्तं कार्यम् । वृत्तमध्ये केन्द्रसंलग्ना परिधिपूर्वभागमादाय परिधिपश्चिमं यावत्सरल-रेखा कार्या । रेखात उत्तरभागस्य त्यागः कार्यः । वृत्तस्य दक्षिणार्धं दक्षिणाग्नि-स्थानम् । पूर्वोक्तयोश्चिह्नयोः पूर्वचिह्नस्थाने रज्जुं गृहीत्वा उत्तरत आकर्षणे यत्र चिह्नं पतति तदुत्तरस्थानम् । आहवनीयमध्यशङ्खुसकाशात् पश्चिमतस्त्वरत्नियवहिते देशे शङ्खुर्देयः । आहवनीयप्राचीशङ्खुसकाशात् सार्धत्रयव्यवहिते देशे दक्षिणत उत्तरतश्च शङ्खुर्देयः । चतुर्षु कोणस्थशङ्खुषु सूत्रार्पणाद् विषमचतुरस्रं भवति । प्राची-शङ्खुमारभ्य पश्चिमशङ्खुपर्यन्तं कोणद्वयवेष्टनेन सूत्रं प्रदेयम् । तत्प्राथम्यपरिमितेन सूत्रेण प्राचीशङ्खुमारभ्य दक्षिणकोणस्थशङ्खुवेष्टनेन दक्षिणतः, उत्तरकोणस्थशङ्खुवेष्टनेन

उत्तरतश्च शङ्कुर्देवः । ताम्यां शङ्कुम्यां पूर्वार्धचतुर्थीशेन वेदिमध्ये राद्ग्रहौ कार्या ।
द्वादशाङ्गुलं पदम् । अष्टयवमङ्गुलम् । चतुर्विंशत्यङ्गुलो हस्तः । (फा० शु० प०
१।२६-३०) इति ।

चातुर्मास्यवेदिनिर्माणप्रकारः—

चातुर्मास्ययागे पूर्वस्यां दिशि वेदिद्वयं निर्मातव्यम् । तत्र दक्षिणस्यां प्रति-
प्रस्थातुः, उत्तरस्यामध्वर्योः । प्रतिप्रस्थातुर्वेदिर्दशपूर्णमासवद्भवति । अत्र गार्हपत्य-
दक्षिणाग्नी न भवतो नाप्युत्करः । अध्वर्योर्वेदिरपि दर्शपूर्णमासवदेव भवति परन्तु
तत्र पूर्वपश्चिमयोर्दोर्ध्वं सप्तरलिमितं पडरलिमितं वा भवति । विस्तारस्तु दर्शपूर्ण-
मासवदेव । अत्र सप्रहौ न भवत । आहवनीयस्थाने द्वात्रिंशदङ्गुलदीर्घा तावद्विस्तारा
समचतुरस्रा चतुरङ्गुलोच्चा उत्तरवेदिः कर्तव्या । तन्मध्ये प्रादेशदीर्घा तावद्विस्तारा
एकाङ्गुलोच्चा नाभिर्भवति । पश्चाद्भागो उभयोर्वेद्योरन्तरालं प्रादेशमितं भवति । उत्करो
दर्शपूर्णमासवत्पूर्वतृतीये वेद्या वहिर्भवति । स च पडङ्गुलवृत्तभ्रामणेन द्वादशाङ्गुलवृत्तो
द्व्यङ्गुलखातश्च निष्पाद्य । उत्करात्पूर्वस्या दिशि द्वात्रिंशदङ्गुलमितं देशं त्यक्त्वा द्वात्रिंश-
दङ्गुलदीर्घस्तावद्विस्तारोऽष्टाङ्गुलपडङ्गुलान्यतरपरिमाणखातवान् चात्वालनामको गते
निष्पादनीयः । अध्वर्युवेदे, पश्चिमदिशि अरत्तिद्वयं मुक्त्वा गार्हपत्यखर. ४१
अथवा ४८ अङ्गुलमितहस्तेन दर्शपूर्णमासवत् संपादनीयः । दक्षिणाग्निखरश्च
पश्चिमवितृतीये देशे दक्षिणस्या दिशि गार्हपत्यात् संपादहस्तद्वयमितमन्तरालं त्यक्त्वा
संपादनीयः । दक्षिणान्ते पश्चिमदिशि द्यङ्गुलमितमन्तरालं मुक्त्वा प्रतिप्रस्थातृवेदि-
मध्ये समानसूत्रा प्राकृती वेदि सभ्यावसथ्यगार्हपत्यदक्षिणाग्निसप्रहोत्कराहवनीययुता
कार्या । प्राकृत्या एतद्वेद्याः संवन्धिनो दक्षिणाग्नेर्हस्तमितमन्तरालं मुक्त्वा दक्षिणस्यां
दिशि दक्षिणाग्निमध्ये समसूत्रा पितृयज्ञवेदिर्दशपूर्णमासवत् कार्या । इयं वेदिर्दक्षि-
णस्या अरत्तिविस्तारा उत्तरस्यां चतुररत्तिविस्तारा अरत्तिदीर्घा मध्ये दक्षिणाग्निमुता
भवति । अत्र गार्हपत्याहवनीयसंप्रहोत्करा न भवन्ति । एवमुत्तरस्यां दिशि चतुष्पथे
वा अयम्बकेष्पथे प्राकृती वेदिराहवनीययुता प्रकृतिवत् कार्या । इयं वेदिरुत्तरस्यां
दिशि अरत्तिविस्तारा दक्षिणस्या चतुररत्तिविस्तारा अरत्तिदीर्घा भवति । गार्हपत्य-
दक्षिणाग्निसप्रहोत्कराणामभावोऽत्रेति ।

सौमिकवेदिनिर्माणप्रकारः—

आदौ यागयोग्यां भूमिं निश्चित्य तत्र पश्चिमभागे द्वादशभिर्दशभिर्वा अरत्तिभिः

परिमितं चतुरस्रं मण्डपमनुदग्द्वारं प्राग्बंशं पञ्चहस्तमितैश्चतुर्भिः स्तम्भैर्युतं सर्वत उपरि च समाच्छादितं निर्मिनीते । उपरि दक्षिणोत्तरं तृणचलिकादिनिधानम् । अयं मण्डपः प्राचीनवंशशब्देन विमितशब्देन च व्यपदिश्यते । प्राचीनः प्रागग्रो बंशो मध्यवलो यस्येति । अरलिद्वयविस्ताराणि द्वाराणि सर्वत्र । विमितस्य पूर्वस्मादन्ताद् द्व्यरलि-
व्यवहिते देशे शङ्कुर्देवः स आहवनीयमध्यः । आहवनीयस्थानमायानतो विस्तारतश्च हस्तमितम् । तस्मात्पश्चात् सप्तारलिद्वयवहिते देशे शङ्कुर्देवः स गार्हपत्यमध्यः । तत्र सार्धत्रयोदशाङ्गुलमितरज्ज्वा वृत्तं कार्यं स गार्हपत्यः । चतुरङ्गुलविस्तारा द्वादशाङ्गुलो-
त्सेधा मेखलाः सर्वत्र । आहवनीयमध्यशङ्कोरारभ्य गार्हपत्यमध्यं यावद्दत्तमानस्य भूभागस्य सप्तारलिपरिमितत्वात् सप्तारलिपरिमितां रज्जुं गृहीत्वा तदीयसप्तभागेन अरत्यात्मकेन संयोज्य, अर्धादष्टहस्तां रज्जुं गृहीत्वा तस्या अन्तयोः पाशौ कृत्वा मध्ये च तृतीये तृतीये भागे चिह्नं कृत्वा एकं पाशं गार्हपत्यमध्यशङ्को आसज्य द्वितीयपाशमाहवनीयमध्यशङ्को आसज्जयेत् । रज्जुमध्यवर्तिनोर्द्वयोश्चिह्नयोः पश्चिमस्थाने रज्जुं गृहीत्वा दक्षिणत आकर्षयेत् । यत्र तच्चिह्नं पतति तत्र तच्चिह्नं कृत्वा तस्मा-
त्स्थानानुत्तरतः सार्धनवाङ्गुलव्यवहिते देशे शङ्कुर्देवः । शङ्कुस्थानं केन्द्रत्वेन परि-
कल्प्य यवाधिकोनविंशत्यङ्गुलमितरज्ज्वा वृत्तं कार्यम् । वृत्तमध्ये केन्द्रसंलग्ना परिधिपूर्वभागमादाय परिधिपश्चिमं यावत् सरलरेखा कार्या । रेखात् उत्तरस्थ भागस्य त्यागः कार्यः । वृत्तस्य दक्षिणार्धं दक्षिणामिस्थानम् । पूर्वोक्तयोश्चिह्नयोः पूर्वचिह्नस्थाने रज्जुं गृहीत्वा उत्तरत आकर्षणे यत्र तच्चिह्नं पतति स उत्तरमध्यः । तत्र व्यकुलेन भ्रमणं कार्यम्, एकाङ्गुलो गर्तश्च कार्यः । आहवनीयमध्यशङ्कोः पश्चात् अरलिद्वयव-
हिते देशे शङ्कुर्देवः । तस्माद्दक्षिणत उत्तरतश्च द्व्यरलिद्वयवहिते देशे शङ्कुर्देवौ, ते शोणी । आहवनीयपूर्वशङ्कोर्दक्षिणत उत्तरतश्च सार्धारलि-सार्धारलिद्वयवहिते देशे शङ्कुर्देवौ तावत्सौ । चतुर्षु कोणस्थशङ्कुषु सूत्रार्पणाद्वियमचतुरस्रं भवति । वेदे-
र्दक्षिणकोणमारभ्य दक्षिणपार्श्वे द्वात्रिंशद्दहुले देशे शङ्कुर्देवः स सङ्ग्रहमध्यः । तत्र एकोनविंशत्यङ्गुलमितकर्कटेन वेदिमध्येऽर्धवृत्तं कार्यम्, स सङ्ग्रहः । एवमुत्तर-
तोऽपि सङ्ग्रहः कार्यः । अङ्गुलसत्ता वेदिः । अन्तातौ सङ्ग्रहौ मतौ । गार्हपत्यस्योत्तरेऽवक्राशं विहाय गार्हपत्यवत्सभ्यायतनं कर्तव्यम् । एवमाहवनीयस्यो-
त्तरे आवसथ्यायतनं गार्हपत्यवत् । अयमेव मारुतिको विहारः । विशेषस्तु गार्हपत्य-
मध्यशङ्कोरुदक् सार्धद्व्यरलिद्वयवहिते देशे शङ्कुर्देवः स सरस्य मध्यः । तत्र चतु-
र्विंशत्यङ्गुलमितं द्वयङ्गुलोन्मेषं चतुरस्रं मृदा कुर्यात् स सर इत्युच्यते । एवमेवा-

हनीयस्योत्तरतो द्वितीयः खरः कर्तव्यः । विमितस्य पश्चादुत्तरतश्च पश्चारत्तिपरिमिते
 परिवृतद्वयं कर्तव्यम् । तत्रैकं पत्नीशाला, अपरं दीक्षास्नानस्थानम्, धर्मपात्रपाकस्थानं
 च । परिवृतद्वयेऽपि उत्तरे द्वारं कार्यम् । विमितपूर्वद्वारमध्यशङ्कोः सकाशात् पूर्वस्यां
 दिशि द्विपदात्मकप्रक्रमत्रयव्यवहिते देशे शङ्कुर्देयः सोऽन्तःपात्यः । सोमे द्विपद-
 प्रक्रमेणैव मानम् । एवं तु दशाङ्गुलम्, द्वादशाङ्गुलम्, पञ्चदशाङ्गुलं वेति । दशाङ्गुल-
 पदपक्षे सदोमानमरलिनेव कार्यम् । अन्तःपात्याद्दक्षिणत उत्तरतश्च पञ्चदशसु पञ्चदशसु
 प्रक्रमेषु शङ्कु देयौ, ते महावेदेः श्रोणी । अन्तःपात्यशङ्कोः सकाशात् पूर्वस्यां दिशि
 द्विपदात्मकपट्टत्रिशकप्रक्रमव्यवहिते देशे शङ्कुर्देयः, तस्माद्दक्षिणत उत्तरतश्च द्वादशसु
 द्वादशसु प्रक्रमेषु शङ्कु देयौ, तावंसौ । अन्तःपात्यशङ्कोः पूर्वस्यां दिशि द्विपदात्मक-
 सार्धप्रक्रमव्यवहिते देशे शङ्कुर्देयः, स सदसः पश्चिमप्रान्तः । तस्माद्दक्षिणत उत्तर-
 तश्च नवारलिन्यवहिते देशे शङ्कु देयौ, ते सदसः श्रोणी । सदसः पश्चिमशङ्कोः
 पुरस्तात्नवारलि-नवारलिन्यवहिते देशे शङ्कुर्देयः, स सदसः पूर्वप्रान्तः । तस्मा-
 द्दक्षिणत उत्तरतश्च नवारलिन्यवहिते देशे शङ्कु देयौ, तावंसौ सदसः । सदसः
 पश्चिमे पूर्वं च द्वारे कार्ये । अन्तःपात्यात्पूर्वस्यां दिशि पद्सु प्रक्रमेषु शङ्कुर्देयः,
 तस्माद्दक्षिणतः पश्चारलिन्यवहिते देशे शङ्कुर्देयः, तदौदुम्बरीस्थानम् । पद्प्रक्रमान्ते
 निहितशङ्कोः पूर्वस्यां दिशि एकविंशत्यङ्गुले शङ्कुर्देयः, तद्दक्षिणत एकोनत्रिंशदधिक-
 शताङ्गुलेषु शङ्कुर्देयः, स प्रशास्तृधिष्ण्यमध्यः । एवं पृष्ठ्यात उत्तरतो नवाङ्गुले
 शङ्कुर्देयः स होतृधिष्ण्यमध्यः । वेदिमध्ये वर्तमाना प्राचीरेता पृष्ठ्या । तस्मा-
 दुत्तरतः पट्टत्रिशदङ्गुलान्तरालश्चत्वारः शङ्को निखेयाः । ते ब्राह्मणाच्छंसि-
 पोतृ-नेष्टृच्छावाकृधिष्ण्यानां मध्याः । शङ्कुषु अष्टादशाङ्गुल्यानि चतुरस्राणि
 चतुरङ्गुलोच्चानि स्थण्डिलानि मृदा कर्तव्यानि, ते धिष्ण्या उच्यन्ते । यूपावट-
 देशात्पश्चिमतः पदं त्यक्त्वा शङ्कुर्देयः, तस्मात्पश्चिमतः पश्चारलिन्यवहिते देशे
 शङ्कुर्देयः, तस्माद्दक्षिणत उत्तरतश्च सार्धद्वारत्ति-सार्धद्वारत्तिव्यवहिते देशे शङ्कु
 देयौ, ते उत्तरवेदेः श्रोणी । एवं पूर्वस्मार्दसौ । इयं दशपद्योत्तरवेदिः कार्या सा च
 चतुरङ्गुलोच्चा हस्तोन्नता या । उत्तरवेदेः पश्चात् पदद्वयात्मकप्रक्रमव्यवहिते देशे
 हविर्धानपूर्वद्वारमध्ये शङ्कुर्देयः । तस्मात्पश्चाद्दशसु प्रक्रमेषु पश्चिमद्वारमध्यशङ्कुः ।
 द्वारशङ्कोर्दक्षिणे उत्तरे च पदद्वयात्मकप्रक्रम-पश्चिमकमव्यवहिते देशे शङ्कुचतुष्टयं
 देयम् । एवं शृते दशप्रक्रममिनश्चतुरस्रश्चतुस्तम्भो हविर्धानमण्डपः संपद्यते । हविर्धान-
 मण्डपे समप्रमाणानि चत्वारि कोष्ठानि गायत्रिणा आग्नेयकोष्ठस्य मध्ये चतुर्विंशत्य-

इगुलमितं समचतुरस्रं प्रकल्प्य तस्य चतुर्षु कोणमान्तेषु प्रादेशमात्रविस्तारान् प्रादेशान्तरालान्वाहुनात्रनिम्नान् गर्तान् खनेत् । तेषामुपरि धारणानि फलकानि भूसंलम्बानि स्थपु-
 टयेत् । एते गर्ता उपरवशब्देन व्यपदिश्यन्ते । हविर्धानस्य वायव्यकोणादुत्तरे समसूत्रतया
 पदद्वयात्मकचतुःभ्रममव्यवहिते देशे शङ्कुर्देयः स आग्नीध्रीयस्य नैर्ऋत्यकोणः ।
 तस्मादुत्तरतः पश्चारत्नव्यवहिते देशे शङ्कुर्देयः स आग्नीध्रीयस्य वायव्यकोणः । तयोः
 शङ्कवोरार्जवेन पुरस्ताद् पश्चारत्नव्यवहिते देशे शङ्कू देयौ । तौ आग्नेयैश्चानणौ ।
 पश्चारत्नपरिमितं चतुरस्रमाग्नीध्रीयं कार्यम् । तस्य दक्षिणे पूर्वे च द्वारे कर्तव्ये ।
 एवमेव दक्षिणे आग्नीध्रीयस्य समसूत्रतया मार्जालीयागारं पूर्वद्वारवर्जमुद्वारमाग्नी-
 ध्रीयवत्कर्तव्यम् । उभयोर्मध्येऽष्टादशाङ्गुलपरिमितौ विष्ण्यौ कर्तव्यौ । महावेदेरुत्तरां-
 सादुदक् विशदङ्गुले शङ्कुर्देयः । तस्मात्प्रत्यक् चतुस्त्रिंशदङ्गुलव्यवहिते देशे शङ्कु-
 र्देयः स चात्वालमध्यः । द्वात्रिंशदङ्गुलपरिमितश्चतुरस्रश्चात्वालः कार्यः । उत्तरांसात्प्रश्चाद्
 द्वादशसु प्रक्रमेषु पृष्ठवाया उत्तरतश्च चतुर्दशसु प्रक्रमेषु उत्तरमध्यः । तत्र पदङ्गुलेन
 भ्रमणं कार्यम्, चतुरङ्गुलो गर्तश्च कार्यः । चात्वालादुत्तरतः पूर्वद्वारं पश्चारत्नमितं
 शामित्रम् । हविर्धानमण्डपस्योपरि च्छदिस्रयेण, सदसो नवमिद्वद्विर्भिरुद्वारैराच्छ-
 दनम् । सदोमण्डपे कोणेषु स्तम्भचतुष्टयम् । महावेद्या अवशिष्टांशस्य आच्छादनं
 भवेत् वा । उत्तरवेद्यास्तु आच्छादनं क्रियते । सदोहविर्धानयोः परितोऽपि च्छादनम् ।
 श्यङ्गुलखाता महावेदिः ।

अयं सौमिकवेदिनिर्माणप्रकारस्तृतीयकाण्डेऽत्रैव विहितः । एवमन्योऽपि पैतृ-
 क्यादिवेदिनिर्माणप्रकारस्तत्र तत्रोक्तो बोध्यः । इत्थमनेकविधानां विधिमन्त्रार्थवाद-
 निषेधादीनामाकरोऽयं ग्रन्थः । तत्र विधिः—प्रमाणान्तराज्ञातफलवति कार्ये पूर्वमप्रवृत्तं
 पुरतं यः प्रवर्तयति स विधिरित्युच्यते । अत एव प्रवर्तना, प्रेरणा, प्रैप इत्यादयो
 विधेः पर्यायशब्दाः । अज्ञातज्ञापकोऽप्रवृत्तप्रवर्तकश्च विधिरिति च न्यायविदः ।
 स च लोके आचार्यादिपुरुषनिष्ठोऽभिप्रायविशेषः । लोके हि आचार्यादिः स्वशिष्यं
 भृत्यं वा क्वचित्कर्मणि प्रेरयितुमिच्छन् लिङ्पठितं वाक्यमुच्चारयति तच्छ्रुत्वा च
 शिष्यादिः तस्मिन् कार्ये शठिति प्रवर्तते प्रवृत्तश्च केनचित्पृष्ट आचार्येपरितोऽह-
 मिदं करोमि इति वदति सोऽपि आचार्यादिरहमेनमस्मिन्कार्ये प्रवर्तयामि इति
 अभिमन्यते अनेन व्यवहारेण आचार्यादिप्रेरकनिष्ठोऽभिप्रायविशेष एव विधि-
 प्रेरणादिशब्दाभिधेय इत्यवगम्यते । वेदे च स धर्मविशेषो विध्यादिशब्दनिष्ठ
 ष्वेति वेदस्यापौरुषेयत्वनाभिदधतां भीमांसकानां सिद्धान्तः । ईश्वरकर्तृकत्वं तु

वेदस्माद्गीकुर्वतां नैयायिकादीना मते ईश्वरेच्छैः स इति सिद्धयति । तत्तत्क्रिया-
जन्यमपूर्वमेव नियोगशब्दाभिधेयं विधिशब्दवाच्यं मन्यन्ते गीमासैकदेशिनः । प्राभा-
करः । विधेयधात्वर्थोदिनिष्ठमिष्टसाधनत्वमेव विधिरिति मण्डनमिश्रप्रभृतयः, केचित् ।
वैयाकरणा अपि मण्डनमिश्राशयमेवानुरुन्धते ।

इष्टसाधनत्वम्, बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वम्, कृतिसाध्यत्वम् इति त्रितयमपि विधिः
इत्यपि केचन नैयायिकाः । एवं प्रेरणादिपदार्थस्य लिङ्बोध्यस्यैव मुख्यतो विधि-
त्वेऽपि तद्रूपदित्वाक्यस्य विधिरिति व्यवहारः क्रियते लोके वेदे च । तादृशो
विधिश्चतुर्विधः । उत्पत्तिविधिः, विनियोगविधिः, प्रयोगविधिः, अधिकारविधिश्चेति ।

तत्रोत्पत्तिविधिः—

येन विधिना इदं कर्म कर्तव्यम् इत्यवबोध्यते स उत्पत्तिविधिः । उत्पत्तिरत्रा-
ज्ञातजापनम्, एतद्वाच्यभावे प्रमाणान्तरेण केनपि एतत्कर्मस्वरूपं नावगमितम्, अतश्च
अनेनैव विधिना कर्मस्वरूपं कर्तव्यतया अवबोध्यत इति कर्मस्वरूपमात्रबोधकस्य विधे-
रुत्पत्तिविधिरिति व्यवहारः । यथा—‘अग्निहोत्र जुहुयात्’, सोमेन यजेत’ इत्यादयः ।

विनियोगविधिः—

उत्पन्नस्य कर्मण अर्थात् प्रमाणान्तरेणावगतस्य द्रव्यदेयतादेर्या लोकावगतस्य
अन्याहृतो बोधको विधिर्विनियोगविधिः । यथा—‘दध्ना जुहोति’ अत्र लोका-
वगतस्य दध्नः अग्निहोत्राहत्वमनेन विधिना बोध्यत इति, अयं विधिर्विनियोग-
विधिरित्युच्यते । एवं ‘यदमये च प्रजापतये च सायं जुहोति’ इत्यादावपि लोका-
वगताग्न्यादिदेवताया टोमाहस्त्वमरगम्यत इत्ययमपि विधिर्विनियोगविधिरित्युच्यते ।
विनियोगोऽत्र तत्रोपघनम्, तत्सम्यन्धी विधिर्विनियोगविधिरित्यर्थः ।

प्रयोगविधिः—

दर्शपूर्णमासादिप्रकरणेषु पृथक् पृथक् श्रुतानां प्रधानविधीनामप्रविधीनां च
एकरावयतासम्पादनेन अनुष्ठानमयं यथाश्रुतिसिद्धये यो विधिः कल्प्यते स प्रयोग-
विधिः । यथा—दर्शपूर्णमासप्रकरणे एव ‘दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं क्रमो यजेत’ इति
प्रधानविधिः श्रूयते, तत्रैव ‘समिधो यजति’ इत्यादयोऽहविधयोऽपि । तेषां क्रमेणा-
नुष्ठानसिद्धये ‘समिधा यजति विनिष्टाभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं सम्पादयेत्’ इति
यो विधिः कल्प्यते स प्रयोगविधिः । प्रयोगोऽनुष्ठानम्, तद्बोधको विधिः प्रयोगविधिः ।

अधिकारविधिः—

विरहितस्य कर्मण कर्मण्यन्धो येन विधिना बोध्यते सोऽधिकारविधिः ।

अधिकारः फलभोक्तृत्वम्, तत्सम्बन्धबोधको विधिरधिकारविधिरित्यर्थः । यथा—
‘अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः’ इति । यः स्वर्गं कामयते स तत्सम्पादनाय अग्नि-
होत्रहोमं कुर्यादिति । एवं च अस्य कर्मण इदं फलमिति यो विधिवोधयति
सोऽधिकारविधिरिति फलितम् । स विधिः पुनस्त्रिविधः—अपूर्वविधिः, नियमविधिः,
परिसंख्याविधिश्चेति ।

अपूर्वविधिः—

एतद्विधिप्रवृत्तेः पूर्वं यः पदार्थः प्रमाणान्तरेण सर्वथाऽज्ञातः तादृशार्थबोधको
विधिरपूर्वविधिः । यथा ‘ग्रीहीन् प्रोक्षति’, ‘अग्निहोत्रं जुहोति’ इत्यादिः । अत्र हि
एतद्विध्यभावे प्रोक्षणादि केनापि प्रमाणान्तरेण न प्राप्तं तादृशमर्थमवबोधयत्येव विधिः ।

नियमविधिः—

एतद्विधिप्रवृत्त्यभावेऽपि विधेयार्थस्य यत्र विकल्पेन (पाक्षिकतया) प्राप्तिः
तत्र यः प्राप्यमाणस्य अप्राप्तांशः तादृशांशप्रापको विधिर्नियमविधिः । यथा ‘ग्रीही-
नवहन्ति’ अत्र एतद्विध्यभावेऽपि अवहननस्य प्रमाणान्तरेण प्राप्तिरस्ति । कथ-
मिति चेत् ? ‘यदानेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशः पौर्णमास्याममायां चाच्युतो भवति’ इति
वाक्येन पुरोडाशद्रव्यको यागो विहितः, तेनैव पुरोडाशसम्पादनमर्थप्राप्तम् । पुरो-
डाशश्च पिष्टपिण्डरूपः, पिष्टानि च तण्डुलैः सम्पाद्यानि, तण्डुलाश्च विमुक्ततुषा ग्रीह्य
उच्यन्ते, वितुपीभावश्च अवहननेन सम्पाद्यते, एवं च अवहननमन्तरा वितुपी-
भावस्यासम्भवाद् अवहननं पुरोडाशान्वधानुपपत्तिरूपमा अर्थापत्या अन्वयव्यति-
रेकाभ्यां चावगम्यत एव । तथापि अवघातस्य वितुपीभावसाधनत्वेनैव प्राप्तेर्वक्त-
व्यत्वाद् वितुपीभावसाधनानां नखविदलनादीनामपि प्राप्तिः कदाचिद् भवतीति, तत्पक्षे
अवहननस्य प्राप्तिर्नास्ति । अतश्च अवहननस्य पाक्षिकी एव प्राप्तिरिति । नखविदलन-
दशायां या अप्राप्तिरस्ति तादृशांशपूरणत्वाद् विधिरयं नियमविधिरित्युच्यते ।
नियमोऽप्राप्तांशपूरणम्, तद्विधेयको विधिर्नियमविधिरित्यर्थः ।

परिसंख्याविधिः—

उभयोः साधनयोः प्राप्तौ इतरव्यावृत्तिफलको विधिः परिसंख्याविधिः ।
परिसंख्या व्यावृत्तिः तद्विधेयको विधिः परिसंख्याविधिरित्यर्थः । यथा—‘पञ्च
पञ्चनखा भक्ष्याः’ अत्र दशदिपञ्चनखपञ्चकस्य तदतिरिक्तपञ्चनखस्य च भक्ष्यत्वेन
प्राप्तौ सत्यां पञ्चातिरिक्तपञ्चनखभक्षणव्यावृत्तावेव विधेस्तात्पर्यमिति परिसंख्या-

विधि । शशादीतरपञ्चनखमक्षणज्यावृत्तिरेनेन विधिना क्रियत इति विधिरय परिसंख्याविधि । नियमविधेरप्राप्ताशपूरण व्यापार, इतरनिवृत्तित्तु आर्थिकी । परिसंख्याविधौ तु इतरनिवृत्तिरेव व्यापार इति तयोर्भेद ।

मन्त्रः—

अनुष्ठेयक्रियादिस्वरूपप्रकाशका मन्त्रा इत्युच्यन्ते । विधिना हि तत्तत्कर्म कर्तव्यतया विहितम् । अनुष्ठेयस्य कर्मणोऽप्रमादायानुष्ठानकाले स्मरणमपि अवश्य कर्तव्यतया समापतति, तच्च स्मरण तदर्थबोधकैर्मन्त्रे क्रियत इति मन्त्राणा प्रयोग-समवेतार्थस्मारकत्व सिद्धयति ।

यद्यपि उपायान्तरेणापि स्मरणं कर्तुं शक्यते तथापि अन्येनोपायेन स्मरणे कारिते तत्तत्प्रकरणपठिता मन्त्रा निरर्थका भवेयुः । नखान्यत् प्रयोजनतेषामुपपादयितुं शक्यते । अतस्तद्दानार्थक्यमिथा मन्त्रैरेव स्मरणमुपादेयं नान्येनोपायेनेति नियमं क्रियते । नियमस्वरूपं तु नियमविधिस्वरूपनिरूपणावसरे निरूपितम् । ते च मन्त्रा अनेक-प्रभेदमिच्छा अपि प्राधान्येन चातुर्विध्यभाजः । करणमन्त्र, क्रियमाणानुवादिमन्त्र, अनुमन्त्रणमन्त्र, जपमन्त्रश्चेति । तत्र पूर्वं मन्त्रमुक्त्वा मन्त्रान्ते यत्र कर्म क्रियते स करणमन्त्र, यथा—याज्यापुरोऽनुवाक्यादयः । तत्र हि यदेवताकं हविरग्नौ प्रक्षेप्तु-मिष्यते तदेवताका याज्या पठित्वा याज्यान्ते वपट्कारे कृते हविरग्नौ प्रक्षिप्यते । अतः प्रक्षेपपूर्वभावित्वात् मन्त्रोऽयं करणमन्त्र इत्युच्यते ।

क्रियमाणानुवादी मन्त्रः—

यत्र मन्त्रोच्चारणकाल एव कर्म क्रियते स क्रियमाणानुवादी मन्त्र क्रियमाणस्य कर्मणोऽनुवादकरणात् । यथा—यूपपरिष्ठाणमन्त्रः । स हि त्रिवृता रशनया अध्वर्युणा यूपे परिषेप्यमाने तत्काल एव 'युवा सुवासा' इति मन्त्रोऽध्वर्युणा पठ्यते । अतः क्रियमाणकर्मसमकालमेव मन्त्रपाठात् मन्त्रोऽयं क्रियमाणानुवादी उच्यते ।

अनुमन्त्रणमन्त्रः—

हरि प्रक्षेपाद्यनन्तरं यो मन्त्र पठ्यते सोऽनुमन्त्रणमन्त्रः । यथा—'एदो मम ऋका तस्य योऽग्मान् द्वेषि य न वयं द्विष्म त्विषिमान् भूयासम्' इति । स हि अर्चयुगा हवि प्रक्षेप कृते स्वेनापि 'इदमग्नये ऽ मम' इति उद्देश्यरथणरूप भागेऽनु-ष्ठिते समनन्तरमेव यजमानेन पठ्यते । अतः अनुवायानन्तरं मन्त्र्यते उपापते इत्यनु-मन्त्रणमन्त्र इति व्युत्पत्त्याऽनुमन्त्रणमन्त्रत्वमस्य ।

जपमन्त्रः—

केवलमदृष्टार्थमपि जपरूपत्वेन ये पठन्ते ते जपमन्त्राः । 'गयीदमिति यज-
मानो जपति' इत्येवमादिः । अत्र पूर्वोक्तानां त्रयाणां प्रयोगसमवेतार्थस्मारकविधया
दृष्टार्थत्वम् । अन्तिमस्य तु केवलमदृष्टार्थत्वमिति केषाश्चिन्मतम् । जपमन्त्रस्यापि
अर्थस्मारकविधमेव प्रयोजनवत्त्वमिति केचित् । एतेषामुच्यते सामरूपेण पुनश्चै-
विध्यम् । तत्र पादबद्धा अर्थात् छन्दोबद्धा मन्त्रा ऋचः, प्रशिष्टतया संहितारूपेण
पठिता मन्त्रा यजूंषि, ऋचासुपरि क्रियमाणो गीतिविशेषः साम इत्युच्यते ।

अर्थवादः—

विधिसमीपे विधेयार्थस्तावकतया प्रवृत्तं वाक्यमर्थवादः । विधिर्हि यं कञ्चनार्थं
विदधाति तत्र पुरुषाणां प्रवृत्तिसिद्धये तद्विधिमिणीं स्तुतिमपेक्षते । अर्थवादश्च
तादृशमर्थं स्तौति । यथा लोके इयं गौः क्रेतव्येत्सुक्ते तावन्मात्रेण पुरुषाणां प्रवृत्तिर्न
जायते, इयं बहुक्षीरा जीवदपत्या साध्वी इत्यादिस्तुतौ कृतायां समनन्तरमेव प्रवृत्ति-
र्जायते पुरुषायाम् । वेदेऽपि विधिमात्रेण पुरुषाणां प्रवृत्त्यनुदयात् तत्सिद्धयर्थं
स्तुत्या कयाचन भाव्यम् । तादृशी स्तुतिरर्थवादेन क्रियते । एवं निषेधस्थलेऽपि
निषेध्यादर्थात् पुरुषाणां निवृत्तिसिद्धये निषेधोऽपि निषेध्यस्य निन्दामभिलषति ।
सा निन्दा च तत्सहितेनार्थवादेन क्रियते । एवं च अर्थवादस्य विधिरनिहितस्य
प्रवृत्तिजनकत्वम्, निषेधसनिहितस्य निवृत्तिजनकत्वमिति भेदोऽपि फलितः । अस्य च
चातुर्विध्यमुपलभ्यते वेदे निन्दा-प्रशंसा-परश्रुति-पुराकल्पभेदात् । निन्दाप्रशंसयोः
स्वरूपमनुनैवोपवर्णितम् । यत्रैककर्तृकमुपाख्यानं श्रूयते सा परश्रुतिः । यत्र त्वनेक-
कर्तृकमुपाख्यानं स पुराकल्पः । इतोऽप्यधिकतया भेदा उपात्ता भाष्यादौ—

“हेतुनिर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधिः
परक्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकरुणा ।
उपमानं दशैते तु विधयो ब्राह्मणस्य तु” इति ।

ते च भेदाः पूर्वोक्तेषु चतुर्विधान्तरभूताः ॥

वस्तुतस्तु अर्थवादानां स्तुतिनिन्दान्यतरमोधकत्वेनैव फलवत्त्वस्याप्यङ्गीकरणीय-
तया स्तुतिनिन्दान्यतरसोद्यकं वाक्यमर्थवाद इति लक्षणमनुगम्य तेषां द्वैविध्याङ्गी-
करणमेवोचितं प्रतीयते ।

अन्थेऽस्मिन् मुख्यतया यागो विहितो होमो दानञ्च ।

तत्र यागो नाम—

देवतोद्देशेन अग्नौ प्रक्षेपविशिष्टो द्रव्ययागो यागः । सर्वत्र हि यजति-चोदना-चोदितस्थले अर्थात् 'तोमेन यजेत' इत्यादौ यजिधात्वर्थः कश्चित्प्रतीयते । तस्मिन्नेव वाक्ये तदुद्देशेन क्रिञ्चिद् द्रव्यमपि विधीयते । वाक्यान्तरेण च देवताया अपि विधानमस्ति । तत्र तां देवतामुद्दिश्य तस्य द्रव्यस्य यस्त्यागः 'इदमिन्द्राय न गग' इत्यादिरूपो मानसिरुच्यतेऽपारः स एव यागपदार्थः । स च त्यागरूपत्वा-द्यजमानेनैव कर्तव्यो न तु ऋत्विगादिभिः । तेषां यजमानद्रव्ये स्वत्वाभावेन त्याग-करणेऽसामर्थ्यात् ।

ते च यागाः प्रकृतिभूता विकृतिभूताश्च सन्ति । तत्र यस्य कर्मणः सन्निधाने तदपेक्षितं सर्वमप्यङ्गजातं पठितम् अन्यतश्चाज्ञापेक्षा नास्ति सा प्रकृतिः । अथवा यतो विकृतिरज्ञानि गृह्णाति सा प्रकृतिः । यथा दर्शपूर्णमासौ । तत्र हि अन्वाधानादिब्राह्मणतर्पणान्तानि सर्वाण्यङ्गानि स्वसन्निधान एवाभ्युपगतानि । नान्यतो-ऽज्ञान्यागच्छन्ति । अस्मादेव सर्वास्विष्टिषु धर्मा अतिदेशेन गच्छन्ति, अतो दर्श-पूर्णमासयागः सर्वासामिष्टीनां प्रकृतिरुच्यते । इयं प्रकृतिर्द्विधा मूलप्रकृतिः, अवान्तर-प्रकृतिश्च । यत्कर्म सर्वथा स्वाङ्गविषये कर्मान्तरं नापेक्षते स्वापेक्षितसर्वाङ्गविशिष्टमेव पठितं सा मूलप्रकृतिरित्युच्यते । यथा दर्शपूर्णमासादिः । यत्तु कर्म स्वाङ्गविषये किञ्चित्कर्मान्तरमपेक्षते साऽवान्तरप्रकृतिरित्युच्यते । यथाऽग्नीषोमीय. पशु । अयं च प्रथमाजानुयाजौचङ्गविषये दर्शपूर्णमासावपेक्षते । सवनीयादीनां पशुयागानां यूपविषये

१ प्रयाजा —समिधो यजति, तन्नपात् यजति, इधो यजति, बर्हिर्यजति, स्वाहाकारं यजति इति पद्यभिर्वाच्यैर्विदिता सपिदादिसङ्गका पद्य यागा प्रयाजा इत्युच्यन्ते । इमे च दर्शपूर्ण-मासप्रकरणे ऋषितास्तदङ्गभूताः । तत्र दर्शपूर्णमासयोः पद्यैव प्रयाजा । विदुतो वचिषवः प्रयाजा इत्युच्यन्ते । 'एरादशप्रयाजाद् यजति' इत्यादिना संख्याधिक्यमपि यत्र विहितं तत्र एतेषामेव पद्य-नामादृत्या संख्याधिक्यं स्यादतीत्यम् । अत्र समिध, तन्नपात्, इध, बर्हि इति चत्वारि चतुर्णां प्रयाजानां नामपदानि तानि च तन्नामकदेवतासम्बन्ध निमित्तोद्देश्यैव प्रयुक्तानि । अत एव तादृशेषु चतुर्षु प्रयाजेषु समिदादयः मपेक्ष देवता, पद्यमे परंप्रयाजे यद्यमागदेवतानां स्वाहामित्यादि-नामसंज्ञितान् एव एव देवता । यत्र तु संख्याधिक्यं तत्र देवतागेद ।

२ अनुयाजा —दर्शपूर्णमासयामे प्रयोऽनुयाजा । अत्र समिदादिभिर न प्रयाजां नाम धृतं विन्नु मन्त्रवर्गयोप्याय एव देवताया अत्रापि स्वोरात्, तन्नाम्यै बर्हि, नरासंघ, स्थितृष्ट, इति नाम्ना व्यबहियन्ते । इषेऽनुयाजा अपि प्रयाजपद्विदुतो नवैरादरादिगंत्वाधिक्यं भजन्ते तत्रापि प्रयाजवदेव देवतान्तरं बोध्यम् ।

अपेक्षा भवति । तत्र तिस्रो मूलप्रकृतयः—दर्शपूर्णमासौ, अग्निहोत्रम्, अग्निष्टोमसंस्थाको ज्योतिष्टोमश्च । एषु च न कुतश्चित्कर्मणोऽङ्गान्यतिदिश्यन्ते ।

विकृतिः—यत्र कानिचिदेवाङ्गानि पठितानि इतराणि तु अपेक्षितानि अन्यत आनीयन्ते सा विकृतिः । यथा 'सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकामः' इति विहिता सौर्येष्टिः । तत्र हि स्वसन्निधाने न समप्राज्ञोपदेशः किन्तु 'प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोति' इत्यादिकतिपयानामेवाङ्गानाम् । इतराणि तु दर्शपूर्णमासत एवानीयन्ते ।

त्यक्तस्य हविषो विहितदेशो आहवनीयादौ यः प्रक्षेपः स होम इत्युच्यते । स द्विविधः प्रधानहोमः, अङ्गहोमश्चेति । 'अग्निहोत्रं जुहोति' इत्यादयः प्रधानहोमाः तत्तत्फलदेशेन विहिताः । तत्र न प्रक्षेपमात्रं धात्वर्थः किन्तु प्रक्षेपः, उदेशः, त्याग इति त्रितयमपि ।

यद्यपि एतदंशत्रयं यागेऽप्यविशिष्टं देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागस्य प्रक्षेपविशिष्टस्यैव यागपदार्थत्वात्, होमेऽपि देवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागस्य सत्त्वात् । तथापि त्रयाणामंशानां समप्राधान्यं होमस्थले, यागस्थले तु प्रक्षेपस्याङ्गत्वम्, इतरयोः समप्राधान्यमिति विशेषः । अयमेव प्रक्षेपो यागाङ्गभूतोऽङ्गहोम इत्युच्यते । अयमेव प्रमेदः सूत्रकारेण जैमिनिना 'यजतिचोदना द्रव्यदेवताक्रियं समुदायं कृतार्थत्वात्', 'तदुक्ते श्रवणाञ्जुहोतिरासेचनाधिकः स्यात्' (जै० सू० ४।२।२८, २९) इति सूत्राभ्यां प्रकटीकृतः । 'यज्ञं व्याख्यास्यामः', 'द्रव्यं देवतात्यागः' (का० श्रौ० सू० १।२।१, २) इति कात्यायनोऽपि ।

अत्राङ्गत्वनिर्णायकानि श्रुति-लिङ्ग-वाक्य-प्रकरण-स्थान-समाख्या रूपाणि पदप्रमाणान्युक्तानि, तान्यपि सुखावबोधाय प्रसङ्गत उदाह्रियन्ते ।

तत्र श्रुतिर्नाम—

अङ्गत्वबोधने प्रमाणान्तरापेक्षां विना स्वातन्त्र्येण यः समर्थः शब्दः स श्रुतिरित्युच्यते । इयं श्रुतिस्त्रिविधा—विधात्री, अभिधात्री, विनियोक्त्री चेति । तत्र यः प्रवर्तनारूपविधिवोधकः शब्दः स विधात्रीरित्युच्यते । स च लिङ्-स्तेट्-सोद्-तन्व्य-प्रत्ययादिः, तस्यैव हि विधायकत्वं शास्त्रकारैरभिमतं यथा—यजेत, यजानि, यष्ट्यमित्यादि ।

शक्त्या स्वार्थमिधायकः शब्दः अभिधात्रीरित्युच्यते । यथा—'व्रीहीनवहन्ति' इत्यत्र व्रीहिपदं सतुपद्रव्यव्रीहीरूपस्वार्थमिधायकम् । यद्यपि इयं श्रुतिर्लिङ्गप्रमाणोऽन्तर्भूतैवाभाति शब्दगतस्वार्थमतिपादनसामर्थ्यस्यैव लिङ्गत्वाद्, तथापि मन्त्रघटकीमृतपदानां यत् सामर्थ्यं तद्विज्ञमित्युच्यते । विधिवक्यगतस्य तस्यैव सामर्थ्यस्य श्रुतिरिति

बोध्यम् । अङ्गत्वबोधने या प्रमाणान्तर नापेक्षते सा विनियोक्त्री श्रुतिस्तृतीया यथा—‘दध्ना जुहोति’ इत्यत्र दधिपदोत्तर तृतीया श्रूयते सा च ‘कर्तृकरणयोस्तृतीया’ (पा० सू० २।३।१८) इत्यनेन करणत्वे कर्तृत्वे च विहिता । करणत्व च, साधकृतम करणम्’ (पा० सू० १।४।४२) इत्यनेन यत्क्रियानिर्द्देशौ अन्तरङ्ग साधन तदेवोच्यते । एव च दधेति तृतीयया श्रुतमात्रया स्ववास्योपाचहोम प्रति स्वपकृत्यर्थस्य दध्न साधकृतमत्वरूपकरणत्व बोध्यते । नात्र प्रमाणान्तरमपेक्ष्यते । तच्च करणत्वमेव अङ्गत्वापरपर्यायम् इति व्यवह्रियते । इय द्वितीयातृतीयादिविभक्ति श्रुतिरित्युच्यते । अत एव ‘निरपेक्षो रव श्रुति’ इति लक्षणमुक्त मीमांसकैः । इय विभक्तिरूपा श्रुति । अत्र सत्यपि सर्वासा विभक्तीना विभक्तिस्त्वे समाने न सर्वासा श्रुतित्वम्, किन्तु द्वितीया-तृतीया-चतुर्थी-पञ्चमी-सप्तमीरूपाणा पञ्चानामेव विभक्तीना श्रुतित्वम् । षष्ठ्यास्तु सम्बन्धमात्रबोधिकाया न श्रुतित्वम् । प्रथमाविभक्तेस्तु केपाच्चिन्मते श्रुतित्व केपाच्चिन्मते न । अत्र द्वितीयाश्रुतेरुदाहरण ‘व्रीहीन् प्रोक्षति’ इति । तृतीयाश्रुते ‘दध्ना जुहोति’, ‘व्रीहिर्मिर्त्यजेत’ इत्यादि । चतुर्थीश्रुते ‘विषाय गा ददाति’, ‘आत्रेयाय हिरण्य ददाति’ इत्यादि । पञ्चमीश्रुते ‘अग्नेस्तृणान्यपचिनोति’, ‘धान्याद्वा वारयति’ इत्यादि (लोके) । सप्तमीश्रुते—‘यदाहवनीये जुहोति’, ‘पदे जुहोति’ इत्यादि ।

कर्मषष्ठ्या अपि अङ्गत्व केचनेच्छन्ति यथा ‘दधेन्द्रियममस्य जुहुयात्’ इत्यत्र इन्द्रियकामस्येति द्वितीयार्थे पठ्ठी । दध्ना इन्द्रिय भावयेदिति हि तदर्थ । श्रुतेरस्या विनियोक्त्वया अन्ये अपि द्वे विधे स्त समानामिधानरूपा, एकपदरूपा चेति । तत्र य शब्द प्रकृतिप्रत्ययाद्यात्मना अविभाज्य सन् अनेकधर्मविशिष्ट तत्तद्धर्मावच्छिन्नत्व-पुरस्कारेणानेकधर्मभिदधाति स समानामिधानश्रुतिरित्युच्यते । यथा ‘शमेण’ इत्यत्र रामप्रातिपदिकोत्तर श्रूयमाणा एकैव विभक्ति सा च विभागानर्ही, परन्तु तत्र विभक्तित्वम्, एकचनत्वम्, पुल्लिङ्गत्वमिति धर्मत्रयमस्ति । तत्र विभक्तित्वधर्मपुरस्कारेण करणत्व ज्ञाते, एकचनत्वधर्मपुरस्कारेण एकत्वम्, पुल्लिङ्गत्वपुरस्कारेण च पुस्त्वमभिधेते । एतेषा ज्ञायामर्थानामभिधायक एक एव शब्द समान एवेति समानामिधानश्रुतिरित्युच्यते । एव यजेतेत्याधाररूपातस्थलेऽपि बोध्यम् । तत्रापि लिङ्त्वावच्छिन्नेन तेन प्रवर्तनाया, आख्यातत्वावच्छिन्नेन तेन आर्धीभावनाया, एकत्वावच्छिन्नेन एकत्वसख्यायाश्च बोधनात् । अनेकेषामर्थानामभिधायकस्य शब्दस्य समानत्वात् समानामिधानश्रुतिरिति ।

यत्प्रकृतिप्रत्ययरूपेण एकं पदं सत् प्रकृत्यात्मना कश्चिदर्थम्, प्रत्ययात्मना च कश्चिदर्थमवबोधयति सा एकपदश्रुतिः । यथा 'यजेत' इत्यत्र प्रकृत्या यागोऽभिधीयते, प्रत्ययेन च एकत्वम् । तत्र एकत्वात्मिकायाः संख्याया यागाङ्गत्वं तदेकपदश्रुत्या । इयं समानपदश्रुतिरित्यपि कचिदभिधीयते । अत्र विनियोक्या एव श्रुतेरिदं विधाया अङ्गत्वे प्रामाण्यम् । इतरयोस्तु प्रकारान्तरेण प्रामाण्यमङ्गीकृतं भीमांसकैः । इयं च श्रुतिरङ्गत्वबोधिका पूर्वभीमांसकायां द्वितीयेऽध्याये निरूपिता । अन्या च काचित्पञ्चमाध्यायगोचरा । साऽनुष्ठेयपदार्थानां क्रमबोधिका । 'अथ ततः प्रथमं कृत्वा परिवीय' इत्येवमादिरूपा यथा—'अथैष ज्योतिः', 'ततो होतारं वृणीते', 'वपद्कर्तुः प्रथममक्षः', 'वेदं कृत्वा वेदिं करोति', यूपं परिवीय सवनीयं पशुमुपाकरोति, अत्र पूर्वं किञ्चिदनुष्ठेय अतन्तरं कर्तव्यत्वेन बोधनीये पदार्थे 'अथ' 'ततः' इत्यादिशब्दः प्रयुक्तः । एवं च आनन्तर्यक्रमरूपबोधको यः शब्दः स श्रुतिपदवाच्यः पाञ्चमिकः । अतश्च तृतीयाध्यायनिरूपिता श्रुतिरङ्गत्वबोधिका । पञ्चमाध्यायगता चानन्तर्यरूपक्रमबोधिकेत्यवगन्तव्यम् ।

लिङ्गम्—

तत्त्वपदार्थगतं सामर्थ्यं लिङ्गमित्युच्यते । तथा चोक्तं 'सामर्थ्यं सर्वभावानां लिङ्गमित्यभिधीयते' । एवं च यस्य यत्सामर्थ्यं तद्विङ्गम् । यथा खनित्रस्य मृत्त्वन्ने सामर्थ्यम् । बुद्धारस्य वृक्षच्छेदने सामर्थ्यमित्यादि ।

तच्च द्विधा विभक्तं शब्दगतम्, पदार्थपदार्थगतं चेति । पदार्थगतं सामर्थ्यं च अनन्तरोदाहृतम् । शब्दगतं सामर्थ्यं च तत्पदार्थप्रकाशनरूपं यथा—'अग्निर्मूर्द्धादिवः' (शु० य० २।१२) इति मन्त्रः अग्निं प्रकाशयति । 'इमं मे चरण,' (शु० य० २।११) इति मन्त्रो वरुणं प्रकाशयति । एवं च तत्त्वपदार्थगतं स्वमर्थमालोच्य तत्तत्कार्यं तेषां तेषां यो विनियोगः क्रियते स लिङ्गात् । यथा खनित्रस्य खननसामर्थ्यं पर्यालोच्य खनने विनियोगः क्रियते । यथा वा 'हस्तेनावचति' इत्यत्र हस्तस्य कठिनद्रव्यावदान एव सामर्थ्यमवगम्य चरुपुरोडाशरूपहविरचदानं एव विनियोगः क्रियते न तु मांसावदानेऽपि । एवं 'स्वधित्तिनावचति' इत्यत्र स्वधितेः सामान्यतोऽवदानाङ्गत्वश्रवणेऽपि मांसावदाने एव तस्य सामर्थ्यं दृष्ट्वा तत्रैव तस्याङ्गत्वं प्रकल्प्यते न तु चरुपुरोडाशावदानेऽपि । इदमेवार्थगतं लिङ्गमित्युच्यते ।

शब्दगतं तु लिङ्गमर्थप्रकाशनरूपसामर्थ्यं पूर्वमुक्तम् । तेन तत्तन्मन्त्राणां तेषु तेषु

१ अवदानं नाम समुदायरूपेण तत्तत्प्रागसिद्धये सम्पादितानां द्विधा सुवदस्तादिना इववार्थं यद्गृहणं तदुच्यते ।

कार्येषु अङ्गत्वं बोध्यते । यथा 'वर्हिर्देवसदनं दामि' (मै० सं० १।१२) इति मन्त्रस्य वर्हिर्लवनप्रकाशकत्वरूपं सामर्थ्यं बुद्ध्वा अनेन मन्त्रेण दर्शपूर्णमासाङ्गभूतवर्हिर्लवनं कर्तव्यमिति वर्हिर्लवने विनियुज्यते । एवं सत्यपि लिङ्गस्य द्वैविध्यै शब्दगतस्यैव सामर्थ्यस्य लिङ्गत्वमित्यभिप्रेयन्त्यर्थसंग्रहकारादयः सामर्थ्यं सर्वशब्दानां लिङ्ग-मित्यभिधीयत इति वाक्यमुदाहरन्तः । परन्तु शब्दगतार्थगतयोरुभयोरैव सामर्थ्ययो-र्लिङ्गत्वं अन्यकारैरुक्तं तदेव युक्तमित्युत्पश्यामः ।

वाक्यम्—

'समभिव्याहारो वाक्यम्' इति सामान्यतो वाक्यलक्षणं कथयन्ति । समभिव्याहारश्च एकस्मिन्वाक्ये अङ्गत्वेन अङ्गत्वेन च अभिमतयोः पदार्थयोरुपादानं यथा — 'औदुम्बरो यूषो भवति' इत्यत्र यूषः अङ्गित्वेनाभिमतः, औदुम्बरत्वं चाङ्गत्वेन । तयोरौदुम्बरो यूषो भवतीत्येकस्मिन्वाक्ये सहोपादानमेव वाक्यम् । अत्र च लक्षणे अङ्गत्वबोधद्वितीया-तृतीयाद्यभावे सतीति निवेदनीयम्, अन्यथा 'दधा जुहोति' इति श्रुतिविनियोगस्थानेऽपि वाक्यविनियोगः प्रसज्येत । यद्यप्यत्रापि समभिव्याहारोऽस्त्येव तथापि तत्र दधेति तृतीयाविभक्तेः श्रवणात् तस्याश्च श्रुतिरूपत्वात् श्रुतेश्च सर्वापेक्षया प्रवृत्त्यात् प्रपानेन व्यपदेशो भवतीति न्यायेन श्रुतेरेवोद्गाहरणमिदं न तु वाक्यस्य । एवं च श्रुतिवाक्य-स्थलयोरुभयत्रापि एकवाक्योपादानरूपममभिव्याहारसत्त्वेऽपि तत्र यदि द्वितीया-तृतीयादिसंयोगस्तदा श्रुत्या विनियोगः, तदभावे तु वाक्यीयो विनियोग इति ध्येयम् । यद्यु 'एकतिष्ठ वाक्यम्' इत्यपि वाक्यस्य लक्षणं क्रियते 'पेयाकर्षणः, 'पदसामूहो वाक्यम्' इति तु नैयायिकाः, तत्सर्वमर्थावबोधकस्य लौकिकस्य वाक्यस्य लक्षणम्, न तत्राज्ञाद्विभावावबोधमस्ति । पूर्वोक्तं तु वाक्यमङ्गरमोषरूपप्रमाणेन्यन्तर्गतं मीमांसद्वैरभिधीयते ।

न च कक्षनार्थमवबोधयन्ति समुदितान्येव हि निर्वापरूपार्थप्रतिप्रादकानि ।
अतः साकाङ्क्षत्वे सति एकार्थप्रतिपादकरूपमेकवाक्यत्वं सर्वैरपि शास्त्रकारै-
रङ्गीक्रियते ।

प्रकरणम्—

‘उभयाकाङ्क्षाप्रकरणम्’ उभयोरङ्गभावेन अङ्गित्वभावेन चाभिमतयोर्वस्तुनोर्या
परस्पराकाङ्क्षा सा प्रकरणमित्युच्यते । तथा हि दर्शपूर्णमासप्रकरणे—‘आग्नेयोऽष्टा-
कपालः पुरोदाशः, इत्यादिवाक्यैराग्नेयादयो यागा विहिताः, तेषां च ‘दर्शपूर्णमासाभ्यां
स्वर्गकामो यजेत’ इति वाक्येन स्वर्गरूपफलार्थत्वमवगमितम् । दर्शपूर्णमासशब्दाच्चैराग्ने-
यादिभिर्वागैः स्वर्गं सम्पादयेदिति । तेषां च आकाङ्क्षा उदेति कथं स्वर्गः सम्पादनीय
इति । यथा हि लोके कुठारेण छिनत्तीत्येतावदुक्ते यो नाम छेदनप्रकारं न जानाति
तस्य आकाङ्क्षोदेति कथमनेन कुठारेण द्वैधीभावः सम्पादयितुं शक्यत इति तद्वदत्रापि ।
अत्र लोके कुठारं हस्ताभ्यामुच्यम्य कुठाराग्रभागं काष्ठोपरि पातयेत्, एवं बहुवारं
निपातने कृते द्वैधीभावः सम्पद्यत इति वक्तव्यं भवति । एवमुक्ते तत्प्रकारमभिज्ञाय
तथैव कुर्वन्पुरुषः काष्ठे द्वैधीभावरूपं फलं प्राप्नोति । एवं कथमग्निः स्वर्गः सम्पादयितुं
शक्यत इत्याकाङ्क्षायामुदितायामन्वाधानादीनि ब्राह्मणतर्पणान्तान्यङ्गानि एवमेवा-
नुष्ठेयानि, एवमनुष्ठितेषु तेषु तैरुपकृता आग्नेयादयो यागाः स्वर्गरूपं फलं जनयन्ति
इत्युक्ते अन्वाधानादीन्यङ्गान्यनुष्ठानमुद्यतः पुरुषो यथोक्तमनुतिष्ठन् तदुपकृतैर्दर्शपूर्ण-
मासयागैः स्वर्गरूपं फलं प्राप्नोति । अतश्च दर्शपूर्णमासयागानां कथंभावाकाङ्क्षायाम्-
सत्त्वाद् अन्वाधानादीनां क्रियाणां प्रयोजनाकाङ्क्षयाश्च सत्त्वाद् उभयाकाङ्क्षा वर्तते ।
अनया चोभयाकाङ्क्षया परस्परं सम्बन्धो भवति । अन्वाधानादिभिरङ्गकलापैर्दर्शपूर्ण-
मासोपकारं भावयेत् । तदुपकृतैर्दर्शपूर्णमासयागै स्वर्गं सम्पादयन्ति । एवं च या
दर्शपूर्णमासयागानामन्वाधानादीनां च कर्मणां परस्पराकाङ्क्षा सैवोभयाकाङ्क्षारूपं
प्रकरणं तेन च उभयेषामङ्गाङ्गत्वस्य सिद्धवति । इदं च प्रकरणं द्वेषा कथ्यते
मीमांसकैः—महाप्रकरणम्, अवान्तरप्रकरणं चेति । तत्र प्रधानयागस्य तदङ्गानां च या
परस्परमुपकार्योपकारकभावविपरिपिणी आकाङ्क्षा सा महाप्रकरणमित्युच्यते यथा—
दर्शपूर्णमासयागयो परस्पराकाङ्क्षा । दर्शपूर्णमासाः प्रधानानि प्रयाजाभ्याङ्गानि, तेषां
च याकाङ्क्षा सा महाप्रकरणम् । तदङ्गानां च या परस्परमाकाङ्क्षा सा अगन्तर-
प्रकरणम् । यथा—प्रयाजा दर्शपूर्णमासाङ्गताः तेषां तदङ्गानामभिक्रमणादीनां च या-
ऽऽकाङ्क्षा साऽऽवान्तरप्रकरणम् । अभिक्रमणं नाम—प्रयाजद्वौमकारादे एकेकामानुति

प्रति किञ्चित् किञ्चिदग्रे पदनिक्षेपणरूपं गतम् । इतिकर्तव्यता नाम—कथमिदं
कर्तव्यमित्याकारिका याऽऽकाङ्क्षा सोच्यते । 'पचेत्' इत्युक्ते कथमहं पचयेमित्या-
काङ्क्षोदिति अस्या एवेतिकर्तव्यतायाः कथम्मायाकाङ्क्षा, इत्यम्मायाकाङ्क्षा, प्रकरण-
विशेषाकाङ्क्षा इत्यादिव्यवहार इति ।

रन्वतरत्र प्रकारान्तरेण शान्ताकाङ्क्षत्वम्, अन्यतरस्य च साकाङ्क्षत्वम्, तत्र यो निराकाङ्क्षस्यापि आकाङ्क्षामुत्थाप्य इतरेण सन्वन्धः स स्थानमिति । इदमेव च क्रम इत्यप्युच्यते । इदमङ्गत्वम्राहकेषु प्रमाणेषु पञ्चमं प्रमाणम् । इदमेव सादेश्यमित्युच्यते । सादेश्यं च समानदेशवत्त्वम् । समानदेशश्च पाठतोऽपि संभवत्यनुष्ठानतोऽपि । अत इदं पाठसादेश्यमनुष्ठानसादेश्यमिति द्विधा विभक्तम् । तत्र पाठतः सादेश्यं यथा 'दैव्याय कर्मणे शुन्धद्भ्यं देवयज्यायै' (शु० य० ११) इति मन्त्रः सात्वाय्ययागसन्निधौ पठित इति कृत्वा सान्निध्यपाठात् सात्वाय्यपात्राङ्गं भवति । अनुष्ठानेन यथोः पदार्थयोरेकस्मिन्काले एकस्मिन्देसे वाऽनुष्ठानं तयोरङ्गाङ्गिभावोऽनुष्ठानसादेश्यात् । यथा सोमयागाङ्ग-मृतोऽग्नीषोमीयपशुयागो द्वितीयदिनकर्तव्यस्य सोमक्रमस्य सन्निधौ पठितः, तथापि तत्र पाठे औपवसध्यास्ये चतुर्थेऽहनि अनुष्ठानं तस्य विहितम्, तद्दिनकर्तव्यताङ्गमध्ये उपारुणनियोजनादयः पदार्थाः पठिताः, तेषां च तद्दिन एवानुष्ठानं कर्तव्यम् । तस्मिन्नेन च दिनेऽग्नीषोमीयः पशुरनुष्ठेय इति तेषां पदार्थानामग्नीषोमीयपशुयागाङ्गत्वमनुष्ठान-सादेश्यात् समानदेशेऽनुष्ठानात् । अत्र देशशब्देन कालोऽभिधीयते एकस्मिन्काले चतुर्थेऽहनीति यावत् । पाठसादेश्यमपि द्विधा विभक्तम्—यथाक्रमपाठः, सन्निधिपाठ-श्चेति । यथाक्रमपाठः—प्रथमं पठितस्य यागस्य प्रथमपठितो मन्त्रोऽङ्गम् । द्वितीयं पठितस्य यागस्य द्वितीयपठितो मन्त्रोऽङ्गमित्येवं रीत्या । सन्निधिपाठस्तूदाहृत एव ।

समाख्या—

इदमङ्गत्वबोधने षष्ठं प्रमाणम् । समाख्या संज्ञा । सा च यौगिकी गृह्यते तया-ऽप्यङ्गत्वं बोध्यते । यथा—आध्वर्यवम्, औद्गात्रम्, हौत्रमित्यादिसंज्ञया तत्तद्भाग-पठितेषु मन्त्रेषु पदार्थेषु वाऽध्वर्वादीनां कर्तृतयाऽङ्गत्वम् । रूढसंज्ञा तु लिङ्गेऽन्त-र्भवति इति । अलं विस्तरेण ।

अस्मिन् संस्करणे पाठकस्तुलाय वर्णाः स्थूला सुस्पष्टा योजिताः । काण्डादौ काण्डप्रतिपाद्या विपयाः समुल्लिखिताः । अध्यायादौ तद्विपयाः । प्रकरणादौ प्राकर-णिका विपयाः शीर्षके लिखिताः । भूमिकाविस्तारहेतुर्विपयानुक्रमणिका च पृथङ् निवेशिता । अतः पूर्वं प्रतिज्ञातादपि विस्तारादनावश्यकतया विरम्यते ।

मन्येऽनेन संस्करणेन पाठकानां स्यादेव विशेषलाभ इति । एवं विश्वेश्वर-कृपया समाप्तगुद्रणस्यास्य ग्रन्थस्य सम्पादनकार्ये विपयसूची-कण्डिकासूचीनिर्माणदौ च यदस्मत्प्रियशिष्येण गोपनकासंस्कृतमहाविद्यालयेऽच्युतग्रन्थमालासहायकसम्पादकेन वेदाचार्येण श्रीवंशीधरशर्मणा सुबहुपरिश्रान्तगुपकृतं च तत्सर्वथा प्रशंसनीयम् ।

अतस्तस्मै सकलकल्याणास्पदायाशीःपरम्परां प्रयुञ्जे । अथ च प्रार्थये भगवन्तं यज्ञ-
पुरुषमेतादृशकार्योद्यतं श्रीगौरैशङ्करगोपनकथेष्ठिनं सपुत्रमायुष्मन्तं करोत्विति ।
अन्ततो विबुधवरानधीतिनश्च सानुनयमभ्यर्थये—ग्रन्थमिमं यथावदुपयुज्य सफल-
यन्तु सम्पादकीयं परिश्रमं वर्धयन्तु च प्रकाशयितुस्तुलमुत्साहमिति ।

करो
यसन्तपद्यमी
१९९३

}

श्रीविद्याधरशर्मा
(महामहोपाध्यायः)

सम्पादकीयम्

इह रत्न सम्पादनीयेषु धर्मार्थकाममोक्षाख्येषु चतुर्षु पुरुषार्थेषु प्रथमो धर्म एवेतरमूलतन्मतया समाद्रियते धार्मिकप्रवरैः । सोऽयं धर्मो वेदप्रतिपाद्य इति वेद एव सर्वस्वं नामास्तिकधुरन्धराणाम् । वेदशब्दो हि विद्वातोः करणार्थं घञ्प्रत्यये कृते निष्पद्यते । वेद्यन्ते धर्मादिपुरुषार्थचतुष्टयोपाया येन स वेद इति । सायणाचार्य-त्वाह 'इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोरलौकिकमुपायं यो ग्रन्थो वेदयति स वेदः' इति ।

तथा च स्मर्यते—

“प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते ।

एनं विदन्ति वेदेन तस्माद् वेदस्य वेदता ॥” इति ।

इत्थं हि प्रत्यक्षादिभिरन्यैश्च प्रमाणैर्योऽर्थो नावगम्यते स्वर्गादिरूपश्रेयसाधनी-भूतं तमर्थं यः शब्दसमुदाय आवेदयति स एव वेदशब्दार्थ इति प्रत्येतव्यम् ।

तत्र 'मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्' इति हि अद्यावधि प्रसिद्धिरस्ति । तत्र सन्ति बहूनि प्रमाणि तेषु कानिचिदिह निर्दिश्यन्ते—

'मन्त्रब्राह्मणमित्याहुः' (बौ० गृ० २।६।२) । 'आम्नायः पुनर्मन्त्राश्च ब्राह्मणानि च' (कौ० सू० १।३) । 'मन्त्रब्राह्मणं वेद इत्याचक्षते' (बौ० गृ० २।६।३) ।

'मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्' (आप० श्रौ० सू० २।४।१।३। सत्या० श्रौ० सू० १।१।७। कात्यायन परि० प्र० सू० । बौधा० गृ० सू० २।६।३) ।

'त्रिगुणं पठ्यते यत्र मन्त्रब्राह्मणयोः सह ।

यजुर्वेदः स विज्ञेयः शेषाः शाखान्तराः स्मृताः ॥' (च० व्यू०) ।

'ब्राह्मणं ब्रह्मसंघाते वेदभागे नपुंसकम्' (मे० को०) । इत्यादिवचनैर्बहु-भिराचार्यैर्ब्राह्मणभागस्य वेदत्वमेयाङ्गीकृतम् ।

अत एव 'तद्योदक्षेषु मन्त्राख्या' (पू० मी० २।१।३२) इति मन्त्रलक्षणमा-चक्षणस्य जैमिनिमुनेः 'शेषे ब्राह्मणशब्दः' (पू० मी० २।१।३३) इति ब्राह्मणलक्षणे मन्त्रभागादवशिष्टे वेदैकदेशे ब्राह्मणशब्द इत्यर्थकं 'शेषे' पदं सङ्गच्छते । अतस्तन्मतेऽप्यु-भयोरेव वेदत्वम् । अन्यथा 'शेषे' पदं व्यर्थं स्यात् ।

'मन्त्रब्राह्मणयोरहुर्वेदशब्दं महर्षयः' (पङ्गुरुशिष्यः) ।

'मन्त्रब्राह्मणात्मकत्वं तावद्वेदस्याहुष्टं लक्षणम्' इति सायणः ।

'मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनाम प्रोक्तमृगादिषु' (शु० नी० ४।२।७१) ।

‘विधिमन्त्रयोरैकार्थ्यमैकशक्यात्’ (पू० मी० २।१।३०) । विधिब्राह्मणम्, तेन विधिमन्त्रयोरैकार्थता सिद्धा । ‘आन्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शनाम्’ (पू० मी० १।२।१) इत्यर्थवादखण्डनात्मकपूर्वपक्षसूत्रेऽपि जैमिनिमहर्षिणा ब्राह्मणस्य वेदत्वं निर्दिष्टम्, यतोऽर्थवादः प्राधान्येन ब्राह्मणस्यैव विषयः ।

तथा च जैमिनिसूत्राणां श्रव्यातव्याख्याता सत्र भवान् शयरसाम्यज्याह—
‘मन्त्राश्च ब्राह्मणं च वेदः’ (पू० मी० १।२।३३) । अथ च ‘वेदोऽपिलो धर्ममूलम्’ (मनु० २।६) इति यचनात्सकलस्य वेदस्य धर्ममूलता निर्दिष्टा । धर्मस्य लक्षणं च—
‘चोदनाल्लक्षणोऽर्था धर्मः’ इत्यादि । ‘अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत’ ‘अहरहः सन्ध्यामुपासीत’ ‘स्वर्गकामो यजेत’ इत्यादिविधिवाक्यान्त्येव चोदना । मन्त्रभागे तु केषलं प्रार्थनैव दृश्यते न विषयः । विधीनां तु ब्राह्मणभागे एव सत्तास्ति । ‘धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः’ (मनु० २।१३) इति मनुवचने श्रुतिशब्देन ब्राह्मणभागस्यैव ग्रहणं धर्मस्य तस्मिन्नेव सत्त्वात् । अनेनापि ब्राह्मणभागस्य वेदत्वं सिद्धम् । ‘ब्राह्मणे त्वात्तानुदात्तौ भाषिकस्वारौ’ (प्र० परि० ८) इति ब्राह्मणे स्वरविधानाद्, ब्राह्मणभागस्य वेदत्वं सिध्यति । स्वरनियमस्य वेद एव, तथा चोक्तम्—‘स्वरसंस्कारयोश्छन्दसि नियमः’ (तु० प्राति० १।१) । अत एव मन्त्रभागो ब्राह्मणभागश्चोभावेव वेदशब्देनोच्येते प्राक्तनैर्विद्वद्भिर्गृह्येते च ।

सत्र मन्त्रभागे यथर्वेदस्य प्राधान्यमेवं ब्राह्मणभागे माण्डूकीयशतपथब्राह्मणस्यैव प्राधान्यम् । कर्म चास्य प्रधानता इति तु धीशुरुचरणैः प्राक्यने दृशितमेव ।

ऋग्यजुःसामाथर्वभेदेन वेदस्य चातुर्विध्यं प्रसिद्धम् । एवं चतुर्धा विभक्ता अपि वेदा बहुशारदाभिन्नाः सन्ति । तथा चाह भगवान् पतञ्जलिः—

‘एकशतमन्वयुंशारात्’ सहस्रयत्मा सामवेद, एकविंशतिधा चाह्युच्यं नवधा-
थर्वणो वेदः’ (म० भा० पस्पशा०) इति ।

‘सहस्राध्या सामवेदो यजुरेकशताथ्वकम् ।

एकविंशत्यथ्वयुक्तमृचेदमृपयो विदुः ॥

नवाध्याऽथर्वणोऽन्ये तु प्राहुः पद्मदशाध्वकम्’ (पद्मशुशुष्यः) ।

तथा च—

एकविंशतिभेदेन ऋग्वेदं धृत्वान् पुरा ।

शारदानां तु शतेनाथ यजुर्देमथानरोत् ॥

सामवेदं सहस्रेण शारानां च विभेदतः ।

आपर्यणमथो वेदं विभेद नयकेन तु ॥

(पूर्वपुरा० ४९।५१-५२)

१ छन्दोगा महश्वापैव तथा वासवनेदिन ।

उपनीपस्यै प्राहुः न ये भाषिक उच्यते ॥

इत्यनेन तु केषाञ्चिन्मतेऽथर्ववेदस्य पञ्चदशशाखावन्त्वमपि सिध्यति । एवं प्रतिवेदं बहुशाखानां नामानि ग्रन्थान्तरेषु ध्रुवन्ते तामु कतिचिदेवोपलभ्यन्ते कतिचिच्च कालवशाद्दिनष्टाः ।

एवं प्रतिशारं ब्राह्मणं भवेदिति न्यायेनानुमीयते यद् बहूनि ब्राह्मणान्यासन् तेषु कतिचिदिह निर्दिश्यन्ते—

उपलभ्यमानानि ब्राह्मणानि—

सप्तम्येदे—

(१) ऐतरेयब्राह्मणम्—अत्र ब्राह्मणे अष्टौ पञ्चिकाः, चत्वारिंशदध्यायाः, पञ्चाशीत्युत्तरद्विशतं खण्डाः सन्ति । तत्रादितः पञ्चिकापट्टके सोमयागनिरूपणम् । अवशिष्टे पञ्चिकाहये च राज्याभिषेककथनम् ।

(२) शाङ्खायनब्राह्मणम्—अत्र त्रिंशदध्यायाः सन्ति ।

अत्यैव कौपीतकीतिनामान्तरं केचन मन्यन्ते । केचिच्च तस्य पृथगस्तित्वं स्वोद्युवन्ते ।

यजुर्वेदे—

(१) माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणम्—शतं पन्थानो यस्येति व्युत्पत्त्याऽस्य शतपथाभिधेयता । के च ते पन्थान इति जिज्ञासायां पथिशब्दस्यात्राध्यायपरत्वमङ्गीकार्यम् । अस्ति ह्यस्मिन्नध्यायशतकम् । अत्र चतुर्दशकाण्डानि, शतमध्यायाः, अष्टपष्टिः (६८) प्रपाठका, अष्टात्रिंशदुत्तरपथु शतं (४३८) ब्राह्मणानि, चतुर्विंशत्युत्तरपट्टशताधिकसप्तसहस्रं (७६२४) कण्डिकाश्च सन्ति । तत्र प्रथमकाण्डे—दर्शपूर्णमासयागः । द्वितीयकाण्डे—अग्निहोत्रम्, पिण्डपितृयज्ञः, दाक्षायणयज्ञः, नवान्नेष्टिः, चातुर्मास्यानि च । तृतीयचतुर्थकाण्डयोः—सोमयागः । पञ्चमकाण्डे—वाजपेयराजसूयौ । षष्ठादिदशमान्त (६-१०) काण्डेषु घयनम् । एकादशे—पशुबन्धः, पञ्चमहायज्ञाः, मित्रविन्देष्टिः, दर्शपूर्णमासादिशेषश्च । द्वादशे—द्वादशाहसत्रम्, संवत्तरसत्रम्, सौत्रामणी च । त्रयोदशे—अश्वमेधः, पुरुषमेधः, सर्वमेधः, पितृमेधश्च । चतुर्दशे—प्रवर्च्यः, बृहदारण्यकं च ।

(२) काण्वशतपथब्राह्मणम्—अत्र सप्तदश काण्डानि, चतुरधिकमेकशतम् (१०४) अध्यायाः, पञ्चत्रिंशदधिकचतु शतं (४३५) ब्राह्मणानि, षडुत्तराष्टशताधिकपट्टसहस्राणि (६८०६) कण्डिकाश्च विद्यन्ते ।

अत्रापि माध्यन्दिनीयशतपथोक्ता एष विषयाः किञ्चिद्व्यत्ययेन प्रतिपादिताः । यथा प्रथमकाण्डे—अग्निहोत्रम्, पिण्डपितृयज्ञः, दाक्षायणयज्ञः, चातुर्मास्यानि । द्वितीयकाण्डे—दर्शपूर्णमासेष्टिः । तृतीयकाण्डे—अग्निहोत्रार्थवादः, दर्शपूर्णमासार्थवादः । चतुर्थकाण्डे—सोमयागः । पञ्चमकाण्डे—सोमयागशेषः । षष्ठकाण्डे—

वाजपेय । सप्तमकाण्डे—राजसूय । अष्टमकाण्डे—उखासम्भरणम् । नवमादि-
द्वादशान्तकाण्डेषु—चयनम् । त्रयोदशे काण्डे—आधानकाल, पथिकृत, शयुवाक, ,
पत्नीसवाजा, पशुपन्ध । चतुर्दशे—सौत्रमणी । पञ्चदशे—अश्वमेध । षोडशे—
प्रवर्ग्य । सप्तदशे—बृहदारण्यकम् ।

(३) वैत्तिरीयब्राह्मणम्—अत्र त्रीण्यष्टकानि, ऋचिदष्टकस्थाने काण्डशब्दोऽपि
प्रयुक्त । अष्टाविंशति प्रपाठका, त्रिपञ्चाशदुत्तरत्रिंशत् (३५३) अनुवाकाश्च सन्ति ।

सामवेदे—

(१) ताण्ड्यब्राह्मणम्—अत्र पञ्चविंशति प्रपाठका, सप्तचत्वारिंशदधिकत्रिंशत्
(३४७) खण्डाश्च वर्तन्ते । सायणाचार्यस्तु प्रपाठकस्थानेऽध्यायशब्द प्रयुक्तवान् ।
अस्मिन् क्षत्रिष्टोमसंस्थाक ज्योतिष्टोममारभ्य सहस्रसत्त्वरपर्यन्ता सर्वे सोमयागा
प्रतिपादिता ।

(२) पङ्क्तिब्राह्मणम्—अत्र पञ्च प्रपाठका, अष्टाचत्वारिंशत् खण्डाश्च सन्ति ।

(३) मन्त्रब्राह्मणम्—अस्मिन्द्वौ प्रपाठकौ, षोडश खण्डाश्च सन्ति ।

(४) देवतब्राह्मणम्—अस्मिन्त्रय खण्डा, द्विपष्टि कण्डिकाश्च सन्ति । अत्र
विशेषतश्छन्दसामेव वर्णनम् ।

(५) आप्येयब्राह्मणम्—अत्र त्रय प्रपाठका, द्वाचक्षीति खण्डाश्च सन्ति । अस्मि-
न्ब्राह्मणे साक्षामार्पणुक्रमणी ।

(६) सामविधानब्राह्मणम्—अत्र त्रय प्रपाठका, पञ्चविंशति खण्डाश्च सन्ति ।
अस्मिन्सामिचारादिकर्मणा वर्णनम् ।

(७) सहितोपनिषद्ब्राह्मणम्—अत्रैक प्रपाठक पञ्च खण्डाश्च ।

(८) षड्ब्राह्मणम्—अत्र खण्डत्रयमस्ति । तत्र सामवेदाचार्याणां षडपर-
म्परा निरूपिता ।

(९) जैमिनीयब्राह्मणम्—अत्र द्वाचक्षीत्युत्तरैकादशशतं (११८२) खण्डा विद्यन्ते ।
अस्यैव वल्लभकारनाक्षत्रमित्यपि नामान्तरम् ।

(१०) जैमिनीयाप्येयब्राह्मणम्—अत्र चतुरशीति खण्डा सन्ति ।

अथर्ववेदे—

(१) गोपयब्राह्मणम्—अत्रालि पुर्यभाग उत्तरभागश्चेतिभागद्वयम् । पुर्यभागे
षड् प्रपाठका, उत्तरभागे षट् प्रपाठका सन्ति । 'तत्र गोपय इत्यप्रपाठक ब्राह्मण
मासीत् । तस्यावशिष्टे द्वे ब्राह्मणे पूर्यगुत्तर ष' (आ० ष०) अन्ते त्वग्नीपते
यद्ब्राह्मणमिदं पुरा वृद्धमासीत् ।

ग्रन्थान्तरेषु नामत उपलभ्यमानानि ब्राह्मणानि यथा—

(१) परकप्राद्वगम् । (२) श्रेनाश्वरमा० । (३) फाठकमा० । (४) मैत्रायणीयमा० । (५) जापालमा० । (६) राण्डिकेयमा० । (७) औरेयमा० । (८) हारिद्रविक्रमा० । (९) आह्वरकमा० । (१०) कङ्कतित्रा० । (११) गालथमा० । (१२) तुम्बरमा० । (१३) आरुण्येयमा० । (१४) पैद्वायनित्रा० । (१५) सोलभया० । (१६) शैलालिमा० । (१७) पराशरमा० । (१८) मापशरायिमा० । (१९) कापेयमा० । (२०) अन्वारयानमा० । (२१) भास्विमा० । (२२) शाट्यायनमा० । (२३) फालग्विमा० । (२४) रौरुकित्रा० ।

एतेषां ब्राह्मणानां ग्रन्थान्तरेषु नामान्येव ध्रियन्ते । आकृतितत्त्वेषु नोपलभ्यन्ते । एवमन्यान्यपि यदूनि ब्राह्मणान्यासन्नित्यनुमीयते ।

सम्पूर्णमिदं भाष्यन्दिनीयं शतपथब्राह्मणमद्यावधि स्थानद्वय एव मुद्रितम् । अजमेरनगर्यां जर्मनप्रदेशे च ।

तत्र पुस्तकद्वये यद्वयोऽश्नन्त्या अमुद्वयो दरीदयन्ते । अतोऽन्युत्पन्न्यमाला-
ध्यवस्थापकैः संशुद्धं संस्करणं प्रकाशयितुमेतत्सम्पादनकार्यं मत्सतीर्थो वेदाचार्यः
श्रीचन्द्रधरशर्मा नियोजितः । स चास्य प्रथमभागं सम्पाद्य द्वितीयभागारम्भ एव
पञ्चत्वं गतः । पूर्णवत्कार्यं संचालयितुं कृतमतिना मयास्य शोधनसमये पुस्तक-
चतुष्टयात्सहाय्यमलायि ।

तत्र प्रथममादर्शपुस्तकं हस्तलिखितमतिप्राचीनं च पं० श्रीमदमरनाथब्राह्मिणाम् ।
द्वितीयं हस्तलिखितमस्मदाराध्यश्रीगुरुचरणानाम् ।
तृतीयं लिपिजिग् (जर्मन) नगरे मुद्रितम् ।
चतुर्थम् अजमेरनगर्यां मुद्रितम् ।

प्रणेतयः

यैरावान्याच्छुक्रशायक इवाहं स्नेहाह्लाहितः पालितोऽध्यापितश्च येषां चाशि-
पैवैतत्सम्पादनकार्यक्षमोऽभवं तेषामाराध्यचरणानां सर्वैतन्वस्वतन्त्राणां साक्षाद्दे-
मूर्तीनां विद्वन्मूर्द्धन्यानां महामहोपाध्यायादिविभिधविहृद्भाजामस्मद्गुरूणां पण्डित-
प्रवरश्रीविद्याधरशर्मगौडमहोदयानां चरणसरोरुहेषु सादरं सविनयं च समर्पयामि
प्रणतिततोः ।

कृतज्ञता

यैरतिप्राचीनहस्तलिखितवादर्शपुस्तकप्रदानेनास्तुगृहीतस्तेषां पण्डितप्रवरश्रीमदमर-
नाथदीक्षितमहोदयानां कृते च चिरकृतज्ञतां प्रकटयामि ।

धन्यवादाः

ये च मध्ये मध्ये स्वसम्मतिप्रदानेनोपकृतवन्तस्तेभ्योऽच्युतग्रन्थमाला-विश्व-
नाथपुस्तकालययोरभ्यक्षेभ्यः साहित्याचार्यपण्डितप्रवरश्रीकृष्णपन्तशास्त्रिभ्यो वितरामि
धन्यवादानेकान् ।

यत्र तत्रोपलब्धान् पाठभेदानधो निवेश्य दुरूहस्थलेषु च टिप्पणमपि संयोज्याऽत्र
प्रतीकनिर्दिष्टानां तत्तद्वेदस्थमन्त्राणां स्थानसङ्केतश्चाधो निवेश्य प्रकाश्यतेऽयं माध्यन्दि-
नीयशतपथब्राह्मणद्वितीयभागः ।

माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणकण्डिकानामकाराद्यनुरूमणिका चान्ते निवेशिता, या
चाद्यावधि कुत्रापि न मुद्रितासीत् । अत्र आशासे सर्वमेवैद्वहूपयोगि सम्पत्स्यते
स्वाध्यायशीलेभ्यो वैदिकधर्मावलम्बिभ्यः ।

एवं भूयांसमायासमङ्गीकृत्य सविशेषावधानं संशोधितेऽप्यत्र ग्रन्थे मदीयाल्प-
मतिदोषाद् दृष्टिदोषादभरयोजकमुद्रकादिदोषाद्वा यत्र कचिदुपलब्धा अशुद्धीरुपेक्षमाणा
गुणैकपक्षपातिनो विपश्चिद्वर्ष्या भास्त्वर्ष्यमुत्सार्ष्य स्वयमेवात्र नयनार्पणयासमङ्गीकृत्य
वेदसुधासौहित्यं भजन्तः करिष्यन्त्येव मामकीनं परिश्रमं सफलमिति सुहृदमवधारयन्
प्रसादयामि स्वतः प्रकाशं शाश्वतं श्रीवेदपुरुषमनेन व्यापारेणेति निवेदयति—

अधिकांश
महाशिवरात्रि. १९९७
सोमवासरः

म० म० पण्डितप्रवरश्रीविद्याभरशर्मणामन्तेनासी
वेदाचार्यः श्रीचंशीधरमिश्रगौडः

माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणद्वितीयभाग-

चिप्यसूची

—६—

सप्तमं काण्डम्

प्रथमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—गार्हपत्यचयनम्—तत्र गार्हपत्यचितिस्थाने पतितानां तृणपर्णादीनां पलाशशाखयापसारणम्, उत्स्थाने क्षारसृत्तिकानिपातनम्, सिकतानिवापः, एकविंशत्या परिश्रिद्धिः परिश्रयणम्, एकविंशत्येष्टकामिष्ययनम्, तत्रोल्याग्नेः स्थापनादि च ।

द्वितीयब्राह्मणे—प्रजापतिशरीरविश्लेषप्रतिपादनादि । गार्हपत्यस्य त्रिचिति-
त्वमेकचितित्वं वा, चितिधिष्य्याद्यर्थवादश्च ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—आरूपायिक्रिया प्रयोजनप्रतिपादनपुरःसरं नैर्ऋत्यां तिसृणां नैर्ऋतीष्टकानामुपघानम्, शिष्यादीनां प्रक्षेपः, शालाद्वार्यो-
पस्थानञ्चेति ।

द्वितीयब्राह्मणे—धौदुम्बरे सरिऽनडुहां योजनम्, क्षेत्रकर्षणम्, अनडुहां
सीराद्विमोचनम्, तेषां दानञ्चेति ।

तृतीयब्राह्मणे—कुशस्तम्बोपघानम्, अमिहोमादिकम्, कुशस्तम्बोपरि
पञ्चगृहीताज्यहोमश्च ।

चतुर्थब्राह्मणे—कर्षणक्रमेण सीतासूदकप्रक्षेपः, सर्वोपघवपनश्च ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—सामिचित्ये ऋतौ सोमक्रयणकालविधानम्,
आतिष्येष्टिः, आहवनीयपरिश्रितोऽभिमन्त्रणम्, तत्र पुष्करपर्णोपघानम्, लोरोष्ट-
कोपघानम्, उत्तरवेदिनिर्माणम्, इष्टकाप्रोक्षणश्च ।

द्वितीयब्राह्मणे—अनडुहे चर्मणि प्रथमचित्तीष्टकानामुपघानादि, इष्टकाप्रोक्ष-
णम्, अग्निश्रोत्राश्चरोहणादि च ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—अग्निग्रहणम्, सत्यसामगानम्, कुशस्तम्ब-
पुष्करपर्णोपघानम्, रुक्मसुवर्णपुरुषोपघानम्, सर्पनामभिरुपस्थानम्, पञ्चगृहीताज्य-
होमः, दक्षिणोत्तरतः सचोरुपघानश्च ।

द्वितीयब्राह्मणे—स्वयमातृणादूर्वेष्टकाद्वियजूरेतःसिन्धिरवज्योतिर्ऋतव्यापादेष्ट-
कोपधानम् ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—कूर्मोपधानम्, तस्य दधिमुख्युत्तरभ्यङ्ग-
नम्, कूर्मस्य कम्पनम्, उल्लखलमुसलोपधानम्, उलोपधानम्, तत्राज्येन होमश्च ।

द्वितीयब्राह्मणे—उखायां पशुशीर्षाणामुपधानम्, पशुशीर्षेषु सुवर्णशकल-
प्रक्षेपः, पशुशीर्षाणां स्थापनक्रमः, चित्यामेरुपस्थानम्, अपस्येष्टकानामुपधानञ्च ।

सप्तमं काण्डं समाप्तम् ।

अष्टमं काण्डम्

प्रथमाध्यायस्य प्रथमद्वितीयब्राह्मणयोः—प्राणभृत्संज्ञकेष्टकोपधानम्, तासां
संख्या च ।

तृतीयब्राह्मणे—प्राणभृच्छब्दनिर्वचनम्, तस्तुतिश्च ।

चतुर्थब्राह्मणे—प्राणभृदिष्टकानिधानस्थानादिनिरूपणम् ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—द्वितीयायां चित्वावस्थिनीलोकम्पृणा-ऋत-
व्येष्टकोपधानम्, पुरीषावापश्च ।

द्वितीयब्राह्मणे—द्वितीयस्यां चितौ वैश्वदेवीष्टकोपधानम् ।

तृतीयचतुर्थब्राह्मणयोः—द्वितीयस्यां चितौ प्राणभृदपस्था-वयस्या-लोक-
म्पृणोपधानम् ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—तृतीयस्याश्वितेऽथयनम्—तत्र स्वयमातृ-
णादिश्येष्टकोपधानम् ।

द्वितीयब्राह्मणे—तृतीयस्यां चितौ विश्वज्योतिर्ऋतव्याप्राणभृदिष्टकोपधानम् ।

तृतीयब्राह्मणे—तृतीयस्यां चितौ छन्दस्येष्टकोपधानादि ।

चतुर्थब्राह्मणे—वालखिल्या-लोकम्पृणोपधानम्, पुरीषावापश्च ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—चतुर्थचितेश्वथनम्—तत्र ब्रह्मामाध्या-
दिस्तोमेष्टकोपधानम् ।

द्वितीयब्राह्मणे—चतुर्थ्यां चितौ स्पृतव्येष्टकोपधानम् ।

तृतीयब्राह्मणे—चृष्टीष्टकोपधानम्, लोकम्पृणोपधानञ्च ।

चतुर्थब्राह्मणे—स्तोत्रचित्पथवादः ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—पञ्चम्याश्रितेश्चयनम्—तत्रासपत्नेष्टकोपधानम् ।

द्वितीयब्राह्मणे—पञ्चम्यां चितौ छन्दस्येष्टकोपधानम्, तदर्थेवादश्च ।

तृतीयचतुर्थब्राह्मणयोः—पञ्चम्यां चितौ स्तोमेष्टकोपधानम्, तदुपधानस्थाननिरूपणम्, पुरीषावापश्च ।

षष्ठाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—साकसत्वञ्चूडेष्टकोपधानम् ।

द्वितीयब्राह्मणे—छन्दस्येष्टकोपधानादिकम् ।

तृतीयब्राह्मणे—गार्हपत्यचयनम्, तत्प्रशंसा च ।

सप्तमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—ऋतव्या विश्वज्योतिः स्वयमातृष्णाविकर्ण्येर्षेवादः ।

द्वितीयब्राह्मणे—लोकम्पूजेष्टकोपधानम्, इष्टकापरिमाणञ्च ।

तृतीयब्राह्मणे—इष्टकासु पुरीषनिवापः, स्वयमातृष्णा—विकर्ण्युपधानञ्च ।

चतुर्थब्राह्मणे—पञ्चम्याश्रितेः सुवर्णशकलसदृसेण प्रोक्षणम्, पुरीषेणाच्छादनञ्च ।

अष्टमं काण्डं समाप्तम् ।

नवमं काण्डम्

प्रथमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—शतरुद्रियहोमः निरूपणम्, तत्र होमपत्रम्, हवनीयद्रव्यम्, होमाधिकरणीभूतं साधनम्, होमाधारभूतं स्थानञ्च ।

द्वितीयब्राह्मणे—चित्याग्नेः परियेकः, मण्डूकादियुक्तवेणुनामिक्षेत्रे विकर्षणादिकञ्च ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—औपवसत्यदिवसकर्तव्यतानिरूपणम्, यज्ञमानस्य वाक्सिर्जनम्, अध्वर्योराज्यग्रहणम्, चित्वारोहणम्, तत्र होमादिविधिः, प्रथम्योत्सादनं च ।

द्वितीयब्राह्मणे—प्रथम्योत्सादनानन्तरं सञ्चिते इष्टकासमूहे स्थापनायाऽग्निं प्रणेतुं तावच्छालाद्वार्ये पद्मगृहीताज्यहोमः, षोडशगृहीताज्यहोमः, औदुम्बरसमिदाधानञ्च ।

तृतीयब्राह्मणे—अग्निप्रणयनम्, प्रतिप्रस्थातृकर्तृकोऽध्वर्यादीनां प्रैषः । अपविश्यन्नादि च ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—वैश्वानरपुरोडाशहोमः, गार्हपत्यपुरोडाशहोमः, तदधिश्यणासादने, समिदाधानम्, पूर्णाहुतिहोमश्च ।

द्वितीयब्राह्मणे—वसोर्धाशहोमः, तत्पशंसा, महहोमश्च ।

तृतीयब्राह्मणे—यज्ञरजुहोमः, अयुगस्तोमहोमः, युगस्तोमहोमः, वयोहोमः, नामग्रहहोमः, कलशहोमः, वसोर्धाराहोमस्याऽर्थवादश्च ।

चतुर्थब्राह्मणे—वाजपसवीयहोमः, पार्थहोमः, यजमानाभिषेकश्च ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—राष्ट्रमृद्धोमः, तदर्थवादः, रथशिरसि पञ्च-
गृहीताजपहोमश्च ।

द्वितीयब्राह्मणे—वातहोमादिः, रथस्याऽश्वानां दानञ्च ।

तृतीयब्राह्मणे—धिष्ण्यचयनविधिः ।

चतुर्थब्राह्मणे—अग्नियोजनाख्यं कर्म, अग्निविमोचनञ्च ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—पयोत्रतादिमीमांसा ।

द्वितीयब्राह्मणे—चित्सुपस्थानम् ।

नवमं चाग्नं समाहृतम् ।

दशमं काण्डम्

प्रथमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—चित्याग्नेः संवत्सररूपत्वम्, तस्य प्राजापत्या-
त्मना स्तुतिः, स्तोत्रशस्त्रस्तुतिश्च ।

द्वितीयब्राह्मणे—चितिसम्पत्तयः—पूर्वं महान्तयज्ञे सहप्रयुक्तानि अग्निचयन-
महाव्रतसाममहदुक्थशस्त्राणि त्रीण्यपि पश्याकाराणि अग्निदेवं पृथिव्यन्तरिक्ष-
घुलोकात्मकानि, अध्यात्मं मनःप्राणवायुपाणि इति, ज्योतिष्टोमयज्ञ एवैतेषां त्रयाणां
सम्पादनप्रकारकथनञ्च ।

तृतीयब्राह्मणे—प्राजापतेर्मेर्याद्वृतादिकृत्स्नशरीरसम्प्रादकत्वेन स्तुतिः ।

चतुर्थब्राह्मणे—प्राजापतेर्मरणधर्मकस्थूलशरीरगतमज्जादिरूपत्वेन हिरण्यरूप-
त्वेन देवतानामन्नरूपत्वेन च स्तुतिः, पशिमक्षणवर्जनं चतञ्च ।

पञ्चमब्राह्मणे—अग्निचयनकर्मणोऽभ्याधानाभ्याधेयहविरग्निहोत्रदर्शपोषमासेष्टि-
पशुचातुर्गोस्थसोमाध्वरराजसूयादिसर्वयज्ञात्मकत्वप्रतिपादनम्, यज्ञवीर्याणां मीमांसा च ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—चित्याग्ने पशिरूपत्वप्रतिपादनम्, तत्पक्ष-
पुच्छयो परिमाणकथनञ्च ।

द्वितीयब्राह्मणे—चित्याग्नेः सप्तपुरुषपरिमाणत्वनिरूपणम्, पक्षपुच्छयोश्चाऽऽ-
त्रिविधस्तित्परिमाणत्वप्रतिपादनम् ।

तृतीयब्राह्मणे—प्राकृतस्य सप्तविधमेवैकतेष्वन्त्यस्यैकशतविधमेव चेदि-
मानम्, तत्रेति कर्तव्यता च ।

चतुर्थब्राह्मणे—एकशतविधस्याऽग्नेः सर्वकामरूपत्वेन आदित्यात्मना स्तुतिः,
तस्य सप्तविधप्राकृतमित्यस्य सप्तचिप्रकारः, सप्तविधस्य चैकशतविधसंख्यया
सम्पत्तिश्च ।

पञ्चमब्राह्मणे—चित्याग्नेः कालप्रतिपादनम्, चित्पुरीयमीमांसा च ।

षष्ठब्राह्मणे—मजापतेः प्रकारान्तरेणैकशतसंख्याकत्वम्, सप्तविधामिना
सम्पत्तिः, अधिदैवाधियज्ञाध्यात्मत्रयविषये संवत्सरचित्याग्निपुरुषाणां पञ्चविधत्वम्,
चयनस्याशृतत्वप्राप्तिःफलश्च ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—चित्याग्नेः चक्षुरादिसत्तावयवानां छन्दोमयत्वम्,
गायऽवादिसप्तच्छन्दसां वीर्यरूपत्वेन स्तुतिश्च ।

द्वितीयब्राह्मणे—वेदवादिप्रश्नोत्तरार्थां शिरोमीवादीनां छन्दोमयत्वनिरूपणम् ।

तृतीयब्राह्मणे—धीरमहाशालनाम्नोर्महर्ष्योः प्रश्नप्रतिवचनाम्यामग्नेः सर्वदेवता-
समष्टिरूपप्राणवाय्वात्मकत्वप्रतिपादनम् ।

चतुर्थब्राह्मणे—बहुविधैः प्रश्नप्रतिवचनैः पुरुषस्याऽर्करूपतया स्तुतिः ।

पञ्चमब्राह्मणे—यजुषो विधायकब्राह्मणयोर्निर्वचनम्—तत्राधिदैवाध्यात्मभेदे-
नार्थप्रतिपादनम्, मन्त्रब्राह्मणप्रसङ्गादुपनिषदः स्तुतिः, तत्स्वरूपनिर्वचनादि, यजुषा-
मुपांश्वनुष्ठानप्रतिपादनश्च ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—आहवनीयामिरूपप्रजापतेश्चित्याग्निमन्त्रत्वेन
परिकल्प्य तयोर्भोक्तृभोग्ययोरग्निचित्ययोर्द्वन्द्वस्याकार्यमहाश्रतोक्थनामभिर्हृग्यजुः-
सामभेदत्रयपरिभाषासिद्धैर्व्यवहार्यत्वेन स्तुतिः, रुक्मपुरुषयोरिष्टकापुरीषचित्योश्चित्या-
हवनीययोश्चेन्द्रान्यात्मना स्तुतिः, प्रजापतिरूपाहवनीयस्य तत्र ह्ययगतमहावरीयमह-
रसस्य यद् द्वन्द्वं सम्पद्यते तस्याकार्यत्रतोक्थनामभिर्हृग्यजुः, फलानिः सप्त-
दशात्मकस्य चित्यामिरूपस्य प्रजापतेः सोमयागोऽन्तं तयोरधिदैवमादित्यचन्द्रान्या,
अध्यात्मं प्राणाक्षान्मा च स्तुतिः, त्रिष्वपि स्थानेष्वकार्यादिनामत्रयप्रतिपाद्यत्वश्च ।

द्वितीयब्राह्मणे—अग्नेरिष्टकानां च संवत्सरतदवयवाद्गोरात्रमुहूर्त्वात्मकत्वप्रति-
पादनम्, मन्त्ररूपत्वप्रतिपादनश्च ।

तृतीयब्राह्मणे—सर्वसररूपप्रजापतेर्देवन्तकरूपत्वम्, तद्रूपोपासनस्य फलम्, अग्निचयनस्यामृतलक्षणं फलम्, परिश्रियजुष्मतीलोक्ष्मणेषुकानां सख्या च ।

चतुर्थब्राह्मणे—सर्वसररूपाग्ने, तदवयवाना च सहस्ररूपत्वेनोपासनम्, तत्फलञ्च ।

पञ्चमब्राह्मणे—ज्यष्टिरूपाम्निविषयोपासना, वाग्वादित्यसंघत्सराणामग्नित्वप्रतिपादनञ्च ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—त्रयीमयादित्येऽन्युपासना ।

द्वितीयब्राह्मणे—सूर्यमण्डलार्चिं पुरुषत्रयस्याधिदैवाधियज्ञाध्यात्मपरत्वेनार्थप्रतिपादनम्, तत्राधिदैवमयमर्थ—चयनगतष्टुदुक्थमहाप्रनाग्नित्रय क्रमेण मण्डलार्चिं - पुरुषरूपत्वेनोपासनीयमिति, अधियज्ञमयमर्थ—चयनगतरुक्मपुष्करपर्णहिरण्यपुरुषाणां मण्डलादित्यत्रम्, एव दक्षिणाग्निगतशुक्लकृष्णवर्णतदन्तर्बर्तिपुरुषाणां मण्डलादित्रयरूपत्वेनोपासनमिति । लोचने हि शुक्लरूपं कृष्णरूप चास्ति तदन्तर्बर्ति पुरुषश्च दृश्यते, एतत्प्रसङ्गेन सव्यलोचनगतपुरुषस्य मिथुनत्वसम्पादनम्, अथ पुरुषस्य मृत्युत्वमुपजीव्यम्, मृत्युगतैकत्वबहुत्वान्तिकदूरत्वमीमांसा, तस्यैव पुरुषस्य बहुधोपासनम्, तत्फलञ्च ।

तृतीयब्राह्मणे—सकलपुरुषवर्तिमनोवाक्प्राणचक्षु श्रोत्रकर्माग्निवृत्तिप्रत्याघचित्याग्निविषयोपासनानिरूपणम् ।

चतुर्थब्राह्मणे—भूम्यादिलोकत्रयादित्यनक्षत्रच्छन्द सर्वत्सरात्मना चित्याग्निरूपत्वेनोपासना, 'विद्यया तदारोहन्ति' (क० १६) इत्यादिना केवलकर्मनिन्दापुर सर विद्याप्रशसा च ।

पञ्चमब्राह्मणे—चित्याग्ने सर्वदिग्भिमुखत्वनिरूपणम्, पृथक् शिरसो निरूहणाभावश्च ।

षष्ठाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—वैश्वानरविद्यानिरूपणम् ।

द्वितीयब्राह्मणे—पुरुषस्याग्निविधत्वाकविधत्वोक्थविधत्वनिरूपणम् ।

तृतीयब्राह्मणे—शाण्डिल्यविद्याप्रतिपादनम् ।

चतुर्थब्राह्मणे—अश्रावयवेषु विराडवयवोपासना ।

पञ्चमब्राह्मणे—'नैवेह विश्वनाभ आसीद्, इत्यादिना उषास्महिरण्यगर्भस्वरूपप्रतिपादनम्, 'अथ वश' इत्यग्निरहस्यविद्याप्रवर्तकर्मिप्रवाहप्रतिपादनम् ।

एकादशं काण्डम्

प्रथमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—अन्याधानकालनिरूपणम् ।

द्वितीयब्राह्मणे—दर्शपूर्णमासालुतिसंख्याविशेषकथनम् ।

तृतीयब्राह्मणे—पौर्णमासयोगे दर्शयोगे च हविषो विधानम् ।

चतुर्थब्राह्मणे—दर्शयोगे पुरस्ताच्चन्द्रदर्शनप्रायश्चित्तेष्टिनिरूपणम् ।

पञ्चमब्राह्मणे—पश्चाच्चन्द्रदर्शने नैमित्तिकेष्टिः ।

षष्ठब्राह्मणे—दर्शपूर्णमासयोः सर्वात्मकलक्षणवैराजपदप्रतिपादनतां वक्ष्यन् तदुपोद्घातत्वेनाख्यायिकया सृष्टिप्रतिपादनम्, पञ्च प्रयाजा द्वावाज्यभागौ स्विष्ट-
कृदिडा त्रयोऽनुयाजाश्चत्वारः पत्नीसंयाजा इति षोडशाहुतीनां सर्वसाधारणत्वम् ।

सप्तमब्राह्मणे—दर्शपूर्णमासयोर्ब्रह्मीपायनविषयकमीमांसा ।

अष्टमब्राह्मणे—अतमुपेयुषो यजमानस्य हविरुपश्रुवंस्तस्मिन्निष्कयणहेतुतां दर्श-
पूर्णमासस्य प्रतिपादयितुमाख्यायिकया यज्ञोत्पत्तिकथनम् ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—पुरुषस्य जन्मत्रयप्रतिपादनम्, सामिधेनी-
प्रशंसा च ।

द्वितीयब्राह्मणे—याज्यानुवाक्ययोर्दण्डोविशेषत्वविधानपूर्वकं स्तवनम् ।

तृतीयब्राह्मणे—आधारौ स्तोत्रमाख्यायिकया तत्सृष्टिप्रतिपादनम् ।

चतुर्थब्राह्मणे—दर्शपूर्णमासनामात्मना आधारौ स्तोत्र्यन् अग्निदेवाध्यात्म-
भेदेन दर्शपूर्णमासप्रतिपादनम् ।

पञ्चमब्राह्मणे—दर्शपूर्णमासयागयोरश्वमेधात्मना स्तुतिः ।

षष्ठब्राह्मणे—यज्ञशरीरावयवत्वेन प्रणीतादीनामनुष्ठेयपदार्थानामधियज्ञाध्यात्म-
भेदेन सम्पत्तिकथनम् ।

सप्तमब्राह्मणे—यज्ञादीनां संबत्सराद्यात्मनोपासनं विचारयैतद्वैश्विष्ट्येन दर्शपूर्ण-
मासयागस्य विशिष्टफलसाधनताप्रतिपादनम् ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—अग्निश्रोत्रावयवोपासनाप्रकारत्वदर्शनम् ।

द्वितीयब्राह्मणे—अग्निहोत्रे मिथुनस्त्वपदर्शनम् ।

तृतीयब्राह्मणे—आख्यायिकापूर्वकं ब्रह्मचारिधर्मनिरूपणम् ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—पवनप्रतिवचनाभ्यां दर्शपूर्णमासकर्मण एव
सर्वोत्पत्तिनिमित्तत्वेन स्तुतिः ।

द्वितीयब्राह्मणे—प्रयाजादियागेषु सुगादानमृत्युतिहोमान्तरपर्यायां विचारः ।

तृतीयब्राह्मणे—नित्रविन्देष्टिः—तत्राधिकारिविशेषदर्शनम्, तत्रादौ श्रिय उत्पत्तिः, उत्पन्नायाश्च तस्या दैवैरभिधानम् ।

चतुर्थब्राह्मणे—दाहविपतनादिदोषदुष्टस्यापि हविषः समृद्धिः ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—दर्शपूर्णमासविकृतिभूतचातुर्मास्यादीनां प्रशंसा, तत्रामिमन्थनसद्भावात्साधनभूतयोररन्ध्रयोश्चत्थविकृतित्वसाधनम् ।

द्वितीयब्राह्मणे—चातुर्मास्ययाजिन आत्मयाजित्वं देवयाजित्वं चेति द्वैविध्यं दर्शयितुं तत्रत्यैर्दानैः शरीरावयवकरूपनमारुपाधिक्रिया ।

तृतीयब्राह्मणे—प्रश्नप्रतिवचनाभ्यामग्निहोत्रस्य सर्वदेवतावृत्तिकरत्वप्रतिपादनम् ।

चतुर्थब्राह्मणे—‘वं होपनिग्ने’ इत्यनेन पूर्वब्राह्मणे उपनयनस्य प्रस्तुतत्वात्तद्धर्मनिरूपणम् ।

पञ्चमब्राह्मणे—आख्यायिकापूर्वकं शतातिरात्राख्यसत्रविधानम् ।

षष्ठब्राह्मणे—यावज्जीवमनुष्ठेयानां पञ्चमहायज्ञानां निरूपणम्, तेषां च महासत्रत्वविधानम् ।

सप्तमब्राह्मणे—ब्रह्मयज्ञस्वाध्याये पुरुषाणामादरातिशयं जनयितुं तस्य प्रशंसा ।

अष्टमब्राह्मणे—आख्यायिकया व्याहृत्युत्पत्तिकथनम् ।

नवमब्राह्मणे—अंशवदाभ्याख्ययोः सोमप्रद्वयोर्विधित्तया तयोरत्नवागादिरूपतया समुच्चित्यानुष्ठानम् ।

पष्ठाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—आख्यायिकया समिदाधानादीनां वनस्पत्यादिरूपफलसाधनताकथनम् ।

द्वितीयब्राह्मणे—आख्यायिकयाऽग्निहोत्राहुतिप्राप्त्यप्रतिपादनम् ।

तृतीयब्राह्मणे—आख्यायिकयाऽग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादियागदेवतानां तत्त्वतः प्राणशब्दादिष्वेवपरमात्मरूपताप्रतिपादनम् ।

रासमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—पशुबन्धप्रशंसा, दर्शपूर्णमासवन्नित्यं मत्सिं-वत्समेष्टव्यपशुयागविधानम् ।

द्वितीयब्राह्मणे—पशुबन्धस्येष्टिविषयत्वं सोमविषयत्वं चेति द्वैविध्यमदर्शनम्, पद्भोवृद्धोमविधानञ्च ।

तृतीयब्राह्मणे—बहुसारस्य गृपस्य पशुविरोधित्वनिरूपणम्, अरुपसारस्य पशुसमृद्धिकरणत्वप्रतिपादनञ्च ।

चतुर्थब्राह्मणे—यूपपरिमाणम्, आज्यमागयोर्वश्यकर्तव्यता, पशवयवषाक-
विषयको विधिविशेषः, वपानदानस्य पञ्चावत्त्वपकारश्च ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—अग्निहोत्रे कर्मणि मह इत्युपस्थानदार्ढ्याय
कर्तव्यनिमित्तत्वविधानमास्यायिकया ।

द्वितीयब्राह्मणे—आहवनीयात्प्राक् प्रकृते औत्तरवेदिकेऽग्नौ पशुयागः कर्तव्य
इति विधातुमग्रेराहितादिभेदेन चतुर्विधत्वप्रदर्शनम् ।

तृतीयब्राह्मणे—पशोः प्रजापतिः सूर्य इन्द्रानीति देवतान्नयमतिपादनम् ।

चतुर्थब्राह्मणे—आस्यायिकापूर्वकं पशुप्रायश्चित्तया स्पृत्याख्यहोमविधानम् ।

एषादयं ऋषिं धनसप्तम् ।

द्वादशं काण्डम्

प्रथमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—द्वादशाहे सोपपत्तिकदीक्षाक्रमनिरूपणम् ।

द्वितीयब्राह्मणे—द्वादशाहस्याह्नां वल्लतिः ।

तृतीयब्राह्मणे—द्वादशाहाह्नां वल्लस्यर्थवादः ।

चतुर्थब्राह्मणे—द्वादशाहस्य संवत्सरात्मना स्तुतिः ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमद्वितीयब्राह्मणयोः—संवत्सरसत्रस्याहःवल्लप्तिः ।

तृतीयब्राह्मणे—दशरात्रनिरूपणम् ।

चतुर्थब्राह्मणे—संवत्सरस्याभिष्टवात्मना स्तुतिः ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—संवत्सरस्याभिष्टवात्मना स्तुतिः ।

द्वितीयब्राह्मणे—संवत्सरसत्रस्याहःवल्लप्तिः ।

तृतीयब्राह्मणे—संवत्सरादिदीक्षापक्षः ।

चतुर्थब्राह्मणे—ज्योतिष्टोमे उद्गात्राचन्वारम्मः ।

पञ्चमब्राह्मणे—सोमादीनां नित्यत्वम् ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—अग्निहोत्रप्रायश्चित्तनिरूपणम्, सत्र दोषमा-
नाया अग्निहोत्र्या गोरुपवेशने शब्दकरणे च प्रायश्चित्तम् ।

द्वितीयब्राह्मणे—अग्निहोत्र्या लोहितादिदुहने प्रायश्चित्तम् ।

तृतीयब्राह्मणे—गार्हपत्याद्यनुगमने प्रायश्चित्तम् ।

चतुर्थब्राह्मणे—अग्निहोत्रे अम्मन्तरससगादौ प्रायश्चित्तम् ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—मृताग्निहोत्रेतिकर्तव्यता ।

द्वितीयब्राह्मणे—मृताग्निहोत्रौर्ध्वदेहिककृत्यम् ।

षष्ठाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—ज्योतिष्टोममायश्चित्तम् ।

सप्तमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—सौत्रामणीहविस्तत्राख्यायिका ।

द्वितीयब्राह्मणे—सौत्रामण्यामधिकारनिरूपणम्, सुराद्रव्याणां क्रयः, पशु-
पुरोडाशादिविधानञ्च ।

तृतीयब्राह्मणे—सुरानिर्माणप्रकारः, सुरापावनप्रकारः, पयोग्रहग्रहणम्, सुरा-
ग्रहग्रहणञ्च ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—पयोग्रहाणां सुराग्रहाणां च होमो भक्षणं
च विकल्पेन ।

द्वितीयब्राह्मणे—सौत्रामणीप्रशंसा ।

तृतीयब्राह्मणे—आसन्दीनिधानम्, सामगानम्, यजमानामिषेकञ्च ।

नवमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—सौत्रामणीशेषः ।

द्वितीयब्राह्मणे—अद्वयमृथेष्टिः । आदित्यश्चरुनिर्वापञ्च ।

तृतीयब्राह्मणे—सौत्रामण्यर्थवादः ।

द्वादश काण्डं समाप्तम् ।

त्रयोदशं काण्डम्

प्रथमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—ब्रह्मोदनपचनम्, तद्दानम्, तत्प्राशनञ्च ।
अश्वमेधस्योत्पत्तिः, तत्फलञ्च ।

द्वितीयब्राह्मणे—अश्वरथनादानम्, तस्याः परिमाणम्, अश्वस्य वन्दन-
भोक्षणादि च ।

तृतीयब्राह्मणे—सदस्यमाहुतयः ।

चतुर्थब्राह्मणे—सावित्रीष्टीनां विधानम् ।

पञ्चमब्राह्मणे—सेमे गायामानम् ।

षष्ठब्राह्मणे—अश्वकणे जपः, घृतिहोमञ्च ।

सप्तमाष्टमब्राह्मणयोः—औद्ममणहोमः ।

नवमब्राह्मणे—अश्वशुक्लकृजपः ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—आज्यसक्तुषानालजहोमः, सर्वरात्रञ्च ।

द्वितीयब्राह्मणे—पर्यङ्ग्यपशुनिरूपणम् ।

तृतीयब्राह्मणे—उद्गातृगानप्रशंसा ।

चतुर्थब्राह्मणे—ग्राम्यपश्वालम्भः, आरण्यपशूनामत्सर्गश्च ।

पञ्चमब्राह्मणे—पश्वेकादशिनी ।

षष्ठब्राह्मणे—माद्वमेधिकस्याश्वस्य नियोजनाञ्जनमणिचन्वनादि ।

सप्तमब्राह्मणे—अश्वस्य प्रोक्षणादि ।

अष्टमब्राह्मणे—मृतस्याश्वस्य परिक्रमणादि ।

नवमब्राह्मणे—अश्वध्वार्वादीनां कुमारीभिः सह सवादः ।

दशमब्राह्मणे—अश्वशरीरे सूचीभिर्वितोदः ।

एकादशब्राह्मणे—महिमानौ ग्रहौ परिपशव्याहुती च ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—अश्वमेघप्रशंसा, अश्वस्यावदानस्थान-
निरूपणञ्च ।

द्वितीयब्राह्मणे—वपापचारः ।

तृतीयब्राह्मणे—यूपैकविंशतिः ।

चतुर्थब्राह्मणे—अश्वस्य लोहितश्रवणादि ।

पञ्चमब्राह्मणे—अश्वमेघेनापमृत्युनिरासः ।

षष्ठब्राह्मणे—अश्वस्तोत्रीयास्वहोमः ।

सप्तमब्राह्मणे—अश्वमेघस्य यौगिकानां द्वादशनाम्ना प्रदर्शनम् ।

अष्टमब्राह्मणे—अश्वे रोगादिनाभिमृते प्रायश्चित्तम् ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—अश्वमेघारम्भकालः, तत्रत्येतिकर्तव्यता, ब्रह्मोदनपाकः, निष्कविमोक्तः, चतस्रणा यजमानपत्नीनाम्नागमनम्, यजमानस्य वावा-
ताया ऊर्वोत्तराले शयनादिकम्, आग्नेयीष्टि, पौष्णीष्टिश्च ।

द्वितीयब्राह्मणे—सान्निव्य इष्टयः, तत्रत्येतिकर्तव्यता, पारिप्लवशंसनम्, गायमानञ्च ।

तृतीयब्राह्मणे—अश्वध्वार्वादीनां सोवर्णेषु कूर्चेपुपवेशनम्, पारिप्लवस्य प्रति-
गरः, यजमानस्य स्तुतिश्च ।

चतुर्थब्राह्मणे—यूपकाष्ठनिरूपणम्, संवत्सरादिपक्षेण दीक्षाघनुष्ठानकमश्च ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—सवनीयाः पशवः, चातुर्मास्यपशवश्च ।

द्वितीयब्राह्मणे—संवादः, ऋत्विजा प्रश्नप्रतिवचनानि च ।

तृतीयब्राह्मणे—वषाहोम, एकविंशति सवनीया पशवश्च ।

चतुर्थब्राह्मणे—प्रत्युतु वण्णा वण्णा पशुनामारम्भ ।

पष्ठाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—पुरुषमेधयागफलम्, तत्रत्या अहा सस्था च ।

द्वितीयब्राह्मणे—पुरुषमेधार्थनिर्वचनम्, ब्राह्मणादीनामष्टाचत्वारिंशत्सहस्रकानामग्निष्ठे यूषे नियोजनादि, नियुक्तानां तेषां पुरुषसूक्तेन ब्रह्मद्वारा स्तुति, ब्राह्मणादीनामुत्सर्ग, पुरुषमेधान्ते वानप्रस्थाश्रमस्वीकृतेर्वैकल्पिकत्वनिरूपणश्च ।

सप्तमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—सर्वमेध —तत्रादौ तस्योत्पत्ति, तत्रत्याह - सस्था च ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—पितृमेघ —तत्रादौ श्मशानशब्दार्थ, तस्या-रम्भकाल, भूमिजोषणादि च ।

द्वितीयब्राह्मणे—तस्य परिश्रिद्धि परिश्रयणम्, पलाशशाखया न्युवृहनम्, बलीवर्दनियोजनम्, चतुःसीताकर्षणम्, बलीवर्दविनोदश्च ।

तृतीयब्राह्मणे—तत्र सर्वौषधीनां वपनम् ।

चतुर्थब्राह्मणे—शङ्कुनिखननम्, अपामार्गमार्जनश्च ।

त्रयोदश काण्ड समाप्तम् ।

चतुर्दशं काण्डम्

प्रथमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—धर्मोपक्रम —तत्रारूपायिक्ता, रात्रित्रय याव-द्भ्रातृवरणश्च ।

द्वितीयब्राह्मणे—प्रवर्ग्य —महावीरसम्भवादनार्थं सम्भारा, तन्निर्माणप्रकारः, तेषां गते सादनम्, धूपनम्, शपणश्च ।

तृतीयचतुर्थब्राह्मणयो —महावीरसम्भारा । पात्रासादनम्, महावीरमोक्ष-जम्, स्थूणानिम्बनम्, सम्प्राडासन्दीस्थापनम्, महावीरासनम्, अक्षरैस्तदाच्छादनम्, धवित्रैराधवनम्, उपस्थानश्च ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—रौहिणहोम, रज्ज्वादानम्, गौरादानम्, वसोत्सर्ग, गोदोहनम्, विप्रुषाममिमन्त्रणम्, महार्गुरेषु अजापयस भातेकश्च ।

द्वितीयब्राह्मणे—प्रवर्गानुष्ठानम्. वातनामजपः, महावीरे घृतासेकः, शकलैरा-
ज्यहोमः, रौहिणहोमादि च ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—प्रवर्गोत्सादनाख्य कर्म ।

द्वितीयब्राह्मणे—धर्मभेदे प्रायश्चित्तम् प्रवर्ग्यपशंसा च ।

चतुर्थध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—कोऽसौ पाप्मा मृत्युः, कुतो वा तस्योद्भवः,
केन वा तस्यातिक्रमणम्, कथं चेत्यादिनिरूपणमाख्यायिकया ।

द्वितीयब्राह्मणे—ज्ञानकर्मणो स्तुत्यर्थं उत्फलमृतस्य प्रजापतेर्जगत्सर्जनस्थिति-
संहारेषु स्वातन्त्र्यविभूतिवर्णनेन फलोत्कर्षवर्णनम् ।

तृतीयब्राह्मणे—पाङ्क्तज्ञानकर्मभ्यां केवलज्ञानेन वा अद्यमानत्वेन सृष्टस्यान-
भूतस्य जगत उपासनायै विभागेन सप्तधानिरूपणम् ।

चतुर्थब्राह्मणे—उक्तस्यैव प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं नाम रूप-कर्मात्मत्वेनोपसंहारः ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—अविद्याविषयमेवात्मत्वेनोपगतवन्तं गार्भ्यं
तद्विपरीतात्मदर्शिनमजातशत्रु सिद्धान्तवादिन चोपस्थाप्य आख्यायिकाप्रदर्शनम् ।

द्वितीयब्राह्मणे—प्राणोपनिषदो व्याख्यानम् ।

तृतीयब्राह्मणे—ब्रह्मण उपाधिभूतयोर्भूतोर्भूतयोः कार्यकरणाध्यात्माधिदैवतयोः
विभागप्रदर्शनम् ।

चतुर्थब्राह्मणे—प्रस्तुताया ब्रह्मविद्याया अङ्गत्वेन सन्यासविधानार्थं याज्ञवल्क्य-
मैत्रेयीसंवादरूपाऽऽख्यायिका ।

पञ्चमब्राह्मणे—उक्तस्याध्यायद्वयस्यार्थोपसंहारः, आचार्यपरम्पराक्रमरूपवशा-
कथनञ्च ।

षष्ठाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—तत्त्वज्ञाने आगमोपपत्त्योरावश्यकत्वप्रतिपादनम्
तत्र ब्रह्मविद्यास्तुर्यार्थाऽऽख्यायिका ।

द्वितीयब्राह्मणे—बन्धन विना ततो विदलेपायोगान्मुमुक्षोः सप्रयोजकव्यन्य-
ज्ञानार्थत्वेन महातिग्रहलक्षणाद्वन्धनान्मृत्योरतिमुक्तिकथनमाख्यायिकया ।

तृतीयब्राह्मणे—कर्मफलानां संसारत्वप्रदर्शनायैव मुज्युयाज्जवस्त्वयसंवादः ।

चतुर्थब्राह्मणे—ससंन्यासात्मज्ञानविषयकथनं कठोडयाज्जवस्त्वयसंवादेन ।

पञ्चमब्राह्मणे—आत्मविषये, उपस्तयाज्जवस्त्वयसंवादः ।

षष्ठब्राह्मणे—अनात्मभूतानां सर्वेषां पदार्थानां कथनम् ।

सप्तमब्राह्मणे—ब्रह्मलोकानामन्तरतमं तन् दर्शयितुमुदात्तकथाज्जवस्त्वयसंवादः ।

अथ शुद्धयजुर्वेदीयमाध्यन्दिनशाखीयं

ॐ शतपथब्राह्मणम् ॐ

हस्तिघटं * नाम सप्तमं काण्डम् ।

अस्मिन् काण्डे प्रतिपाद्या विषयाः— गार्हपत्यचयनम्, निर्ऋतिचयनम्,
अग्निक्षेत्रसंस्कारः, दर्भस्तम्भोपधानादि, सोमक्रयः, पुष्करपर्णोपधानम्,
रुक्मोपधानम्, स्वयमावृण्णोपधानाद्यपस्यासादनान्तम् ।

[गार्हपत्यचितिस्थाने पतितानां वृणपर्णादीनामपसारणादि]

॥ ॐ ॥ गार्हपत्यं चेष्यन्पलाशाशाखया † व्युद्ध-
हति । अवस्यति हैतद्यद् गार्हपत्यं चिनोति य उ उ वै के
चाग्निचितोऽस्यामेव तेऽवसितास्तद्यद्व्युद्धृत्यं वसितानेव
तद्व्युद्धहति नेदुवसितानद्व्यवस्यानीति ॥ १ ॥ 'अपेतं
नीत द्वि च सर्पतात' इति । अपं चैवेत द्वि चेत व्यु च

अष्टमब्राह्मणे—अशनायादिविनिमुक्तस्य निरुपाधिकस्य साक्षादपरोक्षात्सर्वान्तस्य ब्रह्मणो वर्णनम् । तत्र गार्गीयाश्रवणसंवाद ।

नवमब्राह्मणे—ब्रह्मणो नियन्तव्यदेवताभेदसंकोचविकासद्वारेणाधिगन्तव्यस्य साक्षादपरोक्षत्वस्य निरूपणम् । तत्र शाकल्ययाश्रवणसंवाद ।

दशमब्राह्मणे—उक्तस्यैव ब्रह्मण प्राणायधिष्ठात्रीषु वाय्वादिदेवतासु ब्रह्मदृष्टिद्वारा निरूपणम् ।

एकादशब्राह्मणे—पूर्वोक्तैः साधनैर्ज्ञेयस्य ब्रह्मणो जगदादिद्वारा ज्ञानम् ।

सप्तमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—प्रस्तुतस्य ब्रह्मणो देहादिव्यतिरिक्तशुद्धस्वयम्पकाशानतिशयानन्दस्वभावलक्षणस्य प्रदर्शनम् ।

द्वितीयब्राह्मणे—उक्तस्यात्मनोऽङ्गेभ्यः सप्रमीक्षणस्य विस्तरेणोपपादनम् ।

तृतीयब्राह्मणे—आत्मज्ञाने आगमेनाधिगतस्यामृतत्वसाधनत्वस्य तर्केणापि प्रतिपादनम्, याश्रवणव्यकाण्डस्याचार्यस्वप्नोपदेशश्च ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—(सर्वोपनिषदर्थस्य ब्रह्मण उच्चरसम्बन्धार्थमनुवाद) सर्वोपास्तिसाधनभोकार इति कथनम् ।

द्वितीयब्राह्मणे—दमदानदयाना सकलब्रह्मोपासनान्श्रित्वेन प्रतिपादनम् ।

तृतीयब्राह्मणे—रुतेपासनस्य योगिनोऽन्तकाले प्रार्थना ।

चतुर्थब्राह्मणे—हृदयस्य ब्रह्मवेनोपसनम् ।

पञ्चमब्राह्मणे—हृदयास्यस्य ब्रह्मण सत्यवेनोपासनम् ।

षष्ठब्राह्मणे—सत्यस्य ब्रह्मण प्रथमज्ञत्वप्रतिपादनम् ।

अष्टमाध्यायस्य सप्तमब्राह्मणे—विशुद्धब्रह्मेत्युपासनविधानम् ।

अष्टमब्राह्मणे—गन उपाधिविशिष्टस्य ब्रह्मण उपास्तिनिरूपणम् ।

नवमब्राह्मणे—तस्यैव ब्रह्मणो वाङ्मयघेनुसम्बन्धेनोपासनम् ।

दशमब्राह्मणे—वैश्वानरान्युपाधिकस्य ब्रह्मण उपासनम् ।

एकादशब्राह्मणे—व्याधितस्तव्यमानस्य तापे तप इति दृष्टिः ।

द्वादशब्राह्मणे—एतत्प्रकरणस्वानां सर्वेषामुपासनानां गतिकथनम्, अश्रुतफलोपासनानां ब्रह्मलोकफलकथनञ्च ।

त्रयोदशब्राह्मणे—यि रमिति गुणद्वयविशिष्टाद्यप्राणोपाधिकब्रह्मोपासन विशिष्टफलकम् ।

चतुर्दशब्राह्मणे—उक्तस्य ब्रह्मण उक्थादिगुणपूगविशिष्टवेनोपासनम्, प्राणस्य पालकगुणवेनोपासनञ्च ।

पञ्चदशब्राह्मणे—सर्वोपाध्युपसंहारिगायत्र्युपाधिकब्रह्मोपासनम्, गायत्र्युप-
स्थानञ्च ।

नवमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—विहितस्य केवलस्य कर्मणस्तत्सहितस्य च
ज्ञानस्य निषिद्धयोश्च तयोः क्रमेण दक्षिणोदगघोमार्गकथनम् ।

द्वितीयब्राह्मणे—ज्येष्ठत्वश्रेष्ठत्वादिगुणविशिष्टप्राणोपासनम् ।

तृतीयब्राह्मणे—श्रीमन्थाख्यं कर्म—तत्र समयः, अघ्निकारी, आज्यहोमः,
संसेवस्य मन्थाख्यौदुम्बरपात्रे त्यागः, हस्तेन मन्थामिमर्शनम्, मन्थस्थद्रव्यस्य
हस्ते ग्रहणम्, तस्य प्राशनम्, आचमनम्, हस्तप्राक्षलनम्, शयनम्, प्रातरादित्योप-
स्थानञ्च ।

चतुर्थब्राह्मणे—विशिष्टपुत्रार्थिनः पुत्रमन्थाख्यं कर्म—तत्रादौ पुत्रोत्पत्तिहेतुनो
रेतसः स्तुतिः, । प्रमादाद्रेतःपाते प्रायश्चित्तम्, ऋतुकालाभिगमनविधानम्, दम्पत्योः
परस्परं वशीकरणोपायः, गर्भाधानेतिर्कृत्यता, जातकर्म, आयुष्यकर्म, सकलस्यापि
वेदस्याध्यापकपरम्परानिरूपणञ्चेति ।

चतुर्दशं काण्डं समाप्तम् ।

अथ शुक्लयजुर्वेदीयमाध्यन्दिनशाखीयं

ॐ शतपथब्राह्मणम् ॐ

हस्तिघटं * नाम सप्तमं काण्डम् ।

अस्मिन् काण्डे प्रतिपाद्या विषयाः— गार्हपत्यचयनम्, निर्ऋतिचयनम्,
अग्निक्षेत्रसंस्कारः, दर्भस्तम्बोपधानादि, सोमऋषयः, पुष्करपर्णोपधानम्,
रुक्मोपधानम्, स्वयमावृणोपधानाद्यपस्यासादनान्तम् ।

[गार्हपत्यचितिस्थाने पतिताना वृणपर्णादीनामपसारणादि]

॥ ॐ ॥ गार्हपत्यं चेष्यन्पलाशशाखया † व्युद्ध-
हति । अवस्यति हैतद्यद् गार्हपत्यं चिनोति य उ वै के
चाग्निचितोऽस्यामेव तेऽवसितास्तद्यद् व्युद्धस्यवसितानेव
तद्व्युद्धहति नेद्ववसितानद्व्यवस्यानीति ॥ १ ॥ 'अपेते
वीत द्वि च सर्पतात' इति । अप चैवेत द्वि चेत व्यु च

* एतस्य सप्तमकाण्डस्याभिधान 'हस्तिघटम्' इति । क्वचिपुस्तके 'हस्तिपद्' इत्यपि दृश्यते
तद्व्युद्धप्रमादजमेवेति व्ययम् ।

† गार्हपत्यचिते स्थाने मध्यादारभ्य प्रतिदिश प्रादक्षिण्येन पलाशशाखया पतित वृणपर्णा
दिनिरसन व्युद्धनमित्युच्यते । (वा० श्रौ० सू० १० १ ३ ।)

(१) शु० व० स० अ० १२ व० ४५ ।

सर्पतात ऽइत्येतद्य ऽउदरसर्पिणस्तानेतदाह 'वेऽत्र स्थ
पुराणा ये च नूतना' ऽइति येऽत्र स्थ सनातना ये
चाधुनातना ऽइत्येतत् ॥ २ ॥ 'अदाद्यमोऽवसानं पृथिव्या'
ऽइति । यमो ह वा ऽस्या ऽवसानस्येष्टे स ऽपुवास्मा-
ऽस्यामवसानं ददाति ॥ ३ ॥ 'अकंन्निसं पितरो लोक-
मस्मा' ऽइति । क्षत्रं वै यमो विशाः पितरो यस्मा ऽउ वै
क्षत्रियो विशा संविदानोऽस्यामवसानं ददाति तत्सुदत्तं
तथो हास्मै क्षत्रं यमो विशा पितृभिः संविदानोऽस्या-
मवसानं ददाति ॥ ४ ॥ पलाशशाखया ष्वयुदूहति । ब्रह्म
वै पलाशो ब्रह्मणैव तदुवसिताः ष्वयुदूहति मन्त्रेण ब्रह्म वै
मन्त्रो ब्रह्मणैव तदुवसिताः ष्वयुदूहति तामुदीचीमुदस्यति
। ५ ॥ * अथोपात्रिवपति । अयं वै लोको गार्हपत्यः
पशव ऽरुपा ऽस्मिंस्तल्लोके पशुन्दधाति तस्मादिमेऽस्मिं-
ल्लोके पशवः ॥ ६ ॥ युद्धेवोपात्रिवपति † । • प्रजापतिः
प्रजा ऽअसृजत ता नानोल्वा ऽअसृजत ता न समजानत
सोऽकामयत सज्जानीरन्निति ताः समानोल्वा ऽअकरोत्ता-
सामुपानुल्वमकरोत्ताः समजानत तस्मादृप्प्येतर्हि समा-
नोल्वाः समेव जानते देवैः समानोल्वोऽसानीस्यु वै यजते
यो यजते तद्यदुपात्रिवपति देवैरेव तत्समानोल्वो भवति
॥ ७ ॥ 'संज्ञानमसी'ति । समजानत ह्येतेन 'कामधुरण-

(१) उ० य० सं० १२ व० ४५ । (२) उ० य० सं० अ० १२ व० ४५ ।

(३) उ० य० सं० १२ व० ४५ ।

* अथ शतम् ४०० ।

† का० धी० ए० १० १. ४ ।

(४) उ० य० सं० १० १२ व० ४६ । (५) उ० य० सं० अ० १२ व० ४६ ।

मि'ति पशवो वा ऽऊपाः पशवः कामधरणं 'मयि ते
 कामधरणं भूयादिति मयि ते पशवो भूयासुरित्येतच्चैः
 सर्वं गार्हपत्यं प्रच्छादयति योनिर्वं गार्हपत्या चितिरुल्व-
 मूपाः सर्वा तद्योनिमुल्वेन प्रच्छादयति ॥ ८ ॥ अथ
 सिकता † निवपति । अग्नेरेतद्वैश्वानरस्य भस्म यस्सिकता
 अग्निमु वा ऽएतं वैश्वानरं चेष्यद्भवति न वा ऽअग्निः
 स्वं भस्मातिदहत्यनतिदाहाय ॥ ९ ॥ यद्वेव सिकता
 निवपति । अग्नेरेतद्वैश्वानरस्य रेतो यस्सिकता ऽअग्निमु वा-
 ऽएतं वैश्वानरं चेष्यद्भवति न वा ऽअरेतस्कात्किञ्चन
 विक्रियतेऽस्माद्रेतसोऽधि विक्रियाता ऽहुति ॥ १० ॥
 'अग्नेर्भस्मास्यग्नेः पुरीषमसी'ति । यातयाम वा ऽअग्नेर्भ-
 स्मायातयाम्भ्यः सिकता ऽयातयाममेवैनदेतत्करोति
 ताभिः सर्वं गार्हपत्यं प्रच्छादयति योनिर्वं गार्हपत्या चिती
 रेतः सिकताः सर्वस्यां तद्योनौ रेतो दधाति ॥ ११ ॥
 अथैनं परिश्रिद्धिः परिश्रयति । योनिर्वं परिश्रित ऽइद-
 मेवैतद्रेतः सिकं योत्र्या परिश्रुहाति तस्माद्योन्या रेतः
 सिकं परिश्रुते ॥ १२ ॥ यद्वेवैनं * परिश्रिद्धिः परि-
 श्रयति । अयं द्वै लोको गार्हपत्य ऽआपः परिश्रित ऽइमं
 तं लोकमद्भिः परितनोति समुद्रेण हैनं तत्परितनोति
 सर्वतस्तस्मादिमं लोकः सर्वतः समुद्रः पृथ्व्यंति दक्षि-

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० ४४ ।

‡ वा० धी० ए० १५ १ ६ ।

(२) शु० य० सं० अ० १२ क० ४६ ।

* वा० धी० ए० १५ १ ५ ।

णावृत्तस्ममादिमं लोकं दक्षिणावृत्तसमुद्रः पृथ्येति खातेन
 तस्ममादिमं लोकं खातेन समुद्रः पृथ्येति ॥ १३ ॥ 'चित्तं
 स्थे'ति । चिनोति ह्येनाः 'परिचित्तं स्थे'ति परि ह्येना-
 दिच्चनो'त्यूर्द्ध्वचित्तः श्रयद्धमि'त्यूर्द्ध्वः ऽउपदुधदाह तस्मा-
 दूर्द्ध्वं ऽएव समुद्रो विजतेऽथ यन्तिरश्चीरुपदध्यात्सकृद्धै-
 वेदः सर्वः समुद्रो निर्म्मृज्यान्न सादयत्यसन्ना ह्यापो न
 सूददोहसाधिर्वदति ॥ १४ ॥ अस्थीनि वै परिश्रितः ।
 प्राणः सूददोहा न वा ऽअस्थियु ष्याणोऽस्त्येकेन यजुषा *
 बह्वीरिष्टका ऽउपदधात्येकं३ हेतद्रूपं यदापोऽथ यद्
 बृहथः परिश्रितो भवन्ति बृहथो ह्यापः ॥ १५ ॥ तद्वै
 योनिः परिश्रितः । उल्वमुषा रेतः सिकता बाह्याः परि-
 श्रितो भवन्त्यन्तर ऽऊषा बाह्या हि योनिरन्तरमुल्वं बाह्य-
 ऽऊषा भवन्त्यन्तराः सिकता बाह्यं ह्युल्वमन्तरः रेत-
 ऽएतेऽभ्यो वै जायमानो जायते तेऽभ्य ऽएवैनमेतज्जनयति
 ॥ १६ ॥ अथैनमतश्चिनोति । इदमेवैतद्रेतः सिकं विक्र-
 रोति तस्माद्योनौ रेतः सिकं विक्रियते ॥ १७ ॥ स
 चतस्रः प्राचीरुपदधाति । द्वे पश्चात्तिरश्च्यौ द्वे पुरस्तात्त-
 द्यादञ्चतस्रः प्राचीरुपदधाति स ऽआत्मा तद्यत्ताश्चतस्रो
 भवन्ति चतुर्विधो ह्ययमात्माथ ये पश्चात्ते सक्थ्यौ ये
 पुरस्तात्तौ बाहू यत्र वा ऽआत्मा तदेव शिरः ॥ १८ ॥ तं वा-

(१) सु० य० स० अ० १२ क० ४६ । (२) सु० य० स० अ० १२ क० ४६ ।

(३) सु० य० स० अ० १२ क० ४६ ।

* आप० धौ० सू० १६. १३. १० ।

ऽएतम् । अत्र पक्षपुच्छवन्तं विकरोति यादृग्वै योनौ रेतो
 विक्रियते तादृग्जायते तद्यदेतमुत्र पक्षपुच्छवन्तं विकरोति
 तस्मादेपोऽमुत्र पक्षपुच्छवाजायते ॥ १९ ॥ तं द्वै
 पक्षपुच्छवन्तमेव सन्तम् । न पक्षपुच्छवन्तमिव पश्यन्ति
 तस्माद्योनौ गवर्भं न यथारूपं पश्यन्त्यथैनममुत्र पक्ष-
 पुच्छवन्तं पश्यन्ति तस्माजातं गवर्भं यथारूपं पश्यन्ति
 ॥ २० ॥ स * चतस्रः पूर्वा ऽउपदधाति । आत्मा
 ह्येवाऽग्रे सम्भवतः सम्भवति दक्षिणत ऽउदङ्ङासीन ऽउत्त-
 राङ्ग्यां प्रथमामुपदधाति तथो हास्यैपोऽवभ्यात्ममेवा-
 श्लिश्चितो भवति ॥ २१ ॥ 'अयः सो ऽअग्निः । यस्मि-
 न्सोममिन्द्रः सुतं दध' ऽइत्ययं द्वै लोको गार्हपत्य-
 ऽआपः सोमः सुतोऽस्मिँस्तल्लोकेऽप ऽइन्द्रोऽधत्त 'जठरे
 वावशान' ऽइति मध्यं द्वै जठरः 'सहस्रियं वाजसत्यं
 न सप्तमित्यापो वै सहस्रियो वाजः 'सर्वान्सन्स्तृत्यसे
 जातवेद' ऽइति चितः संदचीयसे जातवेद ऽइत्येतत्
 ॥ २२ ॥ 'अग्ने येत्ते दिवि वृच' ऽइति । आदित्यो वा-
 ऽअस्य दिवि वृचः पृथिव्यामित्ययमग्निः 'पृथिव्यां
 व्यदोपधीष्वप्स्त्रा यजत्रे'ति य ऽएवौपधिषु चाप्सु चाग्नि-
 स्तमेतदाह 'येनान्तरिक्षमुर्वाततन्धे'ति वायुः स 'स्वेपः
 स भानुरर्णवो नृचक्षा' ऽइति महान्स भानुरर्णवो

* का० शौ० सू० १७. १. ८ ।

- (१) शु० य० सं० अ० १२. क० ४७ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० ४७ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १२ क० ४७ । (४) शु० य० सं० अ० १२ क० ४७ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १२ क० ४८ । (६) शु० य० सं० अ० १२ क० ४८ ।
 (७) शु० य० सं० अ० १२ क० ४८ । (८) शु० य० सं० अ० १२ क० ४८ ।

गायत्रोऽग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा तावन्तमेवैनमेतच्चि-
नोति पञ्चकृत्वः सादयति पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चर्त्तवः संव-
त्सरः संवत्सरोऽग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा तावन्तमेवैन-
मेतच्चिनोत्यष्टाविष्टकाः पञ्चकृत्वः सादयति तन्नयोदश
त्रयोदश मासाः संवत्सरस्त्रयोदशाग्नेर्द्विचितिपुरीषाणि
यावानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ ३२ ॥ अथ
* लोकमृणामुपदधाति । तस्याऽऽपरि बन्धुस्तिस्वः पूर्वास्त्रि-
वृदग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा तावन्तमेवैनमेतच्चिनोति
दशोत्तरास्तासामुपरि बन्धुर्देवाग्नेऽथ दशाथैकामेवः हि
चितिं चिद्वन्ति तान्नयोदश सम्पद्यन्ते तस्योक्तो बन्धुः
॥ ३३ ॥ ताऽऽऽभव्यऽएकविंशतिः सम्पद्यन्ते । द्वादश
मासाः पञ्चर्त्तवस्त्रयऽइमे लोकाऽअसावादित्येऽएक-
विंशोऽमुं तदादित्यमस्मिन्नग्नौ प्रतिष्ठापयति ॥ ३४ ॥
एकविंशतिर्वैव परिश्रितः । द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवस्त्रय-
ऽइमे लोकाऽअयमग्निरमुतोऽध्येकविंशऽइमं तदग्नि-
ममुष्मिन्नादित्ये प्रतिष्ठापयति तद्यदेताऽएवमुपदधा-
त्येतावेवैतदृश्योऽग्न्यस्मिन्नप्रतिष्ठापयति तावेतावन्नयोऽ-
न्न्यस्मिन्नप्रतिष्ठितौ तौ वाऽएतावन्न द्वैकविंशौ
सम्पादयत्यत्र ह्येवमौ तदोभौ भवतऽआहवनीयञ्च
गार्हपत्यञ्च ॥ ३५ ॥ अथ † पुरीषं निवपति । तस्योपरि
बन्धुस्तच्चान्तालवेलायाऽआहरत्यग्निरेप यच्चान्तालस्तथो

* का. श्री. ए. १७ १ १०१

† का. श्री. ए. १७ १ १०१

हास्यैतदाग्नेयमेव भवति सा समम्बिला स्यात्तस्योक्तो
 वन्धुः ॥ ३६ ॥ ळ्याममात्री भवति । ळ्याममात्रो वै पुरुषः
 पुरुषः प्रजापतिः प्रजापतिरग्निरात्मसम्भितां तद्योनिं
 करोति परिमण्डला भवति परिमण्डला हि योनिरथो-
 ऽअयं वै लोको गार्हपत्यः परिमण्डल उ उ वा ऽअयं लोकः
 ॥ ३७ ॥ अथैनौ * सन्निवपति । संज्ञामेवाब्यामेतत्करोति
 'समितः सङ्कल्पेथाथं, सं वां मनाथंसि सं वताऽग्ने त्वं
 पुरीष्यो, भवतं नः समनसावि'ति समयत्येवैनावेतद्दहिः
 सायै यथा नाभ्योऽन्न्यः हिथंस्याताम् ॥ ३८ ॥ चतुर्विधः
 सन्निवपति । तद्ये चतुष्पादाः पशवस्तैरेवाब्यामेतत्संज्ञां
 करोत्यथो ऽअन्नं वै पशवोऽन्नैरेवाब्यामेतत्संज्ञां
 करोति ॥ ३९ ॥ तां न रिक्तामवेक्षेत नेद्रिक्तामवेक्षा ऽडुति
 यद्रिक्तामवेक्षेत ग्रसेत हैनम् ॥ ४० ॥ अथास्याथं सिक्ता-
 ऽआवपति । अग्नेरेतद्वैश्वानरस्य रेतो यस्सिक्ता ऽअग्नि-
 मेवास्यामेतद्वैश्वानरः रेतो भूतः सिञ्चति सा † समम्बिला
 स्यात्तस्योक्तो वन्धुः ॥ ४१ ॥ अथैनां विमुञ्चति । अप्र-
 दाहाय यद्धि युक्तं न विमुञ्च्यते प्र तद्दह्यत ऽएतद्वा-
 ऽएतद्युक्ता रेतोऽभाषीदेतमग्निं तमत्राजीजनदथापरं धत्ते
 योषा वा ऽउखा तस्माद्यदा योषा पूर्वः रेतः प्रजन-
 यत्यथापरं धत्ते ॥ ४२ ॥ 'मातेवै पुत्रं पृथिवी पुरीष्यमि'ति ।

* वा- थी० सू० १७. १. ११ ।

(१) ङ० य० सं० अ० १२ क० ५७-६० ।

† वा- थी० सू० १७. १. २१ ।

(२) ङ० य० सं० अ० ११ क० ६१ ।

नृचक्षा ऽडृत्येतत् ॥ २३ ॥ 'अग्ने दिवो ऽअर्णमच्छा जिगा-
 सी'ति । आपो वा ऽअस्य दिवोऽर्णस्ता ऽएष धूमेनाच्छै-
 'त्यच्छै देवाँः॥ ऽअचिषे धिष्ण्या य' ऽडृति प्राणा वै देवा
 धिष्ण्यास्ते हि सर्वा धिय ऽइष्णन्ति 'या रोचने परस्ता-
 स्सूर्यस्य याश्चावस्तादुपतिष्ठन्त ऽआप' ऽडृति रोचनो
 ह नामैष लोको यत्रैष ऽएतत्तपति तद्याश्चैतं परेणापो
 याश्चावरेण ता ऽएतदाह ॥ २४ ॥ 'पुरीष्यासो ऽअम्रय'
 ऽडृति । पशव्यासोऽम्रय ऽडृत्येतत्स्त्रावणेभिः सजो-
 पस' ऽडृति प्रायणरूपं प्रायणश्च ह्येतदग्नेर्व्यद्रार्हपत्यो
 'जुपन्तां व्यज्जमद्रुहोऽनमीवा ऽडृषो महीरि'ति जुपन्तां
 व्यज्जमद्रुहोऽनशनाया ऽडृषोमहीरित्येतत् ॥ २५ ॥ नानो-
 पदधाति । ये नाना कामा ऽआत्मस्ताँस्तद्दधाति सकृत्सा-
 दयत्येकं तदात्मानं करोति सूददोहसाधिवदति प्राणो
 वै सूददोहाः प्राणो नैवैनमेतस्सन्तनोति सन्दधाति ॥ २६ ॥
 अथ जघनेन परीत्य । * उत्तरतो दक्षिणासीनोऽपरयो-
 र्दक्षिणामग्र ऽउपदधातीडाँमग्ने पुरुददःसः सनिं गोरि'ति
 पशवो वा ऽडृडा पशूनामेवास्मा ऽएतामाशिपमाशास्ते
 'शश्वत्तमः हवमानाय साधे'ति यजमानो वै हवमानः

(१) शु० य० स० अ० १२ क० ४९ । (२) शु० य० स० अ० १२ क० ४९ ।

(३) शु० य० स० अ० १२ क० ४९ ।

(४) शु० य० स० अ० १२ क० ५० । (५) शु० य० स० अ० १२ क० ५० ।

(६) शु० य० स० अ० १२ क० ५० ।

* वा० धी० सू० १० १ ११ ।

(७) शु० य० स० अ० १२ क० ५१ । (८) शु० य० स० अ० १२ क० ५१ ।

‘स्यान्नः सूनुस्तनयो विजात्रे’ति प्रजा वै सूनु^१रग्ने सा ते
सुमतिर्वभृत्वस्मे’ ऽहुत्याशिपमाशास्ते ॥ २७ ॥ अथो-
त्तराम् । ‘अयं ते योनिर्ऋत्विजो यतो जातो ऽअरोचथा’
ऽहुत्तयं ते योनिर्ऋतव्यः सनातनो यतो जातो-
ऽदीप्यथा ऽहुत्येतत्तं जानन्नग्न ऽआरोहाथा नो वर्द्धया
रयिमि’ति यथैव यजुस्तथा वन्धुः ॥ २८ ॥ सक्थ्याव-
स्यैते । ते नानोपदधाति नाना सादयति नाना सुददोह-
साधिवदति नाना हीमे सक्थ्यौ द्वे भवतो द्वे हीमे
सक्थ्यौ पश्चादुपदधाति पश्चाद्धीमे सक्थ्यावग्राभ्याथं
सु^२स्पृष्टे भवत ऽएवः हीमे सक्थ्यावग्राभ्याथं सु^३स्पृष्टे
॥ २९ ॥ अथ तेनैव पुनः परीत्य । * दक्षिणत ऽउद-
ङ्गसीनः पूर्वयोरुत्तरामग्न ऽउपदधाति ‘चिदसि तया
देवतयाङ्गिरस्वद्भुवा सीदे’त्यथ दक्षिणां ‘परिचिदसि तया
देवतयाङ्गिरस्वद्भुवा सीदे’ति ॥ ३० ॥ वाहू ऽअस्यैते । ते
नानोपदधाति नाना सादयति नाना सुददोहसाधिवदति
नाना हीमौ वाहू द्वे भवतो द्वौ हीमौ वाहू पूर्वाङ्घ्रि-
ऽउपदधाति पुरस्ताद्धीमौ वाहू ऽअग्राभ्याथं सु^४स्पृष्टे
भवत ऽएवः हीमौ वाहू ऽअग्राभ्याथं सु^५स्पृष्टौ स वा-
ऽहुतीमा ऽउपदधातीतीमे ऽहुतीमे तद्दक्षिणावृत्तद्धि देवत्रा
॥ ३१ ॥ अष्टाविष्टका † ऽउपदधाति । अष्टाक्षरा गायत्री

(१) छ० य० सं० अ० १२ क० ५१ । (२) छ० य० सं० अ० १२ क० ५२ ।

(३) छ० य० सं० अ० १२ क० ५२ । (४) छ० य० सं० अ० १२ क० ५० ।

* षा० धी० सू० १७ १ १२ ।

(५) छ० य० सं० अ० १२ क० ५३ । (६) छ० य० सं० अ० १२ क० ५२ ।

† षा० धी० सू० १७ १ १६ ।

मातेव पुत्रं पृथिवी पञ्चव्यमित्येतदग्निं 'स्वे योनावभा-
 रुखे'त्यग्निं स्वे योनावभापींदुखेत्येतत्तां विश्वैर्देवैर्ऋतुभिः
 संविदानः प्रजापतिर्विश्वकर्मा विश्वश्चित्त्वि'स्पृतवो वै विश्वे
 देवास्तदेनां विश्वैर्देवैर्ऋतुभिः संविदानः प्रजापतिर्विश्व-
 कर्मा विश्वश्चित् तामुत्तरतोऽग्नेर्निदधात्परत्निमात्रे तस्योक्तो
 वन्दुः ॥ ४३ ॥ अथास्यां पयः ऽऽनयति । एतद्वा-
 ऽएतद्देतो धत्तेऽथ पयो धत्ते योषा वा ऽउखा तस्माद्यदा
 योषा रेतो धत्तेऽथ पयो धत्तेऽधराः सिकता भवन्त्युत्तरं
 पयोऽधरः हि रेतः ऽउत्तरं पयस्तन्मद्ध्यः ऽऽनयति यथा
 तत्प्रतिपुरुषशीर्षमुपदद्वात् ॥ ४४ ॥ (A)

प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[प्रजापतिशरीरविश्लेषप्रतिपादनादि]

प्रजापतिः प्रजा ऽअसृजत । स प्रजाः सृष्ट्वा
 सर्वमाजिमित्वा व्यस्रष्टःसत तस्माद्विस्रस्तात्प्राणो मद्ध्यत-
 ऽउदक्रामदुथास्माद्दीर्घ्यमुदक्रामत्तस्मिन्नुत्क्रान्तेऽपद्यत त-
 स्मात्पन्नादुन्नमस्रवद्यञ्चक्षुरद्ध्यशेत तस्मादस्यान्नमस्रवन्नो
 हेह तर्हि का चत् प्रतिष्ठास ॥ १ ॥ ते देवा ऽअब्रुवन् ।
 न वा ऽडुतोऽन्या प्रतिष्ठास्तीममेव पितरं प्रजापतिः
 संस्करवाम सैव नः प्रतिष्ठा भविष्यतीति ॥ २ ॥ तेऽग्नि-

(१) छ० य० स० अ० १२ क० ६१ । (२) छ० य० स० अ० १२ क० ६१ ।

एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राप्युपभ्रमन्ते यथा— कठ० स० १६ २ वपि० २५ २,
 मे० स० ११ अ० ११, तै० स० ४ २ ४ ।

मनुर्वन् । न वा ऽइतोऽन्न्या प्रतिष्ठास्ति स्वयीमं पितरं
 प्रजापतिः संस्करवाम् सैव नः प्रतिष्ठा भविष्यतीति किं
 मे ततो भविष्यतीति ॥ ३ ॥ तेऽनुवन् । अन्नं वा ऽअयं
 प्रजापतिस्त्वंन्मुखा ऽएतदन्नमदाम त्वन्मुखानां न ऽएषो
 ऽन्नमसदिति तथेति तस्माद्देवा ऽअग्निमुखा ऽअन्नमदन्ति
 यस्यै हि कस्यै च देवतायै जुह्वत्यन्नावेव जुह्वत्यग्निमुखा हि
 तद्देवा ऽअन्नमकुर्वत ॥ ४ ॥ स योऽस्मात्प्राणो मद्भ्यत-
 ऽउदुकामत् । अयमेव स वायुर्ग्योऽयं पवतेऽथ यदस्माद्दीर्घ्य-
 मुदुकामदसौ स ऽआदित्योऽथ यदस्मादन्नमस्त्वव्यदेव संब-
 रसरेऽन्नं तत्तत् ॥ ५ ॥ तं देवा ऽअग्नौ प्रावृञ्चन् । तद्य ऽएनं
 प्रवृक्तमग्निरारोहद्य ऽएवास्मात्स प्राणो मध्यत ऽउदुकामत्स-
 ऽएवैनः स ऽआपद्यत तमस्मिन्नदधुरथ यदस्माद्दीर्घ्य-
 मुदुकामत्तदस्मिन्नदधुरथ यदस्मादुन्नमस्त्वत्तदस्मिन्नद-
 धुस्तः सर्वं कृत्स्नः संस्कृत्योर्द्धमुदश्रयँस्तथं तमुदश्रयन्निमे
 स लोकाः ॥ ६ ॥ तस्यायमेव लोकाः प्रतिष्ठा । अथ
 योऽस्मिँह्लोकेऽग्निः सोऽस्यावाङ् प्राणोथास्यान्तरिक्षमा-
 त्माथ योऽन्तरिक्षे वायुर्ग्यं ऽएवायमात्मान्प्राणः सोऽस्य
 स द्यौरेवास्य शिरः सूर्याचन्द्रमसौ चक्षुषी यच्चक्षुरद्व्यशेत
 स चन्द्रमास्तस्मात्स मीलिततरोऽन्नः हि तस्मादु-
 स्त्वत् ॥ ७ ॥ तदेपा वै सा प्रतिष्ठा । यां तद्देवाः
 समस्कुर्वन्सैवेयमद्यापि प्रतिष्ठा सो ऽएवाप्यतोऽधि
 भविता ॥ ८ ॥ स यः स प्रजापतिर्ग्यस्त्वःसत । अयमेव
 स योऽयमग्निश्चीयते तद्यदेपोखा रिक्ता शेते पुरा प्रव-

र्जनाद्यथैव तप्रजापतिरुत्क्रान्ते प्राण ऽउत्क्रान्ते वीर्यं
 स्रुतेऽन्ने रिक्तोऽशयदेतदस्य तद्रूपम् ॥ ९ ॥ तामग्नौ प्रवृ-
 णक्ति । यथैवैनमदो देवाः प्रावृञ्जस्तद्य ऽएनां प्रवृक्ता-
 मग्निरारोहति य ऽएवास्मात्स प्राणो मद्ध्यत ऽउदुक्रा-
 मत्स ऽएवैनः स ऽआपद्यते तमस्मिन्दधात्यथ यद्रुक्मं
 प्रतिमुच्य विभर्ति यदेवाऽस्माद्दीर्यमुदुक्रामत्तदस्मि-
 न्दधात्यथ याः समिध ऽआदुधाति यदेवास्ममादुन्नं
 मस्रवत्तदस्मिन्दधाति ॥ १० ॥ [अर्धप्रपाठकः ५४ ॥] ता
 वै सायं प्रातरादधाति । अहश्च हि तद्वात्रेश्च-
 न्नमस्रवत्तान्येतानि सर्वस्मिन्नेव संबत्सरे स्युः संबत्सरो
 हि स प्रजापतिर्यस्मात्तान्युदुक्रामस्तदस्मिन्ने-
 तत्सर्वस्मिन्नेव सर्वं दधाति यस्मिन्न्हास्यै * तदतो
 न कुर्यान्न हास्य तस्मिन्नेतद्दद्यान्नासंबत्सरेभृतस्येक्षकेण
 च न भवितुव्यमिति ह स्माह द्यामकक्षायणो नेदिमुं
 पितरं प्रजापतिं विच्छिद्यमानं पृश्यानीति तः संबत्सरे सर्वं
 कृत्स्नः संस्कृत्योर्द्धमुच्छ्रयति यथैवैनमदो देवा ऽउदुश्र-
 यन् ॥ ११ ॥ तस्य गार्हपत्य ऽएवायं लोकः । अथ यो
 गार्हपत्येऽग्निर्य ऽएवायमस्मिँल्लोकेऽग्निः सोऽस्य सोऽथ
 यदन्तराहवनीयं च गार्हपत्यं च तदन्तरिक्षमथ य ऽआग्नी-
 धीयेऽग्निर्य ऽएवायमन्तरिक्षे वायुः सोऽस्य स ऽआह-
 वनीय ऽएव द्यौरथ य ऽआहवनीयेऽग्निस्तौ सूर्याचन्द्र-
 मसौ सोऽस्यैष ऽआत्मेव ॥ १२ ॥ तस्य शिर ऽएवाहव-

नीयः । अथ य आहवनीयेऽग्निर्यः ऽएवायः शीर्ष-
 ष्प्राणः सोऽस्य स तद्यत्स पक्षपुच्छवाद्भवति पक्षपुच्छ-
 वान्मह्यः शीर्षेष्राणश्चक्षुः शिरो दक्षिणः श्रोत्रं दक्षिणः
 पक्षऽउत्तरः श्रोत्रमुत्तरः पक्षः प्राणो मध्यमात्मा वाक्पुच्छं
 प्रतिष्ठा तद्यत्प्राणा वाचात्रं जग्ध्वा प्रतितिष्ठन्ति तस्मा-
 * ष्प्राणानां वाक्पुच्छं प्रतिष्ठा ॥ १३ ॥ अथ यदन्तरा-
 हवनीयं च गार्हपत्यं च । स ऽआत्माथ य ऽआग्नीध्रीये-
 ऽग्निर्यः ऽएवायमन्तरात्सन्प्राणः सोऽस्य स प्रतितिष्ठैवास्य
 गार्हपत्योऽथ यो गार्हपत्येऽग्निः सोऽस्यावाङ् प्राणः ॥ १४ ॥
 तः हैके त्रिचितं चिन्वन्ति । त्रयो वा ऽइमेऽवाञ्चः
 प्राणा ऽडुति न तथा कुर्ष्यादुति ते रेचयन्त्येकविंश-
 सम्पदमथो ऽअनुष्टुप्सम्पदमथो बृहतीसम्पदं ये तथा
 कुर्वन्त्येकः, ह्येवैतद्रूपं स्योनिरैव प्रजातिरेव यदेतेऽवाञ्चः
 प्राणा यद्धि मूत्रं करोति यत्पुरीपं प्रैव तजायते ॥ १५ ॥
 अथातः सम्पदेव । एकविंशतिरिष्टका नव यजृथपि
 तत्रिंशत्सादनं च सूददोहाश्च तद् द्वात्रिंशद् द्वात्रिंशद-
 क्षराऽनुष्टुप्सैपाऽनुष्टुप् ॥ १६ ॥ एकविंशतिर्वैव परिश्रितः ।
 यजुर्द्वाविंशं व्युद्गहनस्य यजुरूपाश्च यजुश्च सिकताश्च
 यजुश्च पुरीपं च यजुश्च चतुर्विंशं संनिवपति विमु-
 ष्चति पञ्चमेन तत्स्त्रिभिरियं द्वात्रिंशदक्षरानुष्टुप्सैपा-
 नुष्टुप् ॥ १७ ॥ अथैते द्वे यजुपी । सो ऽअनुष्टुवेव वाग्वा-
 ऽअनुष्टुसद्यदिदं द्वयं वाचो रूपं द्वैवं च मानुषं चोच्चेश्च

शनैश्च तदेते द्वे ॥ १८ ॥ ता वा ऽएतास्तिस्त्रोऽनुष्टुभः ।
 चित् ऽएष गार्हपत्यस्तद्यदेता ऽअत्र तिस्त्रोऽनुष्टुभः
 सम्पादयन्त्यत्र ह्येवेमे तदा सर्वे लोका भवन्ति ततोऽन्यत-
 रां द्वात्रिंशदक्षरामनुष्टुभमाहवनीयः हरन्ति स ऽआह-
 वनीयः सा द्यौस्तच्छिरोऽथेहान्यतरा परिशिष्यते स
 गार्हपत्यः सा प्रतिष्ठा स ऽउ ऽअयं लोकः ॥ १९ ॥
 अथ ये ऽएते द्वे यजुषी । एतत्तद्यदन्तराहवनीयं च गार्ह-
 पत्यं च तदन्तरिक्षः स ऽआत्मा तद्यत्ते द्वे भवतस्त-
 स्मादेतत्तनीयो यदन्तराहवनीयं च गार्हपत्यं च
 तस्मादेयां लोकानामन्तरिक्षलोकस्तनिष्टः ॥ २० ॥
 सैषा त्रेधाविहिता वागनुष्टुप् । तामेपोऽग्निः प्राणो
 भूत्वानुसञ्चरति य ऽआहवनीयेऽग्निः स प्राणः
 सोऽस्तावादित्योऽथ य ऽआग्नीध्रीयेऽग्निः स व्यानः स-
 ऽउ ऽअयं वायुर्व्योऽयं पवतेऽथ यो गार्हपत्येऽग्निः स-
 ऽउदानः स ऽउ ऽअयं व्योऽयमस्मिन्ल्लोकेऽग्निरेवं विद्ध
 वाव सर्वा वाचः सर्वं प्राणः सर्वमात्मानः संस्क्रुते ॥ २१ ॥
 सैषा बृहत्येव । ये वै द्वे द्वात्रिंशतौ द्वात्रिंशदेव तद्वथैते द्वे
 यजुषी तच्चतुस्त्रिंशदग्निरेव पञ्चत्रिंशो नाक्षराच्छन्दो व्ये-
 त्येकस्मान्न द्वाब्ध्याथं स ऽउ द्वचक्षरस्तत्पट्त्रिंशत्पट्त्रिं-
 शदक्षरा बृहती बृहती वा ऽएष सञ्चितोऽभिसम्पद्यते
 यावृग्वै योनौ रेतः सिच्यते तादृग्जायते तद्यदेतामत्र
 बृहती करोति तस्मादेप सञ्चितो बृहतीमभिसम्पद्यते
 ॥ २२ ॥ तदाहुः । यदयं लोको गार्हपत्योऽन्तरिक्षं

धिष्ण्या द्यौराहवनीयोऽन्तरिक्षलोकः ऽउ ऽअस्माद्धोका-
दुनन्तर्हितोऽथ कस्माद् गार्हपत्यं चित्त्वाहवनीयं चिनो-
स्यथ धिष्ण्यान्निति सह ह्येवमावप्रे लोकावाप्ततुस्तयो-
र्वियतोर्व्योऽन्तरेणाकाशः ऽआसीत्तदन्तरिक्षमभवदीक्षः हैत-
न्नाम ततः पुरान्तरा वा ऽइदमीक्षमभूदिति तस्मा-
दन्तरिक्षं तद्यद् गार्हपत्यं चित्त्वाहवनीयं चिनोत्येतौ
ह्यप्रे लोकावसृज्येतामथ प्रयेत्य धिष्ण्यान्निवपति कर्मण-
ऽएवानन्तरयायाथो ऽअन्तयोर्वाव संस्क्रियमाणयोर्भ्रम्यः
संस्क्रियते ॥ २३ ॥

प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

[नैर्ऋतीष्टकाहरणादि]

अथातो * नैर्ऋतीर्हरन्ति । एतह्यै देवा गार्हपत्यं
चित्त्वा समारोहन्नयं वै लोको गार्हपत्यः ऽइममेव तं
लोकः संस्कृत्य समारोहंस्ते तमः ऽएवानतिदृश्यमपश्यन्
॥ १ ॥ तेऽब्रुवन् । उप तज्जानीत यथेदं तमः पाप्मान-
मपहनामहा ऽडुति तेऽब्रुवँश्चेतयद्धमिति चितिमिच्छ-
तेति वाव तदब्रुवँस्तदिच्छत यथेदं तमः पाप्मानमपहना-
महा ऽडुति ॥ २ ॥ ते चेतयमानाः । एता ऽडुष्टका ऽअप-
श्यन्नैर्ऋतीस्ता ऽउपादधत ताभिस्तत्तमः पाप्मानमुपाग्नत

पाप्मा वै निर्र्कतिस्तद्यदेताभिः पाप्मानं निर्र्कतिमपाग्धत
तस्मादेता नैर्र्कस्यः ॥ ३ ॥ तद्वा ऽएतत्क्रियते । यद्देवा-
ऽअकुर्वन्निदं नु तत्तमः स पाप्मा देवैरेवापहतो यत्स्वेत-
त्करोति यद्देवा ऽअकुर्वन्तत्करवाणीत्यथो य ऽएव पाप्मा
या निर्र्कतिस्तमेताभिरपहते तद्यदेताभिः पाप्मानं निर्र्कति-
मपहते तस्मादेता नैर्र्कस्यः ॥ ४ ॥ यद्देवैता नैर्र्कतीर्हन्ति ।
प्रजापतिं विश्वस्तं यत्र देवाः समस्कुर्वन्तमुखायां योनौ
रेतो भूतमसिञ्चन्त्योनिर्वा ऽउखा तस्मा ऽएताऽ संवत्सरे
प्रतिष्ठाऽ समस्कुर्वन्निममेव लोकमयं वै लोको गार्हपत्य-
स्तस्मिन्नेन प्राजनयन्तस्य यः पाप्मा यः श्लेष्मा यदुल्वं
यज्जरायु तदस्यैताभिरपाग्धन्तद्यदस्यैताभिः पाप्मानं निर्र्क-
तिमपाग्धन्तस्मादेता नैर्र्कस्यः ॥ ५ ॥ तथैवैतद्यजमानः ।
आत्मानमुखायां योनौ रेतो भूतः सिञ्चति योनिर्वा ऽउखा
तस्माऽ एताऽ संवत्सरे प्रतिष्ठाऽ संस्करोतीममेव लोकमयं
वै लोको गार्हपत्यस्तस्मिन्नेन प्राजनयति तस्य यः पाप्मा यः
श्लेष्मा यदुल्वं यज्जरायुतदस्यैताभिरपहन्ति तद्यदस्यैताभिः
पाप्मानं निर्र्कतिमपहन्ति तस्मादेता नैर्र्कस्यः ॥ ६ ॥
पादमान्यो भवन्ति । अधस्पदमेव तत्पाप्मानं निर्र्कतिं
कुरुतेऽलक्षणा भवन्ति यद्वै नास्ति तदलक्षणमसन्तमेव
तत्पाप्मानं निर्र्कतिं कुरुते तुपपक्वा भवन्ति नैर्र्कता वै तुपा
नैर्र्कतैरेव तन्नैर्र्कतं कर्म करोति कृष्णा भवन्ति कृष्णाः
हि तत्तम ऽआसीदुथो कृष्णा वै निर्र्कतिः ॥ ७ ॥ ताभि-
रेतां दिशं व्यन्ति । एषा वै नैर्र्कती दिद् नैर्र्कस्यामेव तदिशि

निर्ऋतिं दधाति स यत्र स्वकृतं वेरिणथं श्वभ्रप्प्रदरो वा
 स्यात्तदेना ऽउपदङ्गाद्यत्र वा ऽअस्या ऽअवदीर्घ्यते यत्र
 वास्या ऽओषधयो न जायन्ते निर्ऋतिर्हास्यै तद्गृह्णाति नैर्ऋत-
 ऽएव तद् भूमोर्निर्ऋतिं दधाति ताः पुराचीर्लोकभाजः कृत्वो-
 पदधाति ॥८॥ 'असुन्वन्तमयजमानमिच्छे'ति । यो वै न
 सुनोति न यजते तं निर्ऋतिर्ऋच्छति 'स्तेनस्येत्यामन्विहि
 तस्करस्ये'ति स्तेनस्य चेत्यामन्विहि तस्करस्य चेत्येतदुधो
 यथा स्तेनस्तस्करः प्रलायमेत्येवं प्रलायमिहीत्यन्यमस्म-
 दिच्छ सा त' ऽइत्येत्यनिस्थं विद्वाथंसमिच्छेत्येतन्नमो देवि
 निर्ऋते तुभ्यमस्त्विति नमस्कारेणैवैनामपहते ॥ ९ ॥
 'नमः सु ते निर्ऋते तिग्मतेज' ऽइति । तिग्मतेजा वै
 निर्ऋतिस्तस्या ऽएतन्नमस्करोत्ययस्मभ्यं विचृता बन्धमेत-
 मित्ययस्मभ्येन ह वै तं बन्धेन निर्ऋतिर्वध्नाति यं
 वध्नाति यमेनं त्वं यम्म्या संविदानेत्यग्निर्वै यम ऽइयं
 यम्म्याब्भ्याथ हीदः सर्वं व्यतमाब्भ्यां त्वः संविदाने-
 त्येतदुत्तमे नाके ऽअधि रोहयैनमिति स्वर्गो वै लोको
 नाकः स्वर्गो लोके यजमानमधिरोहयेत्येतत् ॥ १० ॥
 'यस्यास्ते घोर ऽआसञ्जुहोमी'ति । घोरा वै निर्ऋति-
 स्तस्या ऽएतदासञ्जुहोति यत्तद्देवत्यं कर्म करोत्येषां

(१) शु० य० स० अ० १२ क० ६२ । (२) शु० य० स० अ० १२ व० ६२ ।
 (३) शु० य० स० अ० १२ क० ६२ । (४) शु० य० स० अ० १२ व० ६२ ।
 (५) शु० य० स० अ० १२ क० ६२ । (६) शु० य० स० अ० १२ क० ६२ ।
 (७) शु० य० स० अ० १२ व० ६२ । (८) शु० य० स० अ० १२ क० ६२ । (९)
 शु० य० स० अ० १२ क० ६४ ।

र्बन्धानामवसृज्जनाये'ति यैर्बन्धैर्बद्धो भवति 'यां त्वा जनो
 भूमिरिति प्रमन्दत' ऽहुतीयं वै भूमिरस्यां वै स भवति
 यो भवति 'निर्ऋतिं त्वाहं परिवेद विद्वत्त' ऽहुति निर्ऋति-
 रिति त्वाहं परिवेद सर्वत ऽहुत्येतदियं वै निर्ऋतिरियं
 वै तं निरर्पयति यो निर्ऋच्छति तद्यथा वै ब्रूयादुसा-
 वामुष्यायणोऽसि वेद स्वा मा मा हिंस्रीरित्येवमेतदाह
 नतराथं हि विदित ऽभ्रामन्त्रितो हिनस्ति ॥ ११ ॥ नो-
 पस्पृशति । पाप्मा वै निर्ऋतिर्नेत्पाप्माना सथंस्पृशा-
 ऽहुति न सादयति प्रतिष्ठा वै सादनं नेत्पाप्मानं
 प्रतिष्ठापयानीति न सूददोहसाधिवदति प्राणो वै सूददोहा
 नेत्पाप्मानं प्राणेन सन्तनवानि सन्दुधानीति ॥ १२ ॥
 ता हुँके परस्तादर्वाचीरुपदधति । पाप्मा वै निर्ऋतिर्नेत्पा-
 प्मानं निर्ऋतिमन्ववायामेति न तथा कुर्व्यात्पराची-
 रेवोपदद्वात्पराश्वमेव तत्पाप्मानं निर्ऋतिमपहते ॥ १३ ॥
 तिस्र ऽहुष्टका ऽहुपदधाति । त्रिवृदग्निर्व्यावानग्निर्व्याव-
 त्यस्य मात्रा तावतैव तत्पाप्मानं निर्ऋतिमपहते ॥ १४ ॥
 अथासन्दीथ * शिष्यः । स्वमपाशमिण्डे तत्पराद्धे न्य-
 स्यति नैर्ऋतो वै पाशो निर्ऋतिपाशादेव तत्प्रमुच्यते
 'यं ते देवी निर्ऋतिरा ववन्ध पाशं श्रीवास्वविचृत्यमि-
 त्यनेवं विदुषा हाविचृत्यस्तं ते विप्याम्भ्यायुपो न मुद्ध्या-

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० ६४ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० ६४ ।

(३) शु० य० सं० अ० १२ क० ६४ ।

• धा० श्री० ए० १७. २. ३ ।

(४) शु० य० सं० अ० १२ क० ६५ । (५) शु० य० सं० अ० १२ क० ६५ ।

द्वित्यग्निर्वा ऽआयुस्तस्यैतन्मद्वयं व्यञ्चितो गार्हपत्यो भव-
त्यचित ऽआहवनीयस्तस्माद्यदि युवाग्निं चिनुते यदि
स्थविर ऽआयुषो न मद्भ्यादित्येवाहाथैतं पितुर्मद्वि
प्रसूत' ऽइत्यन्नं वै पितुरथैतदन्नमद्वि प्रमुक्त ऽइत्येत-
त्रिण्डुविभर्षज्जो वै त्रिण्डुवज्ज्रेणैव तस्याप्मानं निर्द्दति-
मपहते ॥ १५ ॥ तिस्र ऽइष्टका भवन्ति । आसन्दी
शिव्यः रुमपाश ऽइष्टे तदष्टावष्टाक्षरा गायत्री गाय-
त्रोऽग्निर्व्यावानग्निर्व्यावत्यस्य मात्रा तावतैव तस्याप्मानं
निर्द्दतिमपहते ॥ १६ ॥ अथान्तरेणोदचमसं * निनयति ।
वज्जो वा ऽआपो वज्ज्रेणैव तस्याप्मानं निर्द्दतिमन्तर्द्धते-
'नमो भूत्यै येदं चकारे'त्युपोत्तिष्ठन्ति भूर्यै वा ऽएतदुप्रे
देवाः कर्म्मकुर्वन्त तस्या ऽएतन्नमोऽकुर्वन्भूत्या ऽउ-
ऽएवायमेतत्कर्म्म कुरुते तस्या ऽएतन्नमस्करोत्यप्रतीक्ष-
मायन्त्यप्रतीक्षमेव तस्याप्मानं निर्द्दतिं जहति ॥ १७ ॥
प्रत्येत्याग्निमुपतिष्ठते । एतद्वा ऽएतदुपथायथं करोति
यदग्नौ सामिचित ऽएतां दिशमेति तस्मा ऽएवैतन्नि-
हतेऽहिःसायै ॥ १८ ॥ † यद्वेवोपतिष्ठते । अयं वै लोको
गार्हपत्यः प्रतिष्ठा वै गार्हपत्य ऽइयमु वै प्रतिष्ठाथै-
तदुपथमिवैति यदेतां दिशमेति तद्यदुपतिष्ठत ऽइमामेवै-
त्प्रतिष्ठामभिप्रत्यैत्यस्यामेवैत्प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठति

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ६५ ।

* का० धी० सू० १७, २, ४ ।

(२) शु० य० सं० अ० १३ क० ६५ ।

† का० धी० सू० १७, २, ५ ।

॥ १९ ॥ 'निवेशनः संगमनो वसूनामि'ति । निवेशनो ह्ययं लोकः संगमनो वसूनां 'विशेषा रूपाभिचष्टे शचीभिरिति' सर्वाणि रूपाण्यभिचष्टे शचीभि रित्येतद्देव इव सविता सत्यधर्मेन्द्रो न तस्थौ समरे पथीनामि'ति यथैव यजु-
स्तथा वन्धुः ॥ २० ॥ (A)

द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[प्रायणेष्टिः]

(तत्र प्रायणीयहविषः प्रचारः, सीरोपादानभूतवृक्षविशेषविधानादिकञ्च)

अथ प्रायणीयं निर्वपति । तस्य हविष्कृता वाचं
विसृजते वाचं विसृज्य स्तम्बयजुर्हरति स्तम्बयजुर्हत्वा
पुर्वेण परिग्रहेण परिगृह्य लिखित्वाह हुर त्रिरिति
हरति त्रिराग्नीद्धः ॥ १ ॥ प्रत्येत्य प्रायणीयेन प्रचरति ।
प्रायणीयेन प्रचर्य सीरं व्युनक्त्येतद्वा ऽएनं देवाः संस्क-
रिष्यन्तः पुरस्तादुन्नेन समर्द्धयँस्तथैवैनमयमेतत्सं-
स्करिष्यन्पुरस्तादुन्नेन समर्द्धयति सीरं भवति सेरः
हेतद्यस्तीरमिरामेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ २ ॥ औदुम्बरं भ-
वति । ऊर्वं रस ऽउदुम्बर ऽऊर्वेनमेतद्दसेन समर्द्धयति
मौञ्जं परिसीर्यं त्रिवृत्तस्योक्तो वन्धुः ॥ ३ ॥ * सोऽग्ने-

(१) शु० य० स० अ० १२ क० ६६ । (२) शु० य० स० अ० १२ क० ६६ ।

(३) शु० य० स० अ० १२ क० ६६ ।

(A) एतद्ब्राह्मणस्य विषया अन्यत्राऽऽप्युपलभ्यन्ते यथा षा० श० १. १. १, कठ० श० १६. १२, कपि० श० २१. २, मै० य ११ ७ १२, तै० श० ४ २ ५ ।

* का० धौ० सू० १५. २ १० ।

दक्षिणांशं श्रोणिम् । जघनेन तिष्ठन्नुत्तरस्यांशस्य
 पुरस्ताद्युज्यमानमभिमन्त्रयते 'सीरा युञ्जन्ति कवचो
 युगा वितन्वते पृथगिति ये विद्वांसस्ते कवचस्ते सीरं
 च युञ्जन्ति युगानि च वितन्वते पृथग्धीरा देवेषु सुम्न-
 ये'ति यज्ञो वै सुम्नं धीरा देवेषु यज्ञं तन्वाना ऽहुत्येतत्
 ॥ ४ ॥ 'युनक्त सीरा वियुगा तनुद्धमिति । युञ्जन्ति हि
 सीरं वियुगानि तन्वन्ति 'कृते योनौ वपतेह वीजमिति
 वीजाय वा ऽप्या योनिष्क्रियते यत्सीता यथा ह वा-
 ऽअयोनौ रेतः सिञ्चेदेवं तद्यदकृष्टे वपति 'गिरां च श्रुष्टिः
 सभरा ऽअसन्न' ऽइति वाग्वै गीरन्नंशं श्रुष्टि'न्नेदीय-
 ऽइत्सृण्व्यः पक्वमेयादिति यदा वा ऽअन्नं पच्यतेऽथ तत्सृ-
 ण्योपचरन्ति द्वाभ्यां स्युनक्ति गायत्र्या च त्रिष्टुभा च
 तस्योक्तो चन्धुः ॥ ५ ॥ स दक्षिणमेवाग्रे युनक्ति । अथ स-
 षड्यमेवं देवत्रैतरथा मानुषे षड्गवं भवति द्वादशगवं वा चतु-
 र्विंशतिगवं वा संवत्सरमेवाभिसम्पदम् ॥६॥ अथैनं विक्र-
 पति । अन्नं वै कृपिरेतद्वा ऽअस्मिन्देवाः संस्करिष्यन्तः
 पुरस्तादन्नमदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतत्संस्करिष्यत्पुरस्तादन्नं
 दधाति ॥ ७ ॥ स वा ऽआत्मानमेव * विक्रपति । न
 पक्षपुच्छाश्यास्मस्तदन्नं दधाति यद्वा वा ऽआत्मन्नं
 धीयते तदात्मानमवति तत्पक्षपुच्छान्यथ यत्पक्षपुच्छेषु

(१) शु० स० अ० १२ क० ६७ । (२) शु० स० अ० १२ क० ६७ । (३) शु०
 स० अ० १२ क० ६८ । (४) शु० स० अ० १२ क० ६८ । (५) शु० स० अ० १२ क०
 ६८ । (६) शु० स० अ० १२ क० ६८ ।

* का० शी० ए० २० २ २२ ।

नैव तदात्मानमवति न पक्षपुच्छानि ॥ ८ ॥ स दक्षि-
णाद्धेनानेह । अन्तरेण परिश्रितः प्राचीं प्रथमाथं सीतां
कृपति 'शुनः सु फाला विकृपन्तु भूमिः शुनं कीनाशा-
ऽअभियन्तु वाहैरिति शुनः शुनमिति यद्वै समृद्धं
तच्छुनः समर्द्धयत्येवैनामेतत् ॥ ९ ॥ अथ जघनाद्धेनो-
दीचीम् । 'धृतेन सीता मधुना समज्यतामिति यथैव
यजुस्तथा वन्धुर्विश्वेदेवैरनुमता मरुद्भिरिति विश्वे च वै
देवा मरुतश्च वर्षस्येशत 'ऽऊर्जस्वती पयसा पिन्वमाने'ति
रसो वै पय ऽऊर्जस्वती रसेनात्रेण पिन्वमानेत्येतद-
स्मान्सीते पयसाब्ध्याववृत्स्वेत्यस्मान्सीते रसेना-
ब्ध्याववृत्स्वेत्येतत् ॥ १० ॥ अथोत्तराद्धेनं प्राचीम् ।
लाङ्गलं पवीरवदिति लाङ्गलः रयिमदित्येतरसुशेवः
सोमपित्तर्वित्यत्र वै सोमस्तदुद्रपति गामुर्वि प्रफुल्ल्य
च पीवरीं प्रस्थावद्रथवाहणमित्येतद्धि सर्वः सीतोद्वपति
॥ ११ ॥ अथ पूर्वार्द्धेन * दक्षिणाम् । 'कामं कामदुघे धुक्ष्व
मित्राय वरुणाय च । इन्द्रायारिश्वभ्यां पूष्णे प्रजाभ्य-
ऽओपधीभ्य' ऽडुति सर्वदेवत्या वै कृपिरेताभ्यो देव-
ताभ्यः सर्वान्कामान्धुक्ष्वेत्येतदित्यमे कृपत्यथेति अथे-
त्यथेति तद्दक्षिणावृत्तद्धि देवत्रा ॥ १२ ॥ चतस्रः सीता

(१) शु० य० स० अ० १२ क० ५० । (२) शु० य० स० अ० १२ क० ५० ।
(३) शु० य० स० अ० १२ क० ५० । (४) शु० य० स० अ० १२ क० ५० । (५)
शु० य० स० अ० १२ क० ५१ । (६) शु० य० स० अ० १२ क० ५१ । (७) शु० य०
स० अ० १२ क० ५१ । (८) शु० य० स० अ० १२ क० ५१ । (९) शु० य० स०
अ० १२ क० ९९ ।

* 'दक्षिणा' इति पाठ 'क' पुस्तके ।

यजुषा कृपति । तद्यच्चतसृषु दिक्ष्वन्नं तदस्मिन्नेतद्दधाति
 तद्वै यजुषाद्वा वै तद्यद्यजुरद्धो तद्यदिमा दिशः ॥ १३ ॥
 अथात्मानं विकृपति । तद्यदेव संवत्सरोऽन्नं तदस्मिन्ने-
 तद्दधाति तूष्णीमनिरुक्तं वै तद्यत्तूष्णीं सर्वं वा ऽअनि-
 रुक्तः सर्वेणैवास्मिन्नेतदन्नं दधातीत्यग्रे कृपत्यथेति
 अथेत्यथेति तदक्षिणावृत्तद्वि देवत्रा ॥ १४ ॥ तिस्रस्तिन्नः
 सीताः कृपति । त्रिवृदग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा
 तावतैवास्मिन्नेतदन्नं दधाति ॥ १५ ॥ द्वादश सीता-
 स्तूष्णीं कृपति । द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्नि-
 र्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदन्नं दधाति
 ॥ १६ ॥ ता ऽउभय्यः षोडश सम्पद्यन्ते । षोडशकलः
 प्रजापतिः प्रजापतिरग्निरात्मसम्मितमेवास्मिन्नेतदन्नं
 दधाति यदु वा ऽआत्मसम्मितमन्नं तदवति तन्न हिनस्ति
 यद्भूयो हिनस्ति तद्यत्कनीयो न तदवति ॥ १७ ॥ यद्वै न
 विकृपति । एतद्वा ऽअस्मिन्देवाः संस्करिष्यन्तः पुरस्ता-
 त्प्राणानदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतत्संस्करिष्यन्पुरस्तात्प्राणान्द-
 धाति लेखा भवन्ति लेखासु हीमे प्राणाः ॥ १८ ॥
 * चतस्रः सीता यजुषा कृपति । तद्य ऽइमे शीर्षश्चत्वारो
 निरुक्ताः प्राणास्तानस्मिन्नेतद्दधाति तद्वै यजुषाद्वा वै
 तद्यद्यजुरद्धो तद्यदिमे शीर्षन्प्राणाः ॥ १९ ॥ यद्वैवात्मानं
 विकृपति । य ऽएवेमेऽन्तरात्मन्प्राणास्तानस्मिन्नेतद्दधाति
 तूष्णीं को हि तद्वेद यावन्त ऽइमेऽन्तरात्मन्प्राणाः

॥ २० * अथैनान्विमुञ्चति । आप्त्वा तं कामं व्यस्मै
 कामायेनान्वयुङ्क्ते 'विमुञ्च्यद्भ्रमग्न्या' ऽद्वत्यग्न्या हैते
 देवत्रा 'देवयाना' ऽइति देवत्रा खेभिः कर्म करोत्यगन्म
 तमसस्पासस्येत्यशनाया वै तमोऽगन्मास्या ऽअशनायायै
 पारमित्येतेज्योतिरापामेति ज्योतिर्ह्याप्नोति यो देवाव्यो
 यज्ञमथैनानुदीचः प्राचः प्रसृजति तस्योक्तो बन्धुस्ता-
 नद्धर्ष्यवे ददाति स हि तैः करोति ताँस्तु दुक्षिणानां
 कालेऽनुदिशेत् ॥ २१ ॥ (B)

द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ १०८ ॥

[आत्ममध्ये कुशगुच्छोपधानादि]

अथ † दूर्ध्वस्तम्बमुपदधाति । एतद्वै देवा ऽओप-
 धीरुपादधत तथैवैतद्यजमान ऽओपधीरुपधत्ते ॥ १ ॥ यद्वेव
 दूर्ध्वस्तम्बमुपदधाति । जायत ऽएष ऽएतद्यच्चीयते स-
 ऽएष सर्वस्मा ऽअन्नाय जायत ऽउभयस्वेतदुन्नं व्यद्दूर्ध्वा-
 ऽआपश्च ह्येता ऽओपधयश्च या वै वृत्राद्भीभस्तमाना-

* वा० श्रौ० सू० १०. २. १९ ।

(१) छ० य० स० अ० १२ क० ७३ । (२) शु० य० स० अ० १२ क० ७३ ।

(३) शु० य० स० अ० १२ क० ७३ । (४) सु० य० स० अ० १२ क० ७३ ।

(B) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽभ्युपलभ्यन्ते यथा- वा० श्रौ० ११. २, कट० १९. १३,

कपि० २५. ४, मे० स० ११. ७ १३; तै० य० ४. २. ६ ।

† कुशास्तम्बमुपदधाति मन्वे लूणीम् (का० श्रौ० सू० १०. १. १) ।

ऽआपो धन्व दृभन्त्य ऽउदायँस्ते दूर्वा ऽअभवन्त्यदृभन्त्य-
 ऽउदायँस्तस्माद्दूर्वास्ता हैताः शुद्धा मेद्ध्या ऽआपो
 वृत्राभिप्रक्षरिता यद्दूर्वा यद्दु दूर्वास्तेनौषधय ऽउभये-
 नैवैनमेतदुन्नेन प्रीणाति ॥ २ ॥ सीतासमरे । वाग्वै
 सीता समरः प्राणा वै सीतास्तासामयः समयो वाचि
 वै प्राणेभ्योऽन्नं धीयते मद्ध्यतो मद्ध्यत ऽएवास्मिन्नेत-
 दुन्नं दधाति तूष्णीमनिरुक्तं वै तद्यत्तूष्णीथं सर्वं वा-
 ऽअनिरुक्तः सर्वेणैवास्मिन्नेतदुन्नं दधाति ॥ ३ ॥ अथैन-
 मभिजुहोति । जायत ऽएष ऽएतद्यच्चीयते स ऽएष
 सर्वस्मा ऽअन्नाय जायते सर्वस्यो ऽअस्यैष रसो यद्वाज्यमपां
 च ह्येष ऽओषधीनां च रसोऽस्यैवैनमेतत्सर्वस्य रसेन
 प्रीणाति यावानु वै रसस्तावानात्मानेनैवैनमेतत्सर्वेण
 प्रीणाति पञ्चगृहीतेन पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चर्त्तवः संघ-
 र्सरः संवत्सरोऽग्निर्ग्यावानग्निर्ग्यावत्यस्य मात्रा तावतै-
 वैनमेतदुन्नेन प्रीणाति ॥ ४ ॥ यद्वैवैनमभिजुहोति । एतद्वै
 यत्रैतं प्राणा ऽऋषयोऽग्नेऽग्निः समस्कुर्वँस्तदस्मिन्नेतं पुर-
 स्तान्नागमकुर्वँत तस्मात्पुरस्तान्नागास्तद्यदभिजुहोति य-
 ऽएवास्मिँस्ते प्राणा ऽऋषयः पुरस्तान्नागमकुर्वँत तानेवै-
 त्प्रीणात्याज्येन पञ्चगृहीतेन तस्योक्तो वन्धुः ॥ ५ ॥ यद्वैवै-
 नमभिजुहोति । एतद्वै याज्येतस्मिन्नशौ रूपाण्युपधास्य-
 इभवति यान्स्तोमाह्यानि पृष्ठानि यानि च्छन्दाथंसि
 तेभ्य ऽएतं पुरस्तान्नागं करोति ताज्येवैत्प्रीणात्याज्येन
 पञ्चगृहीतेन तस्योक्तो वन्धुः ॥ ६ ॥ यद्वैवैनमभिजुहोति ।

एतद्वै देवा ऽविभयुर्दीर्घं वा ऽइदं कर्म यद्वै न ऽइमिह
 रक्षांस्सि नाष्ट्रा न हृद्युरिति त ऽएतामेतस्य कर्मणः
 पुरस्तात्संस्थामपश्यंस्तमत्रैव सर्वं समस्थापयन्नत्रा-
 चिद्वंस्तथैवैनमयमेतदुत्रैव सर्वं सथंस्थापयत्यत्र चिनोति
 ॥ ७ ॥ 'सजूरब्द' ऽइति चितिः । 'अयवोभिरि'ति पुरीषः
 'सजूरुपा' ऽइति चितिः 'रुणीभिरि'ति पुरीषः 'सजोपसा-
 वश्श्वने'ति चितिर्द्वैः 'सोभिरि'ति पुरीषः 'सजूः सूर'
 ऽइति चितिः 'रेतशेने'ति पुरीषः 'सजूवैश्वानर' ऽइति
 चितिः 'रिड्ये'ति पुरीषं 'घृतेने'ति चितिः 'स्वे'ति पुरीषः
 'हेति' ' चितिः ॥ ८ ॥ त्रयोदशैता व्याहृतयो भवन्ति ।
 त्रयोदश मासाः संवत्सरस्त्रयोदशान्नेश्चिदितिपुरीषाणि यावा-
 नग्निभ्यावित्यस्यमात्रा तावन्तमेवैनमेतच्चिनोत्याज्येन जुहो-
 त्यग्निरेप यद्वाज्यमग्निमेवैतच्चिनोति पञ्चगृहीतेन पञ्चिचिति-
 कोऽग्निः पञ्चर्त्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निभ्यावानग्निभ्याव-
 त्यस्य मात्रा तावन्तमेवैनमेतच्चिनोत्यूर्ध्वामुद्गृह्यजुहोत्यूर्ध्वं
 तदग्निं चितिभिश्चिनोति ॥ ९ ॥ (८)

द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[कर्पणक्रमेण सीतासदकप्रक्षेपः]

अथोदचमसान्निनयति * । एतद्वै देवा ऽअब्रुवँश्चे-
 तयद्भूमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवँस्ते चेतयमाना
 व्वृष्टिमेव चितिमपश्यँस्तामस्मिन्नदधुस्तथैवास्मिन्नयमेत-
 द्दधाति ॥ १ ॥ उदचमसा भवन्ति । आपो वै व्वृष्टिर्व्वृ-
 ष्टिमेवास्मिन्नेतदध्यास्यौदुम्बरेण चमसेन तस्योक्तो वन्धु-
 श्चतुःशक्तिना चतस्रो वै दिशः सर्वाभ्य ऽएवास्मिन्ने-
 तद्दिग्भ्यो व्वृष्टिं दधाति ॥ २ ॥ त्रींस्त्रीनुदचमसान्नि-
 नयति । त्रिवृदग्निर्ग्यावानग्निर्ग्यावत्यस्य मात्रा तावतैवा-
 स्मिन्नेतद्दृष्टिं दधाति ॥ ३ ॥ द्वादशोदचमसात्कृष्टे निन-
 यति । द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्ग्यावानग्नि-
 र्ग्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतद्दृष्टिं दधाति ॥ ४ ॥
 स वै कृष्टे निनयति । तस्मात्कृष्टाय वर्षति स यत्कृष्ट-
 ऽएव निनयेन्नाकृष्टे कृष्टायैव वर्षेन्नाकृष्टायथ यत्कृष्ट-
 ऽएव निनयेन्न कृष्टेऽकृष्टायैव वर्षेन्न कृष्टाय कृष्टे चाकृष्टे-
 च निनयति तस्मात्कृष्टाय चाकृष्टाय च वर्षति ॥ ५ ॥
 त्रींकृष्टे † चाकृष्टे च निनयति । त्रिवृदग्निर्ग्यावानग्निर्ग्या-
 वत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतद्दृष्टिं दधाति ॥ ६ ॥
 यद्देवोदचमसान्निनयति । एतद्वा ऽअस्मिन्देवाः संस्करि-
 ष्यन्तः पुरस्तादपो दधुस्तथैवास्मिन्नयमेतत्संस्करिष्यन्पुर-
 स्तादपो दधाति ॥ ७ ॥ त्रींस्त्रीनुदचमसान्निनयति । त्रिवृ-

* का० श्रौ० सू० १७. ३. ३ ।

† का० श्रौ० सू० १७. ३. ४, ५ ।

दग्निर्व्यावानग्निर्व्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदपो
 दधाति ॥ ८ ॥ द्वादशोदचमसान्कृष्टे निनयति । द्वादश
 सासाः संवत्सरोः संवत्सरोऽग्निर्व्यावानग्निर्व्यावत्यस्य मात्रा
 तावतैवास्मिन्नेतदपो दधाति ॥९॥ स वै कृष्टे निनयति ।
 प्राणेषु तदपो दधाति स यत्कृष्टे ऽएव निनयेन्नाकृष्टे
 प्राणेष्वेवापः स्युर्नेतरस्मिन्नात्मन्नथ यदकृष्टे ऽएव निन-
 येन्न कृष्टे ऽआत्मन्नेवापः स्युर्न प्राणेषु कृष्टे चाकृष्टे च
 निनयति तस्मादिमा ऽउभयत्रापः प्राणेषु चात्सुंश्च
 ॥ १० ॥ त्रीन्कृष्टे चाकृष्टे च निनयति । त्रिवृद्ग्निर्या-
 वानग्निर्व्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदपो दधाति
 ॥ ११ ॥ पञ्चदशोदचमसान्निनयति । पञ्चदशो वै ब्रह्म-
 ऽएतेनैवास्यैतत्पञ्चदशेन ब्रह्मेण सर्वं पाप्मानमपहन्ति ॥१२॥
 अथ * सर्वोपधं वपति । एतद्वै देवा ऽअब्रुवँश्चेत्यद्भूमिति
 चित्तिमिच्छतेति वाव तदब्रुवँस्ते चेतयमाना ऽअन्नमेव चि-
 त्तिमपश्यँस्तामस्मिन्नदधुस्तथैवास्मिन्नग्रमेतद्दधाति ॥१३॥
 सर्वोपधं भवति । † सर्वमेतदुन्नं यत्सर्वोपधः सर्वमेवा-
 स्मिन्नेतदुन्नं दधाति तेषामेकमन्नमुद्धरेत्तस्य नाशनीयाद्या-
 वज्जीवसौदुस्वरेण चमसेन तस्योक्तो वन्द्युश्चतुःस्रकिना
 चतस्रो वै दिशः सर्वाभ्य ऽएवास्मिन्नेतद्दिग्भ्योऽन्नं
 दधात्यनुष्टुप्तिर्भवति द्वात्रा ऽअनुष्टुप्त्राचो वा ऽअन्नमद्यते
 ॥ १४ ॥ तिसृभिस्तिष्ठभिर्द्वाग्भिर्वपति । त्रिवृद्ग्निर्यावा-

* वा. धी. सू. १७ १ ६ ।

† 'सर्वमेव तदपध' इति 'ख-ग' पुस्तकयो ।

नग्निर्व्यावृत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदुन्नं दधाति ॥ १५ ॥
 द्वादशभिर्ऋग्भिः कृष्टे वपति । द्वादशमासाः संवत्सरः
 संवत्सरोऽग्निर्व्यावानग्निर्व्यावृत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्ने-
 तदुन्नं दधाति ॥ १६ ॥ स वै कृष्टे वपति । तस्मात्कृष्टे-
 ऽन्नं पच्यते * स यत्कृष्टे ऽएव वृषेन्नाकृष्टे कृष्टे ऽएवान्नं
 पच्येत नाकृष्टेऽथ यत्कृष्टे ऽएव वृषेन् कृष्टेऽकृष्टे-
 ऽएवान्नं पच्येत न कृष्टे कृष्टे चाकृष्टे च वपति
 तस्मात्कृष्टे चाकृष्टे चान्नं पच्यते ॥ १७ ॥ तिसृभिः
 कृष्टे चाकृष्टे च वपति । त्रिवृदग्निर्व्यावानग्निर्व्यावृत्यस्य
 मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदुन्नं दधाति ॥ १८ ॥ यद्वेव सर्वोपधं
 वपति । एतद्वा ऽएनं देवाः संस्करिष्यन्तः पुरस्तात्सर्वेण
 भेषजेनाभिपज्यँस्तथैवैनमयमेतत्संकरिष्यन्पुरस्तात्सर्वेण भे-
 पजेन भिपज्यति ॥ १९ ॥ सर्वोपधं भवति । सर्वमेतद्भेषजं
 यत्सर्वोपधः सर्वेणैवैनमेतद्भेषजेन भिपज्यति ॥ २० ॥
 तिसृभिस्त्रिभिर्ऋग्भिर्वपति । त्रिवृदग्निर्व्यावानग्निर्व्यावृत्य-
 स्य मात्रा तावतैवैनमेतद्भिपज्यति ॥ २१ ॥ द्वादशभि-
 र्ऋग्भिः कृष्टे † वपति । द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरो-
 ऽग्निर्व्यावानग्निर्व्यावृत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतद्भि-
 पज्यति ॥ २२ ॥ स वै कृष्टे वपति । प्राणाँस्तद्भिपज्यति-
 स यत्कृष्टे ऽएव वृषेन्नाकृष्टे प्राणानेव भिपज्येत्त्रेतर-
 मात्मानमथ यत्कृष्टे ऽएव वृषेन्न कृष्टे ऽआत्मानमेव

* 'यत्कृष्टे' इति 'व ग' पुस्तकयोः ।

† का० श्रौ० सू० १० ३ ८ ।

भिपज्येन्न प्राणान्कृष्टे चाकृष्टे च वपति प्राणाँश्च तदा-
 र्मानं च भिपज्यति ॥ २३ ॥ तिसृभिः कृष्टे चाकृष्टे च
 वपति । त्रिवृद्भिर्गुर्यावानभिर्गुर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन-
 मेतन्निपज्यति ॥ २४ ॥ पञ्चदशोदचमलाग्निन्यति ।
 पञ्चदशभिर्ऋग्भिर्वपति तत्रिंशदत्रिंशदक्षरा विराड्वि-
 राडु कृत्स्नमन्नः सर्वमेवास्मिन्नेतत्कृत्स्नमन्नं दधाति ॥ २५ ॥
 'या ऽओषधीः पूर्वा जाताः । देवेभ्यस्त्रियुगं पुरे'त्यृतवो
 वै देवास्तेभ्य ऽएतास्त्रिः पुरा जायन्ते वसन्ता प्रावृषि
 शरदि 'मनै नु ववभ्रूणामहमि'ति सोमो वै ववभ्रुः सौम्या-
 ऽओषधय ऽओषधः पुरुषः शतं धामानी'ति यदिदुः
 शतायुः शतार्धः शतवीर्य्य ऽएतानि हास्य तानि 'शतं
 धामानि सप्त चे'ति य' ऽएवेमे सप्त शीर्षन्प्राणास्ताने-
 तदाह ॥ २६ ॥ 'शतं वो ऽअस्य धामानि । सहस्रमुत् वो
 रुह ऽहुति यदिदुः शतधा च सहस्रधा च विरूढा
 'ऽअधां शतक्रत्वो यूयमिमं मे ऽअगदं कृते'ति यमिमं
 भिपज्यामीत्येतत् ॥ २७ ॥ ता ऽएता ऽएकव्याख्यानाः ।
 एतमेवाभि यथैतमेव भिपज्येदेतं पारयेत्ता ऽअनुष्टुभो
 भवन्ति वाग्वा ऽअनुष्टुब्वागु सर्वं भेषजः सर्वेणैवैन-
 मेतन्नेपजेन भिपज्यति ॥ २८ ॥ अथातो निरुक्तानिरुक्ता-
 नामेव । यजुषा द्रावणद्वाहौ युनक्ति तूष्णीमितराव्यजुषा
 चतस्रः सीताः कृपति तूष्णीमितरास्तूष्णीं दर्भस्तम्ब-

(१) सु० य० स० अ० ११ क० ७५ । (२) सु० य० स० अ० १२ क० ७५ ।

(३) सु० य० स० अ० १२ क० ७५ । (४) सु० य० स० अ० १२ क० ७६ ।

(५) सु० य० स० अ० १२ क० ७६ ।

मुपदुधाति यजुषाभिजुहोति तूष्णीमुदचमसाग्निनुयति
 यजुषा वपति ॥ २९ ॥ प्रजापतिरेपोऽग्निः । उभयम्बेतत्प्र-
 जापतिर्निरुक्तश्चानिरुक्तश्च परिमितश्चापरिमितश्च तय-
 यजुषा करोति यद्देवास्य निरुक्तं परिमितः रूपं तदस्य
 तेन संस्करोत्यथ यत्तूष्णीं यद्देवास्यानिरुक्तमपरिमितः
 रूपं तदस्य तेन संस्करोति स ह वा ऽएतः सर्वं
 कृत्स्नं प्रजापतिं संस्करोति य ऽएवं विद्वानेतदेवं
 करोति वाह्यानि रूपाणि निरुक्तानि भवन्त्यन्तराण्यनि-
 रुक्तानि पशुरेप यदग्निस्तस्मात्पशोर्वाह्यानि रूपाणि निरु-
 क्तानि भवन्त्यन्तराण्यनिरुक्तानि ॥ ३० ॥ (D)

द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

[सोमक्रयादि]

चितो गार्हपत्यो भवति । अचित ऽआहवनीयोऽथ
 राजानं क्रीणात्यथ वै लोको गार्हपत्यो द्यौराहवनीयोऽथ
 योऽयं वायुः पवत्त ऽएष सोम ऽएतं तदिमौ लोकावन्तरेण
 दधाति तस्मादेष ऽइमौ लोकावन्तरेण पवते ॥ १ ॥
 यद्देव चिते गार्हपत्ये । अचित ऽआहवनीयेऽथ राजानं
 क्रीणात्यात्मा वा ऽअग्निः प्राणः सोम ऽआत्मस्तत्प्राणं
 मद्ध्यतो दधाति तस्मादयमात्मन्प्राणो मद्ध्यतः ॥ २ ॥

एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० १. १. ४, कठ० स० १६.
 १३, कपि० स० २५. ४, मै० सं० ११ ४. १३, से० स० ४. २ ६ ।

यद्वेव चिते गार्हपत्ये । अचित ऽआहवनीयेऽथ राजानं
 क्रीणात्यात्मा वा ऽअग्नी रसः सोम ऽआत्मानं तद्रसेना-
 नुपजति तस्मादयमान्तमेवात्मा रसेनानुपक्तः ॥ ३ ॥
 राजानं क्रीत्वा पर्युह्य । अधास्मा ऽआतिस्थ्यः हविर्नि-
 र्वपति तस्य * हविष्कृता द्वाचं विसृजतेऽथ वा ऽएत-
 द्यतिपजत्यद्भरकर्म चाग्निकर्म च कर्मणः समानतायै
 समानमिदं कर्मासदिति ॥ ४ ॥ यद्वेव व्यतिपजति ।
 आत्मा वा ऽअग्निः प्राणोऽद्भर ऽआत्मस्तत्प्राणं मद्भ्यतो
 दधाति तस्मादयमात्मन्प्राणो मद्भ्यतः ॥ ५ ॥ यद्वेव
 व्यतिपजति । आत्मा वा ऽअग्नी रसोऽद्भर ऽआत्मानं
 तद्रसेनानुपजति तस्मादयमान्तमेवात्मा रसेनानुपक्तो-
 ऽआहवनीयस्यार्द्धमैति ॥ ६ ॥ तद्धैके । उभयत्रैव † पला-
 शशाखया व्युद्धन्त्युभयत्र वै चिनोतीति न तथा
 कुर्यादवस्यति वाव गार्हपत्येनोर्द्धं ऽएवाहवनीयेन रोहति
 तस्मात्तथा न कुर्यात् ॥ ७ ॥ अथ गार्हपत्य ऽएवोपान्नि-
 वपति । नाहवनीयेऽयं वै लोको गार्हपत्यः पशव ऽऽपा-
 ऽअस्मिस्तल्लोके पशून् दधाति तस्मादिमेऽस्मिस्तल्लोके पशवः
 ॥ ८ ॥ अधाहवनीय ऽएव पुष्करपर्णमुपदुधाति । न
 गार्हपत्य ऽआपो वै पुष्करपर्णं द्यौराहवनीयो दिवि तदपो
 दधात्युभयत्र सिकता निवपति रेतो वै सिकता ऽउभयत्र
 वै विक्रियते तस्माद्रेतसोऽधि विक्रियाता ऽडुति ॥ ९ ॥
 ता नाना मन्त्राब्भ्यां निवपति । मनुष्यलोको वै गार्हपत्यो

देवलोकं ऽआहवनीयो नानो वा ऽएतद्यद्वैवं च मानुषं
 च द्वाधीयसा मन्त्रेणाहवनीये निवृपति हृसीयसा गार्हपत्ये
 द्वाधीयो हि देवायुपथं हृसीयो मनुष्यायुपथं स पूर्वाह्न
 परिशिश्रद्भ्यो गार्हपत्ये सिकता निवृपति रेतो वै सिकता-
 ऽअस्माद्रेतसोऽधीमा विक्रियान्ता ऽइति ॥ १० ॥ तदाहुः ।
 यद्योनिः परिशिश्रतो रेतः सिकता ऽअथ पूर्वाह्न परिशिश्रद्भ्यो
 गार्हपत्ये सिकता निवृपति कथमस्यैतद्रेतोऽपरासिक्तं
 परिश्रुहीतं भवतीत्युत्वं वा ऽजुपास्तद्यदुषान्पूर्वान्निवृ-
 पत्येतेनो हास्यैतदुत्वेन रेतोऽपरासिक्तं परिश्रुहीतं भव-
 त्यथाहवनीये परिशिश्रतोऽभिमन्त्रयते तस्योक्तो बन्धुरथ
 सिकता निवृपति रेतो वै सिकता ऽएतयो ऽअस्यैतद्यो-
 न्या रेतोऽपरासिक्तं परिश्रुहीतं भवति ॥ ११ ॥ अथा-
 हवनीय * ऽएवाप्यानवतीब्ध्यामभिमृशति । न गार्ह-
 पत्येऽयं वै लोको गार्हपत्यः स्वर्गो लोकः ऽआहवनीयो-
 ऽद्धो वा ऽअयमस्मिँल्लोके जातो यजमानः स्वर्गं ऽएव
 लोके अजिजनयिपितृव्यस्तद्यदाहवनीय ऽएवा-
 प्यानवतीब्ध्यामभिमृशति न गार्हपत्ये स्वर्गं ऽएवैनं
 तल्लोके अजिनयति ॥ १२ ॥ अथ लोकेष्टका ऽउपदधाति ।
 इमे वै लोका ऽएयोऽग्निर्दिशो लोकेष्टका ऽएषु तल्लोकेषु
 दिशो दधाति तस्मादिमा ऽएषु लोकेषु दिशः ॥ १३ ॥
 वाह्वेनाग्निमाहरति । आप्ता वा ऽअस्य ता दिशो या-
 ऽएषु लोकेष्वथ वा ऽइमाँल्लोकान्परेण दिशस्ता ऽअस्मि-

न्नेतद्दधाति ॥१४॥ [अर्धप्रपाठकः ५३॥] वहिर्वेदेरियं वै वेदिः ।
 आता वा ऽअस्य ता दिशो या ऽअस्यामथ या ऽइमां परेण
 दिशस्ता ऽअस्मिन्नेतद्दधाति ॥ १५ ॥ यद्वेव * लोकेष्वका-
 ऽउपदुधाति । प्रजापतेर्विस्रस्तस्य सर्वा दिशो रसोऽनु व्य-
 क्षरत्तं व्यत्र देवाः समस्कुर्वन्तदस्मिन्नेताभिर्लोगेष्वका-
 भिस्तः रसमदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतद्दधाति ॥ १६ ॥ वा-
 ह्येनाग्निमाहरति । आतो वा ऽअस्य स रसो य ऽएषु
 लोकेष्वथ य ऽइमाँल्लोकान्पराङ्मुसोऽत्यक्षरत्तमस्मिन्नेत-
 द्दधाति ॥ १७ ॥ वहिर्वेदेरियं वै वेदिः । आतो वा ऽअस्य
 स रसो योऽस्यामथ य ऽइमां पराङ्मुसोऽत्यक्षरत्तमस्मि-
 न्नेतद्दधाति ॥ १८ ॥ स्पेयनाहरति । बृज्जो वै स्फ्यो
 वीर्यं वै बृज्जो वित्तिरियं वीर्येण वै वित्तिं विन्दते ॥ १९ ॥
 स पुरस्तादाहरति । 'मा मा हिंस्रीजनिता यः पृथि-
 व्या' ऽइति प्रजापतिर्वै पृथिव्यै जनिता मा मा हिं-
 सीत्प्रजापतिरित्येतद्यो वै दिवः सत्यधर्मा व्व्यानडि'ति
 यो वा दिवः सत्यधर्मा सृजतेत्येतद्यश्चापश्चन्द्राः
 प्रथमो जजाने'ति मनुष्या वा ऽआपश्चन्द्रा यो मनुष्या-
 न्प्रथमोऽसृजतेत्येतस्मै देवार्यं हविषा विधेमे'ति
 प्रजापतिर्वै कस्तस्मै हविषा विधेमेत्येतत्तामाहृत्यान्तरेण
 परिद्विश्रत ऽआत्मन्नुपदधाति स यः प्राच्यां दिशि रसोऽ-
 त्यक्षरत्तमस्मिन्नेतद्दधात्यथो प्राचीमेवास्मिन्नेतद्विशं दधा-

* का. प्रो. सू. १० ३ ११, १२ ।

- (१) सु. य० सं० अ० १२ व० १०२ । (२) सु. य० सू० अ० १२ व० १०२ ।
 (३) सु. य० सं० अ० १२ व० १०२ । (४) सु. य० सू० अ० १२ व० १०२ ।

ति ॥ २० ॥ अथ दक्षिणतः । 'अब्भ्यावर्त्तस्व पृथिवि
यजेन प्रयसा सहे'ति यथैव यजुस्तथा वन्धुर्वपां ते ऽअ-
ग्निरिपितो ऽअरोहद्वि'ति यद्वै किञ्चास्याथ सास्यै वपा
तामग्निरिपित ऽउपादीप्तो रोहति तामाहृत्यान्तरेण पक्ष-
सन्धिमारम्नपदधाति स यो दक्षिणायां दिशि रसोऽत्यक्षर-
त्तमस्मिन्नेतद्दधात्यथो दक्षिणामेवास्मिन्नेतद्दिशं दधाति
॥ २१ ॥ अथ पश्चात् । 'अग्ने यत्ते शुक्रं व्यञ्चन्द्रं व्यत्पूतं
व्यञ्च यज्ञियमि'तीयं वा ऽअग्निरस्यै तदाह 'तद्देवेभ्यो
भरामसी'ति तदस्मै देवाय कर्मणे हराम ऽइत्येतत्तामा-
हृत्यान्तरेण पुच्छसन्धिमारम्नपदधाति स यः प्रतीचच्यां
दिशि रसोऽत्यक्षरत्तमस्मिन्नेतद्दधात्यथो प्रतीचीमेवा-
स्मिन्नेतद्दिशं दधाति स न सम्प्रति पश्चाद्वाहरेन्नेवज-
पथाद्समाहुराणीतीत् ऽइवाहरति ॥ २२ ॥ अथोत्तरतः ।
'दुर्षमूर्जमहमित ऽआदमि'तीपमूर्जमहमित ऽआदद ऽइ-
त्येतद्दृतस्य योनिमि'ति सत्यं वा ऽऋतः सत्यस्य
योनिमित्येतद्महिपस्य धारामि'त्यग्निर्वै महिपः स हीदं
जातो महान्सर्वमैष्णा'द्वा मां गोषु विशत्वा तनृष्वि'स्यात्मा
वै तनूरा मा गोषु चात्मनि च विशत्सित्येतद्ज्जहामि
सेदिमनिराममीवामि'ति सिकताः प्रद्वक्षस्यति तथैव

- (१) शु० य० सं० अ० १२ क० १०३ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० १०३ ।
(३) शु० य० सं० अ० १२ क० १०४ । (४) शु० य० सं० अ० १२ क० १०४ ।
(५) शु० य० सं० अ० १२ क० १०५ । (६) शु० य० सं० अ० १२ क० १०५ ।
(७) शु० य० सं० अ० १२ क० १०५ । (८) शु० य० सं० अ० १२ क० १०५ ।
(९) शु० य० सं० अ० १२ क० १०५ ।

सेदिर्च्यानिरा ग्रामीवा तामेतस्यां दिशि दधाति तस्मा-
 देतस्यां दिशि प्रजा ऽअशनायुकास्तामाहत्यान्तरेण
 पक्षसन्धिमात्मन्नुपदधाति स य ऽउदीच्छ्यां दिशि रसो-
 ऽत्यक्षरत्तमस्मिन्नेतद्दधात्यथो ऽउदीचीमेवास्मिन्नेतद्दिशं
 दधाति ॥ २३ ॥ ता ऽएता दिशः । ताः सर्वत ऽउप-
 दधाति सर्वतस्तद्दिशो दधाति तस्मात्सर्वतो दिशः
 सर्वतः समीचीह सर्वतस्तत्समीचीर्दिशो दधाति तस्मा-
 त्सर्वतः समीच्च्यो दिशस्ता नानोपदधाति नाना साद-
 यति नाना सुददोहसाधिवदति नाना हि दिशस्तिष्ठ-
 न्नुपदधाति तिष्ठन्तीव हि दिशोऽथो तिष्ठन्त्रै वीर्य-
 वत्तरः ॥ २४ ॥ ता ऽएता यजुष्मत्य ऽद्वृष्टकाः । ता-
 ऽआरमन्नेवोपदधाति न पक्षपुच्छेष्वात्समन्हेव यजुष्मत्य-
 ऽद्वृष्टका ऽउपधीयन्ते न पक्षपुच्छेषु ॥ २५ ॥ तदाहुः ।
 कथमस्यैताः पक्वाः श्रुता ऽउपहिता भवन्तीति रसो वा-
 ऽएताः स्वयः श्रुत ऽउ वै रसोऽथो यद्वै किञ्चेत्तमग्निं
 वेश्वानरमुप निगच्छति तत एव तत्पक्वः श्रुतमुपहितं
 भवति ॥ २६ ॥ * अथोत्तरवेदिं निवपति । इयं वै वेदि-
 र्द्यौरुत्तरवेदिर्दिशो लोकेष्टकास्तद्यदन्तरेण वेदिं चोत्तर-
 वेदिं च लोकेष्टका ऽउपदधातीमो तल्लोकावन्तरेण दिशो
 दधाति तस्मादिमो लोकावन्तरेण दिशस्तां ग्युगमात्रीं
 वा सर्वतः करोति चत्वारिदशत्पदां वा यत्रथा काम-
 येताथ सिकता निवपति तस्योक्तो घन्धुः ॥ २७ ॥ ता-

ऽउत्तरवेदौ * निवपति । योनिर्वा ऽउत्तरवेदिभ्योऽनौ तद्वेतः
 सिञ्चति यद्वै योनौ रेतः सिञ्चयते तत्प्रजनिष्णु भवति
 त्नाभिः सर्वमात्मानं प्रच्छादयति सर्वस्मिँस्तदात्मन्नेतो
 दधाति तस्मात्सर्वस्मादेवात्मनो रेतः सम्भवति ॥ २८ ॥
 'अग्ने त्वे श्रवो वृय' ऽइति । धूमो वा ऽअस्य श्रवो वृयः
 स ह्येनममुष्मिँल्लोके श्रावयति 'महि वभ्राजन्ते ऽअर्चयो
 विभावसवि'ति महतो वभ्राजन्तेऽर्चयः प्रभूवसवित्येतद्-
 'वृहद्भानो शवसा वाजमुक्थ्यमि'ति वलं वै श्रवो वृहद्भानो
 वलनान्नुक्थ्यमित्येतद्दधासि 'दाशुपे कव' ऽइति यजमानो
 वै दाश्वान्दधासि यजमानाय कव ऽइत्येतत् ॥ २९ ॥
 'पावकवर्चाः शुक्रवर्चा' ऽइति । पावकवर्चा ह्येष शुक्रवर्चा-
 'ऽअनूनवर्चा ऽउदियपि भानुने'त्यनूनवर्चा ऽउद्दीप्यसे
 भानुनेत्येतत्पुत्रो मातरा विचरन्नुपावसी'ति पुत्रो ह्येष
 मातरा विचरन्नुपावति 'पृणक्षि रोदसी ऽउभे' ऽइतीमे वै
 द्यावापृथिवी रोदसी ते ऽएष ऽउभे पृणक्ति धूमनामं चवृष्टये-
 माम् ॥ ३० ॥ 'ऊर्जो नपाज्जातवेदः सुशस्तिभिरि'ति । ऊर्जो
 नपाज्जातवेदः सुप्रदुतिभिरित्येतन्मन्दस्व धीतिभिर्हित'
 ऽइति द्वीप्यस्व धीतिभिर्हित ऽइत्येतत्त्वे ऽइवः सन्दधुर्भूरि-

* वा. धी० सू० १०. ३. १५ ।

- (१) शु० य० सं० अ० १२ क० १०६ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० १०६ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १२ क० १०६ । (४) शु० य० सं० अ० १२ क० १०६ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १२ क० १०७ । (६) शु० य० सं० अ० १२ क० १०७ ।
 (७) शु० य० सं० अ० १२ क० १०७ । (८) शु० य० सं० अ० १२ क० १०७ ।
 (९) शु० य० सं० अ० १२ क० १०८ । (१०) शु० य० सं० अ० १२ क० १०८ ।
 (११) शु० य० सं० अ० १२ क० १०८ ।

वर्षस' ऽडुति त्वे ऽडुषः सुन्दधुर्वहुवर्षस ऽडुत्येतु 'चित्रोत्तयो
 वामजाता' ऽडुति यथैव यजुस्तथा वन्धुः ॥३१॥ 'इरज्यन्मग्ने
 प्रथयस्व जन्तुभिरिति । मनुष्या वै जन्तवो दीप्यमानो-
 ऽग्ने प्रथस्व मनुष्यैरित्येतदस्मिन् रायो ऽअमर्त्ये'त्यस्मिन्
 रयिं द्रुधदमर्त्येतत्सु दर्शतस्य वृषुपो विराजसी'ति
 दर्शतस्य ह्येष वृषुपो विराजति 'पृणक्षि सानसिं क्रतुमि'ति
 पृणक्षि सनातनं क्रतुमित्येतत् ॥ ३२ ॥ 'इष्कतरिमद्ध-
 रस्य प्रचेतसामिति । अद्धरो वै यज्ञः प्रकल्पयितारं
 व्यज्ञस्य प्रचेतसमित्येतत्क्षयन्तः राधसो मह' ऽडुति
 क्षयन्तः राधसि महतीत्येतद्रातिं वामस्य सुभगां मही-
 मिपमिति रातिं वामस्य सुभगां महतीमिपमित्येतद्दधासि
 सानसिः रयिमिति द्रुधासि सनातनः रयिमित्येतत्
 ॥ ३३ ॥ 'ऋतावानमिति । सत्यावानमित्येतन्महिर्षमि-
 त्यभिर्षु महिपो 'विश्वददर्शतमिति विश्वददर्शतो ह्येषो'ऽग्निः
 सुम्नाय दधिरे पुरो जना' ऽडुति यज्ञो वै सुम्नं यज्ञाय
 वा ऽपतं पुरो दधते 'श्रुत्कण्णीः सप्रथस्तमं त्वा गिरा
 देव्यं मानुषा युगेत्याशृष्वन्तः सप्रथस्तमं त्वा गिरा
 देवं मनुष्या हवामह ऽडुत्येतत् ॥ ३४ ॥ स ऽपुषोऽग्निरेव

- (१) शु० य० स० अ० १२ क० १०८ । (२) शु० य० स० अ० १२ क० १०८ ।
 (३) शु० य० स० अ० १२ क० १०९ । (४) शु० य० स० अ० १२ क० १०९ ।
 (५) शु० य० स० अ० १२ क० १०९ । (६) शु० य० स० अ० १२ क० १०९ ।
 (७) शु० य० स० अ० १२ क० ११० । (८) शु० य० स० अ० १२ क० ११० ।
 (९) शु० य० स० अ० १२ क० ११० । (१०) शु० य० स० अ० १२ क० ११० ।
 (११) शु० य० स० अ० १२ क० १११ । (१२) शु० य० स० अ० १२ क० १११ ।
 (१३) शु० य० स० अ० १२ क० १११ । (१४) शु० य० स० अ० १२ क० १११ ।

वैश्वानरः । एतत्पट्टचुमारम्भायैवेमाः * सिकता न्युप्य-
 न्तेऽग्निमेवास्मिन्नेतद्वैश्वानरः रेतो भूतः सिञ्चिति पट्टचेन
 पट्टवः संवत्सरो संवत्सरो वैश्वानरः ॥ ३५ ॥ तदाहुः ।
 यद्वेतः सिकता ऽउच्यन्ते किमासाथं रेतो रूपमिति
 शुक्ला ऽइति ब्रूयाच्छुक्लः हि रेतोऽथो पृथनय ऽइति
 पृथनीव हि रेतः ॥ ३६ ॥ तदाहुः । यदार्द्धः रेतः शुष्काः
 सिकता निवपति कथमस्यैता ऽआर्हा रेतोरूपं भवन्तीति
 रसो वै छन्दाथस्यार्द्धं ऽउ वै रसस्तद्यदेनाऽछन्दोभिर्नि-
 वपत्येवमु हास्यैता ऽआर्हा रेतोरूपं भवन्ति ॥ ३७ ॥
 तदाहुः । कथमस्यैता ऽअहोरात्राभ्यामुपहिता भवन्तीति
 द्वे वा ऽहोरात्रे शुक्लं च कृष्णं च द्वे सिकते शुक्ला च
 कृष्णा चैवमु हास्यैता ऽअहोरात्राभ्यामुपहिता भवन्ति
 ॥ ३८ ॥ तदाहुः । कथमस्यैता ऽअहोरात्रैः सम्पन्ना-
 ऽअन्यना ऽअनतिरिक्ता ऽउपहिता भवन्तीत्यनन्तानि
 वा ऽअहोरात्राण्यनन्ताः सिकता ऽएवमु हास्यैता ऽअहो-
 रात्रैः सम्पन्ना ऽअन्यना ऽअनतिरिक्ता ऽउपहिता भव-
 न्त्यथ कस्मात्समुद्रियं छन्द ऽइत्यनन्तो वै समुद्रोऽनन्ताः
 सिकतास्तस्मात्समुद्रियं छन्दः ॥ ३९ ॥ तदाहुः । कथमस्यैताः
 पृथङ् नाना यजुर्विभरूपहिता भवन्तीति मनो वै यजुस्तदिदं
 मनो यजुः सर्वाः सिकता ऽअनुविभवत्येवमु हास्यैताः
 पृथङ् नाना यजुर्विभरूपहिता भवन्ति ॥ ४० ॥ तदाहुः ।

कथमस्यैताः सर्वैश्छन्दोभिरुपहिता भवन्तीति यदेवैना-
 ऽएतेन षडृचेन निवपति यावन्ति हि सप्तानां छन्दसाम-
 क्षराणि तावन्त्येतस्य षडृचस्याक्षराण्येवमु हास्यैताः
 सर्वैश्छन्दोभिरुपहिता भवन्ति ॥ ४१ ॥ यद्वेव सिकता
 निवपति । प्रजापतिरेषोऽग्निः सर्वसु ब्रह्म प्रजापतिस्तद्धैतद्
 ब्रह्मण ऽउत्सन्नं यत्सिकता ऽअथ यदुनुत्सन्नमिदं तद्यो-
 ऽयमग्निश्चीयते तद्यत्सिकता निवपति यदेव तद् ब्रह्मण-
 ऽउत्सन्नं तदास्मिन्नेतत्प्रतिदधाति ता ऽअसंख्याता ऽअप-
 रिमिता निवपति को हि तद्वेद यावत्तद् ब्रह्मण ऽउत्सन्नः
 स ह वा ऽएतः सर्वं कृत्स्नं प्रजापतिः संस्करोति य-
 ऽएवं विद्वान्सिकता निवपति ॥ ४२ ॥ तदाहुः । कैतासाम-
 संख्यातानाथं संख्येति द्वे ऽडुति त्रयाद् द्वे हि सिकते शुक्ला
 च कृष्णा चाथो सप्तविंशतिशतानीति त्रयादेतावन्ति
 हि संवत्सरस्याहोरात्राण्यथो द्वे द्वापञ्चाशे शते ऽडुत्येता-
 वन्ति हेतस्य षडृचस्याक्षराण्यथो पञ्चविंशतिरिति
 पञ्चविंशः हि रेतः ॥ ४३ ॥ ता ऽएता यजुष्मत्य-
 ऽडुष्टकाः । ता ऽआत्मन्नेवोपदुधाति न पक्षपुच्छेष्वात्स-
 न्द्येव यजुष्मत्य ऽडुष्टका ऽउपधीयन्ते न पक्षपुच्छेषु न
 सादयति नेद्रेतः प्रजातिः स्थाप्यानीति ॥ ४४ ॥
 अथेना * ऽआप्यानवतीब्ध्यामभिमृशति । इदमेवैतद्रेतः
 सिकताप्यायति तस्माद्योनौ रेतः सिकताप्यायते
 सौमीब्ध्यां प्राणो वे सोमः प्राणं तद्रेतसि दधाति

तस्माद्देतः सिक्तं प्राणमभिसम्भवति पूयेद्ध यद्वेते
 प्राणान्त्सम्भवेदेपो हैवात्र सुददोहाः प्राणो वै सोमः
 प्राणः सुददोहाः ॥ ४५ ॥ 'आप्यायस्व समेतु ते ।
 विश्वत्तः सोम वृष्यमि'ति रेतो वै वृष्यमाप्यायस्व
 समेतु ते सर्वतः सोम रेत उड्येतद्भवा द्वाजस्य सङ्गथ'
 उड्येन्न वै द्वाजो भवान्नस्य सङ्गथ उड्येतस्सं ते
 पयाथंसि समु यन्तु द्वाजा' उड्यति रसो वै पयोऽन्नं
 द्वाजाः सं ते रसाः समु यन्त्वन्नानीत्येतस्सं वृष्यया-
 ह्यभिमातिपाह' उड्यति सः रेतोथंसि पाप्मसह उड्ये-
 त'दाप्यायमानो ऽअमृताय सोमे'ति प्रजात्यां तदमृतं
 दधाति तस्मात्प्रजातिरमृता 'दिवि श्रवाथंस्युत्तमानि
 धिष्वे'ति चन्द्रमा वा ऽअस्य दिवि श्रव उउत्तमः सखेन-
 ममुष्मिँहोके श्रावयति द्वाभ्यामाप्याययति गायत्र्या च
 त्रिष्टुभा च तस्योक्तो बन्धुः ॥ ४६ ॥ अथातः सम्प-
 देव । चतस्रो लोकेषुका ऽउपदधाति पदुचेन निवपति
 द्वाभ्यामाप्याययति तद् द्वादश द्वादश मासाः संव-
 त्सरः संवत्सरोऽग्निर्व्यावानग्निर्व्यावत्यस्य मात्रा तावत्त-
 न्नवति ॥ ४७ ॥ (A)

तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

- (१) छ० य० सं० अ० १२ क० ११२ । (२) छ० य० सं० अ० १२ क० ११२ ।
 (३) छ० य० सं० अ० १२ क० ११२ । (४) छ० य० सं० अ० १२ क० ११२ ।
 (५) छ० य० सं० अ० १२ क० ११२ । (६) छ० य० सं० अ० १२ क० ११२ ।

(A) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— वा० शं० ९. २. १; कठ० सं० १६. १४; कनि० सं० २५. ५; मै० सं० ११. ५. १४; तै० सं० ४. २. ५ ।

[आनडुहे चर्मणि प्रथमचितीटकानामुपधानादि]

आप्प्यानवतीब्भ्यामभिमृश्य । प्रत्येत्यातिरथ्येन * प्र-
 चरत्यातिरथ्येन प्रचर्य्य प्रवग्योपसद्भ्यां प्रचरति प्रवग्यो-
 पसद्भ्यां प्रचर्य्यथैतां चर्मणि चितिः समवशमयन्ति तद्य-
 चर्मणि चर्म वै रूपः रूपाणामुपाप्त्यै लोमतो लोम वै रूपः
 रूपाणामुपाप्त्यै रोहिते रोहिते ह सर्वाणि रूपाणि सर्वेषां
 रूपाणामुपाप्त्या ऽआनडुहेऽग्निरेव यदनड्वानग्निरूपाणा-
 मुपाप्त्यै प्राचीनग्रीवे तद्धि देवत्रा ॥ १ ॥ तदुग्रेण गार्ह-
 पत्यम् । अन्तर्वेशुत्तरलोम प्राचीनग्रीवमुपस्तृणाति तदेतां
 चितिः समवशमयन्त्यथ प्रोक्षति तद्यत्प्रोक्षति शुद्ध-
 मेवैतन्मेध्यं करोत्याज्येन तद्धि शुद्धं मेध्यमथो ऽअन-
 च्भ्यारोहाय न हि किञ्चनान्यद्विविराज्येन प्रोक्षन्ति
 तूष्णीमनिरुक्तं वै तद्यत्तूष्णीं सर्वं वा ऽअनिरुक्तः
 सर्वेष्वैतच्छुद्धं मेध्यं करोत्यथो ऽअनच्भ्यारोहाय न हि
 किञ्चनान्यद्विस्तृष्णीं प्रोक्षन्ति ॥ २ ॥ यद्वेव प्रोक्षति ।
 हविर्वा ऽएतत्तदेतदभिघारयति यद्वै हविरच्यक्तं यदभि-
 धारितं तज्जुष्टं तन्मेध्यमाज्येनाज्येन हि हविरभिघार-
 यन्ति तूष्णीं तूष्णीं हि हविरभिघारयन्ति दूर्भस्ते
 हि शुद्धा मेघ्या ऽअग्रैरघः हि देवानाम् ॥ ३ ॥ तदाहुः ।
 यत्प्रथमामेव चितिं प्रोक्षन्ति कथमस्यैव सर्वोऽग्निः
 प्रोक्षितो भवति कथं चर्मणि प्रूणीतः कथमृश्यप्रूणीत-

• प्रथमचिदे तिलान्प्रद्वानमात्रेण तस्या आग्नायात् चर्मणा निपाय भागिप्याया
 भासिरे दग्धं चिद्वाने निपायानि ता भासन्त अगद्वान चर्मैश्च भाग-भासद
 पुराः देविके प्रथमं तदेनात्तेप्रवर्तते प्रूणीतेति प्रथमचिदे सर्वे इत्या निरुत्तर ।
 (३० १० १० १० १ १०) ।

ऽहुति यदेवात्र सर्वासां चितीनामिष्टकाः प्रोक्षत्येवमु
हास्यैष सर्वोऽग्निः प्रोक्षितो भवत्येवं चूर्मणि प्रणीत-
ऽएवमश्नवप्रणीत ऽउद्यच्छन्त्येतां चितिम् ॥ ४ ॥ अथा-
हाग्निव्यः प्रहियमाणेभ्योऽनुब्रूहीति । एतद्वै देवानुप-
प्रेष्यत ऽएतं व्यजं तथंस्यमानान्नृक्षाथंसि नाष्ट्रा ऽअजि-
घाथंसन्न यक्ष्यद्धे न यजं तथंस्यद्ध ऽहुति तेभ्य ऽएता-
नग्नीनेता ऽहुष्टका वृजान्क्षुरपवीन्कृत्वा प्राहरँस्तैरेनानस्तृ-
णवत तान्स्तृत्वाभयेऽनाष्ट्र ऽएतं व्यजमतन्वत ॥ ५ ॥
तद्वा ऽएतत्क्रियते । यदेवा ऽअकुर्वन्निदं नु तानि रक्षा-
थंसि देवैरेवोपहतानि यत्वेतत्करोति यदेवा ऽअकुर्वंस्त-
त्करवाणीत्यथो यदेव रक्षो यः पाप्मा तेभ्य ऽएता-
नग्नीनेता ऽहुष्टका वृजान्क्षुरपवीन्कृत्वा प्रहरति
तैरेनान्स्तृणुते तान्स्तृत्वाभयेऽनाष्ट्र ऽएतं व्यजं तनुते
॥ ६ ॥ तद्यदग्निव्य ऽहुति । वहवो ह्येतेऽग्नयो यदेता-
श्चितयोऽथ यत्प्रहियमाणेभ्य ऽहुति प्र हि हरति ॥ ७ ॥
तद्वैकेऽन्वाहुः । 'पुरीष्यासो ऽअग्नयः प्रावणेभिः सजो-
पस' ऽहुति प्रायणरूपं न तथा कुर्यादानेयीरेव गायत्रीः
कामवतीरनुब्रूया'दा ते वैत्सो मनो यमत्तुव्यं ता ऽअङ्गिर-
स्तमाग्निः प्रियेषु धामस्त्रि'ति ॥ ८ ॥ आग्नेयीरन्वाह ।
अग्निरूपाणामुपाप्स्यै कामवतीः कामानामुपाप्स्यै गायत्री-
र्गायत्रोऽग्निर्युवानग्निर्युवत्यस्य मात्रा तावतैवेनमेतद्रेतो
भूतः सिञ्चति तिल्वस्त्रिवृद्ग्निर्युवानग्निर्युवत्यस्य मात्रा

तावत्तैर्वैनमेतद्रेतो भृतः सिञ्चति ताः सप्त सम्पद्यन्ते
 सह त्रिरनुक्ताब्भ्याथ सप्तचितिकोऽग्निः सप्तर्त्तवः संब-
 रसरः संबरसरोऽग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा ताव-
 त्त्तद्भवत्युपाथश्श्वन्वाह रेतो वा ऽअत्र यज्ञ ऽउपाथंशु वै
 रेतः सिञ्च्यते पश्चादनुश्रुवन्नन्वेति छन्दोभिरेवैतद्यज्ञं
 पश्चादभिरक्षन्नेति ॥ ९ ॥ अथाश्वः शुक्लं पुरस्ताद्ग-
 यन्ति । एतद्वै देवा ऽअविभयुर्ध्वद्वै न ऽइह रक्षाथंसि
 नाष्ट्रा न हन्त्युरिति त ऽएतं वृज्जमपश्यन्नमुमेवादित्यमसौ
 वा ऽआदित्य ऽएपोऽश्वस्त ऽएतेन वृज्जेण पुरस्ताद्रक्षाथं-
 सि नाष्ट्रा ऽअपहत्याभयेऽनाष्ट्रे स्वस्ति समाश्नुवत
 तथैवैतद्यजमान ऽएतेन वृज्जेण पुरस्ताद्रक्षाथंसि नाष्ट्रा-
 ऽअपहत्याभयेऽनाष्ट्रे स्वस्ति समाश्नुत ऽआगच्छन्त्यग्निं
 दक्षिणतः * पुच्छस्य चित्तिमुपनिदधत्युत्तरतोऽश्वमा-
 क्रमयन्ति ॥ १० ॥ तमुत्तराद्धेनाग्नेः । अन्तरेण परिश्रितः
 प्राञ्चं नयन्ति तत्प्राञ्च्यै दिशः पाप्मानमपहन्ति तं दक्षिणा
 तदक्षिणायै दिशः पाप्मानमपहन्ति तं प्रत्यञ्चं तत्प्रतीच्यै
 दिशः पाप्मानमपहन्ति तमुदञ्चं तदुदीच्यै दिशः पाप्मा-
 नमपहन्ति सर्वाब्भ्य ऽएवैतद्दिग्भ्यो रक्षाथंसि नाष्ट्रा ऽअप-
 हत्याथैनमुदञ्चं प्राञ्चं प्रसृजति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ११ ॥
 † तं प्रत्यञ्चं व्यन्तम् । एतां चित्तिमवघ्रापयत्यसौ
 वा ऽआदित्य ऽएपोऽश्व ऽइमा ऽउ सर्वाः प्रजा
 या ऽइमा ऽदुष्टकास्तद्यदवघ्रापयत्यसावेव तदादित्य-

* षड० थी० सू० १० ३ २२ ।

† अत्र शतम् ४१००, का० थी० सू० १० ३. २६ ।

ऽइमाः प्रजा ऽअभिजिग्रति तस्माद् हेतस्त्वोऽस्मीति
मन्यते प्रजापतेर्वीर्येण तद्यत्प्रत्यञ्चं च्यन्तमवग्रापयति
प्रत्यङ् ह्येवैष यन्निमाः सर्वाः प्रजा ऽअभिजिग्रति ॥ १२ ॥
यद्देवावग्रापयति । असौ वा ऽआदित्य ऽएपोऽश्व ऽइम ऽउ
लोका ऽएताः स्वयमातृणास्तद्यदवग्रापयत्यसावेव तदा-
दित्य ऽइमाल्लोकान्सूत्रे समावयते तद्यत्तत्सूत्रमुपरि तस्य
बन्धुः ॥ १३ ॥ यद्देवावग्रापयति । अग्निर्देवेभ्य ऽउदक्ता-
मत्सोऽपः प्राविशत्ते देवाः प्रजापतिमद्युवँस्त्रमिममन्विच्छ
स तुभ्यश्च स्वाय पिब्य ऽआविर्भविष्यतीति तमश्वः
शुक्रो भृत्त्वान्वैच्छत्तमद्भ्य ऽउपोदासृतं पुष्करपर्णं विवेद
तमभ्यवेक्षाञ्चके स हैनमुदुवोप तस्मादश्वः शुक्र-
ऽउदुष्टमुख ऽइवाथो ह दुरक्षो भावुकस्तमु वा ऽऋत्वेव
हिःसित्वेव मेने तः होवाच वरं ते ददामीति ॥ १४ ॥
स होवाच । युस्त्वानेन रूपेणान्विच्छाद्विन्दादेव त्वा स-
ऽइति स यो हैनमेतेन रूपेणान्विच्छति विन्दति
हैनं वित्वा हैनं चिनुते ॥ १५ ॥ स शुक्रः स्यात् ।
तद्व्येतस्य रूपं च्य ऽएप तपति यदि शुक्रं न विन्देद-
प्यशुक्रः स्यादश्वस्त्वेव स्याद्यश्वं न विन्देदप्यन-
इवानेव स्यादाग्नेयो वा ऽअनइवानग्निरु सर्वेषां पाप्म-
नामपहन्ता ॥ १६ ॥ अथातोऽधिरोहणस्यैव । तः
हैके पुरस्तात्प्रत्यञ्चमधिरोहन्ति पश्चाद्वा प्राञ्चं
न तथा कुर्यात्पशुरेप यदग्निर्व्यो वै पशुं पुरस्तात्प्रत्य-
ञ्चमधिरोहति विषाणाब्ध्यां तः हन्त्यथ यः पश्चात्प्राञ्चं

पद्भ्यां तमात्मनैवैनमारोहेयं वा ऽआत्मना पशुमारो-
हन्ति स पारयति स न हिनस्त्युत्तरतो यः हि कञ्च
पशुमारोहन्त्युत्तरत ऽएवैनमारोहन्त्यारुह्याग्निमौत्तरवेदिकं
कर्म कृत्वात्मन्नाग्निं गृहीत ऽआत्मन्नाग्निं गृहीत्वा सत्यः
साम गायति पुष्करपर्णमुपदधाति तस्यातः ॥ १७ ॥
अथैतः साये भूतेऽश्नं परिणयन्ति । एतद्वै देवा ऽअवि-
भयुर्व्यद्वै न ऽइममिह रक्षार्थंस्ति नाष्ट्रा न हन्त्युरिति
तस्मा ऽएतं वृज्जमभिगोत्तारमकुर्वन्नमुमेवादित्यमसौ वा-
ऽआदित्य ऽएषोऽश्नस्तथैवास्मा ऽअयमेतं वृज्जमभि-
गोत्तारं करोति ॥ १८ ॥ तं वा ऽउपास्तमयमादित्यस्य
* परिणयति । एष वा ऽअस्य प्रत्यक्षं दिवा गोहा
भवति रात्रिसाचयान्द्यु वै रक्षार्थंस्ति रात्र्या ऽएवास्मा
ऽएतं वृज्जमभिगोत्तारं करोति सर्वतः परिणयति सर्वत-
ऽएवास्मा ऽएतं वृज्जमभिगोत्तारं करोति त्रिष्कृत्वः
परिणयति त्रिवृतमेवास्मा ऽएतं वृज्जमभिगोत्तारं करो-
त्यथैनमुदञ्चं प्राञ्चं प्रसृजति तस्योक्तो बन्धुरथ स
पुनर्विप्लययते तस्योपरि बन्धुः ॥ १९ ॥ (B)

तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

कण्डिकसंख्या ॥ १०५ ॥

* हा० धी० ए० १० ३ ३५ ।

(D) एतद्ब्राह्मणं स्या विरवा अन्यथाऽधुवत्-वन्ते यथा— पा० हा० १ २, ३, कट हा०
१६, ११, कपि० १५, २, मे० ए० ११, ७, ११ तै० हा० ४, २ ४ ।

[अग्निग्रहणम्, सत्यसामगानम्, पुष्करपर्णोपधानं च]

आत्सन्नग्निं गृह्णीते चेप्यन् । आत्सनो वा ऽएतम-
धिजनयति यादृशाद्धै जायते तादृङ्ङेव भवति स यदा-
त्सन्नगृहीत्वाग्निं चिनुयान्मनुष्यादेव मनुष्यं जनयेन्म-
र्त्यान्मर्त्यमनपहतपाप्मनोऽनपहतपाप्मानमथ यदात्सन्त-
ग्निं गृहीत्वा चिनोति तदग्नेरेवाद्वाग्निं जनयत्यमृतादमृत-
मपहतपाप्मनोऽपहतपाप्मानः ॥ १ ॥ † स गृह्णाति ।
'मयि गृह्णाभ्यग्ने ऽअग्निमिति तदात्सन्नेवाग्नेऽग्निं गृह्णीते
'रायस्पोपाय सुप्प्रजास्त्राय सुवीर्य्यये'ति तदु सर्वा-
ऽआशिष ऽआत्सन्नगृह्णीते 'मामु देवताः सचन्तामि'ति
तदु सर्वान्देवानात्सन्नगृह्णीते तद्यत्किञ्चात्सनोऽधि जनयि-
ष्यन्भवति तत्सर्वमात्सन्नगृह्णीते स वै तिष्ठन्नात्सन्नग्निं
गृहीत्वानूपविश्य चिनोति पशुरेप यदग्निस्तस्मात्पशुस्ति-
ष्ठन्गवर्भं धिस्त्वानूपविश्य विजायते ॥ २ ॥ अथ सत्यः
‡ साम गायति । एतद्वै देवा ऽअब्रुवन्स्तत्यमस्य मुखं
करवाम ते सत्यं भविष्यामः सत्यं नोऽनुवत्स्यति सत्यो
नः स कामो भविष्यति यत्कामा ऽएतत्करिष्यामह ऽइति
॥ ३ ॥ त् ऽएतत्सत्यः साम पुरस्तादगायन् । तदस्य
सत्यं मुखमकुर्वस्ते सत्यमभवन्स्तत्यमेनानन्ववर्त्तत सत्य-
ऽएपात् स कामोऽभवद्यत्कामा ऽएतदकुर्वत ॥ ४ ॥

† का० श्रौ० सू० १७. ३. १७ ।

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० १ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० १ ।

(३) शु० य० सं० अ० १३ क० १ ।

‡ का० श्रौ० सू० १७. ३. १८ ।

तथैवैतद्यजमानः । यत्सत्यः साम पुरस्ताद्वायति तदस्य
 सत्यं मुखं करोति स सत्यं भवति सत्यमेनमनुवर्त्तते
 सत्योऽस्य स कामो भवति यत्काम ऽएतत्कुरुते ॥ ५ ॥
 तद्यत्तत्सत्यम् । आप ऽएव तद्वापो हि वै सत्यं तस्मा-
 द्येनापो यन्ति तत्सत्यस्य रूपमित्याहुरप ऽएव तदस्य
 सर्वस्याग्रमकुर्वस्तस्माद्यदैत्रापो यन्त्यथेदः सर्वं जायते
 यदिदं किञ्च ॥ ६ ॥ अथ * पुष्करपर्णमुपदधाति । योनिवै
 पुष्करपर्णं योनिमेवैतदुपदधाति ॥ ७ ॥ यद्वेव पुष्करपर्ण-
 मुपदधाति । आपो वै पुष्करं तासामियं पर्णं अथा ह वा-
 ऽइदं पुष्करपर्णमस्वद्व्याहितमेवमियमस्वद्व्याहिता सेयं
 योनिरग्नेरियथ ह्यग्निरस्यै हि सर्वोऽग्निश्चीयत ऽइमामे-
 वैतदुपदधाति तामनन्तर्हिताथं सत्यादुपदधातीमां तत्सत्ये
 प्रतिष्ठायति तस्मादियः सत्ये प्रतिष्ठिता तस्माद्विय-
 मेव सत्यमियथ ह्येवैषां लोकानामद्वातमाम् ॥ ८ ॥
 'अपां पृष्टमति योनिरग्ने'रिति । अपाथं हीयं पृष्टं
 योनिर्हीयमग्नेः 'समुद्रमभितः पिन्वमामि'ति समुद्रो
 हीमामभितः पिन्वते 'वृद्धमानो महो'ऽऽ ॥ ९ ॥ आ च पुष्कर'
 ऽइति वृद्धमानो महीयस्व पुष्कर ऽइत्येतद्विवो मात्रयो
 वरिष्णा अथस्येत्यनुविमाष्टर्थसो वा ऽआदित्य ऽणुपो-
 ऽग्निर्ज्ञो हेतमव्यो दिवो वरिमा यन्तुमर्हति योर्वभूत्सेनं
 यच्छेत्सेवैतदाह स्वराजोपदधाति स्वाराज्यथं ह्यपाथं

* पुष्करपर्णमुपदधाति इत्येते पूर्ववत् (का. धी. सू. १० ४ १) ।

(१) सू. य. १० ११ ४. २ । (२) सू. य. १० ११ ४. २ ।

(३) सू. य. १० ११ ४. २ । (४) सू. य. १० ११ ४. २ ।

सादयित्वा सुददोहसाधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ९ ॥
 अथ † रुक्मममुपदधाति । असौ वा ऽआदित्य ऽएष रुक्म-
 ऽएष हीमाः सर्वाः प्रजा ऽअतिरोचते रोचो ह वै तः
 रुक्मम ऽइत्याचक्षते परोक्षं परोक्षकामा हि देवा ऽअमुमे-
 वैतदादित्यमुपदधाति स हिरण्यमयो भवति परिमण्डल-
 ऽएकविंशतिनिर्वाधस्तस्योक्तो बन्धुरधस्तान्निर्वाधमुप-
 दधाति रश्मयो वा ऽएतस्य निर्वाधा ऽअवस्तादु वा-
 ऽएतस्य रश्मयः ॥ १० ॥ तं पुष्करपर्णं ऽउपदधाति ।
 योनिर्वं पुष्करपर्णं योनावैवैनमेतत्प्रतिष्ठापयति ॥ ११ ॥
 यद्वेव पुष्करपर्णं ऽउपदधाति । प्रतिष्ठा वै पुष्करपर्णमियं
 वै पुष्करपर्णमियमु वै प्रतिष्ठा यो वा ऽअस्यामप्रतिष्ठी-
 तोऽपि दूरे सन्नप्रतिष्ठित ऽएव स रश्मिभिर्वा ऽएषो-
 ऽस्यां प्रतिष्ठितोऽस्यामेवैनमेतत्प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति
 ॥ १२ ॥ यद्वेव पुष्करपर्णं ऽउपदधाति । इन्द्रो वृत्रं
 हत्वा नास्तृपीति मन्थमानोऽपः प्राविशत्ता ऽअत्रवीद्वि-
 भेमि वै पुरं मे कुरुतेति स योऽपाथं रस ऽआसीत्तमूर्द्ध-
 समुदोहस्तामस्मै पुरमकुर्वंस्तद्यदस्मै पुरमकुर्वंस्तस्मा-
 त्पुष्करं पुष्करः ह वै तत्पुष्करमित्याचक्षते परोक्षं
 परोक्षकामा हि देवास्तद्यत्पुष्करपर्णं ऽउपदधाति यमे-
 वास्मै तमापो रसः समुदोहन्यामस्मै पुरमकु-
 र्वंस्तस्मिन्नेवैनमेतत्प्रतिष्ठापयति ॥ १३ ॥ 'ब्रह्म जज्ञानं
 प्रथमं पुरस्तादिति । असौ वा ऽआदित्यो ब्रह्माहरहः

| वा. धी. सु. १०. ४. २।

(१) छ. य. गं. अ. १२ य. २।

पुरस्ताज्जायते 'वि सीमंतः सुरुचो वेन ऽआवरि'ति मध्यं वै
सीमेमे लोकाः सुरुचोऽसावादित्यो वेनो यद्वै प्रजिजनिप-
माणोऽवेनत्तस्माद्वेनस्तानेषु सीमतो मद्ध्यतो विवृण्वन्नु-
देति 'स बुध्न्या ऽउपमा ऽअस्य विष्टा' ऽइति दिशो वा-
ऽअस्य बुध्न्या ऽउपमा विष्टास्ता ह्येषु ऽउपवितिष्टते 'सतश्च
योनिमसतश्च विवरि'तीमे वै लोकाः सतश्च योनिरस-
तश्च यच्च ह्यस्ति यच्च न तदेव्य ऽएव लोकेव्यो जायते
त्रिष्टुभोपदधाति त्रैष्टुभो ह्येष सादयित्वा सुददोहसाधिवदति
तस्योक्तो वन्दुः ॥१४॥ अथ * पुरुषमुपदधाति । स प्रजा-
पतिः सोऽग्निः स यजमानः स हिरण्यमयो भवति ज्योतिर्वै
हिरण्यं ज्योतिरग्निरमृतः हिरण्यममृतमग्निः पुरुषो भवति
पुरुषो हि प्रजापतिः ॥ १५ ॥ यद्वै पुरुषमुपदधाति ।
प्रजापतेर्विस्तस्ताद्रुम्या तनुर्मद्ध्यत ऽउदक्रामत्तस्यामेनमुत्क्रा-
न्तायां देवा ऽअजहुस्तं यत्र देवाः समस्कुर्वन्तदस्मिन्नेताथ
रुम्यां तनुं मद्ध्यतोऽदधुस्तस्यामस्य देवा ऽअरमन्त तद्य-
दस्यैतस्याथ रुम्यायां तन्वां देवा ऽअरमन्त तस्माद्धि
रुम्यः हि रुम्यः ह वै तद्धिरण्यमित्याचक्षते परोक्षं
परोक्षकामा हि देवास्तथैवास्मिन्नयमेताथ रुम्यां तनुं
मद्ध्यतो दधाति तस्यामस्य देवा रमन्ते प्राणो वा ऽअस्य
सा रुम्या तनुः प्राणमेवास्मिन्नेतं मद्ध्यतो दधाति ॥१६॥
तद रुक्म ऽउपदधाति । असौ वा ऽआदित्य ऽएष रुक्मोऽथ

(१) श्रु० य० स० अ० १३ क० ३ । (२) श्रु० य० स० अ० १३ क० ३ ।

(१) श्रु० य० स० अ० १३ क० ३ ।

* या० धी० ए० १५. ५. १ ।

यु ऽएषु ऽएतस्मिन्मण्डले पुरुषः स ऽएष तमेवैतदुप-
 दधाति ॥ १७ ॥ उत्तानमुपदधाति । एतद्वै देवा ऽअनुव-
 श्यदि वा ऽइमावर्वाश्वा ऽउपधास्यामः सर्वमेवेदं प्रधक्ष्यतो
 युयु पराश्चौ पराश्चावेव तप्स्यतो युयु सम्म्यञ्चावन्तैरैवता-
 वेतज्योतिर्भविष्यत्यथो ऽअन्योऽन्यः हिंसिष्यत-
 ऽडुति तेऽर्वाश्चमन्यमुपादधुः पराश्चमन्यः स ऽएष
 रश्मिभिरर्वाङ् तपति स्ववमः प्राणैरेष ऽऊर्द्धः पुरुषः
 प्राञ्चमुपदधाति प्राङ् ह्येपोऽग्निश्चीयते ॥ १८ ॥ 'हिरण्य-
 गवर्भः समवर्त्तताग्र' ऽडुति । हिरण्यगवर्भो ह्येष समवर्त्त-
 ताग्रे 'भृतस्य जातः पतिरेक ऽआसीद्वि'त्येष ह्यस्य सर्वस्य
 भृतस्य जातः पतिरेक ऽआसीत्स दाधार पृथिवीं यामु-
 तेमामि'त्येष वै दिवं च पृथिवीं च दाधार 'कस्मै देवाय
 हविषा विधेम'ति प्रजापतिर्वै कस्तस्मै हविषा विधेमत्ये-
 तत् ॥ १९ ॥ 'द्रप्स इच्छस्कन्द पृथिवीमनु यामि'ति । असौ
 वा ऽआदित्यो द्रप्सः स दिवं च पृथिवीं च स्कन्दतीत्य-
 मूमितीमा'मिसं च योनिमनु यश्च पूर्वं' ऽडुतीमं च
 लोकममुं चेत्येतदुथो यच्चेदमेतर्हि चीयते यच्चादः पूर्वम-
 चीयतेति 'समानं अयोनिमनु सञ्चरन्तमि'ति समानश्च
 ह्येष एतं अयोनिमनु सञ्चरति 'द्रप्सं जुहोर्म्यनु सप्त होत्रा'
 ऽडुत्यसौ वा ऽआदित्यो द्रप्सो दिशः सप्त होत्रा ऽअमुं

(१) शु० य० स० अ० १२ व० ४ । (२) शु० य० स० अ० १२ व० ४ ।
 (३) शु० य० स० अ० १२ व० ४ । (४) शु० य० स० अ० १२ व० ४ । (५) शु०
 य० स० अ० १२ व० ५ । (६) शु० य० स० अ० १२ व० ५ । (७) शु० य० स०
 अ० १२ व० ५ । (८) शु० य० स० अ० १२ व० ५ ।

तदादित्यं दिक्षु प्रतिष्ठापयति ॥ २० ॥ द्वाब्ध्यामुपद-
 धाति । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्ग्यावानग्निर्ग्यावत्यस्य
 मात्रा तावतैवैनमेतदुपदधाति त्रिष्टुब्ध्यां त्रैष्टुब्धयो ह्येप
 सादयित्वा सूददोहसाधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥ २१ ॥
 अथ * साम गायति । एतद्वै देवा ऽएतं पुरुषमुपधाय
 तमेतादृशमेवापश्यन्त्यथैतच्छुष्कं फलकम् ॥ २२ ॥ तेऽब्रु-
 वन् । उप तज्जानीत यथास्मिन्नपुरुषे वीर्यं दुधामेति
 तेऽब्रुवँश्चेत्यद्भूमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवँस्तदि-
 च्छत यथास्मिन्नपुरुषे वीर्यं दुधामेति ॥ २३ ॥ ते चेतय-
 मानाः । एतस्मात्पापश्यँस्तदगायँस्तदस्मिन्वीर्यमदधुस्त-
 थैवास्मिन्नयमेतदधाति पुरुषे गायति पुरुषे तद्वीर्यं दधाति
 चित्रे गायति सर्वाणि हि चित्राण्यग्निस्तमुपधाय न पुर-
 स्तारुपरीयान्नेन्मायमग्निर्हिनसदिति ॥ २४ ॥ अथ † सर्प-
 नामैरुपतिष्ठते । इमे वै लोकाः सर्पास्ते हानेन सर्वेण
 सर्पन्ति यदिदं किञ्च सर्वेषामु हैष देवानामात्मा यदग्निस्ते
 देवा ऽएतमात्मानमुपधायाविभयुर्व्यद्वै न ऽइमे लोका-
 ऽअनेनारुन्ना न सर्पेयुरिति ॥ २५ ॥ त ऽएतानि सर्प-
 नामान्यपश्यन् । तैरुपतिष्ठन्त तैरस्मा ऽइमाँल्लोका-
 नस्तथापर्यँस्तैरनमयन्त्यदुनमयँस्तस्मात्सर्पनामानि तथैवै-
 तद्यजमानो यत्सर्पनामैरुपतिष्ठत ऽइमानेवास्मा ऽएत-
 ल्लोकान्स्थापयतीमाँल्लोकान्नमयति तथो हास्येत ऽएतेना-

* का० धी० सू० १७ ४ ४ ।

† का० धी० सू० १७ ४ ६ ।

स्मना न सर्पन्ति ॥ २६ ॥ यद्वेव सर्पनामैरुपतिष्ठते ।
 इमे वै लोकाः सर्पा यद्धि किञ्च सर्पत्येष्वेव तँल्लोकेषु
 सर्पति तद्यत्सर्पनामैरुपतिष्ठते यैवैषु लोकेषु नाष्ट्वा यो
 व्यद्वरो या शिमिदा तद्वैतत्सर्वदः शमयति ॥ २७ ॥
 'नमोऽस्तु सर्पेभ्यः । ये के च पृथिवीमनु । ये ऽअन्तरिक्षे
 ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नम' ऽइति य ऽएवैषु त्रिषु
 लोकेषु सर्पास्तेभ्य ऽएतन्नमस्करोति ॥ २८ ॥ 'या-
 ऽद्वेष्वो यातुधानानामि'ति । यातुधानप्रेषिता ह्येके दशन्ति
 'ये वा वनस्पतीः रनु । ये वावटेषु शेरते तेभ्यः सर्पेभ्यो
 नम' ऽइति ये चैव वनस्पतिषु सर्पा ये चावटेषु
 शेरते तेभ्य ऽएतन्नमस्करोति ॥ २९ ॥ 'ये वामी
 रोचने दिवः । ये वा सूर्यस्य रश्मिषु । येषामप्सु सुद-
 स्कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नम' ऽइति यत्र-यत्रैते
 तद्वैभ्य ऽएतन्नमस्करोति नमो नम ऽइति यज्ञो वै नमो
 यज्ञेनैवानेतन्नमस्कारेण नमस्यति तस्माद् ह नायज्ञियं
 ब्रूयान्नमस्त ऽइति यथा हैनं ब्रूयाद्यज्ञस्त ऽइति तावृक्त
 ॥ ३० ॥ त्रिभिरुपतिष्ठते । त्रय ऽइमे लोका ऽअथो त्रिवृद्-
 भिर्यावानभिर्यावत्पस्य मात्रा तावतैवास्मा ऽएतदि-
 माँल्लोकान्स्थापयत्यथो तावतैवैतदिदः सर्वदः शम-
 यति तिष्ठनुपतिष्ठते तिष्ठन्तीव वा ऽइमे लोका ऽअथो
 तिष्ठन्वै द्वीर्ष्यवत्तरः ॥ ३१ ॥ * अथैनमुपविश्ययाभिजुहोति

(१) घ० घ० सं० अ० १३ क० ९ । (२) घ० घ० सं० अ० १३ क० ५ ।

(३) घ० घ० सं० अ० १३ क० ५ । (४) घ० घ० सं० अ० १३ क० ९ ।

* अ० शौ० सू० १५. ४. ५ ।

आज्येन पञ्चगृहीतेन तस्योक्तो बन्धुः सर्वतः परिसर्प्यः
 सर्वाब्भ्यः ऽएवैनमेतद्दिग्भ्योऽन्नेन ष्रीणाति ॥ ३२ ॥
 यद्वेवैनमभिजुहोति * । एतद्वै देवा ऽएतमात्मानमुपधाया-
 विभयुर्ष्यद्वै न ऽइममिह रक्षाथंसि नाष्ट्रा न हन्युरिति
 त ऽएतान्नाक्षोग्घ्नान्प्रतिसरानपश्यन्कृणुष्व पाजः
 प्रसितिं न पृथ्वीमिति राक्षोग्घ्ना वै प्रतिसरास्त ऽएतैः
 प्रतिसरैः सर्वाब्भ्यो दिग्भ्यो रक्षाथंसि नाष्ट्रा ऽअपहत्या-
 ऽभयेऽनाष्ट्रा ऽएतमात्मानः समस्कुर्वत तथैवैतद्यजमान-
 ऽएतैः प्रतिसरैः सर्वाब्भ्यो दिग्भ्यो रक्षाथंसि नाष्ट्रा
 ऽअपहत्याऽभयेऽनाष्ट्रा ऽएतमात्मानः संस्करुते ॥ ३३ ॥
 आज्येन जुहोति । † ब्रह्मो वा ऽआज्यं ब्रह्मैणैवैतद्रक्षाथंसि
 नाष्ट्रा ऽअपहन्ति पञ्चगृहीतेन पञ्चचित्तिकोऽग्निः पञ्चर्चवः
 संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यवानग्निर्यवावत्यस्य मात्रा ताव-
 तैवैतद्रक्षाथंसि नाष्ट्रा ऽअपहन्त्याग्नेयीभिरग्निर्वै ज्योती
 रक्षोहामिनेवैतद्रक्षाथंसि नाष्ट्रा ऽअपहन्ति त्रिष्टुब्भिर्ब्रह्मो
 वै त्रिष्टुब्ब्रह्मैणैवैतद्रक्षाथंसि नाष्ट्रा ऽअपहन्ति सर्वतः
 परिसर्प्यः सर्वाब्भ्यः ऽएवैतद्दिग्भ्यो रक्षाथंसि नाष्ट्रा-
 ऽअपहन्ति ॥ ३४ ॥ पश्चादग्नेः प्राडासीनः । अथोत्तरतो
 दक्षिणाथ पुरस्तात्प्रत्यङ्मथ जघनेन परीत्य दक्षिणत-
 ऽउदङ्मथ प्राडासीनस्तदक्षिणावृत्तद्धि ‡ देवत्राथानुपरीत्य पश्चा-

* का. धी. सू. १०. ४. ४ ।

(१) सु. ४. १०. ४. १३ क. ८-१३, ऋ. १०. ४. ४. १ ।

† तैत्तिरीयकेऽपि एतस्य वृत्त्यवग्रहप्रसिद्धम् (सं. ता. १. २. २. ७) ।

‡ का. धी. सू. १०. ४. ८-१० ।

स्त्राङ्गासीनस्तथो हास्यैतत्प्रागेव कर्म कृतं भवति ॥ ३५ ॥
 अथ * स्त्रुचा ऽउपदधाति । बाहू वै स्त्रुचौ बाहू ऽएवा-
 स्मिन्नेतत्प्रतिदधाति ते यत्स्त्रुचौ भवतः स्त्रुचौ हि बाहू-
 ऽइदमेव † कपुत्सलमयं दण्डो द्वे भवतो द्वौ हीमौ बाहू
 पाश्र्वत ऽउपदधाति पाश्र्वतो हीमौ बाहू ॥ ३६ ॥ कार्म-
 र्थ्यमर्थी ‡ दक्षिणत ऽउपदधाति । एतद्वै देवा ऽअवि-
 भयुर्ध्वे नो यज्ञं दक्षिणतो रक्षाथंसि नाष्ट्रा न ह्ययुरिति
 त् ऽएतद्वै रक्षोहृणं वृनस्पतिमपश्यत्कार्मर्यं त् ऽएतेन
 वृनस्पतिना दक्षिणतो रक्षाथंसि नाष्ट्रा ऽअपहत्याभये-
 ऽनाष्ट्र ऽएतं व्यजमतश्च तथैवैतद्यजमान ऽएतेन वृनस्प-
 तिना दक्षिणतो रक्षाथंसि नाष्ट्रा ऽअपहत्याभयेऽनाष्ट्र-
 ऽएतं व्यजं तनुत् ऽआज्येन पूर्णा भवति वृजो वा ऽआज्यं
 वृज्जेणैवैतद्वदक्षिणतो रक्षाथंसि नाष्ट्रा ऽअपहन्ति ॥ ३७ ॥
 अधौदुम्बरीमुत्तरत ऽउपदधाति § । ऊर्वे रस ऽउदुम्बर-
 ऽऊर्जमेवास्मिन्नेतद्रसं दधाति दध्ना पूर्णा भवति रसो
 वै दधि रसमेवास्मिन्नेतद्वदधाति ॥ ३८ ॥ यद्वेव स्त्रुचा-
 ऽउपदधाति । प्रजापतेर्विस्वस्तस्याग्निस्तेज ऽआदाय दक्षि-
 णाकर्षत्सोऽत्रोदरमद्यत्कृष्टोदरमत्तस्मात्कार्मर्योऽथास्येन्द्र-
 ऽओष ऽआदायोदद्दुदत्कामत्स ऽउदुम्बरोऽभवत् ॥ ३९ ॥
 तावन्नवीत् । उप मेतं प्रति म ऽएतद्धत्तं व्येन मे युवमुद-

* वा० श्रौ० सू० १७. ४. ११ ।

† 'कपुत्सलम्' इति 'त-य' पुस्तकयोः ।

‡ वा० श्रौ० सू० १७. ४. ११ ।

§ वा० श्रौ० सू० १७. ४. ११ ।

क्रमिष्टमिति तावभ्यां वै नौ सर्वमन्नं प्रयच्छेति तौ वै मा
वाहु भूत्वा प्रापयेथामिति तथेति तावभ्यां वै सर्वमन्नं
प्रायच्छत्तावेनं वाहु भूत्वा प्रापयेतां तस्माद्वाहुभ्यामेवात्रं
क्रियते वाहुभ्यामथते वाहुभ्याथं हि स सर्वमन्नं प्रायच्छत्
॥ ४० ॥ स कार्पमर्ष्यमयीं दक्षिणत ऽऽपदधाति । 'अग्नेर्वा'
तेजसा सादयामी'ति यदेवास्य तदग्निस्तेज ऽआदाय दक्षि-
णाकर्षत्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधात्यग्निर्मूर्द्धा दिवं ककुद्दित्येप-
ऽऽ सोऽग्निर्गाथत्र्या गायत्रोऽग्निर्व्यावानग्निर्व्यावत्यस्य मात्रा
तावतैवैनामेतदुपदधाति घृतेन पूर्णा भवत्याग्नेयं वै घृतं
स्वेनैवैनमेतद्भागेन स्वेन रसेन प्रीणाति ॥ ४१ ॥ अथौ-
दुम्बरीमुत्तरत * ऽऽपदधाति । 'इन्द्रस्य स्वौजसा साद-
यामी'ति यदेवास्य तदिन्द्र ऽओज ऽआदायोदङ्हुदुक्रा-
मत्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति 'भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेतेत्येप-
ऽऽ स ऽइन्द्रः सा यदाग्नेयशिकर्म ह्यथ यत्त्रिण्डुत्रैण्डुभो
हीन्द्र ऽएन्द्राभोऽग्निर्व्यावानग्निर्व्यावत्यस्य मात्रा तावतै-
वैनामेतदुपदधातीन्द्राग्नी वै सर्वे देवाः सर्वदेवयोऽग्नि-
र्व्यावानग्निर्व्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनामेतदुपदधाति दध्ना
पूर्णा भवत्यैन्द्रं वै दधि स्वेनैवैनमेतद्भागेन स्वेन रसेन
प्रीणाति ॥ ४२ ॥ तावस्यैताविन्द्राग्नी ऽएव वाहु ।
तावेनं तेजसा च वीर्येण च सह प्रापयेते स सम्प्रत्युरः

(१) सु० य० गं० अ० १२ व० ११ । (२) सु० य० गं० अ० १२ व० १४ ।
* य० धी० व० १०. ४ ११ ।

(३) सु० य० गं० अ० ११ व० १४ । (४) सु० य० गं० अ० १२ व० १५ ।

पुरुषमाकाश्य यत्राब्भ्याप्नोति तदालिख्यैने ऽउपदधात्पे
 हेतयोर्लोकः ॥४३॥ [अर्धप्रपाठकः ४३॥] ते ह्येके तिरङ्गच्या
 ऽउपदधति । तिर्यञ्चौ वा ऽइमौ वाहू ऽइति न तथा कुर्या-
 स्प्राच्यावेवोपदह्यात्प्राङ् ह्येपोऽग्निश्चीयतेऽथो ऽएवं द्वै
 वाहू द्वीर्यवत्तरौ ते नानोपदधाति नाना सादयति नाना
 सुददोहसाधिवदति नाना हीमौ वाहू ॥ ४४ ॥ तदाहुः ।
 नैतस्य पुरुषस्य वाहू कुर्यादितौ वा ऽअस्य वाहू ये-
 ऽएते स्रुचौ नेदतिरेचयानीति स वै कुर्यादिवैतौ वा-
 ऽअस्य वाहू ऽअद्भ्वेते स्रुचात्रथो ऽएतौ पक्षात्रथो यान्त्वे-
 तस्मिन्नशौ रूपाण्युपधास्यन्भवति यान्स्तोमान्यानि
 पृष्ट्यानि यानि च्छन्दाथंस्येतयोरेव सा संस्कृतिरेतयोर्वृद्धि-
 स्तस्माद् कुर्यादिवैतस्य पुरुषस्य वाहू ॥ ४५ ॥ (A)

चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[स्वयमातृणोपधानादि]

स्वयमातृणामुपदधाति । इयं द्वे स्वयमातृणोमा-
 मेवैतदुपदधाति तामुनन्तर्हितां पुरुषादुपदधात्यन्नं द्वे स्वय-
 मातृणोयं द्वे स्वयमातृणोयमु वा ऽअन्नमस्याथ हि सर्व-
 मन्नं पच्यतेऽनन्तर्हितमेवास्मादेतदुन्नं दधात्युत्तरामुत्तर-
 मेवास्मादेतदुन्नं दधाति ॥ १ ॥ यद्देव स्वयमातृणामुप-

(A) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—४३० पृ० १. १. १, २; ४३० सं०
 १६. १५, १६; ४३० सं० ११. ५, १५; ४३० सं० १. १. ६ ।

दधाति । प्राणो वै स्वयमातृण्णा प्राणो ह्येवैतस्वयमात्मन-
 ऽश्नातृन्ते प्राणमेवैतदुपदधाति तामनन्तार्हितां पुरुषादुप-
 दधाति प्राणो वै स्वयमातृण्येयं वै स्वयमातृण्येयमु वै
 प्राणो यद्वि किञ्च प्राणीयं तस्वै विभर्त्यनन्तार्हितमे-
 वास्मादेतत्प्राणं दधात्युत्तरामुत्तरमेवास्मादेतत्प्राणं दधाति
 ॥ २ ॥ यद्वेव स्वयमातृण्णामुपदधाति । प्रजापतिं विन्नस्तं
 देवता ऽआद्राय व्युदक्रामस्तासु व्युत्क्रामन्तीषु प्रति-
 ष्टामभिपद्योपाविशत् ॥ ३ ॥ स यद् स प्रजापतिर्व्यस्रद्ध-
 सत् । अयमेव स योऽयमग्निश्चीयतेऽथ या सा
 प्रतिष्ठैया सा प्रथमा स्वयमातृण्णा तद्यदेतामत्रोपदधाति
 यदेवास्थैपात्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेतामत्रो-
 पदधाति ॥ ४ ॥ तां वै प्रजापतिनोपदधाति । प्रजापति-
 ह्येवैतस्वयमात्मनः प्रत्यधत्त 'द्रुवासी'ति स्थिरासीत्ये-
 तदुथो प्रतिष्ठितासीति 'धरुणे'ति प्रतिष्ठा वै धरुण-
 'मास्तृता विश्वकर्मणे'ति प्रजापतिर्वै विश्वकर्मा तेनास्तृ-
 तासीत्येत'श्मा त्वां समुद् ऽउद्धधीश्मा सुपर्ण' ऽहृति
 रुक्मो वै समुद् पुरुषः सुपर्णस्तौ त्वा मोद्धधिष्ठामित्येत-
 'दुर्व्यथमाना पृथिवीं दृष्ट्वे'ति यथैव यजुस्तथा वन्धुः
 ॥ ५ ॥ 'प्रजापतिश्चा सादयत्वि'ति । प्रजापतिर्ह्येतां प्रथमां
 चितिमुपश्य'दपां पृष्टे समुद्स्येमन्नि'त्यपाः३ हीयं पृष्ट्वः

- (१) सु० य० सं० अ० ११ क० १६ । (२) सु० य० सं० अ० ११ क० १६ ।
 (३) सु० य० सं० अ० ११ क० १६ । (४) सु० य० सं० अ० ११ क० १६ ।
 (५) सु० य० सं० अ० ११ क० १६ । (६) सु० य० सं० अ० ११ क० १० ।
 (७) सु० य० सं० अ० ११ क० १० ।

समुद्रस्य * हीयमेव 'व्यचस्वतीं प्रथस्वतीमि'ति व्यच-
 स्वती च हीयं प्रथस्वती च 'प्रथस्व पृथिव्यसी'ति
 प्रथस्व पृथिवी चासीत्येतत् ॥ ६ ॥ 'भूरसी'ति । भूर्हीयं
 'भूमिरसी'ति भूमिर्हीयं मदितिरसी'तीयं वा ऽअदिति-
 रियद् हीदद् सर्वं ददते 'विश्वधाया' ऽदुत्यस्याः हीदद्
 सर्वद् हितं 'विश्वस्य भुवनस्य धर्त्री'ति सर्वस्य भुव-
 नस्य धर्त्रीत्येतत्पृथिवीं र्यच्छ पृथिवीं वृद्धं पृथिवीं
 मा हिदसीरित्यात्मानं व्यच्छात्मानं वृद्धात्मानं मा हिद-
 सीरित्येतत् ॥ ७ ॥ 'विश्वस्मै प्राणायानाय । व्या-
 नायोदानाये'ति प्राणो वै स्वयमातृणा सर्वस्मा ऽउ
 वा ऽएतस्मै प्राणः 'प्रतिष्ठायै चरित्राये'तीमे वै लोकाः
 स्वयमातृणा ऽइम ऽउ लोकाः प्रतिष्ठा चरित्रमग्नि-
 द्वाभिपात्वि'त्यग्निद्वाभिगोपायत्वित्येत'स्मद्वा स्वस्त्ये'ति
 महत्या स्वस्त्येत्येतच्छर्हिषीं शन्तमेने'ति यच्छर्हिः श-
 न्तमं तेनेत्येतत्सादयित्वा सुददोहसाधिवदति तस्योक्तो
 घन्धुरथ † साम गायति तस्योपरि घन्धुः ॥ ८ ॥
 तदाहुः । कथमेव पुरुषः स्वयमातृणयानभिनिहितो भव-

* 'हीयमेव' इति पाठो 'ज' पुस्तके ।

- (१) शु० य० स० अ० १३ क० १७ । (२) शु० य० स० अ० १३ क० १७ ।
 (३) शु० य० स० अ० १३ क० १८ । (४) शु० य० स० अ० १३ क० १८ ।
 (५) शु० य० स० अ० १३ क० १८ । (६) शु० य० स० अ० १३ क० १८ ।
 (७) शु० य० स० अ० १३ क० १८ । (८) शु० य० स० अ० १३ क० १८ ।
 (९) शु० य० स० अ० १३ क० १९ । (१०) शु० य० स० अ० १३ क० १९ ।
 (११) शु० य० स० अ० १३ क० १९ । (१२) शु० य० स० अ० १३ क० १९ ।
 (१३) शु० य० स० अ० १३ क० १९ ।

† का० धी० सू० १७. ४. १८ ।

तीत्यन्नं वै स्वयमातृण्णा प्राणः स्वयमातृण्णानभि-
 निहितो वै पुरुषोऽन्नेन च प्राणेन च ॥ ९ ॥ अथ * दूर्वे-
 ष्टकामुपदधाति । पशवो वै दूर्वेष्टका पशूनेवैतदुपदधाति
 तद्यैरदोऽग्निरनन्तर्हितैः पशुभिरुपैत्त एते तानेवैतदुप-
 दधाति तामनन्तर्हितां स्वयमातृण्णायामुपदधातीयं
 वै स्वयमातृण्णानन्तर्हितास्तदस्यै पशून्धधात्युत्तरामुत्तरां-
 स्तदस्यै पशून्धधाति ॥ १० ॥ यद्वेव दूर्वेष्टकामुपदधाति ।
 प्रजापतेर्विस्वस्तस्य यानि लोमान्यशीयन्त ता इमा-
 ओपधयोऽभवन्नथास्मात्प्राणो मद्भ्यत एतदक्रामत्स्मि-
 न्नुत्क्रान्तेऽपद्यत् ॥ ११ ॥ सोऽब्रवीत् । अयं वाव माऽधू-
 र्वादिति यदब्रवीदधूर्वाङ्मेति तस्माद्धूर्वा धूर्वा ह वै तां
 दूर्वेत्याचक्षते परोक्षं परोक्षकामा हि देवास्तदेतत्क्षत्रं
 प्राणो ह्येष रसो लोमान्यन्या एतमुपद-
 धत्सर्वा एतधीरुपदधाति ॥ १२ ॥ तं यत्र देवाः
 समस्कुर्वन् । तदस्मिन्नेतं प्राणः रसं मद्भ्यतोऽदधुस्त-
 थैवास्मिन्नयमेतदधाति तामनन्तर्हितां स्वयमातृण्णायामु-
 उपदधातीयं वै स्वयमातृण्णानन्तर्हितास्तदस्या एतधी-
 र्दधात्युत्तरामुत्तरास्तदस्या एतधीर्दधाति सा स्या-
 त्समूला साग्रा कृत्स्नतायै यथा स्वयमातृण्णायामुपहिता
 भूमिं प्राप्नुयादेवमुपदध्यादस्यां ह्येवैता जायन्त इमामनु-
 प्ररोहन्ति ॥ १३ ॥ 'काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्ती । परुषः
 परुषस्पर्ती'ति काण्डात्काण्डाद्ध्येया पर्वणः—पर्वणः प्ररो-

* का. शौ. सू. १७. ४. १८ ।

(१) सू. य. स. श. १२ क. २० ।

ह'त्येवां नो द्वेषं प्रतनु सहस्रेण शतेन चे'ति यथैव
यजुस्तथा वन्धुः ॥ १४ ॥ 'यो शतेन प्रतनोपि । सहस्रेण
विरोहसी'ति शतेन ह्येषा प्रतनोति सहस्रेण विरोहति
'तस्यांस्ते देवीष्टके विधेम हविषा वयमि'ति यथैव यजु-
स्तथा वन्धुर्द्वाभ्यामुपदधाति तस्योक्तो वन्धुः सादयित्वा
सूदोहसाधिवदति तस्योक्तो वन्धुः ॥ १५ ॥ अथ *
द्वियजुपमुपदधाति । इन्द्राग्नी ऽअकामयेतां स्वर्गं लोक-
मियावेति तावेतामिष्टकामपश्यतां द्वियजुपमिमांसेव तामुपा-
दधातां तामुपधायास्यै प्रतिष्टायै स्वर्गं लोकमैतां तथैवैतद्य-
जमानो यद् द्वियजुपमुपदधाति येन रूपेण तत्कर्म कृत्वे-
न्द्राग्नी स्वर्गं लोकमैतां तेन रूपेण तत्कर्म कृत्वा स्वर्गं
लोकमयानीति सा यद् द्वियजुर्नाम द्वे ह्येतां देवते ऽअपश्यतां
यद्वेव द्वियजुपमुपदधाति यजमानो वै द्वियजुः ॥ १६ ॥
तदाहुः । यदस्तावेव यजमानो योऽसौ हिरण्यमयः
पुरुषोऽथ कतमदस्येदुः रूपमिति द्वैवो वा ऽअस्य स-
ऽआत्मा मानुषोऽयं तद्यत्स हिरण्यमयो भवत्यमृतं वा ऽअस्य
तद्रूपं देवरूपममृतः हिरण्यमथ यदियं मृदुः कृता भवति
मानुषश्च ह्यस्येदुः रूपः ॥ १७ ॥ स यदमूमेवोपदक्ष्यात् ।
नेमामपशिथ्यात्क्षिप्त्रे हास्माल्लोकाद्यजमानः प्रेयादुथ
यदिमामपशिनष्टि यदेवास्येदं मानुषः रूपं तद-
स्यैतद्रपशिनष्टि तथो हानेनात्मना सर्वमायुरेति ॥ १८ ॥

(१) छ० य० श० अ० ११ ऋ० १० । (२) छ० य० श० अ० ११ ऋ० ११ ।

(३) छ० य० श० अ० ११ ऋ० ११ ।

* का० भी० ए० १४ व १० ।

स यन्नानूपदद्भ्यात् । न हैतं दैवमात्मानमनुप्रजानीया-
दुथ यदनूपदधाति तथो हैतं दैवमात्मानमनुप्रजानाति
तामनन्तर्हितां दूर्वेष्टकाया ऽउपदधाति पशवो वै
दूर्वेष्टका यजमानं तत्पशुषु प्रतिष्ठापयति ॥ १९ ॥ त-
दाहुः । कथमस्यैतावात्मानौ प्राणेन सन्ततावव्यव-
च्छिन्नौ भवत ऽइति प्राणो वै स्वयमातृण्णा प्राणो दूर्वेष्टका
यजमानो द्वियजुः स यदनन्तर्हितां स्वयमातृण्णायै
दूर्वेष्टकामुपदधाति प्राणेनैव तत्प्राणः सन्तनोति सन्द-
धात्यथ यदनन्तर्हितां दूर्वेष्टकायै द्वियजुषुमुपदधाति
प्राणो वै दूर्वेष्टका यजमानो द्वियजुरेवसु हास्यैतावात्मानौ
प्राणेन सन्ततावव्यवच्छिन्नौ भवतः ॥ २० ॥ 'यास्ते-
ऽअग्ने सूष्ये रुचः । या वो देवाः सूष्ये रुच' ऽइति रुचः
रुचमित्यमृतत्वं वै रुगमृतत्वमेवास्मिन्नेतद्दधाति द्वाब्ध्या-
मुपदधाति तस्योक्तो बन्धुरथो द्वयं ह्येवैतद्रूपं मृचापश्च
सादयित्वा सूददोहसाधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥ २१ ॥
अथ * रेतसिचा ऽउपदधाति । इमौ वै लोको रेतः-
सिचाविमौ ह्येव लोको रेतः सिञ्चत ऽइतो वा ऽअयमूर्द्धः
रेतः सिञ्चति धूमः सामुत्र वृष्टिर्भवति तामसावमुतो
वृष्टिं तदिमा ऽअन्तरेण प्रजाः प्रजायन्ते तस्मादिमौ
लोको रेतसिचौ ॥ २२ ॥ 'विरौड्योतिरधारयद्वि'ति । अयं
वै लोको विराद् स ऽइममग्निं ज्योतिर्धारयति 'स्वराड्-

(१) शु० य० ४० अ० १३ व० २३, २३ ।

* का० शी० सु० १० ४ २२ ।

(२) छ० य० १० अ० १३ व० २४ । (३) शु० य० १० अ० १३ व० २४ ।

ज्योतिरधारयद्वि'त्यसौ वै लोकः स्वराद् सोऽमुमादित्यं
ज्योतिर्धारयति विराद् च हेमौ लोकौ स्वराद् च नानोप-
दधाति नाना हीमौ लोकौ सकृत्सादयति समानं तत्करोति
तस्माद् हानयोर्लोकयोरन्ताः समायन्ति ॥ २३ ॥
यद्वेव रेतःसिचा ऽउपदधाति । आण्डौ वै रेतःसिचौ
यस्य ह्याण्डौ भवतः स ऽएव रेतः सिञ्चति विराद्ज्यो-
तिरधारयत्स्वराद्ज्योतिरधारयद्विति विराद् च हेमावाण्डौ
स्वराद् च तावेतज्योतिर्धारयतो रेत ऽएव * प्रजापतिमेव
नानोपदधाति नाना हीमावाण्डौ सकृत्सादयति समानं
तत्करोति तस्मात्समानसम्बन्धनौ ते ऽनन्तर्हिते द्वियजुष-
ऽउपदधाति यजमानो वै द्वियजुरनन्तर्हितौ तद्यजमाना-
दाण्डौ दधाति ॥ २४ ॥ अथ † विश्वज्योतिषमुपदधाति ।
अग्निर्वै प्रथमा विश्वज्योरिग्निर्वैवास्मिँल्लोके विश्वं ज्योति-
रग्निमेवैतदुपदधाति तामनन्तर्हितां रेतःसिग्भ्यामुप-
दधातीमौ वै लोकौ रेतःसिचावन्तर्हितं तदाब्भ्यां
लोकाब्भ्यामग्निं दधात्यन्तरेवोपदधात्यन्तरेव हीमौ लोका-
वग्निः ॥ २५ ॥ यद्वेव विश्वज्योतिषमुपदधाति । प्रजा
वै विश्वज्योतिः प्रजा ह्येव विश्वज्योतिः प्रजननमेवै-
तदुपदधाति तामनन्तर्हितां रेतःसिग्भ्यामुपदधात्याण्डौ
वै रेतःसिचावन्तर्हितां तदाण्डाब्भ्यां प्रजातिं दधात्यन्त-
रेवोपदधात्यन्तरेव ह्याण्डौ प्रजाः प्रजायन्ते ॥ २६ ॥

* 'प्रजापतिमेव' इति 'क' पुस्तके ।

† का० धौ० सं० १५. ४. २३ ।

‘प्रजापतिष्ठा सादयस्त्रिति । प्रजापतिर्ह्येतां प्रथमां चिति-
मपश्यत्पृष्टे पृथिव्यया ज्योतिष्मतीमिति पृष्टे ह्ययं
पृथिव्यै ज्योतिष्मानग्निः ॥ २७ ॥ ‘विश्वस्मै प्राणाय-
पानाय । व्यानाये’ति प्राणो वै विश्वज्योतिः सर्वस्मा-
ऽऽ वा ऽएतस्मै प्राणो विश्वज्योतिर्यच्छेति सर्वं
ज्योतिर्यच्छेतदग्निष्टेऽधिपतिरित्यग्निमेवास्या ऽअधिपतिं
करोति सादयित्वा सुददोहसाधिवदति तस्योक्तो बन्धुः
॥ २८ ॥ अथर्त्तव्ये ऽऽपदधाति * । ऋतव ऽएते
यद्वत्तव्ये ऽऽतुनेवैतदुपदधाति ‘मधुश्च माधवश्च वास-
न्तिकावृतू’ ऽइति नामनी ऽएनयोरेते नामवभ्यामेवैने ऽएत-
दुपदधाति द्वे ऽऽष्टके भवतो द्वौ हि मासावृतुः सकृत्सा-
दयत्येकं तद्वृतुं करोति ॥ २९ ॥ तद्यदेते ऽअत्रोपदधाति ।
संवत्सर ऽएपोऽग्निरिमि ऽऽ लोकाः संवत्सरस्तस्यायमेव
लोकः प्रथमा चित्तिरयमस्य लोको वसन्त ऽऽऋतुस्त-
द्यदेते ऽअत्रोपदधाति यद्वेवास्यैते ऽआत्मनस्तदस्मिन्ने-
तत्प्रतिदधाति तस्मादेते ऽअत्रोपदधाति ॥ ३० ॥ यद्वेवैते-
ऽअत्रोपदधाति । प्रजापतिरेपोऽग्निः संवत्सर ऽऽ प्रजापति-
स्तस्य प्रतिष्ठैव प्रथमा चितिः प्रतिष्ठो ऽअस्य वसन्त-
ऽऽऋतुस्तद्यदेते ऽअत्रोपदधाति यद्वेवास्यैते ऽआत्मनस्तद-
स्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेते ऽअत्रोपदधाति ते ऽअन-

(१) शु० य० स० अ० १३ क० २४ । (२) शु० य० स० अ० १३ क० २४ ।

* का० धी० सू० १० ४ २४ ।

(४) शु० य० स० अ० १३ क० २५ ।

न्तर्हिते विश्वज्योतिष ऽउपदधाति प्रजा वै विश्वज्योतिरु-
 नन्तर्हितास्तुप्रजा ऽऋतुब्धो दधाति तस्मात्प्रजा-
 ऽऋतुनेवानुप्रजायन्त ऽऋतुभिर्द्वेव गर्भे सन्तः सम्पश्य-
 न्यृतुभिर्जातम् ॥ ३१ ॥ अथापाढामुपदधाति * । इयं
 वा ऽअपाढेमाभेवैतदुपदधाति तां पूर्वार्द्धे ऽउपदधाति
 प्रथमा हीयमसृज्यत ॥ ३२ ॥ सा यदुपाढा नाम । देवा-
 श्चासुराश्चोभये प्राजापत्या ऽअस्पृहन्त ते देवा ऽपता-
 मिष्टकामपश्यन्नापाढामिमांमेव तामुपादधत तामुपधाया-
 सुरान्तसपुनान्भ्रातृव्यानस्मात्सर्वस्मादसहन्त यदसहन्त
 तस्मादुपाढा तथैवैतद्यजमान ऽपतामुपधाय द्विपन्तं
 भ्रातृव्यमस्मात्सर्वस्मात्सहते ॥ ३३ ॥ यद्वेवापाढामुप-
 दधाति । वाग्वा ऽअपाढा वाचैव तद्देवा ऽअसुरान्तसपुना-
 न्भ्रातृव्यानस्मात्सर्वस्मादसहन्त तथैवैतद्यजमानो
 वाचैव द्विपन्तं भ्रातृव्यमस्मात्सर्वस्मात्सहते वाचमेव
 तद्देवा ऽउपादधत तथैवैतद्यजमानो वाचमेवोपधत्ते ॥ ३४ ॥
 सेयं वामभृत् । प्राणा वै वामं व्यद्धि किञ्च प्राणीयं तत्सर्वं
 विभर्ति तेनेयं वामभृद्वाग्ध त्वेव वामभृत्प्राणा वै वामं
 वाचि वै प्राणेब्धोऽन्नं धीयते तस्माद्वाग्वामभृत् ॥ ३५ ॥
 त ऽपते सर्वे प्राणा यदुपाढा । तां पूर्वार्द्धे ऽउपदधाति
 पुरस्तात्प्राणान्दधाति तस्मादिमे पुरस्तात्प्राणास्तान्ना-
 श्यया यजुष्मत्पेष्टकया पुरस्तात्प्रत्युपदध्यादेतस्यां चित्तौ
 नेत्प्राणानपिदधानीति ॥ ३६ ॥ यद्वपस्याः पञ्च पुरस्तादु-

पदधाति । अन्नं वा ऽआपोऽनपिहिता वा ऽअन्नेन प्राणा-
स्तामनन्ताहितामृतव्याभ्यामुपदधारयुतुषु तद्वाचं प्रतिष्ठा-
पयति सेयं द्वायतुषु प्रतिष्ठिता वदति ॥ ३७ ॥ तदाहुः ।
यत्प्रजा विश्वज्योतिर्वाग्पादाथ कस्मादन्तरेणर्त्तव्ये ऽउप-
दधातीति संवत्सरो वा ऽऋतव्ये संवत्सरेण तत्प्रजाभ्यो
द्वाचमन्तर्द्धाति तस्मात्संवत्सरेवेलायां प्रजा द्वाचं प्रवदन्ति
॥ ३८ ॥ 'अपादासि सहमाने'ति । असहन्त ह्येतया देवा-
ऽअसुरान्तसहस्वारातीः सहस्व पृतनायत' ऽइति यथैव
यजुस्तथा वन्धुः 'सहस्रवीर्यासि सा मा जिश्वे'ति सर्व
वै सहस्रः सर्ववीर्यासि सा मा जिश्वेत्येतस्सादयित्वा
सूददोहसाधिवदति तस्योक्तो वन्धुः ॥ ३९ ॥ तदाहुः ।
कस्मादभिस्वयमातृणामभ्या ऽइष्टका ऽउपधीयन्ते प्रा-
च्यऽएता ऽइति * द्वे वै योनी ऽइति ब्रूयाद्देवयोनिरन्यो
मनुष्ययोनिरन्यः प्राचीनप्रजनना वै देवाः प्रती-
चीनप्रजनना मनुष्यास्तद्यदेताः प्राचीरुपदधाति देव-
योनेरेवैतद्यजमानं प्रजनयति ॥ ४० ॥ (B)

चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे तृतीय प्रपाठकः ॥ ३ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ८५ ॥

(१) अ० य० स० अ० १३ क० २६ । (२) अ० य० स० अ० १३ क० २६ ।

* 'द्वे वै इति क पाठ ।

(B) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यते यथा— का० श० ९ ४ १, कठस०
१६ १५ १६, मै० स० ११ ७ १५ १६ तै० स० ४ २ ८, ९ ।

[कूर्मादीनाद्युपधानादि] .

कूर्म्ममुपदधाति । रसो वै कूर्म्मो रसमेवैतदुपदधाति
यो वै स ऽएषां लोक्कानामप्सु प्रविद्धानां प्राङ् रसोऽत्य-
क्षरस्स ऽएष कूर्म्मस्तमेवैतदुपदधाति यावानु वै रसस्ता-
वानात्मा स ऽएष ऽइम ऽएव लोकाः ॥ १ ॥ तस्य
यदुधरं कपालम् । अयं स लोकस्तत्प्रतिष्ठितमिव
भवति प्रतिष्ठित ऽइव ह्ययं लोकोऽथ यदुत्तरं सा
द्यौस्तद् व्यवहृतान्तमिव भवति व्यवहृतान्तेव हि
द्यौरथ यदन्तरा तदन्तरिक्षः स ऽएष ऽइम ऽएव लोका-
ऽइमानेवैतल्लोकानुपदधाति ॥ २ ॥ तमुच्यन्ति * । दग्ना
मधुना घृतेन दुधि हैवास्य लोकस्य रूपं घृतमन्तरिक्षस्य
मद्धमुष्य स्वेनैवैनमेतद्रूपेण समर्द्धयत्यथो दुधि हैवास्य
लोकस्य रसो घृतमन्तरिक्षस्य मद्धमुष्य स्वेनैवैनमेतद्रूपेण
समर्द्धयति ॥ ३ ॥ 'मधुं वाता ऽकृतायत' ऽइति । यां
वै देवतामृगभ्यनूक्ता यां व्यजुः सैव देवता सक्तीं
देवता तद्यजुस्तद्धैतन्मद्धेवैष त्रिचो रसो वै मधु रस-
मेवास्मिन्नेतदधाति गायत्रीभिस्तिसृभिस्तस्योक्तो वन्धुः
॥ ४ ॥ स घत्कूर्म्मो नाम । एतद्वै रूपं कृत्वा प्रजापतिः
प्रजा ऽअसृजत यदसृजताकरोत्तद्यदकरोत्तस्मात्कूर्म्मः
कश्यपो वै कूर्म्मस्तस्मादाहुः सर्वाः प्रजाः काश्यप्य
ऽइति ॥५॥ स यः स कूर्म्मो ऽसौ स ऽआदित्यः । अमुमेवै-

* का० शौ० सू० १७ ४ २७ ।

(१) सु० य० घ० ३० १३ * २४ ।

तदादित्यमुपदधाति तं पुरस्तात्प्रत्यञ्चमुपदधात्यमुं तदा-
दित्यं पुरस्तात्प्रत्यञ्चं दधाति तस्मादसावादित्यः पुरस्ता-
त्प्रत्यङ् धीयते दक्षिणतोऽपाढायै वृषा वै कूर्मो
योपापाढा दक्षिणतो वै वृषा योपामुपशेतेऽरत्निमात्रेऽरत्नि-
मात्राद्धि वृषा योपामुपशेते सैषा सर्वासामिष्टकानां
महिषी यदुपाढैतस्यै दक्षिणतः सन्सर्वासामिष्टकानां
दक्षिणतो भवति ॥ ६ ॥ यद्वेव कूर्ममुपदधाति । प्राणो वै
कूर्मः प्राणो हीमाः सर्वाः प्रजाः करोति प्राणमेवैतदु-
दधाति तं पुरस्तात्प्रत्यञ्चमुपदधाति पुरस्तात्प्रत्यञ्चं
प्राणं दधाति तस्मात्पुरस्तात्प्रत्यङ् प्राणो धीयते पुरुष-
मव्यावृत्तं यजमाने तत्प्राणं दधाति दक्षिणतोऽपाढायै
प्राणो वै कूर्मो वागुपाढा प्राणो वै वाचो वृषा प्राणो
मिथुनम् ॥ ७ ॥ * 'अपां गम्भन्स्तीदे'ति । एतद्वापां
गम्भिष्टं व्यत्रैप एतत्तपति 'मा त्वा सूर्योऽभिताप्सी-
न्माग्निर्वैश्वानर' इति मैव त्वा सूर्यो हिंस्तीन्मो
ऽअग्निर्वैश्वानर इत्येतदुच्छिन्नपत्राः प्रजाऽअनुवीक्षस्वे'-
तीमा वै सर्वाः प्रजा या इमा इष्टकास्ता अरिष्टा-
ऽअनार्ता अनुवीक्षस्वेत्येतदनु त्वा दिव्या वृष्टिः
सचतामिति यथैव न दिव्या वृष्टिरनुसचेतैवमेतदाहु
॥ ८ ॥ अथैनमेजयति । 'त्रीन्समुद्रान्सप्तपत्स्वर्गानि'

* अथ शतम् ४२०० ।

† का० श्रौ० सू० १७ ५ १ ।

- (१) शु० य० स० अ० १३ क० ३० । (२) शु० य० स० अ० १३ क० ३० ।
(३) शु० य० स० अ० १३ क० ३० । (४) शु० य० स० अ० १३ क० ३० ।
(५) शु० य० स० अ० १३ क० ३१ ।

तीमे वै त्रयः समुद्राः स्वर्गा लोकास्तानेषु कूर्मां भुत्वा-
 नुसः ससर्पापांपतिर्वृषभ ऽडुष्टकानामित्यपाः द्वेष
 पतिर्वृषभ ऽडुष्टकानाम्पुरीयं वसानः सुकृतस्य लोक'
 ऽडुति पशवो वै पुरीयं पशून्वसानः सुकृतस्य लोक
 ऽडुत्येतत्त्र गच्छेत् यत्र पूर्वं परेता' ऽडुति तत्र गच्छ
 यत्रैतेन पूर्वं कर्मण्युरित्येतत् ॥ ९ ॥ 'मही द्यौः पृथिवी
 च न' ऽडुति । महती द्यौः पृथिवी च न ऽडुत्येतदिमं व्यञ्जं
 मिमिक्षतामितीसं व्यञ्जमवतामित्येतत्तिपृतां नो भूरी-
 मभिरिति विभृतां नो भूरीमभिरित्येतद् व्यापृथिव्ययोत्तम-
 योपदधाति व्यापृथिव्यो हि कूर्मः ॥ १० ॥ त्रिभिरुपद-
 धाति । त्रय ऽडुमे लोका ऽअथो त्रिवृद्भिर्व्यावान्भिर्व्याव-
 त्यस्य मात्रा तावत्तैवैनमेतदुपदधाति त्रिभिरव्यनक्ति तत्पद्
 तस्योक्तो बन्धुरवका ऽअधस्ताद्भवन्धवका ऽउपरिष्ठादापो-
 वा ऽअवका ऽअपामेवैनमेतन्मद्व्यतो दधाति सादयित्वा
 सूददोहसाधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥११॥ अधोलूखलमु-
 सले ऽउपदधाति* । द्विष्णुरकामयतान्नादः स्यामिति स ऽएत-
 ऽडुष्टके ऽअपद्रयदुलूखलमुसले ते ऽउपाधत्त ते ऽउपधाया-
 ज्ञादोऽभवत्तथैवैतद्यजमानो यदुलूखलमुसले ऽउपदधाति
 येन रूपेण यत्कर्म कृत्वा द्विष्णुरन्नादोऽभवत्तेन रूपेण
 तत्कर्म कृत्वाज्ञादोऽसानीति तदेत्सर्वमन्नं यदुलूखल-

(१) शु० य० गे० अ० १३ क० ३१ । (२) शु० य० स० अ० १३ क० ३१ ।

(३) शु० य० सं० अ० १३ क० ३१ । (४) शु० य० स० अ० १३ क० ३२ ।

(५) शु० य० धे० अ० १३ क० ३२ । (६) शु० य० गे० अ० १३ क० ३२ ।

* का० श्रौ० शु० १७. ५. ३ ।

सुसले ऽउल्लखलमुसलाब्ध्याऽऽ ह्येवान्नं क्रियत ऽउल्ल-
 खलमुसलाब्ध्यामद्वयते ॥ १२ ॥ ते रेतःसिचोर्वेलयो-
 पदधाति । पृष्ट्यो वै रेतःसिचौ मद्ध्यमु पृष्ट्यो मद्ध्यत-
 ऽएवास्मिन्नेतदन्नं दधात्युत्तरे ऽउत्तरमेवास्मादेतदन्नं
 दधात्यरत्निमात्रेऽरत्निमात्राद्ध्यन्नमद्वयते ॥ १३ ॥ प्रादेशमात्रे
 भवतः । प्रादेशमात्रो वै गवभो विष्णुरन्नमेतदात्मसम्मित-
 मेवास्मिन्नेतदन्नं दधाति यदु वा ऽआत्मसम्मितमन्नं तद-
 वति तन्न हिनस्ति यद्भूयो हिनस्ति तद्यत्कनीयो न तदवति
 ॥ १४ ॥ औदुम्बरे भवतः । ऊर्वे रस ऽउदुम्बर ऽऊर्ज-
 मेवास्मिन्नेतद्वसं दधात्यथो सर्व ऽएते वनस्पतयो यदुदुम्बर-
 ऽएते ऽउपद्रुधत्सर्वाव्वनस्पतीनुपदधाति रेतःसिचोर्वेलयेमे
 वै रेतःसिचावनयोस्तद्वनस्पतीन्दधाति तस्मादनयोर्वन-
 स्पतयश्चतुःसक्ति भवति चतस्रो वै दिशः सर्वासु
 तद्विक्षु वनस्पतीन्दधाति तस्मात्सर्वासु दिक्षु वनस्पतयो
 मध्ये सङ्गृहीतं भवत्युल्लखलरूपतायै ॥ १५ ॥ यद्वेवोल्लखल-
 सुसले ऽउपद्रुधाति । प्रजापतेर्विस्त्रस्तात्प्राणो मद्ध्यत ऽउद-
 चिक्रमिपत्तमन्नेनागृह्णात्तस्मात्प्राणोऽन्नेन गृहीतो यो ह्येवा-
 न्नमत्ति स प्राणिति ॥ १६ ॥ प्राणे गृहीते । अस्मादुन्नमुद-
 चिक्रमिपत्तप्राणेनागृह्णात्तस्मात्प्राणेनान्नं गृहीतं यो ह्येव
 प्राणिति सोऽन्नमत्ति ॥ १७ ॥ एतयोरुभयोर्गृहीतयोः ।
 अस्माद्गुर्गुदचिक्रमिपत्तामेताब्ध्यामुभाब्ध्यामगृह्णात्तस्मादे-
 ताब्ध्यामुभाब्ध्यामूर्गृहीता यो ह्येवान्नमत्ति स प्राणिति
 तमूर्जयति ॥ १८ ॥ ऊर्जि गृहीतायाम् । अस्मादेते ऽउभे

ऽउदचिकमिपतां ते ऽऊर्जागृह्णात्तस्मादेते ऽउभे ऽऊर्जा
 गृहीते यथं ह्येवोर्जयति स प्राणिति सोऽन्नमत्ति ॥ १९ ॥
 तादृशेतादृश्योऽदृशेन गृहीतानि । तान्यन्योऽन्येन
 गृहीत्वात्मन्प्रापादयत तदेतदन्नं प्रपद्यमानः सर्वं देवा
 ऽअनुप्रापद्यन्तान्नजीवनः हीदः सर्वम् ॥ २० ॥ तदेय
 श्लोकोऽवभ्युक्तः । तद्वै स प्राणोऽभवदिति तद्धि स
 प्राणोऽभवन्नमहा भूत्वा प्रजापतिरिति महान्हि स तदु-
 भवद्यदेनमेते देवाः प्रापद्यन्त भुजो भुजिष्या वित्सेति
 प्राणा वै भुजोऽन्नं भुजिष्या ऽएतत्सर्वं वित्सेत्येतद्यत्प्राणा-
 न्प्राणयत्पुरीत्यात्मा वै पूर्यद्वै प्राणान्प्राणयत्तस्मात्प्राणा
 देवा ऽअथ यत्प्रजापतिः प्राणयत्तस्माद्दु प्रजापतिः प्राणो
 यो वै स प्राण ऽएषा सा गायत्र्यथ यत्तदन्नमेय स
 विष्णुर्देवताथ या सोमोय स ऽउदुम्बरः ॥ २१ ॥ सोऽन्न-
 वीत् । अयं वाव मा सर्वस्मात्पाप्मन ऽउदभार्पीदिति
 यदुदवीदुदभार्पीन्मेति तस्माद्दुदुम्भर ऽउदुम्भरो ह वै
 तमुदुम्बर ऽइत्याचक्षते परोक्षं परोक्षकामा हि देवा-
 ऽउरु मे करदिति तस्मादुरुकरमुरुकरः ह वै तदुलूखल-
 मित्याचक्षते परोक्षं परोक्षकामा हि देवाः सैषा सर्वेषां
 प्राणानां व्योनिर्व्यदुलूखलः शिरो वै प्राणानां व्योनिः
 ॥ २२ ॥ तत्प्रादेशमात्रं भवति । प्रादेशमात्रमिव हि
 शिरश्चतुःस्रक्ति भवति चतुःस्रकीव हि शिरो मध्ये
 सङ्गृहीतं भवति मध्ये सङ्गृहीतमिव हि शिरः ॥ २३ ॥
 तं व्यत्र देवाः समस्कुर्वन् । तदस्मिन्नेतत्सर्वं मन्व्यतोऽदधुः

प्राणमन्नमूर्जं तथैवास्मिन्नयमेतद्दधाति रेतसिचोर्वेलया
 पृष्ठयो वै रेतसिचौ मद्ध्यमु पृष्ठयो मद्ध्यत ऽएवास्मि-
 न्नेतस्सर्वं दधाति ॥ २४ ॥ 'द्विष्णोः कर्माणि पश्यते'ति ।
 द्वीर्यं वै कर्म द्विष्णोर्वीर्याणि पश्यतेत्येतद्यतो व्रतानि
 पस्पश' ऽइत्यन्नं वै व्रतं व्यतोऽन्नं स्पाशयाञ्चक ऽइत्येत
 'दिन्द्रस्य युज्यः सखे'तीन्द्रस्य ह्येप युज्यः सखा द्विदेवत्ययो-
 पदधाति द्वे ह्यलूलखलमुसले सकृत्सादयति समानं तत्करोति
 समानं ह्येतदन्नमेव सादयित्वा सूददोहसाधिवदति
 तस्योक्तो वन्धुः ॥ २५ ॥ अथोखामुपदधाति * । योनिर्वा-
 ऽउखा योनिमेवैतदुपदधाति तामुलूलखल ऽउपदधात्यन्तरिक्षं
 वा ऽउलूलखलं व्यद्वै किञ्चास्या ऽऊर्द्धमन्तरिक्षमेव तन्मद्ध्यं
 वा ऽअन्तरिक्षं मद्ध्यतस्तद्योनिं दधाति तस्मात्सर्वेषां
 भूतानां मद्ध्यतो योनिरपि वनस्पतीनाम् ॥ २६ ॥ यद्वेवो-
 खामुपदधाति । यो वै स प्रजापतिर्व्यस्यत्सतैषा
 सोखेमे वै लोका ऽउखेमे लोकाः प्रजापतिस्तामुलूलखल-
 ऽउपदधाति तदेनमेतस्मिन्सर्वास्मिन्प्रतिष्ठापयति प्राणे-
 ऽन्नऽऊर्ज्यथो ऽएतस्मादेवैनमेतत्सर्वस्मादनन्तर्हितं दधाति
 ॥ २७ ॥ अथोपशयां पिप्वा । लोकभाजमुखां कृत्वा
 पुरस्तादुखाया ऽउपनिवपत्येप हैतस्यै लोकस्तथो हास्येपा-
 नन्तरिता भवति ॥ २८ ॥ तदाहुः । कथमस्यैषा पत्रवा
 श्रुतोपहिता भवतीति यदेव यजुष्कृता तेनाथो यद्वै किञ्चै-

(१) श्रु. य० स० अ० १३ क० २३ । (२) श्रु. य० स० अ० १३ क० २३ ।

* का० श्रौ० सू० १७ ५ ४ ।

तमशिं वैश्वानरमुपनिगच्छति तत ऽएव तत्पक्वः शृतमु-
 पहितं भवति ॥ २९ ॥ 'ध्रुवासि धरुणे'ति । तस्योक्तो
 वन्धुरितो 'जज्ञे प्रथममेवभ्यो योनिवभ्यो ऽअधि जातवेदा'
 ऽद्वत्येतेवभ्यो हि योनिवभ्यः प्रथमं जातवेदा ऽअजायत 'स
 गायत्र्या त्रिष्टुभानुष्टुभा च देवेवभ्यो हव्यं बहत्
 प्रजानन्नित्येतैर्वा ऽएष छन्दोभिर्देवेवभ्यो हव्यं बहति
 प्रजानन् ॥ ३० ॥ 'इँपे राये' रमस्व । सहसे द्युम्न-
 ऽऊर्जे ऽअपत्याये'त्येतस्मै सर्वस्मै रमस्वेत्ये'तत्सम्प्राडसि
 स्वराडसी'ति सम्प्राट् च ह्येप स्वराट् च 'सारस्वतौ
 त्वोरसौ प्रावतामि'ति मनो वै सरस्वान्त्रास्रस्वत्येतौ
 सारस्वता ऽउत्सौ तौ त्वा प्रावतामित्येतद् द्वाभ्यामुप-
 दधाति तस्योक्तो वन्धुरयो द्वयश्च ह्येवैतद्रूपं मृञ्चापश्च,
 सादयित्वा सूददोहसाधिवदति तस्योक्तो वन्धुः ॥ ३१ ॥ *
 अथैनामभिजुहोति । एतद्वा ऽअस्यामेतत्पूर्वः रेतः सिक्तं
 भवति सिक्तास्तदेतदभिकरोति तस्माद्योनौ रेतः सिक्तम-
 भिक्रियत ऽआज्येन जुहोति स्रुवेण स्वाहाकारेण
 द्वाभ्यामाग्नेयीवभ्यां गायत्रीवभ्यां तस्योक्तो वन्धुः ॥ ३२ ॥
 'अग्ने युक्त्वा हि ये तव । युक्त्वा हि देवहूतमानि'ति
 युक्त्वतीवभ्यामिदमेवैतद्योनौ रेतो युनक्ति तस्माद्योनौ
 रेतो युक्तं न निष्पद्यते ॥ ३३ ॥ स यदि संवत्सरभृतः

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ३४ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ३४ ।

(३) शु० य० सं० अ० १३ क० ३४ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ३५ ।

(५) शु० य० सं० अ० १३ क० ३५ । (६) शु० य० सं० अ० १३ क० ३५ ।

* वा० धी० सू० १७ पृ. ५ ।

(७) शु० य० सं० अ० १३ क० ३६, ३७ ।

स्यात् । अथाभिजुहुयात्सर्वं वै तद्यत्संबत्सरभृतः
 सर्वं तद्यदभिजुहोत्यथ यद्यसंबत्सरभृतः स्यादुपैव
 तिष्ठेतासर्वं वै तद्यदसंबत्सरभृतोऽसर्वं तद्यदुपति-
 ष्ठतेऽभित्वेव जुहुयात् ॥ ३४ ॥ पशुरेप यदग्निः । सोऽत्रैव
 सर्वः कृत्स्नः संस्कृतस्तस्यावाङ् प्राणः स्वयमातृणा श्रोणी
 द्वियजुः पृष्ठयो रेतःसिचौ कीकसा विश्वज्योतिः ककुद-
 मृतव्ये ग्रीवाऽअपाढा शिरः कूर्मो ये कूर्मं प्राणा ये
 शीर्षप्राणास्ते ते ॥ ३५ ॥ तं द्याऽएतम् । इत्तुऽऊर्द्धं
 प्राञ्चं चिनोत्यसौ वाऽआदित्यऽएपोऽग्निमुं तदादित्य-
 मितुऽऊर्द्धं प्राञ्चं दधाति तस्मादसावादित्यऽइत्तुऽऊर्द्धं
 प्राङ् धीयते ॥ ३६ ॥ अथैनं प्रसलव्यावर्त्तयति । अमुं
 तदादित्यं प्रसलव्यावर्त्तयति तस्मादसावादित्यऽइमँल्लो-
 कात्प्रसलव्यनुपर्व्येति ॥ ३७ ॥ उदुरमुखा । योनिरुलूखल-
 मुत्तरोखा भवत्युधरमुलूखलमुत्तरुः ह्युदुरमुधरा योनिः
 शिशं मुसलं तद् वृत्तमिव भवति वृत्तमिव हि शिशं
 तदक्षिणतऽउपदधाति दक्षिणतो वै वृषा योपामुपशेते
 यद्दु पशोः संस्कृतस्यान्नं तद्दूर्बेष्टका तस्य वाऽएतस्यो-
 चरोऽर्द्धऽउद्राहिततरो भवति पशुरेप यदग्निस्तस्मात्पशोः
 सुहितस्योचरः कुक्षिरुन्नततरो भवति ॥ ३८ ॥ (A)

पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

(A) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा- का० दा० ९ अ. १, कठ० पं०
 ३. २ ३, कपि० स० १६. १६ ३९ ३, मै० स० ११. ७ १६, टी० ता० ४. २ ९ ।

[उखायां पशुशीर्षोपधानादि]

पशुशीर्षोपधुपदधाति । पशवो वै पशुशीर्षाणि पशून्-
 वैतदुपदधाति ताड्युखायामुपदधातीमे वै लोका ऽउखा
 पशवः पशुशीर्षोपधयेषु तल्लोकेषु पशून्धधाति तस्मादिम-
 ऽएषु लोकेषु पशवः ॥ १ ॥ यद्देवोखायाम् । योनिर्वा-
 ऽउखा पशवः पशुशीर्षाणि योनौ तत्पशून्प्रतिष्ठापयति
 तस्मादद्यमानाः पच्यमानाः पशवो न क्षीयन्ते योनौ
 खेनाद्प्रतिष्ठापयति ॥ २ ॥ यद्देव पशुशीर्षोपधुपदधाति ।
 या वै ताः श्रिय ऽएतानि तानि पशुशीर्षोपधयथ यानि
 तानि कुसिन्धाद्येतास्ताः पञ्च चित्तयस्तथास्ताः पञ्च चित्तय-
 ऽइमे ते लोकास्तथे त ऽइमे लोका ऽएषा सोखा तद्यदु-
 खायां पशुशीर्षोपधुपदधात्येतैरेव तच्छीर्षभिरेतानि कुसि-
 न्धानि सन्दधाति ॥ ३ ॥ तान्पुरस्तात्प्रतीच ऽउपदधाति ।
 एतद्देव यत्रैतान्प्रजापतिः पशूनालिप्सत त ऽआलिप्स्यमाना-
 ऽउदचिक्रमिपस्तात्प्राणेषु समग्रहत्तान्प्राणेषु संगृह्य
 पुरस्तात्प्रतीच ऽआत्मन्नधत्त ॥ ४ ॥ तद्वा ऽएत्क्रियते ।
 यद्देवा ऽअकुर्वन्निदं न्वस्मात्ते पशवो नोच्चिक्रमिपन्ति
 यत्वेत्त्करोति यद्देवा ऽअकुर्वन्स्तत्करवाणीत्यथो प्राणेष्वे-
 वैनानेतत्संगृह्य पुरस्तात्प्रतीच ऽआत्मन्धत्ते ॥ ५ ॥ यद्देव
 पशुशीर्षोपधुपदधाति । प्रजापतिर्वा ऽइदमग्र ऽआसीद्वेक-
 ऽएव सोऽकामयतान्नः सृजेय प्रजायेयेति स प्राणेष्वभ्य-
 ऽएवाधि पशून्निरमिमीत मनसः पुरुषं चक्षुषोऽश्शवं
 प्राणाद्वाथ श्रोत्राद्दृविं वाचोऽजं तद्यदेनान्प्राणेष्वभ्योऽधि-

निरमिमीत तस्मादाहुः प्राणाः पशव इति मनो वै
 प्राणानां प्रथमं तद्यन्मनसः पुरुषं निरमिमीत तस्मादाहुः
 पुरुषः प्रथमः पशूनां वीर्यवत्तम इति मनो वै सर्वे
 प्राणा मनसि हि सर्वे प्राणाः प्रतिष्ठितास्तद्यन्मनसः
 पुरुषं निरमिमीत तस्मादाहुः पुरुषः सर्वे पशव इति
 पुरुषस्य ह्येवैते सर्वे भवन्ति ॥ ६ ॥ तदेतदन्नः सृष्ट्वा ।
 पुरस्तात्प्रत्यगात्मन्नधत्त तस्माद्यः कश्चान्नः सृजते
 पुरस्तादेवैनत्प्रत्यगात्मन्धत्ते तद्वा उखायामुदरं वा उखोदुरे
 तदन्नं दधाति ॥ ७ ॥ अथैषु हिरण्यशकलात्प्रत्यस्यति ।
 प्राणा वै हिरण्यमथ वा एतेभ्यः पशुभ्यः संज्ञप्स्य-
 मानेभ्य एव प्राणा उरुकामन्ति तद्यद्धिरण्यशकला-
 न्प्रत्यस्यति प्राणानेवैष्वेतद्दधाति ॥ ८ ॥ सप्त प्रत्यस्यति ।
 सप्त वै शीर्षन्प्राणास्तानस्मिन्नेतद्दधात्यथ यदि पञ्च पशवः
 स्युः पञ्चैव कृत्वः सप्त-सप्त प्रत्यस्येत्पञ्च वा एतान्पशु-
 नुपदधाति सप्त-सप्त वा एकैकस्मिन्पशौ प्राणास्तदेषु
 सर्वेषु प्राणान्दधाति ॥ ९ ॥ तद्वैकेऽपि । यद्येकं पशु-
 बर्भवति पञ्चैव कृत्वः सप्त-सप्त प्रत्यस्यन्ति पञ्च वा
 एतान्पशुनुपदधाति सप्त-सप्त वा एकैकस्मिन्पशौ
 प्राणास्तदेषु सर्वेषु प्राणान्दध्म इति न तथा कुर्यादित-
 स्मिन्त्रै पशो सर्वेषां पशूनां रूपं तद्यदेतस्मिन्प्रत्यस्यति
 तदेषु सर्वेषु प्राणान्दधाति ॥ १० ॥ मुखे * प्रथमं
 प्रत्यस्यति । 'सम्यक्त्वन्ति सरितो न धेना' इत्यन्नं

वै धेनास्तदिदहः सम्म्यङ् मुखमभिसुखवर्त्यन्तर्हृदा
 मनसा पूयमाना' ऽदृत्पन्तर्वै हृदयेन मनसा सतान्नं
 पूतं च्य ऽऋजुस्तस्य 'घृतस्य धारा ऽअभिचाकशीमी'ति
 या ऽएवैतस्मिन्नग्नावाहुतीर्होष्यन्भवति ता ऽएतदाह
 'हिरण्ययो वेतसो मद्ध्ये ऽअग्नेरिति य ऽएवैप हिरण्यमयः
 पुरुपस्तमेतदाह ॥ ११ ॥ * 'ऋचे त्वे'तीह । प्राणो वा-
 ऽऋवप्राणेन ह्यर्चति 'रुचे त्वे'तीह प्राणो वै रुक् प्राणेन
 हि रोचतेऽथो प्राणाय हीदहः सर्वहः रोचते 'भासे त्वे'तीह
 'ज्योतिषे त्वे'तीह भास्वती हीमे ज्योतिष्मती चक्षुषी
 'ऽअभृदिदं विश्वस्य भुवनस्य वाजिनमग्नेर्वैश्वानरस्य चे'ती-
 'हाग्निज्योतिषा ज्योतिष्मान्नुक्मो वर्चसा वर्चस्वानि'तीह
 विश्ववतीब्ध्यां विश्वहः हि श्रोत्रम् ॥ १२ ॥ [अर्धप्रपाठकः
 ५० ॥] अथ पुरुषशीर्षमुद्गृह्णाति । मह्यत्येवैनदेत् 'स्तंहसदा-
 ऽअसि सहस्राय त्वे'ति सर्ववै सहस्रहः सर्वस्य दातासि
 सर्वस्मै त्वेत्येतत् ॥ १३ ॥ अथैनानुपदधाति । पुरुषं प्रथमं
 पुरुषं तद्वीर्येणापुत्रा दधाति मद्ध्ये पुरुषमभित ऽदृतरान्प-
 शून्पुरुषं तत्पशूनां मद्ध्यतोऽत्तारं दधाति तस्मात्पुरुष ऽएव
 पशूनां मद्ध्यतोऽत्ता ॥ १४ ॥ अश्वं † चाविं चोत्तरतह ।

(१) सु० य० स० अ० १३ क० ३८ । (२) सु० य० स० अ० १३ क० ३८ ।

(३) सु० य० स० अ० १३, ३८ ।

• वा० धी० सू० १० प. ८-१५ ।

(४) सु० य० स० अ० १३ क० ३९ । (५) सु० य० स० अ० १३ क० ३९ ।

(६) सु० य० स० अ० १३ क० ३९ । (७) सु० य० स० अ० १३ क० ३९ । (८) सु० य० स० अ० १३ क० ३९ ।

(९) सु० य० स० अ० १३ क० ४० । (१०) सु० य० स० अ० १३ क० ४० ।

† 'वायु' इति 'क' पाठ । ‡ वा० धी० सू० १० प. १५, १६ ।

वृन्दुः ॥ २१ ॥ त ऽएते पशवः । तान्नानोपदुधाति
 नाना सादयति नाना सूददोहसाधिवदति नाना ह्येते
 पशवः ॥ २२ ॥ अथ . पुरुषशीर्षमभिजुहोति । आहुतिर्वै
 यज्ञः पुरुषं तत्पशूनां व्यज्जियं करोति तस्मात्पुरुष ऽएव
 पशूनां व्यजते ॥ २३ ॥ यद्वेवैनदभिजुहोति । शीर्षस्तद्वीर्यं
 दधात्याज्येन जुहोति वृज्जो वा ऽआज्यं वीर्यं वै वृज्जो
 वीर्यमेवास्मिन्नेतद्दधाति स्रुवेण वृषा वै स्रुवो वीर्यं वै
 वृषा वीर्यमेवास्मिन्नेतद्दधाति स्वाहाकारेण वृषा वै
 स्वाहाकारो वीर्यं वै वृषा वीर्यमेवास्मिन्नेतद्दधाति
 त्रिष्टुभा वृज्जो वै त्रिष्टुव्वीर्यं वै वृज्जो वीर्यं त्रिष्टुव्वीर्यं-
 णैवास्मिन्नेतद्वीर्यं दधाति ॥ २४ ॥ स वा ऽअर्द्धमनुद्भुस्य
 स्वाहाकरोति । अस्थि वा ऽऋगिदं तच्छीर्षकपालं विहाप्य
 यदिदुमन्तरतः शीष्णो वीर्यं तदस्मिन्दधाति ॥ २५ ॥
 अथोत्तरमर्द्धमनुद्भुस्य * स्वाहाकरोति । इदं तच्छीर्ष-
 कपालः सन्धाय यदिदुमुपरिष्ठाच्छीष्णो वीर्यं तद-
 स्मिन्दधाति ॥ २६ ॥ 'चित्रं देवानामुदगादनीकमि'ति ।
 असौ वा ऽआदित्य ऽएव पुरुषस्तदेतच्चित्रं देवानामुदेत्य-
 नीकं 'चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेरित्युभयेपाथं हेतदेवमनु-
 प्याणां चक्षुःप्राद्यावापृथिवी ऽअन्तरिक्षमित्युद्यन्ना-
 ऽएव ऽइमौल्लोकानांपूरयति 'सूर्यं ऽआत्मा जगतस्तस्थु-
 पश्चेत्येव तस्य सर्वस्यात्मा यच्च जगद्यच्च तिष्ठति

* वा. श्री. ए. १० प. १८ ।

(१) पु. व. म. अ. १२ व. ४६ । (२) पु. व. म. अ. ११ व. ४६ ।

(३) पु. व. म. अ. ११ व. ४६ । (४) पु. व. म. अ. ११ व. ४६ ।

॥ २७ ॥ अथोत्सर्गैरुपतिष्ठते । एतद्वै यत्रैतान्प्रजापतिः
 पशूनालिप्सत त आलिप्स्यमाना अशोचंस्तेषामेतैरु-
 त्सर्गैः शुचं । पाप्मानमपाहंस्तथैवैषामयमेतदेतैरुत्सर्गैः
 शुचं पाप्मानमपहन्ति ॥ २८ ॥ तद्वैके । यं-यमेव
 पशुमुपदधति तस्य-तस्य शुचमुत्सृजन्ति नेच्छुचं पाप्मा-
 नमव्युपदधामहा ऽद्विति ते ह ते शुचं पाप्मानमव्यु-
 पदधति याथ हि पूर्वस्य शुचमुत्सृजन्ति तामुत्तरेण
 सहोपदधति ॥ २९ ॥ विपरिक्रामसु ह्यैक ऽउपतिष्ठन्ते ।
 ऊर्द्धाथ शुचमुत्सृजाम ऽद्विति ते ह ते शुचं पाप्मानमनु-
 धन्यूर्द्धो ह्येतेन कर्मणैत्यूर्द्धासु शुचमुत्सृजन्ति ॥ ३० ॥
 बाह्येनैवाग्निमुत्सृजेत् । इमे वै लोका ऽएषोऽग्निरेवभ्यस्त-
 लोकेऽव्यो वहिर्द्धा शुचं दधाति वहिर्वेदीयं वै वेदिरस्ये
 तद्बहिर्द्धा शुचं दधात्युदङ् तिष्ठन्नेतस्याथ ह दिश्येते
 पशवस्तद्यत्रैते पशवस्तदेवैष्वेतच्छुचं दधाति ॥ ३१ ॥
 पुरुषस्य * प्रथममुत्सृजति । तद्वै हि प्रथममुपदधातीम-
 र्म्मा हिंस्रीर्दिपादं पशुमिति द्विपादा ऽएष पशुर्यत्पुरुषस्तं
 मा हिंस्रीरित्येतत्सहस्राक्षो मेधाय चीयमान ऽद्विति
 हिरण्यशकलेर्द्धा ऽएष सहस्राक्षो मेधायेत्यन्नायेत्येतत्त्र्यं-
 पैशुम्मेधमग्रे जुपस्वेति किम्पुरुषो वै मयुः किम्पुरुषमग्रे
 जुपस्वेत्येतत्त्रेण चिन्वानस्तन्वो निपीदेत्यात्मा वै तनू-

* वा. धी. सु. १२. ५. ११ ।

(१) सु० व० सं० अ० १३ व० ४० । (२) सु० व० सं० अ० १३ व० ४० ।

(३) सु० व० सं० अ० १३ व० ४० । (४) सु० व० सं० अ० १३ व० ४० ।

एतस्यां तद्दिश्येतौ पशू दधाति तस्मादेतस्यां दिश्येतौ
 पशू भूयिष्ठौ ॥ १५ ॥ गां चाजं च दक्षिणतः । एतस्यां
 तद्दिश्येतौ पशू दधाति तस्मादेतस्यां दिश्येतौ पशू भूयिष्ठौ
 ॥ १६ ॥ पयसि पुरुषमुपदधाति । पशवो वै पयो यजमानं
 तत्पशुषु प्रतिष्ठापयत्यादित्यं गवर्भं पयसा समङ्गधी-
 त्यादित्यो वा ऽएष गवर्भो यत्पुरुषस्तं पयसा समङ्गधी-
 स्येतत्सहस्रस्य प्रतिमां विश्वरूपमिति पुरुषो वै
 सहस्रस्य प्रतिमा पुरुषस्य ह्येव सहस्रं भवति परिवृङ्गधि
 हरसा माभिमथस्था' ऽइति पर्येनं वृहद्व्यर्चिषा मैनः
 हिंसरीरित्येतच्छतायुषं कृणुहि चीयमान' ऽइति पुरुषं
 तत्पशूनाथ शतायुं करोति तस्मात्पुरुष ऽएव पशूनाथ
 शतायुः ॥ १७ ॥ अथोत्तरतोऽश्श्वम् । 'घातस्य जृतिमिति
 घातस्य वा ऽएष जृतिर्यदुश्श्वो 'वृरुणस्य नाभिमिति
 वारुणो ह्यश्श्वोऽश्शवं जज्ञानः सरिरस्य मन्व्य' ऽइत्यापो वै
 सरिरमप्सुजा ऽउ वा ऽअश्श्वः 'शिशुं नदीनाथ हरिमद्रि-
 बुध्नमिति गिरिर्वा ऽअदिर्गिरिबुध्ना ऽउ वा ऽआपोऽग्ने
 मां हिंसरीः परमे व्योमन्नितीमे वै लोकाः परमं
 व्योमैषु लोकेष्वेनं मा हिंसरीरित्येतत् ॥ १८ ॥ अथ
 दक्षिणतो गाम् । 'अजस्रमिन्दुमरुपमिति सोमो वा

* का० श्रौ० सू० १७ ५ १७ ।

- (१) छ० य० स० अ० १३ क० ४१ । (२) छ० य० स० अ० १३ क० ४१ ।
 (३) छ० य० स० अ० १३ क० ४१ । (४) छ० य० स० अ० १३ क० ४१ ।
 (५) छ० य० स० अ० १३ क० ४२ । (६) छ० य० स० अ० १३ क० ४३ । (७) छ०
 य० स० अ० १३ क० ४२ । (८) छ० य० स० अ० १३ क० ४२ । (९) छ० य० स०
 अ० १३ क० ४२ । (१०) छ० य० स० अ० १३ क० ४३ ।

ऽइन्दुः स ह्यै सोमोऽजलो यद्गौर्भूर्गुण्युमि'ति भर्त्तरि-
 मित्येत'दग्निमीडे पूर्वचित्तिं नमोभिरित्याग्नेयो वै गौः
 पूर्वचित्तिमिति प्राञ्च१४ ह्यग्निमुद्धरन्ति प्राञ्चमुपचरन्ति
 'स पूर्वभिर्ऋतुशः कल्पमान' ऽइति यद्वा ऽएष
 चीयते तदेप पूर्वभिर्ऋतुशः कल्पते 'गां मां हिः-
 सीरदिति विराजमि'ति विराड्गौर्ऋतुं वै विराड्ऋतु-
 गौः ॥ १९ ॥ अथोत्तरतोऽविम् । 'वृरुत्रीं त्वष्टु-
 र्गुणस्य नाभिमि'ति वारुणी च हि त्वाष्ट्री चावि'रविं
 जज्ञानाथं रुजसः परस्ममादिति श्रोत्रं वै परः रुजो
 दिशो वै श्रोत्रं दिशः परः रुजो 'महीथं साहस्त्रीम-
 सुरस्य मायामि'ति महतीथं साहस्त्रीमसुरस्य माया-
 मित्येत'दग्ने मां हिःसीः परमे व्योमन्निती'मे वै लोकाः
 परमं व्योमैषु लोकेष्वेनं मा हिःसीरित्येतत् ॥ २० ॥
 अथ दक्षिणतोऽजम् । 'यो ऽर्धग्निरग्नेरद्वयजायते'त्य-
 ग्निर्वा ऽपुषोऽग्नेरद्वयजायत 'शोकार्थं पृथिव्या ऽउत वा
 दिवस्परी'ति यद्वा प्रजापतेः शोकादजायत 'तदिवश्च
 पृथिव्यै च शोकादजायत 'येन प्रजा विश्वकर्मा
 जजाने'ति वाग्वा ऽअजो वाचो वै प्रजा विश्वकर्मा
 जजान 'तमैग्ने हेडः परि ते वृणक्ति'ति यथैव यजुस्तथा

- (१) शु० य० सं० अ० १३ क० ४३ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ४३ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १३ क० ४३ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ४३ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १३ क० ४४ । (६) शु० य० सं० अ० १३ क० ४४ ।
 (७) शु० य० सं० अ० १३ क० ४४ । (८) शु० य० सं० अ० १३ क० ४४ ।
 (९) शु० य० सं० अ० १३ क० ४५ । (१०) शु० य० सं० अ० १३ क० ४५ ।
 (११) शु० य० सं० अ० १३ क० ४५ । (१२) शु० य० सं० अ० १३ क० ४५ ।

स्तेन चिन्वान् ऽआत्मानः संस्करुष्वेत्येतन्नमयुन्ते
 शुशुच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शुशुच्छत्वि'ति तन्नमयो च शुचं
 दधाति यं च द्वेष्टि तस्मिँश्च ॥ ३२ ॥ अथाइश्वस्य ।
 'इमं मां हिःसीरेकशफं पशुमित्येकशफो वा ऽएष पशु-
 र्यदुइश्वस्तं मा हिःसीरित्येत'स्कनिक्रदं वाजिनं वाजि-
 नेष्वि'ति कनिक्रदो वा ऽएष वाज्यु वाजिनेषु 'गौर-
 मारण्यमनु ते दिशामी'ति तदस्मै गौरमारण्यमनुदि-
 शति 'तेन चिन्वानस्तन्वो निपीदे'ति तेन चिन्वान्-
 ऽआत्मानः संस्करुष्वेत्येत'द्रौरं ते शुशुच्छतु यं द्विष्मस्तं
 ते शुशुच्छत्वि'ति तद्रौरे च शुचं दधाति यं च द्वेष्टि
 तस्मिँश्च ॥ ३३ ॥ अथ गोः । 'इमः साहस्रः शतधार-
 मुत्समि'ति साहस्रो वा ऽएष शतधार ऽउत्सो यद्गौ'र्व्य-
 न्यमानः सरिरस्य मूळ्य' ऽडुतीमे वै लोकाः सरिरमुपजी-
 व्यमानेषु लोकेष्वित्येत'इघृतं दुर्हानामदिति जनाये'ति
 घृतं वा ऽएषादितिर्जनाय दुहे'ऽग्ने मां हिःसीः परमे
 व्योमन्नि'तीमे वै लोकाः परमं व्योमैषु लोकेष्वेनं
 मा हिःसीरित्येतद् 'गवयमारण्यमनु ते दिशामी'ति
 तदस्मै गवयमारण्यमनुदिशति 'तेन चिन्वानस्तन्वो
 निपीदे'ति तेन चिन्वान् ऽआत्मानः संस्करुष्वेत्येतद्-

- (१) छ० य० स० अ० १३ क० ४७ । (२) छ० य० स० अ० १३ क० ४८ ।
 (३) छ० य० स० अ० १३ क० ४९ । (४) छ० य० स० अ० १३ क० ५० ।
 (५) छ० य० स० अ० १३ क० ५१ । (६) छ० य० स० अ० १३ क० ५२ ।
 (७) छ० य० स० अ० १३ क० ५३ । (८) छ० य० स० अ० १३ क० ५४ ।
 (९) छ० य० स० अ० १३ क० ५५ । (१०) छ० य० स० अ० १३ क० ५६ ।
 (११) छ० य० स० अ० १३ क० ५७ । (१२) छ० य० स० अ० १३ क० ५८ ।

‘गवयं ते शुश्रुच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शुश्रुच्छत्वि’ति तद्
 गवये च शुचं दधाति यं च द्वेष्टि तस्मिँश्च ॥ ३४ ॥
 अथावेह । ‘इममूर्णायुमि’त्यूर्णावलमित्येतद्वरुणस्य नाभि
 मि’ति वारुणो ह्यवि’स्त्वचं पशूनां द्विपदां चतुष्पदामि’
 त्युभयेषां ह्येष पशूनां त्वद्विपदां च चतुष्पदां च
 ‘स्वष्टे’ प्रजानां प्रथमं जनित्रमि’त्येतच्च त्वष्टा प्रथमद्व
 रूपं विचकाराग्ने मा हिंसीह परमे व्योमस्त्रि’तीमे
 वै लोकाः परमं व्योमेषु लोकेष्वेन मा हिंसीरित्येत-
 ‘दुष्ट्रमारण्यमनु ते दिशामी’ति तदस्मा ऽदुष्ट्रमारण्य-
 मनुदिशति ‘तेन चिन्वानस्तन्वो निपीद्रे’ति तेन चिन्वान-
 ऽआत्मानह संस्करुष्वेत्येतदुष्ट्रं ते शुश्रुच्छतु यं द्विष्मस्तं
 ते शुश्रुच्छत्वि’ति तदुष्ट्रे च शुचं दधाति यं च द्वेष्टि
 तस्मिँश्च ॥ ३५ ॥ अथाजस्य । ‘अजो ह्यग्नेरजनिष्ट
 शोकादि’ति यद्वै प्रजापतेह शोकादजायत तदग्नेह शोका-
 दजायत ‘सो ऽअपश्यज्जनितारमग्र’ ऽइति प्रजापतिर्वै
 जनित्वा सोऽपश्यत्प्रजापतिमग्र ऽइत्येतत्तेन देवा देवता-
 मग्रमायत्रि’ति वाग्वा ऽअजो वाचो वै देवा देवता-
 मग्रमायस्तेन ‘रोहमायन्नुप मेध्यास’ ऽइति स्वर्गो वै

- (१) सु० य० सं० अ० १३ क० ४१ । (२) सु० य० सं० अ० १३ क० ५० ।
 (३) सु० य० सं० अ० १३ क० ५० । (४) सु० य० सं० अ० १३ क० ५० ।
 (५) सु० य० सं० अ० १३ क० ५० । (६) सु० य० सं० अ० १३ क० ५० ।
 (७) सु० य० सं० अ० १३ क० ५० । (८) सु० य० सं० अ० १३ क० ५० ।
 (९) सु० य० सं० अ० १३ क० ५० । (१०) सु० य० सं० अ० १३ क० ५१ ।
 (११) सु० य० सं० अ० १३ क० ५१ । (१२) सु० य० सं० अ० १३ क० ५१ ।
 (१३) सु० य० सं० अ० १३ क० ५१ ।

लोको रोहस्तेन स्वर्गं लोकमायन्नूप मेद्ध्यास ऽडृत्येतच्छर-
 भमारण्यमनु ते दिशामी'ति तदस्मै शरभमारण्यमनु-
 दिशति 'तेन चिन्वानस्तन्वो निषीद्वे'ति तेन चिन्वान-
 ऽआत्मानं संस्करुष्वेत्येतच्छरंभं ते शुशुच्छतु यं द्विप्मस्तं
 ते शुशुच्छस्वि'ति तच्छरभे च शुचं दधाति यं च द्वेषि
 तस्मिदश्च ॥ ३६ ॥ तदाहुः । यां वै तस्प्रजापतिरेतेषां
 पशूनां शुचं पाप्मानमपाहँस्त ऽएते पञ्च पशवो-
 ऽभवँस्त ऽएत ऽउत्क्रान्तमेधा ऽअमेद्ध्या ऽअयज्ञियास्तेषां
 ब्राह्मणो नाश्रीयात्तानेतस्यां दिशि दधाति तस्मादेतस्यां
 दिशि पर्जन्यो न वृषुको यत्रैते भवन्ति ॥ ३७ ॥
 प्रत्येत्याग्निमुपतिष्ठते * । एतद्वा ऽएतदुयथायथं करोति
 यदग्नौ सामिचिते वहिर्वेद्येति तस्मा ऽएवैतन्निहृते-
 ऽहिंसया ऽआग्नेरुयाश्च ऽएवैतन्निहनुते गायत्र्या
 † गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मा-
 ऽएतन्निहनुतेऽनिरुक्तया सर्वं वा ऽअनिरुक्तं सर्वेणैवास्मा-
 ऽएतन्निहनुते यविष्टवत्यैतद्धास्य प्रियं धाम यद्यविष्ट-
 ऽडुति यद्वै जात ऽइदं सर्वमयुवत तस्माद्यविष्टं ॥ ३८ ॥
 'स्वं यैविष्ट दाशुप' ऽडुति । यजमानो वै दाश्वान्नुँ
 पाही'ति मनुष्या वै नरं 'शृणुधी गिर' ऽडुति शृणु

(१) शु० य० स० अ० १३ क० ५१ । (२) शु० य० स० अ० १३ क० ५१ ।

(३) शु० य० स० अ० १३ क० ५१ ।

* का० श्रौ० सू० १७ ६ १ ।

† 'गायत्रो' इति 'ग' पाठ ।

(४) शु० य० स० अ० १३ क० ५२ । (५) शु० य० स० अ० १३ क० ५२ ।

(६) शु० य० स० अ० १३ क० ५२ ।

न ऽइमांश्च स्तुतिमित्येतद्रक्षां तोकमुत्तमने'ति प्रजा वै
 तोकः रक्ष प्रजां चात्मानं चेत्येतत् ॥ ३९ ॥ आरु-
 ह्यार्शिं जघनेन स्वयमातृणां परीत्यापस्या ऽउपद-
 धाति । आप ऽएता यदपस्या ऽअथ वा ऽएतेभ्यः
 पशुभ्य ऽआप ऽउत्क्रान्ता भवन्ति तद्यदपस्या ऽउप-
 दधात्येष्वेवैतत्पशुष्वपो दधात्यनन्तर्हिताः पशुभ्य ऽउप-
 दधात्यनन्तर्हितास्तत्पशुभ्योऽपो दधाति पञ्च-पञ्चो-
 पदधाति पञ्च ह्येते पशवः सर्वत ऽउपदधाति सर्वत-
 ऽएवैष्वेतदपो दधाति ॥ ४० ॥ तथाः पञ्चदश पूर्वाः ।
 ता ऽअपस्या वृज्जो वा ऽआपो वृज्जः पञ्चदशस्तस्माद्ये-
 नापो यन्न्यपैव तत्र पाप्मानं गच्छन्ति वृज्जो ह्यैव तस्या-
 र्द्धस्य पाप्मानमपहन्ति तस्माद्द्वर्षत्यध्रावृतो ब्रजेदयं मे
 वृज्जः पाप्मानमपहनदिति ॥ ४१ ॥ अथ याः पञ्चोत्तराः ।
 ताश्छन्दस्याः पशवो वै छन्दांश्च्यन्नं पशवोऽन्नमु पशो-
 र्मांश्चसमथ वा ऽएतेभ्यः पशुभ्यो मांश्सान्युत्क्रा-
 न्तानि भवन्ति तद्यच्छन्दस्या ऽउपदधात्येष्वेवैतत्पशुषु मांश्-
 सानि दधात्यनन्तर्हिताः पशुभ्य ऽउपदधात्यनन्तर्हि-
 तानि तत्पशुभ्यो मांश्सानि दधात्यन्तरा ऽअपस्या
 भवन्ति वाह्याश्छन्दस्या ऽअन्तरा ह्यापो वाह्यानि मांश्-
 सानि ॥ ४२ ॥ तदाहुः । यदिमा ऽआप ऽएतानि
 मांश्सान्यथ क त्वक् क लोमेत्यन्नं वाव पशोस्त्वगन्नं
 लोम तद्यच्छन्दस्या ऽउपदधाति सैव पशोस्त्वक्छोमाथो

यान्न्यमून्युखायामजलोमानि तानि लोमानि वाह्योखा
 भवत्यन्तराणि पशुशीर्षाणि वाह्यानि हि लोमान्यन्तर-
 ऽआत्मा यदीतरेण यदीतरेणेति ह स्माह शाण्डिल्यः
 सर्वानेव वयं कृत्स्नाद्गपशून्सँस्कुर्म ऽइति ॥ ४३ ॥
 यद्वेवापस्या ऽउपदधाति * । प्रजापतेर्विस्त्रस्ताद्वाप ऽआयँ-
 स्तास्वितास्वविशद्यद्विशत्तस्माद्विदशतिस्ता ऽअस्याहु-
 लिब्योऽद्ध्यस्त्रवन्नतो वा ऽअहुलयोऽन्तत ऽएवास्मात्ता-
 ऽआप ऽआयन् ॥ ४४ ॥ स यद् स प्रजापतिर्व्यस्त्रद-
 सत । अयमेव स योऽयमग्निश्चीयतेऽथ या ऽअस्मात्ता-
 ऽआप ऽआयन्नेतास्ता ऽअपस्वास्तद्यदेता ऽउपदधाति या-
 ऽएवास्मात्ता ऽआप ऽआयँस्ता ऽअस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति
 तस्मादेता ऽअत्रोपदधाति ॥ ४५ ॥ 'अपां त्वेमन्त्सादया-
 मी'ति । वायुर्वा ऽअपामेम यद्वा ह्येवैप ऽइतश्चेतश्च
 वात्यथापो यन्ति वायौ ताथ सादयति ॥ ४६ ॥ 'अपां
 त्वोन्नन्त्सादयामी'ति । ओषधयो वा ऽअपामोद्य यत्र
 ह्याप ऽउन्दुन्त्यस्तिष्ठन्ति तदोषधयो जायन्त ऽओषधिषु
 ताथ सादयति ॥ ४७ ॥ 'अपां त्वा भस्मन्त्सादयामी'ति ।
 अब्रं वा ऽअपां भस्माब्ध्रे ताथ सादयति ॥ ४८ ॥
 'अपां त्वा ज्योतिषि सादयामी'ति । विद्युद्वा ऽअपां ज्योति-
 र्विद्युति ताथ सादयति ॥ ४९ ॥ 'अपां त्वायने सादया-

* का० शी० सू० १५. १ २ ।

(१) पु० य० सं० अ० १३ क० ५३ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३ ।

(३) पु० य० ग० अ० १३ क० ५३ । (४) पु० य० सं० अ० १३ क० ५३ ।

(५) पु० य० ग० अ० १३ क० ५३ ।

मी'ति । इयं वा ऽअपामुचनमस्याथ ह्यापो यन्त्यस्यां
 ताथ सादयति तद्या ऽअस्यैतेवभ्यो रूपेवभ्य ऽआप-
 ऽआयँस्ता ऽअस्मिन्नेतत्प्रतिदधात्यथो ऽएतान्नेवास्मिन्नेत-
 द्रूपाणि दधाति ॥ ५० ॥ 'अर्णवे त्वा सदनं सादयामी'ति ।
 प्राणो वा ऽअर्णवः प्राणे ताथ सादयति ॥ ५१ ॥ 'समुद्दे
 त्वा सदनं सादयामी'ति । मनो वै समुद्दो मनसो वै
 समुद्दाद्वाचाब्भ्या देवास्त्रयीं विद्यां निरखनस्तदेव श्लोको-
 ऽवभ्युक्तो ये समुद्दान्निरखनन्देवास्तीक्ष्णाभिरुविभ्रभिः
 सुदेवो ऽअथ तद्विद्याद्यत्र निर्वपणं दधुरिति मनः समुद्दो
 वाक्तीक्ष्णाविभ्रस्त्रयी विद्या निर्वपणमेतदेव श्लोकोऽवभ्युक्तो
 मनसि ताथ सादयति ॥ ५२ ॥ 'सरिरे त्वा सदनं
 सादयामी'ति । वाग्वै सरिरं वाचि ताथ सादयति
 ॥ ५३ ॥ 'अपां त्वा क्षये सादयामी'ति । चक्षुर्वा ऽअपां
 क्षयस्तत्र हि सर्वदेवापः क्षियन्ति चक्षुषि ताथ
 सादयति ॥ ५४ ॥ 'अपां त्वा सुधिषि सादयामी'-
 ति । श्रोत्रं वा ऽअपाथ सुधिः श्रोत्रे ताथ सादयति
 तद्या ऽअस्यैतेवभ्यो रूपेवभ्य ऽआपऽआयँस्ता ऽअस्मि-
 न्नेतत्प्रतिदधात्यथो ऽएतान्नेवास्मिन्नेतद्रूपाणि दधाति
 ॥ ५५ ॥ 'अपां त्वा सदनं सादयामी'ति । द्यौर्वा-
 ऽअपाथ सदनं दिवि ह्यापः सन्ना दिवि ताथ

(१) शु० ग० सं० अ० १३ क० ५३ । (२) शु० ग० सं० अ० १३ क० ५३ ।
 (३) शु० ग० सं० अ० १३ क० ५३ । (४) शु० ग० सं० अ० १३ क० ५३ ।
 (५) शु० ग० सं० अ० १३ क० ५३ । (६) शु० ग० सं० अ० १३ क० ५३ ।

सादयति ॥ ५६ ॥ 'अपां त्वा सधस्सथे सादयामीति ।
 अन्तरिक्षं वा ऽअपाथ् सधस्सथमन्तरिक्षे ताथ् सादयति
 ॥ ५७ ॥ 'अपां त्वा योनौ सादयामीति । समुद्रो वा-
 ऽअपां व्योनिः समुद्रे ताथ् सादयति ॥ ५८ ॥ 'अपां त्वा
 पुरीषे सादयामीति । सिकता वा ऽअपां पुरीषः सिकतासु
 ताथ् सादयति ॥ ५९ ॥ 'अपां त्वा पाथसि सादयामीति ।
 अन्नं वा ऽअपां पाथोऽन्ने ताथ् सादयति तथा ऽअस्यै-
 तेऽभ्यो रूपेऽभ्य ऽआप ऽआयँस्ता ऽअस्मिन्नेऽप्रतिदधात्यथो-
 ऽएतान्येवास्मिन्नेतद्रूपाणि दधाति ॥ ६० ॥ 'गार्धत्रेण
 त्वा च्छन्दसा सादयामि । त्रैष्टुभेन त्वा च्छन्दसा
 सादयामि जागतेन त्वा च्छन्दसा सादयाम्यानुष्टुभेन
 त्वा च्छन्दसा सादयामि पाङ्क्तेन त्वा च्छन्दसा सादया-
 मीति तथा ऽअस्यैतेऽभ्यश्छन्दोऽभ्य ऽआप ऽआयँस्ता-
 ऽअस्मिन्नेतःप्रतिदधात्यथो ऽएतान्येवास्मिन्नेतच्छन्दाथ्-
 सि दधाति ॥ ६१ ॥ ता ऽएता ऽअङ्गुलयः । ताः
 सर्वत ऽउपदधाति सर्वतो हीमा ऽअङ्गुलयो तेषूपद-
 धात्यन्तेषु हीमा ऽअङ्गुलयश्चतुर्द्वोपदधाति चतुर्द्वा
 हीमा ऽअङ्गुलयः पञ्च-पञ्चोपदधाति पञ्च-पञ्च हीमा
 ऽअङ्गुलयो नानोपदधाति नाना हीमा ऽअङ्गुलयः

- (१) शु० य० स० अ० १३ क० ५३ । (२) 'गु० य० स० अ० १३ क० ५३ ।
 (३) गु० य० स० अ० १३ क० ५३ । (४) शु० य० स० अ० १३ व० ५३ ।
 (५) शु० य१ स० अ० १३ क० ५३ ।

सकुरसादयति समानं तत्करोति तस्मात्समानसम्बन्धनाह ॥ ६२ ॥ (B)

पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे चतुर्थः प्रपाठकः ॥४॥ कण्डिकासंख्या १००॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

नै हस्तिपदे नाग सप्तमं काण्डं समाप्तम् ॥ ७ ॥

(B) एतद्ब्राह्मणस्य विषया शतपथब्राह्मणस्य कण्डे यथा—सा० पं० १. ५. १-४; कण्ड० सं० १६. ११-१८; कपि० पं० ३५. ८, ९; मै० सं० ११. ५. १५, १८; ऐ० सं० ४. २. ९, १. १।

† शतपथब्राह्मणे कण्डिकासंख्या ॥ १९८ ॥

अथ चित्तिनामाटकं काण्डम्

अस्मिन् काण्डे प्रतिपाद्या विषयाः— प्राणभृत्संज्ञकेष्टकोपधानम्, आश्विनी-
ष्टकोपधानादि, स्वयमातृणाद्युपधानम्, विश्वज्योतिर्ऋतव्याद्युपधा-
नम्, स्तोमभागाद्युपधानम्, स्तोमचित्यर्थवादः, असपत्नाद्युप-
धानम्, ऋतव्याद्यर्थवादादि, इष्टकाप्रमाणम्, पुरीषनिवा-
पादि, सुरर्णशकलसहस्रेण प्रोक्षणादिकं चेति ।

[प्राणभृत्संज्ञकेष्टकोपधानम्]

ॐ ॥ प्राणभृत ऽउपदधाति । प्राणा वै प्राणभृतः
प्राणानेवैतदुपदधाति ताः अथमायां चिता ऽउपदधाति
पूर्वाद्धि ऽएषोऽग्नेर्यत्प्रथमा चितिः पुरस्तात्तप्राणान्द-
धाति तस्मादिमे पुरस्तात्प्राणाः ॥ १ ॥ ता दश-
दशोपदधाति । दश वै प्राणा यदु वा ऽअपि बहु-
कृत्वो दश-दश दशैव तत्पञ्चकृत्वो दश-दशोपदधाति
पञ्च वा ऽएताश्चशूनुपदधाति दश-दश वा ऽएकैकस्मि-
न्पशौ प्राणास्तदेषु सर्वेषु प्राणान्दधात्यनन्तर्हिताः पशु-
वभ्य ऽउपदधात्यनन्तर्हितास्तत्पशुवभ्यः प्राणान्दधाति
सर्वत ऽउपदधाति सर्वत ऽएवैष्वेतत्प्राणान्दधाति ॥ २ ॥
यद्वेव प्राणभृत ऽउपदधाति । प्रजापतेर्विस्त्रस्तात्प्राणा-
ऽउदक्रामन्देवता भूत्वा तानब्रवीदुप मेत प्रति म-
ऽएतद्धत्त येन मे यूयमुदक्रामिष्येति स वै तदुन्नः
सृजस्व युक्ते वयं पश्यन्त ऽउपवसामेति ते वा ऽउभये

सृजामहा ऽइति तथेति ते प्राणाश्च प्रजापतिश्चै-
तदुन्नमसृजन्तैताः प्राणभूतः ॥ ३ ॥ स * पुरस्तादुप-
दधाति ।, 'अयं पुरो भुव' ऽइत्यग्निर्वै पुरस्तद्यत्तमाह पुर-
ऽइति प्राञ्च७ ह्यग्निमुद्धरन्ति प्राञ्चमुपचरन्त्यथ यद्भुव-
ऽइत्याहाग्निर्वै भुवोऽग्नेर्हीदः सर्वं भवति प्राणो हाग्नि-
वर्मत्वा पुरस्तात्तस्यौ तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ ४ ॥ 'तस्यै
प्राणो भौवायन' ऽइति । प्राणं तस्माद्द्रुपादग्नेर्निरमिमीत
'वसन्तः प्राणायन' ऽइति वसन्तमृतुं प्राणान्निरमिमीत
'गायत्री वासन्ती'ति गायत्रीं छन्दो वसन्तादृतोर्निर-
मिमीत 'गायत्र्यै गायत्रमि'ति गायत्र्यै छन्दसो गायत्रः
साम निरमिमीत 'गायत्रादुपांशुरिति गायत्रात्सामन्न-
ऽउपांशुं ग्रहं निरमिमीतो'पांशोस्त्रिवृद्वित्युपांशो-
र्ग्रहास्त्रिवृतं स्तोमं निरमिमीत 'त्रिवृतो रथन्तरमि'
त्रिवृत स्तोमाद्रथन्तरं पृष्ठं निरमिमीत ॥ ५ ॥ 'वसिष्ठ
ऽऋषिरिति । प्राणो वै वसिष्ठ ऽ पिष्यद्वै नु ऽश्रेष्ठस्तेः
वसिष्ठोऽथो यद्भस्तृतमो वसति तेनो ऽएव वसिष्ठः
'प्रजापतिग्रहीतया स्वये'ति प्रजापतिस्त्वष्टया स्वयेत्येत-
'त्प्राणं गृह्णामि प्रजावभ्य' ऽइति प्राणं पुरस्तात्प्रा-

* का० प्री० सू० १७ ६ ३ ।

- (१) शु० य० स० अ० १३ क० ५४ । (२) शु० य० स० अ० १३ क० ५४ ।
(३) शु० य० स० अ० १३ क० ५४ । (४) शु० य० स० अ० १३ क० ५४ ।
(५) शु० य० स० अ० १३ क० ५४ । (६) शु० य० स० अ० १३ क० ५४ ।
(७) शु० य० स० अ० १३ क० ५४ । (८) शु० य० स० अ० १३ क० ५४ ।
(९) शु० य० स० अ० १३ क० ५४ । (१०) शु० य० स० अ० १३ क० ५४ ।
(११) शु० य० स० अ० १३ क० ५४ ।

पादयत नानोपदधाति ये नानाकामाः प्राणे
 तस्तद्दधाति सकृत्सादयत्येकं तंप्राणं करोत्यथ
 यन्नाना सादयेत्प्राणः ह विच्छिन्द्यात्सैया त्रिवृद्विष्टका
 यजुः सादनः सूददोहास्तत्रिवृद्विष्टकाश्चिन्व्यावानश्चिन्व्याव-
 त्यस्य मात्रा तावत्तत्कृत्योपदधाति ॥ ६ ॥ अथ दक्षि-
 णतः । 'अयं दक्षिणा विश्वकर्म्म'त्ययं वै वायुर्विश्वकर्म्मा
 योऽयं पवत ऽएष हीदः सर्वं करोति तद्यत्तमाह
 दक्षिणेति तस्मादेप दक्षिणेव भूयिष्टं वाति मनो ह
 वायुर्भूत्वा दक्षिणतस्तस्थौ तदेव तद्द्रुपमुपदधाति ॥ ७ ॥
 * 'तस्य मनो वैश्वकर्म्मणामि'ति । मनस्तस्माद्द्रुपाद्वायो-
 र्निरमिमीत 'ग्रीष्मो मानस' ऽइति ग्रीष्ममृतुं मनसो
 निरमिमीत 'त्रिष्टुभ्यैष्मी'ति त्रिष्टुभं छन्दो ग्रीष्मा-
 दृतोर्निरमिमीत 'त्रिष्टुभः स्वारमि'ति त्रिष्टुभश्छन्दसः
 स्वारः साम निरमिमीत 'स्वारादन्तर्व्याम' ऽइति
 स्वारात्साम्नोऽन्तर्व्यामं ग्रहं निरमिमीता'न्तर्व्यामाहंपञ्च-
 दश' ऽइत्यन्तर्व्यामाद् ग्रहारपञ्चदशथं स्तोमं निरमि-
 मीत 'पञ्चदशाद् बृहदिति पञ्चदशास्तोमाद् बृहत्पृष्टं
 निरमिमीत ॥ ८ ॥ 'भरद्वाज ऽऋषिरिति । मनो वै
 भरद्वाज ऽऋषिरन्नं वाजो यो वै मनो विभर्त्ति सोऽन्नं

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ५५ ।

* अत्र शतम् ४३०० ॥

(२) शु० य० सं० अ० १३ क० ५५ (३) शु० य० सं० अ० १३ क० ५५ ।

(४) शु० य० सं० अ० १३ क० ५५ । (५) शु० य० सं० अ० १३ क० ५५ ।

(६) शु० य० सं० अ० १३ क० ५५ । (७) शु० य० सं० अ० १३ क० ५५ ।

(८) शु० य० सं० अ० १३ क० ५५ । (९) शु० य० सं० अ० १३ क० ५५ ।

वाजं भरति तस्मान्मनो भरद्वाज ऽऋषिः प्रजापति-
 गृहीतया स्वयेति प्रजापतिसृष्ट्या स्वयेत्येतन्मनो
 गृह्णामि प्रजाभ्यः ऽइति मनो दक्षिणतः प्रापादयत
 नानोपदधाति ये नानाकामा मनसि ताँस्तदधाति सकृ-
 त्सादयत्येकं तन्मनः करोत्यथ यज्ञाना सादयेन्मनो ह
 विच्छिन्द्यात्सैषा त्रिवृद्विष्टका तस्योक्तो बन्धुः ॥ १ ॥ (A)

प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

अथ † पश्चात् । 'अयं पश्चाद्विश्वव्यचा' ऽइत्यसौ
 वा ऽआदित्यो विश्वव्यचा यदा ह्येवैष ऽउदेत्यथेदः
 सर्वं व्यचो भवति तद्यत्तमाह पश्चादिति तस्मादेतं
 प्रत्यञ्चमेव यन्तं पश्यन्ति चक्षुर्हादित्यो भूत्वा पश्चा-
 त्स्थौ तदेव तद्द्रुपमुपदधाति ॥ १ ॥ 'तस्य चक्षुर्व-
 श्वव्यचसमिति । चक्षुस्तस्माद्द्रुपादादित्यान्निरमिमीत
 'वैर्षाश्चाक्षुष्य' ऽइति वर्षा ऽऋतुं चक्षुषो निरमिमीत
 'जगती वर्षा'ति जगतीं छन्दो वर्षाभ्य ऽऋतोर्निरमिमीत
 'जगत्या ऽऋक्सममिति जगत्यै च्छन्दस ऽऋक्समः
 साम निरमिमीत'वर्षर्माच्छुक्र' ऽइत्यृक्समात्साम्भनः शुक्रं

(१) सु० य० सं० अ० १३ क० ५५ । (२) सु० य० सं० अ० १३ क० ५५ ।

(A) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— वा० ए० १०. १. १; षट्० सं०
 १६. १९; कनि० ष० २५. ९; मै० सं० ११. ७ १९; तै० सं० ४. ३. २ ।

* वा० धी० सू० १०. १. ४ ।

(३) सु० य० सं० अ० १३ क० ५६ । (४) सु० य० सं० अ० १३ क० ५६ ।

(५) सु० य० सं० अ० १३. ५६ । (६) सु० य० सं० अ० १३ क० ५६ ।

(७) सु० य० सं० अ० १३ क० ५६ । (८) सु० य० सं० अ० १३ क० ५६ ।

ग्रहं निरमिमीत 'शुक्रात्सप्तदश' ऽइति शुक्राद् ग्रहात्सप्त-
दशत्वं स्तोमं, निरमिमीत 'सप्तदशाद्वैरूपमिति' सप्तदशा-
स्तोमाद्वैरूपं पृष्ट्वं निरमिमीत ॥ २ ॥ 'जमुदग्निर्ऋषि-
रिति । चक्षुर्वै जमुदग्निर्ऋषिर्यदेनेन जगत्पश्यत्यथो
मनुते तस्माच्चक्षुर्जमुदग्निर्ऋषिः 'प्रजापतिग्रहीतया
त्वये'ति प्रजापतिस्पृष्टया त्वयेत्येतच्चक्षुर्गृह्णामि प्रजाब्ज्य'
ऽइति चक्षुः पश्चात्प्रापादयत * नानोपदधाति 'ये
नानाकामाश्चक्षुषि तांस्तदधाति सकृत्सादयत्येकं
तच्चक्षुः करोत्यथ यन्नाना सादयेच्चक्षुर्हं विच्छिन्द्यात्सैषा
त्रिवृद्विष्टका तस्योक्तोऽवन्धुः ॥ ३ ॥' अथोत्तरतः ।
'इदमुत्तरात्स्वरिति' दिशो वा ऽउत्तरात्तद्यत्ता ऽआहोत्तरा-
दित्युत्तरा ह्यस्मात्सर्वस्माद्दिशोऽथ यस्स्वरित्याह स्वर्गो
हि लोको दिशः श्रोत्रं ह दिशो भूत्वोत्तरतस्तस्थौ
तदेव तद्द्रूपमुपदधाति ॥ ४ ॥ 'तस्यं श्रोत्रं सौमिति' ।
श्रोत्रं तस्माद्द्रूपाद्दिग्भ्यो निरमिमीत 'शरच्छौत्री'ति शरः
दमृतुत्वं श्रोत्रान्निरमिमीतानुष्टुप्शारदीत्यनुष्टुभं छन्दः
शरद ऽऋतोर्निरमिमीता'नुष्टुभं ऽपेडमि'त्यनुष्टुभश्छन्दस-
ऽपेडः साम निरमिमीति'डोऽमन्थी'त्यैडात्साम्नो मन्थिनं
ग्रहं निरमिमीत 'मन्थिनं ऽपकविदश' ऽइति मन्थिनो

(१) छ० य० सं० अ० ११ व० ५६ । (२) छ० य० सं० अ० ११ व० ५६ ।

(३) छ० य० सं० अ० ११ व० ५६ । (४) छ० य० सं० अ० ११ व० ५६ ।

(५) छ० य० सं० अ० ११ व० ५६ । * 'यन्त' इति 'त' पुलके ।

(६) छ० य० सं० अ० ११ व० ५७ । (७) छ० य० सं० अ० ११ व० ५७ ।

(८) छ० य० सं० अ० ११ व० ५७ । (९) छ० य० सं० अ० ११ व० ५७ ।

(१०) छ० य० सं० अ० ११ व० ५७ । (११) छ० य० सं० अ० ११ व० ५७ ।

(११) छ० य० सं० अ० ११ व० ५७ ।

ग्रहादेकविंशत्यं स्तोमं निरमिमीतैकविंशद्द्वैराजमित्ये-
कविंशत्स्तोमाद्वैराजं पृष्ठं निरमिमीत ॥ ५ ॥ 'विश्वामि-
मिन्न ऽऋषिरिति । श्रोत्रं वै विश्वामिन्न ऽऋषिर्यदेनेन
सर्वतः शृणोत्यथो यदस्मै सर्वतो मित्रं * भवति तस्माच्छ्रोत्रं
विश्वामिन्न ऽऋषिः 'प्रजापतिर्गृहीतया त्वये'ति प्रजापति-
सृष्ट्या त्वयेत्येतच्छ्रोत्रं गृह्णामि प्रजाबन्ध' ऽइति
श्रोत्रमुत्तरतः प्रापादयत नानोपदधाति ये नानाकामाः
श्रोत्रे तास्तदधाति सकृत्सादयत्येकं तच्छ्रोत्रं करोत्यथ
यन्नाना सादयेच्छ्रोत्रं' ह विच्छिन्द्यात्सैषा त्रिवृद्विष्टका
तस्योक्तो बन्धुः ॥ ६ ॥ अथ मन्त्रे । 'इयमुपरि मति-
रिति चन्द्रमा वा ऽउपरि तद्यत्तमाहोपरीत्युपरि 'हि
चन्द्रमा ऽअथ यन्मतिरित्याह वाग्वै मतिर्वाचा हीदः सर्वं
मनुते वाग्व चन्द्रमा भूत्वोपरिष्ठात्तस्थौ तदेव तद्द्रुपमुप-
दधाति ॥ ७ ॥ 'तस्यै वाङ्मात्ये'ति । वाचं तस्माद्द्रुपा-
चन्द्रमसो निरमिमीत 'हेमन्तो वाञ्छ्य' ऽइति हेमन्तमृतुं
वाचो निरमिमीत 'पङ्क्तिर्हेमन्ती'ति पङ्क्तिं छन्दो
हेमन्तादृतोर्निरमिमीत 'पङ्क्त्यै निधनवद्वि'ति पङ्क्त्यै
छन्दसो निधनवत्साम निरमिमीत 'निधनवतं ऽआग्रयण'
ऽइति निधनवतः साम्न ऽआग्रयणं ग्रहं निरमिमीत।

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ५० । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ५० ।

* 'ति भवति' इति 'ख' पाठः ।

(३) शु० य० सं० अ० १३ क० ५० । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ५० ।

(५) शु० य० सं० अ० १३ क० ५० । (६) शु० य० सं० अ० १३ क० ५० ।

(७) शु० य० सं० अ० १३ क० ५० । (८) शु० य० सं० अ० १३ क० ५० ।

(९) शु० य० सं० अ० १३ क० ५० । (१०) शु० य० सं० अ० १३ क० ५० ।

ग्रयणात्त्रिणवद्यस्त्रिंशद्वि'त्याग्रयणाद्' प्रहात्त्रिणवद्य-
यत्त्रिंशौ स्तोमौ निरमिमीत त्रिणवद्य'त्त्रिंशद्व्याथं
शाकरैवते' ऽइति त्रिणवद्यस्त्रिंशद्व्याथं स्तोमाद्व्याथं
शाकरैवते पृष्ठे निरमिमीत ॥ ८ ॥ 'विश्वकर्म ऽऋषि-
रिति । वाग्वै विश्वकर्मर्षिर्वाचा हीदः सर्वं कृतं तस्मा-
द्वाग्विश्वकर्मर्षिः 'प्रजापतिगृहीतया त्वये'ति प्रजापति-
सृष्टया त्वयेत्येतद्वाचं गृह्णामि प्रजावभ्य' ऽइति वाच-
मुपरिष्ठात्प्रापादयत नानोपदधाति ये नानाकामा वाचि
तांस्तदधाति सकृत्सादयत्येकां तद्वाचं करोत्यथ यन्नाना
सादयेद्वाचः ह विच्छिन्यास्तेषां त्रिवृदिष्टका तस्योक्तो
वृन्दुः ॥ ९ ॥ एतद्वै तदुन्नम् । यत्तत्प्राणाश्च प्रजापति-
श्चासृजन्तैतावान्न्वै सर्वौ यजोऽथ ज उ देवानामन्नम्
॥ १० ॥ ता दशः दशोपदधाति । दशाक्षरा विराद्विराड्
कृत्स्नमन्नः सर्वमेवास्मिन्नेतत्कृत्स्नमन्नं दधाति सर्वत-
ऽउपदधाति सर्वत ऽएवास्मिन्नेतत्कृत्स्नमन्नं दधाति ता
हेता विराज ऽएताऽप्राणाद्विव्रति यत्प्राणाद्विव्रति
तस्मात्प्राणभृतः ॥ ११ ॥ (B)

प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

- (१) सु० य० १० अ० १३ क० ५८ । (२) सु० य० १० अ० १३ क० ५८ ।
(३) सु० य० १० अ० १३ क० ५८ । (४) सु० य० १० अ० १३ क० ५८ ।
(५) सु० य० १० अ० १३ क० ५८ ।
(B) एतद्ब्राह्मणस्या विपदा धन्यताऽऽनुत्पन्न्यन्ते यथा—का० ए० १० १. १; कठ०
१०. १६. १६, कपि० १५ १, मं० ए० ११ ७ ११, से० १४ १. १. १ ।

[प्राणभृच्छब्दनिर्वचनम्, तत्सुतिश्च]

तदाहुः । किं प्राणाः किं प्राणभूत इति प्राणा
 ऽएव प्राणा ऽअङ्गानि प्राणभृत्यङ्गानि हि प्राणान्निवृञ्चति
 प्राणास्त्वेव प्राणा ऽअन्नं प्राणभृदुन्नतः हि प्राणाश्विभर्त्ति
 ॥ १ ॥ तदाहुः । कथमस्यैताः सर्वाः प्राजापत्या
 भवन्तीति यदेव सर्वास्वाह प्रजापतिगृहीतया त्वयेत्येवमु
 हास्यैताः सर्वाः प्राजापत्या भवन्ति ॥ २ ॥ तदाहुः ।
 यद् * ग्राहाय गृहीताय स्तुवतेऽथ शःसत्यथ कस्मात्पुरस्ताद्
 ग्राहणामृचञ्च सामानि चोपदधातीति सथंस्था वै
 कर्मणोऽन्वीक्षितव्यर्चा वै प्रतिपदा ग्रहो गृह्यत ऽऋचि
 साम गीयते. तदस्यैतद्यत्पुरस्ताद् ग्राहणामृचञ्च सामानि
 चोपदधात्यथ यदुपरिष्ठाद् ग्राहणाथं स्तुतश्च भवत-
 स्तदस्यैतद्यदुपरिष्ठाद् ग्राहणाथं स्तोमोञ्च पृष्ठानि
 चोपदधाति ॥ ३ ॥ तदाहुः । यदेत्त्रयः सह क्रियते ग्रह-
 स्तोत्रः शस्त्रमुपहितं ग्रहं चैव स्तोत्रं चोपदधाति कथम-
 स्यात्त्रापि शस्त्रमुपहितं भवतीति यद्वाव स्तोत्रं तच्छब्दं
 यासु हेव स्तुवते ता ऽउ ऽएवानुशःसत्येवमु हास्या-
 त्रापि शस्त्रमुपहितं भवति ॥ ४ ॥ तदाहुः । यद्यथा पितुः
 पुत्रमेवं त्रीणि प्रथमाद्याहाथ कस्मादृक्सामयोः सङ्क्रा-
 मतीति साम वा ऽऋचः पतिस्तद्यत्त्रापि यथा पितुः
 पुत्रमेव त्रयाद्यथा पतिः सन्तं पुत्रं त्रयात्तादृक्तस्मा-
 दृक्सामयोः सङ्क्रामति कस्मादु त्रिः सन्तनोतीति पितरं

* 'ग्रहण' इति 'ग' उक्ताये ।

पुत्रं पौत्रं तौस्तत्सन्तनोति तस्माद्दु तेभ्य ऽएक ऽएव
 ददाति ॥ ५ ॥ तद्याः पुरस्तादुपदधाति । ताः प्राणभृ-
 तोऽथ याः पश्चात्ताश्चक्षुर्भृतस्ता ऽअपानभृतोऽथ
 या दक्षिणतस्ता मनोभृतस्ता ऽउ व्यानभृतोऽथ या-
 ऽउत्तरतस्ताः श्रोत्रभृतस्ता ऽउदानभृतोऽथ या मध्ये ता
 वाग्भृतस्ता ऽउ समानभृतः ॥ ६ ॥ तद्दु ह चरकान्क्षर्यवः ।
 अद्या ऽएवापानभृतो व्यानभृत ऽउदानभृतः समानभृत-
 श्चक्षुर्भृतो मनोभृतः श्रोत्रभृतो वाग्भृत ऽइत्युपदधति
 न तथा कुर्यादत्यहैव रेचयन्त्यत्रो ऽएवैतानि सर्वाणि
 रूपाण्युपधीयन्ते ॥ ७ ॥ स वै पुरस्तादुपधाय । पश्चादु-
 पदधाति प्राणो हापानो भूत्वाहुल्यग्रेभ्य ऽइति
 सञ्चरत्यपान ऽउ ह प्राणो भूत्वाहुल्यग्रेभ्य ऽइति
 सञ्चरति तद्यत्पुरस्तादुपधाय पश्चादुपदधात्येतावेतत्प्राणौ
 सन्तनोति सन्दधाति तस्मादेतौ प्राणौ सन्ततौ सद्दहितौ
 ॥८॥ अथ दक्षिणत ऽउपधाय । उत्तरत ऽउपदधाति व्यानो
 होदानो भूत्वाहुल्यग्रेभ्य ऽइति सञ्चरत्युदान ऽउ ह
 व्यानो भूत्वाहुल्यग्रेभ्य ऽइति सञ्चरति तद्यद्दक्षिणत-
 ऽउपधायोत्तरत ऽउपदधात्येतावेतत्प्राणौ सन्तनोति सन्द-
 धाति तस्मादेतौ प्राणौ सन्ततौ सद्दहितौ ॥ ९ ॥ अथ
 या मध्य ऽउपदधाति । स प्राणस्ता रेतःसिचोर्बुल्योप-
 दधाति पृष्टयो रे रेतःसिचौ मध्यमु पृष्टयो मध्यत-
 ऽएवास्मिन्नेतत्प्राणं दधाति सर्वत ऽउपदधाति सर्वत-
 ऽएवास्मिन्नेतत्प्राणं दधात्यथो ऽप्यहः ह्ये गुदः प्राणः

समन्तं नाभिं पृथ्विनोऽनुचीश्च .तिरुश्चीश्चोपदधाति
 तस्मादिमेऽन्वञ्चश्च तिर्यञ्चश्चाम्प्राणाः सऽऽस्पृष्टा-
 ऽऽपदधाति प्राणानेवैतस्सन्तनोति सन्दधाति तस्मादिमे
 प्राणाः सन्तताः सःहिताः ॥ १० ॥ (C)

प्रथमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[प्राणभृदिष्टकानिधानस्यानादि]

ता हैके पुरुषमुपाप्स्योपदधति । एष वै प्राणस्तमेता
 विव्रति यत्प्राणं विव्रति तस्मात्प्राणभृत ऽडुति न तथा
 कुर्यादिपोऽहैव प्राणो य ऽएष हिरण्मयः पुरुषस्तस्य त्वय-
 मात्मा यावदिदमव्ययमग्निर्ब्रह्मिहितस्तद्यद्वास्येता ऽअङ्गं ना-
 भिप्राप्स्युः प्राणो हास्य तदङ्गं नाभिप्राप्सुयाद्यदु वै प्राणोऽ-
 ङ्गं नाभिप्राप्नोति शुष्यति वा वै तन्म्लायति वा तस्मा-
 देनाः परिशिश्त्स्वेवोपाप्स्योपदध्यादथ या मध्य ऽऽपदधाति
 ताभिरस्यैष ऽआत्मा पूर्णस्ता ऽऽऽवैतस्मादुनन्तर्हिताः
 ॥ १ ॥ तदाहुः । यदयं पुरो भुवोऽयं दक्षिणा विश्वकर्मायं
 पश्चाद्विश्वव्यचा ऽइदमुत्तरात्स्वरियमुपरि मतिरिति
 सम्प्रति दिशोऽव्यनूच्यन्तेऽथ कस्मादेना ऽअक्षया-
 देशोपपदधातीति प्राणा वै प्राणभृतस्ता यत्सम्प्रति दिश-
 ऽऽपदध्यात्प्रागपः हैवायं प्राणः सञ्चरेदथ यदेना ऽएवम-
 व्यनूक्ताः सतीरक्षयादेशोपपदधाति तस्मादयं प्रागपं
 प्राणः सन्नक्षया सर्वाण्यङ्गानि सर्वमात्मानमनुसञ्चरति
 ॥ २ ॥ स ऽएष पशुर्द्यदग्निः । सोऽत्रैव सर्वः कृत्स्नः

संस्कृतस्तस्य याः पुरस्तादुपदधाति तौ बाहू ऽअथ याः
 पश्चात्ते सवथ्यावथ या मद्ध्य ऽउपदधाति स ऽआत्मा
 ता रेतःसिचोर्वेलयोपदधाति पृष्ट्यो वै रेतःसिचौ मद्ध्यमु
 पृष्ट्यो मद्ध्यतो ह्यमात्मा सर्वत ऽउपदधाति सर्वतो
 ह्यमात्मा ॥ ३ ॥ तदाहुः । यत्पूर्वेषु गणेष्वेकैकं स्तोम-
 मेकैकं पृष्टमुपदधात्यथ कस्मादुत्र द्वौ स्तोमौ द्वे पृष्टे-
 ऽउपदधातीत्यात्मा वा ऽअस्यैष ऽआत्मानं तदुद्धानां
 ज्येष्ठं वरिष्ठं वीर्यवत्तमं करोति तस्मादयमात्माद्धानां
 ज्येष्ठो वरिष्ठो वीर्यवत्तमः ॥ ४ ॥ तदाहुः । कथमस्यै-
 पोऽग्निः सर्वः कृत्स्न ऽदृष्टकायामिष्टकायाथं संस्कृतो
 भवतीति मजा यजुरस्थीष्टका माथंसः सादनं
 त्वक्सूददोहा लोम पुरीषस्य यजुरन्नं पुरीषमेवमु हास्यैपो-
 ऽग्निः सर्वः कृत्स्न ऽदृष्टकायामिष्टकायाथं संस्कृतो
 भवति ॥ ५ ॥ स ऽएय सार्वीयुपोऽग्निः । स यो हैतमेवः
 सार्वीयुपमग्निं वेद सर्वः हैवायुरेति ॥ ६ ॥ अथातः
 समञ्चनप्रसारणस्यैव । सञ्चितः हुँके समञ्चनप्रसारणे-
 नेत्यग्निमृशन्ति पशुरेष यदग्निर्व्यदा वै पशुरङ्गानि सं-
 चाञ्चति ए च सारयत्यथ स तैर्वीर्यं करोति ॥ ७ ॥
 संवत्सरोऽसि । परिवत्सरोऽसीदावत्सरोऽसीद्वत्सरोऽसि
 वत्सरोऽसि । उपसस्ते कल्पन्तामहोरात्रास्ते कल्पन्तामर्द्ध-
 मास्रास्ते कल्पन्तां मासास्ते कल्पन्तामृतवस्ते कल्पन्ताथं
 संवत्सरस्ते कल्पताम् । प्रेत्या ऽपुत्यै संचाञ्च ए च

सारय । सुपर्णं चिदसि तया देवतयाङ्गिरस्वद् ध्रुवः सीदेति
 ॥ ८ ॥ अपि ह स्माह शाट्ट्यायनिः । स्फोटतोर्हृक्
 पक्षयोरुपशुश्रावैतेनाभिमृष्टस्य तस्मादेनमेतेनावभ्येव
 मृशेदिति ॥ ९ ॥ अथ ह स्माह स्वर्जिन्नागजितः ।
 नगजिद्धा गान्धारः प्राणो वै समञ्चनप्रसारणं व्यस्मि-
 न्वा ऽअङ्गे प्राणो भवति तत्संचाञ्चति प्र च सारयति
 सञ्चितमेवैनं वहिष्ठादुभ्यश्यात्तदस्मिन्प्राणः समञ्च-
 नप्रसारणं दधाति तथा संचाञ्चति प्र च सारयतीति
 तद्देव समञ्चनप्रसारणं व्यत्स तदुवाच राजश्रयवन्धुरि
 त्वेव तदुवाच यन्न शतङ्कत्वोऽथो सहस्रं * वहिष्ठादुभ्ये-
 द्युर्न वै तस्मिन्स्ते प्राणं दद्ध्युर्व्यो वा ऽआत्मन्प्राणः स-
 ऽप्य प्राणस्तद्यत्प्राणभूत ऽउपदधाति तदस्मिन्प्राणः
 समञ्चनप्रसारणं दधाति तथा संचाञ्चति प्र च सारय-
 त्यथ लोकम्पृणे ऽउपदधात्यस्याऽऽ सक्त्यां तयोरुपरि
 वन्धुः पुरीषं निवपति तस्योपरि वन्धुः ॥ १० ॥ (D)

प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

[द्वितीयाया चित्ताभिविनीष्टकोपधानम्]

द्वितीयां चितिमुपदधाति । एतद्देवै देवाः प्रथमां
 चितिं चित्त्वा समारोहन्नयं वै लोकः प्रथमा चित्तिरिमुमेव

* 'वहिष्ठादुभ्यन्तु' इति 'ग' पुस्तके ।

(D) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का०

तल्लोकः संस्कृत्य समारोहन् ॥ १ ॥ तेऽब्रुवन् । चेतय-
 द्भूमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन्नित् ऽऊर्द्धमिच्छतेति
 ते चेतयमाना ऽएतां द्वितीयां चितिमपश्यन्त्यदूर्द्धं
 पृथिव्या ऽअर्वाचीनमन्तरिक्षात्तेषामेष लोकोऽद्भुव ऽइवा-
 प्रतिष्ठित ऽइव मनस्यासीत् ॥ २ ॥ तेऽश्विनावब्रुवन् ।
 युवं वै ब्रह्माणौ भिपजौ स्थो युवन्न ऽइमां द्वितीयां
 चितिमुपधत्तमिति किं नौ ततो भविष्यतीति युवमेव
 नोऽस्या ऽअग्निचित्याया ऽअद्वैर्यु भविष्यथ ऽइति तथेति
 तेभ्य ऽएतामश्श्वनौ द्वितीयां चितिमुपाधत्तां तुस्मादाहुर-
 श्श्वनावेव देवानामद्वैर्यु ऽइति ॥ ३ ॥ स ऽउपधत्ति ।
 'ध्रुवक्षिति'र्द्रुव्योनिर्द्रुवासी'ति यद्वै स्थिरं अरप्रतिष्ठितं तद्
 ध्रुवमथ वा ऽएषामेष लोकोऽद्भुव इवाप्रतिष्ठित ऽइव मन-
 स्यासीत्तमेवैतत्स्थिरं ध्रुवं कृत्वा प्रत्यधत्तां 'ध्रुवं व्योनिमा-
 सीदं साधुये'ति स्थिरं व्योनिमासीद साधुयेत्येत'दुख्यस्य
 केतुं प्रथमं जुपाणे'त्ययं वा ऽअग्निरुख्यस्तस्यैष प्रथमः
 केतुर्यत्प्रथमा चितिस्तं जुपाणेत्येत'दश्विनाद्वैर्यु साद-
 यतामिह त्वे'त्यश्श्वनौ ह्यद्वैर्यु ऽउपाधत्ताम् ॥ ४ ॥ 'कुला-
 यिनी घृतवती पुरन्धरि'ति । कुलायमिव वै द्वितीया
 चितिः 'स्योने सीद सदन पृथिव्या' ऽइति पृथिवी वै
 प्रथमा चितिस्तस्यै शिवे स्योने सीद सदन ऽइत्येतद'भि

- (१) घु० य० श० अ० २० व० १५ । (२) घु० य० श० अ० १४ क० १ ।
 (३) घु० य० श० अ० १४ क० १ । (४) घु० य० श० अ० १४ क० १ ।
 (५) घु० य० श० अ० १४ क० २ । (६) घु० य० श० अ० १४ क० २ ।

त्वा रुद्वा घृतसवो एणन्त्वित्येतास्त्वा देवता ऽअभिरण-
 न्त्वित्येतदिमां ब्रह्म पीपिहि सौभगायेतीमा घृणाव
 सौभगायेत्येतदशिश्वनाद्धर्यु सादयतामिह त्वेत्यशिश्वनो-
 एद्धर्यु ऽउपाधत्ताम् ॥ ५ ॥ 'स्वैर्दक्षैर्दक्षपितेह सीद्रे'ति ।
 स्वेन द्वीर्येणेह सीद्रेत्येतद्देवानाथ सुम्न्ने ब्रह्मते रुणाये'ति
 देवानाथ सुम्न्नाय महते रुणायेत्येतत्पितेवैधि सूनय-
 ऽआ सुशेवे'ति यथा पिता पुत्राय स्योनह सुशेव ऽप्यवह-
 सुशेवेधीत्येतत्स्वावेशां तद्वत्वा संविशस्वे'त्यात्मा वै तनुह
 स्वावेशेनात्मना संविशस्वेत्येतदशिश्वनाद्धर्यु सादयतामिह
 त्वेत्याशिश्वनो एद्धर्यु ऽउपाधत्ताम् ॥ ६ ॥ 'पृथिव्येव्याह
 पुरीषमसी'ति । पृथिवी वै प्रथमा चित्तिस्तस्या ऽपत-
 त्पुरीषमिव यद् द्वितीया'प्स्तोमामे'ति रसो नामेत्येतत्तां
 त्वा विश्वे ऽअभिरणन्तु देवा' ऽहृति तां त्वा सर्वेऽभिरण-
 णन्तु देवा ऽहृत्येतत्स्तोमपृष्ठा घृतवतीह सीद्रे'ति
 यान्त्स्तोमानस्यां तथस्यमानो भवति तैरेपा स्तोमपृष्ठा
 'प्रजावदस्ममे द्रुविणायजस्वे'ति प्रजावदस्ममे द्रुविणमाय-
 जस्वेत्येतदशिश्वनाद्धर्यु सादयतामिह त्वेत्यशिश्वनो
 एद्धर्यु ऽउपाधत्ताम् ॥ ७ ॥ ता ऽपता दिशह । ता रेतह-

- (१) छ० ग० रा० अ० १४ व० २ । (२) छ० ग० रा० अ० १४ व० १ ।
 (३) छ० ग० रा० अ० १४ व० २ । (४) छ० ग० रा० अ० १४ व० २ ।
 (५) छ० ग० रा० अ० १४ व० २ । (६) छ० ग० रा० अ० १४ व० २ ।
 (७) छ० ग० रा० अ० १४ व० २ । (८) छ० ग० रा० अ० १४ व० २ ।
 (९) छ० ग० रा० अ० १४ व० ४ । (१०) छ० ग० रा० अ० १४ व० ४ ।
 (११) छ० ग० रा० अ० १४ व० ४ । (१२) छ० ग० रा० अ० १४ व० ४ ।
 (१३) छ० ग० रा० अ० १४ व० ४ । (१४) छ० ग० रा० अ० १४ व० ५ ।

सिचोर्वेलयोपदधातीमे वै रेतःसिचावनयोस्तद्दिशो दधा-
ति तस्मादनयोर्दिशः सर्वत उपदधाति सर्वतस्तद्दिशो
दधाति तस्मात्सर्वतो दिशः सर्वतः समीचीः सर्वतस्त-
त्समीचीर्दिशो दधाति तस्मात्सर्वतः समीच्च्यो दिशस्ता-
नानोपदधाति नाना सादयति नाना सूददोहसाधिवदति
नाना हि दिशः ॥ ८ ॥ अथ पञ्चमीं दिश्यामुपदधाति ।
ऊर्द्धा ह सा दिक्सा या सोर्द्धा दिगसौ स उपदधाति ॥
मुमेवैतदादित्यमुपदधाति तामन्तरेण दक्षिणां दिश्या-
मुपदधात्यमुं तदादित्यमन्तरेण दक्षिणां दिशं दधाति
तस्मादेपोऽन्तरेण दक्षिणां दिशमेति ॥ ९ ॥ 'अदि-
त्यास्त्वा पृष्टे सादयामी'ति । इयं वा उपदधातिरस्या-
मेवैनमेतत्प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयत्यन्तरिक्षस्य धर्त्री विष्ट-
म्भनीं दिशामधिपत्नीं भुवनानामित्यन्तरिक्षस्य ह्येप धर्त्री
विष्टम्भनो दिशामधिपतिर्भुवनानामूर्ध्वित्यन्तरेण उपदधाति-
तिरसो वा उपदधातिर्विश्वकर्मणा त उपदधातिरिति प्रजापतिर्वै-
विश्वकर्मणा प्रजापतिस्तृप्तासीत्येतदशिवनाद्वर्ष्य सादयता-
मिह त्वेत्यश्विनौ ह्यद्वर्ष्य उपदधाति ॥ १० ॥ यद्वैता-
ऽआश्विनीरुपदधाति । प्रजापतिं विलस्तं देवता उपदधा-
व्युदकामस्तस्य युद्धं प्रतिष्ठाया उपदधाति मन्त्रात्तदस्या-
श्विनावादायोत्कम्प्यातिष्ठताम् ॥ ११ ॥ ताववतीत् । उप

(१) सु० य० स० अ० १४ व० ४ । (२) सु० य० स० अ० १४ व० ५ ।

(३) सु० य० स० अ० १४ व० ५ । (४) सु० य० स० अ० १४ व० ५ ।

(५) सु० य० स० अ० १४ व० ५ ।

मेतं प्रति म ऽएतद्धत्तं येन मे युवमुदुक्कमिष्टमिति किं
 नौ ततो भविष्यतीति युवदेवत्यमेव म ऽएतदात्मनो
 भविष्यतीति तथेति तदस्मिन्नेतदश्विनौ प्रत्यधत्ताम्
 ॥ १२ ॥ तद्या ऽएताः पश्चादश्विन्यः । एतदस्य तदात्म-
 नस्तद्यदेता ऽअत्रोपदधाति यदेवास्यैता ऽआत्मनस्त-
 दस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेता ऽअत्रोपदधाति ॥ १३ ॥
 'ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिर्ध्रुवासी'ति । यद्वै स्थिरं व्यत्प्रतिष्ठितं
 तद् ध्रुवमथ वा ऽअस्यैतद्वस्थिरमिवाद्भुवमिवात्मन ऽआसी-
 त्तदेवैतस्थिरं ध्रुवं कृत्वा प्रत्यधत्ताम् ॥ १४ ॥ 'कुलायिनी
 धृतवती पुरन्धरि'ति । कुलायमिव वा ऽअस्यैतदात्मनः
 'स्वैर्दक्षैर्दक्षपितेह सीदे'त्यदक्षयतामेवास्यैतदात्मनः 'पृथि-
 व्याः पुरीषमसी'ति पुरीषसङ्घितमिव वा ऽअस्यै-
 तदात्मनो रेतःसिचोर्वेलया पृष्टयो वै रेतःसिचौ
 पृष्टिसाचयमिव वा ऽअस्यैतदात्मनः सर्वत ऽउपदधाति
 सर्वतो हस्यैतदश्विनावात्मनः प्रत्यधत्ताम् ॥ १५ ॥
 अथर्त्तव्ये ऽउपदधाति * । ऋत्तव ऽएते यद्वृत्तव्ये
 ऽऋतूनेवैतदुपदधाति 'शुक्रश्च शुचिश्च प्रैष्मावृत्' ऽइति
 नामनी ऽएनयोरेते नामव्यामेवैने ऽएतदुपदधाति हे
 ऽइष्टके भवतो द्वौ हि सासावृत्तुः सकृत्सादयत्येकं तद्वृत्तुं
 करोति ॥१६॥ तद्यदेते ऽअत्रोपदधाति । संवत्सर ऽएपोऽस्मि-

(१) शु० य० सं० अ० १४ क० ५ । (२) शु० य० सं० अ० १४ क० ५ ।

(३) शु० य० सं० अ० १४ क० ५ । (४) शु० य० सं० अ० १४ क० ५ ।

* का० थी० सू० १५, ८ १६ ।

(५) शु० य० सं० अ० १४ क० ६ ।

रिम ऽउ लोक्काः संवत्सरस्तस्य यदूर्द्धं पृथिव्या ऽअर्वाची-
 नमन्तरिक्षात्तदस्यैषा द्वितीया चित्तिस्तद्वस्य ग्रीष्म ऽऋतु-
 स्तद्यदेते ऽअत्रोपदधाति यदेवास्यैते ऽआत्मनस्तदस्मिन्ने-
 तत्प्रतिदधाति तस्मादेते ऽअत्रोपदधाति ॥ १७ ॥
 यद्वैते ऽअत्रोपदधाति । प्रजापतिरेपोऽग्निः संवत्सर-
 ऽउ प्रजापतिस्तस्य यदूर्द्धं प्रतिष्ठाया ऽअवाचीनं मद्ध्या-
 त्तदस्यैषा द्वितीया चित्तिस्तद्वस्य ग्रीष्म ऽऋतुस्तद्यदेते-
 ऽअत्रोपदधाति यदेवास्यैते ऽआत्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रति-
 दधाति तस्मादेते ऽअत्रोपदधाति ॥ १८ ॥

[अर्धप्रपाठकः ॥५७॥]

द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥ (A)

[द्वितीयस्यां चितौ वैश्वदेवीशकोपधानम्]

अथ वैश्वदेवीरुपदधाति । एषा वै सा द्वितीया
 चित्तिर्ध्यामेभ्यस्तदश्श्वना ऽउपाधत्तां तामुपधायेदः
 सर्वमभवतां अदिदं किञ्च ॥ १ ॥ ते देवा ऽअनुवन् ।
 अश्श्वनौ वा ऽइदः सर्वमभूतामुप तज्जानीत यथा
 वयमिहाप्स्यसामेति तेऽनुवँश्चेत्यद्धमिति चित्तिमिच्छतेति
 वाच तदनुवँस्तदिच्छत यथा वयमिहाप्स्यसामेति ते चेत-
 यमाना ऽपता ऽहुष्टका ऽअपश्यन्वैश्वदेवीः ॥ २ ॥
 तेऽनुवन् । अश्श्वनौ वा ऽइदः सर्वमभूतामश्श्वभ्यामेवा-

(A) एतद्ब्राह्मणस्या विधया धन्यताऽऽनुपलभ्यन्ते यथा—भा० श० १०. २. १; ऋ०
 १०. १, १०, रुवि० २५. १०, ९, मै० ख० ११. ८. १, १२, तै० सं० ४. २. ४, ११

शिञ्चनोश्चिच्चितिमनूपदधामहा ऽइति तेऽशिञ्चवभ्यामेवाशिञ्च-
 नोश्चिच्चितिमनूपादधत तस्मादेतामाशिञ्चनी चितिरित्याचक्षते
 तस्माद्यथैव पूर्वासामुदक्कं ऽएवमेतासामशिञ्चवभ्यां^{१०} ह्येवा-
 शिञ्चनोश्चिच्चितिमनूपादधत ॥३॥ यद्वेव वैश्वदेवीरुपदुधाति ।
 ये वै ते विश्वे देवा ऽएतां द्वितीयां चितिसुपश्यन्त्ये त
 ऽएतेन रसेनोपायस्त ऽएते तानेवैतदुपदधाति ता ऽएताः
 सर्वाः प्रजास्ता रेतःसिचोर्वेलयोपदधातीमे वै रेतः-
 सिचावनयोस्तत्प्रजा दधाति तस्मादनयोः प्रजाः
 सर्वत ऽउपदधाति सर्वतस्तत्प्रजा दधाति तस्मात्सर्वतः
 प्रजा दिश्या ऽअनूपदधाति दिक्षु तत्प्रजा दधाति
 तस्मात्सर्वासु दिक्षु प्रजाः ॥ ४ ॥ यद्वेव * वैश्वदेवीरु-
 पदुधाति । प्रजापतेर्विस्वस्तात्सर्वाः प्रजा मद्ध्यत ऽउद-
 क्रामन्नेतस्या ऽअधि योनेस्ता ऽएनमेतस्मिन्नात्मनः
 प्रतिहिते प्रापद्यन्त ॥ ५ ॥ स यः स प्रजापतिर्व्यस्व-
 सत । अयमेव स योऽयमग्निश्चीयतेऽथ या ऽअस्मात्ताः
 प्रजा मद्ध्यत ऽउदक्रामन्नेतास्ता वैश्वदेव्य ऽहृष्टकास्त-
 द्यदेता ऽउपदुधाति या ऽएवास्मात्ताः प्रजा मद्ध्यत-
 ऽउदक्रामन्ता ऽअस्मिन्नेतत्प्रपादयति रेतःसिचोर्वेलया
 पृष्ट्यो वै रेतःसिचौ मद्ध्यमु पृष्ट्यो मद्ध्यत ऽएवा-
 स्मिन्नेताः प्रजाः प्रपादयति सर्वत ऽउपदधाति सर्वत-
 ऽएवास्मिन्नेताः प्रजाः प्रपादयति ॥ ६ ॥ यद्वेव वैश्व-
 देवीरुपदुधाति । एतद्वै प्रजापतिरेतस्मिन्नात्मनः प्रति-

हितेऽकामयत् प्रजाः सृजेय प्रजायेयेति स ऽऋतुभिरद्भिः
 प्राणैः संवत्सरेणाश्शिव्बभ्यां सयुग्भूत्वाः प्रजाः
 प्राजनयत्तथैवैतद्यजमान ऽपताभिर्हैवताभिः सयुग्भूत्वाः
 प्रजाः प्रजनयति तस्माद्दु सर्वास्वेव सजूःसजूरि-
 स्यनुवर्त्ते ॥ ७ ॥ 'सजूःऋतुभिरिति । तदृतुःप्राजन-
 यदृतुभिर्है सयुग्भूत्वा प्राजनयत्सजूर्विधाभिरित्यापो
 वै विधा ऽअग्निर्हीदः सर्वं विहितमग्निर्है सयुग्भूत्वा
 प्राजनयत्सजूर्हैवैरिति तद्देवान्प्राजनयद्यद्देवा ऽदृत्या-
 चक्षते 'सजूर्हैवैर्वयोनाधैरिति प्राणा वै देवा वयोनाधाः
 प्राणैर्हीदः सर्वं वयुनं नद्धसथो च्छन्दाश्सि वै देवा
 वयोनाधाश्छन्दोभिर्हीदः सर्वं वयुनं नद्धं प्राणैर्है सयु-
 ग्भूत्वा प्राजनयत्दशमे त्वा वैश्वानराद्ये'ति संवत्सरो वा-
 ऽअग्निर्वैश्वानरः संवत्सरेण वै सयुग्भूत्वा प्राजनयत्दशिव्ब-
 नाद्धर्षू सादयतामिह स्वेत्यश्शिव्बभ्यां वै सयुग्भूत्वा
 प्राजनयत् ॥ ८ ॥ 'सजूर्हैसुभिरिति । दक्षिणतः तद्दृसू-
 न्प्राजनयत्सजू रूदैरिति पश्चात्तद्दृद्दुद्द्वान्प्राजनयत्सजू-
 रादित्यैरित्युत्तरतस्तदादित्यान्प्राजनयत्सजूर्विश्वैर्हैवैरित्यु-
 परिष्टात्तद्विश्वान्देवान्प्राजनयत्ता वै समान्प्रभृतयः
 समानोदका नाना मद्ध्यतस्ता यत्समान्प्रभृतयः समा-

- (१) शु० य० स० अ० १४ व० ७ । (२) शु० य० स० अ० १४ व० ७ ।
 (३) शु० य० स० अ० १४ व० ७ । (४) शु० य० स० अ० १४ व० ७ ।
 (५) शु० य० स० अ० १४ व० ७ । (६) शु० य० स० अ० १४ व० ७ ।
 (७) शु० य० स० अ० १४ व० ७ । (८) शु० य० स० अ० १४ व० ७ ।
 (९) शु० य० स० अ० १४ व० ७ । (१०) शु० य० स० अ० १४ व० ७ ।

नोदर्काः समानीभिर्हि देवताभिः पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च
सयुग्भूत्वा प्राजनयद्य यन्नाना मद्भ्यतोऽह्या ऽअन्या हि
प्राजा मद्भ्यतः प्राजनयत् ॥ १ ॥ (B)

द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[द्वितीयस्यां चितौ प्राणभृदपस्या-छन्दस्या-वयस्येष्टकोपधानम्]

अथ * प्राणभृत ऽउपदधाति । एतद्वै देवा ऽअब्रुवँ-
श्चेत्यद्भिमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवँस्ते चेतयमाना
वायुमेव चितिमपश्यँस्तामस्मिन्नदधुस्तथैवास्मिन्नयमेत-
दधाति ॥ १ ॥ प्राणभृत ऽउपदधाति । प्राणो वै वायुर्वा-
युमेवास्मिन्नेतदधाति रेतःसिचोर्वँलयेमे वै रेतःसिचा-
वनयोस्तद्वायुं दधाति तस्मादनयोर्वायुः सर्वत ऽउपदधाति
सर्वतस्तद्वायुं दधाति तस्मात्सर्वतो वायुः सर्वतः समीचीः
सर्वतस्तत्सम्यञ्च वायुं दधाति तस्मात्सर्वतः सम्यङ्
भूत्वा सर्वाब्भ्यो दिग्भ्यो वाति दिश्या ऽअनूपदधाति
दिक्षु तद्वायुं दधाति तस्मात्सर्वासु दिक्षु वायुः ॥ २ ॥
यद्वेव प्राणभृत ऽउपदधाति । आस्वेवैत्प्रजासु प्राणान्द-
धाति ता ऽअनन्तर्हिता वैश्वदेवीब्भ्य ऽउपदधात्यनन्तर्हि-
ताँस्तप्रजाब्भ्यः प्राणान्दधाति 'प्राणं मे पाह्यपानं मे पाहि
व्यानं मे पाहि चक्षुर्म ऽउर्व्या विभाहि श्रोत्रं मे श्लोक-

(B) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० १०. २. २; षड०
१०. १, कवि० २५. १, मै० स० ११ ८ १, तै० स० ४. १. ४ ।

* का० धौ० सू० १४. ८. २० ।

(१) शु० य० सं० ४० १४ क० ८ ।

येत्येतानेवास्वेतुत्कलृप्तान्प्राणान्दधाति ॥ ३ ॥ अथापस्या-
 ऽउपदधाति । एतद्वै देवा ऽअब्रुवँश्चेतयद्बुमिति चिति-
 मिच्छतेति वाव तदब्रुवँस्ते चेतयमाना व्वृष्टिमेव
 चितिमपश्यँस्तामस्मिन्नदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतद्दधाति ॥ ४ ॥
 अपस्या † ऽउपदधाति । आपो वै व्वृष्टिर्व्वृष्टिमेवा-
 स्मिन्नेतद्दधाति रेतःसिचोर्व्वेलयेमे वै रेतःसिचा-
 वनयोस्तद्दृष्टिं दधाति तस्मादनयोर्व्वर्षति सर्व्वत ऽउप-
 दधाति सर्व्वतस्तद्दृष्टिं दधाति तस्मात्सर्व्वतो वर्षति
 सर्व्वतः समीचीः सर्व्वतस्तत्समीचीं व्वृष्टिं दधाति
 तस्मात्सर्व्वतः सम्म्यद् भूत्वा सर्वाब्भ्यो दिग्भ्यो वर्षति
 वायव्या ऽअनूपदधाति वायौ तद्दृष्टिं दधाति तस्माद्यां
 दिशं वायुरेति तां दिशं व्वृष्टिरन्वेति ॥ ५ ॥ यद्वेवापस्या-
 ऽउपदधाति । एव्वैतत्प्राणेष्वपो दधाति ता ऽअनन्त-
 र्हिताः प्राणभृद्भ्य ऽउपदधात्यनन्तर्हितास्तत्प्राणेष्वभ्योऽपो
 दधात्यथो ऽअन्नं वा ऽआपोऽनन्तर्हितं तत्प्राणेष्वभ्योऽन्नं
 दधात्यपः पिन्वौपधीज्जिन्व द्विपादव चतुष्पात्पाहि
 दिवो व्वृष्टिमेरयेत्येता ऽएव्वैतत्कलृप्ता ऽअपो दधाति
 ॥ ६ ॥ अथ छन्दुस्या ऽउपदधाति । एतद्वै देवा ऽअब्रु-
 वँश्चेतयद्बुमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवँस्ते चेत-
 यमानाः पशूनेव चितिमपश्यँस्तामस्मिन्नदधुस्तथैवास्मि-
 न्नयमेतद्दधाति ॥ ७ ॥ ‡ छन्दुस्या ऽउपदधाति । पशुवो

† भा० धी० सू० १०. ८. २१ ।

(१) सू० य० ग० अ० १४ ब० ८ ।

‡ भा० धी० सू० १०. ८. २१ ।

वै छन्दाथंसि पशुनेवास्मिन्नेतद्दधाति सर्वत ऽउपदधाति
 सर्वतस्तत्पशुन्दधाति तस्मात्सर्वतः पशवोऽपस्या ऽअनु-
 पदधात्यप्सु तत्पशुन्प्रतिष्ठायति तस्माद्यदा वृषत्यथ
 पशवः प्रतितिष्ठन्ति ॥ ८ ॥ यद्वेव छन्दस्या ऽउप-
 दधाति । प्रजापतेर्विंशस्तात्पशवः ऽउदकामंश्छन्दाथंसि
 भूत्वा तान्गायत्री च्छन्दो भूत्वा वृषसाप्नोत्तद्यज्ञाय-
 न्याप्नोदेतद्धि छन्द ऽआशिष्ठः सा तद्भृत्वा प्रजा-
 पतिरेताहपशुन्वयसाप्नोत् ॥ ९ ॥ 'मूर्धा वृय' ऽइति ।
 प्रजापतिर्वै मूर्धा स वयोऽभवत्प्रजापतिश्छन्द ऽइति
 प्रजापतिरेव च्छन्दोऽभवत् ॥ १० ॥ 'क्षत्रं वृय' ऽइति ।
 प्रजापतिर्वै क्षत्रः स वयोऽभवत्'न्मयन्दं छन्द' ऽइति
 यद्वा ऽअनिरुक्तं तन्मयन्दमनिरुक्तो वै प्रजापतिः प्रजा-
 पतिरेव च्छन्दोऽभवत् ॥ ११ ॥ 'विष्टम्भो वृय' ऽइति ।
 प्रजापतिर्वै विष्टम्भः स वयोऽभवत्'दधिपतिश्छन्द' ऽइति
 प्रजापतिर्वा ऽअधिपतिः प्रजापतिरेव च्छन्दोऽभवत् ॥ १२ ॥
 'विश्वकर्मा वृय' ऽइति । प्रजापतिर्वै विश्वकर्मा स
 वयोऽभवत्'परमेष्ठी च्छन्द' ऽइत्यापो वै प्रजापतिः
 परमेष्ठी ता हि परमे स्थाने तिष्ठन्ति प्रजापतिरेव
 परमेष्ठी च्छन्दोऽभवत् ॥ १३ ॥ तानि वा ऽएतानि ।
 चत्वारि वृयाथंसि चत्वारि च्छन्दाथंसि तदष्टावद्वाक्षरा

- (१) गु० य० स० अ० १४ क० ९ । (२) गु० य० स० अ० १४ क० ९ ।
 (३) गु० य० स० अ० १४ क० ९ । (४) गु० य० स० अ० १४ क० ९ ।
 (५) गु० य० स० अ० १४ क० ९ । (६) गु० य० स० अ० १४ क० ९ ।
 (७) गु० य० स० अ० १४ क० ९ ।

गायत्र्येपा वै सा गायत्री या तद्भूत्वा प्रजापतिरेतान्प-
 श्नुन्वयसाप्नोत्तस्माज्जीर्णं पशुं वयसात् ऽइत्याचक्षते
 तस्मादु सर्वास्वेव वयो-वय ऽइत्यनुवर्त्ततेऽथ येऽस्मात्ते
 पशव ऽउदुकामन्नेते ते पञ्चदशोत्तरे वृज्जो वै पशवो वृज्जः
 पञ्चदशस्तस्माद्यस्य पशवो भवन्त्यपैव स पाप्मानः ह ते
 वृज्जो हैव तस्य पाप्मानमपहन्ति तस्माद्यां काश्च दिशं
 पशुमानेति वृज्जविहताश्रं हैव तामन्वेति ॥ १४ ॥ (C)

द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

‘वस्तो वय’ ऽइति । वस्तं वयसाप्नोद्विवलं छन्द
 ऽइत्येकपदा वै विवलं छन्द ऽएकपदा ह भूत्वाजा ऽउच्चक्रमुः
 ॥ १ ॥ ‘वृष्णिर्वय’ ऽइति । वृष्णिं वयसाप्नो‘द्विशालं
 छन्द’ ऽइति द्विपदा वै विशालं छन्दो द्विपदा ह भूत्वा
 वय ऽउच्चक्रमुः ॥ २ ॥ ‘पुरुषो वय’ ऽइति । पुरुषं
 वयसाप्नो‘त्तन्द्रं छन्द’ ऽइति पङ्क्तिर्वै तन्द्रं छन्दः
 पङ्क्तिर्ह भूत्वा पुरुषा ऽउच्चक्रमुः ॥ ३ ॥ ‘व्याघ्रो वय’
 ऽइति । व्याघ्रं वयसाप्नो‘दनाधृष्टं छन्द’ ऽइति विराड् वा
 ऽअनाधृष्टं छन्दोऽन्नं वै विराडन्नमना धृष्टं विराड्
 भूत्वा व्याघ्रा ऽउच्चक्रमुः ॥ ४ ॥ ‘सिंहो वय’ ऽइति ।

(C) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० १०. २. ३, वट०
 १७. १, २, कपि० २५, १०. २९, १, मै० सं० ११. ८. २, तै० सं० ५. ३. ५।

(१) छ० य० सं० अ० १४ क० ९। (२) छ० य० सं० अ० १४ क० ९।

(३) छ० य० सं० अ० १४ क० ९। (४) छ० य० सं० अ० १४ क० ९।

(५) छ० य० सं० अ० १४ क० ९। (६) छ० य० सं० अ० १४ क० ९।

(७) छ० य० सं० अ० १४ क० ९। (८) छ० य० सं० अ० १४ क० ९।

सिद्धं वयसाप्नो'च्छदिश्छन्द' ऽइत्यतिच्छन्दा वै छदि-
 श्छन्दः सा हि सर्वाणि च्छन्दांश्चि छादयत्यतिच्छन्दा
 ह भूत्वा सिद्धहा ऽउच्चक्रमुरथातो निरुक्तानेव पशुद्विरु-
 क्तानि च्छन्दांस्स्युपदधाति ॥ ५ ॥ 'पण्डवाद् वय' ऽइति ।
 पण्डवाहं वयसाप्नोद्वै'वृहतीच्छन्द' ऽइति वृहती ह भूत्वा
 पण्डवाह ऽउच्चक्रमुः ॥ ६ ॥ 'उक्षा वय' इति । उक्षाणं
 वयसाप्नो'त्ककुप्छन्द' ऽइति ककुब्भ भूत्वोक्षाण-
 ऽउच्चक्रमुः ॥ ७ ॥ 'ऋषभो वय' ऽइति । ऋषभं वयसाप्नो-
 'स्ततोवृहती च्छन्द' ऽइति सतोवृहती ह भूत्वर्षभा-
 ऽउच्चक्रमुः ॥ ८ ॥ 'अनर्द्धान्वय' ऽइति । अनर्द्वाहं
 वयसाप्नो'स्पष्टिक्छन्द' ऽइति पष्टिक्हं भूत्वानर्द्वाह-
 ऽउच्चक्रमुः ॥ ९ ॥ 'धेनुर्वय' ऽइति । धेनुं वयसाप्नो-
 'जगती च्छन्द' ऽइति जगती ह भूत्वा धेनुव ऽउच्चक्रमुः
 ॥ १० ॥ 'त्र्यविर्वय' ऽइति । त्र्यविं वयसाप्नो'त्रिष्टुप्छन्द'
 ऽइति त्रिष्टुभ भूत्वा त्र्यवय ऽउच्चक्रमुः ॥ ११ ॥
 'दित्यवाद् वय' ऽइति । दित्यवाहं वयसाप्नो'द्विराद् छन्द'
 ऽइति द्विराद्भ भूत्वा दित्यवाह ऽउच्चक्रमुः ॥ १२ ॥

- (१) शु० य० सं० अ० १४ क० ९ । (२) शु० य० सं० अ० १४ क० ९ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १४ क० ९ । (४) शु० य० सं० अ० १४ क० ९ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १४ क० ९ । (६) शु० य० सं० अ० १४ क० ९ ।
 (७) शु० य० सं० अ० १४ क० ९ । (८) शु० य० सं० अ० १४ क० १० ।
 (९) शु० य० सं० अ० १४ क० १० । (१०) शु० य० सं० अ० १४ क० १० ।
 (११) शु० य० सं० अ० १४ क० १० । (१२) शु० य० सं० अ० १४ क० १० ।
 (१३) शु० य० सं० अ० १४ क० १० । (१४) शु० य० सं० अ० १४ क० १० ।
 (१५) शु० य० सं० अ० १४ क० १० ।

‘पञ्चाविर्वय’ ऽइति । पञ्चाविं वयसाप्नोद्द्वयत्री च्छन्द-
 ऽइति गायत्री ह भूत्वा पञ्चावय ऽउच्चक्रमुः ॥ १३ ॥
 ‘त्रिवस्तो वय’ ऽइति । त्रिवस्तं वयसाप्नोद्दुष्णिक्छन्द-
 ऽइत्युष्णिग्घ भूत्वा त्रिवस्ता ऽउच्चक्रमुः ॥ १४ ॥ ‘तुर्य-
 वाहं वय’ ऽइति । तुर्यवाहं वयसाप्नोद्दत्तुष्णुच्छन्द-
 ऽइत्यनुष्णुष्म भूत्वा तुर्यवाह ऽउच्चक्रमुः ॥ १५ ॥ एते
 वै ते पशवः । याँस्तत्प्रजापतिर्वयसाप्नोत्स वै पशुं प्रथम-
 साहाय वयोऽथ छन्दो वयसा च ह्येनाँश्छन्दसा च
 परिगत्यात्मन्नधत्तात्मन्नकुरुत तथैवैनानग्रमेतद्वयसा चैव
 छन्दसा च परिगत्यात्मन्धत्त ऽआत्मन्कुरुते ॥ १६ ॥
 स ऽएष पशुर्यदग्निः । सोऽत्रैव सर्वः कृत्स्नः संस्कृतस्त-
 स्य याः पुरस्तादुपदधाति शिरोऽस्य ता ऽअथ या
 दक्षिणतश्चोत्तरतश्च स ऽआत्माथ याः पश्चात्तत्पुच्छः
 ॥ १७ ॥ स वै पुरस्तादेवाग्र ऽउपदधाति । शिरो हि
 प्रथमं जायमानस्य जायतेऽथ दक्षिणतु ऽउपधायोत्तरत-
 ऽउपदधाति सार्द्धमयमात्मा जायाता ऽइत्यथ पश्चा-
 त्पुच्छं ह्यन्ततो जायमानस्य जायते ॥ १८ ॥ तद्यानि
 वृषिष्णानि च्छन्दाथंसि । ये स्थविष्ठाः पशवस्तान्मद्वय-
 ऽउपदधाति मद्वयं तत्प्रति पशुं वृषिष्ठं करोति तस्मा-
 न्मद्वयं प्रति पशुवृषिष्ठोऽथ ये वीर्यवत्तमाः पशवस्तान्द-
 क्षिणत ऽउपदधाति दक्षिणं तदुर्ध्वं पशोर्वीर्यवत्तरं करोति

- (१) शु० य० स० अ० १४ क० १० । (२) शु० य० स० अ० १४ क० १० ।
 (३) शु० य० स० अ० १४ क० १० । (४) शु० य० स० अ० १४ क० १० ।
 (५) शु० य० स० अ० १४ क० १० । (६) शु० य० स० अ० १४ क० १० ।

तस्माद्दक्षिणोऽर्द्धः पशोर्वीर्यवत्तरः ॥ १९ ॥ पूर्वार्द्धं
 च जघनाद्धं चाणिष्ठौ करोति । यदुहामृश्चुतस्त्र*स्तेनैता-
 ऽअणिष्ठा ऽअथ यदिह हृसिष्ठान्पशुनुपदधाति तेनो-
 ऽएता ऽअणिष्ठाः पूर्वार्द्धं च तजघनाद्धं च पशोरणिष्ठौ
 करोति तस्मात्पूर्वार्द्धश्च जघनाद्धश्च पशोरणिष्ठौ
 तस्मात्पूर्वार्द्धेन च जघनाद्धेन च पशुरुश्च तिष्ठति सञ्च
 विशत्यथ लोकमृष्टे ऽउपदधात्यस्याऽऽ स्रक्तयां तयोरुपरि
 बन्धुः पुरीषं निवपति तस्योपरि बन्धुः ॥ २० ॥ (D)

द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

[तृतीयायां चित्वा स्वमावृष्णा-दिश्येष्टकोपधानम्]

तृतीयां चितिमुपदधाति । एतद्वै देवा द्वितीयां
 चितिं चित्वा समारोहन्न्यदूर्द्धं पृथिव्या ऽअर्वाचीन-
 मन्तरिक्षात्तदेव तत्संस्कृत्य समारोहन् ॥ १ ॥ तेऽ-
 ब्रुवन् । चेतयद्भूमिति चितिमिच्छतेति वाव तद-
 ब्रुवन्नित् ऽऊर्द्धमिच्छतेति ते चेतयमाना ऽअन्तरिक्ष-
 मेव बृहतीं तृतीयां चितिमपश्यँस्तेभ्य ऽएष
 लोकोऽच्छन्दयत् ॥ २ ॥ त ऽइन्द्राग्नी ऽअब्रुवन् । युवं

* 'लोनैना' इति 'ग' पुस्तके ।

(A) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यथाऽप्युपलभ्यन्ते यथा- का० घ० १० १, १, १४० सं०
 १९, १९, कपि- सं० २५, ९, मं० सं० ११, ७ १९, तै० मं० ४, ३, २ ।

† 'ऽच्छन्दयत्' इति 'क-स' पुस्तकयो ।

न ऽइमां तृतीयां चित्तिमुपधत्तमिति किं नौ ततो भवि-
 ष्यतीति युवमेव नः श्रेष्ठौ भविष्यथ ऽइति तथेति तेवभ्य-
 ऽएतामिन्द्राग्नी तृतीयां चित्तिमुपाधत्तां तस्मादाहुरिन्द्राग्नी-
 ऽएव देवानाथं श्रेष्ठ्याविति ॥ ३ ॥ स वा ऽइन्द्राग्निभ्या-
 मुपदधाति । विश्वकर्मणा सादयतीन्द्राग्नी च वै विश्व-
 कर्मा चैतां तृतीयां चित्तिमपश्यँस्तस्मादिन्द्राग्निभ्या-
 मुपदधाति विश्वकर्मणा सादयति ॥ ४ ॥ यद्वेवेन्द्राग्नि-
 ब्यामुपदधाति । विश्वकर्मणा सादयति प्रजापतिं विस्रस्तं
 देवता ऽआदाय व्युदक्रामँस्तस्येन्द्राग्नी च विश्वकर्मा
 च मद्धथमादायोः क्रम्यातिष्ठन् ॥ ५ ॥ तानब्रवीत् । उप-
 मेत प्रति म ऽएतद्धत्त येन मे यूयमुदक्रामिष्टेति किं
 नस्ततो भविष्यतीति युष्मद्देवत्यमेव म ऽएतदारमनो
 भविष्यतीति तथेति तदस्मिन्नेतदिन्द्राग्नी च विश्वकर्मा
 च प्रत्यदधुः ॥ ६ ॥ * तथैषा मद्धमा स्वयमातृण्णा ।
 एतदस्य तदारमनस्तद्यदेतामत्रोपदधाति । यद्वेवास्यैषा
 स्मनस्तदस्मिन्नेतप्रतिदधाति । तस्मादेतामत्रोपदधाति
 ॥ ७ ॥ 'इन्द्राग्नी ऽअव्ययमानाम् । इष्टकां वृद्धं हतं
 व्युवमि'ति यथैव यजुस्तथा वन्धुः 'पृष्टेन द्यावापृथिवी-
 ऽअन्तरिक्षं च विवाधस' ऽइति पृष्टेन ह्येषा द्यावापृथिवी-
 ऽअन्तरिक्षं च विवाधते ॥ ८ ॥ † 'विश्वकर्मा स्वा साद-

* अत्र शतम् ४४०० ॥

(१) सु० य० म० अ० १४ क० ११ । (२) सु० य० स० अ० १४ क० ११ ।

† का० ग्री० सू० १७ १. १ ।

३) सु० य० स० अ० १४ क० ११ ।

यस्त्रि'ति । विद्मश्चकम्मा ह्येतां तृतीयां चितिमद्भय'दन्त-
रिक्षस्य पृष्ठे व्यचस्वतीं प्रथस्वतीमि'त्यन्तरिक्षस्य
ह्येतत्पृष्ठं व्यचस्वत्प्रथस्व'दन्तैरिक्षं व्यच्छान्तरिक्षं दृढहा-
न्तरिक्षं मा हिदसीरि'त्यात्मानं व्यच्छात्मानं दृढहात्मानं
मा हिदसीरित्येतत् ॥ ९ ॥ 'विद्मश्चस्मै प्राणायापानाय ।
व्यानायोदानाये'ति प्राणो वै स्वयमातृणा सर्वस्मा-
ऽउ वा ऽएतस्मै प्राणः 'प्रतिष्ठायै चरित्राये'तीमे वै
लोकाः स्वयमातृणा ऽइम ऽउ लोकाः प्रतिष्ठा चरित्रं
'वायुष्टाभिपात्रि'ति वायुष्टाभिगोपायस्त्रित्येत'भ्रमह्यौ स्व-
स्त्ये'ति महत्या स्वस्त्येत्येत'च्छर्दिषा श्रान्तमेने'ति यच्छर्दिः
श्रान्तमं तेनेत्येतत्सादयित्वा सूददोहसाधिवदति तस्योक्तो
वन्धुरुथ साम गायति तस्योपरि वन्धुः ॥ १० ॥ अथ
दिश्या ऽउपदधाति । दिशो वै दिश्या दिश ऽएवैतदुप-
दधाति तथाभिरदो वायुर्दिग्भिरन्तर्हिताभिरुपैत्ता ऽएतास्ता-
ऽएवैतदुपदधाति ता ऽउ ऽएवामुः पुरस्ताद्बर्भस्तम्बं च
लोगेष्टकाश्चोपदधात्यसौ वा ऽआदित्य ऽएता ऽअमुं तदा-
दित्यं दिक्ष्वद्ब्रूहति दिक्षु चिनोति ता यत्त्रैव स्युर्वहिर्द्धा
तत्स्युर्वहिर्द्धौ वा ऽएतद्योनेरग्निकर्म यत्पुरा पुष्करपर्णात्ता
यदिहाहृत्योपदधाति तदेना योनौ पुष्करपर्णे प्रतिष्ठापयति
तथो हैता ऽअवहिर्द्धा भवन्ति ता ऽअनन्तर्हिताः स्वय-

- (१) शु० य० सं० अ० १४ क० १२ । (२) शु० य० सं० अ० १४ क० १२ ।
(१) शु० य० सं० अ० १४ क० १२ । (४) शु० य० सं० अ० १४ क० १२ ।
(५) शु० य० सं० अ० १४ क० १२ । (६) शु० य० सं० अ० १४ क० १२ ।
(७) शु० य० सं० अ० १४ क० १२ ।

मातृण्णाया ऽउपदधात्यन्तरिक्षं वै मद्ध्यमा स्वयमातृण्णा-
 नन्तर्हितास्तदन्तरिक्षादिशो दधात्युत्तरा ऽउत्तरास्तदन्त-
 रिक्षादिशो दधाति रेतःसिचोर्वेलयेमे वै रेतःसिचा-
 वनयोस्तद्विशो दधाति तस्मादनयोर्दिशः सर्वत ऽउपदधाति
 सर्वतस्तद्विशो दधाति तस्मात्सर्वतो दिशः सर्वतः समीचीः
 सर्वतस्तत्समीचीर्दिशो दधाति तस्मात्सर्वतः समीच्यो
 दिशः ॥ ११ ॥ यद्वेव * दिश्या ऽउपदधाति । छन्दाथंसि
 वै दिशो गायत्री वै प्राची दिक् त्रिष्टुब्दक्षिणा जगती
 प्रतीच्यनुष्टुबुदीची पङ्क्तिरूर्द्धा पशवो वै छन्दाथस्य-
 न्तरिक्षं मद्ध्यमा चितिरन्तरिक्षे तत्पशून्दधाति तस्मादन्त-
 रिक्षायतनाः पशवः ॥ १२ ॥ यद्वेव दिश्या ऽउपदधाति ।
 छन्दाथंसि वै दिशः पशवो वै छन्दाथस्यन्नं पशवो
 मद्ध्यं मद्ध्यमा चितिर्मद्ध्यतस्तदन्नं दधाति ता ऽअनन्त-
 र्हिताः स्वयमातृण्णाया ऽउपदधाति प्राणो वै स्वयमातृ-
 ण्णानन्तर्हितं तत्प्राणादुन्नं दधात्युत्तरा ऽउत्तरं तत्प्राणा-
 दुन्नं दधाति रेतःसिचोर्वेलया पृष्ट्यो वै रेतःसिचौ
 मद्ध्यमु पृष्ट्यो मद्ध्यत ऽएवास्मिन्नेतदुन्नं दधाति सर्वत-
 ऽउपदधाति सर्वत ऽएवास्मिन्नेतदुन्नं दधाति ॥ १३ ॥
 'राइयसि प्राची दिक् । विराडसि दक्षिणा दिक्सम्म्राडसि
 प्रतीची दिक्स्वराडस्युदीची दिग्धिपत्न्यसि बृहती
 दिगिति नामान्यासामेतानि नामग्राहमेवैना ऽएतदुप-

दधाति ता नानोपदुधाति नाना सादयति नाना सूददोह-
साधिवदति ता नाना हि दिशः ॥ १४ ॥ (A)

तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

भाष्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ११५ ॥

[तृतीयायां चितौ विश्वज्योतिर्ऋतव्येष्टकोपधानम्]

अथ * विश्वज्योतिपमुपदधाति । वायुर्वै मध्यमा
विश्वज्योतिर्वायुर्ह्वेवान्तरिक्षलोके विश्वं ज्योतिर्वायुमेवैत-
दुपदधाति तामनन्तर्हितां दिश्याब्ज्य ऽउपदधाति दिक्षु
तद्वायुं दधाति तस्मात्सर्वासु दिक्षु वायुः ॥१॥ यद्देव विश्व-
ज्योतिपमुपदधाति । प्रजा वै विश्वज्योतिः प्रजा ह्येव
विश्वं ज्योतिः प्रजननमेवैतदुपदधाति तामनन्तर्हितां
दिश्याब्ज्य ऽउपदधाति दिक्षु त्प्रजा दधाति तस्मा-
त्सर्वासु दिक्षु प्रजाः ॥ २ ॥ 'विश्वकर्मा त्वा सादय-
त्वि'ति । विश्वकर्मा हेतां तृतीयां चितिपश्य'दन्त-
रिक्षस्य पृष्ठे ज्योतिष्मतीमि'त्यन्तरिक्षस्य ह्ययं पृष्ठे
ज्योतिष्मात्वायुः ॥ ३ ॥ 'विश्वस्मै प्राणायानाय ।
व्यानाये'ति प्राणो वै विश्वज्योतिः सर्वस्मा ऽउ वा-
ऽएतस्मै प्राणो 'विश्वं ज्योतिर्यच्छेति सर्वं ज्योतिर्य-

(B) एतद्ब्राह्मणस्या विपना भन्त्यत्राऽऽनुपलभ्यन्ते यथा—का० श० १० ३. १, ४४०
सं० १०. ३; कपि० २६. २, मै० सं० ११ ८. ३; सै० सं० ४ ३ ८ ।

* का० शौ० सू० १०. १. २ ।

(१) सु० य० सं० ४० १४ ५० १४ । (२) सु० य० सं० ४० १४ ५० १४ ।

(३) सु० य० सं० ४० १४ ५० १४ । (४) सु० य० सं० ४० १४ ५० १४ ।

मातृण्णाया ऽउपदधात्यन्तरिक्षं वै मद्ध्यमा स्वयमातृण्णा-
 नन्तर्हितास्तदन्तरिक्षाद्दिशो दधात्युत्तरा ऽउत्तरास्तदन्त-
 रिक्षाद्दिशो दधाति रेतःसिचोर्वेलयेमे वै रेतःसिचा-
 वनयोस्तद्दिशो दधाति तस्मादनयोर्दिशः सर्वत ऽउपदधाति
 सर्वतस्तद्दिशो दधाति तस्मात्सर्वतो दिशः सर्वतः समीचीः
 सर्वतस्तत्समीचीर्दिशो दधाति तस्मात्सर्वतः समीच्यो
 दिशः ॥ ११ ॥ यद्वेव * दिश्या ऽउपदधाति । छन्दाथंसि
 वै दिशो गायत्री वै प्राची दिक् त्रिष्टुब्दक्षिणा जगती
 प्रतीच्यनुष्टुबुदीची पङ्क्तिरूर्द्धा पशवो वै छन्दाथंस्य-
 न्तरिक्षं मद्ध्यमा चितिरन्तरिक्षे तत्पशुन्दधाति तस्मादन्त-
 रिक्षायतनाः पशवः ॥ १२ ॥ यद्वेव दिश्या ऽउपदधाति ।
 छन्दाथंसि वै दिशः पशवो वै छन्दाथंस्यन्नं पशवो
 मद्ध्यं मद्ध्यमा चितिर्मद्ध्यतस्तदन्नं दधाति ता ऽअनन्त-
 र्हिताः स्वयमातृण्णाया ऽउपदधाति प्राणो वै स्वयमातृ-
 ण्णानन्तर्हितं तत्प्राणादन्नं दधात्युत्तरा ऽउत्तरं तत्प्राणा-
 दन्नं दधाति रेतःसिचोर्वेलया पृष्ट्यो वै रेतःसिचौ
 मद्ध्यमु पृष्ट्यो मद्ध्यत ऽपुवास्मिन्नेतदन्नं दधाति सर्वत-
 ऽउपदधाति सर्वत ऽपुवास्मिन्नेतदन्नं दधाति ॥ १३ ॥
 'राईयसि प्राची दिक् । विराडसि दक्षिणा दिक्सम्भ्राडसि
 प्रतीची दिक्स्वराडस्युदीची दिग्धिपत्न्यसि बृहती
 दिगिति नामाद्यासामेतानि नामग्राहमेवैना ऽएतदुप-

* का० धौ० सु० १५. ९ ३।क०

(१) शु० य० स० अ० १४ ङ० ११ ।

दधाति ता नानोपदुधाति नाना सादयति नाना सुददोह-
साधिवदति ता नाना हि दिशः ॥ १४ ॥ (A)

तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ११५ ॥

[तृतीयायां चितौ विश्वज्योतिर्कृतव्येष्टकोपधानम्]

अथ * विश्वज्योतिपमुपदधाति । वायुर्वै सद्भ्यमा
विश्वज्योतिर्वायुर्ह्वान्तरिक्षलोके विश्वं ज्योतिर्वायुमेवैत-
दुपदधाति तामनन्तर्हितां दिश्याब्भ्य ऽउपदधाति दिक्षु
तद्वायुं दधाति तस्मात्सर्वासु दिक्षु वायुः ॥१॥ यद्वै विश्व-
ज्योतिपमुपदधाति । प्रजा वै विश्वज्योतिः प्रजा ह्येव
विश्वं ज्योतिः प्रजननमेवैतदुपदधाति तामनन्तर्हितां
दिश्याब्भ्य ऽउपदधाति दिक्षु तत्प्रजा दधाति तस्मा-
त्सर्वासु दिक्षु प्रजाः ॥ २ ॥ 'विश्वकर्मा त्वा सादय-
त्वि'ति । विश्वकर्मा ह्येतां तृतीयां चितिमुपश्यदन्त-
रिक्षस्य पृष्ठे ज्योतिष्मतीमित्यन्तरिक्षस्य ह्ययं पृष्ठे
ज्योतिष्मात्वायुः ॥ ३ ॥ 'विश्वस्मै प्राणायानाय ।
ज्यानाये'ति प्राणो वै विश्वज्योतिः सर्वस्मा ऽउ वा-
ऽएतस्मै प्राणो 'विश्वं ज्योतिर्यच्छेति सर्वं ज्योतिर्य-

(B) एतद्राशयस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० १० २, १; कठ०
सं० १७, १; कवि० २६, २; मै० सं० ११, ८, ३; तै० सं० ४, ३, ८ ।

* का० धी० सू० १७, ९, २ ।

(१) सु० य० सं० अ० १४ क० १४ । (२) सु० य० सं० अ० १४ क० १४ ।

(३) सु० य० सं० अ० १४ क० १४ । (४) सु० य० सं० अ० १४ क० १४ ।

च्छेत्येतद्वायुष्टेऽधिपतिरिति वायुमेवास्या ऽअधिपतिं
 करोति सादयित्वा सूददोहसाधिवदति तस्योक्तो घन्धुः
 ॥४॥ * अथर्त्तव्या ऽउपदधाति । ऋतुव ऽएते यदृत्तव्या-
 ऽऋतुनेवैतदुपदधाति 'नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृत्' ऽइति
 नामनी ऽएनयोरेते नामब्ध्यामेवैने ऽएतदुपदधाति द्वे-
 ऽइष्टके भवतो द्वौ हि मासावृत्तुः सकृत्सादयत्येकं तद्वतुं
 करोत्यवकासूपदधात्यावकाभिः प्रच्छादयत्यापो वा ऽअ-
 वका ऽअपस्तदेतस्मिन्नृतौ दधाति तस्मादेतस्मिन्नृतौ
 भूयिष्ठं वर्षति ॥ ५ ॥ † अथोत्तरे । 'इष्यश्चोर्जश्च
 शारदावृत्' ऽइति नामनी ऽएनयोरेते नामब्ध्यामेवैने-
 ऽएतदुपदधाति द्वे ऽइष्टके भवतो द्वौ हि मासावृत्तुः
 सकृत्सादयत्येकं तद्वतुं करोत्यवकासूपदधात्यापो वा-
 ऽअवका ऽअपस्तदेतस्यत्तोः पुरस्ताद्दधाति तस्मादेतस्यत्तोः
 पुरस्ताद्वर्षति नोपरिष्ठात्प्रच्छादयति तस्मान्न तथेवो-
 परिष्ठाद्वर्षति ॥ ६ ॥ तद्यदेता ऽअत्रोपदुधाति । संव-
 त्सरु ऽएपोऽग्निरिम् ऽउ लोकाः संवत्सरस्तस्यान्तरिक्ष-
 मेव मद्भ्यमा चितिरन्तरिक्षमस्य वर्षाशरदावृत् तद्यदेता-
 ऽअत्रोपदुधाति यदेवास्यैता ऽआत्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रति-
 दधाति तस्मादेता ऽअत्रोपदधाति ॥ ७ ॥ यद्वैता-
 ऽअत्रोपदुधाति । अजापतिरेपोऽग्निः संवत्सरु ऽउ

* का० श्रौ० सू० १० १. ५ ।

(१) शु० य० सं० अ० १४ अ० १५ ।

† का० श्रौ० सू० १० १. ७ ।

(२) शु० य० सं० अ० १४ अ० १६ ।

प्रजापतिस्तस्य मद्ध्यमेव मद्ध्यमा चितिर्मद्ध्यमस्य वर्षा-
शरदावृत्तू तद्यदेता ऽअत्रोपदधाति यदेवास्यैता ऽआ-
त्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेता ऽअत्रोपदधाति
॥ ८ ॥ ता वा ऽएताः । चतस्र ऽऋतुब्ध्या मद्ध्यमायां
चिता ऽउपदधाति द्वे-द्वे ऽइतरासु चितिषु चतुष्पादा
वै पशवोऽन्तरिक्षं मद्ध्यमा चितिरन्तरिक्षे तत्पशून्दधाति
तस्मादन्तरिक्षायतनाः पशवः ॥ ९ ॥ यद्वेव चतस्रः ।
चतुष्पादा वै पशवोऽन्नं पशवो मद्ध्यं मद्ध्यमा चितिर्म-
द्ध्यतस्तदुन्नं दधाति ॥ १० ॥ यद्वेव चतस्रः । चतुरक्षरं
वा ऽअन्तरिक्षं द्व्यक्षरा ऽइतराश्चितयस्तद्यावदन्तरिक्षं
तावत्तत्त्वोपदधाति ॥ ११ ॥ यद्वेव चतस्रः । पशुरेप
यदग्निर्मद्ध्यं तत्प्रति पशुं वृरिष्टं करोति तस्मात्तद्ध्यं
प्रतिपशुर्वृरिष्टः ॥ १२ ॥ ता वा ऽएताः । चतस्र-
ऽऋतुब्ध्यास्तांसां विड्वज्ज्योतिः पञ्चमी पञ्च दिग्ज्या-
स्तदृश-दृशाक्षरा विराडुन्नं विराण्णमद्ध्यं मद्ध्यमा चिति-
र्मद्ध्यतस्तदुन्नं दधाति ता ऽअनन्तर्हिताः स्वयमातृष्णाया-
ऽउपदधाति प्राणो वै स्वयमातृष्णानन्तर्हितं तत्प्राणादुन्नं
दधात्युत्तरा ऽउत्तरं तत्प्राणादुन्नं दधाति ॥ १३ ॥ अथ
प्राणभूत ऽउपदधाति । प्राणा वै प्राणभूतः प्राणा-
नेवैतदुपदधाति ता दृश भवन्ति दृश वै प्राणाः पूर्वाद्धि-
ऽउपदधाति पुरस्ताद्धिमे प्राणा 'ऽआयुम्मं पाहि ज्यो-
तिम्मं यच्छे'ति प्राणो वै ज्योतिः प्राणं मे यच्छेत्येवैतदाह

ता ऽअनन्तर्हिता ऽचतुर्व्यावभ्य ऽउपदधाति प्राणो वै
वायुर्ऋतुषु तद्वायुं प्रतिष्ठापयति ॥ १४ ॥ (B)

तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[तृतीयायां चितौ छन्दस्वेषकोपधानम्]

अथ * छन्दस्या ऽउपदधाति । पशवो वै छन्दाथ-
स्यन्तरिक्षं मद्ध्यमा चित्तिरन्तरिक्षे तत्पशुन्दधाति तस्मा-
दन्तरिक्षायतनाह पशवह ॥ १ ॥ यद्वेव छन्दस्या ऽउप-
दधाति । पशवो वै छन्दाथस्यन्नं पशवो मद्ध्यं मद्ध्यमा
चित्तिर्मद्ध्यतस्तदुन्नं दधाति ॥ २ ॥ ता द्वादशद्वाद-
शोपदधाति । द्वादशाक्षरा वै जगती पशवो वै जगत्यन्तरिक्षं
मद्ध्यमा चित्तिरन्तरिक्षे तत्पशुन्दधाति तस्मादन्तरिक्षा-
यतनाह पशवह ॥ ३ ॥ यद्वेव द्वादशद्वादश । द्वादशाक्षरा
वै जगती पशवो वै जगत्युन्नं पशवो मद्ध्यं मद्ध्यमा
चित्तिर्मद्ध्यतस्तदुन्नं दधाति ता ऽअनन्तर्हिताह प्राणभृद्भ्य-
ऽउपदधात्यनन्तर्हितं तत्प्राणेभ्योऽन्नं दधात्युत्तरा ऽउत्तरं
तत्प्राणेभ्योऽन्नं दधाति ॥ ४ ॥ 'मा च्छन्द' ऽडुति ।
अयं वै लोको मायह हि लोको मित्तु ऽइव 'प्रमा
च्छन्द' ऽडुत्यन्तरिक्षलोको वै प्रमान्तरिक्षलोको ह्यस्मा-

(B) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० अ० १० १ ३, कठ०
१७ १०, कपि० २६ ९, मै० स० ११ ८ १२ १३, तै० स० ४, ४ ११ ।

* का० श्रौ० सू० १७ १ ९ ।

† 'इत्यसु' इति 'ग' पुस्तके ।

(१) शु० य० स० अ० १४ क० १८ । (२) शु० य० स० अ० १४ क० १८ ।

ल्लोकात्प्रमित ऽइव 'प्रतिमां च्छन्द' ऽइत्यसौ वै लोकः
 प्रतिमैप ह्यन्तरिक्षलोके प्रमित ऽइ'वांस्त्रीवयश्छन्द'-
 ऽइत्यन्नमलीवयस्तद्युदेषु लोकेष्वन्नं तदस्त्रीवयोऽथो
 यदेवभ्यो लोकेवभ्योऽन्नं स्रवति तदस्त्रीवयोऽथातो
 निरुक्तान्येव छन्दांस्थ्युपदधाति ॥ ५ ॥ 'पङ्क्तिश्छन्दः ।
 उष्णिक्छन्दो बृहती च्छन्दोऽनुष्टुप्छन्दो विराट् छन्दो
 गायत्री च्छन्दास्त्रिष्टुप्छन्दो जगती च्छन्द' ऽइत्येतानि
 निरुक्तानि विराड्छन्दाणि च्छन्दांस्थ्युपदधाति 'पृथिवी
 च्छन्दोन्तरिक्षं छन्द' ऽइति याव्येतदेवत्यानि च्छन्दांस्थि
 ताव्येवैतदुपदधात्यग्निदेवतां वातां देवतेत्येता वै देवता-
 श्छन्दांस्थि ताव्येवैतदुपदधाति ॥ ६ ॥ स वै निरुक्तानि
 चानिरुक्तानि चोपदधाति । स यत्सर्वाणि निरुक्ताश्च्युपा-
 धास्यदुन्तवद्भान्नमभविष्यदक्षेप्यत हाथ यत्सर्वाण्यनिरु-
 क्तानि परोऽक्षः हान्नमभविष्यन्न हैनदद्रक्ष्यंश्चन निरु-
 क्तानि चानिरुक्तानि चोपदधाति तस्मान्निरुक्तमन्नमयमानं
 न क्षीयते ॥ ७ ॥ तानि वा ऽएतानि । त्रीणि द्वादशा-
 श्युपदधाति तत्पद्त्रिंशत्पद्त्रिंशदक्षरा बृहत्स्येपा वै सा
 बृहती यां तद्देवा ऽअन्तरिक्षं बृहतीं तृतीयां त्रितिसु-
 पद्भ्यस्तस्या ऽएतस्यै देवा ऽउत्तमाः ॥ ७ ॥ यद्देवता-
 ऽहुष्टका ऽउपदधाति । प्रजापतेर्विंशस्तासर्वाणि भूतानि
 सर्वा दिशोऽनु व्युदक्रामन् ॥ ९ ॥ स यः स प्रजापति-

- (१) घ० य० सं० अ० १४ क० १८ । (२) घ० य० सं० अ० १४ क० १८ ।
 (३) घ० य० सं० अ० १४ क० १८ । (४) घ० य० सं० अ० १४ क० १८ ।
 (५) घ० य० सं० अ० १४ क० १८ ।

व्यस्रक्षसत । अयमेव स योऽयमग्निश्चीयतेऽथ
 याव्यस्मात्तानि भूतानि व्युदुक्रामन्नेतास्ता ऽहुष्टकास्त-
 व्यदेता ऽउपदधाति यान्नेवास्मात्तानि भूतानि व्युदु-
 क्रामँस्तान्न्यस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति ॥ १० ॥ तथा दश
 प्रथमा ऽउपदधाति । स चन्द्रमास्ता दश भवन्ति
 दशाक्षरा विराडन्नं विराडन्नमु चन्द्रमा ऽअथ या-
 ऽउत्तराह पद्त्रिंशदर्द्धमासाश्च ते मासाश्चचतुर्विंश-
 शतिरर्द्धमासा द्वादश मासाश्चचन्द्रमा वै संवत्सरह
 सर्वाणि भूतानि ॥ ११ ॥ तं व्यत्र देवाह समस्कुर्वन् ।
 तदस्मिन्नेतानि सर्वाणि भूतानि मद्भ्यतोऽदधुस्तथैवा-
 स्मिन्नयमेतदधाति ता ऽअनन्तर्हिता ऽऋतुव्याव्य-
 ऽउपदधात्युतुषु तत्सर्वाणि भूतानि प्रतिष्ठापयति ॥१२॥(८)

तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[तृतीयस्यां चितौ बालखिल्योपधानम्]

अथ * बालखिल्या ऽउपदधाति । प्राणा वै बाल-
 खिल्याह प्राणानेवैतदुपदधाति ता यद्बालखिल्या नाम
 यद्वा ऽउर्वरयोरसम्भिन्नं भवति खिल ऽहुति वै तद्वाचक्षते
 बालमात्राद् हेमे प्राणा ऽअसम्भिन्नास्ते यद्बालमात्रा-
 दुसम्भिन्नास्तस्माद्बालखिल्याह ॥ १ ॥ स वै सप्त पुरस्ता-

(८) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अयत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० अ० १०. ३. ३, कठ०
 ए० १७ ३, कपि० स० २९, ३, मै० स० ११ ८. ३, ती० स० ४ ३ १ ।

* का० श्रौ० सू० १७ १ ११, १४ ।

दुपदुधाति । सप्त पश्चात्तद्याः सप्त पुरस्तादुपदुधाति य-
 ऽएवेमे सप्त पुरस्तात्प्राणास्तानस्मिन्नेतद्दधाति ॥ २ ॥
 अथ याः सप्त पश्चात् । एषा मेवैतत्प्राणानामेतान्प्राणा-
 न्प्रति प्रतीष्करोति तस्माद्यदेभिरन्नमत्ति तदेतैरस्येति
 ॥ ३ ॥ यद्वेव सप्त पुरस्तादुपदुधाति । सप्त वा ऽइमे
 पुरस्तात्प्राणाश्चत्वारि दोर्वाहवाणि शिरो ग्रीवा यदूर्द्ध-
 नाभेस्तत्सप्तमङ्गेऽङ्गे हि प्राण ऽएते वै सप्त पुरस्तात्प्रा-
 णास्तानस्मिन्नेतद्दधाति ॥ ४ ॥ अथ याः सप्त पश्चात् ।
 सप्त वा ऽइमे पश्चात्प्राणाश्चत्वार्यूर्ध्वण्डीवानि द्वे प्रतिष्ठे
 यदुवाङ्नाभेस्तत्सप्तमङ्गेऽङ्गे हि प्राण ऽएते वै सप्तपश्चा-
 त्प्राणास्तानस्मिन्नेतद्दधाति ॥ ५ ॥ 'मूर्द्धासि राट् । द्रुवासि
 धरुणा ध्र्यसि धरणी । यन्त्री राडयन्त्यसि यमनी
 द्रुवासि धरित्रीत्येतानेवास्मिन्नेतद् ध्रुवाङ्प्राणान्यच्छति
 ॥ ६ ॥ यद्वेव बालखिल्या ऽउपदुधाति । एतद्वै देवा
 बालखिल्याभिरेवेमाँल्लोकान्तसप्तमयुरितश्चोर्द्धानमुतश्चाव्राच-
 स्तथैवैतद्यजमानो बालखिल्याभिरेवेमाँल्लोकान्तसंयातीत्-
 श्चोर्द्धानमुतश्चाव्राचः ॥ ७ ॥ मूर्द्धासि राडितीमं
 लोकमरोहन् । ध्रुवासि धरुणेत्यन्तरिक्षलोकं ध्र्यसि
 धरणीत्यमुं लोकमायुषे त्वा वृर्चसे त्वा कृष्यै त्वा
 क्षेमाय त्वेति चत्वारश्चतुष्पादाः पशवोऽन्नं पशवस्त-
 ऽएतैश्चतुर्भिश्चतुष्पादैः पशुभिरेतेनान्नेनामुष्मिँल्लोके
 पश्यतिष्ठंस्तथैवैतद्यजमान ऽएतैश्चतुर्भिश्चतुष्पादैः

पशुभिरेतेनाग्नेनामुष्मिँह्लोके प्रतितिष्ठति ॥ ८ ॥ स स
 पराङ्घ्रि रोहः । इयमु वै प्रतिष्ठा ते देवा ऽइमां
 प्रतिष्ठामभिप्रत्यायँस्तथैवैतद्यजमान ऽइमां प्रतिष्ठामभि-
 प्रत्यैति ॥ ९ ॥ यन्त्री राङ्घ्रियमुं लोकमरोहन् । यन्त्र्यसि
 यमनीत्यन्तरिक्षलोकं ध्रुवासि धरिञ्चीतीमं लोकमिषे
 त्वोञ्जे त्वा रथ्यै त्वा पोपायत्वे'ति चत्वारश्चतुष्पादाः
 पशवोऽन्नं पशवस्तु ऽएतैश्चतुर्विभश्चतुष्पादैः पशुभिरेते-
 नाग्नेनास्मिँह्लोके प्रत्यतिष्ठँस्तथैवैतद्यजमान ऽएतैश्च-
 तुर्विभश्चतुष्पादैः पशुभिरेतेनाग्नेनास्मिँह्लोके प्रतितिष्ठति
 ॥ १० ॥ अथातः संस्कृतिरेव । या ऽअमूरेकादशेष्टका-
 ऽउपदधाति योऽसौ प्रथमोऽनुवाकस्तदन्तरिक्षः स-
 ऽआत्सा तद्यत्ता ऽएकादश भवन्त्येकादशाक्षरा वै द्विष्टुप्-
 त्रैष्टुभमन्तरिक्षमथ या ऽउत्तराः षष्टिः स वायुः स
 प्रजापतिः सोऽग्निः स यजमानः ॥ ११ ॥ तद्याः पुरस्ता-
 दुपदधाति । शिरोऽस्य तास्ता दश भवन्ति दश वै प्राणाः
 प्राणा ऽउ वै शिरः पूर्वाद्धे ऽउपदधाति पुरस्ताद्धीदः शिरः
 ॥ १२ ॥ अथ या दक्षिणतः । यद्दूद्धं मद्धयादवाञ्चीनः
 शीर्ष्णस्तदस्य ता ऽअथ याः षड्चत्वार्यद्दूद्धं प्रतिष्ठाय-
 ऽअवाञ्चीनं मद्धयात्तदस्य ताः प्रतिष्ठैवोत्तरतः ॥ १३ ॥
 तद्याः सप्त पुरस्ताद्बालखिल्या ऽउपदधाति । य ऽएवेमे
 सप्त पुरस्तात्प्राणास्तानस्मिन्नेतद्दधाति ता ऽअनन्तर्हिता-
 ऽएताब्भ्यो दशब्भ्य ऽउपदधात्यनन्तर्हितास्तच्छीर्ष्णैः

प्राणान्दधाति ॥ १४ ॥ अथ याः सप्त पश्चात् । य-
 ऽएवेमे सप्त पश्चात्प्राणास्तानस्मिन्नेतद्दधाति ता ऽअन्त-
 र्हिता ऽएताभ्यो द्वादशभ्य ऽउपधात्यनन्तर्हितास्तदा-
 स्मनः प्राणान्दधाति स ऽएष वायुः प्रजापतिरस्मिँस्त्रै-
 ष्ढुभेऽन्तरिक्षे समन्तं पर्यवनस्तद्यत्तृतीयां चितिमुप-
 दधाति वायुं चैव तदन्तरिक्षं च संस्कृत्योऽपधत्तेऽथ
 लोकम्पृणे ऽउपधात्यस्याऽऽस्रक्त्यां तयोरुपरि बन्धुः
 पुरीयं निवपति तस्योपरि बन्धुः ॥ १५ ॥ (D)

तृतीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

[चतुर्थ्यां चितौ स्तोमेश्कोपधानम्]

चतुर्थ्यां चितिमुपदधाति । एतद्वै देवास्तृतीयां चितिं
 चित्वा समारोहन्नन्तरिक्षं वै तृतीया चितिरन्तरिक्षमेव
 तत्संस्कृत्य समारोहन् ॥ १ ॥ तेऽब्रुवन् । चेतयद्भूमिति
 चितिमिच्छतेति वाव, तदब्रुवन्नित् ऽऊर्द्धमिच्छतेति ते
 चेतयमाना ऽएतां चतुर्थ्यां चितिमपश्यन्त्यूर्द्धमन्तरिक्षा-
 दर्वाग्नीं दिवस्तेषामेषु लोकोऽद्भुव ऽइवाप्रतिष्ठित ऽइव
 मनस्यासीत् ॥ २ ॥ ते ब्रह्माब्रुवन् । त्वामिहोपदधामहा-
 ऽइति किं मे' ततो भविष्यतीति त्वमेव नः श्रेष्ठं

(D) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यते तथा—का० घ० १० ३ ५, कठ०
 स० १० ३ । कपि० स० २९ २, मै० स० ११ ८ ३, ती० स० ४. ३. ६ ।

भविष्यतीति तथेति तेऽत्र ब्रह्मोपादधत तस्मादाहु-
 र्ब्रह्मैव देवानाथं श्रेष्ठमिति तदेतया वै चतुर्थ्या चित्तयेमे
 द्यावापृथिवी विष्टब्धे ब्रह्म वै चतुर्थी चितिस्तस्मादाहु-
 र्ब्रह्मणा द्यावापृथिवी विष्टब्धे ऽहुति स्तोमानुपदधाति
 प्राणा वै स्तोमाः प्राणा ऽउ वै ब्रह्म ब्रह्मैवैतदुपदधाति
 ॥ ३ ॥ यद्वेव स्तोमानुपदधाति । एतद्वै देवाः प्रजापति-
 मनुवँस्त्रामिहोपदधामहा ऽहुति तथेति स वै नाब्रवीत्किं
 मे ततो भविष्यतीति यद्दु ह किञ्च प्रजापतिर्देवेष्वीषे
 किमस्माकं ततो भविष्यतीत्येवोचुस्तस्माद्दु हैतद्यत्पिता
 पुत्रेष्विच्छते किमस्माकं ततो भविष्यतीत्येवाहुर्नथ यत्पुत्राः
 पितरि तथेत्येवाहैवः हि तदुये प्रजापतिश्च देवाश्च
 समवदन्त स्तोमानुपदधाति प्राणा वै स्तोमाः प्राणा-
 ऽउ वै प्रजापतिः प्रजापतिमेवैतदुपदधाति ॥ ४ ॥
 यद्वेव स्तोमानुपदधाति । ये वै ते प्राणा ऽऋषय ऽएतां
 चतुर्थी चितिमपश्यस्ये त ऽएतेन रसेनोपायँस्त ऽएते
 तानेवैतदुपदधाति स्तोमानुपदधाति प्राणा वै स्तोमाः
 प्राणा ऽउ वा ऋषय ऽऋषीनेवैतदुपदधाति ॥ ५ ॥
 यद्वेव स्तोमानुपदधाति । प्रजापतिं विस्रस्तं देवता-
 ऽआद्राय व्युदकामँस्तस्य यद्दुद्धं मन्त्रधादवाचीनः शीर्ष्ण-
 स्तदस्य वायुराद्रायोक्तुम्न्यातिष्टदेवताश्च भूत्वा संवत्सर-
 रूपाणि च ॥ ६ ॥ तमब्रवीत् । उप मेहि प्रति स ऽएत-
 द्वेहि येन मे त्वमुदकमीरिति किं मे ततो भविष्यतीति
 त्वदेवत्स्यमेव स ऽएतदात्मनो भविष्यतीति तथेति तद-

स्मिन्नेतद्वायुः प्रत्यदधात् ॥ ७ ॥ तद्या ऽएता ऽअष्टा-
दश प्रथमाः । एतदस्य तदात्मनस्तद्यदेता ऽअत्रोपदु-
धाति यदेवास्यैता ऽआत्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति
तस्मादेता ऽअत्रोपदधाति स्तोमानुपदधाति प्राणा वै
स्तोमाः प्राणा ऽउ वै वायुर्वायुमेवैतदुपदधाति ॥ ८ ॥
* स पुरस्तादुपदधाति । 'आशुस्त्रिवृद्धि'ति य ऽएव
त्रिवृत्स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाहाशुरित्येष हि
स्तोमानामाशिष्टोऽथो वायुर्वा ऽआशुस्त्रिवृत्स ऽएषु त्रिषु
लोकेषु वर्तते तद्यत्तमाहाशुरित्येष हि सर्वेषां भूतानामा-
शिष्टो वायुर्ह भूत्वा पुरस्तात्तस्थौ तदेव तद्द्रूपमुपदधाति
॥ ९ ॥ 'भान्तः पञ्चदश' ऽइति । य ऽएव पञ्चदश
स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह भान्त ऽइति ब्रह्मो वै
भान्तो ब्रह्मः पञ्चदशोऽथो चन्द्रमा वै भान्तः पञ्चदशः
'स पञ्चदशाहाद्यापूर्यते पञ्चदशापक्षीयते तद्यत्तमाह
भान्त ऽइति भाति हि चन्द्रमाश्चन्द्रमा ह भूत्वा दक्षिण-
तस्तस्थौ तदेव तद्द्रूपमुपदधाति ॥ १० ॥ 'व्योमा
सप्तदश' ऽइति । य ऽएव सप्तदश स्तोमस्तं तदुपदधाति
तद्यत्तमाह व्योमेति 'प्रजापतिर्वै व्योमा प्रजापतिः
सप्तदशोऽथो' संवत्सरो वाव व्योमा सप्तदशस्तस्य द्वादश
मासाः पञ्चसंवत्सरात्तमाह व्योमेति व्योमा हि संव-

* यो० श्री० सू० १५. १० १-१० ।

(१) छ० य० सं० भा० १४ क० २३ । (२) छ० य० सं० भा० १४ क० २३ ।

(३) छ० य० सं० भा० १४ क० २३ ।

१ 'सु च प्र' इति 'गन्' पुस्तकयो ।

त्सरुः संवत्सरो ह भूत्वोत्तरतस्तस्थौ तदेव तद्द्रूपमुपदधाति
 ॥ ११ ॥ 'धरुण ऽएकविंश' ऽडुति । य ऽएवैकविंश
 स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह धरुण ऽडुति प्रतिष्ठा
 वै धरुणः प्रतिष्ठैकविंशोऽथो ऽअसौ वाऽ आदित्यो
 धरुण ऽएकविंशस्तस्य द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवस्त्रय-
 ऽइमे लोका ऽअसावेवादित्यो धरुण ऽएकविंशस्तद्यत्त-
 माह धरुण ऽडुति यद्वा ह्येवैपोऽस्तमेत्यथेदः स्रुवं धियत-
 ऽआदित्यो ह भूत्वा पञ्चात्तस्थौ तदेव तद्द्रूपमुपदधात्यथ
 संवत्सररूपाण्युपदधाति ॥१२॥ [अर्धप्रपाठकः ५३॥] 'प्रतू-
 र्त्तिरिष्टादश' ऽडुति । य ऽएवाष्टादश स्तोमस्तं तदुपधात्यथो
 संवत्सरो वाव प्रतूर्त्तिरिष्टादशस्तस्य द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवः
 संवत्सरऽएव प्रतूर्त्तिरिष्टादशस्तद्यत्तमाह प्रतूर्त्तिरिति संव-
 त्सरो हि सर्वाणि भूतानि प्रतिरिति तदेव तद्द्रूपमुपदधाति
 ॥ १३ ॥ 'तपो नवदश' ऽडुति । य ऽएव नवदश स्तोमस्तं
 तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव तपो नवदशस्तस्य द्वादश
 मासाः षडृतवः संवत्सरऽएव तपो नवदशस्तद्यत्तमाह
 तप ऽडुति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि तपति तदेव
 तद्द्रूपमुपदधाति ॥ १४ ॥ 'अभीवर्त्तः सविंश' ऽडुति ।
 य ऽएव सविंश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वा-
 ऽअभीवर्त्तः सविंशस्तस्य द्वादशमासाः सप्तर्त्तवः संवत्सर-
 ऽएवाभीवर्त्तः सविंशस्तद्यत्तमाहाभीवर्त्त ऽडुति संवत्सरो
 हि सर्वाणि भूतान्यभिवर्त्तते तदेव तद्द्रूपमुपदधाति ॥ १५ ॥

(१) छ० य० स० अ० १४ क० २३ । (२) छ० य० स० अ० १४ क० २३ ।

(३) छ० य० स० अ० १४ क० २३ । (४) छ० य० स० अ० १४ क० २३ ।

‘बृच्चो द्वाविंश’ ऽडुति । य ऽएव द्वाविंश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संबत्सरो वाव बृच्चो द्वाविंशस्तस्य द्वादश मासाः सप्तर्चवो द्वे ऽअहोरात्रे संबत्सर ऽएव बृच्चो द्वाविंशस्तद्यत्तमाह बृच्च ऽडुति संबत्सरो हि सर्वेषां भूतानां वर्चस्वितमस्तुदेव तद्द्रूपमुपदधाति ॥ १६ ॥ ‘सम्भरणस्त्रयोविंश’ ऽडुति य ऽएव त्रयोविंश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संबत्सरो वाव सम्भरणस्त्रयो- विंशस्तस्य त्रयोदश मासाः सप्तर्चवो द्वे ऽअहोरात्रे संबत्सर ऽएव सम्भरणस्त्रयोविंशस्तद्यत्तमाह सम्भरण- ऽडुति संबत्सरो हि सर्वाणि भूतानि सम्भृतस्तुदेव तद्द्रूपमुपदधाति ॥ १७ ॥ ‘योनिश्चतुर्विंश’ ऽडुति । य ऽएव चतुर्विंश स्तोमस्तं तदुपधात्यथो संबत्सरो वाव योनिश्च- तुर्विंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्द्धमासास्तद्यत्तमाह योनिरिति संबत्सरो हि सर्वेषां भूतानां व्योनिस्तुदेव तद्द्रूपमुपदधाति ॥ १८ ॥ ‘गुर्भाः पञ्चविंश’ ऽडुति । य ऽएव पञ्चविंश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संबत्सरो वाव गुर्भाः पञ्च- विंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्द्धमासाः संबत्सर ऽएव गुर्भाः पञ्चविंशस्तद्यत्तमाह गुर्भा ऽडुति संबत्सरो ह त्रयोदशो मासो गुर्भो भूत्वर्चप्रविशति तुदेव तद्द्रूपमुपदधाति ॥ १९ ॥ ‘ओर्जस्त्रिणव’ ऽडुति । य ऽएव त्रिणव स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाहौज ऽडुति बृजो वा ऽओजो वृज-

(१) शु० य० सं० अ० १४ क० २३ । (२) शु० य० सं० अ० १४ क० २३ ।

(३) शु० य० सं० अ० १४ क० २३ । (४) शु० य० सं० अ० १४ क० २३ ।

(५) शु० य० सं० अ० १४ क० २३ ।

स्त्रिणवोऽथो संवत्सरो वा ऽओजस्त्रिणवस्तस्य चतुर्विंश-
तिरर्द्धमासा द्वे ऽअहोरात्रे संवत्सर ऽएवौजस्त्रिणवस्तद्यत्त-
माहौज ऽइति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानामोजस्वितमस्त-
देव तद्द्रूपमुपदधाति ॥ २० ॥ 'ऋतुरेकत्रिंश' ऽइति । य-
ऽएवैकत्रिंश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव ऋतु-
रेकत्रिंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्द्धमासाः पट्टुत्वो संवत्सर ऽएव
ऋतुरेकत्रिंशस्तद्यत्तमाह ऋतुरिति संवत्सरो हि सर्वाणि
भूतानि करोति तदेव तद्द्रूपमुपदधाति ॥ २१ ॥ 'प्रतिष्ट्वा
त्रयस्त्रिंश' ऽइति । य ऽएव त्रयस्त्रिंश स्तोमस्तं
तदुपदधाति तद्यत्तमाह प्रतिष्ट्वेति प्रतिष्ठा हि त्रयस्त्रिंश-
शोऽथो संवत्सरो वाव प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंशस्तस्य चतुर्विंश-
तिरर्द्धमासाः पट्टुत्वो द्वे ऽअहोरात्रे संवत्सर ऽएव
प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंशस्तद्यत्तमाह प्रतिष्ट्वेति संवत्सरो हि
सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा तदेव तद्द्रूपमुपदधाति ॥ २२ ॥
'ब्रध्नस्य विष्टपं चतुस्त्रिंश' ऽइति । य * ऽएव चतुस्त्रिंश-
श स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव ब्रध्नस्य विष्टपं
चतुस्त्रिंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्द्धमासाः सप्तर्त्तवो द्वे-
ऽअहोरात्रे संवत्सर ऽएव ब्रध्नस्य विष्टपं चतुस्त्रिंशस्तद्य-
त्तमाह ब्रध्नस्य विष्टपमिति स्वाराज्यं वै ब्रध्नस्य विष्टपथं
स्वाराज्यं चतुस्त्रिंशस्तदेव तद्द्रूपमुपदधाति ॥ २३ ॥ 'नाकं
षट्त्रिंश' ऽइति । य ऽएव षट्त्रिंश स्तोमस्तं तदुप-
दधात्यथो संवत्सरो वाव नाकं षट्त्रिंशस्तस्य चतु-

(१) शु० य० स० अ० १४ क० २३ । (२) शु० य० स० अ० १४ क० २३ ।

* ऽएतु इति ग' पुस्तके ।

(३) शु० य० स० अ० १४ क० २३ । (४) शु० य० स० अ० १४ क० २३ ।

विंशतिरर्द्धमासा द्वादश मासास्तद्यत्तमाह नाक ऽइति
 न हि तत्र गताय कस्मै च नाकं भवत्यथो संवत्सरो वाव
 नाकः संवत्सरः स्वर्गो लोकस्तदेव तद्द्रूपमुपदधाति ॥ २४ ॥
 'विवृत्तोऽष्टाचत्वारिंश' ऽइति । य ऽएवाष्टाचत्वारिंश
 स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव विवृत्तोऽष्टाच-
 त्वारिंशस्तस्य षड्विंशतिरर्द्धमासास्त्रयोदश मासाः
 सप्तर्त्तवो द्वे ऽअहोरात्रे तद्यत्तमाह विवृत्त ऽइति संवत्स-
 राद्धि सर्वाणि भूतानि विवृत्तन्ते तदेव तद्द्रूपमुपदधाति
 ॥ २५ ॥ 'धर्त्रं चतुष्टोम' ऽइति । य ऽएव चतुष्टोम
 स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह धर्त्रमिति प्रतिष्ठा वै
 धर्त्रं प्रतिष्ठा चतुष्टोमोऽथो वायुर्वाव धर्त्रं चतुष्टोमः स-
 ऽआभिश्चतसृभिर्दिग्भिः स्तुते तद्यत्तमाह धर्त्रमिति
 प्रतिष्ठा वै धर्त्रं वायुरु सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा तदेव
 तद्द्रूपमुपदधाति स वै वायुमेव प्रथममुपदधाति वायु-
 मुत्तमं वायुनैव तदेतानि सर्वाणि भूताद्युभयतः परि-
 गृह्णाति ॥ २६ ॥ ता वा ऽएताः । अष्टादशेष्टका ऽउप-
 दधाति । तौ द्वौ त्रिवृतौ प्राणो वै त्रिवृद्वायुरु प्राणो
 वायुरेपा चितिः ॥ २७ ॥ यद्वेवाष्टादश । अष्टादशो वै
 संवत्सरो द्वादश मासाः पञ्चऽर्त्तवः संवत्सर ऽएव
 प्रजापतिरष्टादशः प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर्यावित्यस्य मात्रा
 तावत्तत्कृत्वोपदधाति ॥ २८ ॥ (A)

चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

(१) सु० य० स० अ० १४ क० २३ । (२) सु० य० स० अ० १४ क० २३ ।
 (B) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—वा० स० १०. ४. १; कठ०
 सं० १०. ४; कपि० सं० २९. ३, मै० सं० ११. ८. ४, तै० सं० ४. ३. १

[चतुर्ध्यां चितौ सृष्टेष्टकोपधानम्]

अथ स्पृत ऽउपदधाति । एतद्वै प्रजापतिरेतस्मि-
न्नात्मनः प्रतिहिते सर्वाणि भूतानि गवर्भ्यभवत्ताड्यस्य
गवर्भ ऽएव सन्ति पाप्मा मृत्युरगृह्णात् ॥ १ ॥ स देवा-
नब्रवीत् । युष्माभिः सहेमानि सर्वाणि भूतानि पाप्मनो
मृत्यो स्पृणवानीति किं नस्ततो भविष्यतीति वृणीद्भ-
मित्यब्रवीत्तं भागो नोऽस्त्वित्येकेऽब्रुवन्नाधिपत्यं नोऽस्त्व-
त्येके स भागमेकेभ्यः कृत्वाधिपत्यमेकेभ्यः सर्वाणि
भूतानि पाप्मनो मृत्योरस्पृणोद्यदस्पृणोत्तस्मात्स्पृतस्तथैवै-
तद्यजमानो भागमेकेभ्यः कृत्वाधिपत्यमेकेभ्यः सर्वाणि
भूतानि पाप्मनो मृत्यो स्पृणोति तस्माद् सर्वास्वेव
स्पृतश्च स्पृतमित्यनुवर्त्तते ॥ २ ॥ 'अग्नेर्भागोऽसि * ।
दीक्षाया ऽआधिपत्यमिति वाग्वै दीक्षामये भागं कृत्वा
वाच ऽआधिपत्यमकरोद् 'ब्रह्मं स्पृतं त्रिष्टस्तोम' ऽइति
ब्रह्म प्रजानां त्रिवृत्ता स्तोमेन पाप्मना मृत्योरस्पृणोत्
॥ ३ ॥ 'इन्द्रस्य भागोऽसि । विष्णोराधिपत्यमितीन्द्राय
भागं कृत्वा विष्णव ऽआधिपत्यमकरोत्क्षत्रश्च स्पृतं
पञ्चदश स्तोम' ऽइति क्षत्रं प्रजानां पञ्चदशेन स्तोमेन
पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥ ४ ॥ 'नृचक्षसां भागोऽसि ।
धातुराधिपत्यमिति देवा वै नृचक्षसो देवेभ्यो भागं

* का० धी० सू० १० १०. ११-१५ ।

- (१) सु० य० स० अ० १४ क० २४ । (२) सु० य० स० अ० १४ क० २४ ।
(३) सु० य० स० अ० १४ क० २४ । (४) सु० य० स० अ० १४ क० २४ ।
(५) सु० य० स० अ० १४ क० २४ ।

कृत्वा धात्र ऽआधिपत्यमकरो'जनित्रं स्पृत् सप्तदश
 स्तोम' ऽइति विद् वै जनित्रं विशं प्रजानां सप्तदशेन
 स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥ ५ ॥ 'मिन्द्रस्य भागोऽसि ।
 वरुणस्याधिपत्यमिति' प्राणो वै मिन्द्रोऽपानो वरुणः
 प्राणाय भागं कृत्वापानायाधिपत्यमकरो'दिवो वृष्टिर्वात
 स्पृत् ऽएकविंश स्तोम' ऽइति वृष्टिं च वातं च प्रजा-
 नामेकविंशेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥ ६ ॥
 'विसूनां भागोऽसि । रुद्राणामाधिपत्यमिति' वसुध्व्यो
 भागं कृत्वा रुद्रेभ्य ऽआधिपत्यमकरो'चतुष्पात्स्पृतं
 चतुर्विंश स्तोम' ऽइति चतुष्पात्प्रजानां चतुर्विंशेन
 स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥ ७ ॥ 'आदित्यानां
 भागोऽसि । मरुतामाधिपत्यमित्यादित्येभ्यो भागं कृत्वा
 मरुद्भ्य ऽआधिपत्यमकरो'द्वर्भा स्पृताः पञ्चविंश स्तोम'
 ऽइति गर्भात्प्रजानां पञ्चविंशेन स्तोमेन पाप्मनो
 मृत्योरस्पृणोत् ॥ ८ ॥ 'अदित्यै भागोऽसि । पूष्ण ऽआधि-
 पत्यमि'तीयं वा ऽअदितिरस्यै भागं कृत्वा पूष्ण ऽआधि-
 पत्यमकरो'द्वोज स्पृतं त्रिणव स्तोम' ऽइत्योजः प्रजानां
 त्रिणवेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥ ९ ॥
 'देवस्यै सवितुर्भागोऽसि । बृहस्पतेराधिपत्यमिति' देवाय

- (१) शु० य० सं० अ० १४ क० २४ । (२) शु० य० सं० अ० १४ क० २४ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १४ क० २५ । (४) शु० य० सं० अ० १४ क० २५ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १४ क० २५ । (६) शु० य० सं० अ० १४ क० २५ ।
 (७) शु० य० सं० अ० १४ क० २५ । (८) शु० य० सं० अ० १४ क० २५ ।
 (९) शु० य० सं० अ० १४ क० २५ । (१०) शु० य० सं० अ० १४ क० २६ ।

सवित्रे भागं कृत्वा वृहस्पतय ऽआधिपत्यमकरो'त्स-
मीचीर्द्दिश स्पृताश्चतुष्टोम स्तोम' ऽहुति सर्वा दिशः
प्रजानां चतुष्टोमेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥१०॥
'यवानां भागोऽसि । अयवानामाधिपत्यमि'ति पूर्वपक्षा वै
यवा ऽअपरपक्षा ऽअयवास्ते हीदः सर्वं व्युवते चायुवते च
पूर्वपक्षेभ्यो भागं कृत्वापरपक्षेभ्य ऽआधिपत्यमकरो'त्प्रजा
स्पृताश्चतुश्चत्वारिदश स्तोम' ऽहुति सर्वाः प्रजाश्चतु-
श्चत्वारिदशेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥ ११ ॥
'चभूणां भागोऽसि । विश्वेषां देवानामाधिपत्यमि'-
त्यभ्युभ्यो भागं कृत्वा विश्वेभ्यो देवेभ्य ऽआधि-
पत्यमकरो'द्भूतश्च स्पृतं त्रयस्त्रिदश स्तोम' ऽहुति सर्वाणि
भूतानि त्रयस्त्रिदशेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणो
त्तथैवैतद्यजमानः सर्वाणि भूतानि त्रयस्त्रिदशेन स्तोमेन
पाप्मनो मृत्यो स्पृणोति ॥ १२ ॥ ता वा ऽएताः । दशो-
ष्टका ऽउपदधाति दशाक्षरा विराड्विराडग्निर्द्दिश दिशो
दिशोऽग्निर्द्दिश प्राणाः प्राणा ऽअग्निर्यावानग्निर्यावत्पस्य
मात्रा तावतैव तदेतानि सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्यो
स्पृणोति ॥ १३ ॥ अथर्त्तुष्ये ऽउपदधाति * । ऋतव-
ऽएते यदृत्तुष्ये ऽऋतुनेवैतद्रुपदधाति 'सहृदश्च सहस्यश्च
हैमन्तिकावृतु ऽहुति नामनी ऽएनयोरेते नामभ्यामेवैने-

(१) शु० य० स० अ० १३ क० २६ । (२) शु० य० स० अ० १४ क० २६ ।
(३) शु० य० स० अ० १४ क० २६ । (४) शु० य० स० अ० १४ क० २६ ।
(५) शु० य० स० अ० १४ क० २७ । (६) शु० य० स० अ० १४ क० २७ ।

* का० धौ० सू० १७ १० १६ ।

ऽप्यतदुपदधाति द्वे ऽऽष्टके भवतो द्वौ हि मात्सावृतुः
 सकृत्सादयत्येकं तद्वृतुं करोति ॥ १४ ॥ तद्यदेते ऽअत्रो-
 पदधाति । संबत्सरः ऽपुषोऽग्निरिमः ऽउ लोकाः संबत्सर-
 स्तस्य युद्धं मन्तरिक्षादर्वाचीनं दिवस्तदस्यैषा चतुर्थी
 चितिस्तदस्य हेमन्तः ऽऋतुस्तद्यदेते ऽअत्रोपदधाति
 यदेवास्यैते ऽआत्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेते-
 ऽअत्रोपदधाति ॥ १५ ॥ यद्वैते ऽअत्रोपदधाति । प्रजाप-
 तिरेषोऽग्निः संबत्सरः ऽउ प्रजापतिस्तस्य युद्धं मद्वाद-
 वाचीनः शीर्ष्णस्तदस्यैषा चतुर्थी चितिस्तदस्य हेमन्तः
 ऽऋतुस्तद्यदेते ऽअत्रोपदधाति यदेवास्यैते ऽआत्मनस्तद-
 स्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेते ऽअत्रोपदधाति ॥ १६ ॥ (B)

चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[चतुर्थ्यां चितौ सृष्टीष्टकोपधानम्]

अथ † सृष्टीरुपदधाति । एतद्वै प्रजापतिः सर्वाणि
 भूतानि पाप्मनो मृत्योर्मुक्त्वा कामयत प्रजाः सृजेय
 प्रजायेयेति ॥ १ ॥ सः प्राणानब्रवीत् । युष्माभिः सहेमाः
 प्रजाः प्रजनयानीति ते वै केन स्तोप्यामह ऽइति
 मया चैव युष्माभिश्चेति तथेति ते प्राणैश्चैव प्रजापतिना
 चास्तुवत यद्दु ह किञ्च देवाः कुर्वते स्तोमेनैव तत्कुर्वते

(B) एतद्ब्राह्मणस्या विषया धन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० घ० १०. ४. २; ऋ०
 १५. ४; ऋ० २१. २, मै० घ० ११. ८. ५, वै० त ४. ३. १।

† का० धी० सू० १०. १०. १७।

यज्ञो वै स्तोमो यज्ञेनैव तृक्कुर्वते तस्माद्दु सर्वास्त्रेवास्तुव-
 तास्तुवतेत्यनुवर्त्तते ॥ २ ॥ 'एकर्यास्तुवतेति' । वाग्वा-
 ऽएका द्वाचैव तदस्तुवत 'प्रजा ऽअधीयन्ते'ति प्रजा-
 ऽअत्राधीयन्त 'प्रजापतिरधिपतिरासीद्दि'ति प्रजापतिरत्रा-
 धिपतिरासीत् ॥ ३ ॥ 'तिसृभिरस्तुवतेति' । त्रयो वै
 प्राणाः प्राण ऽउदानो व्यानस्तैरेव तदस्तुवत 'ब्रह्मा-
 सृज्यते'ति ब्रह्मात्रासृज्यत 'ब्रह्मणस्पतिरधिपतिरासीद्दि'ति
 ब्रह्मणस्पतिरत्राधिपतिरासीत् ॥ ४ ॥ 'पञ्चभिरस्तुवते'ति ।
 य ऽएवेमे मनः पञ्चमाः प्राणास्तैरेव तदस्तुवत
 'भूतान्यसृज्यन्ते'ति भूतान्यत्रासृज्यन्त 'भूतानां पतिर-
 धिपतिरासीद्दि'ति भूतानां पतिरत्राधिपतिरासीत् ॥ ५ ॥
 'सप्तभिरस्तुवते'ति । य ऽएवेमे सप्त शीर्षन्प्राणास्तैरेव
 तदस्तुवत 'सप्त ऽऋषयोऽसृज्यन्ते'ति सप्तर्षयोऽत्रासृ-
 ज्यन्त 'धाताधिपतिरासीद्दि'ति धातात्राधिपतिरासीत् ॥ ६ ॥
 'नवभिरस्तुवते'ति । नव वै प्राणाः सप्त शीर्षन्नवाञ्चौ
 द्वौ तैरेव तदस्तुवत 'पितरोऽसृज्यन्ते'ति पितरोऽत्रासृज्य-
 'न्तादितिर्धिपत्यासीद्दि'त्यदितिर्त्राधिपत्यासीत् ॥७॥ *

- (१) शु० य० स० अ० १४ क० २८ । (२) शु० य० स० अ० १४ क० २८ ।
 (३) शु० य० स० अ० १४ क० २८ । (४) शु० य० स० अ० १४ क० २८ ।
 (५) शु० य० स० अ० १४ क० २८ । (६) शु० य० स० अ० १४ क० २८ ।
 (७) शु० य० स० अ० १४ क० २८ । (८) शु० य० स० अ० १४ क० २८ ।
 (९) शु० य० स० अ० १४ क० २८ । (१०) शु० य० स० अ० १४ क० २८ ।
 (११) शु० य० स० अ० १४ क० २८ । (१२) शु० य० स० अ० १४ क० २८ ।
 (१३) शु० य० स० अ० १४ क० २९ । (१४) शु० य० स० अ० १४ क० २९ ।
 (१५) शु० य० स० अ० १४ क० २९ ।

'एकादशभिरस्तुवते'ति । दश प्राणा ऽआत्मैकादशस्तेनैव तदस्तुवत । ऽऋतवोऽसृज्यन्ते'त्यृतवोऽत्रासृज्यन्तार्त्तवा-
 ऽअधिपतय ऽआसन्नित्यार्त्तवा ऽअत्राधिपतय ऽआसन्
 ॥ ८ ॥ 'त्रयोदशभिरस्तुवते'ति । दश प्राणा द्वे प्रतिष्ठे
 ऽआत्मा त्रयोदशस्तेनैव तदस्तुवत 'मासा ऽअसृज्यन्ते'ति
 मासा ऽअत्रासृज्यन्त 'संवत्सरोऽधिपतिरासीद्वि'ति संव-
 त्सरोऽत्राधिपतिरासीत् ॥ ९ ॥ 'पञ्चदशभिरस्तुवते'ति ।
 दश हस्त्या ऽअङ्गुलयश्चत्वारि दोर्वाहवाणि यदूर्द्ध्वं नाभे-
 स्तत्पञ्चदशं तेनैव तदस्तुवत 'क्षत्रमसृज्यते'ति क्षत्रमत्रा-
 सृज्यतेन्द्रोऽधिपतिरासीद्वि'तीन्द्रोऽत्राधिपतिरासीत् ॥ १० ॥
 'सप्तदशभिरस्तुवते'ति । दश पाद्या ऽअङ्गुलयश्चत्वार्यूर्ध्व-
 ष्ठीवानि द्वे प्रतिष्ठे यद्वाङ्नाभेस्तत्सप्तदशं तेनैव तदस्तु-
 वत 'ग्राम्याः पशवोऽसृज्यन्ते'ति ग्राम्याः पशवोऽत्रासृ-
 ज्यन्त 'वृहस्पतिरधिपतिरासीद्वि'ति वृहस्पतिरत्राधिपति-
 रासीत् ॥ ११ ॥ 'नवदशभिरस्तुवते'ति । दश हस्त्या-
 ऽअङ्गुलयो नव प्राणास्तैरेव तदस्तुवत 'शूद्रोऽध्यावसृज्येता-
 मि'ति शूद्राध्यावसृज्येता'महोरात्रे ऽअधिपत्नी'ऽआस्ता-

- (१) शु० य० सं० अ० १४ क० २९ । (२) शु० य० सं० अ० १४ क० २९ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १४ क० २९ । (४) शु० य० सं० अ० १४ क० २९ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १४ क० २९ । (६) शु० य० सं० अ० १४ क० २९ ।
 (७) शु० य० सं० अ० १४ क० २९ । (८) शु० य० सं० अ० १४ क० २९ ।
 (९) शु० य० सं० अ० १४ क० २९ । (१०) शु० य० सं० अ० १४ क० २९ ।
 (११) शु० य० सं० अ० १४ क० २९ । (१२) शु० य० सं० अ० १४ क० २९ ।
 (१३) शु० य० सं० अ० १४ क० २९ । (१४) शु० य० सं० अ० १४ क० २९ ।
 (१५) शु० य० सं० अ० १४ क० २९ ।

मित्यहोरात्रे ऽअत्राधिपत्नी ऽआस्ताम् ॥ १२ ॥ 'एकविंश-
 शत्यास्तुवते'ति । दश हुस्त्या ऽअङ्गुलयो दश पाद्या-
 ऽआत्मैकविंशस्तेनैव तदस्तुवतैकशफाः पशवोऽसृज्य-
 न्ते'त्येकशफाः पशवोऽत्रासृज्यन्त 'वृरुणोऽधिपतिरासीद्वि'ति
 वृरुणोऽत्राधिपतिरासीत् ॥ १३ ॥ 'त्रयोविंशत्यास्तुव-
 ते'ति । दश हुस्त्या ऽअङ्गुलयो दश पाद्या द्वे प्रतिष्ठे-
 ऽआत्मा त्रयोविंशस्तेनैव तदस्तुवत 'शुद्धाः पशवोऽसृ-
 ज्यन्ते'ति शुद्धाः पशवोऽत्रासृज्यन्त 'पूपाधिपतिरासी-
 द्वि'ति पूपात्राधिपतिरासीत् ॥ १४ ॥ 'पञ्चविंशत्यास्तुव-
 ते'ति । दश हुस्त्या ऽअङ्गुलयो दश पाद्याश्चत्वार्यङ्गानि
 श्यात्मा पञ्चविंशस्तेनैव तदस्तुवतारण्य्याः पशवोऽसृज्य-
 न्ते'त्यारण्य्याः पशवोऽत्रासृज्यन्त 'वायुरधिपतिरासीद्वि'ति
 वायुरत्राधिपतिरासीत् ॥ १५ ॥ 'सप्तविंशत्यास्तुव-
 ते'ति । दश हुस्त्या ऽअङ्गुलयो दश पाद्याश्चत्वार्यङ्गानि द्वे
 प्रतिष्ठे ऽआत्मा सप्तविंशस्तेनैव तदस्तुवत 'द्यावापृ-
 थिवी वन्येतामि'ति द्यावापृथिवी ऽअत्र वन्येतां वृसवो
 रुहा ऽआदित्या ऽअनुव्यायन्ति'ति वृसवो रुहा ऽआदित्या-
 ऽअत्रानुव्यायन्तः ऽएत्राधिपतय ऽआसन्ति'ति त् ऽउ-

- (१) सु० य० घ० अ० १४ ङ० ३० । (२) सु० य० घ० अ० १४ ङ० ३० ।
 (३) सु० य० घ० अ० १४ ङ० ३० । (४) सु० य० घ० अ० १४ ङ० ३० ।
 (५) सु० य० घ० अ० १४ ङ० ३० । (६) सु० य० घ० अ० १४ ङ० ३० ।
 (७) सु० य० घ० अ० १४ ङ० ३० । (८) सु० य० घ० अ० १४ ङ० ३० ।
 (९) सु० य० घ० अ० १४ ङ० ३० । (१०) सु० य० घ० अ० १४ ङ० ३० ।
 (११) सु० य० घ० अ० १४ ङ० ३० । (१२) सु० य० घ० अ० १४ ङ० ३० ।
 (१३) सु० य० घ० अ० १४ ङ० ३० ।

ऽएवात्राधिपतय ऽआसन् ॥ १६ ॥ 'नवविंशत्यास्तुवं-
 ते'ति । दश हस्त्या ऽअङ्गुलयो दश पाद्या नव प्राणा-
 स्तैरेव तदस्तुवत 'वनस्पतयोऽसृज्यन्ते'ति वनस्पतयो-
 ऽत्रासृज्यन्त 'सोमोऽधिपतिरासीद्वि'ति सोमोऽत्राधिपति-
 रासीत् ॥ १७ ॥ 'एकत्रिंशतास्तुवते'ति । दश हस्त्या-
 ऽअङ्गुलयो दश पाद्या दश प्राणा ऽआत्मैकत्रिंशस्ते-
 नैव तदस्तुवत 'प्रजा ऽअसृज्यन्ते'ति प्रजा ऽअत्रासृज्यन्त
 'यवाश्चायवाश्चाधिपतय ऽआसन्नि'ति पूर्वपक्षापरपक्षा-
 ऽएवात्राधिपतय ऽआसन् ॥ १८ ॥ 'त्रयस्त्रिंशतास्तुव-
 ते'ति । दश हस्त्या ऽअङ्गुलयो दश पाद्या दश प्राणा
 द्वे प्रतिष्ठे ऽआत्मा त्रयस्त्रिंशस्तेनैव तदस्तुवत 'भूता-
 ष्यशांम्यन्निति' सर्वाणि भूताश्चत्राशांम्यन्प्रजापतिः
 परमेष्ठ्यधिपतिरासीद्वि'ति प्रजापतिः परमेष्ठ्यत्राधि-
 पतिरासीत् ॥ १९ ॥ ता वा ऽएताः । सप्तदशेष्टका-
 ऽउपदधाति सप्तदशो वै संबत्सरेऽप्रजापतिः स प्रज-
 नयिता तदेतेन वै सप्तदशेन संबत्सरेण प्रजापतिना
 प्रजनयित्रैताः प्रजाः प्राजनयद्यत्प्राजनयदुसृजत तद्य-
 दुसृजत तस्मात्सृष्टयस्ताः सृष्ट्वात्मद्विप्रापादयत तथैवैतद्य-
 जमान ऽएतेन सप्तदशेन संबत्सरेण प्रजापतिना प्रजन-

- (१) शु० य० सं० अ० १४ क० ३१ । (२) शु० य० सं० अ० १४ क० ३१ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १४ क० ३१ । (४) शु० य० सं० अ० १२ क० ३१ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १४ क० ३१ । (६) शु० य० सं० अ० १४ क० ३१ ।
 (७) शु० य० सं० अ० १४ क० ३१ । (८) शु० य० सं० अ० १४ क० ३१ ।
 (९) शु० य० सं० अ० १४ क० ३१ ।

वित्रैताः प्रजाः प्रजनयति ताः सृष्ट्वारमश्प्रपादयते रेतः-
सिचोर्वेलया पृष्ट्यो वै रेतःसिचौ मज्ज्यमु पृष्ट्यो मज्ज्यत-
ऽएवास्मिन्नेताः प्रजाः प्रपादयति सर्वत ऽऽपदधाति
सर्वत ऽएवास्मिन्नेताः प्रजाः प्रपादयति ॥ २० ॥ (C)

चतुर्थाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ १०५ ॥

[स्तोमचित्पथवादः]

अथातोऽन्वावृत्तम् । त्रिवृद्धतीं पुरस्तादुपदुधात्येक-
विंशवतीं पञ्चात्पञ्चदशवतीं दक्षिणतः सप्तदशवती-
मुत्तरतः ॥ १ ॥ एतद्वै प्रजापतिम् । त्रिवृद्धत्यामुपहितायां
पञ्चदशवत्यां मृत्युरसीददिमामृत ऽऽपधास्यते तमत्र
ग्रहीष्यामीति तं प्रापश्यत्तं प्रख्याय परिक्रम्यैकविंशवती
मुपाधत्तैकविंशवतीं मृत्युरागच्छत्पञ्चदशवतीमुपाधत्त
पञ्चदशवतीं मृत्युरागच्छत्सप्तदशवतीमुपाधत्त सोऽत्रैव
मृत्युं न्यकरोदुत्रामोहयत्तथैवेतद्यजमानोऽत्रैव सर्वान्पा-
प्सुनो निकरोत्यत्र मोहयति ॥ २ ॥ अथोत्तराः । त्रिवृ-
द्धत्यामेव त्रिवृद्धतीमनूपदुधात्येकविंशवत्यामेकविंशवतीं
पञ्चदशवत्याथं सप्तदशवतीथं सप्तदशवत्यां पञ्चदशवतीं

(C) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्वयः ऽऽपुनरुक्तमन्ते यथा—का० पा० १०. ४. १, षट्-
सं० १०. ५, इति० ग० १६. ४, मे० पा० ११. ८. ६, ते० पा० ४. ३. १० ।

ता यदेवं व्यतिहारमुपदधाति तस्मादक्षणाया स्तोमीया-
 ऽअथो यदेते स्तोमा ऽअतोऽन्यथानुपूर्वं तस्माद्देवाक्षणा-
 यास्तोमीया ऽअथो ऽएवं देवा ऽउपादधतेतरथासुरास्ततो
 देवा ऽअभवन्परासुरा भवत्यात्मना परास्य द्विपन्भू-
 तव्यो भवति य ऽएवं वेद ॥ ३ ॥ स ऽएष पशुर्यदग्निः ।
 सोऽत्रैव सर्वः कृत्स्नः संस्कृतस्तस्य त्रिवृद्धत्यावेव शिरस्ते
 यत्त्रिवृद्धयौ भवतस्त्रिवृद्धि शिरो द्वे भवतो द्विकपालः
 हि शिरः पूर्वार्द्धे ऽउपदधाति पुरस्ताद्धीदः शिरः ॥ ४ ॥
 प्रतिष्ठैकविंशत्यौ । ते यदेकविंशत्यौ भवतः
 प्रतिष्ठा ह्येकविंशो द्वे भवतो द्वन्द्वः हि प्रतिष्ठा पञ्चा-
 द्दुपदधाति पञ्चाद्धीयं प्रतिष्ठा ॥ ५ ॥ वाहू पञ्चदशत्यौ ।
 ते यत्पञ्चदशत्यौ भवतः पञ्चदशौ हि वाहू द्वे भवतो
 द्वौ हीमौ वाहू पाञ्चर्वत ऽउपदधाति पाञ्चर्वतो हीमौ वाहू
 ॥ ६ ॥ अन्नः सप्तदशत्यौ । ते यत्सप्तदशत्यौ भवतः
 सप्तदशं ह्यन्नं द्वे भवतो द्वयक्षरं ह्यन्नं ते ऽअनन्तर्हिते
 पञ्चदशतीब्ध्यामुपदधात्यनन्तर्हितं तद्वाहुब्ध्यामन्नं
 दधाति वाहे पञ्चदशत्यौ भवतोऽन्तरे सप्तदशत्यौ
 वाहुब्ध्यां तदुभयतोऽन्नं परिगृह्णाति ॥ ७ ॥ अथ या मद्ध्य-
 ऽउपदधाति । स ऽआत्मा ता रेतःसिचोर्वेलयोपदधाति
 पृष्टयो वै रेतःसिचौ मद्ध्यमु पृष्टयो मद्ध्यतो ह्ययमारमा
 सर्वत ऽउपदधाति सर्वतो ह्ययमारमाथ यदुतोऽन्यदुति-
 रिकं तद्यद्वै देवानामतिरिक्तं इन्द्राथंसि तानि तद्यानि
 तानि चन्द्राथंसि पञ्चवस्ते तथे ते पञ्चवः पुण्यस्ता

लक्ष्म्यस्तद्यास्ताः पुण्यया लक्ष्म्योऽसौ सः ऽआदित्यः सः
 ऽआत्तामेव दक्षिणतः ॥ ८ ॥ ताः हैकेऽनन्तर्हिताः । त्रिवृद्धती-
 ष्यामुपदधाति जिह्वा हनू ऽइति वृद्धन्तो याञ्चतुर्दश ते
 हनू याः पंद् सा जिह्वेति न तथा कुर्यादिति ते रेचयन्ति
 यथा पूर्वयोर्हन्वोरपरे हनू ऽअनूपदद्ध्याद्यथा पूर्वस्यां जिह्वा-
 यामपरां जिह्वामनूपदद्ध्यात्तादृक्तद्यत्राहैव शिरस्तदेव हनू
 तज्जिह्वा ॥ ९ ॥ अस्मिन्नु, हैकेऽवान्तरदेशे ऽउपदधाति ।
 असौ वा ऽआदित्यः ऽएता ऽअमुं तदादित्यमेतस्यां दिशि
 दध्म ऽइति न तथा कुर्यादन्न्यानि वाव तानि कर्माणि
 यैरेतमत्र दधाति ॥ १० ॥ दक्षिणतः ऽउ हैकः ऽउपदधाति ।
 तदेताः पुण्यया लक्ष्मीर्दक्षिणतो दध्मह ऽइति तस्मा-
 दस्य दक्षिणतो लक्ष्म भवति तं पुण्यलक्ष्मीकं ऽइत्या-
 चक्षत ऽउत्तरतः छिया ऽउत्तरतः ऽआयतना हि स्त्री तत्त-
 र्कृतमेव पुरस्तात्त्वेना ऽउपदद्ध्याद्यत्राहैव शिरस्तदेव हनू
 तज्जिह्वाऽथैताः पुण्यया लक्ष्मीर्मुखतो दध्मे तस्मादस्य
 मुखे लक्ष्म भवति तं पुण्यलक्ष्मीकं ऽइत्याचक्षते ॥ ११ ॥
 सैषा ब्रह्मचितिः । यद् ब्रह्मोपादधत तस्माद् ब्रह्मचितिः
 सा प्रजापतिचितिर्यत्प्रजापतिमुपादधत तस्मात्प्रजा-
 पतिचितिः सर्पिचितिर्यदृषीनुपादधत तस्मादृषिचितिः
 सा वायुचितिर्यद्वायुंमुपादधत तस्माद्वायुचितिः सा
 स्तोमचितिर्यत्स्तोमानुपादधत तस्मात्स्तोमचितिः सा
 प्राणचितिर्यत्प्राणानुपादधत तस्मात्प्राणचितिरतो यत्त-
 देव कतमच विद्यात्तेन हैवांस्यैपापेयवती वन्धुमती चित्तिर्भ-

वत्यथ लोकम्पृणे ऽउपदधात्यस्याथ सक्त्यां तयोरुपरि
वन्दुः पुरीपं निवपति तस्योपरि वन्दुः ॥ १२ ॥ (D)

चतुर्थाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

[पञ्चम्यां चितावसपतेष्टकोपधानम्]

पञ्चमीं चितिमुपदधाति । एतद्वै देवाश्चतुर्थीं चितिं
चित्वा समारोहं त्र्यदूर्द्धमन्तरिक्षादर्वाचीनं दिवस्तदेव
तत्संस्कृत्य समारोहन् ॥ १ ॥ तेऽब्रुवन् । चेतयद्धमिति
चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन्नित ऽऊर्द्धमिच्छतेति ते
चेतयमाना दिवमेव विराजं पञ्चमीं चितिमपश्यंस्तेऽभ्य-
ऽप्य लोकोऽच्छदयत् ॥ २ ॥ तेऽकामयन्त । असपत्नमिमं
लोकमनुपवाधं कुर्वीमहीति तेऽब्रुवन्नुप तज्जानीत यथेमं
लोकमसपत्नमनुपवाधं क्वामहा ऽइति तेऽब्रुवँश्चेतयद्ध-
मिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवँस्तदिच्छत यथेमं लोक-
मसपत्नमनुपवाधं क्वामहा ऽइति ॥ ३ ॥ ते चेतयमाना ।
एता ऽहुष्हका ऽअपश्यन्नसपत्नास्ता ऽउपादधत ताभिरेतं
लोकमसपत्नमनुपवाधमकुर्वत तद्यदेताभिरेतं लोकमस-
पत्नमनुपवाधमकुर्वत तस्मादेता ऽअसपत्नास्तथैवैतद्य-
जमानो यदेता ऽउपदधात्येतमेवैतल्लोकमसपत्नमनुपवाधं
कुर्वते सर्वत ऽउपदधाति सर्वत ऽएवैतदेतं लोकमसपत्न-

(D) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यथाऽप्युपलभ्यते यथा—वा० श० १० ४ ४ ।

* 'ऽच्छदयत्' इति ग-अ' गुस्तकयो ।

मनुपवाधं कुरुते परार्द्धं ऽऽपदधाति सर्वमेवैतदेतं लोक-
 मसपत्नमनुपवाधं कुरुते ॥ ४ ॥ अथ विराज ऽऽप-
 दधाति । एषा वै सा विराड्यां तद्देवा विराजं पञ्चमीं
 चितिमपश्यंस्ता दश-दशोपदधाति दशाक्षरा विराड्वि-
 राडेषा चितिः सर्वत ऽऽपदधाति यो वा ऽएकस्यां
 दिशि विराजति न वै स विराजति यो वाव सर्वासु
 दिक्षु विराजति स ऽएव विराजति ॥ ५ ॥ यद्दे-
 वैता * ऽअसपत्ना ऽऽपदधाति । एतद्वै प्रजा-
 पतिमेतस्मिन्नात्मनः प्रतिहिते सर्वतः पाप्मोपाय-
 तत स ऽएता ऽऽष्टका ऽअपश्यदसपत्नास्ता ऽऽपाधत्त
 ताभिस्तं पाप्मानमपाहत पाप्मा वै सपत्नस्तद्यदेता-
 भिः पाप्मानः सपत्नमपाहत तस्मादेता ऽअस-
 पत्नाः ॥ ६ ॥ तद्वा ऽएत्क्रियते । यद्देवा ऽअकुर्वन्निदं
 न्विमः स पाप्मा नोपयतते युत्वेत्तकरोति यद्देवा-
 ऽअकुर्वन्तत्करवाणीत्यथो य ऽएव पाप्मा यः सपत्नस्त-
 मेताभिरपहते तद्यदेताभिः पाप्मानः सपत्नमपहते
 तस्मादेता ऽअसपत्नाः सर्वत ऽऽपदधाति सर्वत ऽएवै-
 तत्पाप्मानः सपत्नमपहते परार्द्धं ऽऽपदधाति सर्वस्मा-
 देवैतदात्मनः पाप्मानः सपत्नमपहते ॥ ७ ॥ स पुरस्ता-
 द्दुपदधाति । 'अग्ने जाताः प्रणुदा नः सपत्नानि'ति युथैव
 यजुस्तथा वन्धुरथ पश्चात्सहसा जानान्प्रणुदा नः
 सपत्नानि'ति युथैव यजुस्तथा वन्धुः ॥ ८ ॥ सा या

* अ० पी० ए० १० ११ १-२ ।

(१) घ० य० स० अ० १५ क० १ । (२) घ० य० य० अ० १५ क० २ ।

पुरस्तादग्निः सा । या पञ्चादग्निः साग्निनैव तत्पुरस्ता-
 त्पाप्मानमपाहताग्निना पञ्चात्तथैवैतद्यजमानोऽग्निनैव पुर-
 स्तात्पाप्मानमपहतेऽग्निना पञ्चात् ॥ ९ ॥ अथ दक्षि-
 णतः । 'पोडशी स्तोमोऽञ्जो हविणमि'त्येकादशाक्षरा
 वै त्रिष्टुप्त्रैष्टुभमन्तरिक्षं चतस्रो दिशोऽप्युऽप्यु
 वृज्जः पञ्चदशस्तस्यास्तावेवादित्यः पोडशी वृज्जस्य भर्ता
 सः ऽएतेन पञ्चदशेन वृज्जेणैतया त्रिष्टुभा दक्षिणतः
 पाप्मानमपाहत तथैवैतद्यजमानोऽएतेन पञ्चदशेन वृज्जे-
 णैतया त्रिष्टुभा दक्षिणतः पाप्मानमपहते ॥ १० ॥
 अथोत्तरतः । 'चतुश्चत्वारिदश स्तोमो वृज्जो हविण-
 मि'ति चतुश्चत्वारिदशदक्षरा वै त्रिष्टुप्त्रैष्टुभो वृज्जः
 सः ऽएतेन चतुश्चत्वारिदशेन वृज्जेणैतया त्रिष्टुभोत्तरतः
 पाप्मानमपाहत तथैवैतद्यजमानोऽएतेन चतुश्चत्वारिदशेन
 वृज्जेणैतया त्रिष्टुभोत्तरतः पाप्मानमपहते ॥ ११ ॥ अथ
 मध्ये । 'अग्नेः पुरीषमसी'ति ब्रह्म वै चतुर्थी चित्तिरग्निरु वै
 ब्रह्म तस्याऽएतत्पुरीषमिव यत्पञ्चम्यप्सो नामे'ति तस्यो-
 क्तो वन्द्युः ॥ १२ ॥ तां प्रार्चीं तिरश्चीमुपदधाति । एतद्वै-
 तया प्रजापतिः पाप्मानो मूलमवृश्चत्तथैवैनयायमेतत्पा-
 प्मनो मूलं वृश्चति दक्षिणतो दक्षिणतः ऽउद्यामो हि
 वृज्जोऽन्तरेण दक्षिणां दिश्यामुद्यामाय ह तमवकाशं करोति
 ॥ १३ ॥ सा या पुरस्तात्प्राणः सा । या पञ्चादपानः

(१) शु० य० स० अ० १५ क० ३ । (२) शु० य० स० अ० १५ क० ३ ।

(३) शु० य० स० अ० १५ क० ३ । (४) शु० य० स० अ० १५ क० ३ ।

सा प्राणेनैव तत्पुरस्तात्पाप्मानमपाहतापानेन पश्चात्त-
थैवैतद्यजमानः प्राणेनैव पुरस्तात्पाप्मानमपहतेऽपानेन
पश्चात् ॥ १४ ॥ अथ ये ऽअभितः । तौ वाहू स योऽ-
स्याभितः पाप्मासीद् वाहुब्भ्यां तमपाहत तथैवैतद्यज-
मानो योऽस्याभितः पाप्मा भवति वाहुब्भ्यामेव तम-
पहते ॥ १५ ॥ अन्नं पुरीषवती । स योऽस्योपरिष्ठात्पा-
प्मासीदुन्नेन तमपाहत तथैवैतद्यजमानो योऽस्योपरिष्ठा-
त्पाप्मा भवत्यन्नेनैव तमपहते ॥ १६ ॥ स युद्ध वा-
ऽएवंवित्प्राणिति । योऽस्य पुरस्तात्पाप्मा भवति तं तेना-
पहतेऽथ यदपानिति तेन तं व्यः पश्चाद्यथ यद्वाहुब्भ्यां
कर्म कुरुते तेन तं व्योऽभितोऽथ यदुन्नमत्ति तेन तं व्य-
ऽउपरिष्ठात्सर्वदा ह वा ऽएवंवित्पाप्मानमपहतेऽपि
स्वपँस्तस्मादेवं विदुपः पापं न कीर्त्तयेन्नेदस्य पाप्मासा-
नीति ॥ १७ ॥ (A)

पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

अथ छन्दुस्या ऽउपदधाति । एतद्वै प्रजापतिः
पाप्मनो मृत्योर्मुक्त्वान्नमैच्छत्तस्माद् ह्येतदुपतापी
वृत्तीयान्भूत्वान्नमिच्छति तस्मिन्नाशः सन्तेऽन्नमिच्छ-
ति जीविष्यतीति तस्मै देवा ऽएतदन्नं प्राय-
च्छन्तेतावच्छन्दुस्याः पशवो वै छन्दाधंस्यन्नं पशवस्ता-

(A) एतद्ब्राह्मणं विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा- का० ए० १०. ५. १; ४२० सं०
१० ६, ४५१-१६. ५, ५० ग० ११. ८ ५, तं ए० ४. ३. ११ ।

श्यस्मा ऽअच्छदयँस्तानि यदस्मा ऽअच्छदयँस्तस्माच्छ-
 न्दाश्रंसि ॥ १ ॥ ता दृश * दशोपदधाति । दृशाक्षरा
 विराड् विराडु कृत्स्नमञ्चः सर्वमेवास्मिन्नेतत्कृत्स्नमञ्चं
 दधाति सर्वत ऽउपदधाति सर्वत ऽएवास्मिन्नेतत्कृत्स्नमञ्चं
 दधाति ॥ २ ॥ 'एवंश्छन्द' ऽइति । अयं वै लोक ऽएव-
 श्छन्दो 'वरिवेश्छन्द' ऽइत्यन्तरिक्षं वै वरिवेश्छन्दः 'शम्भू-
 श्छन्द' ऽइति द्यौर्वै शम्भूश्छन्दः 'परिभूश्छन्द' ऽइति ।
 दिशो वै परिभूश्छन्द 'ऽआच्छच्छन्द' ऽइत्यन्नं वा ऽआच्छ-
 च्छन्दो 'मनश्छन्द' ऽइति प्रजापतिर्वै मनश्छन्दो 'व्यच-
 श्छन्द' ऽइत्यसौ वा ऽआदित्यो व्यचश्छन्दः ॥ ३ ॥
 'सिन्धुश्छन्द' ऽइति । प्राणो वै सिन्धुश्छन्दः 'समुद्-
 श्छन्द' ऽइति मनो वै समुद्श्छन्दः 'सरिरं छन्द' ऽइति
 वाग्वै सरिरं छन्दः 'ककुप्छन्द' ऽइति प्राणो वै ककुप्छन्द-
 'त्रिककुप्छन्द' ऽइत्युदानो वै त्रिककुप्छन्दः 'काव्यं
 छन्द' ऽइति त्रयी वै विद्या काव्यं छन्दोऽङ्कुपं छन्द-
 ऽइत्यापो वा ऽअङ्कुपं छन्दो 'ऽक्षरपङ्क्तिश्छन्द' ऽइत्यसौ वै
 लोकोऽक्षरपङ्क्तिश्छन्दः 'पदपङ्क्तिश्छन्द' ऽइत्ययं वै लोकः

* का० शी० सू० १४. ११. ५ ।

- (१) शु० य० स० अ० १५ क० ४ । (२) शु० य० सं० अ० १५ क० ४ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १५ क० ४ । (४) शु० य० स० अ० १५ क० ४ ।
 (५) शु० य० स० अ० १५ क० ४ । (६) शु० य० सं० अ० १५ क० ४ ।
 (७) शु० य० सं० अ० १५ क० ४ । (८) शु० य० स० अ० १५ क० ४ ।
 (९) शु० य० स० अ० १५ क० ४ । (१०) शु० य० सं० अ० १५ क० ४ ।
 (११) शु० य० स० अ० १५ क० ४ । (१२) शु० य० सं० अ० १५ क० ४ ।
 (१३) शु० य० सं० अ० १५ क० ४ । (१४) शु० य० स० अ० १५ क० ४ ।
 (१५) शु० य० सं० अ० १

पद्मपङ्क्तिश्छन्दो 'विष्टारपङ्क्तिश्छन्दः' ऽइति 'दिशो
 वै विष्टारपङ्क्तिश्छन्दः' धुरो वभ्रजश्छन्द' ऽइत्यसौ वा-
 ऽआदित्यः धुरो वभ्रजश्छन्द 'ऽआच्छच्छन्दः प्रच्छच्छन्द'-
 ऽइत्यन्नं वा ऽआच्छच्छन्दोऽन्नं प्रच्छच्छन्दः ॥ ४ ॥
 'संख्यच्छन्द' ऽइति । रात्रिर्वै संख्यच्छन्दो 'वियच्छन्द'-
 ऽइत्यहर्वै वियच्छन्दो 'बृहच्छन्द' ऽइत्यसौ वै लोको
 बृहच्छन्दो 'रथन्तरं छन्द' ऽइत्ययं वै लोको रथन्तरं छन्दो
 'निकायश्छन्द' ऽइति वायुर्वै निकायश्छन्दो 'विवधश्छन्द-
 ऽइत्यन्तरिक्षं वै विवधश्छन्दो 'गिरश्छन्द' ऽइत्यन्नं वै
 गिरश्छन्दो 'वभ्रजश्छन्द' इत्यग्निर्वै वभ्रजश्छन्दः 'सथंस्तु-
 प्छन्दोऽनुष्टुप्छन्द' ऽइति वागेव सथंस्तुप्छन्दो वागनुष्टु-
 प्छन्द 'ऽगुवश्छन्दो वरिवश्छन्द' ऽइति तस्योक्तो वन्धुः
 ॥ ५ ॥ 'वयश्छन्द' ऽइति । अन्नं वै वयश्छन्दो 'वयस्कृ-
 च्छन्द' ऽइत्यग्निर्वै वयस्कृच्छन्दो 'विष्पर्द्वाश्छन्द' ऽइत्यसौ
 वै लोको विष्पर्द्वाश्छन्दो 'विशालं छन्द' ऽइत्ययं वै लोको
 विशालं छन्दश्छदिश्छन्द' ऽइत्यन्तरिक्षं वै छदिश्छन्दो

- (१) शु० य० सं० अ० १५ क० ४ । (२) शु० य० सं० अ० १५ क० ४ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १५ क० ५ । (४) शु० य० सं० अ० १५ क० ५ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १५ क० ५ । (६) शु० य० सं० अ० १५ क० ५ ।
 (७) शु० य० सं० अ० १५ क० ५ । (८) शु० य० सं० अ० १५ क० ५ ।
 (९) शु० य० सं० अ० १५ क० ५ । (१०) शु० य० सं० अ० १५ क० ५ ।
 (११) शु० य० सं० अ० १५ क० ५ । (१२) शु० य० सं० अ० १५ क० ५ ।
 (१३) शु० य० सं० अ० १५ क० ५ । (१४) शु० य० सं० अ० १५ क० ५ ।
 (१५) शु० य० सं० अ० १५ क० ५ । (१६) शु० य० सं० अ० १५ क० ५ ।
 (१७) शु० य० सं० अ० १५ क० ५ । (१८) शु० य० सं० अ० १५ क० ५ ।

‘दूरोहणं छन्द’ ऽइत्यसौ वा ऽआदित्यो दूरोहणं छन्द-
स्तन्द्रं छन्द’ ऽइति पङ्क्तिर्बु तन्द्रं छन्दो ऽङ्काङ्कं छन्द’
ऽइत्यापो वा ऽअङ्काङ्कं छन्दः ॥ ६ ॥ तस्याः पुरस्तादु-
पदधाति । प्राणस्तासां प्रथमा ऋयानो द्वितीयोदानस्तृ-
तीयोदानश्चतुर्थी ऋयानं पञ्चमी प्राणः षष्ठी प्राणः
सप्तमी ऋयानोऽष्टम्युदानो नवमी यजमान ऽएवात्र
दशमी स ऽएष यजमान ऽएतस्यां विराज्यद्ब्रूढः प्रति-
ष्ठितः प्राणमर्यामर्वाचीश्च प्राचीश्चोपदधाति तस्मा-
दिमे प्राणा ऽअर्वाश्चश्च प्राश्चश्च ॥ ७ ॥ अथ या
दक्षिणतः । अग्निस्तासां प्रथमा वायुर्द्वितीयादित्यस्तृतीया-
दित्यश्चचतुर्थी वायुः पञ्चम्यग्निः षष्ठ्यग्निः सप्तमी
वायुरष्टम्यादित्यो नवमी यजमान ऽएवात्र दशमी स-
ऽएष यजमान ऽएतस्यां विराज्यद्ब्रूढः प्रतिष्ठितो देवता-
मर्यामर्वाचीश्च प्राचीश्चोपदधाति तस्मादेते देवा-
ऽअर्वाश्चश्च प्राश्चश्च ॥ ८ ॥ अथ याः पश्चात् । अयं
लोकस्तासां प्रथमान्तरिक्षं द्वितीया द्यौस्तृतीया द्यौश्च-
तुर्थ्यन्तरिक्षं पञ्चम्ययं लोकः षष्ठ्ययं लोकः सप्तम्य-
न्तरिक्षमष्टमी द्यौर्नवमी यजमान ऽएवात्र दशमी स-
ऽएष यजमान ऽएतस्यां विराज्यद्ब्रूढः प्रतिष्ठितो लोक-
मर्यामर्वाचीश्च प्राचीश्चोपदधाति तस्मादिमे
लोका ऽअर्वाश्चश्च प्राश्चश्च ॥ ९ ॥ अथ या ऽउत्तरतः ।

(१) शु० य० स० ष० १५ क० ५ । (२) शु० य० स० ष० १५ क० ५ ।
(३) शु० य० स० ष० १५ क० ५ ।

ग्रीष्मस्तासां प्रथमा वर्षा द्वितीया हेमन्तस्तृतीया हेमन्त-
 इच्चतुर्थी वर्षा पञ्चमी ग्रीष्म षष्ठी ग्रीष्म सप्तमी
 वर्षा ऽअष्टमी हेमन्तो नवमी यजमान ऽएवात्र दशमी स-
 ऽएष यजमान ऽएतस्यां विराज्यद्व्युढ ष्रतिष्ठित-
 ऽऋतुमध्यामर्वाचीश्च पुराचीश्चोपदधाति तस्मादेत-
 ऽऋतवो ऽर्वाञ्चश्च पुराञ्चश्च ॥ १० ॥ अथ पुनरेव । या
 पुरस्तादुपदधाति प्राणास्ते ता दश भवन्ति दश वै प्राणा
 पूर्वाह्णं ऽउपदधाति पुरस्ताद्धीमे प्राणा ॥ ११ ॥ अथ या
 दक्षिणतः । एतास्ता देवता ऽअग्निश्च पृथिवी च वायु-
 श्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि
 चान्नं चापश्च ॥ १२ ॥ अथ या पश्चात् । दिशस्ता-
 श्चतस्रो दिशश्चतस्रोऽवान्तरदिश ऽऽर्द्धां चयं च
 ॥ १३ ॥ अथ या ऽउत्तरतः । मासास्ते वासन्तिकौ द्वौ
 श्रैष्णौ द्वौ वार्षिकौ द्वौ शारदौ द्वौ हेमन्तिकौ द्वौ ॥ १४ ॥
 अथ पुनरेव । या प्रथमा दशदयः स लोको या द्विती-
 यान्तरिक्षं तथा तृतीया द्यौः सप्तमेव लोकं प्रथमया
 दशतारोहन्नन्तरिक्षं द्वितीयया दिवं तृतीयया तथैवैतद्य-
 जमान ऽइममेव लोकं प्रथमया दशता रोहत्यन्तरिक्षं
 द्वितीयया दिवं तृतीयया ॥ १५ ॥ स स पुराडिव रोह ।
 इयमु वै ष्रतिष्ठा ते देवा ऽइमां प्रतिष्ठासभिप्रत्याय-
 स्तथैवैतद्यजमान ऽइमां प्रतिष्ठासभिप्रत्यैत्यथ योत्तमा

(B) एतद्ब्राह्मणस्या विषया धम्मत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० १०. ५. २, उड०
 सं० १०. ६; कपि० २६. ५; मे० सं० ११. ८, ७. ती० सं० ४. १. १२ ।

दशदयः स लोकस्तस्माद्यथैव प्रथमायै दशतः प्रभृ-
तिरेवमुत्तमायै समानश्च हेतयदेते दशतावयमेव लोकः
॥ १६ ॥ ता वा ऽएताह । चत्वारिंशद्विष्टकाश्चत्वारिंश-
शयजूषि तदशीतिरन्नमशीतिस्तद्यद्यदेतद्वाह तदस्मा-
ऽअन्नमशीतिं कृत्वा प्रयच्छति तेनैव प्रीणाति ॥ १७ ॥ (B)

पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

॥

[पञ्चम्यां चितौ स्तोमभागेष्टकोपधानम्]

अथ स्तोमभागा ऽउपदधाति । एतद्वै प्रजापते-
रेतदन्नमिन्द्रोऽव्यह्वयायत्सोऽस्मादुदधिक्रमिपत्तमब्रवीत्क-
थोत्क्रामसि कथा मा जहासीति स वै मेऽस्यान्नस्य रसं
प्रयच्छेति तेन वै मा सह प्रपद्यस्वेति तथेति तस्मा-
ऽएतस्यान्नस्य रसं प्रायच्छतेनैव सह प्रापद्यत ॥ १ ॥
स यः स प्रजापतिः । अयमेव स योऽयमग्निश्चीयतेऽथ
यत्तदन्नमेतास्ताश्छन्दस्था ऽअथ यः सोऽन्नस्य रस-
ऽएतास्ता * स्तोमभागा अथ यः स ऽइन्द्रोऽसौ स-
ऽआदित्यः स ऽएष ऽएव स्तोमो यदि किञ्च स्तुवत-
ऽएतमेव तेन स्तुवन्ति तस्मा ऽएतस्मै स्तोमायैतं भागं
प्रायच्छतद्यदेतस्मै स्तोमायैतं भागं प्रायच्छतस्मास्तो-
मभागाः ॥ २ ॥ 'रश्मिर्ना सत्याय सत्यं जिश्वे'ति ।
एष वै रश्मिरन्नः रश्मिरेतं च तद्वसं च सन्धायात्म-

(B) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्रोऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० ध० १०. ५. २ ।

* का० श्रौ० सू० १५. ११. ५ ।

(१) जु० ग० सं० ध० १५. ५०. ६ ।

इप्रपादयते 'प्रेतिर्ना धर्मणा धर्मं जिन्वे'त्येष वै प्रेतिरुन्नं
 प्रेतितरेतं च तद्दसं च सन्धायात्मइप्रपादयते ऽद्वित्यै दिवा
 द्विवं जिन्वे'त्येष वा ऽअद्वितिरुन्नमद्वितितरेतं च तद्दसं च
 सन्धायात्मइप्रपादयते तद्यद्यदेतद्ग्राह तच्च तद्दसं च सन्धा-
 यात्मइप्रपादयते ऽमुनादो जिन्वादो ऽस्यमुष्मै 'स्वाधिपतिनो-
 ज्जोर्जं जिन्वे'ति. त्रैधाविहितास्त्रैधाविहितश्रं ह्यन्नम् ॥ ३ ॥
 यदेव स्तोमभागा ऽउपदुधाति । एतद्वै देवा विराजं चितिं
 चित्वा समारोहंस्ते ऽब्रुवँश्चेत्यद्भूमिति चितिमिच्छतेति
 वाव तद्ब्रुवँस्ते चेत्यमाना नाकमेव स्वर्गं लोकमपश्यँ-
 स्तमुपादधत स यद् स नाकः स्वर्गो लोकः ऽएतास्ता
 स्तोमभागास्तद्यदेता ऽउपदुधाति नाकमेवैतत्स्वर्गं लोक-
 मुपधत्ते ॥ ४ ॥ तद्यास्तिस्रः प्रथमाः । अयः स लोको
 या द्वितीया ऽअन्तरिक्षं तद्यास्तुतीया द्यौः सा याश्चतुर्थ्यः
 प्राची सा दिग्याः पञ्चम्यो दक्षिणा सा याः षष्ठ्यः
 प्रतीची सा याः सप्तम्यः ऽउदीची सा ॥ ५ ॥ ता वा-
 ऽएताः । एकविंशतिरिष्टका ऽइमे च लोका दिशश्चेमे
 च वै लोका दिशश्च प्रतिष्टेमे च लोका दिशश्चैकविं-
 शस्तस्मादाहुः प्रतिष्टैकविंश ऽइति ॥ ६ ॥ अथ या-
 ऽअष्टाविष्टका ऽअतियन्ति । साष्टाक्षरा गायत्री ब्रह्म
 गायत्री तद्यत्तद् ब्रह्मैतत्तद्यदेतन्मण्डलं तपति तदेतस्मिन्ने-
 कविंशो प्रतिष्टायां प्रतिष्टितं तपति तस्मान्नावप-

(१) सु० य० सं० अ० १५ क० ६ । (२) सु० य० सं० अ० १५ क० ६ ।
 (३) सु० य० सं० अ० १५ क० ७ ।

यते ॥ ७ ॥ तद्धैके * । वेषश्चीः क्षत्राय क्षत्रं जित्रेति
 त्रिंशत्तमीमुपदधाति त्रिंशदक्षरा विराड्विराडेपा चिति-
 रिति न तथा कुर्व्यादिति ते रेचयन्त्येकविंशत्सम्पदमथो
 गायत्रीसम्पदमथो ऽइन्द्र लोको हैष वैपात्यूना विराड्वि-
 न्द्राय ह त् ऽइन्द्रलोके द्विपन्तं भ्रातृव्यं प्रत्युद्यामिनं
 कुर्वन्तीन्द्रमिन्द्रलोकाद्ब्रुदन्ते यजमानो वै स्त्रे यज्ञ ऽइन्द्रो
 यजमानाय ह ते यजमानलोके द्विपन्तं भ्रातृव्यं
 प्रत्युद्यामिनं कुर्वन्ति यजमानं व्यजमानलोकाद्ब्रुदन्ते यं वा-
 ऽएतमग्निमाहुरन्त्येष ऽएव यजमान ऽआयतनेनैष ऽउ-
 ऽएवात्र त्रिंशत्तमी ॥ ८ [अर्धप्रपाठकः ५१॥] (०)

पञ्चमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

ता ऽअपाढायै वेलयोपदधाति । वाग्वा ऽअपाढा
 रस ऽएष वाचि तद्दसं दधाति तस्मात्सर्वेषामङ्गानां
 वाचैवान्नस्य रसं विजानाति ॥ १ ॥ युद्धेवापाढायै । इयं
 वा ऽअपाढास्तवादित्य स्तोमभागा ऽअमुं तदादित्यमस्यां
 प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति ॥ २ ॥ युद्धेवापाढायै । इयं वा-
 ऽअपाढा हृदयं स्तोमभागा ऽअस्यां तद्दृदयं मनो
 दधाति तस्मादस्यां हृदयेन मनसा चेतयते सर्वत-
 ऽउपदधाति सर्वतस्तद्दृदयं मनो दधाति तस्माद-
 स्यां सर्वतो हृदयेन मनसा चेतयतेऽथो पुण्य्या

* का० शौ० सू० १७. ११. ११ ।

(०) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽऽनुपगतन्ते यथा- का० शौ० १०. ५. ३; कठ०
 १७. ५; कपिष्ठ० २६, १; वै० सं० ११. ८. ८; तै० सं० ४. ५. १ ।

हैता लक्ष्म्यस्ता ऽएतत्सर्वतो धत्ते तस्माद्यस्य सर्वतो
 लक्ष्म भवति तं पुण्यलक्ष्मीक ऽइत्याचक्षते ॥ ३ ॥
 अथैनाः पुरीषेण प्रच्छादयति । अन्नं वै पुरीषः रस-
 ऽएष तमेतत्तिरः करोति तस्मात्तिरः ऽइवान्नस्य रसः
 ॥ ४ ॥ यद्वेव पुरीषेण । अन्नं वै पुरीषः रस ऽएपोऽन्नं च
 तद्दसं च सन्तनोति सन्दधाति ॥ ५ ॥ यद्वेव पुरीषेण ।
 हृदयं वै स्तोमभागाः पुरीतत्पुरीषः हृदयं तत्पुरीतता
 प्रच्छादयति ॥ ६ ॥ यद्वेव पुरीषेण । संवत्सरः ऽएपोऽग्निस्त-
 मेतच्चित्तिपुरीषैर्व्यर्वावर्त्तयति तद्याश्चत्तत्रः प्रथमाश्चित्त-
 तयस्ते चत्वारः ऽऋतवोऽथ स्तोमभागा ऽउपधाय पुरीषं निव-
 पति सा पञ्चमी चित्तिः स पञ्चमः ऽऋतुः ॥ ७ ॥ तदाहुः ।
 यल्लोकम्पृणान्ता ऽअन्याश्चित्तयो भवन्ति नात्र लोक-
 म्पृणामुपदधाति कात्र लोकम्पृणेत्यसौ वा ऽआदित्यो
 लोकम्पृणैष ऽउ ऽएषा चित्तिः सैषा स्वयं लोकम्पृणा
 चित्तिरथ यदुत ऽऊर्द्धमा पुरीपात्सा षष्ठी चित्तिः स
 षष्ठः ऽऋतुः ॥ ८ ॥ अथ पुरीषं निवपति । तत्र विकर्णीं
 च स्वयमातृणां चोपदधाति हिरण्यशकलैः प्रोक्षत्यग्निम-
 ब्यादधाति सा सप्तमी चित्तिः स सप्तमः ऽऋतुः ॥ ९ ॥
 ता ऽउ वै षडेव । यद्धि विकर्णीं च स्वयमातृणां च
 षष्ठ्या ऽएव तच्चित्तेः ॥ १० ॥ ता ऽउ वै षडैव ।
 यजुपान्न्यासु पुरीषं निवपति तूष्णीमत्र तेनैषा न
 चित्तिरथो लोकम्पृणान्ता ऽअन्याश्चित्तयो भवन्ति नात्र
 लोकम्पृणामुपदधाति तेनो ऽएवैषा न चित्तिः ॥ ११ ॥ ता-

ऽउ वै तिष्ठ ऽएव । अयमेव लोकः प्रथमा चित्तिद्यौ-
रुत्तमाथ या ऽएतास्तिस्त्रस्तुदन्तरिक्षं तद्वा ऽइदमेक-
मिन्नैवान्तरिक्षं ता ऽएवं तिष्ठ ऽएवं पञ्चैवः पडेवः
सप्त ॥ १२ ॥ (D)

पञ्चमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

[नाकसत्पञ्चचूडेकोपधानम्]

नाकसद् ऽउपदधाति । देवा वै नाकसदोऽत्रैष
सर्वोऽग्निः संस्कृतः स ऽएपोऽत्र नाकः स्वर्गो लोकस्त-
स्मिन्देवा ऽअसीदँस्तद्यदेतस्मिन्नाके स्वर्गे लोके
देवा ऽअसीदँस्तस्माद्देवा नाकसदस्तथैवैतद्यजमानो
यदेता ऽउपदधात्येतस्मिन्नैवैतन्नाके स्वर्गे लोके सीदति
॥ १ ॥ यद्वेव नाकसद् * ऽउपदधाति । एतद्वै देवा ऽएतं
नाकं स्वर्गं लोकमपश्यन्नेता स्तोमभागास्तेऽनुवन्नुप
तज्जानीत यथास्मिन्नाके स्वर्गे लोके सीदामेति तेऽ-
नुवँश्चेतयद्भूमिति चित्तिमिच्छतेति वाव तदनुवँस्तदिच्छत
यथास्मिन्नाके स्वर्गे लोके सीदामेति ॥ २ ॥ ते चेत-
यमानाः । एता ऽहुषट्का ऽअपश्यन्नाकसदस्ता ऽउपा-
दधत ताभिरेतस्मिन्नाके स्वर्गे लोकेऽसीदँस्तद्यदेताभि-
रेतस्मिन्नाके स्वर्गे लोकेऽसीदँस्तस्मादेता नाकसद-

(D) एतद्ब्राह्मणस्य विषया अथ्यत्राऽऽपुपत्तयन्ते यथा—भा० श० १०. ५. ४ ।

* भा० श्रौ० सू० १५. ११. १ ।

स्तथैवैतद्यजमानो यदेता ऽउपदधात्येतस्मिन्नेवैतन्नाके
 स्वर्गो लोके सीदति ॥ ३ ॥ दिक्षुपदधाति । दिशो वै
 स नाकः स्वर्गो लोकः स्वर्गं ऽएवैना ऽएतल्लोके
 सादयत्यृतञ्ज्यानां ध्रुवया संवत्सरो वा ऽऋतञ्ज्याः
 संवत्सरः स्वर्गो लोकः स्वर्गं ऽएवैना ऽएतल्लोके साद-
 यत्यन्तस्तोमभागमेष वै स नाकः स्वर्गो लोकस्तस्मिन्-
 नेवैना ऽएतत्प्रतिष्ठापयति ॥ ४ ॥ स पुरुस्तादुपदधाति ।
 'राइर्यसि प्राची दिगिति राज्ञी ह नामैषा प्राची 'दि-
 श्वसवस्ते देवा ऽअधिपतय' ऽहुति वृसवो हैतस्यै दिशो
 देवा 'ऽअधिपतयोऽग्निहंतीनां प्रतिधत्तंत्य'ग्निहंवात्र हेतीनां
 प्रतिधत्ता 'त्रिवृत्वा स्तोमः पृथिव्याथ, इश्रयत्वि'ति
 त्रिवृता हैषा स्तोमेन पृथिव्याथ, अत्रि'ताज्यमुक्थम'
 व्यथायै स्तब्नात्वि'त्याज्येन हैपोक्थेनाव्यथायै पृथि-
 व्याथ, स्तब्धा 'रथन्तरः साम प्रतिष्ठित्या ऽअन्त-
 रिक्ष' ऽहुति रथन्तरेण हैषा साम्ना प्रतिष्ठितान्त-
 रिक्ष 'ऽऋपयस्त्रा प्रथमजा देवेष्विति प्राणा वा ऽऋपयः
 प्रथमजास्तद्धि ब्रह्म प्रथमजं 'दिवो भात्रया वरिम्णा
 प्रथन्त्वि'ति यावती यौस्तावती वरिम्णा प्रथ-
 न्त्वि'त्ये'तद्विधत्ता चायमधिपतिश्चे'ति यावच तौ मनश्च'

- (१) शु० य० सं० अ० १५ क० १० । (२) शु० य० सं० अ० १५ क० १० ।
 (३) शु० य० सं० अ० १५ क० १० । (४) शु० य० सं० अ० १५ क० १० ।
 (५) शु० य० सं० अ० १५ क० १० । (६) शु० य० सं० अ० १५ क० १० ।
 (७) शु० य० सं० अ० १५ क० १० । (८) शु० य० सं० अ० १५ क० १० ।
 (९) शु० य० सं० अ० १५ क० १० ।

तौ हीदधु सर्वं विधारयतस्ते त्वां सर्वं संविदाना नाकस्य
 पृष्टे स्वर्गे लोके यजमानं च सादयन्त्विति यथैव
 यजुस्तथा बन्धुः ॥ ५ ॥ अथ दक्षिणतः । 'विराडसि
 दक्षिणा दिगिति विराड् नामैषा दक्षिणा दिग्गुहास्ते
 देवा ऽअधिपतय' ऽइति रुद्रा हैतस्यै दिशो देवा 'ऽअधि-
 पतय ऽइन्द्रो हेतीनां प्रतिधत्ते'तीन्द्रो हैवात्र हेतीनां
 प्रतिधत्ता 'पञ्चदशस्त्वा स्तोमः पृथिव्याश्च श्रयत्त्विति
 पञ्चदशेन हैषा स्तोमेन पृथिव्याश्च श्रिता प्र ऽउग-
 मुर्त्थमुव्यथायै स्तब्नात्त्विति प्र ऽउगेण हैषोक्त्येना-
 व्यथायै पृथिव्याश्च स्तब्ना 'बृहत्साम प्रतिष्ठित्या-
 ऽअन्तरिक्ष' ऽइति बृहता हैषा साम्ना प्रतिष्ठिता-
 न्तरिक्षे ऽऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेष्विति तस्योक्तो बन्धुः
 ॥ ६ ॥ अथ पश्चात् । 'सम्प्राडसि प्रतीची दिगिति
 सम्प्राड् नामैषा प्रतीची दिग्गादित्येस्ते देवा ऽअधि-
 पतय' ऽइत्यादित्या हैतस्यै दिशो देवाः ऽअधिपतयो
 वरुणो हेतीनां प्रतिधत्ते'ति वरुणो हैवात्र हेतीनां प्रति-
 धत्ता 'सप्तदशस्त्वा स्तोमः पृथिव्याश्च श्रयत्त्विति
 सप्तदशेन हैषा स्तोमेन पृथिव्याश्च श्रिता 'मैत्रवती-

- (१) शु० य० सं० अ० १५ क० १० । (२) शु० य० सं० अ० १५ क० ११ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १५ क० १२ । (४) शु० य० सं० अ० १५ क० १३ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १५ क० १४ । (६) शु० य० सं० अ० १५ क० १५ ।
 (७) शु० य० सं० अ० १५ क० १६ । (८) शु० य० सं० अ० १५ क० १७ ।
 (९) शु० य० सं० अ० १५ क० १८ । (१०) शु० य० सं० अ० १५ क० १९ ।
 (११) शु० य० सं० अ० १५ क० २० । (१२) शु० य० सं० अ० १५ क० २१ ।
 (१३) शु० य० सं० अ० १५ क० २२ ।

यमुक्थमुच्यथायै स्तब्भ्नात्वि'ति मरुत्वतीयेन हैपो-
 कथेनाच्यथायै पृथिव्याऽऽ स्तब्धा वैरूपः सामं प्र-
 तिष्ठित्या ऽअन्तरिक्ष' ऽइति वैरूपेण हैपा साम्ना
 प्रतिष्ठितान्तरिक्ष ऽऋषयस्त्वा प्रथमजा देवप्वि'ति
 तस्योक्तो वन्दुः ॥ ७ ॥ अथोत्तरतः । 'स्वराडस्युदीची
 दिगि'ति स्वराड्ढ नामैपोदीची द्विड् 'मरुतस्ते देवा-
 ऽअधिपतय' ऽइति मरुतो हैतस्यै दिशो देवा ऽअधि-
 पतयः 'सोमो हेतीनां प्रतिधत्ते'ति सोमो हैवात्र हेतीनां
 प्रतिधत्तेकविदःशस्त्वा स्तोमः पृथिव्याऽऽ श्रयत्वि'त्ये-
 कविदःशेन हैपा स्तोमेन पृथिव्याऽऽ श्रिता 'निष्केव-
 ल्यमुक्थमुच्यथायै स्तब्भ्नात्वि'ति निष्केवल्पेन हैपो-
 कथेनाच्यथायै पृथिव्याऽऽ स्तब्धा वैराजः सामं
 प्रतिष्ठित्या ऽअन्तरिक्ष' ऽइति वैराजेन हैपा साम्ना
 प्रतिष्ठितान्तरिक्षं ऽऋषयस्त्वा प्रथमजा देवप्वि'ति
 तस्योक्तो वन्दुः ॥ ८ ॥ अथ मध्ये । 'अधिपत्यसि
 बृहती दिगि'त्यधिपत्नी ह नामैपा बृहती 'दिग्बिर्भवे ते
 देवा ऽअधिपतय' ऽइति बिर्भवे हैतस्यै दिशो देवा-
 ऽअधिपतयो 'बृहस्पतिहेतीनां प्रतिधत्ते'ति बृहस्पति-

- (१) शु० य० सं० अ० १५ क० १२ । (२) शु० य० सं० अ० १५ क० १२ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १५ क० १३ । (४) शु० य० सं० अ० १५ क० १३ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १५ क० १३ । (६) शु० य० सं० अ० १५ क० १३ ।
 (७) शु० य० सं० अ० १५ क० १३ । (८) शु० य० सं० अ० १५ क० १३ ।
 (९) शु० य० सं० अ० १५ क० १३ । (१०) शु० य० सं० अ० १५ क० १४ ।
 (११) शु० य० सं० अ० १५ क० १४ । (१२) शु० य० सं० अ० १५ क० १४ ।

हैवात्र हेतीनां प्रतिधर्त्ता 'त्रिणवत्त्रयस्त्रिदशौ त्वा स्तोमौ
 पृथिव्याऽथ श्रयतामि'ति त्रिणवत्त्रयस्त्रिदशाब्ध्याऽथ
 हैषा स्तोमाब्ध्यां पृथिव्याऽथ श्रिता 'वैश्वदेवाग्निमारुते-
 ऽउक्थे ऽअव्यथायै स्तब्नीतामि'ति वैश्वदेवाग्निमारुता-
 ब्ध्याऽथ हैषोक्थाब्ध्यामव्यथायै पृथिव्याऽथ स्तब्धा
 'शाक्वरैवते सामनी प्रतिष्ठित्या ऽअन्तरिक्ष' ऽइति
 शाक्वरैवताब्ध्याऽथ हैषा सामब्ध्यां प्रतिष्ठितान्तरिक्ष-
 'ऽऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेष्वि'ति तस्योक्तो चन्धुः ॥ ९ ॥
 एतावाण्वै सर्वो यज्ञः । यज्ञ ऽउ देवानामात्मा यज्ञमेव
 तद्देवा ऽआत्मानं कृत्वैतस्मिन्नाके स्वर्गं लोकेऽसीदस्तथै-
 वैतद्यजमानो यज्ञमेवात्मानं कृत्वैतस्मिन्नाके स्वर्गं लोके
 सीदति ॥ १० ॥ अथ * पञ्चचूडा ऽउपदधाति । यज्ञो
 वै नाकसदो यज्ञ ऽउ ऽएव पञ्चचूडास्तद्य ऽइमे चत्वार-
 ऽऋत्विजो गृहपतिपञ्चमास्ते नाकसदो होत्राः पञ्चचूडा-
 ऽअतिरिक्तं वै तद्यद्दोत्रा यदु वा ऽअतिरिक्तं चूडः स
 तद्यत्पञ्चातिरिक्तास्तस्मात्पञ्चचूडाः ॥ ११ ॥ यद्देव
 नाकसत्पञ्चचूडा ऽउपदधाति । आत्मा वै नाकसदो मिथुनं
 पञ्चचूडा ऽअर्द्धमु हैतदात्मनो यस्मिथुनं यदा वै सह
 मिथुनेनाथ सर्वोऽथ कृत्स्नः कृत्स्नतायै ॥ १२ ॥ यद्देव
 नाकसत्पञ्चचूडा ऽउपदधाति । आत्मा वै नाकसदः
 प्रजा पञ्चचूडा ऽअतिरिक्तं वै तदात्मनो यत्प्रजा यदु

(१) सु० य० स० अ० १५ क० १४ । (२) सु० य० स० अ० १५ क० १४ ।
 (३) सु० य० स० अ० १५ क० १४ । (४) सु० य० स० अ० १५ क० १४ ।
 * का० श्रौ० सू० १०. १२. २१ ।

वा ऽअतिरिक्तं चूडः स तवत्पञ्चातिरिक्तास्तस्मात्पञ्च-
 चूडाः ॥ १३ ॥ यद्वेव नाकसत्पञ्चचूडा ऽउपदुधाति । दिशो
 वै नाकसदो दिश ऽउ ऽएव पञ्चचूडास्तद्या ऽअमुष्मा-
 दादित्यादर्वाच्च्यः पञ्च दिशस्ता नाकसदो याः प्राच्यस्ताः
 पञ्चचूडा ऽअतिरिक्ता वै ता दिशो या ऽअमुष्मादादि-
 त्यात्प्राच्यो यदु वा ऽअतिरिक्तं चूडः स तवत्पञ्चाति-
 रिक्तास्तस्मात्पञ्चचूडाः ॥ १४ ॥ यद्वेव पञ्चचूडा ऽउपदु-
 धाति । एतवै देवा ऽअविभयुर्च्यद्वै न ऽइमाँल्लोकानुपरि-
 ष्टाहक्षाथंसि नाद्रा न हन्युरिति त ऽएतानेषां लोका-
 नामुपरिष्ठाद्गोसृनकुर्वत य ऽएते हेतयश्च प्रहेतयश्च
 तथैवैतद्यजमान ऽएतानेषां लोकानामुपरिष्ठाद्गोसृनकुर्वते
 य ऽएते हेतयश्च प्रहेतयश्च ॥ १५ ॥ स पुरस्तादुपद-
 धाति । 'अयं पुरो हरिकेश' ऽइत्यग्निर्वै पुरस्तद्यत्तमाह
 पुर ऽइति प्राञ्चः१३ ह्यग्निमुद्धरन्ति प्राञ्चमुपचरन्त्यथ
 यद्धरिकेश ऽइत्याह हरिरिव ह्यग्निः 'सूर्यरश्मिरि'ति
 सूर्यस्येव ह्यग्ने रश्मयस्तस्य रथग्रसश्च रथौजाश्च
 सेनानीग्रामुष्ण्या'त्रिति द्वासन्तिकौ तावतु 'पुञ्जिकस्थला
 च क्रतुस्थला चाप्सरसावि'ति द्विक् चोपदिशा चेति ह
 स्माह माहिस्थिः सेना च तु ते समितिश्च 'दक्षिणवः
 पशवो हेतिः पौरुषेयो वधः प्रहेतिरि'ति यद्वै सेनायां च

(१) घ० य० घ० अ० १५ ङ० १५ । (२) घ० य० घ० अ० १५ ङ० १५ ।
 (३) घ० य० घ० अ० १५ ङ० १५ । (४) घ० य० घ० अ० १५ ङ० १५ ।
 (५) घ० य० घ० अ० १५ ङ० १५ ।

समितौ चर्त्तयन्ते ते 'दृङ्क्ष्वः पशवो हेतिः पौरुषेयो
 वधः प्रहेतिरिति यदुच्योऽयं वृन्ति स पौरुषेयो
 वधः प्रहेतिस्तेऽभ्यो नमो ऽअस्तिविति तेऽभ्य ऽएव
 नमस्करोति 'ते नो मृडयन्तिविति त ऽएवास्मै मृडयन्ति
 'ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेपां जम्भे दध्म' ऽइति
 यमेव द्वेष्टि यश्चैनं द्वेष्टि तमेपां जम्भे दधात्यमुमेपां
 जम्भे दधामीति ह ब्रूयाद्यं द्विष्यात्ततोऽह तस्मिन्न
 पुनरस्त्यपि तन्नाद्वियेत स्वयं निर्दिष्टो ह्येव स यमेवं
 विद्वेष्टि ॥ १६ ॥ अथ दक्षिणतः । 'अयं दक्षिणा विश्वक-
 र्मेत्ययं वै वायुर्विश्वकर्मा योऽयं पवत ऽएष हीदः
 सर्वं करोति तद्यत्तमाह दक्षिणेति तस्मादेष दक्षिणैव
 भुयिष्टं वाति 'तस्य रथस्वनश्च रथेचित्रश्च सेनानीग्रा-
 मणयाविति ग्रैष्मौ तावृत्तु 'मेनका चं सहजश्या चाप्सर-
 साविति दिक्चोपदिशा चेति ह स्माह माहिस्थिरिमे तु
 ते द्यावापृथिवी 'यार्तुधाना हेती रक्षाशंसि प्रहेतिरिति
 यार्तुधाना हैवात्र हेती रक्षाशंसि प्रहेतिस्तेऽभ्यो
 नमो ऽअस्तिविति तस्योक्तो बन्धुः ॥ १७ ॥ अथ पश्चात् ।
 'अयं पश्चाद्विश्वव्यचा' ऽइत्यसौ वा ऽआदित्यो विश्व-
 व्यचा यद्वा ह्येवैष ऽउदेत्यथेदः सर्वं व्यचो भवति तद्य-

- (१) शु० य० सं० अ० १५ क० १५ । (२) शु० य० सं० अ० १५ क० १५ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १५ क० १५ । (४) शु० य० सं० अ० १५ क० १५ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १५ क० १६ । (६) शु० य० सं० अ० १५ क० १६ ।
 (७) शु० य० सं० अ० १५ क० १६ । (८) शु० य० सं० अ० १५ क० १६ ।
 (९) शु० य० सं० अ० १५ क० १७ । (१०) शु० य० सं० अ० १५ क० १८ ।

त्तमाह पश्चादिति तस्मादेतं प्रत्यञ्चमेव यन्तं पश्यन्ति
 'तस्य रथप्रोतश्चासमरथश्च सेनानीग्रामण्यावि'ति
 वार्षिकौ तावतू 'प्रम्लोचन्ती चानुम्लोचन्ती चाप्सरसा-
 वि'ति द्विकोपदिशा चेति ह स्माह माहिस्थिरहोरात्रे तु
 ते ते हि प्र च म्लोचतोऽनु च म्लोचतो 'व्याग्धा
 हेतिः सर्पाः प्रहेतिरि'ति व्याग्धा हैवात्र हेतिः सर्पाः
 प्रहेतिस्तेभ्यो नमो ऽस्तिव'ति तस्योक्तो बन्धुः
 ॥ १८ ॥ अथोत्तरतः । 'अयमुत्तरात्सँव्यद्वसुरि'ति यज्ञो वा-
 ऽउत्तरात्तद्यत्तमाहोत्तरादित्युत्तरतः ऽउपचारो हि यज्ञोऽथ
 यत्सँव्यद्वसुरित्याह यज्ञः हि सँव्यन्तीतीदं वस्त्विति
 'तस्य ताक्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च सेनानीग्रामण्यावि'ति
 शारदौ तावतू 'विश्ववाची च घृताची चाप्सरसावि'ति
 द्विकोपदिशा चेति ह स्माह माहिस्थिविद्विश्च तु ते
 सुयच वेदिरेव विश्ववाची सुगृता'र्च्यपो हेतिर्वातः
 प्रहेतिरित्यापो हैवात्र हेतिर्वातः प्रहेतिरतो ह्येवोष्णो
 घात्यतः शीतस्तेभ्यो नमो ऽस्तिव'ति तस्योक्तो बन्धुः
 ॥ १९ ॥ अथ मध्ये । 'अयमुपर्यर्वाग्सुरि'ति पर्जन्यो
 वा ऽउपरि तद्यत्तमाहोपरीत्युपरि हि पर्जन्योऽथ यद-
 र्वाग्सुरित्याहातो ह्यर्वाग्सु वृष्टिरन्नं प्रजावभ्यः प्रदीयते

- (१) सु० य० ग० अ० १५ क० १७ । (२) सु० य० स० अ० १५ क० १७ ।
 (३) सु० य० ग० अ० १५ क० १९ । (४) सु० य० स० अ० १५ क० १७ ।
 (५) सु० य० स० अ० १५ क० १८ । (६) सु० य० स० अ० १५ क० १८ ।
 (७) सु० य० ग० अ० १५ क० १८ । (८) सु० य० स० अ० १५ क० १८ ।
 (९) सु० य० स० अ० १५ क० १८ । (१०) सु० य० स० अ० १५ क० १९ ।

‘तस्य सेनजिच्च सुपेणश्च सेनानीग्रामणयावि’ति हैम-
 न्तिकौ तावत् ‘ऽउर्वशी च पूर्वचित्तिश्चाप्सरसावि’ति
 द्विकचोपदिशा चेति ह स्माह माहित्थिराहुतिश्च तु ते
 दक्षिणा ‘चावैस्फुर्जन्हेतिर्विद्युत्प्रहेतिरि’त्यवस्फुर्जन्हेवात्र
 हेतिर्विद्युत्प्रहेति’स्तेष्वभ्यो नमो ऽअस्तिवति’ तस्योक्तो
 वन्धुः ॥ २० ॥ एते वै ते हेतयश्च प्रहेतयश्च । याँस्त-
 हेवा ऽएषां लोकानामुपरिष्ठाद्गोप्तृनकुर्वताथ यास्ताः प्रजा-
 ऽएते ते सेनानीग्रामणयोऽथ यत्तन्मिथुनमेतास्ता-
 ऽअप्सरसः सर्व ऽएव तदेवाः कृत्स्नो भूत्वा सह
 प्रजया सह मिथुनेनैतस्मिन्नाके स्वर्गे लोकेऽसीदँस्तथैवै-
 तद्यजमानः सर्व ऽएव कृत्स्नो भूत्वा सह प्रजया सह
 मिथुनेनैतस्मिन्नाके स्वर्गे लोके सीदति ॥ २१ ॥
 * ता वा एताः । दशेष्टका ऽउपदधाति दशाक्षरा
 विराड्विराडेया चितिस्ता ऽउ वै पञ्चैव द्वे-द्वे ह्युपदधाति
 ता हैता ऽअग्नेराशिपस्ता ऽउत्तमायां चिता ऽउपदधात्यन्त-
 ऽएषोऽग्नेर्व्यदुत्तमा चित्तिरन्ततस्तंदग्नेराशिपो, निराह पञ्च
 भवन्ति पञ्च हि यज्ञ ऽआशिपोऽथैने ऽअन्तरा पुरीषं
 निवपत्यग्नी हैतौ युदेते ऽइष्टके नेदिमावग्नी सःशोचात-
 ऽइत्यथो ऽअन्नं वै पुरीषमग्नेनैवाभ्यामेतत्संज्ञां करोति
 ॥ २२ ॥ अथातोऽन्वावृत्तम् । पुरस्तादुपधाय दक्षिणतः
 पश्चादुत्तरतो मध्य ऽउपदधात्यथोत्तराः पुरस्तादेवाग्न-

(१) शु० य० सं० अ० १५ क० १९ । (२) शु० य० सं० अ० १५ क० १९ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १५ क० १९ । (४) शु० य० सं० अ० १५ क० १९ ।

ऽउपधाय दक्षिणतः ऽउत्तरतो मूढ्ये पञ्चादुपदधात्यवस्ता-
 त्प्रपदनो ह स्वर्गो लोकः ऽएतद्वै देवाः ऽइमँल्लोकान्तस्वर्गतः
 समपिधायावस्तात्स्वर्गं लोकं प्रापद्यन्त तथैवैतद्यजमान-
 ऽइमँल्लोकान्तस्वर्गतः समपिधायावस्तात्स्वर्गं लोकं
 प्रापद्यते ॥ २३ ॥ (A)

पष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[छन्दस्येष्टकोषधानम्]

छन्दुस्या ऽउपदधाति । अत्रैप स्रवोऽग्निः संस्कृतः
 स ऽएपोऽत्र श्रियमैच्छतो हैपोऽतः पुरा तस्मा-
 ऽअलमास यच्छ्रियमधारयिष्यत्तस्मादिदमप्येतर्वाहुर्न वा-
 ऽएपोऽलथ श्रियं धारणाय राज्याय वा ग्रामणीस्थाय
 वेति तस्मै देवाः ऽएताथ श्रियं प्रायच्छन्नेताश्छन्दुस्याः
 पशवो वै छन्दाथस्यन्नं पशवोऽन्नमु इश्रीः ॥ १ ॥ त्रिचा-
 श्युपदधाति । त्रिवृद्वै पशुः पिता माता पुत्रोऽथो गर्भ-
 ऽउत्वं जराव्युथो त्रिवृद्वा ऽअन्नं कृपिर्वृष्टिर्वाजमेकै-
 वातिच्छन्दा भवत्येका ह्येव सा सर्वाणि च्छन्दाथस्यति
 सा या सा इश्रीर्महत्तदुयं तद्यत्तन्महदुयमेतास्ता-
 इच्छन्दुस्याः ॥ २ ॥ तस्य शिरो गायत्र्यः । आत्मा
 त्रिष्टुभोऽनूकं जगत्यः पशो पशुक्तयोऽथैतासां ककुभां
 चत्वारिचत्वार्यक्षराण्ययादायातिच्छन्दस्युपदधाति सा सा-

(A) एतद्ब्राह्मणस्यो विषया अन्वयाऽप्युपपन्न्यते यथा- का० अ० ११ १. १, ५७० अ०
 १०. ८, ९, कपिष्ठ० २१. ५, ८, मै० ता० ११. ८ १, १०; तै० ता० ४. ४ २, १।

तिच्छन्दा ऽएव भवति गायत्र्य ऽद्वतराः सम्पद्यन्ते
 सैव गायत्र्यशीतिर्या बृहत्स्यः सा वार्हती या ऽउष्णिहः
 सौष्णिह्यथ यद्दशो यदर्द्धशौ यदैन्द्रासं व्यदावपनं तदति-
 च्छन्दा ऽअथ यन्नदो यत्सूददोहा यत्पदनुपद्वा यत्कि-
 चात्रानुष्टुप्कर्मिणं तदनुष्टुभः ॥ ३ ॥ प्रतिष्ठा द्विपदाः ।
 एतावद्वै महदुक्थं महदुक्थं इश्रीः सर्वामेवास्मा ऽएतां
 देवाः शिश्यं प्रायच्छस्तथैवास्मा ऽअयमेताथं सर्वाथं
 शिश्यं प्रयच्छति ॥ ४ ॥ यद्वेव छन्दुस्या ऽउपदधाति ।
 एतद्वै देवा ऽएतं नाकथं स्वर्गं लोकमपश्यन्नेता स्तोम-
 भागास्तस्मिन्नविशंस्तेषां विशतां प्रजापतिरुत्तमोऽविशस्त-
 यः स प्रजापतिरेतास्ताश्छन्दुस्याः ॥ ५ ॥ तस्य शिरो
 गायत्र्यः । ता यद्गायत्र्यो भवन्ति गायत्रः हि शिरस्तिष्ठो
 भवन्ति त्रिवृद्धि शिरः पूर्वार्द्धे ऽउपदधाति पुरस्ताद्धीदः
 शिरः ॥ ६ ॥ उरस्त्रिष्टुभः । ता रेतःसिचोर्वैल्योप-
 दधाति पृष्टयो वै रेतःसिचाः ऽउरो वै प्रति पृष्टयः
 ॥ ७ ॥ श्रोणी जगत्यः ! स यावति पुरस्तात्स्वयमातृ-
 णायै त्रिष्टुभ ऽउपदधाति तावति पश्चाज्जगतीभ्यो
 वा ऽअयं मध्ये प्राणस्तृदेपो स्वयमातृणा यावत्यु वा-
 ऽएतंस्मात्प्राणात्पुरस्तादुरस्तावति पश्चाच्छ्रोणी ॥ ८ ॥
 सक्थ्यावनुष्टुभः । ता ऽअनन्तर्हिता जगतीभ्य ऽउप-
 दधात्यनन्तर्हिते तच्छ्रोणिभ्याथं सक्थ्यो दधाति ॥ ९ ॥
 पशवो बृहत्स्यः । कीकसाः ककुभः सोऽन्तरेण त्रिष्टुभश्च
 ककुभश्च बृहतीरुपदधाति तस्मादिमा ऽउभयत्र पशवो

वन्दाः क्रीकसासु च जत्रुषु च ॥ १० ॥ ग्रीवा ऽउष्णिहः ।
 ता ऽअनन्तर्हिता गायत्रीभ्य ऽउपदधात्यनन्तर्हितास्त-
 च्छीष्णो ग्रीवा दधाति ॥ ११ ॥ पक्षौ पङ्क्तयः । ता
 यत्पङ्क्तयो भवन्ति पाङ्क्तौ हि पक्षौ पाङ्क्वत ऽउपदधाति
 पाङ्क्वतो हीमौ पक्षौ यद्वर्षीयश्छन्दस्तदक्षिणत ऽउपदधाति
 दक्षिणं तद्वर्षं पशोर्वीर्यवत्तरं करोति तस्मादक्षिणोऽर्द्धः
 पशोर्वीर्यवत्तरः ॥ १२ ॥ उदरमतिच्छन्दाः । पशवो वै
 छन्दाःस्यन्नं पशव ऽउदरं वा ऽअन्नमत्युदरः हि वा-
 ऽअन्नमत्ति तस्माद्युदरमन्नं प्राप्नोत्यथ तज्जग्धं व्यातया-
 मरूपं भवति तद्यदेपा पशुश्छन्दाःस्यत्ति तस्मादत्ति-
 च्छन्दाः ऽअत्तिच्छन्दा ह वै, तामतिच्छन्दा ऽइत्याचक्षते
 परोक्षं परोक्षकामा हि देवाः ॥ १३ ॥ योनिः पुरीषवती ।
 ते सृष्ट्वष्टे ऽउपदधाति सृष्ट्वष्टे ह्युदरं च योनिश्चं
 पुरीषसहहिते भवतो मांशं वै पुरीषं मांशेन वा-
 ऽउदरं च योनिश्चं सहहिते पूर्वातिच्छन्दा भवत्यपरा
 पुरीषवत्युत्तरं ह्युदरमधरा योनिः ॥ १४ ॥ ते प्राच्या-
 ऽउपदधाति । प्राङ् ह्येपोऽग्निश्चीयतेऽथो प्राग्वै प्राच-
 ऽउदरं प्राची योनिर्वहि स्तोमभागः हृदयं वै स्तोमभागा
 हृदयमु वा ऽउत्तममथोदरमथ योनिः ॥ १५ ॥ ते दक्षिणतः
 स्वयमातृणाया ऽउपदधाति । अथ प्रथमायां चिता-
 ऽउत्तरतः स्वयमातृणाया ऽउदरं च योनिं चोपदधाति
 यो वा ऽअयं मध्ये प्राणस्तदेपा स्वयमातृणेतस्य
 तत्प्राणस्योभयत ऽउदरं च योनिं च दधाति तस्मा-

देतस्य प्राणस्योभयत ऽउदरं च योनिश्च ॥ १६ ॥ प्रतिष्ठा
द्विपदाः । ता यद् द्विपदा भवन्ति इन्द्रः हि प्रतिष्ठा
तिष्ठो भवन्ति त्रिवृद्धि प्रतिष्ठा पञ्चादुपदधाति
पञ्चादीयं प्रतिष्ठा ॥ १७ ॥ सोऽस्यैष सुकृत ऽआत्मा ।
तद्यस्य हैतमेवः सुकृतमात्मानं कुर्वन्त्येतः ह स
सुकृतमात्मानमभिसम्भवत्यथ यस्य हैतमतोऽन्यथा कुर्व-
न्ति दुष्कृतः ह तस्यात्मानं कुर्वन्ति स ह स दुष्कृत-
मेवात्मानमभिसम्भवति ॥ १८ ॥ तदेते सामनिधने-
ऽअव्युक्ते । अर्को देवानां परमे व्योमन्नर्कस्य देवाः
परमे व्योमन्नित्येतद्वै देवानां विशतां प्रजापतिरुत्तमोऽ-
विशत्तस्मादाहार्को देवानां परमे व्योमन्नित्यथ यदा-
हार्कस्य देवाः परमे व्योमन्नित्ययं वा ऽअग्निरर्कस्तस्यै-
तदुत्तमायां चित्तौ सुवै देवा विष्टास्तस्मादाहार्कस्य देवाः
परमे व्योमन्निति ॥ १९ ॥ (B)

पष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

कण्डिकासंख्या १०८ ॥

[गार्हपत्येष्टकोपधानम्]

गार्हपत्यमुपदधाति । एतद्वै देवाः प्राण्य राद्धेवा-
मन्न्यन्त तेऽनुवन्केनेदुमरास्मेति गार्हपत्येनैवेत्यनुव-
न्गगार्हपत्यं वै चित्वा समारुह्य प्रथमां चितिमपश्याम

(B) एतद्ब्राह्मणस्या विषया शब्दशास्त्रपुस्तकान्ये यथा—भा० ११. १. १ ।

प्रथमायै द्वितीयां द्वितीयायै तृतीयां तृतीयायै चतुर्थी
 चतुर्थ्यै पञ्चमीं पञ्चम्या ऽइदमिति ॥ १ ॥ तेऽब्रुवन् ।
 उप तज्जानीत यथेयमस्मास्वेव राद्धिरसदिति तेऽब्रु-
 वँश्चेतयद्धमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवँस्तदि-
 च्छत यथेयमस्मास्वेव राद्धिरसदिति ॥ २ ॥ ते चेत-
 यमानाः । एतदपश्यन्निहेममाहृत्योपदधामहा ऽइति
 तमिहाहृत्योपादधत तस्मिन्व्यवदन्त वसवः पुरस्ताद्ब्रुवा-
 दक्षिणत ऽथादित्याः पश्चान्मरुत ऽउत्तरतो विदश्वे देवा-
 ऽउपरिष्ठादिहोपदधामेहोपदधामेति ॥ ३ ॥ तेऽब्रुवन् ।
 मद्भ्य ऽएवोपदधामहे स नो मद्भ्य ऽउपहितः सर्वेषां
 भविष्यतीति तं मद्भ्य ऽउपादधत तदेताथं राद्धिमात्म-
 न्नदधत मद्भ्यतो मद्भ्यत ऽएवैतदेताथं राद्धिमात्मन्नदधत
 तथैवैतद्यजमानो यद्गार्हपत्यमुपदुधात्येतामेवैतद्वाद्धिमात्म-
 न्धत्ते मद्भ्यतो मद्भ्यत ऽएवैतदेताथं राद्धिमात्मन्धत्ते
 ॥ ४ ॥ यद्वेव गार्हपत्यमुपदुधाति । अन्नं वै गार्हपत्योऽ-
 त्तायमग्निश्चितोऽन्न ऽएवैतदुन्नमुपिदधाति मद्भ्यतो मद्भ्यत-
 ऽएवास्मिन्नेतदुन्नं दधाति ॥ ५ ॥ यद्वेव गार्हपत्यमुपदु-
 धाति । वेदिं वै देवलोकोऽथ वा ऽएष वहिर्वेदि चितो
 भवति तं अग्निहाहृत्योपदुधाति तदेनं वेदो देवलोके
 प्रतिष्ठापयति ॥ ६ ॥ यद्वेव गार्हपत्यमुपदुधाति । योनिं वै
 पुष्करपर्णमथ वा ऽएष वहिर्व्योनि चितो भवति वहिर्व्यो-
 नो वाऽ एतद्योनेरग्निकर्म यत्पुरा पुष्करपर्णात्तं अग्निहा-
 हृत्योपदुधाति तदेनं व्योनीं पुष्करपर्णं प्रतिष्ठापयति

तथो हैपोऽवहिर्द्धा भवत्यष्टाविष्टका ऽउपदधाति
 तस्योक्तो बन्धुस्तं वा ऽएतैरेव यजुर्विभरेतथावृता चिनोति
 यो ह्येवासौ स ऽएवायं तमेवैतदाहृत्येहोपदधाति ॥ ७ ॥
 अथ पुनश्चिन्तिमुपदधाति । एतद्वै देवा गार्हपत्यं चित्वा
 तस्मिन् राद्धिं नापश्यन्त्योनिर्वै गार्हपत्या चित्तिरेपो वै योने
 राद्धिर्यद्देतः प्रजातिस्तस्यामेतस्यां व्योनौ रेतः प्रजातिं
 नापश्यन् ॥ ८ ॥ तेऽब्रुवन् । उप तजानीत यथास्यां
 व्योनौ रेतः प्रजातिं दधामेति तेऽब्रुवँश्चेत्यङ्गमिति चिति-
 मिच्छतेति वाच तदब्रुवँस्तदिच्छत यथास्यां व्योनौ रेतः
 प्रजातिं दधामेति ॥ ९ ॥ ते चेतयमानाः । एतां पुन-
 श्चिन्तिमपश्यँस्तामुपादधत तदेतस्यां व्योनौ रेतः प्रजाति-
 मदधुर्मद्व्यतो मद्व्यत ऽएवैतदेतस्यां व्योनौ रेतः
 प्रजातिमदधुस्तथैवैतद्यजमानो यत्पुनश्चिन्तिमुपदधात्येत-
 स्यामेवैतद्योनौ रेतः प्रजातिं दधाति मद्व्यतो मद्व्यत-
 ऽएवैतदेतस्यां व्योनौ रेतः प्रजातिं दधाति ॥ १० ॥
 तां ह्यैके जघनार्द्धं ऽउपदधति । जघनार्द्धाद्वै रेतः
 सिच्यते पुच्छसन्धौ पुच्छाद्वै रेतः सिच्यत ऽइति न
 तथा कुर्याद्विहिर्द्धा ह ते योने रेतः प्रजातिं दधति ये तथा
 कुर्वन्ति मद्व्यत ऽएवोपदद्व्यात्तस्मिन्प्रति योनौ रेतः प्रजातिं
 दधाति ॥ ११ ॥ अष्टाविष्टका ऽउपदधाति । अष्टाक्षरा
 गायत्री गायत्रोऽग्निर्यवानग्निर्यवित्यस्य मात्रा तावतैवेन-
 मेतद्देतो भूतः सिञ्चति पञ्चकृत्वः सादयति पञ्च-
 चित्तिकोऽग्निः पञ्चत्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्या-

वानग्निर्ग्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतद्देतोभूतः सिञ्चत्यष्टा-
विष्टकाः पञ्चकृत्वः सादयति तत्रयोदश त्रयोदश
मासाः संवत्सरस्त्रयोदशाम्नेश्चिन्तिपुरीपाणि यावानग्निर्ग्या-
वत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ १२ ॥ यद्वेव * पुनश्चि-
न्तिमुपदुधाति । एतद्वा ऽएतद्वयथायथं करोति यदाहव-
नीयाद् गार्हपत्यमुत्तरं चिनोति तद्यत्पुनश्चिन्तिमुपदुधाति
यु ऽएवायमग्निश्चिन्तस्तमेवैतदाहृत्यास्योपरिष्टात्पुनश्चिन्-
नोति तद्यच्चितः सन्तं पुनश्चिनोति तस्मात्पुनश्चिन्तिः
॥ १३ ॥ तद्धैके । जघनाद्धं गार्हपत्यमुपदुधाति पूर्वाद्धं
पुनश्चिन्तिमाहवनीयश्च वा ऽएतौ गार्हपत्यश्चैवं वा-
ऽएतावन्नी ऽइति न तथा कुर्यादयं वै लोको गार्हपत्यो
द्यौराहवनीय ऽउत्तरो वा ऽअसावस्यै तस्मादेनामुत्तरा-
मेवोपदुध्यात् ॥ १४ ॥ यद्वेव गार्हपत्यं च पुनश्चिन्ति
चोपदुधाति । वेदिश्च हैते ऽअग्नेरुत्तरवेदिश्चाथ ये-
ऽअमू पूर्वं निवृत्त्यद्भूरस्य ते ऽअथ हैते ऽअग्नेस्तद्यदेते-
ऽउपधायाग्निं निदुधाति वेदौ चैवैनमेतदुत्तरवेदौ च
ऽप्रतिष्ठापयति ॥ १५ ॥ यद्वेव पुनश्चिन्तिमुपदुधाति ।
पुनर्ग्यज्ञो हैप ऽउत्तरा हैपा देवयज्या पुनर्ग्यज्ञमेवैतदु-
पधत्त ऽउत्तरामेव देवयज्यामुप हैनं पुनर्ग्यज्ञो नमति
॥ १६ ॥ यद्वेव पुनश्चिन्तिमुपदुधाति । यं वै तं प्राणा-
ऽश्चपयोऽग्नेऽग्निः समस्कुर्वन्तस् ऽएप तमेवैतत्पुनश्चिन्-
नोति तद्यच्चितः सन्तं पुनश्चिनोति तस्माद्देव

पुनश्चिच्चतिः ॥ १७ ॥ 'येन ऽऋषयस्तपसा सत्रमाय-
 त्ति'ति । अमुनेतदृपीनाहेन्धाना ऽअग्निश्च स्वराभ्रन्त'
 ऽइतीन्धाना ऽअग्निश्च स्वर्गं लोकमाहुरन्त ऽइत्येतत्तस्मि-
 न्नहं निदधे नाके ऽअग्निमिति स्वर्गो वै लोको नाको
 'यमाहुर्मनव स्तीर्णवर्हिपमिति ये विद्वाश्चसस्ते मनव
 स्तीर्णवर्हिपमिति सर्वदा हैव स स्तीर्णवर्हिः ॥ १८ ॥
 'तं पत्नीभिरनुगच्छेम देवाः । पुत्रैर्भ्रातृभिरुत वा हिर-
 ण्यैरिष्येतेनैतः सुर्वेणानुगच्छेमेत्येतन्नोकं एवैणानाः
 सुकृतस्य लोक ऽइति स्वर्गो वै लोको नाकः स्वर्गं
 लोकं एहानाः सुकृतस्य लोक ऽइत्येतत्तृतीये षष्ठे-
 ऽअधि रोचने दिव' ऽइत्येतद्ध तृतीयं षष्ठे रोचनं
 दिवो यत्रैष ऽएतत्तपति ॥ १९ ॥ 'आ वाचो मद्भ्यमरुह-
 ङ्घुरण्युरिति । एतद्ध वाचो मद्भ्यं यत्रैष ऽएतच्ची-
 यते भुरण्युरिति भत्तेत्येतदयमग्निः सत्पतिश्चेकितान'-
 ऽइत्ययमग्निः सतां पतिश्चेतयमान ऽइत्येतत्षष्ठे
 पृथिव्यया निहितो दुविद्युतदिति षष्ठे पृथिव्यया निहितो
 दीप्यमान ऽइत्येतदधस्पदं कृणुतां स्ये पृतन्यव'
 ऽइत्यधस्पदं कुरुताश्च सर्वान्पाप्सुन ऽइत्येतत् ॥ २० ॥
 'अयमग्निर्वीर्यवत्तमो वयोधा' ऽइति । अयमग्निर्वीर्यवत्तमो

- (१) शु० य० स० अ० १५ क० ४९ । (२) शु० य० स० अ० १५ क० ४९ ।
 (३) शु० य० स० अ० १५ क० ४९ । (४) शु० य० स० अ० १५ क० ४९ ।
 (५) शु० य० स० अ० १५ क० ५० । (६) शु० य० स० अ० १५ क० ५० ।
 (७) शु० य० स० अ० १५ क० ५० । (८) शु० य० स० अ० १५ क० ५१ ।
 (९) शु० य० स० अ० १५ क० ५१ । (१०) शु० य० स० अ० १५ क० ५१ ।
 (११) शु० य० स० अ० १५ क० ५१ । (१२) शु० य० स० अ० १५ क० ५१ ।

वयोधा ऽइत्येतत्सहस्रियो द्योततामप्रयुच्छन्नि'ति सह-
 स्रियो दीप्यतामप्रमत्त ऽइत्येतद्विबभ्राजमानः सरि-
 रस्य मद्ध्य' ऽइतीमे वै लोकाः सरिरं दीप्यमान ऽएषु
 लोकेष्वित्येतदुप प्रयाहि दिव्यानि धामेत्युप प्रयाहि
 स्वर्गं लोकमित्येतत् ॥ २१ ॥ 'सम्प्रच्छ्यवद्भुमुप सम्प्र-
 याते'ति । अमूनेतदृषीनाह समेनं प्रच्छ्यवद्भुमुप चैनः
 सम्प्रयातेत्यग्ने पथो देवयानान्कृणुद्भूमि'ति यथैव यजु-
 स्तथा बन्धुः पुनः कृण्वाना पितरा युवाने'ति वाक्च वै
 मनश्च पितरा युवाना वाक्च मनश्चैतावग्नी 'ऽअन्वा-
 ताःसीत्त्रयि तन्तुमेतमि'ति योऽसावृषिभिस्तन्तुस्ततस्त-
 मेतदाह ॥ २२ ॥ 'उद्बुद्ध्यस्वाग्ने प्रतिजाग्रहि त्वमि'ति ।
 इममेतदग्निमाहोच्चैनं बुद्ध्यस्व प्रति चैनं जाग्रही'ती-
 ष्टापूत्तं सद्भृजेथामयं चे'ति यथैव यजुस्तथा बन्धु-
 'रस्मिन्संधुस्त्ये ऽअद्भ्युत्तरस्मिन्नि'ति यौर्वा ऽउत्तरः
 संधुस्तं 'विश्वे देवी यजमानश्च सीदते'ति तद्विश्वैर्देवैः
 सह यजमानः सादयति ॥ २३ ॥ 'येन ब्रह्मि सहस्रम् ।
 येनाग्ने सर्ववेदसमित्येतद्वास्य प्रतिज्ञाततमं धाम येन
 सहस्रं ब्रह्मि येन सर्ववेदसं 'तेनेमं ईयज्ञं नो नय स्वर्देवेषु

- (१) शु० य० स० अ० १५ क० ५२ । (२) शु० य० स० अ० १५ क० ५२ ।
 (३) शु० य० स० अ० १५ क० ५२ । (४) शु० य० स० अ० १५ क० ५२ ।
 (५) शु० य० स० अ० १५ क० ५२ । (६) शु० य० स० अ० १५ क० ५२ ।
 (७) शु० य० स० अ० १५ क० ५२ । (८) शु० य० स० अ० १५ क० ५४ ।
 (९) शु० य० स० अ० १५ क० ५४ । (१०) शु० य० स० अ० १५ क० ५४ ।
 (११) शु० य० स० अ० १५ क० ५४ । (१२) शु० य० स० अ० १५ क० ५५ ।
 (१३) शु० य० स० अ० १५ क० ५५ ।

गन्तव' ऽडुति तेन न ऽइमं व्यजं नय स्वर्गं लोकं देवेषु
गन्तव ऽडुत्येतदयं ते योनिर्ऋत्विष्य ऽडुति तस्योक्तो वन्धु-
रष्टाविष्टका ऽउपदधाति तस्यो ऽएवोक्तः ॥ २४ ॥ (C)

षष्ठाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

इति षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

[ऋतव्या-स्वयमावृष्णां-विकर्ण्यवादाः]

ऋतव्या ऽउपदधाति । ऋतव ऽएते यदृतव्या-
ऽऋतुनेवैतदुपदधाति तदेतस्सर्वं व्यदृतव्याः संवत्सरो वा-
ऽऋतव्याः संवत्सर ऽइदः सर्वमिदुमेवैतस्सर्वमुपदधा-
त्यथो अजननमेतस्संवत्सरो वा ऽऋतव्याः संवत्सरः
अजननं प्रजननमेवैतदुपदधाति ॥ १ ॥ यद्वेवर्त्तव्या-
ऽउपदधाति । क्षत्रं वा ऽऋतव्या विश ऽइमा ऽडुतरा-
ऽडुष्टकाः क्षत्रं तद्विश्यत्तारं दधाति ताः सर्वासु चिति-
पूपदधाति सर्वस्यां तद्विशि क्षत्रमत्तारं दधाति ॥ २ ॥
यद्वेवर्त्तव्या ऽउपदधाति । संवत्सर ऽएषोऽग्निः स-
ऽऋतव्याभिः सःहितः संवत्सरमेवैतदृतुभिः सन्तनोति
सन्दधाति ता वै नाना प्रभृतयः समानोदका ऽऋतवो
वा ऽअसृज्यन्त ते सृष्ट्वा नानैवासन् ॥ ३ ॥ तेऽब्रुवन् ।
न वा ऽइत्थः सन्तः शक्षयामः प्रजनयितुः रूपैः समा-
यामेति त ऽएकैकमृतुः रूपैः समार्थस्तस्मादेकैकस्मि-
न्मृतौ सर्वेषामृतुनाथ रूपं ता यन्नाना प्रभृतयो नाना

ह्यसृज्यन्ताथ यत्समानोदक्त्वा रूपैर्हि समायन् ॥ ४ ॥
 स ऽउपदधाति । 'तपश्च तपस्यश्च शैशिरावृतू'
 ऽइति नामनी ऽएनयोरेते नामबभ्यामेवैने ऽएतदुपद-
 धात्यसौ वा ऽआदित्यस्तपस्तस्मादेतावृतू ऽअनन्तर्हितौ
 तद्यदेतस्मादेतावृतू ऽअनन्तर्हितौ तस्मादेतौ तपश्च तप-
 स्यश्च ॥ ५ ॥ 'अग्नेरन्तः श्लेषोऽसी'ति । संबत्सर-
 ऽएपोऽग्निः स ऽऋतुज्याभिः सहितः संबत्सरमेवैतद्वृ-
 तुभिः सन्तनोति सन्दधाति 'कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्प-
 न्तामाप ऽओपधय' ऽइतीदमेवैतत्सर्ववृतुभिः कल्पयति
 'कल्पन्तामग्नयः पृथङ् सम ज्यैष्ठ्याय सुवता' ऽइत्यग्नयो
 हैते पृथग्यदेता ऽहुष्टकास्ते यथानयोर्ऋत्वोज्यैष्ठ्याय
 कल्परन्नेवमेतदाह 'ये ऽअग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावा-
 पृथिवी ऽइमे' ऽइति यथैव यजुस्तथा बन्धुः 'शैशिरा-
 वृतू ऽअभिकल्पमाना ऽहुन्द्रमिव देवा ऽअभिसंविश-
 न्ति'ति यथेन्द्रं देवा ऽअभिसंविष्टा ऽएवमिमावृतू
 ज्यैष्ठ्यायाभिसंविशन्ति तस्येतद् द्वे ऽहुष्टके भवतो द्वौ हि
 मासावृतुः सकृत्सादयत्येकं तद्वृतुं करोति ॥ ६ ॥ तद्य-
 देते ऽअत्रोपदधाति । संबत्सर ऽएपोऽग्निरिम् ऽउ
 लोकाः संबत्सरस्तस्य द्यौरैव पञ्चमी चित्तिर्यौरस्य शिशिर-
 ऽऋतुस्तद्यदेते ऽअत्रोपदधाति यदेवास्यैते ऽआत्मनस्त-

(१) सु० य० ग० अ० १५ ऋ० ५० । (२) सु० य० ग० अ० १५ ऋ० ५० ।
 (३) सु० य० ग० अ० १५ ऋ० ५० । (४) सु० य० ग० अ० १५ ऋ० ५० ।
 (५) सु० य० ग० अ० १५ ऋ० ५० । (६) सु० य० ग० अ० १५ ऋ० ५० ।

दस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेते ऽअत्रोपदधाति ॥ ७ ॥
यद्देवैते ऽअत्रोपदधाति । प्रजापतिरेपोऽग्निः संवत्सर-
ऽउ प्रजापतिस्तस्य शिर ऽएव पञ्चमी चितिः शिरोऽ-
स्य शिशिर ऽऋतुस्तद्यदेते ऽअत्रोपदधाति यद्देवास्यैते-
ऽआत्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेते ऽअत्रोप-
दधाति ॥ ८ ॥ स पुरस्तात्स्वयमातृणायै च विश्वज्यो-
तिपश्चर्त्तव्ये ऽउपदधाति । द्यौर्वा ऽउत्तमा स्वयमातृ-
णादित्य ऽउत्तमा विश्वज्योतिरर्वाचीनं तद्विश्वच्चादि-
त्याच्चतुन्दधाति तस्मादर्वाचीनमेवात ऽऋतवोऽथो प्रजन-
नमेतदर्वाचीनं तद्विश्वच्चादित्याच्च प्रजननं दधाति तस्मा-
दर्वाचीनमेवातः प्रजायते स्थितः हैवातः पराक्प्रजननं
व्यावन्तो ह्येव सनाग्रे देवास्तावन्तो देवाः ॥ ९ ॥ अथ
प्रथमायै स्वयमातृणायै । प्रथमायै च विश्वज्योतिप-
ऽउपरिष्ठादृतव्ये ऽउपदधातीयं वै प्रथमा स्वय-
मातृणायै च प्रथमा विश्वज्योतिरितस्तदूर्ध्वानृतुन्दधाति
तस्मादित ऽऊर्ध्वा ऽऋतवोऽथो प्रजननमेतदितस्तदूर्ध्वं
प्रजननं दधाति तस्मादित ऽऊर्ध्वमेव प्रजायते ॥ १० ॥
ता न् व्यूहेत् । नेदृतुन्व्यूहानीति यो वै मिथ्यत-
ऽऋतवो ह तस्मै व्युह्यन्ते तस्माद्यत्रैव प्रथमे ऽउप-
दधाति तत्सर्वा ऽउपदध्यात् ॥ ११ ॥ अथो ऽइमे वै
लोका ऽऋतव्याः । इमाँस्तल्लोकानूर्ध्वाँश्चिन्तिभिश्चिनो-
स्यथो क्षत्रं वा ऽऋतव्याः क्षत्रं तदूर्ध्वं चितिभिश्चिनो-

* 'रितस्तदूर्ध्वाँ' इति 'क-प' । 'स्तदूर्ध्वाँ' इति 'ग-ज' पुस्तकयोः ।

त्यथो संबत्सरो वा ऽऋतुव्याह संबत्सरं तदूर्ध्वं चितिः
 भिश्चिनोति ता नान्यया यजुष्मत्येष्टकयोपरिष्टादभ्यु-
 पदव्याघ्रेक्षत्रं विशाभ्युपदधानीति ॥ १२ ॥ ता हैता-
 ऽएव सँश्यान्न्यह । एतद्वै देवा ऽऋतुव्याभिरेवेमाँल्लोका-
 न्समयुरितश्चोर्द्धानमुतश्चार्वाचस्तथैवैतद्यजमान ऽऋत-
 व्याभिरेवेमाँल्लोकान्सँश्यातीतश्चोर्द्धानमुतश्चार्वाचह ॥ १३ ॥
 तदु ह चरकाद्धर्षवह । अन्न्या ऽएव सँश्यानीरित्युपदधाति
 न तथा कुर्यादत्यहैव रेचयन्त्येता ऽउ ऽएव सँश्यान्न्यह
 ॥ १४ ॥ अथ विश्वज्योतिषमुपदधाति । आदित्यो
 वा ऽउत्तमा विश्वज्योतिरादित्यो ह्येवामुष्मँल्लोके वि-
 श्वज्योतिरादित्यमेवैतदुपदधाति ॥ १५ ॥ यद्वेव विश्व-
 ज्योतिषमुपदधाति । प्रजा वै विश्वज्योतिह प्रजा
 हेव विश्वज्योतिह प्रजननमेवैतदुपदधाति ॥ १६ ॥
 स पुरस्तात्स्वयमातृणायै * विश्वज्योतिषमुपदधाति ।
 द्यौर्वा ऽउत्तमा स्वयमातृणादित्य ऽउत्तमा विश्व-
 ज्योतिरर्वाचीनं तद्विव ऽआदित्यं दधाति तस्मा-
 देपोर्वाचीनमेवातस्तपत्यथो प्रजननमेतदर्वाचीनं तदि-
 व्ह प्रजननं दधाति तस्मादर्वाचीनमेवातह प्रजायते
 ॥ १७ ॥ अथ प्रथमायै स्वयमातृणायै । उपरिष्टाद्वि-
 श्वज्योतिषमुपदधातीयं वै प्रथमा स्वयमातृणाग्निह
 प्रथमा विश्वज्योतिरितस्तदूर्ध्वमग्निं दधाति तस्मादित-
 ऽउर्ध्वोऽग्निर्हीप्यतेऽथो प्रजननमेतदितस्तदूर्ध्वं प्रजननं

दधाति तस्मादित ऽऊर्द्धमेव प्रजायते ॥ १८ ॥ अथ
 मद्ध्यमायै स्वयमातृणायै । उपरिष्ठाद्विश्वज्योतिष-
 मुपदधात्यन्तरिक्षं वै मद्ध्यमा स्वयमातृणा वायु-
 र्मद्ध्यमा विश्वज्योतिरन्तरिक्षे तद्वायुं दधाति तस्मा-
 दयमन्तरिक्षे वायुः ॥ १९ ॥ ताव्येतानि ज्योतींश्चि ।
 तद्यदेता ऽएवमुपदधात्येतव्येवैतज्योतींश्चि सम्म्यञ्चि
 दधाति तस्मादित ऽऊर्द्धोऽग्निर्हीण्यतेऽर्वाङ्सावादित्य-
 स्तपत्यन्तरिक्षेऽयं तिर्यङ् वायुः पवते ॥ २० ॥
 'परमेष्ठी स्वा सादयस्त्रि'ति । परमेष्ठी हेतां पञ्चमी
 चितिमपश्यद्विवस्पृष्टे ज्योतिष्मतीमि'ति दिवो ह्यसौ पृष्ठे
 ज्योतिष्मानादित्यः ॥ २१ ॥ 'विश्वस्मै प्राणायानाय ।
 ळ्यानाये'ति प्राणो वै विश्वज्योतिः सर्वस्मा ऽउ वा-
 ऽएतस्मै प्राणो 'विश्वज्योतिर्यच्छे'ति सर्वं ज्योतिर्य-
 च्छेत्येत'सूर्यस्तेऽधिपतिरि'ति सूर्यमेवास्या ऽअधिपतिं
 करोति सादयित्वा सुददोहसाधिवदति तस्योक्तो चन्द्रुः
 ॥ २२ ॥ ता हेता ऽएव सँध्याश्च । एतवै देवा विश्व-
 ज्योतिर्भिरेवेमाँल्लोकान्समथुरितश्चोर्द्धानमुतश्चाव्रिचस्तथै-
 वैतद्यजमानो विश्वज्योतिर्भिरेवेमाँल्लोकान्सँध्यातीत-
 श्चोर्द्धानमुतश्चाव्रिचः ॥ २३ ॥ तदु ह चरकाद्भूर्यवः ।

(१) शु० य० सं० अ० १५ क० ५८ । (२) शु० य० सं० अ० १५ क० ५८ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १५ क० ५८ । (४) शु० य० सं० अ० १५ क० ५८ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १५ क० ५८ ।

अन्न्या ऽएव सँव्यानीरित्युपदधाति न तथा कुर्यादित्यहैव
रेचयन्त्येता ऽउ ऽएव सँव्यान्वह ॥ २४ ॥ (A)

सप्तमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[लोकम्पृष्णेष्टकोपधानम्, इष्टकाप्रमाणं च]

अथ लोकम्पृष्णामुपदधाति । असौ वा ऽआदित्यो
लोकम्पृष्णेषु हीमाँह्लोकान्पूरयत्यमुमेवैतदादित्यमुप-
दधाति ताथं सर्वासु चित्तिपूपदधातीमे वै लोका-
ऽएताश्चित्तयोऽसुं तदादित्यमेपु लोकेषु दधाति तस्मा-
देप सर्वेभ्य ऽएवैभ्यो लोकेभ्यस्तपति ॥ १ ॥ यद्वेत्
* लोकम्पृष्णामुपदधाति । क्षत्रं वै लोकम्पृष्णा विश-
ऽइमा ऽइतरा ऽइष्टकाः क्षत्रं तद्विश्वत्क्षत्रं दधाति ताथं
सर्वासु चित्तिपूपदधाति सर्वस्यां तद्विशि क्षत्रमत्क्षत्रं दधा-
ति ॥ २ ॥ सैषैकैव भवति । एकस्थं तत्क्षत्रमेकस्थाथं
श्चिश्यं करोत्यथ या द्वितीया मिथुनं तदर्द्धमु हैतदा-
स्तनो यन्मिथुनं यदा वै सह मिथुनेनाथ सर्वोऽथ
कृत्स्नः कृत्स्नताया ऽएकेन यजुषा वह्निरिष्टका ऽउपद-
धाति क्षत्रं तद्वीर्येणात्पादधाति क्षत्रं विशो वीर्यवत्तरं
करोत्यथेतराः पृथङ् नाना यजुर्विभ्रुपदधाति विशं
तत्क्षत्रादवीर्यतरां करोति पृथगादिनीं नाना चेतसम्
॥ ३ ॥ स वा ऽअस्याथ सक्त्यां प्रथमे ऽउपदधाति ।

(A) एतद्ब्राह्मणस्य विषया अन्वयाऽध्यायवन्त यथा- का० अ० ११ २. १, ४८०
१० २-३ वृत्तिः २१. ९, मे० ग० ११. ८. १२, तै० उ० ४. ४ ११ ।

* का० धी० ए० १० १२. २४ ।

अमुं तदादित्यमेतस्यां दिशि दधात्यथेतस्तस्मादुतोऽनुपर्थेत्यथेतस्तस्मादुतोऽनुपर्थेत्यथेतस्तस्मादुतोऽनुपर्थेत्यथातस्तस्मादुतोऽनुपर्थेति ॥ ४ ॥ स यद्यत्रैव प्रथमेऽपदुधाति । तदुत्तमेऽनूपदद्वारासकृद्देवासावादित्यःऽइमाँल्लोकान्पर्थेत्यनातिप्रच्यवेतातिहृत्य पूर्वंऽउत्तमेऽनूपदधात्यमुं तदादित्यमिमाँल्लोकानतिप्रच्यावयति तस्मादसावादित्यःऽइमाँल्लोकानुसथंस्थितो दक्षिणावृत्पुनःपुनरनुपर्थेति ॥ ५ ॥ 'लोकं पृण च्छिदं पृणे'ति । लोकं च पूर्य च्छिदं च पूर्येत्येतदुधो सीद द्रवा त्वमित्यथो सीद स्थिरा त्वं प्रतिष्ठिते'त्येतदिन्द्राग्नी त्वा वृहस्पतिरस्मिन्न्योनावसीपदत्रि'तीन्द्राग्नी च त्वा वृहस्पतिश्चवास्मिन्न्योनौ प्रत्यतिष्ठिपत्रित्येतदनुष्टुभा वाग्वाऽअनुष्टुवाग्निन्द्र *ऽइन्द्रो लोकम्पृणा न सादयत्यसन्नो ह्येष सुददोहसाधिवदति प्राणो वै सुददोहाः प्राणेनैवैनमेतत्सन्तनोति सन्दधाति ॥ ६ ॥ तदाहुः । कथमेवा लोकम्पृणायातयाम्नी भवतीत्यसौ वाऽआदित्यो लोकम्पृणायातयामा वाऽएषोऽथो वाग्वै लोकम्पृणायातयाम्भ्यु वै वाक् ॥ ७ ॥ [अर्धप्रपाठकः ५५॥] स वै यजुष्मतीरुपधाय । लोकम्पृणया प्रच्छादयत्यन्नं वै यजुष्मत्यऽइष्टकाऽआरमा लोकम्पृणान्नं तदात्सना परिदधाति तस्मादन्नमात्सना परिहितमात्समैव भवति ॥ ८ ॥ स

(१) शु० य० सं० ४० १५ क० ५९ । (२) शु० य० सं० ४० १५ क० ५९ ।

(३) शु० य० सं० ४० १५ क० ५९ ।

* 'व्वाग्निन्द्र' इति 'ग-ज' पुस्तकयो ।

वा ऽआत्मन्नेव । यजुष्मतीरुपदधाति न पक्षपुच्छेष्वात्मस्त-
 दुन्नं दधाति यद्वा ऽआत्मन्नन्नं धीयते तदात्मान-
 मवति तत्पक्षपुच्छाव्यथ यत्पक्षपुच्छेषु नैव तदात्मा-
 नमवति न पक्षपुच्छानि ॥ ९ ॥ उभयीर्यजुष्मतीश्च
 लोकम्पृणाश्चत्सुपदधाति । तस्मादद्यमारमा द्वि-
 गुणो बहुलतर ऽइव लोकम्पृणा ऽएव पक्षपुच्छेषु
 तस्मात्पक्षपुच्छानि तनीयाथंसीवानूचीश्च तिरश्ची-
 श्चत्सुपदधात्यस्थीनि वा ऽदृष्टकास्तस्मादिमाव्य-
 श्वश्चि च तिर्यश्चि चात्मन्नस्थीनि पराचीरेव पक्षपुच्छेषु
 न हि किञ्चन पक्षपुच्छेषु तिर्यगस्थ्यस्ति तद्वैतदेव
 चित्तस्य चाचितस्य च विज्ञानमेवमेव चित्त इतरथा चित्त
 ॥ १० ॥ स वै स्वयमातृपणां लोकम्पृण्या प्रच्छादयति ।
 प्राणो वै स्वयमातृपणादित्यो लोकम्पृणा प्राणं तदादित्येन
 समिन्धे तस्मादयमुपणां प्राणस्तया सर्वमात्मानं प्रच्छा-
 दयति सर्वं तदात्मानमादित्येन समिन्धे तस्मादय-
 सर्वं ऽएवात्मोपणास्तद्वैतदेव जीविष्यतश्च मरिष्यतश्च
 विज्ञानमुपणा एव जीविष्यञ्छीतो मरिष्यन् ॥ ११ ॥
 स यस्याथं सक्त्यां प्रथमे ऽउपदधाति । ततो दशभि-
 र्दशभिः सञ्छादयन्नैत्या स्वयमातृपणायै स तेनैव दक्षिणा-
 वृज्जघनेन स्वयमातृपणां सञ्छादयन्नैत्यानुक्याया ऽअथ
 पुनरेत्य तमवधिः सञ्छादयति ॥ १२ ॥ आत्मानमग्रे
 सञ्छादयति । आत्मा ह्येवाग्रे सम्भवतः सम्भवत्यथ
 दक्षिणं पक्षमथ पुच्छमथोत्तरं तदक्षिणावृत्तद्धि देवत्रायो-

ऽएवं वा ऽअसावादित्य ऽइमाल्लोकान्दक्षिणावृद्धनुपयैति
 ॥ १३ ॥ स ऽएष प्राण ऽएव यल्लोकम्पृणा । तथा सर्वमा-
 त्मानं प्रच्छादयति सर्वस्मिंस्तदात्मप्राणं दधाति तद्य-
 द्वास्यैपाङ्गं नाभिप्राप्नुयात्प्राणो हास्य तदङ्गं नाभि-
 प्राप्नुयाद्यद् वै प्राणोऽङ्गं नाभिप्राप्नोति शुष्यति
 वा वै तद्व्यापयति वा तस्मादेनः सर्वमेवैतया प्रच्छा-
 दयेत् ॥ १४ ॥ स वा ऽआत्मन ऽएवाधि पक्षपुच्छानि
 चिनोति । आत्मनो हेवाह्वयानि प्ररोहन्त्यथ * यत्पर-
 स्तादर्वाचीरुपदह्याद्यथान्यत ऽआहृत्याङ्गं प्रतिदह्यात्ता-
 दृक्तत् ॥ १५ ॥ न भिन्नां न कृष्णामुपदह्यात् । आर्च्छति
 वा ऽएषा या भिद्यत ऽआर्त्तम्बेतद्द्रुपं यत्कृष्णं नेदार्त्त-
 मात्मानमभिसंस्करवा ऽडुति नाभिन्नां परास्येन्नेदुनार्त्त-
 मात्मनो वहिर्द्धां कर्वाणीति धिष्णेभ्यः प्रतिसंख्याय
 या विराजमतिरिच्येरन्नोत्तरामुद्भवैयुस्तद्वै खलु ता-
 ऽआर्च्छन्ति ता भित्त्वोत्कर ऽउत्किरेदुत्करो वा ऽअति-
 रिक्तस्य प्रतिष्ठा तद्यत्रातिरिक्तस्य प्रतिष्ठा तद्वैना-
 ऽएतत्प्रतिष्ठापयति ॥ १६ ॥ अथात ऽइष्टकामात्राणामेव ।
 पादमात्रीः प्रथमायाश्चोत्तमायाश्च चित्योरुपदह्यात्प्रतिष्ठा
 वै पादो यो वै पादः स हस्त उर्वस्थमाद्यो वर्षिष्ठाः
 स्युर्न हूर्वस्थार्त्किञ्चन वर्षीयोऽस्थ्यस्ति द्यालिखित-
 वत्यस्तिस्त्रिचतयः स्युस्त्रिवृतो हीमे लोका ऽअपरिमिता-
 लिखिते द्वे रसो हैते चिती ऽअपरिमित ऽउ वै रसः

सर्वास्त्वेव त्र्यालिखितवत्यः स्युः सर्वे ह्येवेमे लोकास्त्रिवृतः
 ॥ १७ ॥ अथात ऽहुष्टकानामेवावपनस्य । यां काञ्च
 यजुष्मतीमिष्टकां विद्यान्तां मद्ध्यमायां चिता ऽउपदद्ध्या-
 दन्तरिक्षं वै मद्ध्यमा चितिरन्तरिक्षमु वै सर्वेषां भूता-
 नामावपनमथो ऽअन्नं वै यजुष्मत्य ऽहुष्टका ऽउदरं
 मद्ध्यमा चितिरुदरे तदन्नं दधाति ॥ १८ ॥ तदाहुः ।
 नोपदद्ध्यात्रेदतिरेचयानीति स वा ऽउपैव दद्ध्यात्कामे-
 वभ्यो वा ऽएता ऽहुष्टका ऽउपधीयन्ते न वै कामानामति-
 रिक्तमस्ति स वै नैवोपदद्ध्यादेतावद्वा ऽएतद्देवा-
 ऽअकुर्वन् ॥ १९ ॥ (B)

सप्तमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[इष्टकासु पुरीपनिवापः, स्वयमातृणा विकर्णुपधानं च]

अथ पुरीपं निवपति । माथंसं वै पुरीपं माथंसेनैवै-
 नमेतत्प्रच्छादयतीष्टका ऽउपाधायास्तीष्टका ऽअस्थि
 तद्माथंसैः सञ्छादयति ॥ १ ॥ स वै स्वयमातृणायाम्-
 नावपति । प्राणो वै स्वयमातृणाञ्च पुरीपं प्राणे तदन्नं
 दधाति तेन सर्वमात्मानं प्रच्छादयति तस्माद्यत्प्राणेऽन्नं
 धीयते * तत्सर्वमात्मानमुवति सर्वमात्मानमनुव्येति ॥ २ ॥
 न स्वयमातृणायाम्नावपेदित्यु द्वैक ऽआहुः । प्राणः
 स्वयमातृणा नेत्प्राणानपिदधानीति स वा ऽएव वपेदन्नेन
 वै प्राणा विष्टव्या यो वा ऽअन्नं नात्ति सं वै तस्य प्राणा

(B) एतद्ब्राह्मणस्य निपया लन्वत्राऽप्युपभ्यन्ते यथा— का० श० ११ २ २ ।

* 'तत्सर्वम्' इति 'क घ । 'सर्वम्' इति 'ग-ज' पुस्तकयोः ।

रोहन्ति तद्यस्य ह तथा कुर्वन्ति यथा शुष्का सुम्भी
सुपिरैवह ह सोऽमुष्मिँल्लोके सम्भवति तस्मात्स्वयमा-
तृष्णायामैव वपेत् ॥ ३ ॥ स्वयमातृष्णायामोष्य । अनु-
वयया सञ्छादयन्नेत्या परिशिश्नयह स तेनैव दक्षिणा-
वृजघनेन स्वयमातृष्णाऽऽ सञ्छादयन्नेत्या पुनरनुवयायै
॥ ४ ॥ आत्मानमग्रे सञ्छादयति । आत्मा ह्येवाग्रे
सम्भवतः सम्भवत्यथ दक्षिणं पक्षमथ पुच्छमथोत्तरं
तद्दक्षिणावृत्तच्छि देवद्या ॥ ५ ॥ स ऽएष प्राण ऽएव
यत्पुरीषम् । तेन सर्वमात्मानं प्रच्छादयति सर्वस्मिँस्त-
दात्समप्राणं दधाति तद्यद्वास्यैतद्दुङ्गं नाभिप्राप्नुयात्प्रा-
णो हास्य तद्दुङ्गं नाभिप्राप्नुयाद्यद्दु वै प्राणोऽङ्गं ना-
भिप्राप्नोति शुष्यति वा वै तन्नल्लायति वा तस्मादेनह
सर्वमेवैतेन प्रच्छादयेत् ॥ ६ ॥ 'इन्द्रं विश्वा ऽअवी-
वृधन्निति । इन्द्रः हि सर्वाणि भूतानि बर्द्धयन्ति
'समुद्द्व्यचसं गिर' ऽडुति महिमानमस्यैतदाहं 'रथी-
तमैह रथीनामिति रथितमो ह्येष रथिनां 'बाजानाथं
सत्पतिं पतिमि'त्यन्नं वै बाजा ऽअन्नानाथं सत्पतिं पति-
मित्येतद्वैन्द्रधानुष्टुभा निवपत्यैन्द्रः हि पुरीषं तदेतद्-
र्द्धमग्रेर्यत्पुरीषमर्द्धमैष्टकम् ॥ ७ ॥ तदाहुः । यत्सर्वैश्छ-
न्दोभिः सर्वाभिर्देवताभिरिष्टका ऽउपदधात्यथैतदेकयैक-
देवत्यया निवपति कथमेतद्दर्द्धमग्रेरितीन्द्रो वै सर्वान्देवा-

(१) शु० य० सं० अ० १५ क० ११ । (२) शु० य० सं० अ० १५ क० ११ ।
(१) शु० य० सं० अ० १५ क० ११ । (४) शु० य० सं० अ० १५ क० ११ ।

ऋप्रतिप्रतिस्तद्यदैन्द्रया निवपति तेनैतदर्द्धमग्नेरथ यदनुष्टुभा
 वाग्वा ऽअनुष्टुब्वागु सर्वाणि च्छन्दाऽसि तेनो ऽप्वार्द्धम्
 ॥ ८ ॥ अथ * विकर्णीं च स्वयमातृणाम् चोपदधाति ।
 वायुर्वै विकर्णीं द्यौरुत्तमा स्वयमातृणा वायुं च तद् दिवं
 चोपदधात्युत्तमे ऽउपदधात्युत्तमे हि वायुश्च द्यौश्च स॒ऽऽस्पृष्टे
 स॒ऽऽस्पृष्टे हि वायुश्च द्यौश्च पूर्वा विकर्णीमुपदधात्यर्वा-
 चीनं तद्विब्रो वायुं दधाति तस्मादेपोऽर्वाचीनामेवातः
 पवते ॥ ९ ॥ यदेव विकर्णीमुपदधाति । यत्र वा ऽअदोऽ-
 श्वं चित्तिमवग्रापयन्ति तदसावादित्य ऽइमँल्लोकान्सूत्रे
 समावयते तद्यत्तसूत्रं वायुः स स यः स वायुरेपा सा
 विकर्णीं तद्यदेतामुपदधात्यसावेव तदादित्य ऽइमँल्लोकान्सूत्रे
 समावयते ॥ १० ॥ यदेव विकर्णीं च स्वयमातृणाम् चोप-
 दधाति । आयुर्वै विकर्णीं प्राणः स्वयमातृणायुश्च त्रप्राणं
 चोपदधात्युत्तमे ऽउपदधात्युत्तमे ह्यायुश्च प्राणश्च
 स॒ऽऽस्पृष्टे स॒ऽऽस्पृष्टे ह्यायुश्च प्राणश्च पूर्वामुत्तरां
 विकर्णीमुपदधात्यायुषा त्रप्राणमुभयतः परिगृह्णाति ॥ ११ ॥
 'प्रोथेदुश्श्वो न यवसे । अविष्यद्व्यदुा महः संवरणाक्य-
 स्थात् । आदस्य वातो ऽअनुवाति शोचिरथ स्म ते व्रजनं
 कृष्णमस्ती'ति यदा वा ऽएतस्य वातोऽनुवाति शोचिरथैतस्य

* "प्रप्राण पुरीषेण विकर्णीस्वयमातृणे शक्रे संस्पृष्टे जिद्रे 'प्रोथदश' इत्युत्तरां विकर्णी-
 माथोद्वेति स्वयमातृणाम्" (का० धौ० सू० १७. १२. २५) ।

† 'निशात्' इति 'क-ध' । मेव वात' इति 'र-ज' पुलकयो ।

(१) छ० य० सू० ख० १५ क० ६२ ।

व्रजनं कृष्णं भवति त्रिष्टुभोपदधाति त्रैष्टुभो हि वायुरग्ने-
 व्याग्निकर्म ह्यनिरुक्तयानिरुक्तो हि वायुरथ यद्वात ऽइत्याह
 वातो हि वायुः ॥ १२ ॥ * अथ स्वयमातृणामुपदधाति ।
 'आयोष्वा सदने सादयामी'त्येव वा ऽआयुस्तस्यैतत्सदन-
 'मवैत' ऽइत्येव हीददः सर्वमवति छायायामित्येतस्य हीददः
 सर्वं 'छायायाथ समुद्स्य हृदय' ऽइति समुद्स्य ह्येतद्-
 दयदः 'रश्मीवतीं भास्वतीमि'ति रश्मिवती हि द्यौर्भा-
 स्वत्या या द्यां भास्या पृथिवीमोर्वन्तरिक्षमित्येव' छेप-
 ऽइमाल्लोकानाभाति ॥ १३ ॥ 'परमेष्ठी त्वां सादयस्वि'ति ।
 परमेष्ठी ह्येतां पञ्चमीं चितिमपश्यत् ॥ १४ ॥ यद्देव परमे-
 ष्ठिनोपदधाति । प्रजापतिं विश्वस्तं देवता ऽआद्याय
 व्युदक्रामस्तस्य परमेष्ठी शिर ऽआद्यायोत्क्रम्यातिष्ठत्
 ॥ १५ ॥ तमत्रवीत् । उप मेहि प्रति म ऽएतद्धेहि येन
 मे स्वमुदक्रमीरिति किं मे ततो भविष्यतीति त्वद्देवत्यमेव
 म ऽएतदारमनो भविष्यतीति तथेति तदस्मिन्नेतत्परमेष्ठी
 प्रत्यदधात् ॥ १६ ॥ तद्यैपोत्तमा स्वयमातृणा । एतदस्य
 तदात्मनस्तद्यदेतामत्रोपदधाति यद्देवास्यैपात्मनस्तदस्मि-
 न्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेतामत्रोपदधाति ॥ १७ ॥ 'दिव-

* अत्र शतम् ४००० ॥

- (१) गु० य० स० अ० १५ क० ६३ । (२) गु० य० स० अ० १५ क० ६३ ।
 (३) गु० य० स० अ० १५ क० ६३ । (४) गु० य० स० अ० १५ क० ६३ ।
 (५) गु० य० स० अ० १५ क० ६३ । (६) गु० य० स० अ० १५ क० ६४ ।
 (७) गु० य० स० अ० १५ क० ६४ ।

स्पृष्टे व्यचस्वतीम्प्रथस्वतीमिति । दिवो ह्येतत्पृष्टं व्य-
 चस्वत्प्रथस्वद्विवै 'व्यच्छं दिवं दृष्टह दिवं मा हिंसीरि'त्या-
 स्मानं व्यच्छास्मानं दृष्टहास्मानं मा हिंसीरित्येतत् ॥१८॥
 द्विर्देवस्मै प्राणायानाय । व्यानायोदानायेति प्राणो
 वै स्वयमातृणा सर्वस्मा ऽउ वा ऽएतस्मै प्राणः 'प्रति-
 ष्ठाये चरित्राये'तीमे वै लोकाः स्वयमातृणा ऽइम ऽउ
 लोकाः प्रतिष्ठा चरित्रः 'सूर्यस्त्वाभिपात्वि'ति सूर्य-
 स्वाभिगोपायत्वित्येत'मर्हो स्वस्त्ये'ति महत्या स्वस्त्येत्ये-
 त'च्छर्दिषा शन्तमेने'ति यच्छर्दिः शन्तमं तेनेत्येतत् ॥१९॥
 नानोपदधाति । नाना हि वायुश्च द्यौश्च सकृसादयति
 समानं तत्करोति समानं ह्यायुश्च प्राणश्च ते वा-
 ऽउभे ऽएव शर्करे भवत ऽउभे स्वयमातृणे समानं
 ह्येवायुश्च प्राणश्चाथैने सुददोहसाधिवदति प्राणो वै
 सुददोहाः प्राणेनैवैने ऽएतस्सन्तनोति सन्दधाति ॥ २० ॥
 'तां ऽअस्य सुददोहस' ऽइति । आपो वै सूद्रोऽन्नं दोहः
 'सोर्मथ श्शीणन्ति पृथय' ऽइत्यन्नं वै पृथि 'जृमन्देवाना-
 मि'ति सवत्सरो वै देवानां जृम 'विशे' ऽइति यज्ञो वै
 विशो यज्ञे हि सर्वाणि भूतानि विष्टानि 'त्रिष्वी रोचने

- (१) छ० य० स० अ० १५ क० ६४ । (२) छु० य० स० अ० १५ क० ६४ ।
 (३) छु० य० स० अ० १५ क० ६४ । (४) छु० य० स० अ० १५ क० ६४ ।
 (५) छु० य० स० अ० १५ क० ६४ । (६) छु० य० स० अ० १५ क० ६४ ।
 (७) छु० य० स० अ० १५ क० ६४ । (८) छु० य० स० अ० १५ क० ६४ ।
 (९) छु० य० स० अ० १५ क० ६४ । (१०) छु० य० स० अ० १५ क० ६४ ।
 (११) छु० य० स० अ० १५ क० ६४ ।

दिव' ऽद्वृति सुवनानि वै त्रीणि रोचनानि सुवनाद्वयेतदाहा-
नुष्टुभा वाग्वा ऽअनुष्टुब्वागु सुब्वं प्राणा वाचा चैवैने-
ऽएत्प्राणेन च सुन्तनोति सुन्दधाति सा वा ऽएपैका
सती सुददोहाः सर्वा ऽदृष्टका ऽअनुसञ्चरति प्राणो वै
सुददोहास्तस्मादयमेक ऽएव प्राणः सन्तसर्वाण्यङ्गानि
सर्वमात्मानमनुसञ्चरति ॥ २१ ॥ (C)

सप्तमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[पञ्चम्याधितः सुवर्णशकलसहस्रेण प्रोक्षणम्, पुरीयेणाच्छादनं च]

अथ स्वयमातृणासु सामानि गायति । इमे वै
लोकाः स्वयमातृणास्ता ऽएताः शर्करास्ता देवा ऽउपधा-
यैतादृशीरेवापश्यन्त्यथैताः शुष्काः शर्कराः ॥ १ ॥ तेऽब्रु-
वन् । उप तज्जानीत यथेषु लोकेषु रसमुपजीवनं दुधामेति
तेऽब्रुवँश्चेत्यद्भूमिति चितिमिच्छतेति वाच तद्ब्रुवँस्त-
दिच्छत यथेषु लोकेषु रसमुपजीवनं दुधामेति ॥ २ ॥
ते चेत्यमानाः । एतानि सामाद्यपश्यँस्ताह्यगायँस्तैरेषु
लोकेषु रसमुपजीवनमदधुस्तथैवैतद्यजमानो यदेतानि
सामानि गायत्येष्वेवैतल्लोकेषु रसमुपजीवनं दधाति ॥ ३ ॥
स्वयमातृणासु गायति । इमे वै लोकाः स्वयमातृणा-
ऽएष्वेवैतल्लोकेषु रसमुपजीवनं दधाति ॥ ४ ॥ स वै

(C) एतद्ब्राह्मणस्या विषया धन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते तथा—ज० श० ११. १२. ३ ;
कठ० १४. १०; कपिष्ठ० २१. ९; मै० सं० ११. ८. १, १४; तै० सं० ४. ४. ५ ।

‘भूर्भुवः स्वरि’ति । एतासु व्याहृतिषु गायति भूरिति वा ऽअयं लोको भुव ऽद्वत्यन्तरिक्षलोकः स्वरित्यसौ लोकः ऽएष्वेवैतल्लोकेषु रसमुपजीवनं दधाति ॥ ५ ॥ तानि वै नाना प्रस्तावानि । समाननिधनानि तानि यत्राना प्रस्तावानि नाना ह्यपश्यन्नथ यत्समाननिधनाभ्येका ह्येव यज्ञस्य प्रतिष्टैकं निधनं स्वर्गं ऽएष्व लोस्तस्मात्स्वर्ज्योतिर्विधनानि ॥ ६ ॥ अथैनः हिरण्यशकलैः प्रोक्षति । अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतस्तस्मिन्देवा ऽएतदमृतः रूपमुत्तममदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतदमृतः * रूपमुत्तमं दधाति ॥ ७ ॥ यद्वेवैनः हिरण्यशकलैः † प्रोक्षति । एतद्वा ऽअस्मिन्नदोऽमूं पुरस्ताद्भ्यं तनूं मद्ध्यतो दधाति ह्वमं च पुरुषं चाथैनमेतत्तर्वमेवोपरिष्ठाद्भ्यया तन्वा प्रच्छादयति ॥ ८ ॥ द्वाभ्यां—द्वाभ्यां शताभ्याम् । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्ग्यावानग्निर्ग्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदमृतः रूपमुत्तमं दधाति पञ्चकृत्वः पञ्चचित्तिकोऽग्निः पञ्चर्त्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्ग्यावानग्निर्ग्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदमृतः रूपमुत्तमं दधाति सहस्रेण सर्वं वै सहस्रं सर्वेणैवास्मिन्नेतदमृतः रूपमुत्तमं दधाति ॥ ९ ॥ पश्चादुग्रे प्राङ् तिष्ठन् । अथोत्तरतो दक्षिणाथ पुरस्तात्प्रत्यङ्मथ जघनेन परीत्य

* ‘रूपमुत्तमम्’ इति ‘क’ पुस्तके ।

† “पुष्याभिर्दोमवत्पिष्टानि प्रोक्षति हिरण्यशकलैश्च सते द्वे-द्वे प्रदिति सहस्रमेति प्रतिमन्त्रं सहस्रमेति प्रतिमन्त्रम्” (का. प्रौ. सू. १५. १९ २६) ।

दक्षिणत ऽउदङ् तिष्ठँस्तद्वक्षिणावृत्तद्धि देवद्याथानुपरीत्य
 पश्चात्प्राङ् तिष्ठँस्तथो हास्यैतप्रागेव कर्म कृतं भवति
 ॥ १० ॥ 'सहस्रस्य प्रमासि । सहस्रस्य प्रतिमासि
 सहस्रस्योन्मासि साहस्रोऽसि सहस्राय त्वे'ति सर्वं वै
 सहस्रं सर्वमसि सर्वस्मै त्वेत्येतत् ॥ ११ ॥ अथातश्चि-
 त्पुरीषाणामेव मीमांसा । अयमेव लोकः प्रथमा
 चित्तिः पशुभिः पुरीषं व्यत्प्रथमां चित्तिं पुरीषेण प्रच्छादयतीमं
 तल्लोकं पशुभिः प्रच्छादयति ॥ १२ ॥ अन्तरिक्षमेव
 द्वितीया चित्तिः । वृथांशसि पुरीषं व्यद् द्वितीयां चित्तिं
 पुरीषेण प्रच्छादयत्यन्तरिक्षं तद्वयोभिः प्रच्छादयति
 ॥ १३ ॥ द्यौरेव तृतीया चित्तिः । नक्षत्राणि पुरीषं व्यचृतीयां
 चित्तिं पुरीषेण प्रच्छादयति दिवं तन्नक्षत्रैः प्रच्छादयति
 ॥ १४ ॥ यज्ञ ऽएव चतुर्थी चित्तिः । दक्षिणाः पुरीषं
 व्यचचतुर्थीं चित्तिं पुरीषेण प्रच्छादयति यज्ञं तद्वक्षिणाभिः
 प्रच्छादयति ॥ १५ ॥ यजमान ऽएव पञ्चमी चित्तिः ।
 प्रजा पुरीषं व्यत्पञ्चमीं चित्तिं पुरीषेण प्रच्छादयति यजमानं
 तत्प्रजया प्रच्छादयति ॥ १६ ॥ स्वर्गं ऽएव लोकः षष्ठी
 चित्तिः । देवाः पुरीषं व्यत्षष्ठीं चित्तिं पुरीषेण प्रच्छादयति
 स्वर्गं तल्लोकं देवैः प्रच्छादयति ॥ १७ ॥ अमृतमेव
 सप्तमी चित्तिः । तामुत्तमामुपदधात्यमृतं तदस्य सर्वस्यो-
 त्तमं दधाति तस्मादस्य सर्वस्यामृतमुत्तमं तस्माद्देवा-

ऽअनन्तर्हितास्तस्माद् तु तेऽमृता ऽद्वित्यधिदेवतम् ॥ १८ ॥
 अथाह्वयात्मम् । यैवेयं प्रतिष्ठा यद्वायुमवाद् प्राणस्तत्प्रथमा
 चित्तिर्माथ्सं पुरीषं स्यत्प्रथमां चित्तिं पुरीषेण प्रच्छादयत्ये-
 तदस्य तदात्मनो माथ्सैः सञ्छादयतीष्टका ऽउपधायास्थी-
 ष्टका ऽअस्थि तन्माथ्सैः सञ्छादयति नाधस्तात्सञ्छा-
 दयति तस्मादिमे प्राणा ऽअधस्ताद्सञ्छन्ना ऽउप-
 रिष्टान्तु प्रच्छादयत्येतदस्य तदात्मन ऽउपरिष्टान्माथ्स-
 सैः सञ्छादयति तस्मादस्यैतदात्मन ऽउपरिष्टान्मा-
 थ्सैः सञ्छन्नं नावकाशते ॥ १९ ॥ यद्दुर्द्धं प्रति-
 ष्ठाया ऽअवाचीनं मद्भ्यात् । तद् द्वितीया चित्ति-
 र्माथ्सं पुरीषं स्यद् द्वितीयां चित्तिं पुरीषेण प्रच्छादय-
 त्येतदस्य तदात्मनो माथ्सैः सञ्छादयतीष्टका ऽउपधाया-
 स्थीष्टका ऽअस्थि तन्माथ्सैः सञ्छादयति पुरीषं ऽउप-
 दधाति पुरीषेण प्रच्छादयत्येतदस्य तदात्मन ऽउभयतो
 माथ्सैः सञ्छादयति तस्मादस्यैतदात्मन ऽउभयतो
 माथ्सैः सञ्छन्नं नावकाशते ॥ २० ॥ मद्भ्यमेव तृतीया
 चित्तिः । यद्दुर्द्धं मद्भ्यादवाचीनं ग्रीवाग्भ्यस्तच्चतुर्थी
 चित्तिर्ग्रीवा ऽएव पञ्चमी चित्तिः शिर ऽएव षष्ठी चित्तिः
 प्राणा ऽएव सप्तमी चित्तिस्तामुत्तमोऽमुपदधाति प्राणास्तदस्य
 सर्वस्योत्तमान्दधाति तस्मादस्य सर्वस्य प्राणा ऽउत्तमाः
 पुरीषं ऽउपदधाति माथ्सं वै पुरीषं * माथ्सैः तत्प्राणा-

न्प्रतिष्ठापयति नोपरिष्ठात्प्रच्छादयति तस्मादिमे
प्राणा उपरिष्ठादुसञ्चन्नाः ॥ २१ ॥ (D)

सप्तमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

माष्यन्दिनीये अतपधन्नादणो चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥ कण्डिकासंख्या १०९॥

इति सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

* चित्तिनामाष्टम काण्ड समाप्तम् ॥ ८ ॥

(D) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यते यथा—का० भा० ११ २ ४।

* अस्मिन्काण्डे कण्डिकासंख्या ४३०।

अथ सञ्चितीनाम नवमं काण्डम्

अस्मिन् काण्डे प्रतिपाद्या विषयाः— शतरुद्रियहोमविधानम्, चित्यपरिपेकः,
वसोर्धाराहोमः, वाजप्रसगीयहोमः राष्ट्रभृद्दोमादि, धिष्यन्नचयनम्,
पुनश्चितिः, चित्युपस्थानं चेति ।

[शतरुद्रियहोमः]

ॐ ॥ अथातः शतरुद्रियं * जुहोति । अत्रैष स्रवोऽ-
ग्निः संस्कृतः स ऽएपोऽत्र रुद्रो देवता तस्मिन्देवा ऽएत-
दमृतः रूपमुत्तममदधुः स ऽएपोऽत्र द्वीप्यमानोऽति-
ष्ठदुन्नमिच्छमानस्तस्माद्देवा ऽअविभयुर्ब्रह्मै नोऽयं न
हिः स्यादिति ॥ १ ॥ तेऽब्रुवन् । अन्नमस्मै स्रभराम
तेनैतः शमयामेति तस्मा ऽएतदुन्नमः स्रमभरञ्छान्तदेवत्यं
तेनैतमशमयस्तद्यदेतं देवमेतेनाशमयस्तस्माच्छान्तदे-
वत्यः शान्तदेवत्यं ह वै तच्छतरुद्रियमित्याचक्षते परोक्षं
परोक्षकामा हि देवास्तथैवास्मिन्नयमेतदमृतः रूपमुत्तमं
दधाति स ऽएपोऽत्र द्वीप्यमानस्तिष्ठत्यन्नमिच्छमान-
स्तस्मा ऽएतदुन्नमः स्रभरति शान्तदेवत्यं तेनैतः
शमयति ॥ २ ॥ जित्तिलैर्जुहोति । जायत ऽएष ऽएतद्य-

* शतरुद्रियहोम इतरपश्याऽभरस्यान्तु घषदा परिधित्वकंपेनाऽर्चकाण्डेन दातयन्
सन्तत जित्तिलमिध्यान् गयेषुकासपुनवाक्षीरमेके विष्टसुदह् 'नमस्त' इत्यप्यायेन (छा० धौ०
सू० १८ १. १) ।

चीयते स ऽएष सर्वस्मा ऽअन्नाय जायत ऽउभयमेतदुन्नं
 व्यज्जितिला यच्च ग्याम्भ्यं यच्चारण्यं व्यदुह तिलास्तेन
 ग्याम्भ्यं व्यदुकृष्टे पच्यन्ते तेनारण्यमुभयेनैवनेमेतदुन्नेन
 प्रीणाति ग्याम्भ्येण चारण्येन च ॥३॥ अर्कपण्णेन जुहोति ।
 अन्नमक्रोंऽन्नेनैवनेमेत्प्रीणाति ॥ ४ ॥ परिश्वित्तु जुहोति ।
 अन्नय ऽएते यत्परिश्वित्तस्तथो हास्यैता ऽअग्निमत्येवाहु-
 तयो हुता भवन्ति ॥ ५ ॥ यद्वैतच्छतरुद्वियं जुहोति ।
 प्रजापतेर्विश्वस्तादेवता ऽउदक्रामस्तमेक ऽएव देवो नाज-
 हान्मन्मन्युरेव सोऽस्मिन्नन्तर्बिततोऽतिष्ठत्सोऽरोदीत्तस्य
 यान्न्यश्श्रूणि प्रास्कन्दस्ताद्व्यस्मिन्मन्मन्यौ प्रत्यतिष्ठन्सु-
 ऽएव शतशीर्षा रुदः समभवत्सहस्राक्षः शतेपुधिरथ या-
 ऽअन्या विष्णुपोऽपतस्ता ऽअसदूख्याता सहस्राणीमाँल्लोकान-
 नुप्राविशस्तद्यदुदितात्समंभवस्तस्माद्बुद्वाः सोऽयः शत-
 शीर्षा रुदः सहस्राक्षः शतेपुधिरधिज्यधन्वा प्रतिहितायी
 भीष्यमाणोऽतिष्ठदुन्नमिच्छमानस्तस्माद्देवा ऽअभिभयुः
 ॥ ६ ॥ ते प्रजापतिमब्रुवन् । अस्माद्धै विभीमो यद्वै
 नोऽयं न हिण्स्यादिति सोऽब्रवीदुन्नमस्मै सम्भरत
 तेनैनः शमयतेति तस्मा ऽएतदुन्नः समभरञ्छतरुद्वियं
 तेनैनमशमयस्तद्यदेतः शतशीर्षाणः रुदमेतेनाशमयस्त-
 स्माच्छतशीर्षरुदशमनीयः शतशीर्षरुदशमनीयः ह वै
 तच्छतरुद्वियमित्याचक्षते परोक्षं परोक्षकामा हि देवा-
 स्तथैवास्मा ऽअयमेतदुन्नः सम्भरति शतरुद्वियं तेनैनः

शमयति ॥ ७ ॥ गवेधुकासक्तुभिर्जुहोति । यत्र वै सा
 देवता विश्वस्ताशयत्ततो गवेधुकाः समभवन्स्वेनैवैनमेत-
 द्भागेन स्वेन रसेन प्रीणाति ॥ ८ ॥ अर्कपण्णेन जुहोति ।
 एतस्य वै देवस्याशयादर्कः समभवत्स्वेनैवैनमेतद्भागेन
 स्वेन रसेन प्रीणाति ॥ ९ ॥ परिश्वित्सु जुहोति । लोमानि
 वै परिश्वित्तो न वै लोमसु विपं न किञ्चन हिनस्स्युत्तराद्धेऽ-
 शेरुदङ् तिष्ठञ्जुहोत्येतस्याथं ह दिश्येतस्य देवस्य गृहाः
 स्वायामेवैनमेतद्दिशि तत्प्रीणाति स्वायां दिश्यवयजते
 ॥ १० ॥ स वै जानुदग्ध्ने प्रथमथं स्वाहाकरोति ।
 अध ऽइव वै तद्यजानुदग्ध्नमध ऽइव तद्यद्यं लोक-
 स्तद्य ऽइमं लोकः रुदाः प्राविशँस्ताँस्तत्प्रीणाति
 ॥ ११ ॥ अथ नाभिदग्ध्ने । मद्ध्यमिव वै तद्यन्नाभिदग्ध्नं
 मद्ध्यमिवान्तरिक्षलोकस्तद्येऽन्तरिक्षलोकः रुदाः प्रावि-
 शँस्ताँस्तत्प्रीणाति ॥ १२ ॥ अथ * मुखदग्ध्ने । उपरीव वै
 तद्यन्मुखदग्ध्नमुपरीव तद्यदसौ लोकस्तद्येऽसुं लोकः
 रुदाः प्राविशँस्ताँस्तत्प्रीणाति स्वाहाकारेणात्रं वै स्वाहा-
 कारोऽन्नेनैवैनानेतत्प्रीणाति ॥ १३ ॥ 'नमस्ते रुद् मद्ध्यव'
 ऽहुति । य ऽपुवास्मिन्त्सोऽन्तर्म्मन्नुर्विततोऽतिष्ठत्तस्मा-
 ऽएतन्नमस्करोत्युतो त ऽहुपवे नमो वाहुब्भ्यामुत् ते नम'
 ऽइतीष्ट्वा च हि वाहुब्भ्यां च भीषयमाणोऽतिष्ठत् ॥ १४ ॥
 स ऽएष क्षत्रं देवः । यः स शतशीर्षा सम्भवद्विश-

* मुखदग्ध्ने । ऽऽ इति 'म-न' पु० । 'मुखदग्ध्ने । त' इति 'क-च' पुस्तकयोः ।

(१) पु० य० सं० अ० १६ क० १ । (२) पु० य० सं० अ० १६ क० १

ऽइम ऽइतरे ये विष्णुद्भ्यः समभवंस्तस्मा ऽएतस्मै
क्षत्रायैता विश ऽएतं पुरस्तादुद्धारमुदहरन्त्य ऽएष प्रथमोऽ-
नुवाकस्तेनैनमप्रीणँस्तथैवास्मा ऽअयमेतं पुरस्तादुद्धार-
मुद्धरति तेनैनं प्रीणाति तस्मादेप ऽएकदेवत्यो भवति
रौद् ऽएतथं ह्येतेन प्रीणाति ॥ १५ ॥ चतुर्दशैतानि
यजूथंपि भवन्ति त्रयोदश मासाः संवत्सरः प्रजापति-
श्चतुर्दशः प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा ताव-
तैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति नमो नम ऽइति यज्ञो वै नमो
यज्ञेनैवैनमेतन्नमस्कारेण नमस्यति तस्माद् ह नायजियं
वृयान्नमस्त ऽइति यथा हैनं वृयाद्यज्ञस्त ऽइति तादृ-
क्त ॥ १६ ॥ अथ इन्द्रिब्यो जुहोति । नमोऽमुष्मै
चामुष्मै चेति तद्यथा वै वृयादसौ त्वं च न ऽएष
च मा हिंसिष्टमित्येवमेतदाह नतराथं हि विदित-
ऽआमन्त्रितो हिनस्ति ॥ १७ ॥ 'नमो हिरण्यवाहवे ।
सेनान्ये दिशां च पतये नम' ऽइत्येष ऽएव हिरण्यवाहुः
सेनानीरेष दिशां पतिस्तद्यत्किञ्चात्रैकदेवत्यमेतमेव तेन प्री-
णाति क्षत्रमेव तद्विश्वयपि भागं करोति तस्माद्यद्विशस्तस्मि-
न्क्षत्रियोऽपि भागोऽथ या ऽअसद्ख्याता सहस्राणी-
माल्लोकाननुप्राविशन्नेतास्ता देवता यावभ्य ऽएतज्जुहोति
॥१८॥ अथ जातेब्यो जुहोति । एतानि ह जातान्येते रुद्वा-
ऽअनुप्रविविशुर्व्यत्र-यत्रैते तदेवैनानेतत्प्रीणात्यथो ऽएवह
हैतानि रुद्वाणां जातानि देवानां वै विधामनु मनुष्यास्त-

स्माद् हेमानि मनुष्याणां जातानि यथाजातमेवैनाने-
 त्तृप्रीणाति ॥१९॥ तेषां वा ऽउभयतो नमस्कारा * ऽअङ्घ्ये ।
 अन्यतरतो नमस्कारा ऽअन्ये ते ह ते घोरतरा ऽअशा-
 न्तरा य ऽउभयतो नमस्कारा ऽउभयत ऽएवैनानेतद्यज्ञेन
 नमस्कारेण शमयति ॥ २० ॥ स वा ऽअशीत्यां च
 स्वाहाकरोति । प्रथमे चानुवाकेऽथाशीत्यामथाशीत्यां च
 यानि चोद्ध्वानि यजूंष्यावतानेवभ्योऽन्नमशीतयोऽन्नेनै-
 वैनानेतृप्रीणाति ॥ २१ ॥ अथैतानि यजूंषि जपति ।
 'नमो वहः किरिकेभ्य' ऽइत्येतद्वास्य प्रतिज्ञाततमं धाम
 यथा प्रियो वा पुत्रो हृदयं वा तस्माद्यत्रैतस्माद्देवा-
 च्छक्रेत तदेताभिर्व्याहृतिभिर्जुहुयादुप ह्वैवैतस्य देवस्य प्रियं
 धाम गच्छति तथो हैनमैष देवो न हिनस्ति ॥ २२ ॥
 'नमो वहः किरिकेभ्य' ऽइति । एते हीदहः सर्वं कुर्वन्ति
 'देवानाहः हृदयेभ्य' ऽइत्यग्निर्वायुरादित्य ऽएतानि ह तानि
 देवानाहः हृदयानि 'नमो विचिन्वत्केभ्य' ऽइत्येते हीदहः
 सर्वं विचिन्वन्ति 'नमो विक्षिणत्केभ्य' ऽइत्येते वै तं
 विक्षिणन्ति यं विचिक्षीपन्ति 'नमै ऽआनिर्हतेभ्य'
 ऽइत्येते खेभ्यो लोकेभ्योऽनिर्हताः ॥ २३ ॥ अथोत्तराणि
 जपति । 'द्रूपे ऽअन्धसस्पत' ऽइत्येव वै द्रापिरेव वै तं
 द्रापयति यं द्विद्रूपयिपत्यन्धसस्पत ऽइति सोमस्य पत-

* 'अङ्घ्ये । अन्य' इति 'ग-ज' पु० । 'अन्य । अन्य' इति 'क-प' पुस्तकयोः ।

(१) ङ० य० घ० अ० १६ क० ४६ । (२) जु० य० ण० अ० १६ क० ४६ ।
 (३) पु० य० ण० अ० १६ क० ४६ । (४) पु० य० ण० अ० १६ क० ४६ ।
 (५) ङ० य० घ० अ० १६ क० ४६ । (६) ङ० य० घ० अ० १६ क० ४७ ।

ऽडुत्येत'द्वरिद् नीललोहिते'ति नामानि चास्यैतानि रूपाणि
च नामग्राहमेवैनमेतत्प्रीणा'त्यासां प्रजानामेषां पशूनां
मा भेम्मा रोद्धो च नः किञ्चनामभदि'ति यथैव यजुस्तथा
वन्द्युः ॥ २४ ॥ स ऽएष क्षत्रं देवः । तस्मा ऽएतस्मै
क्षत्रायैता विशोऽमुं पुरस्तादुद्धारमुदहरन्वोऽसौ प्रथमोऽ-
नुवाकोऽथास्मा ऽएतमुपरिष्ठादुद्धारमुदहरँस्तेनैनमप्री-
णँस्तथैवास्मा ऽअयमेतमुपरिष्ठादुद्धारमुद्धरति तेनैनं
प्रीणाति तस्मादुप्येष ऽएकदेवत्यो भवति रौद् ऽएवैतथ
ह्येवैतेन प्रीणाति ॥२५॥ ससैतानि यजूंषि भवन्ति । सप्त-
चित्तिकोऽग्निः सप्तर्त्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्व्यावानग्नि-
र्व्यावत्यस्य मात्रा तावत्तैवैनमेतदुन्नेन प्रीणाति तान्युभया-
न्येकविंशतिः सम्पद्यन्ते द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवस्त्रय ऽइमे
लोका ऽअसावादित्य ऽएकविंश ऽएतामभिसम्पदम्
॥ २६ ॥ अथावतानाञ्जुहोति । एतद्वा ऽएनान्देवा ऽएते-
नान्नेन प्रीत्वाथैषामेतैरवतानैर्द्धनूथंष्यवातन्वँस्तथैवानय-
मेतदेतेनान्नेन प्रीत्वाथैषामेतैरवतानैर्द्धनूथंष्यवतनोति न
ह्यवततेन धनुषा कञ्चन हिनस्ति ॥ २७ ॥ तद्वै सहस्र-
योजन ऽडुति । एतद्ध परमं दूरं व्यत्सहस्रयोजनं तद्यदेव
परमं दूरं तदेवैषामेतद्धनूथंष्यवतनोति ॥ २८ ॥ यद्वेवाह
सहस्रयोजन ऽडुति । अयमग्निः सहस्रयोजनं न ह्येत-
स्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति तद्यदग्नी जुहोति तदेवैषाथं
सहस्रयोजने धनूथंष्यवतनोति ॥ २९ ॥ 'असैर्द्धन्याता

(१) छ० य० घ० अ० १६ क० ४० । (२) सु० य० सं० छ० १६ क० ४० ।
(३) सु० य० घ० अ० १६ क० ४४, ४५ ।

सहस्राणि । अस्मिन्महत्स्यर्णव' ऽहुति यत्र-यत्र ते
 तदेवैपामेतद्धनू॒ऽप्यवतनोति ॥ ३० ॥ दुशैतानवताना-
 ञ्जुहोति । दुशाक्षरा विराद्धिराडग्निर्दश द्विशो-द्विशोऽग्निर्दश
 प्राणाः६ प्राणा ऽअग्निर्व्यावानग्निर्व्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैपा-
 मेतद्धनू॒ऽप्यवतनोति ॥ ३१ ॥ अथ * प्रत्यवरोहाञ्जुहोति ।
 एतद्वा ऽएतदिमँल्लोकानित् ऽऊर्द्धो रोहति स स प्राडिव
 रोह ऽइयमु वै प्रतिष्टा ते देवा ऽइमां प्रतिष्टामभिप्रत्या-
 यँस्तथैवैतद्यजमान ऽइमां प्रतिष्टामभिप्रत्यैति ॥ ३२ ॥
 यद्वेव प्रत्यवरोहति । एतद्वा ऽएनानेतत्प्रीणन्नन्ववैति
 तत् ऽएवैतदात्मनमपोद्धरते जीवास्वै तथो हानेनात्मना
 सुर्वमायुरेति ॥ ३३ ॥ यद्वेव प्रत्यवरोहति । एतद्वा ऽएत-
 देतान्नुदानित् ऽऊर्द्धान्प्रीणाति तान्पुनरमुतोऽर्वाचः६
 ॥ ३४ ॥ 'नमोऽस्तु रुद्रेवभ्यो ये दिवी'ति । तद्येऽमुष्मिँल्लोके
 रुद्रास्तेवभ्य ऽएतन्नमस्करोति 'येषां वर्षमिपव' ऽहुति
 वर्षे६ ह तेषामिपवो वर्षेण ह ते हिदसन्ति यं जिहिद-
 सिपन्ति ॥ ३५ ॥ 'नमोऽस्तु रुद्रेवभ्यो येऽन्तरिक्ष' ऽहुति ।
 तद्येऽन्तरिक्षलोके रुद्रास्तेवभ्य ऽएतन्नमस्करोति 'येषां
 व्रात ऽहुपव' ऽहुति व्रातो ह तेषामिपवो व्रातेन ह ते
 हिदसन्ति यं जिहिदसिपन्ति ॥ ३६ ॥ 'नमोऽस्तु रुद्रेवभ्यो

* प्रतिष्ठोम प्रायशोदान् जुहोति प्रमाणेषु नमोऽस्तिपति प्रतिमन्त्रम् (का० शौ० ए०
 १० - १ ५ ।

(१) सु० य० स० अ० १६ क० ६४ । (२) सु० य० स० अ० १६ क० ६४ ।
 (३) सु० य० स० अ० १६ क० ६५ । (४) सु० य० स० अ० १६ क० ६५ ।
 (५) सु० य० स० अ० १६ क० ६६ ।

ये पृथिव्यामिति । तद्येऽस्मिँल्लोके रुहास्तेऽव्यऽएतन्न-
 मस्करोति 'येषामन्नमिपव' ऽइत्यन्नः ह तेषामिपवोऽन्नेन
 ह ते हिंसन्ति यं जिहिंसन्ति ॥ ३७ ॥ 'तेऽव्यो दुश
 प्राचीः । दुश दक्षिणा दुश प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्द्धा' ऽइति
 * दुश-दशेति दुशाक्षरा विराद्धिराडभिर्दश दिशो दिशोऽभिर्दश
 प्राणाः प्राणा ऽअग्निर्व्यावानग्निर्व्यावत्यस्य मात्रा
 तावतैवैनानेतदुन्नेन प्रीणाति ॥ ३८ ॥ यद्देवाह दुश-
 दशेति । दुश वा ऽअञ्जलेरङ्गुलयो दिशि-दिश्वयेवैऽव्य-
 ऽएतदञ्जलिं करोति तस्माद्दु हैतद्वीतोऽञ्जलिं करोति
 'तेऽव्यो नमो ऽअस्तिव'ति तेऽव्य ऽएव नमस्करोति
 'ते नो मृडयन्ति'ति त ऽएवास्मै मृडयन्ति 'ते यं
 द्विँमो यद्वच नो द्वेष्टि तमेपां जम्भे दध्म' ऽइति यमेव
 द्वेष्टि यद्वचैनं द्वेष्टि तमेपां जम्भे दधात्यमुमेपां जम्भे
 दधामीति ह ब्रूयाद्यं द्विप्यात्ततोऽह तस्मिन्न पुनरस्त्यपि
 तत्राद्वियेत स्वयं निर्हिँष्टो ह्येव स यमेवं विद्वेष्टि
 ॥ ३९ ॥ त्रिष्कृत्वः प्रत्यवरोहति । त्रिवृदग्निर्व्यावान-
 ग्निर्व्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनानेतदुन्नेन प्रीणाति
 स्वाहाकारेणान्नं , वै स्वाहाकारोऽन्नेनैवैनानेतत्प्रीणाति
 द्विरित् ऽऊर्द्धो रोहति तत्पद् तस्योक्तो वृन्धुः ॥ ४० ॥
 यद्देव त्रिष्कृत्वः प्रत्यवरोहति । त्रिर्हिँ कृत्व ऽऊर्द्धो रोहति

* 'दुश दशेति' पाठोऽयं 'म-ज' पुस्तकयोर्नस्ति ।

- (१) शु० य० सं० अ० १६ क० ६६ । (२) शु० य० सं० अ० १६ क० ६६ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १६ क० ६६ । (४) शु० य० सं० अ० १६ क० ६६ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १६ क० ६६ ।

तद्यावत्कृत्व ऽऊर्द्धो रोहति तावत्कृत्वः प्रत्यवरोहति ॥४१॥
 अथ तुदर्कपण्णं * चात्वाले प्रास्यति । एतद्वा ऽएनेनैत-
 द्दौं कर्म करोति तदेतदुशान्तं तदेतत्तिरु करोति नेदि-
 दमशान्तं कश्चिदभितिष्ठान्तं नेद्धिनसदिति तस्माच्चात्वाले
 यदेवं चात्वालेऽग्निरेष यच्चात्वालस्तथो हैन्दुपोऽग्निः
 सन्दहत्यथातः सम्पदेव ॥ ४२ ॥ तदाहुः । कथमस्यैतच्छ-
 तरुद्वियः संवत्सरमग्निमाप्नोति कथः संवत्सरेणाग्निना
 सम्पद्यत ऽहुति षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतान्न्येतच्छ-
 तरुद्वियमथ द्विःशदुथ पञ्चद्विःशत्ततो यानि षष्टिश्च
 त्रीणि च शतानि तावन्ति संवत्सरस्याहानि तत्संवत्सरस्या-
 हान्याप्नोत्यथ यानि द्विःशत्त्रिःशत्मासस्य रात्रयस्त-
 मासस्य रात्रीराप्नोति तदुभयानि संवत्सरस्याहोरात्रा-
 ण्याप्नोत्यथ यानि पञ्चद्विःशत्स त्रयोदशो मासः स-
 ऽआत्मा द्विःशदात्मा प्रतिष्ठा द्वे प्राणा द्वे शिर ऽएव
 पञ्चद्विःशमेतावाञ्चै संवत्सर ऽएवमु हास्यैतच्छतरुद्वियः
 संवत्सरमग्निमाप्नोत्येवः संवत्सरेणाग्निना सम्पद्यत ऽपता-
 क्त्य ऽउ वै । शाण्डिलेऽग्नौ मद्भवतो यजुष्मस्य ऽहुष्टका-
 ऽउपधीयन्तेऽग्नयो हैते पथम्यदेता ऽहुष्टका ऽएवमु
 हास्यैतेऽग्नयः पृथक् शतरुद्वियेणाभिहुता भवन्ति ॥ ४३ ॥
 तदाहुः । कथमस्यैतच्छतरुद्वियं महदुक्थमाप्नोति

* "इत्तयेदिनिष्वार्थं यत्र मृमदेने मृद एवति स प्रदेसात्वात्क इत्यते"
 (का० धौ० सू० १८ १ ९) ।

† शाण्डिलेऽग्नौ = शाण्डिलेऽग्नौ मप्येषां षष्ट्युत्तरात्तत्रयस्यैवा यजुष्मस्य इत्यत्र
 उपधीयन्त इत्यर्थः ।

कथं महतोक्थेन सम्पद्यत ऽहुति याव्यमुनि पञ्चविंश-
शतिर्व्यूज्जुष्यभितोऽशीतीह स पञ्चविंश ऽआत्मा यत्र
वाऽ आत्मा तदेव शिरस्तत्पक्षपुच्छान्यथ या ऽअशीतयह
सैवाशीतीनामाप्तिरशीतिभिर्हि महदुक्थमाख्यायतेऽथ यद्-
दुक्थमशीतिबन्धो यद्देवादो महत् ऽउक्थस्योद्दुक्थमशीतिबन्ध-
ऽएतदस्य तदेवमु हास्यैतच्छतरुद्ध्यं महदुक्थमाप्नोत्येवं
महतोक्थेन सम्पद्यते ॥ ४४ ॥ (A)

प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[चित्यापः परिपेकादि-विधिः]

अथैनमतह * परिपिञ्चति । एतद्वा ऽएनं देवाह
शतरुद्ध्येण शमयित्वाथैनमेतद्भूय ऽएवाशमयँस्तथैवैनमय-
मेतच्छतरुद्ध्येण शमयित्वाथैनमेतद्भूय ऽएव शमयति
॥ १ ॥ अद्भिह परिपिञ्चति । शान्तिर्वा ऽआपह शमयत्ये-
वैनमेतत्सर्वतह परिपिञ्चति सर्वत ऽएवैनमेतच्छमयति
त्रिष्कत्त्वह परिपिञ्चति त्रिवृद्भिर्ग्यावानभिर्ग्यावित्यस्य मात्रा
तावतैवैनमेतच्छमयति ॥ २ ॥ यद्देवैनं परिपिञ्चति । इमे
वै लोका ऽएपोऽग्निरिमाँस्तल्लोकानद्भिह परितनोति समुद्ध्येण

(A) एतद्ब्राह्मणस्था विपवा अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० वा० ११. ३. ६; कठ०
१०. ११, १२, १६ कपिष्ठ० २७. १, २, ६; मै० वा० ११. ९ २, ३, ९; तै० सं० ४.
५. ९, १०, ११ ।

* अग्नीत् दक्षिणपक्षस्थाऽपरसन्धिपत्नीपयतिन्वाऽमभागेऽग्निं निभाप, तत आरभ्य 'अशम-
न्यूर्ध्वम्' इति मन्त्रेणाऽग्निं प्रदक्षिणं सपक्षपुच्छं जलधारया परितः विभतीति (का० श्रौ० सू०
१६. २. १) ।

† 'भिवयेत' इति 'ग-ञ' पुल्लक्ष्योः ।

हैनँस्तत्परितनोति सर्वतस्तस्मादिमाँल्लोकान्तसर्वतः समुद्दह
 पृथ्वेति दक्षिणावृत्तस्मादिमाँल्लोकान्दक्षिणावृत्तसमुद्दहः पृथ्वेति
 ॥ ३ ॥ अग्नीत्परिपिञ्चति । अग्निरेष यदाग्नीद्धो नो वा-
 ऽआत्मात्मानः हिनस्त्यहिःसाया ऽअश्मनोऽद्भ्यश्मनो
 ह्यापः प्रभवन्ति निकक्षान्निकक्षाद्भ्यापः प्रभवन्ति
 दक्षिणान्निकक्षाद्दक्षिणाद्धि निकक्षाद्वापः प्रभवन्ति ॥ ४ ॥
 'अश्मन्ब्रूजं पर्वते शिश्रयाणामि'ति । अश्मनि वा ऽएपो-
 र्कपर्वतेषु शिश्रता यदापो ऽद्भ्यः ऽओषधीन्भ्यो वृनस्पतिन्भ्यो-
 ऽअधि सम्भृतं पय' ऽद्भ्येतस्माद्धयेतत्सर्वस्मादधि
 सम्भृतं पय'स्तान्नै ऽद्भ्यमूर्जं धत्त मरुतः सहराणा'
 ऽद्भ्यति मरुतो वै वर्षस्येशते'ऽश्मस्ते क्षुँदि'ति निदधाति *
 तदश्मनि क्षुधं दधाति तस्मादुश्मानाद्योऽथो स्थिरो वा-
 ऽअश्मा स्थिरा क्षुस्तिथरु ऽएव तस्तिथरुं दधाति 'मयि
 तं ऽजर्गि'त्यपादत्ते तदात्मब्रूजं धत्ते तथा द्वितीयं तथा
 तृतीयम् ॥ ५ ॥ निधायोदहरणं त्रिर्विप्लययते । एतद्वा-
 ऽएनमेतद्दृष्टयतीव यदेनः समन्तं पृथ्वेति तस्मा ऽएवै-
 तन्निहृतेऽहिःसायै ॥ ६ ॥ यद्वेव विप्लययते । एतद्वा-
 ऽएनमेतदन्ववैति तत् ऽएवैतदात्मानमपोद्धरते जीवात्सै
 तथो हानेनात्सना सर्वमायुरेति ॥ ७ ॥ † त्रिर्विप्लययते ।

(१) शु० य० ग० अ० १७ क० १ । (२) शु० य० सं० अ० १० क० १ ।

(३) शु० य० सं० अ० १० क० १ । (४) शु० य० सं० अ० १७ क० १ ।

* का० श्रौ० सू० १८. २. २ ।

(५) शु० य० सं० अ० १७ क० १ ।

† का० श्रौ० सू० १८. २. २ ।

त्रिर्हि कृत्वद् पश्यंति तद्यावत्कृत्वद् पश्यंति तावत्कृत्वो
 विप्लययते ॥ ८ ॥ अथ तमश्मानमुदहुरणेऽवधाय । एतां
 दिशाः हरन्त्येषा वै नैर्ऋती द्विद् नैर्ऋत्यामेव तद्विशि
 शुचं दधाति ॥ ९ ॥ एतद्वा ऽएनं देवाः । शतरुद्वियेण
 चान्द्रिश्च शमयित्वाथास्यैतेन शुचं पाप्मानमपाङ्घस्तथै-
 वैनमयमेतच्छतरुद्वियेण चान्द्रिश्च शमयित्वाथास्यैतेन शुचं
 पाप्मानमपहन्ति ॥१०॥ ग्राह्येनाग्निः हरति । इमे वै लोका-
 ऽएणोऽग्निरेभ्यस्तल्लोकेभ्यो वहिर्द्वा शुचं दधाति वहिर्वेदीयं
 वै वेदिरस्ये तद् वहिर्द्वा शुचं दधाति ॥११॥ [अर्धप्रपाठकः ५३॥]
 स * द्वेदेर्दक्षिणायाथं श्रोणौ । प्राङ् तिष्ठन्दक्षिणा निरस्यति
 'यं द्विष्मस्तं ते शुग्च्छत्वि'ति यमेव द्वेष्टि तमस्य शुग्-
 च्छत्यमुं ते शुग्च्छत्विति ह नृयाद्यं द्विष्यात्ततो ह तस्मिन्न
 पुनरस्त्यपि तन्नाद्वियेत स्वयं निर्दिष्टो ह्येव स यमेवं विद्वेष्टि
 यदि न भियेत भेत्तवै नृयाद्यदा ह्येव † स भियतेऽथ तः
 शुग्च्छति यं द्वेष्ट्यप्रतीक्षमायन्त्यप्रतीक्षमेव तच्छुचं
 पाप्मानं जहति ॥ १२ ॥ प्रत्येत्येष्टका धेनुः कुरुते ।
 एतद्वा ऽएनं देवाः शतरुद्वियेण चान्द्रिश्च शमयित्वा
 शुचमस्य पाप्मानमपहृत्य प्रत्येत्येष्टका धेनूरकुर्वत
 तथैवैनमयमेतच्छतरुद्वियेण चान्द्रिश्च शमयित्वा शुचमस्य
 पाप्मानमपहृत्य प्रत्येत्येष्टका धेनुः कुरुते ॥१३॥ आसीनः

* कुम्भेर्दि ह्याया दक्षिणार्णा वेदिश्रोणौ माद् तिष्ठन् दक्षिणाभवति 'यं द्विष्म' इति
 (का० श्रौ० सू० १८. २ ४) ।

(१) शु० य० सं० अ० १० प० १ ।

† 'भियते' इति 'ह' पुस्तके ।

कुर्वीतेस्यु हैक ऽआहुः । आसीनो वै धेनुं दोग्धीति तिष्ठँ-
स्वेव कुर्वीतेमे वै लोका ऽएपोऽग्निस्तिष्ठन्तीव वा ऽइमे लोका-
ऽअथो तिष्ठन्त्रै वीर्यवत्तरः ॥१४॥ उदङ् प्राङ् * तिष्ठन् ।
पुरस्ताद्वा ऽएषा प्रतीची यजमानं धेनुरुपतिष्ठते दक्षि-
णतो वै प्रतीचीं धेनुं तिष्ठन्तीमुपसीदन्ति ॥ १५ ॥
स यत्राब्भ्याप्नोति । तदभिमुद्श्यैतद्यजुर्जपती'मा मे ऽअग्न-
ऽहुष्टका धेनुवः सन्त्वि'त्यग्निर्हेतासां धेनुकरणस्येष्टे तस्मा-
देतावतीनां देवतानामग्निमेवामन्त्रयत 'ऽएका च दश
चान्तश्च परार्द्धश्चेत्येप हावराद्ध्यां भूमा यदेका च दश
चाथ हैप परार्द्ध्यां भूमा यदुन्तश्च परार्द्धश्चावराद्धेतश्चैवैना-
ऽएतपरार्द्धतश्च परिगृह्य देवा धेनूरकुर्वत तथैवैना ऽअय-
मेतदवराद्धतश्चैव परार्द्धतश्च परिगृह्य धेनुः कुरुते तस्मा-
दुपि नृद्ध्येत चर्हीः कर्त्तुममुञ्च वा ऽएष ऽएता ब्रह्मणा
यजुषा बर्हीः कुरुतेऽथ यत्सन्तनोति कामानेव तत्सन्तनोति
॥ १६ ॥ यद्वेष्टका धेनुः कुरुते । वाग्वा ऽअयमग्निर्वाचा
हि चितः स यदाहैका च दश चान्तश्च परार्द्धश्चेति
वाग्वा ऽएका वाग्दश वागन्तो वावपरार्द्धो वाचमेव तद्देवा
धेनुमकुर्वत तथैवैतयजमानो वाचमेव धेनुं कुरुतेऽथ
यत्सन्तनोति वाचमेव तत्सन्तनो'त्येता 'मे ऽअग्न ऽहुष्टका
धेनुवः सन्त्वमुद्रामुष्मिल्लोक ऽहुत्येतद्वा ऽएना ऽअस्मिल्लोके
धेनुः कुरुतेऽथैना ऽएतदमुष्मिल्लोके धेनुः कुरुते तथो

* का० धी० घ० १८, १ १ ।

(१) घ० य० स० अ० १० क० २ । (२) घ० य० स० अ० १० क० २ ।

(३) घ० य० स० अ० १५ क० २ ।

हैनमेता ऽउभयोर्लोकयोर्धुञ्जन्यस्मिँश्चामुष्मिँश्च ॥ १७ ॥
 'ऋतव स्थे'ति । ऋतवो हेता 'ऋतावृध' ऽइति स-
 त्यवृध ऽइत्येत'वृत्तुष्ट्रां स्थ ऽऋतावृध'. ऽइत्यहोरात्राणि
 वा ऽइष्टका ऽऋतुषु वा ऽअहोरात्राणि तिष्ठन्ति 'धृतंश्चुतो
 मधुश्चुत' ऽइति तदेना घृतश्चुतश्च मधुश्चुतश्च कुरुते
 ॥ १८ ॥ 'विराजो नामे'ति । एतद्वै देवाः ऽएता इष्टका
 नामभिरुपाह्वयन्त यथा-यथैना ऽएतदाचक्षते ता ऽएनान-
 वभ्युपावर्त्तन्ताय लोकमृष्टा ऽएव पुराच्यस्तस्थुरहित-
 नाम्न्यो निमेमिहत्सस्ता विराजो नामाकुर्वत ता ऽएनान-
 वभ्युपावर्त्तन्त तस्माद्दश-दशेष्टका ऽउपधाय लोकमृष्ट-
 याभिमन्त्रयते तदेना विराजः कुरुते दशाक्षरा हि विराद्
 'कामदुघा ऽअक्षीयमाणा' ऽइति तदेनाः कामदुघा ऽअक्षी-
 यमाणाः कुरुते ॥ १९ ॥ अथैनं विकर्षति । मण्डूकेनावकया
 घेतसशाख्यैतद्वा ऽएनं देवाः शतरुद्वियेण चाद्भिश्च
 शमयित्वा शुचमस्य पाप्मानमपहृत्याथैनमेतद्भूय ऽएवा-
 शमयँस्तथैवेनमयमेतच्छतरुद्वियेण चाद्भिश्च शमयित्वा
 शुचमस्य पाप्मानमपहृत्याथैनमेतद्भूय ऽएव शमयंति सर्वतो
 विकर्षति सर्वत ऽएवेनमेतच्छमयति ॥ २० ॥ यद्वैवेनं
 विकर्षति । एतद्वै यत्रैतं प्राणा ऽऋपयोग्येऽग्निः
 समस्कुर्वँस्तमद्भिरवोक्षँस्ता ऽआपः समस्कन्दँस्ते मण्डूका-

(१) घु० य० सं० अ० १० क० १ । (२) घु० य० सं० अ० १० क० १ ।
 (३) घु० य० सं० अ० १० क० १ । (४) घु० य० सं० अ० १० क० १ ।
 (५) घु० य० सं० अ० १० क० १ । (६) घु० य० सं० अ० १० क० १ ।

ऽअभवन् ॥ २१ ॥ ताः प्रजापतिमनुवन् । यद्वै नः कम-
भूद्वाक्तृदगादिति सोऽब्रवीदेष व ऽएतस्य वनस्पतिर्वे-
त्त्विति वेत्तु संवेत्तु सोऽह वै तं वेतस इत्याचक्षते परोक्षं
परोक्षकामा हि देवा ऽअथ यदनुवन्नवाङ् नः कमगादिति
ता ऽअवाक्ता ऽअभवन्नवाक्ता ह वै ता ऽअवका इत्याचक्षते
परोक्षं परोक्षकामा हि देवास्ता हेतास्त्रय्य ऽआपो यन्म-
ण्डूकोऽवका वेतसशाखैताभिरुवैनमेतत्त्रयीभिरद्भिः शम-
यति ॥ २२ ॥ यद्वेनं विकर्षति । जायत ऽएष ऽएत-
द्यचीयते स ऽएष सर्वस्मा ऽअन्नाय जायते सर्वमेतद्द्रं
यन्मण्डूकोऽवका वेतसशाखा पशवश्च हेता ऽआपश्च
वनस्पतयश्च सर्वेणैवैनमेतदुन्नेन प्रीणाति ॥२३॥ * मण्डू-
केन पशूनाम् । तस्मान्मण्डूकः पशूनामनुपजीवनीयतमो
यातयामा हि सोऽवकाभिरपां तस्मादवका ऽअपामनुप-
जीवनीयतमा यातयाभ्यन्यो हि ता वेतसेन वनस्पतीनां
तस्माद्वेतसो वनस्पतीनामनुपजीवनीयतमो यातयामा
हि सः ॥ २४ ॥ तानि वदंशे प्रवद्ध । दक्षिणाङ्गेनाग्ने-
रन्तरेण परिश्रितः प्रागग्रे विकर्षति 'समुद्स्यं त्वावक-
याग्ने परिठ्ययामसि । पावको ऽअस्मभ्यदः शिवो भवे'ति
समुद्दियाभिस्त्वाद्भिः शमयाम ऽदुत्पेतत् ॥ २५ ॥ अथ
जघनाङ्गेनोदक् । 'हिस्यं त्वा जरायुणाग्ने परिठ्यया-
मसि । पावको ऽअस्मभ्यदः शिवो भवे'ति यद्वै शीतस्य

ॐ "मण्डूकापकावेतसशाखा वेनो वदंशेऽविकर्षति मन्त्रकृष्टवस्तमुद्स्य त्वेति प्रत्ययम्"
का० श्रौ० सू० १८ २ २० ।

(१) शु० य० स० अ० १७ क० ४ । (२) शु० य० स० अ० १७ क० ५ ।

प्रशीतं तद्धिमस्य जरायु शीतस्य स्वा प्रशीतेन शमयाम-
 ऽडुत्येतत् ॥ २६ ॥ अथोत्तरार्द्धेन प्राक् । 'उप जमद्रुप-
 वेतसेऽवतर नदीष्व । अग्ने पित्तमपामसि मण्डूकि
 ताभिरागहि सेमन्नो यज्ञं पावकवर्णाः शिवङ्कृधी'ति
 यथैव यजुस्तथा वन्दुः ॥ २७ ॥ * अथ पूर्वार्द्धेन दक्षिणा ।
 'अपामिदन्ययनः समुद्रस्य निवेशनम् । अन्व्यास्ते-
 ऽऽस्मत्तपन्तु हेतयः पावको ऽऽस्मभ्यः शिवो भवे'ति
 यथैव यजुस्तथा वन्दुरित्यग्रे विकर्षत्यथेति । अथेत्यथेति
 तदक्षिणावृत्तद्धि देवन्ना ॥ २८ ॥ आत्मानमग्रे विकर्षति ।
 आत्मा ह्येवाग्रे सम्भवतः सम्भवत्यथ दक्षिणं पक्षमथ
 पुच्छमथोत्तरं तदक्षिणावृत्तद्धि देवन्ना ॥ २९ ॥ अब्यात्सुं †
 पक्षपुच्छानि विकर्षति । अब्यात्समेव तच्छान्तिं धत्ते
 परस्तादव्यपरस्तादेव तदव्याचीथं शान्तिं धत्ते 'ऽग्ने पावक
 रोचिषे'ति दक्षिणं पक्षः 'सु नैः पावक दीदिव' ऽडुति
 पुच्छं 'पावकर्या यश्चिचतयन्त्या कृपे'त्युत्तरं पावकं पावक-
 मिति यद्वै शिवः शान्तं तत्पावकः शमयत्येवैनमेतत् ॥३०॥
 सप्तभिर्विकर्षति । सप्तचितिकोऽग्निः सप्तर्षवः संवत्सरः
 संवत्सरोऽग्निर्यावानश्रिय्यावत्यस्य साद्वा तावतैवैनमेतद्विक-
 र्षति तं वःशमुत्करे न्यस्य ॥३१॥ अथैनः सामभिः परि-

(१) शु० य० सं० अ० १७ क० ६ ।

* अत्र शतम् ४८०० ॥

(२) शु० य० सं० अ० १७ क० ५ ।

† का० धी० सू० १८ २, २१ ।

(३) शु० य० सं० अ० १७ क० ८ । (४) शु० य० सं० अ० १७ क० ९ ।

(५) शु० य० सं० अ० १७ क० १० ।

गायति । अत्रैप सुर्वोऽग्निः संस्कृतस्तस्मिन्देवा ऽएतदमृतः
रूपमुत्तममदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतदमृतः रूपमुत्तमं दधाति
सामानि भवन्ति प्राणा वै सामान्यमृतमु वै प्राणा-
ऽअमृतमेवास्मिन्नेतद्रूपमुत्तमं दधाति सर्वतः परिगायति
सर्वत ऽएवास्मिन्नेतदमृतः रूपमुत्तमं दधाति ॥३२॥ युद्धे-
वैनः सामभिः परिगायति । एतद्धै देवा ऽअकामयन्ता-
नस्थिकमिमममृतमात्मानं कुर्वीमहीति तेऽब्रुवन्नूप तज्जा-
नीत युधेममात्मानमनस्थिकममृतं कर्वामहा ऽइति
तेऽब्रुवँश्चेतयद्मिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवँस्त-
दिच्छत युधेममात्मानमनस्थिकममृतं कर्वामहा ऽइति
॥ ३३ ॥ ते चेतयमानाः । एतानि सामाह्यपश्यँस्तेरेनं
पर्यगायँस्तेरेतमात्मानमनस्थिकममृतमकुर्वत तथैवैतद्यज-
मानो युदेनः सामभिः परिगायत्येतमेवैतदात्मानमन-
स्थिकममृतं कुरुते सर्वतः परिगायति सर्वत ऽएवैतदेतमा-
त्मानमनस्थिकममृतं कुरुते तिष्ठन्गायति तिष्ठन्तीव वा ऽइमे
लोका ऽअथो तिष्ठन्वै वीर्यवत्तरो हिङ्कृत्य गायतितत्र हि
सर्वं कृत्स्नः साम भवति ॥ ३४ ॥ * गायत्रं पुरस्ता-
द्गायति । अग्निर्वै गायत्रमग्निमेवास्यैतच्छिरः करोत्यथो
शिर ऽएवास्यैतदनस्थिकममृतं करोति ॥ ३५ ॥ रथन्तरं
† दुक्षिणे पक्षे । इयं वै रथन्तरमियमु वा ऽएषां लोका-
नाथं रसतमोऽस्याथ हीमे सर्वे रसा रसन्तमः ह वै

* का० श्रौ० सू० १८ ३. १ ।

† अ० श्रौ० सू० १८ ३. २ ।

तद्वन्तरमित्याचक्षते परोक्षं परोक्षकामा हि देवा-
 ऽइमामेवास्यैतद्वक्षिणं पक्षं करोत्यथो दक्षिणमेवास्यैतत्प-
 क्षमनस्त्थिकममृतं करोति ॥ ३६ ॥ बृहद्दुत्तरे पक्षे ।
 द्यौर्वृहद् द्यौर्हि द्यौर्हिष्ठा दिवमेवास्यैतदुत्तरं पक्षं
 करोत्यथो ऽउत्तरमेवास्यैतत्पक्षमनस्त्थिकममृतं करोति
 ॥ ३७ ॥ वामदेव्यमात्मन् । प्राणो वै वामदेव्यं वायुरु-
 प्प्राणः सर्वेषामु हैप देवानामात्मा यद्वायुर्वायुमेवास्यै-
 तदात्मानं करोत्यथो ऽआत्मानमेवास्यैतदनस्त्थिकममृतं
 करोति ॥ ३८ ॥ यज्ञायज्ञियं * पुच्छे । चन्द्रमा वै
 यज्ञायज्ञियं यो हि कश्च यज्ञः सन्तिष्ठत ऽएत-
 मेव तस्याहुतीनाथं रसोऽप्येति तद्यदेतं यज्ञो-यज्ञोऽ-
 प्येति तस्माच्चन्द्रमा यज्ञायज्ञियं चन्द्रमसमेवास्यैतत्पुच्छं
 करोत्यथो पुच्छमेवास्यैतदनस्त्थिकममृतं करोति ॥ ३९ ॥
 अथ प्रजापतेर्हृदयं गायति । असौ वा ऽआदित्यो
 हृदयं श्लक्ष्णं ऽएष श्लक्ष्णः हृदयं परिमण्डलं ऽएष
 परिमण्डलः हृदयमात्मन्गायत्यात्मन्निह हृदयं निकक्षे-
 निकक्षे हि हृदयं दक्षिणे निकक्षेऽतो हि हृदयं नेदीय-
 ऽआदित्यमेवास्यैतद्हृदयं करोत्यथो हृदयमेवास्यैतदन-
 स्त्थिकममृतं करोति ॥ ४० ॥ प्रजासु च प्रजापतौ च
 गायति । तद्यत्प्रजासु गायति तत्प्रजासु हृदयं दधात्यथ
 यत्प्रजापतौ गायति तदन्नौ हृदयं दधाति ॥ ४१ ॥ यद्वेव
 प्रजासु च प्रजापतौ च गायति । अयं वा ऽअग्निः

* 'पुच्छम्' इति 'ग-ण' उक्ताकयोः ।

प्रजाश्च प्रजापतिश्च तद्यदग्नौ गायति तदेव प्रजासु
 च प्रजापतौ च हृदयं दधाति ॥ ४२ ॥ ता हैता ऽअमृ-
 तेष्टकाः । ता ऽउत्तमा ऽउपदधात्यमृतं तदस्य सर्व-
 स्योत्तमं दधाति तस्मादस्य सर्वस्यामृतमुत्तमं नाभ्योऽ-
 द्भ्रुव्योर्गायिद्विष्टका वा ऽएता विचितो ह स्याद्यदभ्रुवोऽ-
 द्भ्रुव्योर्गायेत् ॥ ४३ ॥ (B)

प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

[चित्यारोहणम्, तत्र होमादि-विधिः, प्रवर्ग्योत्सादनं च]

* उपवसथीयेऽह्नप्रातरुदित ऽआदित्ये । द्वाचं
 विसृजते द्वाचं विसृज्य पञ्चगृहीतमाज्यं गृहीते तत्र पञ्च
 हिरण्यशकलाह्प्रस्यत्यथैतन्नयदः समासिकं भवति दुधि
 मधु घृतं पात्र्यां वा सथाल्यां वोरुविल्यां तदुपरिष्टाद्-
 वर्धमुष्टिं निदधाति ॥ १ ॥ † अथाग्निमारोहति । 'नमस्ते
 हरसे शोचिपे नमस्ते ऽअस्वर्चिचप' इत्यत्रैप सर्वोऽग्निः
 संस्कृतः स ऽएषोऽन्न तस्मा ऽअलं व्यद्विधंस्याद्यं
 जिहिःसिपेद्यमु वा ऽएष हिनस्ति हरसा वैनः शोचिपा
 वाग्निपा वा हिनस्ति तुभ्यो हैनसेऽ ऽएतैर्हृदिनस्त्यन्न्योस्ते-
 ऽअस्मत्तपन्तु हेतयः पावको ऽअस्मब्धयः शिवो भवे'ति

(B) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० शं० ११. ३. ३, कठ०
 १२. २७, कपिष्ठ० २८. १, मै० सं० ११. १० १, तै० सं० ४. ६, १ ।

• का० धौ० सू० १८. ३. ३ ।

† का० धौ० सू० १८. ३. ४ ।

(१) शु० य० सं० अ० १० क० ११ । (२) शु० य० सं० अ० १८ क० ११ ।

यथैव यजुस्तथा वन्दुः ॥ २ ॥ आरुह्याग्निश्च स्वयमा-
 तृष्णां व्याधारयति । आज्येन पञ्चगृहीतेन तस्योक्तो
 वन्दुः ॥ ३ ॥ स्वयमातृष्णां व्याधारयति । प्राणः स्वयमा-
 तृष्णा प्राणे तदुन्नं दधाति ॥ ४ ॥ यद्वेव स्वयमातृष्णां *
 व्याधारयति । उत्तरवेदिर्हैपाग्नेरथ याममूं पूर्वां व्याधा-
 रयत्यङ्गुरस्य स्याथ हैपाग्नेस्तामेतद् व्याधारयति ॥ ५ ॥
 पश्यँस्तत्र हिरण्यं व्याधारयति । प्रत्यक्षं वै तद्यत्पश्यति
 प्रत्यक्षः सोत्तरवेदिः प्रास्ता ऽप्वेह भवन्ति परोक्षं
 वै तद्यत्प्रास्ताः परोक्षमियमुत्तरवेदिः ॥ ६ ॥ स्वाहा-
 कारेण तां व्याधारयति । प्रत्यक्षं वै तद्यत्स्वाहाकारः
 प्रत्यक्षः सोत्तरवेदिर्वेदकारेणमां परोक्षं वै तद्यद्वेदकारः
 परोक्षमियमुत्तरवेदिराज्येनाज्येन ह्युत्तरवेदिं व्याधारयन्ति
 पञ्चगृहीतेन पञ्चगृहीतेन ह्युत्तरवेदिं व्याधारयन्ति व्यतिहारं
 व्यतिहारश्च ह्युत्तरवेदिं व्याधारयन्ति ॥ ७ ॥ 'नृपदे वेडि'-
 ति । प्राणो वै नृपश्मनुष्या नरस्तद्योऽयं मनुष्येषु प्राणोऽ-
 ग्निस्तमेतत्प्रीणा'त्यप्सुपदे वेडि'ति योऽप्स्वग्निस्तमेत-
 त्प्रीणाति 'वर्हिपदे वेडि'ति योऽओपधिष्वग्निस्तमेतत्प्री-
 णाति 'वर्नेसदे वेडि'ति यो वनस्पतिष्वग्निस्तमेत-
 त्प्रीणाति 'स्वर्दिदे वेडि'त्ययमग्निः स्वर्दिदिममेवैतदग्निं
 प्रीणाति ॥ ८ ॥ यद्वेवाह । नृपदे वेडप्सुपदे वेडित्यस्यै

* का० श्रौ० सू० १८० ३. ५ ।

(१) शु० य० सं० अ० १७ क० १२ । (२) शु० य० सं० अ० १७ क० १२ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १७ क० १२ । (४) शु० य० सं० अ० १७ क० १२ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १७ क० १२ ।

वैताड्यन्नेन्नामानि तान्नेतत्प्रीणाति तानि हविषा
 देवतां करोति यस्यै वै देवतायै हविर्गृह्यते सा देवता
 न सा यस्यै न गृह्यतेऽथो ऽएतानेवैतदग्नीनस्मिन्नग्नी
 नामग्राहं दधाति ॥ ९ ॥ पञ्चैता ऽआहुतीर्जुहोति ।
 पञ्चचित्तिकोऽग्निः पञ्चर्त्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावान-
 ग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तैवैनमेतदुन्नेन प्रीणाति ॥ १० ॥
 अथैनः * समुक्षति । दध्ना मधुना घृतेन जायत ऽएष-
 ऽएतद्यच्चीयते स ऽएष सर्वस्मा ऽअत्राय जायते
 सर्वस्वेतदुन्नं व्यद्धि मधु घृतः सर्वेणैवैनमेतदुन्नेन
 प्रीणाति सर्वतः समुक्षति सर्वत ऽएवैनमेतत्सर्वेणान्नेन
 प्रीणाति ॥ ११ ॥ यद्वेवैनः समुक्षति । अत्रैष सर्वोऽ-
 ग्निः संस्कृतस्तस्मिन्देवा ऽएतद्रूपमुत्तममदधुस्तथैवा-
 स्मिन्नयमेतद्रूपमुत्तमं दधात्यन्नं वै रूपमेतद्दु परममन्नं
 व्यद्धि मधु घृतं तद्यदेव परमः रूपं तदस्मिन्नेतदुत्तमं
 दधाति सर्वतः समुक्षत्यपि वाह्येन परिश्रितः सर्वत-
 ऽएवास्मिन्नेतद्रूपमुत्तमं दधाति दध्मेस्ते हि शुद्धा
 मेद्धा ऽअग्नैरुग्रः हि देवानाम् ॥ १२ ॥ यद्वेवैनः समु-
 क्षति । एतद्वै यत्रैतं प्राणा ऽऋषयोऽग्न्येऽग्निः समस्कु-
 र्वस्तदस्मिन्नदोऽमुं पुरस्ताद्भागमकुर्वतादः सजूरव्द्रीय-
 मथास्मिन्नेतः सञ्चित ऽउपरिष्ठाद्भागमकुर्वत तद्यत्समु-
 क्षति य ऽएवास्मिन्स्ते प्राणा ऽऋषयः सञ्चित ऽउपरि-
 ष्ठाद्भागमकुर्वत तानेवैतत्प्रीणाति दध्ना मधुना घृतेन

तस्योक्तो बन्धुः ॥ १३ ॥ 'ये देवा देवानाम् । यज्ञिया यज्ञियानामि'ति देवा ह्येते देवानां यज्ञिया ऽऽ यज्ञियानाथं 'संबत्सरीणमुप भागमासत' ऽडुति संबत्सरीणथं ह्येत ऽएतं भागमुपासते'ऽहुतादो हविषो यज्ञे ऽअस्मिन्नित्यहुतादो हि प्राणाः 'स्वयं पिवन्तु मधुनो घृतस्ये'ति स्वयमस्य पिवन्तु मधुनश्च घृतस्य चेत्येतत् ॥ १४ ॥ 'ये देवा देवेषु । अधि देवत्वमायन्नि'ति देवा ह्येते देवेष्वधि देवत्वमायन्त्ये ब्रह्मणः पुर ऽएतारोऽअस्येत्ययमग्निर्ब्रह्म तस्यैते पुर ऽएतारो 'येभ्यो न ऽऽकृते पवते धाम किञ्चने'ति न हि प्राणेभ्य ऽऽकृते पवते धाम किञ्चन 'न ते दिवी न पृथिव्या ऽअधि स्तुष्वि'ति नैव ते दिवि न पृथिव्यां व्यदेव प्राणभृत्तस्मिस्त ऽडुत्येतत् ॥ १५ ॥ इति ऽऽकृते प्रसमुक्षति । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्व्यावानग्निर्व्यावित्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतत्समुक्षति ॥ १६ ॥ अथ * प्रत्यवरोहति । 'प्राणदां ऽअपानदां' ऽडुति सर्वे हैते प्राणा योऽयमग्निश्चितः स यदेतामन्नात्मनः परिदां न वदेतात्र हैवास्यैष प्राणान्बृजीताथ यदेतामन्नात्मनः परिदां वदते तथो हास्यैष प्राणात्र वृद्धे 'प्राणदां ऽअपानदां

(१) शु० य० सं० अ० १७ क० १३ । (२) शु० य० सं० अ० १७ क० १३ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १७ क० १३ । (४) शु० य० सं० अ० १७ क० १३ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १७ क० १४ । (६) शु० य० सं० अ० १७ क० १४ ।
 (७) शु० य० सं० अ० १७ क० १४ । (८) शु० य० सं० अ० १७ क० १४ ।

* का० थी० सू० १८. ३. ७ ।

(९) शु० य० सं० अ० १७ क० १५ । (१०) शु० य० सं० अ० १७ क० १५ ।

वव्यानद्वा वव्वोद्वा ववरिवोदा' ऽडृत्येतद्वा मेऽस्तीत्येवैतदा-
 'हान्न्याँस्ते ऽअस्मत्तपन्तु हेतयः पावको ऽअस्मब्भ्यः शिवो
 भवे'ति यथैव यजुस्तथा वन्दुः ॥ १७ ॥ प्रत्येत्य प्रव-
 ग्ग्योपसद्भ्यां प्रचरति । प्रवग्ग्योपसद्भ्यां प्रचर्ग्याथास्मै
 व्रतं वार्द्धव्रतं वा प्रयच्छत्यथ प्रवग्ग्योपसद्भ्यामथ प्रव-
 ग्ग्यमुत्सादयत्वात्वा तं कामं व्यस्मै कामायैनं प्रवृणक्ति
 ॥ १८ ॥ तं वै परिष्यन्द ऽउत्सादयेत् । तप्तो वा ऽएप्
 शुशुचानो भवति तं व्यदस्यामुत्सादयेदिमामस्य शुशु-
 च्छेद्यदुप्सूत्सादयेदुपोऽस्य शुशुच्छेद्यथ यत्परिष्यन्द-
 ऽउत्सादयति तथो हु नैवापो हिनस्ति नेमां व्यदुहाप्सु
 न प्रास्यति तेनापो न हिनस्त्यथ यत्समन्तमापः परियन्ति
 ज्ञान्तिर्वा ऽआपस्तेनो ऽइमां न हिनस्ति तस्मात्परिष्यन्द-
 ऽउत्सादयेत् ॥ १९ ॥ अग्नौ त्वेवोत्सादयेत् । इमे वै
 लोका ऽएपोऽग्निरापः परिशिश्नस्तं व्यदग्ना ऽउत्सादयति
 तदेवैनं परिष्यन्द ऽउत्सादयति ॥ २० ॥ यद्देवाग्ना ऽउत्सा-
 दयति इमे वै लोका ऽएपोऽग्निरग्निर्वायुरादित्यस्तदेते
 प्रवग्ग्याः स यद्व्यद्वाग्नेरुत्सादयेदेताँस्तद्देवान्बहिर्द्वेभ्यो
 लोकेभ्यो दक्ष्याद्यथ यदग्ना ऽउत्सादयत्येतानेवैतद्देवानेषु
 लोकेषु दधाति ॥ २१ ॥ यद्देवाग्ना ऽउत्सादयति । शिर-
 ऽएतद्यज्ञस्य यत्प्रवग्ग्यं ऽआत्मायमग्निश्चितः स यद-
 न्यद्वाग्नेरुत्सादयेद्वह्निर्द्वास्माच्छिरो दक्ष्याद्यथ यदग्ना-
 ऽउत्सादयत्यात्मानमेवास्थैतत्संस्कृत्य शिरः प्रतिदधाति

॥ २२ ॥ स्वयमातृणया स॒त्थःस्पृष्टं प्रथमं प्रवर्ग्यमुत्सा-
दयति । प्राणः स्वयमातृणा शिरः प्रवर्ग्य ऽआत्मायु-
मग्निश्चिच्चतः शिरश्च तदात्मानं च प्राणेन सन्तनोति
सुन्दधार्युत्साद्य प्रवर्ग्य व्युथा तस्योत्सादनम् ॥२३॥ (A)

द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ११० ॥

[प्रवर्ग्योत्सादनविधिः]

प्रत्येत्याग्निं प्रहरिष्यन् । आहुतीश्च जुहोति समिधश्चा-
दधात्येतद्वा ऽएनं देवा ऽएष्यन्तं पुरस्तादग्नेनाप्रीणन्नाहुति-
भिश्च समिद्भिश्च तथैवैनमयमेतदेष्यन्तं पुरस्तादग्नेन
प्रीणात्याहुतिभिश्च समिद्भिश्च स वै पञ्चदशीतं गृहीते
तस्योक्तो वन्द्युः ॥ १ ॥ अथ षोडशदशीतं गृहीते ।
षोडशकलः प्रजापतिः प्रजापतिरग्निरात्मसम्मितेनैवैन-
मेतदग्नेन प्रीणाति यद् वा ऽआत्मसम्मितमन्नं तदवति
तन्न हिनस्ति यद् भूयो हिनस्ति तद्यत्कनीयो न तदवति
समान्यात् स्रुचि गृहीते समानो हि स यमेतत्प्रीणाति
वैश्वकर्म्मणावभ्यां जुहोति विश्वकर्म्मायमग्निस्तमेवैतत्प्री-
णाति तिस्र ऽआहुतीर्जुहोति त्रिवृदग्निर्भवानग्निर्भ्या-
वत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदग्नेन प्रीणाति ॥ २ ॥ अथ

(A) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—आ० श० ११ ५. १;
कठ० १७. १७, कण्डि० २८. १, मै० व० ११. १०. १, तै० सं० ५. ९. १ ।

समिध ऽआदधाति । यथा तर्पयित्वा परिवेविष्यात्तादृक्त-
द्रौदुम्वर्यो भवन्त्यूर्ध्वं रस ऽउदुस्वर ऽजुर्वैनमेतद्दसेन
प्रीणात्यार्हा भवन्त्येतद्वै वृनस्पृतीनामनात्तं जीवं व्युदाहं
तद्यदेव वृनस्पृतीनामनात्तं जीवं तेनैनमेत्प्रीणाति घृते
न्युत्ता भवन्त्याग्नेयं वै घृतं स्वैवैनमेत्द् भागेन स्वेन रसेन
प्रीणाति सर्वांश्च रात्रिं वसन्ति तत्र हि ता रसेन सम्पद्यन्ते
तिस्रः समिध ऽआदधाति त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावित्यस्य
माद्या तावतैवैनमेतदुन्नेन प्रीणाति ॥३॥ यद्वैता ऽआहुती-
र्जुहोति । एतद्वा ऽएनं देवा ऽएप्यन्तं पुरस्तादुन्नेन सुम-
स्कुर्वन्नेताभिराहुतिभिस्तथैवैनमयमेतदेप्यन्तं पुरस्तादुन्नेन
संस्करोत्येताभिराहुतिभिः ॥ ४ ॥ स वै पञ्चशहीतं गृहीते ।
पञ्चधाविहितो वा ऽअयद् शीर्षंप्राणो मनो वाक् प्राण-
श्चक्षुः श्रोत्रमेतमेवास्मिन्नेतत्पञ्चधाविहितुः शीर्षन्प्राणं
दधात्यग्निस्तिग्मेन शोचिपेति तिग्मवत्या शिर ऽएवास्थै-
तया सञ्चक्ष्यति तिग्मतायै ॥ ५ ॥ अथ षोडशशहीतं
गृहीते । अष्टौ प्राणा ऽअष्टावृद्धान्येतामभि सम्पदः
समान्याश्च सृचि गृहीते समाने ह्येवात्मन्नृद्धानि च
प्राणाश्च भवन्ति नाना जुहोत्यङ्गेभ्यश्च तत्प्राणेभ्यश्च
विधृतिं करोति वैश्वकर्मणाभ्यां जुहोति विश्वकर्म-
यमग्निस्तमेवैतरसंस्करोति तिस्रः ऽआहुतीर्जुहोति त्रिवृ-
दग्निर्यावानग्निर्यावित्यस्य माद्या तावतैवैनमेतदुन्नेन संस्क-
रोति सप्तदशभिर्ऋग्भिः सप्तदशः प्रजापतिः प्रजापतिः

रग्निर्ग्यावानग्निर्ग्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतत्संस्करोत्ये-
कविंशतिग्रहीतेन द्वादश मासाः पञ्चत्तवस्त्रय ऽइमे
लोका ऽअस्त्रावादिष्य एकविंश ऽएतामभिसम्पदम्
॥ ६ ॥ यद्वेवैताः समिध ऽआदधाति । एतद्वा ऽएनं देवाः
सर्वं कृत्स्नं संस्कृत्याथैनमेतेनाग्नेनाग्नीणन्नेताभिः समि-
द्धिस्तथैवैनमयमेतत्सर्वं कृत्स्नं संस्कृत्याथैनमेतेनाग्नेन
ग्नीणात्येताभिः समिद्धिरौदुम्बर्यां भवन्त्यार्हा घृते न्युत्ताः
सर्वाः रात्रिं वसन्ति तस्योक्तो बन्धुर्दुर्देनमुत्तरां नयेन्द्रेमं
प्रतरान्नय, यस्य कुम्भो गृहे हविरिति * यथैव यजुस्तथा
बन्धुस्तिस्त्रः समिध ऽआदधाति त्रिवृद्ग्निर्यावानग्निर्ग्या-
वत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदग्नेन ग्नीणाति तिस्रः ऽआहुती-
र्जुहोति तत्पद् तस्योक्तो बन्धुः ॥ ७ ॥ (B)

द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[अप्रतिरथजपादि]

अथातः सम्प्रेष्यति । उच्यच्छेधमप्यच्छोपयमनी-
रग्नये प्रहियमाणायानुब्रह्मणीदेकस्त्रयानुदेहि ब्रह्म-
न्नप्रतिरथं जपेति ॥ १ ॥ एतद्देवैः देवानुपप्रेष्यतः । एतं
व्यजं तथंस्यमानान्दक्षिणतोऽसुरा रक्षार्थंसि नाष्ट्रा-
ऽअजिघाहसन्न यक्ष्यन्ते न यजं तथंस्यद्वा ऽइति ॥ २ ॥
ते देवा ऽइन्द्रमब्रुवन् । त्वं वै नः श्रेष्ठो वलिष्ठो वीर्यव-

(१) छ० य० घ० अ० १५ क० ५०—५२ ।

* 'यथा ब्रह्म' इति 'प-ज' पुल्लिङ्गो ।

(B) एतामभिसम्पदम् विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— छ० घ० ११, ४ १ ।

चमोऽसि त्वमिमानि रक्षाथंसि प्रतियतस्वेति तस्य वै मे
 ब्रह्म द्वितीयमस्तिवति तथेति तस्मै वै बृहस्पतिं द्वितीय-
 मकुर्वन्ब्रह्म वै बृहस्पतिस्त ऽहुन्द्रेण चैव बृहस्पतिना
 च दक्षिणतोऽसुरान्ब्रक्षाथंसि नाष्ट्रा ऽअपहत्याभयेऽ-
 नाष्ट्र ऽएतं व्यज्जमतन्वत ॥ ३ ॥ तद्वा ऽएतत्क्रियते ।
 यद्देवा ऽअकुर्वन्निदन्तु तानि रक्षाथंसि देवैरेवापहतानि
 यत्वेतत्करोति यद्देवा ऽअकुर्वन्स्तत्करवाणीत्यथो ऽहुन्द्रेण
 चैवैतद् बृहस्पतिना च दक्षिणतोऽसुरान्ब्रक्षाथंसि नाष्ट्रा-
 ऽअपहत्याभयेऽनाष्ट्र ऽएतं व्यज्जं तनुते ॥ ४ ॥ स यद् स-
 ऽहुन्द्रः । एष सोऽप्रतिरथोऽथ * यद् स बृहस्पतिरेप
 स ब्रह्मा तद्यद् ब्रह्माप्रतिरथं जपतीन्द्रेण चैवैतद् बृहस्पतिना
 च दक्षिणतोऽसुरान्ब्रक्षाथंसि नाष्ट्रा ऽअपहत्याभयेऽ-
 नाष्ट्र ऽएतं व्यज्जं तनुते तस्माद् ब्रह्माप्रतिरथं जपति
 ॥ ५ ॥ 'आशुः शिशानो वृषभो न भीम' † ऽहुति ।
 ऐन्द्रोऽभिरूपा द्वादश भवन्ति द्वादश मासाः संवत्सरः संव-
 त्सरोऽग्निर्व्यावानग्निर्व्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैतद्दक्षिणतोऽ-
 सुरान्ब्रक्षाथंसि नाष्ट्रा ऽअपहन्ति त्रिष्टुब्धिर्बर्जो वै
 त्रिष्टुब्जैर्जैवैतद्दक्षिणतोऽसुरान्ब्रक्षाथंसि नाष्ट्रा ऽअप-
 हन्ति ता द्वाविंशतिर्गायत्र्यः सम्पद्यन्ते तदाग्नेव्यो
 भवन्त्यग्निर्कर्म हि ॥ ६ ॥ ‡ अथैनमुद्यच्छति । 'उद्दु

* का. धौ. सू. १८. ३. १० ।

(१) पु. न. स. श. १० क. ३३ ।

† 'क' पुस्तके 'इत्येन्द्रो' इति पाठो लभ्यते ।

‡ का. श्रौ. सू. स. श. १८. ३. १८ ।

त्वा विश्वे देवा ऽग्ने भरन्तु चित्तिभिरिति तस्योक्तो
 वन्धुः ॥ ७ ॥ अथाभिप्रयन्ति । 'पञ्च दिशो दैवीर्यज्ञ-
 मवन्तु देवीरिति देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्या
 दिक्ष्वस्पर्द्धन्त ते देवा ऽसुराणां दिशोऽवृत्त तथैवै-
 तद्यजमानो द्विपतो बभ्रातृव्यस्य दिशो वृद्धे दैवीरिति
 तदेना दैवीः कुरुते यज्ञमवन्तु देवीरिति यज्ञमिमवन्तु
 देवीरित्येतदपामतिं दुर्मतिं बाधमाना' ऽदृत्यशनाया वा-
 ऽमतिरशनायामवाधमाना ऽदृत्येतद्रायस्पोपे यज्ञ-
 पतिमाभजन्ती'रिति रथ्यां च पोपे च यज्ञपतिमाभजन्ती-
 रित्येतद्रायस्पोपे ऽधि यज्ञो ऽस्तथादिति रथ्यां च
 पोपे चाधि यज्ञोऽस्तथादित्येतत् ॥ ८ ॥ 'समिद्धे ऽग्ना-
 वधि मामहान्' ऽदिति । यजमानो वै मामहान् 'ऽउक्थ-
 पत्र' ऽदृत्युक्थानि ह्येतस्य पत्राणीर्ध्व' ऽदिति यज्ञिय-
 ऽदृत्येतद्रभीत' इति धारित ऽदृत्येतत्तप्तं घर्मं परि-
 गह्यायजन्ते'ति तप्तं ह्येतं घर्मं परिशृभ्यायजन्तोर्जा
 यद्यज्ञमयजन्त देवा' ऽदृत्यूर्जा ह्येतं यज्ञमयजन्त देवाः
 ॥ ९ ॥ 'द्वैर्व्याय धर्मे जोषू' ऽदिति । द्वौ ह्येव धर्ता
 जोषयितुतमो 'देवैश्श्रीः श्रीमनाः शतपया' ऽदिति

- (१) शु० य० स० अ० १६ क० ५३ । (२) शु० य० स० अ० १६ क० ५४ ।
 (३) शु० य० स० अ० १७ क० ५४ । (४) शु० य० स० अ० १७ क० ५४ ।
 (५) शु० य० स० अ० १७ क० ५५ । (६) शु० य० स० अ० १७ क० ५५ ।
 (७) शु० य० स० अ० १७ क० ५५ । (८) शु० य० स० अ० १७ क० ५५ ।
 (९) शु० य० स० अ० १७ क० ५५ । (१०) शु० य० स० अ० १७ क० ५५ ।
 (११) शु० य० स० अ० १७ क० ५६ । (१२) शु० य० स० अ० १७ क० ५६ ।
 (१३) शु० य० स० अ० १६ क० ५६ ।

देवश्चीर्षेप श्रीमनाः शतपयाः 'परिगृह्य देवा यज्ञमा-
यन्ति'ति परिगृह्य ह्येतं देवा यज्ञमायन्देवा देवेभ्यो-
ऽअद्ध्यन्तो ऽअस्थुरित्यद्दरो वै यज्ञो देवा देवेभ्यो
यज्ञियन्तोऽस्थुरित्येतत् ॥ १० ॥ 'वीतः हविः शमितः
शमिता यज्ञद्वया' ऽइति । इण्डुः स्विष्टमित्येतत्तुरीयो
यज्ञो यत्र हव्यमेतीत्यद्ध्युः पुरस्ताद्यजूंषि जपति
होता पश्चादृचोऽइवाह ब्रह्मा दक्षिणतोऽप्रतिरथं जपत्ये-
ऽएव तुरीयो यज्ञस्ततो वाक्का ऽआशिषो नो जुपन्तामिति
ततो नो वाक्काश्चाशिपश्च जुपन्तामित्येतत् ॥ ११ ॥
'सूर्यरश्मिर्हरिकेशः पुरस्तात् । सविता ज्योतिरुदयाँ-
ऽअजस्रमित्यसौ वा ऽआदित्य ऽएपोऽग्निः स ऽएष
सूर्यरश्मिर्हरिकेशः पुरस्तात्सवितैतज्योतिरुद्यच्छस्यजलं-
'तस्य पूषा प्रसवे याति विद्वानिति पशवो वै पूषा त-
ऽएतस्य प्रसवे प्रेरते 'सर्षपश्चयन्त्रिश्वा भुवनानि गोषा'
ऽइत्येव वा ऽइदः सर्वः सम्पश्यत्येव ऽउ ऽएवास्य
सर्वस्य भुवनस्य गोप्ता ॥ १२ ॥ तथा ऽअमुष्मादादि-
त्यादर्वाच्च्यः पञ्चदिशः । ता ऽएतदेवा ऽअसुराणाम-
वृक्षताथो ता ऽएवैतत्समारोहस्ता ऽउ ऽएवैतद्यजमानो
द्विपतो भ्रातृव्यस्य वृद्धेऽथो ता ऽएवैतत्समारो-
हत्यथो ऽएतद्वा ऽएताभिर्देवा ऽआतः सम्प्राप्नुवस्त-

- (१) शु० य० स० अ० १७ क० ५१ । (२) शु० य० स० अ० १७ क० ५१ ।
(३) शु० य० स० अ० १७ क० ५१ । (४) शु० य० स० अ० १७ क० ५७ ।
(५) शु० य० स० अ० १७ क० ५७ । (६) शु० य० स० अ० १७ क० ५८ ।
(७) शु० य० स० अ० १७ क० ५८ । (८) शु० य० स० अ० १७ क० ५८ ।

थैवाभिरयमेतदातः सम्प्राप्नोति ॥ १३ ॥ अथाश्मानं *
 पृश्निमुपदधाति । असौ वा ऽआदित्योऽश्मा पृश्नि-
 रमुमेवैतदादित्यमुपदधाति पृश्निर्भवति रश्मिभिर्हि मण्डलं
 पृश्नि तन्तरेणाहवनीयं च गार्हपत्यं चोपदधात्ययं वै लोको
 गार्हपत्यो द्यौराहवनीय ऽएतं तदिमौ लोकावन्तरेण दधाति
 तस्मादेव ऽइमौ लोकावन्तरेण तपति ॥ १४ ॥ आग्नीद्ध्रवे-
 लायाम् । अन्तरिक्षं वा ऽआग्नीद्ध्रमेतं तदन्तरिक्षे दधाति
 तस्मादेवोऽन्तरिक्षायतनो व्यद्धे-व्यद्धे ह्येव ऽइतः
 ॥ १५ ॥ स ऽएव प्राणः । प्राणमेवैतदात्मन्धत्ते तदे-
 तदायुरायुरेवैतदात्मन्धत्ते तदेतदुन्नमायुर्ह्येतदुन्नमु वा-
 ऽआयुरश्मा भवति स्थिरो वा ऽअश्मा स्थिरं तदायुः
 कुरुते पृश्निर्भवति पृश्नीव ह्यन्नः ॥ १६ ॥ स ऽउप-
 दधाति । 'विमानं ऽएव दिवो मद्भ्य ऽआस्त' ऽइति
 विमानो ह्येव दिवो मद्भ्य ऽआस्त 'ऽआपंप्रिवान्नोदसी-
 ऽअन्तरिक्षमि'त्युद्यन्वा ऽएव ऽइमाँल्लोकान्नापूरयति 'स
 विद्वद्वाचीरभिचष्टे घृताचीरिति स्रुचश्चैतद्देदीद्व्या'हा-
 न्तरा पूर्वमपरं च केतुमि'त्यन्तरेमं च लोकममुं चेत्ये-
 तदुथो यच्चेदमेतर्हि चीयते यच्चादः पूर्वमचीयतेति ॥ १७ ॥
 'उक्षा समुद्रो ऽअरुणः सुपर्णः' ऽइति । उक्षा ह्येव समुद्रोऽ-
 रुणः सुपर्णः 'पूर्वस्य योनिं पितुराविवेशे'ति पूर्वस्य

* का० श्री० ए० १८. १. २० ।

(१) शु० य० स० अ० १७ क० ५९ । (२) शु० य० स० अ० १७ क० ५९ ।
 (३) शु० य० स० अ० १७ क० ५९ । (४) शु० य० स० अ० १७ क० ५९ ।
 (५) शु० य० स० अ० १७ क० ६० । (६) शु० य० स० अ० १७ क० ६० ।

ह्येप ऽएतं व्योनिं पितुराविशति 'मद्ध्ये दिवो निहितः
 पृश्निरश्मे'ति मद्ध्ये ह्येप दिवो निहितः पृश्निरश्मा
 'विक्रमे रजसस्पात्यन्ता'विति विक्रममाणो वा ऽएप-
 ऽएपां लोकानामन्तान्स्याति ॥ १८ ॥ द्वाब्भ्यामुपदधाति * ।
 द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्युवानग्निर्युवत्यस्य मात्रा
 तावतैवैनमेतदुपदधाति त्रिष्टुब्भ्यां त्रैष्टुभो ह्येप न
 सादयत्यसन्नो ह्येप न सूददोहसाधिवदति प्राणो वै
 सूददोहाः प्राण ऽएप किं प्राणे प्राणं दद्ध्यामिति तं
 निधाय यथा न नश्येत् ॥ १९ ॥ † अथोपातियन्ति । 'वृन्द्रं
 विश्रवा ऽअवीवृधन्ति'ति तस्योक्तो 'वृन्धु'र्देवहूर्यज्ञ ऽआ च
 वक्षत्सुम्नहूर्यज्ञ ऽआ च वक्षद्वि'ति देवहूर्यज्ञैव यज्ञः
 सुम्नहूर्यज्ञ 'वक्षदेभिर्देवो देवाँर ऽआ च वक्षद्वि'ति
 यक्ष्यैवाग्निर्देवो देवाना च वहस्वित्येतत् ॥ २१ ॥ 'वृज-
 स्यमा प्रसवः । उद्ग्राभेणोदग्रभीत् । अधा सपत्ना-
 निन्द्रो मे निग्राभेणाधरँर ऽअकरि'ति यथैव यजुस्तथा
 वृन्धुः ॥ २१ ॥ 'उद्ग्राभं च निग्राभं च ब्रह्म देवा-
 ऽअवीवृधन् । अधा सपत्नानिन्द्राग्नी मे विपूची ना-
 न्व्यस्यतामि'ति यथैव यजुस्तथा वृन्धुः ॥ २२ ॥ तद्या-
 ऽअमुप्मादादित्यादूर्द्ध्वश्चतस्रो दिशः । ता ऽएतद्देवा-

(१) गु० य० स० अ० १० क० ६० । (२) गु० य० स० अ० १० क० ६० ।
 * का० धी० सू० १८ ३ २२ ।

† 'अथोपाति' इति 'गज' पुस्तकयोर्दृश्यते ।

(३) गु० य० स० अ० १० क० ६१ । (४) गु० य० स० अ० १० क० ६२ ।

(५) गु० य० स० अ० १० क० ६३ । (६) गु० य० स० अ० १० क० ६३ ।

(७) गु० य० स० अ० १० क० ६४ ।

ऽअसुराणामवृञ्जताथो ता ऽएवैतत्समारोहंस्ता ऽउ ऽएवै-
 तद्यजमानो द्विपतो वभ्रातृव्यस्य वृद्धकेऽथो ता ऽएवै-
 तत्समारोहत्यथो ऽएतद्वा ऽएताभिर्देवा ऽआतः सम्प्रा-
 प्नुवँस्तथैवाभिरयमेतदातः सम्प्राप्नोति ॥ २३ ॥ अथा-
 श्चिमारोहन्ति * । 'क्रमद्धमग्निना नाकमि'ति स्वर्गो वै
 लोको नाकः क्रमद्धमनेनाग्निनेतः स्वर्गं लोकमित्येत-
 'दुख्यः हेस्तेषु विवभ्रत' ऽइत्युख्यः हेत ऽएतः हुस्तेषु
 विवभ्रति 'दिवस्पृष्टः स्वर्गत्वा मिश्रा देवेभिराद्धमि'ति
 दिवस्पृष्टः स्वर्गं लोकं गत्वा मिश्रा देवेभिराद्धमित्येतत्
 ॥ २४ ॥ 'प्राचीमनु प्रदिशं प्रेहि विद्वानिति । प्राची वै
 द्विगणे स्वामनु प्रदिशं प्रेहि विद्वानित्येतदग्नेरग्ने
 पुरो ऽअग्निर्भवेहेत्यस्य त्वमग्नेरग्ने पुरोऽग्निर्भवेहेत्येत-
 'द्विश्वा ऽआशा दीद्यानो विभाही'ति सर्वा ऽआशा दीप्य-
 मानो विभाहीत्येतदूर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पद' ऽइत्या-
 शिपमाशास्ते ॥ २५ ॥ 'पृथिव्या ऽअहम् । उदन्तरिक्ष-
 मारुहमन्तरिक्षाहिवमारुहमि'ति गार्हपत्याद्भ्याग्नीद्भीयमा-
 गच्छन्त्याग्नीद्भीयादाहवनीयं 'दिवो नाकस्य पृष्टास्व-
 ज्योतिरगामहमि'ति दिवो नाकस्य पृष्टास्वर्गं लोकम-
 गामहमित्येतत् ॥ २६ ॥ 'स्वर्ग्यन्तो नापेक्षन्ते । आ व्याः

* का० शी० सू० १८. ४. ११

- (१) सु० य० सं० अ० १७ क० ६५ । (२) सु० य० सं० अ० १७ क० ६५ ।
 (३) सु० य० सं० अ० १७ क० ६५ । (४) सु० य० सं० अ० १७ क० ६६ ।
 (५) सु० य० सं० अ० १७ क० ६६ । (६) सु० य० सं० अ० १७ क० ६६ ।
 (७) सु० य० सं० अ० १७ क० ६७ । (८) सु० य० सं० अ० १७ क० ६७ ।
 (९) सु० य० सं० अ० १७ क० ६८ । (१०) सु० य० सं० अ० १७ क० ६८ ।

रोहन्ति रोदसी' ऽइति नु हैव तेऽपेक्षन्ते ये स्वर्गं लोकं
 व्यन्ति 'यज्ञं व्ये विञ्चवतोधारः सुविद्वाथ्सो वितेनिर'
 ऽइत्येष ऽएव यज्ञो विञ्चवतोधार ऽएत् ऽउ ऽएव सुवि-
 द्वाथ्सो य ऽएत् वितन्वते ॥ २७ ॥ 'अग्ने प्रेहि प्रथमो
 देवयतामिति । इममेतदग्निमाह स्वमेपां प्रेहि प्रथमो देवय-
 तामिति 'चक्षुर्देवानामुत् मर्त्यानामि'त्युभयेपाथं हैतद्देवमनु-
 प्याणां चक्षु'रियक्षमाणा भृगुभिः सज्जोपा' इति यजमाना
 भृगुभिः सज्जोपा ऽइत्येत'स्वर्यन्तु यजमानाः स्वस्ती'ति स्वर्गं
 लोकं व्यन्तु यजमानाः स्वस्तीत्येतत् ॥२८॥ तद्या ऽअसुप्ति-
 लोके पञ्च दिशः । ता ऽएतद्देवा ऽअसुराणामवृजताथो ता-
 ऽएवैतत्समारोहस्ता ऽउ ऽएवैतद्यजमानो द्विपतो बभ्रात्-
 व्यस्य वृङ्क्तेऽथो ता ऽएवैतत्समारोहत्यथो ऽएतद्वा ऽएता-
 भिर्देवा ऽआतः सम्प्राप्नुवँस्तथैवाभिरयमेतद्वातः सम्प्रा-
 प्नोति ॥ २९ ॥ अथैनमभिजुहोति । एतद्वा ऽएनं देवा-
 ऽईयिवाथ्समुपरिष्ठादुन्नेनाप्रीणन्नेतयाहुत्या तथैवैनमय-
 मेतदीयिवाथ्समुपरिष्ठादुन्नेन अप्रीणात्येतयाहुत्या कृष्णायै
 शुक्लवत्सायै पयसा रात्रिर्वै कृष्णा शुक्लवत्सा तस्या-
 ऽअसावादित्यो वत्सः स्वेनैवैनमेतद्भागेन स्वेन रसेन अप्रीणा-
 त्युपरि धार्यमाण ऽउपरि हि स यमेतत्प्रीणाति दोहनेन
 दोहनेन हि पयः प्रदीयते ॥ ३० ॥ यद्देवैनमभिजुहोति ।

(१) सु० य० स० अ० १७ क० ६९ । (२) सु० य० स० अ० १७ क० ६९ ।

(३) सु० य० स० अ० १७ क० ६९ । (४) सु० य० स० अ० १७ क० ६९ ।

(५) सु० य० स० अ० १७ क० ६९ ।

शिर ऽएतद्यज्ञस्य यदग्निः प्राणः पयः शीर्षस्तत्प्राणं
 दधाति यथा * स्वयमातृणामभिप्रक्षरेदेवमभिजुहुया-
 त्प्राणः स्वयमातृणा रस ऽएप शिरश्च तत्प्राणं च
 रसेन सन्तनोति सन्दधाति 'नकोपोसा समनसा
 विरूपे' ऽडुति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३१ ॥ 'अग्ने सहस्रा-
 क्षे'ति । हिरण्यशकलैर्वा ऽएप सहस्राक्षः 'शतमूर्द्धन्नि'ति
 यददुः शतशीर्षा रुदोऽसृज्यत 'शतं ते प्राणाः सहस्रं
 व्याना' ऽडुति शतः ह्येव तस्य प्राणाः सहस्रं व्याना
 यः शतशीर्षा 'त्वः साहस्रस्य राय ऽईशिप' ऽडुति
 त्वः सर्वस्यै रम्या ऽईशिप ऽडुत्येतत्तस्मै ते विधेम
 द्वाजाय स्वाहेत्येप वै द्वाजस्तमेतत्प्रीणाति ॥ ३२ ॥
 द्वाभ्यामभिजुहोति । द्विपाद्यजमानो युजमानोऽग्निर्व्यावान-
 ग्निर्युवित्यस्य मात्रा तावतेवैनमेतदभिजुहोति ॥ ३३ ॥ अथैनं
 † निदधाति । 'सुपण्णोऽसि गरुत्मानि'त्येतद्वा ऽएनमदो
 विकृत्त्या सुपण्णं गरुत्मन्तं विकरोति तः सुपण्णं गरुत्मन्तं
 चिनोति तः सुपण्णं गरुत्मन्तं कृत्वान्ततो निदधाति 'पृष्टे
 पृथिव्याः सीद । भासान्तरिक्षमापृण ज्योतिषा दिव-
 सुत्तमान तेजसा दिश ऽडुद्दुहेत्येव ७ छेप ऽएतस्तर्ष

* का० शी० सू० १८. ४. २ ।

(१) शु० य० सं० अ० १७ क० ७० । (२) शु० य० सं० अ० १७ क० ७१ ।

(३) शु० य० सं० अ० १७ क० ७२ । (४) शु० य० सं० अ० १७ क० ७३ ।

(५) शु० य० सं० अ० १७ क० ७४ । (६) शु० य० सं० अ० १७ क० ७५ ।

† का० शी० सू० १८. ४. ४ ।

(७) शु० य० सं० अ० १७ क० ७६ । (८) शु० य० सं० अ० १७ क० ७७ ।

करोति ॥ ३४ ॥ 'आजुह्वानं सुप्रतीकं पुरस्तादिति । आजुह्वानो नः सुप्रतीकं पुरस्तादित्येतदुग्ने स्वं योनि-
मौसीद साधुये'त्येप वा ऽअस्य स्वो योनिस्तदः साद्धा-
सीदित्येतदस्मिन्त्सधुस्त्ये ऽअद्भ्युत्तरस्मिन्नि'ति यौर्वा ऽउत्तरः
सधुस्त्यं 'विश्वे देवा यजमानश्च सीदते'ति तद्विश्वेदेवैः
सह यजमानः सादयति द्वाब्भ्यां निदधाति तस्योक्तो
वन्धुर्वपट्कारेण तस्योपरि वन्धुः ॥ ३५ ॥ अथास्मिन्त्स-
मिध ऽआदधाति । एतद्वा ऽएनं देवा ऽईयिवाऽसमुपरि-
ष्ठादुग्नेनाऽप्रीणन्त्समिद्भिश्चाहुतिभिश्च तथैवैनमयमेत-
दीयिवाऽसमुपरिष्ठादुग्नेन प्रीणाति समिद्भिश्चाहुति-
भिश्च ॥ ३६ ॥ स वै * शमीमयीं प्रथमामादधाति ।
एतद्वा ऽएष ऽएतस्यामाहुत्याऽहुतायां प्रादीप्यतोदज्व-
लत्स्माद्देवा ऽअविभयुर्ष्यद्वै नोऽयं न हिऽस्यादिति त-
ऽएताऽशमीमपश्यँस्तथैनमशमयँस्तद्यदेनः शम्भ्या-
शमयँस्तस्माच्छमी तथैवैनमयमेतच्छम्भ्या शमयति शान्त्या-
ऽएव न जग्ध्यै ॥ ३७ ॥ 'ताऽसंवितुर्वरेण्यस्य । चित्रा-
माहं वृणे सुमतिं विश्वजन्व्याम् । यामस्य कण्वो ऽअदु-
हत्प्रपीनाऽसहस्रधारां पयसा महीं गामि'ति कण्वो हैनां
ददर्श सा हास्मै सहस्रधारा सर्वाऽक्रामान्दुहे तथैवैत-
द्यजमानाय सहस्रधारा सर्वाऽन्क्रामान्दुहे ॥ ३८ ॥ अथ

(१) शु० य० स० अ० १७ क० ७३ । (२) शु० य० स० अ० १७ क० ७३ ।

(३) शु० य० स० अ० १० क० ७३ । (४) शु० य० स० अ० १७ क० ७३ ।

* का० टी० सू० १८. ४. ६ ।

† 'श्वेत' इति 'ग' उक्तके ।

(५) शु० य० स० अ० १७ क० ७४ ।

वैकङ्कतीमादधाति । तस्या ऽउक्तो बन्धुर्विधेम ते परमे
ज्जमन्नग्र' ऽइति यौर्वा ऽअस्य परमं जुन्म 'विधेम स्तोमै-
रवरे सधुस्थ' ऽइत्यन्तरिक्षं वा ऽअवरहः सधुस्थं 'व्यस्ममा-
द्योनेरुदारिथा यजे तमि'त्येव वा ऽअस्य स्वो योनिस्तं
व्यज ऽइत्येतत्प्र स्वे ह्वीथपि जुहुरे समिद्ध' ऽइति यदा
वा ऽएष समिद्धतेऽथैतस्मिन्हवीथपि प्रजुहति ॥ ३९ ॥
अथौदुम्बरीमादधाति । अग्वै रस ऽउदुम्बर ऽऊर्ज्वैनमेत-
द्दसेन प्रीणाति कर्णकवती भवति पशवो वै कर्णकाह
पशुभिरेवैनमेतदन्नेन प्रीणाति यदि कर्णकवती न विन्दे-
द्दधिद्वप्समुपहत्यादद्व्यात्तद्यदधिद्वप्सु ऽउपतिष्ठते तदेव
पशुरूपं 'प्रेद्धो ऽअग्ने दीदिहि पुरो न' ऽइति विराजा दधा-
त्यन्नं विराड्नेनेवैनमेत्प्रीणाति तिस्रः समिध ऽआदधाति
त्रिवृदग्निर्युवानग्निर्युवस्यस्य मात्रा तावतेवैनमेतदन्नेन प्री-
णाति ॥ ४० ॥ [अर्धप्रपाठकः ४७] अथाहुतीर्जुहोति * । यथा
परिविद्यानुपाययेत्तावृक्तस्तुवेण पूर्वं लुचोत्तरा'मुग्ने तम-
द्याश्वं न स्तोमैः क्रतुं न भद्रः हृदिस्पृशम् । ऋद्ध्यामा
त ऽओहैरिति यस्ते हृदिस्पृवस्तोमस्तं त ऽऋद्ध्यासमि-
त्येतत्पङ्क्त्या जुहोति पञ्चपदा पङ्क्तिः पञ्चचित्तिकोऽग्निः
पञ्चत्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्युवानग्निर्युवस्यस्य मात्रा
तावतेवैनमेतदन्नेन प्रीणाति ॥ ४१ ॥ अथ वैश्वकर्म्मणीं

(१) छ० य० सं० अ० १० क० ७५ । (२) छ० य० सं० अ० १० क० ७५ ।

(३) छ० य० सं० अ० १० क० ७५ । (४) छ० य० सं० अ० १० क० ७५ ।

* का० शी० सू० १८ ४. ८ ।

(५) छ० य० सं० अ० १० क० ७५ । (६) छ० य० सं० अ० १० क० ७५ ।

जुहोति । विश्वकर्मामयमग्निस्तमेवैतत्प्रीणाति 'चित्तिं जुहोमि मनसा घृतेने'ति चित्तमेपां जुहोमि मनसा च घृतेन चेत्येत-
 'व्यथा देवा ऽद्भुहागमश्चि'ति यथा देवा ऽद्भुहागच्छानित्ये-
 त'द्वीतिहोत्रा ऽकृतावृध' ऽद्भुति सत्यवृध ऽद्भुत्येत'र्येत्ये
 विश्वस्य भूमनो जुहोमि विश्वकर्मण' ऽद्भुति योऽस्य
 सर्वस्य भूतस्य पतिस्तस्मै जुहोमि विश्वकर्मण-
 ऽद्भुत्येत'द्विश्वं ह्यदाग्भ्यः हविरिति सर्वदेवाक्षितः
 हविरित्येतत् ॥ ४२ ॥ अथ † पूर्णाहुतिं जुहोति । सर्व-
 मेतव्यपूर्णः सर्वेणैवैतत्प्रीणाति ॥ ४३ ॥ 'सप्त ते-
 ऽग्ने समिध' ऽद्भुति । प्राणा वै समिधः प्राणा ह्येतः
 समिधते 'सप्त जिह्वा' ऽद्भुति यानमूनसस पुरुषानेकं
 पुरुषमकुर्वस्तेषामेतदाह 'सप्त ऽकृपय' ऽद्भुति सप्त हि त-
 ऽकृपय ऽआसन्सप्त धाम प्रियाणी'ति छन्दाश्चस्येतदाह
 छन्दाश्चसि वा ऽअस्य सप्त धाम प्रियाणि 'सप्त होत्राः
 सप्तधा त्वा यजन्ती'ति सप्त ह्येतः होत्राः सप्तधा
 यजन्ति 'सप्त योनीरिति चित्तीरेतदा'हापूर्णस्वे'त्या
 प्रजायस्वेत्येतद् 'घृतेने'ति रेतो वै घृतः रेत ऽएवैतदेषु
 लोकेषु दधाति 'स्वाहे'ति यज्ञो वै स्वाहाकारो यजियमे-

- (१) शु० य० सं० अ० १७ क० ७८ । (२) शु० य० सं० अ० १७ क० ७८ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १७ क० ७८ । (४) शु० य० सं० अ० १७ क० ७८ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १७ क० ७८ ।

† "पूर्णाहुतिं जुहोति सप्त इति" का० श्रौ० सू० १८, ४ ९ ।

- (६) शु० य० सं० अ० १७ क० ७९ । (७) शु० य० सं० अ० १७ क० ७९ ।
 (८) शु० य० सं० अ० १७ क० ७९ । (९) शु० य० सं० अ० १७ क० ७९ ।
 (१०) शु० य० सं० अ० १७ क० ७९ । (११) शु० य० सं० अ० १७ क० ७९ ।
 (१२) शु० य० सं० अ० १७ क० ७९ । (१३) शु० य० सं० अ० १७ क० ७९ ।
 (१४) शु० य० सं० अ० १७ क० ७९ ।

वैतदिदुः सकृत्सर्वं करोति ॥ ४४ ॥ सप्त सप्तेति ।
 सप्तचितिकोऽग्निः सप्तर्त्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्व्या-
 वानग्निर्व्यावत्स्यस्य माद्या तावत्तैवैनमेत्प्रप्रीणाति तिस्रः ऽआहु-
 तीर्जुहोति त्रिवृद्ग्निर्यावानग्निर्व्यावत्स्यस्य माद्या तावत्तैवैन-
 मेतदुन्नेन प्रीणाति तिस्रः समिधः ऽआदधाति तत्पद-
 तस्योक्तो वन्दुः ॥ ४५ ॥ तिष्ठन्त्समिधः ऽआदधाति ।
 अस्थीनि वै समिधस्तिष्ठन्तीव वा ऽअस्थीव्यासीन-
 ऽआहुतीर्जुहोति माथंसानि वा ऽआहुतयः ऽआसतः ऽइव
 वै माथंसाव्यन्तराः समिधो भवन्ति वाह्या ऽआहुतयोऽ-
 न्तराणि ह्यस्थीनि वाह्यानि माथंसानि ॥ ४६ ॥ अथातः
 सम्पदेव । पद् पुरस्ताज्जुहोति पद्भुपरिष्ठात्पद्भिराश्मनः
 पृश्नेर्यन्ति द्वाब्ध्यामश्मानं पृश्निमुपदधाति चतुर्विभ्रा-
 श्नेर्यन्ति पञ्चभिरग्निमारोहन्ति तदेकां न त्रिंशद्वाहुति-
 रेव त्रिंशत्तमी द्वाब्ध्यामग्निं निदधाति तद् द्वात्रिंशद्
 द्वात्रिंशदक्षरानुष्टुप्सैपानुष्टुप् ॥ ४७ ॥ तया ऽअमु-
 स्तिष्ठोऽनुष्टुभः । गार्हपत्ये सम्पादयन्ति तासामेता-
 मत्रैकामाहरन्ति तद्यदेतामत्राहरन्त्यत्रैष सर्वोऽग्निः
 संस्कृतः स ऽएपोऽत्र तस्मै नालमासीद्यदन्नमात्स्यत्
 ॥ ४८ ॥ सोऽग्निमब्रवीत् । त्वयान्नमदानीति तथेति
 तस्माद्यदेवैतमत्राहरन्त्यथेपोऽलमन्नायालमाहुतिवभ्यो भ-
 वति ॥ ४९ ॥ अथो ऽआहुः । प्रजापतिरेवैतं प्रियं पुत्र-
 मुरस्याधत्त ऽहुति स यो हैतदेवं वेदा हैवं प्रियं पुत्र-
 मुरसि धत्ते ॥ ५० ॥ यदेवैतमत्राहरन्ति । याश्चै तान्तसप्त

पुरुषानेकं पुरुषमकुर्वन्नयमेव स योऽयमग्निश्चीयतेऽथ यामेपां
 तामृद्धीं शिश्रयः रसः समुदौहनेष स यमेतमत्राग्नि-
 माहरन्ति तद्यदेतमत्राहरन्ति यैवैतेपां सप्तानां पुरुषाणां
 श्रीयो रसस्तमेतदूर्द्धं समुदूहन्ति तदस्यैतच्छिरऽआत्मा-
 यमग्निश्चितऽआत्सामेवास्यैतत्संस्कृत्य शिरः प्रति-
 दधाति ॥ ५१ ॥ (C)

द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

[वैश्वानरमारुतयोर्होमविध्यादि]

अथातो * वैश्वानरं जुहोति । अत्रैष सर्वोऽग्निः
 संस्कृतः स ऽएषोऽत्र वैश्वानरो देवता तस्मा ऽएतद्ध-
 विर्जुहोति तदेनः हविषा देवतां करोति यस्यै वै देव-
 तायै हविर्गृह्यते सा देवता न सा यस्यै न गृह्यते द्वादश-
 कपालो द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरो वैश्वानरः
 ॥ १ ॥ यद्वैतं वैश्वानरं जुहोति । वैश्वानरं वा ऽएतमग्निं
 जनपिष्यद्भवति तमदः पुरस्ताद्दीक्षणीयायां रेतो
 भूतः सिञ्चति यादृग्वै योनौ रेतः सिञ्च्यते तादृग्जायते
 तद्यत्तत्र वैश्वानरः रेतो भूतः सिञ्चति तस्मादयमिह
 वैश्वानरो जायत ऽउपांशु तत्र भवति रेतो वै तत्र यज्ञ-

(C) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ११. ४. २,
 कठ० श० १८. ३ ५, १८. ४, कपिष्ठ० २८. ३ ५, २८. ४, मै० श० ११. १०. ४, ६३
 तै० श० ४. ६ ३, ५।

* का० श्रौ० सू० १६. ४ १६-१९।

ऽउपाथंशु वै रेतः सिच्यते निरुक्तऽइह निरुक्तः हि
 रेतो जातं भवति ॥ २ ॥ * स चः स वैश्वानरः । इमे
 स लोकाऽइयमेव पृथिवी विश्वमग्निर्नरोऽन्तरिक्षमेव
 विश्वं वायुर्नरो द्यौरैव विश्वमादित्यो नरः ॥ ३ ॥ ते
 ये तऽइमे लोकाः । इदं तच्छिरऽइदमेव पृथिव्यो-
 पधयः श्मश्रूणि तदेतद्विश्वं द्वागेवाग्निः स नरः
 सोपरिष्ठादस्य भवत्युपरिष्ठाद्व्यस्याऽअग्निः ॥ ४ ॥ इद-
 मेवान्तरिक्षम् । तस्मादेतदलोमकमलोमकमिव ह्यन्तरिक्षं
 तदेतद्विश्वं प्राणऽएव वायुः स नरः स मध्येनास्य
 भवति मध्येन ह्यन्तरिक्षस्य वायुः ॥ ५ ॥ शिरऽएव
 द्यौः । नक्षत्राणि केशास्तदेतद्विश्वं चक्षुरेवादित्यः स
 नरस्तदवस्ताच्छीर्ष्णो भवत्यवस्ताद्धि दिवऽआदित्य-
 स्तदस्यैतच्छिरो वैश्वानरऽआत्मायमग्निश्चितऽआत्मा-
 नमेवास्यैतस्तंस्कृत्य शिरः प्रतिदधाति ॥ ६ ॥ अथ
 मारुताञ्जुहोति । प्राणा वै मारुताः प्राणानेवास्मिन्नेत-
 द्दधाति वैश्वानरः हुत्वा शिरो वै वैश्वानरः शीर्षंस्तप्रा-
 णान्दधाति ॥ ७ ॥ एकऽएष भवति । एकमिव हि
 शिरः सप्तेतरे सप्तकपाला यदु वाऽअपि बहुकृत्वः सप्त-
 सप्त सप्तैव तच्छीर्षण्येव तत्सप्त प्राणान्दधाति ॥ ८ ॥
 निरुक्तऽएष भवति । निरुक्तमिव हि शिरोऽनिरुक्ताऽहुतरेऽ-
 निरुक्ताऽइव हि प्राणास्तुष्टन्नेतं जुहोति तिष्ठतीव हि
 शिरऽआसीनऽहुतरानासतऽइव हि प्राणाः ॥ ९ ॥ तद्यौ

प्रथमौ मारुतौ जुहोति । इमौ तौ प्राणौ तौ मृद्धे
 वैश्वानरस्य जुहोति मृद्धे हीमौ शीर्ष्णः प्राणौ ॥ १० ॥
 अथ यौ द्वितीयौ । इमौ तौ तौ समन्तिकतरं जुहोति
 समन्तिकतरमिव हीमौ प्राणौ ॥ ११ ॥ अथ यौ तृतीयौ ।
 इमौ तौ तौ समन्तिकतरं जुहोति समन्तिकतरमिव हीमौ
 प्राणौ वागेवारण्येऽनुच्यः सोऽरण्येऽनुच्यो भवति बहु
 हि वाचा घोरं निगच्छति ॥ १२ ॥ यद्वेव वैश्वानरमारुताञ्जु-
 होति । क्षत्रं वै वैश्वानरो विष्मारुताः क्षत्रं च तद्विशं
 च करोति वैश्वानरं पुं जुहोति क्षत्रं तृक्त्वा विशं
 करोति ॥ १३ ॥ एक ऽएप भवति । एकस्थं तृक्षत्र-
 मेकस्थाथं शिश्रयं करोति वहव ऽद्वतरे विशि तृद्धमानं
 दधाति ॥ १४ ॥ निरुक्त ऽएप भवति । निरुक्तमिव हि
 क्षत्रमनिरुक्ता ऽद्वतरेऽनिरुक्तेव हि विद् तिष्ठन्नेतं जुहोति
 तिष्ठतीव हि क्षत्रमासीन ऽद्वतरानास्त ऽइव हि विद्
 ॥ १५ ॥ तं वा ऽएतम् । पुरोऽनुवाक्यवन्तं याज्यवन्तं
 वपदकृते लुचा जुहोति ह्रस्तेनैवेतरानासीनः स्वाहाकारेण
 क्षत्रायैव तद्विशं कृतानुकरामनुवर्त्मानं करोति ॥ १६ ॥
 तदाहुः । कथमस्यैते पुरोऽनुवाक्यवन्तो याज्यवन्तो वप-
 दकृते लुचा हुता भवन्तीत्येतेषां वै सप्तपदानां मारुतानां
 यानि त्रीणि प्रथमानि पदानि सा त्रिपदा गायत्री
 पुरोऽनुवाग्वाथ यानि चत्वार्युत्तमानि सा चतुष्पदा
 विष्टुव्याज्येदमेव * कपुत्सलमयं दण्डः स्वाहाकारो

वषट्कारऽएवमु हास्यैते पुरोऽनुवाक्यवन्तो याज्यवन्तो
 वषट्कृते सूत्रा हुता भवन्ति ॥ १७ ॥ तद्यं प्रथमं दक्षि-
 णतो मारुतं जुहोति । याऽ सप्त प्राच्यऽ स्रवन्ति ताऽ स
 स सप्तकपालो भवति सप्त हि ता याऽ प्राच्यऽ स्रवन्ति
 ॥ १८ ॥ अथ यं प्रथममुत्तरतो जुहोति । ऋतवऽ स स
 सप्तकपालो भवति सप्त हृतवऽ ॥ १९ ॥ अथ यं द्वितीयं
 दक्षिणतो जुहोति । पशवऽ स स सप्तकपालो भवति
 सप्त हि ग्राम्भ्याऽ पशवस्तमन्तर्हितं पूर्वस्माज्जुहोत्यप्सु
 त्रपशून्प्रतिष्ठापयति ॥ २० ॥ अथ यं द्वितीयमुत्तरतो
 जुहोति । सप्त ऽच्यप्यऽ स स सप्तकपालो भवति सप्त-
 हि सतर्पयस्तमन्तर्हितं पूर्वस्माज्जुहोत्यपु^१ तदृषीश्प्रति-
 ष्ठापयति ॥ २१ ॥ अथ यं तृतीयं दक्षिणतो जुहोति ।
 प्राणाऽ स स सप्तकपालो भवति सप्त हि शीर्षन्प्राणा-
 स्तमन्तर्हितं पूर्वस्माज्जुहोत्यनन्तर्हितास्तच्छीर्ष्णऽ प्राणा-
 न्दधाति ॥ २२ ॥ अथ यं तृतीयमुत्तरतो जुहोति ।
 छन्दाथंसि स स सप्तकपालो भवति सप्त हि चतुरुत्त-
 राणि छन्दाथंसि तमन्तर्हितं पूर्वस्माज्जुहोत्यनन्तर्हितानि
 तदृषिभ्यश्छन्दाथंसि दधाति ॥ २३ ॥ अथ याऽ सप्त
 प्रतीच्यऽ स्रवन्ति । सोऽरण्येऽनुच्यऽ स सप्तकपालो
 भवति सप्त हि ता याऽ प्रतीच्यऽ स्रवन्ति सोऽस्यै-
 पोऽवाङ् प्राणऽ एतस्य प्रजापतेऽ सोऽरण्येऽनुच्यो भवति
 तिर *ऽइव वै तद्यदरण्यं तिरऽ इव तद्यदवाङ् प्राणस्तस्मा-

द्य ऽएतासां नदीनां पिवन्ति रिप्प्रतरा शपन्तरा ऽआहनस्य-
 वादितरा भवन्ति तद्यद्यदेतद्वाहेदं मारुता ऽडुति तदस्मा-
 ऽअन्नं कृत्वापिदधाति तेनैनं प्रीणाति ॥ २४ ॥ स यद् स
 वैश्वानरः । असौ स ऽआदित्योऽथ ये ते मारुता रश्म-
 यस्ते ते सप्त सप्तकपाला भवन्ति सप्त-सप्त हि मारुता गणाः
 ॥ २५ ॥ स * जुहोति । 'शुक्रेज्योतिश्च चित्रज्योतिश्च
 सत्यज्योतिश्च ज्योतिष्माँश्चे'ति नामान्येपामेतानि मण्ड-
 लमेवैतत्संस्कृत्याथास्मिन्नेतान् रश्मीन्नामग्राहं प्रतिद-
 धाति ॥ २६ ॥ (A)

तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[यसोर्धाराहोमः]

अथातो † वसोद्धारां जुहोति । अत्रैप सुवोऽग्निः
 संस्कृतः स ऽएपोऽद्य वसुस्तस्मै देवा ऽएतां धारां प्राग्-
 ङ्ङस्तयैनमप्रीणस्तद्यदेतस्मै वसव ऽएतां धारां प्राग्ङ्ङस्त-
 स्मादेनां वसोद्धरित्याचक्षते तथैवास्मा ऽअयमेतां धारां
 प्राग्ङ्ङहाति तयैनं प्रीणाति ॥ १ ॥ यद्वैवेतां वसोद्धारां

* का० थी० सू० १८ व. २१ ।

(१) छ० य० ता० अ० १० व० ८० ।

(A) एतद्ब्राह्मणस्य विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श्र० ११. ५ १, कथे०
 १८. ९; कथिष्ठ० १०. ६, मै० ग० ११ ११ १; ते० ग० ४. ६, ५ ।

† मन्त्रान् आश्रय तद्वृत्त्यार्वपरिमाणया महतीदुम्यर्थां शुचा महता सुपेण पञ्चवारं
 गृहीतमाश्रयमध्येऽनुर्ये पुरोऽशोऽधिवरणं तदुरि एन्ततमधिच्छिद्यधारे यथा भवति तथा वगो-
 र्धशर्यामाहुर्नि जुहोति । एतेऽग्निप्राप्ते यानि 'धारण' (१८. १-२९) इत्यादिरोममन्त्रा-
 रम्भ कारोऽशागिरनुवार्थे ऋषेत्वादि वेत्स्वाह्मतीरेणेनविगतकण्डिकात्वरं (म. भा.) ।

जुहोति । अभिपेक् ऽपुवास्यैष ऽएतद्वा ऽएनं देवाः सर्वं
 कृत्स्नं संस्कृत्याथैनमेतैः कामैरुच्यपिञ्चनेतया वसो-
 ष्कारिया तथैवैनमयमेतत्सर्वं कृत्स्नं संस्कृत्याथैनमेतैः
 कामैरभिपिञ्चयेतया वसोष्कारियाज्येन पञ्चगृहीतेनौदुम्बर्या
 म्रुचा तस्योक्तो वन्दुः ॥ २ ॥ वैश्वानरः हुत्वा । शिरो
 वै वैश्वानरः शीर्णो वा ऽअन्नमद्यतेऽथो शीर्षतो वा-
 ऽअभिपिच्यमानोऽभिपिच्यते मारुतान्हुत्वा प्राणा वै
 मारुताः प्राणैरु वा ऽअन्नमद्यतेऽथो प्राणेषु वा ऽअभि-
 पिच्यमानोऽभिपिच्यते ॥ ३ ॥ तद्वा ऽअरण्येऽनुच्ये ।
 वाग्वा ऽअरण्येऽनुच्यो वाचो वा ऽअन्नमद्यतेऽथो वाचा
 वा ऽअभिपिच्यमानोऽभिपिच्यते तदेतत्सर्वं वसु सर्वे
 हेते कामाः सैषा वसुमयी धारा यथा क्षीरस्य वा सर्पिषो
 वैवमारम्भायैवेयमाज्याहुतिर्हूयते तद्यदेषा वसुमयी धारा
 तस्मादेनां वसोष्कारित्याचक्षते ॥ ४ ॥ स ऽआह । * इदं
 च म ऽइदं च म ऽइत्यनेन च त्वा प्रीणाम्यनेन चानेन
 च त्वाभिपिञ्चाम्यनेन चेत्येतदुथो ऽइदं च मे देहीदं च
 म ऽइति सा यद्वैषा धाराग्निं प्राप्नुयादथैतद्यजुः प्रति-
 पद्येत् ॥ ५ ॥ एतद्वा ऽएनं देवाः । एतेनाग्नेन प्रीत्वैतैः
 कामैरभिपिच्येतया वसोष्कारियाथैनमेताङ्कामानयाचन्त
 तेऽभ्य ऽइष्टः प्रीतोऽभिपिक्त ऽएताङ्कामान्प्रायच्छत्तथै-
 वैनमयमेतदेतेनाग्नेन प्रीत्वैतैः कामैरभिपिच्येतया वसोष्का-
 र्याथैनमेतान्कामान्याचते तस्मा ऽइष्टः प्रीतोऽभिपिक्त-

* 'इदं च म इदं च म' इत्यनेन 'वाजथ मे प्रसवथ म' इत्यादि-मान्त्राणा निर्देश इत्यर्थः ।

ऽएतान्कामान्प्रयच्छति द्वौ-द्वौ कामौ सँस्युनक्त्यव्य-
वच्छेदाय यथा * वयोक्तसौ सँस्युञ्ज्यादेवं स्यजेत् कल्प-
न्तामिति ॥ ६ ॥ एतद्वै देवा ऽअब्रुवन् । केनेमान्कामा-
न्प्रतिग्रहीष्याम ऽइत्यात्मनैवेत्यब्रुवन्न्यज्ञो वै देवानामात्मा
यज्ञ ऽउ ऽएव यजमानस्य स यदाह यजेत् कल्पन्तामित्या-
त्मना मे कल्पन्तामित्येवैतदाह ॥७॥ [काण्डस्यार्धम् २०१ ॥]
द्वादशसु कल्पयति । द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्नि-
र्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदुन्नेन प्रीणात्यथो
तावतैवैनमेतदुन्नेनाभिमिष्यति चतुर्दशसु कल्पयत्यष्टासु
कल्पयति दशसु कल्पयति त्रयोदशसु कल्पयति ॥ ८ ॥
अथाद्वेन्द्राणि जुहोति । सर्वमेतद्यदद्वेन्द्राणि सर्वेणैवैन-
मेतत्प्रीणात्यथो सर्वेणैवैनमेतदभिमिष्यति ॥ ९ ॥ अथ ग्रहा-
ञ्जुहोति । यज्ञो वै ग्रहा यजेनैवैनमेतदुन्नेन प्रीणात्यथो
यजेनैवैनमेतदुन्नेनाभिमिष्यति ॥ १० ॥ (B) .

तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ९४ ॥

[वसोर्वासोमस्यार्थवादः]

अथेताद्व्यज्ञक्रतुञ्जुहोति । 'अग्निंश्च मे घर्म्मंश्च
म' ऽइत्येतैरेवैनमेतद्यज्ञक्रतुभिः प्रीणात्यथो ऽएतैरेवैन-

* एतेषु भिषिषदशधासायांसि २४ ।

(B) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युल्लेख्यन्ते यथा— वा० घ० ११, ५ २ ।

(१) सु० य० १० ४० १८ व० १२ ।

मेतद्भक्तुभिरभिपिथति ॥ १ ॥ अथायुज *स्तोमाञ्जु-
 होति । एतद्वै देवाः सर्वान्कामानाप्त्वायुग्भि स्तोमैः स्वर्गं
 लोकमायँस्तथैवैतद्यजमानः सर्वान्कामानाप्त्वायुग्भि
 स्तोमैः स्वर्गं लोकमेति ॥ २ ॥ तद्वै त्रयस्त्रिंशदिति ।
 अन्तो वै त्रयस्त्रिंशोऽयुजाथं स्तोमानामन्तत् ऽएव
 तद्देवाः स्वर्गं लोकमायँस्तथैवैतद्यजमानोऽन्तत् ऽएव
 स्वर्गं लोकमेति ॥ ३ ॥ अथ † युग्मतो जुहोति । एतद्वै
 छन्दाथंस्यन्नुवन्न्यातयामा वा ऽअयुज स्तोमा युग्मभिर्वयथं
 स्तोमैः स्वर्गं लोकमयामेति तानि युग्मभि स्तोमैः स्वर्गं
 लोकमायँस्तथैवैतद्यजमानो युग्मभिं स्तोमैः स्वर्गं
 लोकमेति ॥ ४ ॥ तद्वा ऽअष्टाचत्वारिंशदिति । अन्तो
 वा ऽअष्टाचत्वारिंशो युग्मताथं स्तोमानामन्तत् ऽएव
 तच्छन्दाथंसि स्वर्गं लोकमायँस्तथैवैतद्यजमानोऽन्तत् ऽएव
 स्वर्गं लोकमेति ॥ ५ ॥ स ऽआह । 'एका च मे ति-
 स्त्रश्च मे, चतस्रश्च मेऽष्टौ च म' ऽइति यथा वृक्षः
 रोहद्बुत्तरामुत्तराथं शाखाथं समालम्भः रोहेत्तादृक्तद्यद्वेष
 स्तोमाञ्जुहोत्यन्नं वै स्तोमा ऽअत्रेनैवैनमेतदभिपिथति
 ॥ ६ ॥ अथ ‡ वृयाथंसि जुहोति । पशवो वै वृयाथंसि

* एकामादाय द्वितीयां विहाय तृतीयामादाय चतुर्थः विहाय परित्यक्तमपसव्याकेनासुविषय
 संख्याकेन 'एका च म' इत्यादि मन्त्रेणायुग्मस्तोमाञ्जुहुयात् । आयुग्मस्तोमद्वये सर्वकामा
 यातिरिति भावः ।

† 'चतस्रश्च मे' इत्यनया कण्डिकाया युग्मस्तोमाञ्जुहोति । तद्यथा-अथम पतस इत्येतां तदका-
 मादाय चतुस्तएवेन स्थितान् युग्मान् स्तोमान्, आष्टाचत्वारिंशत्पर्यं ताञ्जुहुयात् । युग्मस्तोमद्वयैः
 स्वर्गप्रप्तिरियथं ।

(१) छ० प० त० ल० १८ क० २४, २५ ।

‡ 'व्यविथ, पशवाद् च' भाष्यं कण्डिकायाः विहितो दोगो वयोदोम इत्युच्यते ।

पशुभिरेवैनमेतदुन्नेन प्रीणात्यथो . पशुभिरेवैनमेतदुन्नेना-
 भिपिञ्चति ॥ ७ ॥ अथ * नामग्राहं जुहोति । एतद्वै
 देवाः सर्वान्कामानाप्त्वाथैतमेव . प्रत्यक्षमप्रीणंस्तथैवैत-
 द्यजमानः सर्वान्कामानाप्त्वाथैतमेव . प्रत्यक्षं प्रीणाति
 'वाजाय स्वाहा प्रसवाय स्वाहे'ति नामान्यस्यैतानि
 नामग्राहमेवैनमेत्प्रीणाति ॥ ८ ॥ त्रयोदशैतानि नामानि
 भवन्ति । त्रयोदश मासाः संवत्सरस्त्रयोदशाग्नेदिञ्चति-
 पुरीपाणि यावानग्निर्व्यावत्यस्य माद्या तावतैवैनमेत्प्रीणाति
 यद्वेव नामग्राहं जुहोति नामग्राहमेवैनमेतदभिपिञ्चति
 ॥ ९ ॥ अथाह । 'इयं ते राणिमद्याय यन्तासि यमन ऽउज्जं त्वा
 व्वृष्ट्यै त्वा प्रजानां त्वाधिपत्याये'त्यन्नं वा ऽउर्गन्नं व्वृष्टि-
 रन्नेनैवैनमेत्प्रीणाति ॥ १० ॥ यद्वेवाह । 'इयं ते राणिम-
 द्याय यन्तासि यमनं ऽउज्जं त्वा व्वृष्ट्यै त्वा प्रजानां
 त्वाधिपत्याये'तीदं ते राज्यमभिपिक्तोऽसीत्येतन्निमत्रस्य
 त्वं यन्तासि यमनं ऽउज्जं च नोऽसि व्वृष्ट्यै च नोऽसि
 प्रजानां च न ऽआधिपत्यायासीत्युपब्रुवत ऽएवैनमेत्देतस्मै
 नः सर्वस्मा ऽअस्येतस्मै त्वा सर्वस्मा ऽअबभ्यपिचाम-
 हीति तस्माद्दु हेदं मानुषः रोजानमभिपिक्तमुपब्रुवते
 ॥ ११ ॥ अथ । कल्पाज्जुहोति । प्राणा वै कल्पाः प्राणा-
 नेवास्मिन्नेतदुद्धा'त्यायुर्व्यजेन . कल्पतां प्राणो . यजेन

कल्पतामि^१त्येतानेवास्मिन्नेतत् क्लृप्ताश्चाणान्दधाति ॥१२॥
 द्वादश कल्पाञ्जुहोति । द्वादश मासाः संवत्सरः संव-
 त्सरोऽग्निर्व्यावानग्निर्व्यवस्य सान्ना तावतैवास्मिन्नेतत्
 क्लृप्ताश्चाणान्दधाति यद्वेव कल्पाञ्जुहोति प्राणा वै
 कल्पा ऽअमृतमु वै प्राणा ऽअमृतैवैनमेतदभिपिञ्चति
 ॥ १३ ॥ अथाह । 'स्तोमश्च यजुश्च ऽऋषच साम च बहुच
 रथन्तरश्चे'ति त्रयी हैषा विद्यान्नं वै त्रयी विद्यान्नेनैवैन-
 मेत्तर्प्रीणात्प्रथो ऽअन्नेनैवैनमेतदभिपिञ्चति 'स्वदेवा-
 ऽअगैरमामृता ऽअभूमे'ति स्वर्हि गच्छत्यमृतो हि भवति
 'प्रजापतेः प्रजा ऽअभूमे'ति प्रजापतेर्हि प्रजा भवति
 'वेदे स्वाहे'ति षपट्कारो हैप परोक्षं व्यद्वेट्कारो षपट्का-
 रेण वा वै स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयते तदेनमे-
 ताब्ध्यामुभाब्ध्यां प्रीणाति षपट्कारेण च स्वाहाकारेण
 चाथो ऽएताब्ध्यामेवैनमेतदुभाब्ध्यामभिपिञ्चत्यत्र ताथ
 स्तुचमनुप्रास्यति यदञ्चाज्यलिप्तं तन्नेद्ब्रह्मिर्द्विर्द्विरेरसदिति
 ॥ १४ ॥ तस्यै वा ऽएतस्यै वसोर्द्वारायै । यौरेवात्माभ्रमूधो
 विद्युस्तनो धारैव धारा दिवोऽधि गामागच्छति ॥ १५ ॥
 तस्यै गौरेवात्मा । ऊर्ध्वं ऽएवोध स्तन स्तनो धारैव धारा
 गोरुधि यजमानम् ॥ १६ ॥ तस्यै यजमान ऽएवात्मा ।
 बाहुरुधः स्तुक्स्तनो धारैव धारा यजमानादुधि देवान्देवे-
 ब्योऽधि गां गोरुधि यजमानं तदेतदनन्तमक्षय्यं देवाना-

(१) सु० य० सं० अ० १८ क० २९ । (२) सु० य० सं० अ० १८ क० २९ ।
 (३) सु० य० सं० अ० १८ क० २९ । (४) सु० य० सं० अ० १८ क० २९ ।

मन्त्रं परिप्लवते स यो हैतदेवं वेदैवहः हैवास्यैतदनन्तमक्ष-
 व्यमन्त्रं भवत्यथातह सम्पदेव ॥ १७ ॥ तदाहुः । कथम-
 स्यैषा वसोद्धारा संवत्सरमग्निमाप्नोति कथं संवत्सरेणा-
 ग्निना सम्पद्यत ऽहुति पष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतान्येषा
 वसोद्धाराथ पठ्य पञ्चविंशत्ततो यानि पष्टिश्च त्रीणि च
 शतानि तावन्ति संवत्सरस्याहानि तत्संवत्सरस्याहान्या-
 प्नोत्यथ यानि पद् पद् वा ऽऋतवस्तदृतूनाथं रात्रीराप्नोति
 तदुभयानि संवत्सरस्याहोरात्राण्यप्यप्नोत्यथ यानि पञ्चविं-
 शत्स त्रयोदशो मासह स ऽआत्मा विंशदात्मा प्रतिष्ठा
 द्वे प्राणा द्वे शिर ऽएवं पञ्चविंशत्तमेतावान् वै संवत्सर-
 ऽएवमु हास्यैषा वसोद्धारा संवत्सरमग्निमाप्नोत्येवहः
 संवत्सरेणाग्निना सम्पद्यत ऽएतावत्य ऽउ वै शाण्डिलेऽग्नौ
 मन्वतो यजुमत्य ऽहुष्टका ऽउपधीयन्तेऽग्नयो हैते
 पृथग्यदेता ऽहुष्टका ऽएवमु हास्यैतेऽग्नयः पृथग्वसोर्द्धा-
 रथाभिद्भुता भवन्ति ॥ १८ ॥ तदाहुः । कथमस्यैषा वसो-
 धारा महदुक्थमाप्नोति कथं महतोक्थेन सम्पद्यत ऽहुत्ये-
 तस्या ऽएव वसोद्धारायै यानि नव प्रथमानि यजूंषि
 तत् त्रिवृच्छिरोऽथ याव्यष्टाचत्वारिंशत्तौ चतुर्विंशौ
 पक्षावथ यानि पञ्चविंशतिह स पञ्चविंश ऽआत्माथ
 याव्येकविंशतिस्तदेकविंशं पुच्छमथ यानि त्रयस्त्रिंशत्स
 वशोऽथ या ऽअशीत्यहः सैवाशीतीनामाप्तिरशीतिभिर्हि
 महदुक्थमाख्यायतेऽथ यदूर्द्धमशीतिव्यो यदेवादो महत-
 ऽउक्थस्योर्द्धमशीतिव्यो ऽएतदस्य तदेवमु हास्यैषा

वसोद्धरारा महदुक्थमाप्नोत्येवं महतोक्थेन सम्प-
द्यते ॥ १९ ॥ (C)

तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[वाजप्रसवीयहोमः, पार्थहोमः, यजमानाभिपेक्ष्य]

अथातो * वाजप्रसवीयं जुहोति । अन्नं वै वाजोऽन्न-
प्रसवीयः हास्यैतदन्नमेवास्मा ऽएतेन प्रसौति ॥ १ ॥
एतद्वा ऽएनं देवाः । एतेनान्नेन प्रीत्वैतैः कामैरभिपिच्छ्यैतया
वसोद्धरारयाथैनमेतद्भूय ऽएवाप्प्रीणंस्तथैवैनमयमेतदेतेना-
न्नेन प्रीत्वैतैः कामैरभिपिच्छ्यैतया वसोद्धरारयाथैनमेतद्भूय-
ऽएव प्रीणाति ॥ २ ॥ यद्वैतद्वाजप्रसवीयं जुहोति ।
अभिपेक्ष्य ऽएवास्यैष ऽएतद्वा ऽएनं देवा ऽएतेनान्नेन
प्रीत्वैतैः कामैरभिपिच्छ्यैतया वसोद्धरारयाथैनमेतद्भूय-
ऽएवाभ्यपिञ्चस्तथैवैनमेयमेतदेतेनान्नेन प्रीत्वैतैः कामै-
रभिपिच्छ्यैतया वसोद्धरारयाथैनमेतद्भूय ऽएवाभिपिञ्चति
॥ ३ ॥ सर्वोपधं भवति । सर्वमेतदन्नं व्यत्सर्वोपधः सर्व-
णैवैनमेतदन्नेन प्रीणात्यथो सर्वेणैवैनमेतदन्नेनाभिपिञ्चति
तेषामेकमन्नमुद्धरेत्तस्य नाश्रीयाद्यावज्जीवसौदुस्वरेण चम-
सेनौदुस्वरेण लुपेण तयोरुक्तो बन्धुदत्तुःसूक्ती भवत-

(C) एतद्ब्राह्मणस्या विषया भन्वत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—वा० श० ११ ५ ३,
कठ० १०. ११, १३, कपिष्ठ० २८ ११, १९ १, मै० स० ११ ११. ६, ते०
सं० ४. ७. ९, ९-११ ।

* 'वाजस्यनु' इत्याख्य 'पय एषिभ्याम्' (श्र० य० वा० अ० १८ क० १०-११)
इत्यन्तेनैत्रे प्रतिग्रन्थमिदितो होमो वाजप्रसवीय इत्युच्यते ।

षड्भ्यो वै दिशः सर्वाभ्य ऽएवैनमेतद्दिग्भ्योऽग्नेन प्रीणा-
 त्यथो सर्वाभ्य ऽएवैनमेतद्दिग्भ्योऽग्नेनाभिपिञ्चति ॥ ४ ॥
 यद्देवैतद्वाजप्रसवीयं जुहोति । एता ह देवताः सुता-
 ऽएतेन सवेन येनैतत्सोप्यमाणो भवति ता ऽएवैतत्प्रीणाति
 ता ऽअस्मा ऽइष्टाः प्रीता ऽएतः सवसनुमन्यन्ते
 ताभिरनुमतः सूयते यस्मै वै राजानो राज्यमनुमन्यन्ते स
 राजा भवति न स यस्मै न तद्यदशौ जुहोति तदग्निम-
 भिपिञ्चत्यथ यदेताभ्यो देवताभ्यो जुहोति तदु तान्दे-
 वान्प्रीणाति य ऽएतस्य सवस्येशते ॥ ५ ॥ अथ वा-
 ऽएतत्पार्थान्यपि * जुहोति । एतद्वै देवा ऽअकामयन्ता-
 त्रैव सर्वैः सवैः सूयेमहीति तेऽत्रैव सर्वैः सवैरसूयन्त
 तथैवैतद्यजमानोऽत्रैव सर्वैः सवैः सूयते ॥ ६ ॥ तद्यानि
 पार्थानि । तानि राजसूयस्य वाजप्रसवीयं तद्यत्तानि
 जुहोति तद्वाजसूयेन सूयतेऽथ यानि चतुर्दशोत्तराणि ततो
 यानि सप्त पूर्वाणि तानि वाजपेयस्य वाजप्रसवीयं तद्यत्तानि
 जुहोति तद्वाजपेयेन सूयतेऽथ यानि सप्तोत्तराणि तान्य-
 ग्नेस्तद्यत्तानि जुहोति तदग्निसवेन † स्तूयते ॥ ७ ॥ स वै
 राजसूयस्य पूर्वाणि जुहोति । अथ वाजपेयस्य राजा वै
 राजसूयेनेष्टा भवति सम्भ्राद्वाजपेयेन राज्यमु वा ऽअग्नेऽथ
 साम्राज्यं तस्माद्वाजपेयेनेष्टा न राजसूयेन यजेत प्रत्य-
 वरोहः स यथा सम्भ्राद् सत्राजा स्यात्तादृक्त् ॥ ८ ॥
 अग्नेरुत्तमानि जुहोति । सर्वे हैते स वा यदग्निसवः सर्वैः

* का० शी० ए० १८ ५ १५ ।

† 'स्तूयते' इति 'ग' पुस्तके ।

हैतदग्निसवेन सुतो भवति राजा च सम्म्राट् च तस्मा-
दग्नेरुत्तमानि जुहोति ॥ ९ ॥ अथैनं कृष्णाजिनेऽभिपि-
ञ्चति । यज्ञो वै कृष्णाजिनं व्यज्ज ऽएवैनमेतदभिपिञ्चति
लोमतश्छन्दाथंसि वै लोमानि च्छन्दः स्वेवैनमेतदभिपि-
ञ्चत्युत्तरतस्तस्योपरि बन्धुः प्राचीनग्रीवे तद्धि देवद्या
॥ १० ॥ तः हुँके दक्षिणतोऽग्नेरभिपिञ्चन्ति । दक्षिणतो
वा ऽअन्नस्योपचारस्तदेनमन्नस्यार्द्धादभिपिञ्चाम ऽहुति न
तथा कुर्यादेवा वै द्विक्वितृणां क्षिप्त्रे हैतां दिशं प्रैति यं
तथाभिपिञ्चन्ति ॥ ११ ॥ आहवनीय ऽउ हुँकेऽभिपि-
ञ्चन्ति । स्वर्गो वै लोक ऽआहवनीयस्तदेनथं स्वर्गो
लोकेऽभिपिञ्चाम ऽहुति न, तथा कुर्याद्देवो वा ऽअस्यैष-
ऽआत्मा मानुषोऽयमनेन हास्य ते मर्त्येनात्मनेतं देवमा-
स्मानमनुष्प्रसजन्ति यं तथाभिपिञ्चन्ति ॥ १२ ॥ उत्तरत-
ऽएवैनमभिपिञ्चेत् । एषा होभयेषां देवमनुष्याणां दिग्यदु-
दीची प्राची स्वायामेवैनमेतद्विश्रयायत्तं प्रतिष्ठितमभि-
पिञ्चति न वै स्व ऽआयत्तने प्रतिष्ठितो रिष्यति ॥ १३ ॥
आसीनं भूतमभिपिञ्चेत् । आस्त ऽइव वै भूतस्तिष्ठन्तं
बुभूषन्तं तिष्ठतीव वै बुभूषन्वस्ताजिने पुष्टिकाममभिपि-
ञ्चेत्कृष्णाजिने ब्रह्मवर्चसकाममुभयोरुभयकामं तदुत्तरतः
पुच्छस्योत्तरलोम प्राचीनग्रीवमुपस्तृणाति ॥ १४ ॥
आस्पृष्टं * परिश्रितः । तद्यत्कृष्णाजिनमास्पृष्टं परिश्रितो
भवति तथो हास्यैष देव ऽआत्मा कृष्णाजिनेऽभिपिको

भवत्यथ यदेनमन्वारब्धमग्निं तिष्ठन्तमभिपिञ्चति तथो
 हैतस्माद्देवादभिपेकात्न व्यवच्छिद्यते ॥ १४ ॥ अग्नौ †
 हुत्वाथैनमभिपिञ्चति । देवो वा ऽअस्यैष ऽआत्मा
 मानुषोऽयं देवा ऽउ वा ऽअग्नेऽथ मनुष्यास्तस्मादग्नौ
 हुत्वाथैनं तस्यैव परिशिष्टेनाभिपिञ्चत्यत्र तथ सुवमनु-
 प्रास्यति ॥ १६ ॥ अथैनं दक्षिणं बाहुमनुपर्यावृत्त्याभिपि-
 ञ्चति । 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुव्यां पूष्णो
 हुस्ताव्या' स्रस्वत्यै वाचो यन्तुर्यन्त्रेणाग्नेः साम्नाज्येना-
 भिपिञ्चामी'ति वाग्वै स्रस्वती तस्या ऽइदं सर्वं यन्त्रं
 सवितृप्रसुत ऽएवैनमेतदनेन सुवैण स्रस्वत्यै वाचो
 यन्तुर्यन्त्रेणाग्नेः साम्नाज्येनाभिपिञ्चत्यत्र तं चमसमनु-
 प्रास्यति यदत्र विलितं तन्नेद्विद्वान्नेरसदिति ॥ १७ ॥
 तं वै मध्ये पार्थानामभिपिञ्चति । संवत्सरो वै पार्थानि
 संवत्सरस्यैवैनमेतदमह्यत ऽआदधाति पद् पुरस्ताज्जुहोति
 प्रह्वपरिष्ठात्पद्वा ऽऋतव ऽऋतुभिरेवैनमेतत्सुषुवाणमुभयतः
 परिष्ठाति वृहस्पतिः पूर्वेपामुत्तमो भवतीन्द्र ऽउत्तरेपां
 प्रथमो ब्रह्मा वै वृहस्पतिः क्षत्रमिन्द्रो ब्रह्मणा चैवैनमेतत्क्षेत्रेण
 च सुषुवाणमुभयतः परिष्ठाति ॥ १८ ॥ (D)

तृतीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

† का. धी. सू. १८. ५. १।

(१) सु. य. स. अ. १८. ४०. ३०।

(८) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युक्तमन्ते यथा— का. धी. ११. ५. ३
 षट्. सं. १८. ११, ऋषिः १६. ३, मै. १०. ११. १. १; तै. सं. ५. ७. ११।

[राष्ट्रभूतोः]

अथातो राष्ट्रभूतो जुहोति । राजानो वै राष्ट्रभूतस्ते
 हि राष्ट्राणि विव्रत्येता ह देवताः सुता ऽएतेन सवेन
 येनैतत्सोप्यमाणो भवति ता ऽएवैतत्प्रीणाति ता ऽअस्मा-
 ऽइष्टाः प्रीता ऽएतः सवमनुमन्त्यन्ते ताभिरनुमतः
 * स्तूयते यस्मै वै राजानो राज्यमनुमन्त्यन्ते स राजा भवति
 न स यस्मै न तद्यद्राजानो राष्ट्राणि विव्रति राजान-
 ऽऽ ऽएते देवास्तस्मादेता राष्ट्रभूतः ॥ १ ॥ यद्वैता
 राष्ट्रभूतो जुहोति । प्रजापतेर्विंशस्ताश्मिथुनाद्युदकाम-
 ग्गन्धर्वाप्सरसो भूत्वा तानि रथो भूत्वा पर्यगच्छन्तानि
 परिगत्यात्मन्नधत्तात्मन्नकुरुत तथैवैनान्ययमेतत्परिगत्या-
 त्मन्नधत्त ऽआत्मन्कुरुते ॥ २ ॥ स यः स प्रजापतिर्व्यसृष्ट-
 सत । अयमेव स योऽयमग्निश्चीचतेऽथ याव्यस्मात्तानि
 मिथुनान्युदकामन्नेतास्ता देवता याव्य ऽएतज्जुहोति
 ॥ ३ ॥ गन्धर्वाप्सरोव्यो जुहोति । गन्धर्वाप्सरसो हि
 भूत्वोदकामन्नथो गन्धेन च वै रूपेण च गन्धर्वाप्सरस-
 श्चरन्ति तस्माद्यः कश्च मिथुनमुपधैति गन्धं चैव स
 रूपं च कामयते ॥ ४ ॥ मिथुनानि जुहोति । मिथुनाद्वा-
 ऽअधि प्रजातिभ्यो वै प्रजायते स राष्ट्रं भवत्यराष्ट्रं वै स
 भवति यो न प्रजायते तद्यश्मिथुनानि राष्ट्रं विव्रति
 मिथुना ऽऽ ऽएते देवास्तस्मादेता राष्ट्रभूत ऽआज्येन
 द्वादशगृहीतेन ता ऽऽ द्वादशैवाहुतयो भवन्ति तस्योक्तो

* 'स्तूयते' इति 'म-व' पुस्तकयोः ।

† का० श्री० सू० १०५ १६ ।

वन्धुः ॥ ५ ॥ पु०से पूर्वस्मै जुहोति । अथ स्त्रीभ्यः पुमांशं तद्दीव्येणास्यादधात्येकस्मा ऽइव पु०से जुहोति वहीभ्य ऽइव स्त्रीभ्यस्तस्मादप्येकस्य पु०सो ब्रह्मो जाया भवन्त्युभाभ्यां वषट्कारेण च स्वाहाकारेण च पु०से जुहोति स्वाहाकारेणैव स्त्रीभ्यः पुमांशमेव तद्दीव्येणास्यादधाति ॥ ६ ॥ 'ऋतापाडृतधामे'ति । * सत्यसात्स त्यधामेत्येतदग्निर्गन्धर्वस्तस्योपधयोऽप्सरसः ऽहुत्यग्निर्ह गन्धर्व ऽओपधिभिरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोचक्राम 'मुदो नामेत्योपधयो वै मुदः ऽओपधिभिर्हीदः सर्वं सोदते 'सु न ऽइदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाद् तावभ्यः स्वाहे'ति तस्योक्तो वन्धुः ॥ ७ ॥ 'संहित' ऽहुति । असौ वाऽआदित्यः संहित ऽप्य ह्यहोरात्रे सन्दुधाति 'विश्वसा-मे'त्येव ह्येव सर्वः साम 'सूर्यो गन्धर्वस्तस्य मरीचयोऽप्सर-सः' ऽहुति सूर्यो ह गन्धर्वो मरीचिभिरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोचक्रामायुवो नामेत्यायुवान्ता ऽइव हि मरीचयः प्लवन्ते 'सु न ऽइदं ब्रह्म क्षत्रं पाति'ति तस्योक्तो वन्धुः ॥ ८ ॥ 'सुपुष्ण' ऽहुति । सुयज्ञिय ऽहुत्येतत्सूर्यरश्मि-रिति सूर्यस्येव हि चन्द्रमसो रश्मयश्चन्द्रमा गन्धर्वस्तस्य

(१) पु० य० ए० अ० १८ क० १८ ।

* 'सत्यसात्' इति 'ग' पुस्तके ।

(२) पु० य० ए० अ० १८ क० १८ । (३) पु० य० ए० अ० १८ क० १८ ।

(४) पु० य० ए० अ० १८ क० १८ । (५) पु० य० ए० अ० १८ क० १८ ।

(६) पु० य० ए० अ० १८ क० १९ । (७) पु० य० ए० अ० १८ क० १९ ।

(८) पु० य० ए० अ० १८ क० १९ । (९) पु० य० ए० अ० १८ क० १९ ।

(१०) पु० य० ए० अ० १८ क० २० । (११) पु० य० ए० अ० १८ क० २० ।

(१२) पु० य० ए० अ० १८ क० २० ।

नक्षत्राण्यप्सरस' ऽद्वृति चन्द्रमा ह गन्धर्वो नक्षत्रैरप्सरो-
 भिर्भिन्धुनेन सहोच्चक्राम 'भेकुरयो नामे'ति भाकुरयो ह
 नामैते भा० हि नक्षत्राणि कुर्वन्ति 'स न ऽइदं ब्रह्म क्षत्रं
 पारिव्र'ति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ९ ॥ 'इपिर' ऽद्वृति । क्षिप्र-
 ऽद्वृत्येत'द्विर्द्व्यच' ऽद्वृत्येप हीदः सर्वं व्यचः करोति
 'वातो गन्धर्वस्तस्यापो ऽअप्सरस' ऽद्वृति वातो ह गन्धर्वोऽ-
 द्विरप्सरोभिर्भिन्धुनेन सहोच्चक्रामोर्जो नामे'त्यापो
 वा ऽज्जोऽद्वृभ्यो ह्यर्जायते 'स न ऽइदं ब्रह्म क्षत्रं पारिव्र'ति
 तस्योक्तो बन्धुः ॥ १० ॥ 'भुज्युर्द सुपर्ण' ऽद्वृति । यज्ञो
 वै भुज्युर्द्व्यज्ञो हि सर्वाणि भूतानि भुनक्ति 'यज्ञो गन्ध-
 र्वस्तस्य दुक्षिणा ऽअप्सरस' ऽद्वृति यज्ञो ह गन्धर्वो दुक्षि-
 णाभिरप्सरोभिर्भिन्धुनेन सहोच्चक्राम 'स्तावां नामे'ति
 दुक्षिणा वै स्तावा दुक्षिणाभिर्हि यज्ञ स्तूयतेऽथो यो वै
 कुश्च दुक्षिणां दुदाति स्तूयत ऽएव स 'स न ऽइदं
 ब्रह्म क्षत्रं पारिव्र'ति तस्योक्तो बन्धुः ॥११॥ [अर्धप्रपाठकः ४८॥]
 'प्रजापतिर्विश्वकर्म्म'ति । प्रजापतिर्वै विश्वकर्म्म स हीदः
 सर्वमकरो'इमनो गन्धर्वस्तस्य ऽऋक्सामान्यप्सरस' ऽद्वृति
 मनो ह गन्धर्व ऽऋक्सामैरप्सरोभिर्भिन्धुनेन सहोच्चक्रा-

- (१) शु० य० स० अ० १८ क० ४० । (२) शु० य० स० अ० १८ क० ४० ।
 (३) शु० य० स० अ० १८ क० ४१ । (४) शु० य० स० अ० १८ क० ४१ ।
 (५) शु० य० स० अ० १८ क० ४१ । (६) शु० य० स० अ० १८ क० ४१ ।
 (७) शु० य० स० अ० १८ क० ४१ । (८) शु० य० स० अ० १८ क० ४१ ।
 (९) शु० य० स० अ० १८ क० ४१ । (१०) शु० य० स० अ० १८ क० ४१ ।
 (११) शु० य० स० अ० १८ क० ४१ । (१२) शु० य० स० अ० १८ क० ४१ ।
 (१३) शु० य० स० अ० १८ क० ४१ ।

‘मेष्ट्यो नामेष्ट्यक्तामानि वा ऽएष्ट्य ऽवृक्तामैर्हाशासत-
 ऽडुति नोऽस्तिवत्थं नोऽस्तिवति ‘सु न ऽइदं ब्रह्म क्षत्रं
 पात्रि’ति तस्योक्तो बन्धुः ॥ १२ ॥ अथ रथशीपे जुहोति ।
 एष वै स सव ऽएतद्वै तत्सूयते यस्मै तमेता देवताः
 सवमनुमन्यन्ते याभिरनुमतः सूयते यस्मै वै राजानो
 राज्यमनुमन्यन्ते स राजा भवति न स यस्मै नाज्येन
 पञ्चगृहीतेन ता ऽउ * पञ्चैवाहुतयो हुता भवन्ति तस्योक्तो
 बन्धुः ॥ १३ ॥ शीर्षतः । शीर्षतो वा ऽअभिपिच्यमानोऽभिपि-
 च्यत ऽउपरि धार्यमाण ऽउपरि हि स यमेतदभिपिच्यति
 समानेन मन्त्रेण समानो हि स यमेतदभिपिच्यति सर्वतः
 परिहारः सर्वत ऽएवैनमेतदभिपिच्यति ॥ १४ ॥ यद्वेव
 रथशीपे † जुहोति । असौ वा ऽआदित्य ऽएष रथ-
 ऽएतद्वै तद्रूपं कृत्वा प्रजापतिरेतानि मिथुनानि परि-
 गत्यात्मन्नधत्तात्मन्नकुरुत तथैवानान्ययमेतत्परिगत्यात्म-
 न्यत्त ऽआत्मन्नकुरुत ऽउपरि धार्यमाण ऽउपरि
 हि स य ऽएतानि मिथुनानि परिगत्यात्मन्नधत्ता-
 त्मन्नकुरुत समानेन मन्त्रेण समानो हि स य ऽएतानि
 मिथुनानि परिगत्यात्मन्नधत्तात्मन्नकुरुत सर्वतः परिहारः
 सर्वतो हि स य ऽएतानि मिथुनानि परिगत्यात्मन्नधत्ता-
 त्मन्नकुरुत ॥ १५ ॥ ‘सु नो भुवनस्य पते प्रजापत’ ऽडुति ।
 भुवनस्य ह्येष पतिः प्रजापतिर्यस्य त ‘ऽउपरि गृहा यस्य

(१) सु० य० स० अ० १८ क० ४३ । (२) सु० य० स० अ० १७ क० ४३ ।

* ‘क’ सुस्तके ‘पञ्चैवाहुतयो भवन्ति’ इत्येव लभ्यते ।

† का० धौ० सू० १८. ५ १७ ।

(१) सु० य० स० अ० १८ क० ४४ । (४) सु० य० स० अ० १८ क० ४४ ।

वेहे'स्युपरि च ह्येतस्य गृहा ऽइह चा'स्मै ब्रह्मणेऽस्मै
क्षत्राये'त्ययं वा ऽअग्निर्ब्रह्म च क्षत्रं च 'महि शर्म यच्छ
स्वाहे'ति महच्छर्म यच्छ स्वाहेत्येतत् ॥ १६ ॥ (A)

चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[वातहोमादि]

अथ † वातहोमाञ्जुहोति । इमे वै लोका ऽपुपोऽ-
ग्निर्वायुर्वातहोमा ऽएषु तल्लोकेषु वायुं दधाति तस्मा-
दयमेषु लोकेषु वायुः ॥ १ ॥ वाहेनाग्निमाहरति । आतो
वा ऽअस्य स वायुर्व्यु ऽएषु लोकेष्वथ य ऽइमाँल्लोकान्परेण
वायुस्तमस्मिन्नेतद्दधाति ॥ २ ॥ वहिर्वेदेरियं वै वेदिः ।
आतो वा ऽअस्य स वायुर्व्योऽस्यामथ य ऽइमाँ परेण
वायुस्तमस्मिन्नेतद्दधाति ॥ ३ ॥ अञ्जलिना । न ह्येतस्ये-
तीवाभिपत्तिरस्ति स्वाहाकारेण जुहोति ह्यधोऽधो धुर-
मसौ वा ऽआदित्य ऽएष रथोऽर्वाचीनं तदादित्याद्वायुं
दधाति तस्मादेपोऽर्वाचीनमेवातः पवते ॥ ४ ॥ 'समु-
होऽसि नभस्वानि'ति । असौ वै लोकः समुहो नभस्वा-
'नार्हदानुरि'त्येष ह्यार्हं दुदाति तद्योऽमुष्मिँल्लोके वायु-
स्तमस्मिन्नेतद्दधाति 'शम्भूर्मयोभूरभि' मा वाहि स्वाहे'ति

(१) शु० य० स० अ० १८ क० ४४ । (२) शु० य० स० अ० १८ क० ४४ ।

(A) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्तर्जाऽपुपलभ्यन्ते यथा—का० शु० ११, ६ १, कठ०
१८, ४, कपिष्ठ० २९ ३, मै० स० ११ २२ २, ती० स० २, ४, ७ ।

† का० धौ० सु० १८ ६, १ ।

(३) शु० य० स० अ० १८ क० ४५ । (४) शु० य० स० अ० १८ क० ४५ ।

(५) शु० य० स० अ० १८ क० ४५ ।

शिवः स्योनोऽभि मा वाहीत्येतत् ॥ ५ ॥ 'मारुतोऽसि मरुतां गण' ऽहुति । अन्तरिक्षलोको वै मारुतो मरुतां गणस्तद्योऽन्तरिक्षलोके वायुस्तमस्मिन्नेतद्दधाति 'शम्भूर्म्मयोभूरभि मा वाहि स्वाहे'ति शिवः स्योनोऽभि मा वाहीत्येतत् ॥ ६ ॥ 'अवस्युरसि दुवस्वानिति । अयं वै लोकोऽवस्यूर्हवस्वाँस्तद्योऽस्मिँल्लोके वायुस्तमस्मिन्नेतद्दधाति 'शम्भूर्म्मयोभूरभि मा वाहि स्वाहे'ति शिवः स्योनोऽभि मा वाहीत्येतत् ॥ ७ ॥ त्रिभिर्जुहोति । त्रय ऽइमे लोकाऽअथो त्रिवृद्भिर्ध्यावानभिर्ध्यावत्यस्य मात्रा तावतैव तदेपु लोकेषु वायुं दधाति ॥ ८ ॥ यद्वेव वातहोमाञ्जुहोति । एतमेवैतद्रथं स्युनक्त्येतद्वै देवा ऽएतदः रथदः सर्वेऽभ्यः कामेऽभ्योऽयुञ्जत युक्तेन समश्रवामहा ऽहुति तेन युक्तेन सर्वाङ्कामान्समश्नुवत तथैवैतद्यजमान ऽएतदः रथदः सर्वेऽभ्यः कामेऽभ्यो युङ्क्ते युक्तेन समश्रवा ऽहुति तेन युक्तेन सर्वाङ्कामान्समश्नुते ॥ ९ ॥ वातहोमैर्धुनक्ति । प्राणा वै वातहोमाः प्राणैरेवैनमेतद्युनक्ति त्रिभिर्धुनक्ति त्रयो वै प्राणाः प्राण ऽउदानो व्यानस्तैरेवैनमेतद्युनक्त्यधोऽधो धुरमधोऽधो हि धुरं स्योग्म्यं स्युञ्जन्ति हस्ताभ्यां हस्ताभ्यां हि योग्म्यं युञ्जन्ति विपरिक्रामं विपरिक्रामदः हि योग्म्यं युञ्जन्ति ॥ १० ॥ स दक्षिणायुग्ममेवाग्रे युनक्ति । अथ सव्यायुग्ममथ दक्षिणाप्रष्टिमेवं देवत्रैतरथा मानुषे तं नाभियुञ्ज्या-

(१) सु० य० सं० अ० १८ व० ४५ । (२) सु० य० सं० अ० १८ व० ४५ ।
 (३) सु० य० सं० अ० १८ व० ४५ । (४) सु० य० सं० अ० १८ व० ४५ ।

श्रेयुक्तमभियुनजानीति द्वाहनं तु दद्याद्युक्तेन भुनजा-
 ऽडुति तमुपस्येव हरन्त्याद्ध्योरात्रसथादुपरि ह्येव तमद्ध्यवे
 ददाति स हि तेन करोति तं तु दक्षिणानां कालेऽनुदि-
 शेत् ॥ ११ ॥ अथ रुङ्मतीर्जुहोति * । अत्रैव सर्वोऽग्निः
 संस्कृतः स ऽप्योऽत्र रुचमैच्छत्स्मिन्देवा ऽप्यताभी
 रुङ्मतीभी रुचमदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतद्दधाति ॥ १२ ॥
 यद्वेव रुङ्मतीर्जुहोति । प्रजापतेर्विस्रस्ताद्गुदक्रामत्तं व्यत्र
 देवाः समस्कुर्वन्तदस्मिन्नेताभी रुङ्मतीभी रुचमदधुस्त-
 थैवास्मिन्नयमेतद्दधाति ॥ १३ ॥ 'र्वास्ते ऽअग्ने सूर्ये रुचः ।
 या वो देवाः सूर्ये रुचो, रुचं नो धेहि ब्राह्मणेष्विति
 रुचः रुचमित्यमृतत्वं वै रुगमृतत्वमेवास्मिन्नेतद्दधाति
 तिस्र ऽआहुतीर्जुहोति त्रिवृदग्निर्व्यावानग्निर्व्यावश्यस्य सात्रा
 तावतैवास्मिन्नेतद्गुचं दधाति ॥ १४ ॥ अथ वारुणीं जुहोति ।
 अत्रैव सर्वोऽग्निः संस्कृतः स ऽप्योऽत्र वरुणो देवता
 तस्मा ऽप्यतद्धविर्जुहोति तदेनः हविषा देवतां करोति
 यस्यै वै देवतायै हविर्गृह्यते सा देवता न सा यस्यै न
 गृह्यते वारुण्यर्चा स्वनेवैनमेतदात्मना स्वया देवतया
 प्रीणाति ॥ १५ ॥ यद्वेव वारुणीं जुहोति । प्रजापतेर्विस्रस्ता-
 † द्वीर्व्यमुदक्रामत्तं व्यत्र देवाः समस्कुर्वन्तदस्मिन्नेतया द्वीर्व्य-
 मदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतद्दधाति वारुण्यर्चा क्षत्रं वै वरुणो
 द्वीर्व्यं वै क्षत्रं द्वीर्व्येणैवास्मिन्नेतद्वीर्व्यं दधाति ॥ १६ ॥ 'तत्त्वां

* अथ शतम् ५१०० ॥

(१) छ० य० सं० अ० १८ क० ४६-४८ । (२) सु० य० सं० अ० १८ क० ४९ ।

† "द्वीर्व्यम्" इति 'क' पुस्तके ।

यामि ब्रह्मणा वृन्दमान' ऽइति । तत्रा याचे ब्रह्मणा वृन्दमान-
 ऽइत्येत'त्तदाशास्ते यजमानो हविर्विभरि'ति तदयमाशास्ते
 यजमानो हविर्विभरित्येत'दुहेडेमानो वरुणेह वोधी'स्य-
 कुब्ज्यन्नो वरुणेह वोधीत्येत'दुरुशैःस मा न ऽआयुः
 प्रमोपीरि'त्यात्मनः परिदां वदते ॥ १७ ॥ अथार्काश्श्वमे-
 धयोः सन्ततीर्णुहोति । अयं वा ऽअग्निर्कोऽसावादित्योऽ-
 श्वमेधस्तौ सृष्टौ नानैवास्तां तौ देवा ऽएताभिराहु-
 तिभिः समतन्वन्त्समदधुस्तथैवनावयमेतदेताभिराहुतिभिः
 सन्तनोति सन्दधाति ॥ १८ ॥ 'स्वर्णं घर्मः स्वाहे'ति ।
 असौ वा ऽआदित्यो घर्मोऽमुं तदादित्यमस्मिन्नग्नौ प्रति-
 ष्ठापयति ॥ १९ ॥ 'स्वर्णाकं स्वाहे'ति । अयमग्निर्कं ऽइमं
 तदग्निममुष्मिन्नादित्ये प्रतिष्ठापयति ॥ २० ॥ 'स्वर्णं
 शुक्रं स्वाहे'ति । असौ वा ऽआदित्यः शुक्रस्तं पुनरमुञ्च
 दधाति ॥ २१ ॥ 'स्वर्णं ज्योतिः स्वाहे'ति । अयमग्नि-
 ज्योतिस्तं पुनरिह दधाति ॥ २२ ॥ 'स्वर्णं सूर्यं स्वाहे'ति ।
 असौ वा ऽआदित्यः सूर्योऽमुं तदादित्यमस्य सर्वस्योत्तमं
 दधाति तस्मादेपोऽस्य सर्वस्योत्तमः ॥ २३ ॥ पञ्चैता-
 ऽआहुतीर्णुहोति । पञ्चचित्तिकोऽग्निः पञ्चर्त्तवः संवत्सरः
 संवत्सरोऽग्निर्व्यावानग्निर्व्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनावेतस्स-
 न्तनोति सन्दधाति ॥ २४ ॥ यद्वेवाह । 'स्वर्णं घर्मः स्वाहा

- (१) सु० य० ए० अ० १८ क० ४९ । (२) सु० य० ए० अ० १८ क० ४९ ।
 (३) सु० य० ए० अ० १८ क० ४९ । (४) सु० य० ए० अ० १८ क० ५० ।
 (५) सु० य० ए० अ० १८ क० ५० । (६) सु० य० ए० अ० १८ क० ५० ।
 (७) सु० य० ए० अ० १८ क० ५० । (८) सु० य० ए० अ० १८ क० ५० ।

स्वर्णाङ्कः स्वाहेत्यस्यैवैतान्यग्नेर्ब्रामानि तान्येतत्प्रीणाति
 तानि हविषा देवतां करोति यस्यै वै देवतायै हविर्गृह्यते
 सा देवता न सा यस्यै न गृह्यतेऽथो ऽएतानेवैतदग्नीन-
 स्मिन्नग्नौ नामग्राहं दधाति ॥ २५ ॥ पञ्चैता ऽआहु-
 तीञ्जुहोति । पञ्चचित्तिकोऽग्निः पञ्चर्त्तवः संवत्सरः
 संवत्सरोऽग्निर्भ्यावानग्निर्भ्यावत्स्यस्य माघ्रा तावतेवैनमेतदग्नेन
 प्रीणाति ॥ २६ ॥ अथाऽत ऽआहुतीनामेवावपनस्य । यां
 काञ्च ब्राह्मणवतीमाहुतिं विद्यात्तामेतस्मिन्काले जुहु-
 यात्कामेभ्यो वा ऽएतः रथं व्युङ्क्ते तथां
 काञ्चाहोति जुहोत्यातां ताऽऽ सतीञ्जुहोति ॥ २७ ॥
 तदाहुः । न जुहुयात्त्रेदतिरेचयानीति स वै जुहुयादेव
 कामेभ्यो वा ऽएता ऽआहुतयो ह्यन्ते न वै कामानामु-
 तिरिक्तमस्ति ॥ २८ ॥ (B)

चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[धिष्ण्यनिवापः]

अथ प्रत्येत्य * धिष्ण्यानां काले धिष्ण्यान्निवपति ।
 अग्नय ऽएते यद्धिष्ण्या ऽअग्नीनेवैतच्चिनोति ता ऽएता
 विशः क्षत्रमयमग्निश्चित्तः क्षत्रं च तद्विशं च करोत्यमुं
 पूर्वं चिनोत्यथेमान् क्षत्रं तत्कृत्वा विशं करोति ॥ १ ॥
 एक ऽएप भवति । एकस्थं तत्क्षत्रमेकस्थाऽऽ दिक्ष्यं

(B) एतद्ब्राह्मणत्वा विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० सू० ११. ६. २; कठ०
 १८. १५, १५, १८; कपिष्ठ० १९. ३, ४; मै० सू० ११. १२. ३; तै० सू० ४. ५. १२, १३।

* का० श्रौ० सू० १८. ६. ७।

करोति बहव ऽडुतरे विशि तद्भ्रमानं दधाति ॥ २ ॥
 पञ्चचितिक ऽप्य भवति । एकचितिका ऽडुतरे क्षत्रं
 तद्दीर्घ्येणात्यादधाति क्षत्रं विशो वीर्यवत्तरं करोत्यूर्ध्वमेतं
 चिनोति क्षत्रं तदूर्ध्वं चितिभिश्चिनोति तिरुश्च ऽडुत-
 रान्क्षत्राय तद्विशमधस्तादुप*निखादिनीं करोति ॥ ३ ॥
 ऽउभाब्भ्यां व्यजुष्मत्या च लोकम्पृणया चैतं चिनोति ।
 लोकम्पृणयैवेमाक्षत्रमेव तद्दीर्घ्येणात्यादधाति क्षत्रं विशो
 वीर्यवत्तरं करोति विशं क्षत्रादवीर्यतराम् ॥ ४ ॥ स
 यदिमाँल्लोकम्पृणयैव चिनोति क्षत्रं । वै लोकम्पृणा क्षत्रं
 तद्विश्वत्तरं दधात्युभयाँश्चिनोत्यद्भ्रस्य चाग्नेश्चाद्भ्रस्य
 पूर्वानथाग्नेस्तस्योक्तो बन्धुर्य-यमेवाद्भ्रधिष्ण्यं निवपति तं-
 तं चिनोत्याग्नीद्दीयं प्रथमं चिनोति तः हि प्रथमं
 निवपति दक्षिणत ऽउदङ्ङासीनस्तस्योक्तो बन्धुः ॥ ५ ॥
 तस्मिन्नष्टाविष्टका ऽउपदधाति । अष्टाक्षरा गायत्री
 गायत्रोऽग्निर्ग्यावानग्निर्ग्यावत्यस्य मात्रा तावन्तमेवैनमेत-
 चिनोति तासामश्मा पृश्निर्नवमो नव वै प्राणाः सप्त
 शीर्षन्नवाञ्चौ द्वौ तानेवास्मिन्नेतद्दधाति यश्चितेऽग्निर्नि-
 धीयते स दशमो दश वै प्राणा मद्भ्यमाग्नीद्वं मद्भ्य-
 तस्तत्प्राणान्दधाति मद्भ्ये ह वा ऽएतत्प्राणाः सन्त ऽडुति
 चेति चात्मानमनुव्युच्चरन्ति ॥ ६ ॥ एकविंशतिः
 होत्रीय ऽउपदधाति । एकविंशतिर्वै परिश्वितस्त-
 स्योक्तो बन्धुरेकादश ब्राह्मणाच्छ्रस्य ऽएकादशाक्षरा वै

* 'निपादिनी' इति 'ग' पुस्तके ।

द्विष्टुष्ट्रैष्टुभ ऽडुन्द्र ऽपेन्द्रो ब्राह्मणाच्छुश्र्वष्ट्रावष्ट्रा-
 वितरेषु तस्योक्तो वन्धुः ॥७॥ पृणमार्जालीये । पञ्चा ऽऋतव-
 ऽऋतवः पितरस्तः हैतमृतवः पितरो दक्षिणतः पर्य्यहारे
 स ऽएयामेप दक्षिणतः स वा ऽडुतीममुपदधातीती-
 मानित्यमुं विशं तत्क्षत्रमभिसम्मुखां करोति ॥ ८ ॥
 अथैनाऽपरिश्चित्त्रिः परिश्चयति । आपो वै परिश्चित्तोऽ-
 ङ्गिरेवैनाँस्तरपरितनोति स वै पर्य्येव निदधाति क्षत्रः
 हैता ऽअपां याः खातेन यन्त्यथ हैता विशो यानीमानि
 वृथोदकानि स यदमुं खातेन परिश्चयति क्षत्रे तत्क्षत्रं
 दधाति क्षत्रं क्षेत्रेण परिश्चयत्यथ यदिमान्पर्य्येव निदधाति
 विशि तद्विशं दधाति विशा विशं परिश्चयति तेषां वै
 यावत्य ऽएव यजुष्मत्यस्तावत्यः परिश्चित्तो यावत्यो
 ह्येवामुष्य यजुष्मत्यस्तावत्यः परिश्चित्तः क्षत्रायैव तद्विशं
 कृतानुकरामनुवर्त्मानं करोति ॥ ९ ॥ अथेषु पुरीषं
 निवपति । तस्योक्तो वन्धुस्तूष्णीमनिरुक्ता हि विदुथा-
 श्रीपोमीयस्य पशुपुरोडाशमनुदिशामवेष्टीर्निर्वपति दिश-
 ऽएपोऽग्निस्तावभ्य ऽएतानि हवीऽपि निर्वपति तदेना
 हविषा देवतां करोति यस्यै वै देवतायै हविर्श्रद्धते सा
 देवता न सा यस्यै न श्रद्धते पञ्च भवन्ति पञ्च हि
 दिशः ॥ १० ॥ तदाहुः । दशहविषमेवैतामिष्टिं निर्वपेत्सा
 सर्वस्तोना सर्वपृष्टा सर्वाणि च्छन्दाँसि सर्वा दिशः
 सर्व ऽऋतवः सर्वभ्वेतदयमग्निस्तदेनः हविषा देवतां
 करोति यस्यै वै देवतायै हविर्श्रद्धते सा देवता न सा

यस्यै न गृह्यते दश भवन्ति दशाक्षरा विराद्विराडग्निर्दश
 दिशो-दिशोऽग्निर्दश प्राणाः प्राणाऽअग्निर्यावानग्निर्या-
 वत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदुत्तेन प्रीणाति ॥ ११ ॥
 तत् त्वै देवस्वामेव । एतानि हवींश्चपि निर्वपेदेता ह देवताः
 सुताऽएतेन सवेन येनैतस्तोष्यमाणो भवति ताऽएवै-
 त्प्र्रीणाति ताऽअस्माऽऽङ्ष्टाः प्रीताऽएतः सवमनु-
 मन्न्यन्ते ताभिरनुमतः सूयते यस्मै वै राजानो राज्य-
 मनुमन्न्यन्ते स राजा भवति न स यस्मै न तद्यदेता
 देवताः सुताऽएतेन सवेन यद्वैनमेता देवताऽएतस्मै
 सवाय सुयते तस्मादेता देवस्वः ॥ १२ ॥ ता वै
 द्विनाम्न्यो भवन्ति । द्विनामा वै सवेन सुतो भवति
 यस्मै वै सवाय सूयते येन वा सवेन सूयते तदस्य
 द्वितीयं नाम ॥ १३ ॥ अष्टौ भवन्ति । अष्टाक्षरा गायत्री
 गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदुत्तेन
 प्रीणाति ॥ १४ ॥ तदाहुः । नैतानि हवींश्चपि निर्व्व-
 पेन्नेदतिरेचयानीति तानि वै निर्व्वपेदेव कामेव्यो वाऽएतानि
 हवींश्चपि निरुप्यन्ते न वै कामानामतिरिक्तमस्ति यद्वै
 किञ्च पशुपुरोडाशमनु हविर्निरुप्यते पशावेव स मद्ध्यतो
 मेधो धीयतऽउभ्यानि निर्व्वपत्यद्दूरस्य चाग्नेश्चाद्दूरस्य
 पूर्व्वमथाग्नेस्तस्योक्तो वन्धुरुच्चैः पशुपुरोडाशो भवत्यु-
 पाश्चश्चेतानीष्टिर्हनुन्नहि प्रेष्येति पशुपुरोडाशस्याहानु-
 न्नहि यजेत्येतेपामिष्टिर्हि समानः स्विष्टकृत्समानीडेष्टा दे-

वृता भवन्त्यसमवहितथं स्विष्टकृते ॥ १५ ॥ अथैनं
पूर्वाभिपेकेणाभिमृशति । 'सविता त्वा सब्रानाथं सुवता-
मेप वोऽमी राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानाथं राज्ञे'ति
ब्राह्मणानेवापोद्धरत्यनाद्यान्करोति ॥ १६ ॥ (C)

चतुर्थाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

फाण्डिकासंख्या ॥ ९७ ॥

[अप्रियोजनं कर्म, अप्रिविमोचनञ्च]

अथ प्रातः * प्रातरनुवाकमुपाकरिष्यन् । अग्निं
श्युनक्ति युक्तेन समश्रवा ऽहुति तेन युक्तेन सर्वाश्क्रामा-
न्समश्नुते तं वै पुरस्तात्सर्वस्य कर्मणो युनक्ति तद्य-
त्किञ्चात ऽऊर्द्धं कियते युक्ते तत्सर्वं समाधीयते ॥ १ ॥
परिधिषु युनक्ति । अग्नय ऽएते यत्परिधयोऽग्निभिरेव
तद्ग्नं श्युनक्ति ॥ २ ॥ स मद्भ्यमं परिधिमुपस्पृश्य ।
एतद्यजुर्जपस्यग्निं श्युनज्मि शवसा घृतेने'ति बलं वै
शवोऽग्निं श्युनज्मि बलेन च घृतेन चेत्येतद्दिव्यं
सुपणं वयसा बृहन्तमि'ति दिव्यो वा ऽएषु सुपणो
वयसो बृहन्धूमेन तेन वयं गमेम ब्रध्नस्य विष्टपथ
स्वो रुहाणा ऽअधि नाकमुत्तममि'ति स्वर्गो वै लोको

(C) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्वयाऽप्युपलभ्यन्ते यथा- का० शं० ११ ६. ३ ।

* का० श्रौ० सू० १८. ६. १६ ।

(१) शु० य० सं० अ० १८ क० ५१ । (२) शु० य० सं० अ० १८ क० ५१ ।

(३) शु० य० सं० अ० १८ क० ५१ ।

नाकस्तेन वयं गमेम ब्रध्नस्य विष्टृपथं स्वर्गं लोकः
 रोहन्तोऽधिनाकमुत्तममित्येतत् ॥ ३ ॥ अथ दक्षिणे ।
 'इमौ ते पक्षावजरौ पतञ्जिणौ याब्भ्याथं रक्षाथंस्य-
 पृथस्यग्ने । ताब्भ्यां पतेम सुकृतामु लोकं यत्र ऽष्टपयो
 जग्मुः प्रथमजाः पुराणा' ऽद्वित्यमुनेतदृपीनाह ॥ ४ ॥
 अथोत्तरे । 'इन्दुर्दक्षः शैशेन ऽऋतावा हिरण्यपक्षः
 शकुनो भुरण्युरित्यमृतं वै हिरण्यममृतपक्षः शकुनो
 भर्त्सत्येतन्महान्तसधस्थे ध्रुव ऽआ निपत्तो नमस्ते-
 ऽअस्तु मा मा हिंसी'रित्यात्मनः परिद्रां वदते ॥ ५ ॥
 तद्यन्मद्वयमं यजुः । स ऽआत्माथ ये ऽअभितस्तौ
 पक्षौ तस्मात्ते पक्षवती भवतः पक्षौ हि तौ ॥ ६ ॥
 त्रिभिर्युनक्ति । त्रिवृदग्निर्ग्यावानग्निर्ग्यावत्यस्य मात्रा
 तावतैवैनमेतद्युनक्ति ॥ ७ ॥ अथ राजानमभिपुत्याग्नौ
 जुहोति । एष वै स सव ऽएतद्वै तत्सूयते यमस्मै तमेता
 देवताः सवमनुमन्यन्ते याभिरनुमतः सूयते यस्मै वै
 राजानो राज्यमनुमन्यन्ते स राजा भवति न स यस्मै
 न तद्यदग्नौ जुहोति तदग्निमभिपिञ्चति सोऽस्यैप द्वैव-
 ऽआत्मा सोमाभिपिक्तो भवत्यमृताभिपिक्तोऽथ भक्षयति
 तदात्मानमभिपिञ्चति सोऽस्यायमात्मा सोमाभिपिक्तो
 भवत्यमृताभिपिक्तः ॥ ८ ॥ अग्नौ हुत्वाथ भक्षयति ।
 द्वैवो वा ऽअस्यैप ऽआत्मा मानुषोऽयं देवा ऽउ वा-

(१) छ० य० स० अ० १८ क० ५२ । (२) छ० य० स० अ० १८ क० ५३ ।
 (३) छ० य० स० अ० १८ क० ५३ ।

ऽअग्रेऽथ मनुष्यास्तस्मादग्नौ हुत्वाथ भक्षयति ॥ ९ ॥
 अथैनं विमुञ्चति । आप्त्वा तं कामं व्यस्मै कामायैनं
 व्युङ्क्ते यज्ञायज्ञियथं स्तोत्रमुपाकरिष्यन्स्वर्गो वै लोको
 यज्ञायज्ञियमेतस्य वै गत्या ऽएनं व्युङ्क्ते तदाप्त्वा तं
 कामं व्यस्मै कामायैनं व्युङ्क्ते ॥१०॥ तं वै पुरस्तात्स्तोत्रस्य
 विमुञ्चति । स यदुपरिष्ठात्स्तोत्रस्य विमुञ्चेत्पराद् हैतद-
 स्वर्गं लोकमतिप्रणश्येदुथ यत्पुरस्तात्स्तोत्रस्य विमुञ्चति
 तत्सम्प्रति स्वर्गं लोकमाप्त्वा विमुञ्चति ॥ ११ ॥ परि-
 धिषु विमुञ्चति । परिधिषु ह्येनं व्युनक्ति यत्र वाव योग्यं
 व्युञ्जन्ति तदेव तद्विमुञ्चन्ति ॥१२॥ स सन्ध्योरुपस्पृश्य ।
 * एते यजुषी जपति तथा द्वे यजुषी ङीष्परिधीननुविभवतो
 'दिवो मूर्द्धासि पृथिव्या नाभिरिति दुक्षिणे 'द्विश्चवैस्य
 मूर्द्धन्नधि तिष्ठसि श्श्रत' ऽइत्युत्तरे मूर्द्धवतीवभ्यां मूर्द्धा
 ह्यस्यैपोऽप्सुमतीवभ्यामग्नेरेतद्वैश्चानरस्य स्तोत्रं यज्ञा-
 यज्ञियदः शान्तिर्वा ऽआपस्तस्मादप्सुमतीवभ्याम् ॥ १३ ॥
 द्वावभ्यां विमुञ्चति । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्व्यावान-
 ग्निर्व्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतद्विमुञ्चति त्रिभिर्व्युनक्ति
 तत्पञ्च पञ्चचित्तिकोऽग्निः पञ्चर्त्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽ-
 ग्निर्व्यावानग्निर्व्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ १४ ॥ तद-
 हैके । प्रायणीय ऽपुवातिरात्रे युञ्जन्त्युदयनीये विमु-
 ञ्चन्ति सथंस्तथारूपं ह्य ऽएतद्यद्विमोचनं किं पुरा

* 'एते यजुषी' इति 'व-अ' पुस्तकयोः ।

(१) शु० य० सं० ४० १८ क० ५४ । (२) शु० य० सं० ७० १८ क० ५५ ।

सथंस्तथायै सथंस्तरूपं कुर्यामेति न तथा कुर्यादहरहर्वा-
 ऽएष यजस्तायतेऽहरहः सन्तिष्ठतेऽहरहरेनथं स्वर्गस्य
 लोकस्य गत्यै युङ्क्तेऽहरहरेनेन स्वर्गं लोकं गच्छति
 तस्माद्दहरहरेव युञ्ज्याद्दहरहर्विमुञ्चेत् ॥ १५ ॥ अथो यथा
 प्रायणीयेऽतिरात्रे । सामिधेनीरनूच्य ब्रूयादुदयनीय-
 ऽएवातोऽनुवक्तास्मीति तावृक्तस्माद्दहरहरेव युञ्ज्याद्दहर-
 हर्विमुञ्चेत् ॥ १६ ॥ तद्धैतच्छापिडल्यः । कङ्कतीयेऽभ्योऽ-
 हरहः कर्मं प्रदिश्य प्रवन्नाजाहरहरेव वो युनजान-
 हरहर्विमुञ्चानिति तस्माद्दहरहरेव युञ्ज्याद्दहरहर्वि-
 मुञ्चेत् ॥ १७ ॥ (D)

चतुर्थाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

[पयोव्रतादिमीमांसा]

अथातः पयोव्रतायै । पयोव्रतो दीक्षितः स्यादे-
 वेऽभ्यो ह वा ऽअमृतमपचक्राम ॥ १ ॥ ते होचुः ।
 श्रमेण तपसेदमन्निवच्छामेति तच्छ्रमेण तपसाश्वैच्छंस्ते
 दीक्षित्वा पयोव्रता ऽअभवन्नेतद्वै तपो यो दीक्षित्वा
 पयोव्रतोऽसत्स्य घोषमाशुदधुबुः ॥ २ ॥ ते होचुः ।
 नेदीयो वै भवति भूयस्तप ऽउपायामेति ते व्रीन्स्त-
 नानुपेयुस्तत्परादवृशुः ॥ ३ ॥ ते होचुः । नेदीयो

(D) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० ११ ९ ४,
 कठ० १० १४, १५, १८; कपिष्ठ० २९. ३ ४; वै० स० ११. १२. ३, तै०
 स० ४ ७ १२, १३ ।

वै भवति भूयस्तप ऽउपायामेति ते द्वौ स्तना ऽउपेयुस्त-
 न्नेदीयसः पराददृशुः ॥ ४ ॥ ते होचुः । नेदीयो वै
 भवति भूयस्तप ऽउपायामेति त ऽएकः स्तनमुपेयुस्तद-
 धिजगाम न त्वभिपत्तुः शेकुः ॥ ५ ॥ ते होचुः । अधि
 वा ऽअगन्न त्वभिपत्तुः शक्नुमः सर्वं तप ऽउपायामेति
 त ऽउपवसथेऽनाशकमुपेयुरेतद्वै सर्वं तपो यदनाशक-
 स्तस्मादुपवसथे नाक्षीयात् ॥ ६ ॥ तत्प्रातरभिपद्य ।
 अभिपुत्याग्नौ जुह्वुस्तदग्नावमृतमदधुः सर्वेषामु हैप देवा-
 नामात्मा यदग्निस्तद्यदग्नावमृतमदधुस्तदात्मन्नमृतमदधत त-
 तो देवां ऽअमृता ऽअभवन् ॥ ७ ॥ तद्यत्तदमृतं सोमः
 सः । तदद्यापि यजमानः श्रमेण तपसाश्चिच्छति स
 दीक्षित्वा पयोव्रतो भवत्येतद्वै तपो यो दीक्षित्वा पयो-
 व्रतोऽसत्तस्य घोपसाशृणोतीत्यहे क्रय ऽहुति ॥ ८ ॥ स
 त्रीन्स्तनानुपैति । तत्परापश्यति स द्वौ स्तना ऽउपैति
 तन्नेदीयसः परापश्यति स ऽएकः स्तनमुपैति तदधि-
 गच्छति न त्वभिपत्तुः शक्नोति स ऽउपवसथेऽनाश-
 कमुपैत्येतद्वै सर्वं तपो यदनाशकस्तस्मादुपवसथे नाक्षी-
 यात् ॥ ९ ॥ तत्प्रातरभिपद्य । अभिपुत्याग्नौ जुहोति
 तदग्नावमृतं दधात्यथ भक्षयति तदात्मन्नमृतं धत्ते सोऽ-
 मृतो भवत्येतद्वै मनुष्यस्यामृतत्वं व्यत्सर्वमायुरेति तयो
 हानेनात्मना सर्वमायुरेति ॥ १० ॥ अग्नौ हुत्वाथ भक्ष-
 यति । देवो वा ऽअस्यैष ऽआत्मा मानुषोऽयं देवा ऽउ
 वा ऽअग्नेऽथ मनुष्यास्तस्मादग्नौ हुत्वाथ भक्षयति

॥ ११ ॥ अथातः समिष्टयजुषामेव मीमांशस्ता । देवा-
इच्छासुराश्चोभये प्राजापत्याः प्रजापतेः पितृर्दायमुपे-
युर्वाचमेव सत्यानृते सत्यं चैवानृतं च त उउभय ऽएव
सत्यमवदन्नुभयेऽनृतं ते ह सदृशं वदन्तः सदृशा ऽएवासुः
॥ १२ ॥ ते देवा उउत्सृज्यानृतः । सत्यमन्वालेभिरेऽ-
सुरा उउ होत्सृज्य सत्यमनृतमन्वालेभिरे ॥ १३ ॥ तद्धेदुः
सत्यमीक्षाश्चक्रे । यदसुरेष्व्रास देवा वा उउत्सृज्यानृतः
सत्यमन्वालप्सत हुन्त तदयानीति तद्देवानाजगाम
॥ १४ ॥ अनृतमु हेक्षाश्चक्रे । यद्देवेष्व्रासासुरा वा-
उउत्सृज्य सत्यमनृतमन्वालप्सत हुन्त तदयानीति
तदसुरानाजगाम ॥ १५ ॥ ते देवाः । सर्वैः सत्यमव-
दन्त्सर्वमसुरा ऽअनृतं ते देवा ऽआसक्ति सत्यं वदन्त-
ऽपेपावीरतरा ऽइवासुरनाढ्यतरा ऽइव तस्माद्दु हैतद्य-
ऽआसक्ति सत्यं वदत्यैपावीरतर ऽइवैव भवत्यनाढ्यतर-
ऽइव स ह त्वेवान्ततो भवति देवा ह्वेवान्ततो भवन्
॥ १६ ॥ अथ हासुराः । आसक्त्यनृतं वदन्त ऽरूप-
ऽइव पिपिसुराह्व्या ऽइवासुस्तस्माद्दु हैतद्य ऽआसक्त्यनृतं
वदत्यूप ऽइवैव पिपित्याह्व्य ऽइव भवति परा ह त्वेवा-
न्ततो भवति परा हसुरा ऽअभवन् ॥ १७ ॥ तद्यत्तस-
स्यम् । त्रयी सा विद्या ते देवा ऽअनुवक्ष्यन् कृत्वेदुः
सत्यं तनवामहा ऽडुति ॥ १८ ॥ ते दीक्षणीयान्निरवपन् ।
तद्दु हासुरा ऽअनुवबुधिरे यज्ञं वै कृत्वा तद्देवाः सत्यं

तत्रवते ष्प्रेत तदाहरिष्यामो यदस्माकं तत्रेति तस्य
समिष्टयजुरहुतासाधाजग्मुस्तस्मात्तस्य यज्ञस्य समि-
ष्टयजुर्न जुहति ते देवा ऽअसुराश्प्रतिदृश्य समुल्लुप्य
यज्ञमन्यत्कर्तुं दद्विरेऽन्यद्वै कुर्वन्तीति पुनर्द ष्प्रेयुः ॥ १९ ॥
तेषु ष्प्रेतेषु । प्रायणीयं निरवपँस्तदु हासुरा ऽअन्वेव
बुधुधिरे तस्य * शंभ्योरुक्तमासाधाजग्मुस्तस्मात्स यज्ञः
शंभ्वन्तस्ते देवा ऽअसुरान्प्रतिदृश्य समुल्लुप्य यज्ञ-
मन्यदेव कर्तुं दद्विरेऽन्यद्वै कुर्वन्तीति पुनरेव ष्प्रेयुः
॥ २० ॥ तेषु ष्प्रेतेषु । राजानं क्रीत्वा पर्युह्याथास्मा-
ऽआतिथ्यः हविर्निरवपँस्तदु हासुरा ऽअन्वेव बुधुधिरे
तस्येडोपहृतासाधाजग्मुस्तस्मात्स यज्ञ ऽइडान्तस्ते देवा-
ऽअसुराश्प्रतिदृश्य समुल्लुप्य यज्ञमन्यदेव कर्तुं दद्विरेऽ
न्यद्वै कुर्वन्तीति पुनरेव ष्प्रेयुः ॥ २१ ॥ तेषु ष्प्रेतेषु
उपसदोऽतन्वत ते तिस्र ऽएव सामिधेनीरनूच्य
देवता ऽएवायजन्न प्रयाजान्नानुयाजानुभयतो यज्ञस्योद-
सादयन्भूयिष्टः हि तत्रात्वरन्त तस्मादुपसरसु तिस्र
ऽएव सामिधेनीरनूच्य देवता ऽएव यजति न प्रयाजा-
न्नानुयाजानुभयतो यज्ञस्योत्सादयति ॥ २२ ॥ त ऽउप-
वसथेऽग्नीषोमीर्यं पशुमालेभिरे । तदु हासुरा ऽअन्वेव
बुधुधिरे तस्य समिष्टयजूष्यहुतान्यासुरधाजग्मुस्त-
स्मात्तस्य पशोः समिष्टयजूष्यपि न जुहति ते देवा-
ऽअसुरान्प्रतिदृश्य समुल्लुप्य यज्ञमन्यदेव कर्तुं दद्विरेऽ-

* 'शंभ्योरुक्तम्' इति 'ग-३ पुस्तकयोर्दशमे ।

न्यद्वै कुर्वन्तीति पुनरेव प्रेयुः ॥ २३ ॥ तेषु प्रेतेषु ।
 प्रातः-प्रातः सवनमतन्वत तद्दु हासुरा ऽअन्वेव बुबुधिरे
 तस्यैतावत्कृतमास यावत्प्रातःसवनमथाजग्मुस्ते देवा-
 ऽअसुरान्प्रति दृश्य समुल्लुप्य यज्ञमन्यदेव कर्तुं
 दक्षिरेऽन्यद्वै कुर्वन्तीति पुनरेव प्रेयुः ॥ २४ ॥ तेषु
 प्रेतेषु । माध्यन्दिनः सवनमतन्वत तद्दु हासुरा ऽअ-
 न्वेव बुबुधिरे तस्यैतावत्कृतमास यावन्माध्यन्दिनमथा-
 जग्मुस्ते देवा ऽअसुरान्प्रतिदृश्य समुल्लुप्य यज्ञमन्यदेव
 कर्तुं दक्षिरेऽन्यद्वै कुर्वन्तीति पुनरेव प्रेयुः ॥ २५ ॥ तेषु
 प्रेतेषु । सवनीयेन पशुनाचरस्तद्दु हासुरा ऽअन्वेव
 बुबुधिरे, तस्यैतावत्कृतमास यावदेतस्य पशोः क्रियतेऽ-
 थाजग्मुस्ते देवा ऽअसुरान्प्रतिदृश्य समुल्लुप्य यज्ञमन्य-
 देव कर्तुं दक्षिरेऽन्यद्वै कुर्वन्तीति पुनरेव प्रेयुः ॥ २६ ॥
 तेषु प्रेतेषु । ' तृतीयसवनमतन्वत तत्समस्तथा*पयन्युत्स-
 मस्तथापयंस्तत्सर्वः सत्यमाप्नुवँस्ततोऽसुरा ऽअपपुष्टुविरे
 ततो देवा ऽअभवन्परासुरा भवत्यात्मना पुरास्य
 द्विपन्भ्रातृव्यो भवति य ऽएवं द्वेद ॥ २७ ॥ ते देवा-
 ऽअब्रुवन् । ये न ऽइमे यज्ञाः सामि सथंस्थिता यानि-
 मान्विजहतोऽगामोप तज्जानीत युथेमान्सथंस्तथापयामेति
 तेऽब्रुवँश्चेतयद्भूमिति चितिमिच्छतेति वाव तद्ब्रुवँस्तादि-
 च्छत युथेमान्यज्ञान्सथंस्तथापयामेति ॥ २८ ॥ ते चेतय-
 मानाः । एतानि संमिष्टयजूष्यपश्यँस्तान्यजुहवुस्तैरेता-

*) * 'पयन्युत्समस्तथा' पाठोऽय 'क' उक्तके नास्ति ।

न्यज्ञान्तस्मस्तथापयत्यत्समस्तथापयस्तस्मात्संस्थितं यजू-
 थं यथ यत्समयजस्तस्मात्समिष्टयजूथपि ॥ २९ ॥ ते
 वा ऽएते नव यज्ञाः । नवैतानि समिष्टयजूथपि तद्य-
 देतानि जुहोत्येतानेवैतद्यज्ञान्तसंस्थापयत्युभयानि जुहो-
 त्यद्दूरस्य चाग्नेश्चाद्दूरस्य पूर्वाण्यथाग्नेस्तस्योक्तो
 वन्द्युः ॥ ३० ॥ द्वे * ऽअग्नेर्जुहोति । द्विपाद्यजमानो
 यजमानो ऽग्निर्व्यावानग्निर्व्यावत्यस्य साद्वा तावत्तैवैतद्यज्ञः
 संस्थापयतीष्टो यज्ञो भृगुभिरिष्टो ऽअग्निराहुतः पिपर्तु-
 न' ऽइति ॥ ३१ ॥ तान्युभयान्येकादश सम्पद्यन्ते । एकाद-
 शाक्षरा त्रिष्टुब्बीर्यं त्रिष्टुब्बीर्यमेवैतद्यजमभिसम्पादयति
 ॥ ३२ ॥ यद्वैकादश । एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप्त्रैष्टुभ-
 ऽइन्द्र ऽइन्द्रो यज्ञस्यात्मेन्द्रो देवता तद्य ऽएव यज्ञस्यात्मा या
 देवता तस्मिन्नेवैतद्यजमन्ततः प्रतिष्ठापयति ॥ ३३ ॥
 [अर्धप्रपाठकः ५० ॥] समिष्टयजूथपि हुत्वावभृथं व्यन्ति ।
 अवभृथाहुदेत्योदयनीयेन चरित्वानूवन्ध्यस्य पशुपुरोडाश-
 मनु देविकानाथं हवीथपि निर्वपति ॥ ३४ ॥ एतद्वै
 प्रजापतिः । प्राप्य राद्वेवामन्यत स दिक्षु प्रतिष्ठायेदः
 सर्वं दुधद्विदुधदतिष्ठद्वधद्विदुधदतिष्ठत्सम्मादाता तथै-
 वैतद्यजमानो दिक्षु प्रतिष्ठायेदः सर्वं दुधद्विदुधत्तिष्ठति
 ॥ ३५ ॥ यद्वैतानि हवीथपि निर्वपति । दिश ऽएषो ऽ-
 श्निस्ता ऽउ ऽएवामूः पुरस्ताद्दर्भस्तम्बं च लोकेष्टका-

इञ्जोपंदधाति ताः प्राणभृत्ः प्रथमायां चितौ सर्व्वं
 द्वितीया सर्वा तृतीया सर्वा चतुर्थ्यथ पञ्चम्यै चितेर-
 सपत्ना नाकसदः पञ्चचूडास्ता ऽऊर्द्धा ऽउत्क्रामन्त्य-
 ऽआयँस्ताब्ध्यः प्रजापतिरविभेत्सर्व्वं वा ऽइदमिमाः प्रा-
 च्च्योऽत्येप्यन्तीति ता धाता भृत्वा पर्य्यगच्छतासु
 प्रत्यतिष्ठत् ॥ ३६ ॥ स यः स धातासौ स ऽआदित्यः ।
 अथ यत्तद्दिशां परमं क्रान्तमेतत्तद्यस्मिन्नेष ऽएतत्प्र-
 तिष्ठितस्तपति ॥ ३७ ॥ स यः स धातायमेव स
 धात्रः । द्वादशकपालः पुरोडाशो द्वादशकपालो द्वादश मासाः
 संबत्सरः संबत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिर्द्वाताथ यत्त-
 दिशां परमं क्रान्तमेतानि तानि पूर्वाणि हवींश्च्यनुसत्यै
 चरुं राकायै चरुः सिनीवालयै चरुः कुह्वयै चरुस्तद्य-
 देतानि निर्व्वपति यदेव तद्दिशां परमं क्रान्तं तस्मिन्ने-
 वैनमेतत्प्रतिष्ठापयति तः सर्व्वं जुहोत्येतस्यैव कृत्स्नतायै
 ॥ ३८ ॥ ता वा ऽएता देव्यः । दिशो हेताश्छन्दाश्सि
 वै दिशाश्छन्दाश्सि देव्योऽथैष कः प्रजापतिस्तद्यद्दे-
 व्यश्च कश्च तस्माद्देविकाः पञ्च भवन्ति पञ्च हि
 दिशः ॥ ३९ ॥ तदाहुः । नैतानि हवींश्चिपि निर्व्वपेत्नेद-
 तिरेचयानीति तानि वै निर्व्वपेदेव कामेभ्यो वा ऽएतानि
 हवींश्चिपि निरुप्यन्ते न वै कामानामरिक्मस्ति यद्वै
 किञ्च पशुपुरोडाशमनु हविर्निरुप्यते पशावेव स मद्भ्यतो
 मेधो धीयत ऽउभयानि निर्व्वपत्यद्भूरस्य चाग्नेश्चाद्भूरस्य
 पूर्व्वमथाग्नेस्तस्योक्तो बन्धुरुच्चैः पशुपुरोडाशो भवत्युपा-

इवेतानीष्टिर्हनुवृहि प्रेप्येति पशुपुरोडाशस्याह्वानुवृहि
यजेत्येतेषामिष्टिर्हि समानः स्विष्टकृत्समानीडा ॥ ४० ॥
तस्य वा ऽएतस्य पशोः । जुहति समिष्टयजूथ्यव्य-
वयन्ति हृदयश्लेनावभृथः सथंस्था ह्येप पशुर्हृदय-
श्लेन चरित्वा ॥ ४१ ॥ प्रत्येत्य वैश्वकर्मणानि
जुहोति । विश्वानि कर्माण्ययमग्निस्तान्यस्यात्र
सुर्वाणि कर्माणि कृतानि भवन्ति तान्येतत्प्रीणाति
तानि हविषा देवतां करोति यस्यै वै देवतायै हविर्गृह्यते
सा देवता न सा यस्यै न गृह्यतेऽथो विश्वकर्मण्यमग्नि-
स्तमेवैत्प्रीणाति ॥ ४२ ॥ यद्वेव * वैश्वकर्मणानि जुहोति ।
प्रायणं च हाशेरुदयनं च सावित्राणि प्रायणं वैश्व-
कर्मणान्युदयनः स यत्सावित्राण्येव जुहुयान्न वैश्वकर्म-
णानि यथा प्रायणमेव कुर्यान्नोदयनं तादृक्तदथ यद्वैश्व-
कर्मणान्येव जुहुयान्न सावित्राणि यथोदयनमेव कुर्यान्न
प्रायणं तादृक्तदुभयानि जुहोति प्रायणं च तदुदयनं
च करोति ॥ ४३ ॥ अष्ट्रावमूनि भवन्ति । एवमिमानि
तद्यथा प्रायणं तथोदयनं करोति स्वाहाकारोऽग्नीषां
नवमो भवत्येवमेषां तद्यथा प्रायणं तथोदयनं करोत्या-
हुतिरग्नीषां दशमी भवत्येवमेषां तद्यथा प्रायणं तथोदयनं
करोति सन्ततां तत्राहुतिं जुहोति रेतो वै तत्र यज्ञो
रेतसोऽविच्छेदाय लुवेणेह स्वाहाकारं निरुक्तः हि रेतो
जातं भवति ॥ ४४ ॥ यद्वाकूतात् । समसुस्रोद्धृदो वा

* भा० शी० सू० १८ व. २२ ।

(१) शु० य० स० अ० १८ व० ५८ ।

मनसो वा सम्भृतं चक्षुषो वेत्येतस्माम्ब्रह्मेतत्सर्वस्माद्ग्ये
 कर्म समभवत्तदनु प्पेतं सुकृतासु लोकं व्यत्र ऽऋषयो
 जग्मुः प्रथमजाः पुराणाः ऽद्भुत्यमुनेतदृषीनाह ॥ ४५ ॥
 'एतः सधस्तथम् । परि ते ददामी'ति स्वर्गो वै लोकः
 सधस्तथस्तदेनः स्वर्गाय लोकाय परिददाति 'यमैवहाच्छेव-
 धिं जातवेदाः । अन्वागन्ता यज्ञपतिवो ऽअत्र तः स्म जानीत
 परमे व्योमन्नि'ति यथैव यजुस्तथा वन्दुः ॥ ४६ ॥ 'एतं
 जानार्थं । परमे व्योमन्देवाः सधस्तथा विद् रूपमस्य । यदा
 गच्छात्पथिभिर्देवयानैरिष्टापूर्त्तं कृणवाथाविरस्मा' ऽद्भुति
 यथैव यजुस्तथा वन्दुः रुद्रबुद्धस्वाग्ने, येन ब्रह्सी'ति तयोरुक्तो
 वन्दुः ॥ ४७ ॥ 'प्रस्तरेण परिधिना । स्तुचा ब्रह्मा च बर्हिषा ।
 ऋचेमं व्यजं नो नय स्वर्देवेषु गन्तव' ऽद्भुत्येतैन्नो यजस्य
 रूपैः स्वर्गं लोकं गमयेत्येतत् ॥ ४८ ॥ 'यद्दत्तं व्यत्परा-
 दानम् । यत्पूर्त्तं व्याश्च दक्षिणाः । तदग्निर्वैश्वकर्म्मणः
 स्वर्देवेषु नो दधद्दि'ति यच्चैव सम्प्रति ददो यच्चासम्प्रति
 तन्नोऽयमग्निर्वैश्वकर्म्मणः स्वर्गे लोके दधात्वित्येतत्
 ॥ ४९ ॥ 'यत्र धारा ऽअनपेताः । मधोर्गृत्तस्य च याः ।
 तदग्निर्वैश्वकर्म्मणः स्वर्देवेषु नो दधद्दि'ति यथैव यजु-
 स्तथा वन्दुः ॥ ५० ॥ अष्टौ वैश्वकर्म्मणानि जुहोति ।
 अष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्व्यावानग्निर्व्यावत्यस्य

- (१) शु० य० सं० अ० १८ क० ५८ । (२) शु० य० सं० अ० १८ क० ५९ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १८ क० ५९ । (४) शु० य० सं० अ० १८ क० ६१, ६० ।
 (५) शु० य० सं० अ० १८ क० ६२ । (६) शु० य० सं० अ० १८ क० ६२ ।
 (७) शु० य० सं० अ० १८ क० ६४ । (८) शु० य० सं० अ० १८ क० ६५ ।

मात्रा तावत्तैवैनमेतदुन्नेन स्त्रीणाति ॥ ५१ ॥ वैश्वकर्म्म-
णानि हुत्वा नाम करोति । यदा वै सर्वे कृत्स्नो जातो
भवत्यथ नाम कुर्वन्त्युत्र वा ऽएष सर्वे कृत्स्नो
जातो भवति ॥ ५२ ॥ नाम कृत्वाथैनमुपतिष्ठते । सर्वेण
वा ऽएष ऽएतमात्मना चिनोति स यदेतामद्यात्मनः
परिदां न वदेतात्र हैवास्यैष ऽआत्मानं वृञ्जीताथ यदे-
तामद्यात्मनः परिदां वदते तथो हास्यैष ऽआत्मानं
न वृद्ध्वा 'ये ऽअग्नयः पाञ्चजन्या ऽअस्यां पृथिव्यामधि ।
तेषामसि त्वमुत्तमः प्र नो जीवातवे सुवे'ति ये के
चाग्रयः पञ्चचितिका ऽअस्यां पृथिव्यामधि तेषामसि
त्वः सत्तमः प्रो ऽअस्मान् जीवनाय सुवेत्येतदनुष्टुभा
द्यन्वा ऽअनुष्टुप्त्राणु सर्वाणि च्छन्दाश्चसि सर्वैरेवास्मा ऽएत-
च्छन्दोभिर्निहृत ऽउपस्थायाम्निः समारोह्य निर्मुत्स्योद-
वसानीयया यजते ॥ ५३ ॥ * अथ मैत्रावरुणया पयस्यया
यजते । देवघ्ना वा ऽएष भवति य ऽएतस्कर्म करोति
द्वैवस्वेतन्निमथुनं यन्निमत्रावरुणौ स यदेतयानिष्ठा मानुष्यां
चरेत्प्रत्यवरोहः स यथा द्वैवः सुह्रमानुपः स्यात्तादृक्तदुथ
यदेतया मैत्रावरुणया पयस्यया यजते द्वैवमेवैतन्निमथुन-
मुपेत्येत्तयेष्वा कामं व्यथा प्रतिरूपं चरेत् ॥ ५४ ॥ यद्वै-
तया मैत्रावरुणया पयस्यया यजते । प्रजापतेर्विस्वस्ताद्रेतः
परापतत्तं व्यत्र देवाः समस्कुर्वन्स्तदस्मिन्नेतया मैत्रा-

वरुणया पयस्यया रेतोऽदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतद्दधाति ॥५५॥
 स यद् स प्रजापतिर्व्यस्रद्दसत । अयमेव स योऽयमग्नि-
 इचीयतेऽथ यदस्मात्तद्वेतद् परापतदेपा सा पयस्या
 मैत्रावरुणी भवति प्राणोदानौ वै मित्रावरुणौ प्राणोदाना ऽउ
 वै रेतद् सिकं विकुरुतः पयस्या भवति पयो हि रेतो
 यज्ञो भवति यज्ञो ह्येव यज्ञस्य रेत ऽउपाशु भवत्युपाशु
 हि रेतद् सिच्यतेऽन्ततो भवत्यन्ततो हि रेतो धीयते ॥५६॥
 तस्यै द्वाजिनेन चरन्ति । तस्मिन्दक्षिणां दधाति त्परो
 मिथुनौ दद्यादित्य*भ्याज्ञायैव मध्य ऽडुति ह स्माह
 माहित्यः सूक्त्यु हैपाग्निचित ऽब्राहुतिः सोमाहुतिर्व्या-
 मनिष्टके जुहोति ॥ ५७ ॥ स स्वयमातृणा ऽएवो-
 पदधीत । इमे वै लोकाः स्वयमातृणा ऽइम ऽउ लोका-
 ऽएपोऽग्निश्चितः ॥ ५८ ॥ ऋतुव्या ऽएवोपदधीत ।
 संवत्सरो वा ऽऋतुव्याः संवत्सर ऽएपोऽग्निश्चितः
 ॥ ५९ ॥ विश्वज्ज्योतिष ऽएवोपदधीत । एता वै
 देवता विश्वज्ज्योतिष ऽएता ऽउ देवता ऽएपोऽ-
 ग्निश्चितः ॥ ६० ॥ पुनश्चित्तिमेवोपदधीत । पुनर्यज्ञो
 हैप ऽउत्तरा हैपा देवयज्या पुनर्यज्ञमेवैतदुपधत्त ऽउत्तरा-
 मेव देवयज्यामुप हैनं पुनर्यज्ञो नमतीति न तथा कुर्याद्यो
 वाव चितेऽग्निर्धिधीयते तामेवेष्टकामेष सर्वोऽग्निरभि-
 सम्पद्यते तद्यद्मौ जुहोति तद्देवास्य यथा सर्वस्मिञ्छा-
 ण्डिलेऽग्नौ सञ्चिते पक्षपुच्छवत्याहुतयो हुताः स्युरेवमस्यैता-

ऽआहुतयो हुता भवन्ति ॥ ६१ ॥ सर्वाणि वा ऽएषु
भूतानि । सर्वान्देवान्गवर्भो भवति योऽग्निं विभर्ति स
योऽसंवत्सरभृतं चिनुत ऽएतानि ह स सर्वाणि भूतानि
गवर्भं भूतं निर्हते यो श्वेव मानुषं गवर्भं निर्हन्ति
तन्नेव परिचक्षतेऽथ किं व्य ऽएतं देवो ह्येष नासंवत्सर-
भृतस्यर्त्विजा भवितुर्व्यमिति ह स्माह वात्स्यो
नेदस्य देवरेतस्य निर्हण्यमानस्य मेद्यसानीति ॥ ६२ ॥
पुण्यमास्यमन्तमं चिन्वीतेत्याहुः । पुण्यमास्या वा ऽअन्तमा
गवर्भा जाता जीवन्तीति स यद्यसंवत्सरभृते महदुक्थः
शःसेदृगशीतीः शःसेदुसर्वं वै तद्यदसंवत्सरभृतोऽसर्वं
तद्यदृगशीतयो विकृष्टं त्वेनः स भूयो विकर्षेद्यदि चैव
संवत्सरभृतः स्याद्यदि चासंवत्सरभृतः सर्वमेव महदुक्थः
शःसेत् ॥ ६३ ॥ अथ ह शाण्डिल्यायनः प्राच्यां
जगाम । तः ह दैयाम्पातिरुवाच शाण्डिल्यायन कथ-
मग्निश्चेतुर्व्यो ग्लायामोऽह संवत्सरभृतायाग्निमु चिकी-
षामह ऽहुति ॥ ६४ ॥ स होवाच । * कामन्वा ऽएनः
स चिन्वीत येन पुरा संवत्सरं भृतः स्यात्तु ह्येव तं
भृतः सन्तश्चिनुत ऽहुति ॥ ६५ ॥ कामन्वेवैनः स
चिन्वीत । यः संवत्सरमभिषिष्यन्स्यादेव वा ऽएनं
प्रत्यक्षमुन्नेन विभर्त्येताभिराहुतिभिः ॥ ६६ ॥ कामन्वे-
वैनः स चिन्वीत । यः संवत्सरमग्निहोत्रं जुहुया-
द्विभर्ति वा ऽएनमेव योऽग्निहोत्रं जुहोति ॥ ६७ ॥

* 'कामं न्वा' इति 'ग-ज' पुस्तकयो ।

कामन्वेवैनः स चिन्वीत । यः संवत्सरं जातः स्या-
त्प्राणो वा ऽअग्निस्तमेतद्विभर्त्यथ ह वै रेतः सिक्तं
प्राणोऽन्ववरोहति तद्विन्दते तद्यजातं-जातं विन्दते
तस्माज्जातवेदास्तस्मादुप्येवंद्विरकामः सद्योभृतं चि-
न्वीत यद्गु ह वा ऽएवंद्विस्त्पिवति वा पाययति वा
तदेवास्य यथा सर्वास्मिञ्छाण्डिलेऽग्नौ सञ्चिते पक्ष-
पुच्छवत्याहुतयो हुताः स्युरेवमस्यैता ऽआहुतयो हुता
भवन्ति ॥ ६८ ॥ (A)

पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

—*—

[चित्युपस्थानम्]

इन्द्र ऽएत्ससञ्चमपश्यत् । न्यूनस्याप्त्या ऽअति-
रिक्तस्थानतिरिक्त्यै ऋषृद्धस्य समृद्ध्या ऽअथ ह वा ऽईदश्व-
रोऽग्निं चित्वा किञ्चिद्दौरितमापत्तोर्धि वा हलितोर्यद्वा यदा
ह वा ऽएतच्छ्यापण्णः सायकायनः शुश्रावाथ हैतत्कर्मो-
पदधर्ष ॥ १ ॥ सैषा अयस्य समृद्धिः । अग्नेः समृद्धिर्व्योऽ-
ग्निं चिनुते तस्य समृद्धिर्व्योऽग्निं चिनोति तस्य समृद्धिः
॥ २ ॥ * तद्यदेतेनोपतिष्ठते । यदेवास्यान्न विद्वान्वा-
विद्वान्वाति वा रेचयति न वाभ्यापयति तदेवास्यैतेन

(A) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० सू० ११. ७ १, कठ०
१८ १४, १५ १८, कपिष्ठ० २९ ३, ४ मे० सू० ११ १२ ३, तै० सू० ७. १२, १३।
* का० श्रौ० सू० १७ ७ १, २।

सर्वमाप्तं भवति यदस्य किञ्चानाप्तं य ऽउ तस्यामनुष्टु-
 ब्यृचि कामोऽत्रैव तमाप्नोत्यथो ऽएतस्मादेवैतत्कर्मणो
 रक्षांति नाप्रा ऽअपहन्ति नो हैनमनुव्याहारिण
 स्तृण्वते तस्मादुप्येवंद्वित्कामं परस्मा ऽअग्निं चिनुया-
 दीश्वरो ह श्रेयान्भवितोः ॥ ३ ॥ 'द्वार्त्रहर्त्याय शवसे ।
 सहदानुं पुरुहूत' क्षियन्तमि'ति द्वार्त्रघ्नीव्यां प्रथमा-
 ब्यामुपतिष्ठत ऽएतद्वै देवा वृत्रं पाप्मानं हत्वापह-
 तपाप्मान ऽएतत्कर्माकुर्वत तथैवैतद्यजमानो वृत्रं
 पाप्मानं हत्वापहतपाप्मैतत्कर्म कुरुते ॥ ४ ॥ 'वि न-
 ऽइन्द्रे सुधो जहि । मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठा'
 ऽइति वैमृधीव्यां द्वितीयाव्यामेतद्वै देवा सुधः
 पाप्मानं हत्वापहतपाप्मान ऽएतत्कर्माकुर्वत तथैवैतद्य-
 जमानो सुधः पाप्मानं हत्वापहतपाप्मैतत्कर्म कुरुते
 ॥ ५ ॥ 'वैश्वानरो न ऽजतये । पृष्टो दिवि पृष्टो-
 ऽअग्निः पृथिव्यामि'ति वैश्वानरीव्यां तृतीया-
 व्यामेतद्वै देवा वैश्वानरेण पाप्मानं दग्वापहत-
 पाप्मान ऽएतत्कर्माकुर्वत तथैवैतद्यजमानो वैश्वानरेण
 पाप्मानं दग्वापहतपाप्मैतत्कर्म कुरुते ॥ ६ ॥ 'अश्व्याम
 तं कामसमे तवोती'ति । एकया कामवत्यैतद्वै देवाः पडुचेन
 पाप्मानमपहत्यैकया कामवत्यैकधान्ततः सर्वान्कामाना-

(१) सु० य० स० अ० १८ क० ६८, ६९ । (२) सु० य० स० अ० १८
 क० ७० । (३) सु० य० स० अ० १८ क० ७२, ७३ । (४) सु० य० स० अ० १८
 क० ७४ ।

स्मन्नकुर्वत तथैवैतद्यजमानः षडृचेन पाप्मानमपहस्यै-
 कया कामवस्यैकधान्ततः सर्वाङ्कामानास्मन्कुरुते ॥ ७ ॥
 सप्तर्चं भवति । सप्तचित्तिकोऽग्निः सप्तर्चवः सप्त
 दिशः सप्त देवलोकाः सप्त स्तोमाः सप्त पृष्ठानि
 सप्त च्छन्दाश्चसि सप्त ग्राम्भ्याः पशवः सुतारण्याः
 सप्त शीर्षन्प्राणा यत्किञ्च सप्तविधमधिदेवतमज्यात्मं
 तदेनेन सर्वमाप्नोति ताः ऽअनुष्टुभमभिसम्पद्यन्ते वाग्वा-
 ऽअनुष्टुब्वाचैवास्य तदाप्नोति यदस्य किञ्चानाप्तम् ॥ ८ ॥
 अष्टर्चैर्नोपतिष्ठेत्स्यु हैक ऽआहुः । वयं ते ऽअद्य ररिमा
 हि काममिति द्वितीयया कामवत्या सप्तपूर्वास्तदष्टा-
 वष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्भ्यावानग्निर्भ्यावत्यस्य मात्रा
 तावतैवास्य तदाप्नोति यदस्य किञ्चानाप्तमथो ऽएवः
 समं देवते भजेते ऽइति न तथा कुर्यादेता वावु सप्ता-
 ष्टावनुष्टुभो भवन्ति स थोऽष्टर्चैः कामोऽत्रैव तमाप्नोति
 ॥ ९ ॥ ऐन्द्राग्नीभिरुपतिष्ठते । ऐन्द्राग्णोऽग्निर्भ्यावानग्नि-
 र्भ्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्य तदाप्नोति यदस्य किञ्चा-
 नाप्तमिन्द्राग्नी वै सर्वे देवाः सर्वदेवत्योऽग्निर्भ्यावानग्नि-
 र्भ्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्य तदाप्नोति यदस्य किञ्चा-
 नाप्तम् ॥१०॥ तद्धैके । कर्मणः कर्मण ऽएवैतां प्रतिपदं
 कुर्वतेऽपहतपाप्मान ऽएतत्कर्म करवामहा ऽइति पुरीषवतीं
 चित्तिं कृत्रोपतिष्ठेत्स्यु हैक ऽआहुस्तत्र हि सा सर्वा
 कृत्स्ना भवतीति स यथा कामयेत तथा कुर्यादिति नु
 चयनस्याथातोऽचयनस्य ॥ ११ ॥ त्रयो ह वै समुद्वाः ।

अग्निर्यजुषां महाव्रतः साम्नां महदुक्थमृचाथं स य-
 ऽएतानि परस्मै करोत्येतान्ह स समुद्वाञ्छोपयते ताञ्छु-
 प्यतोऽन्वस्य छन्दाथंसि शुष्यन्ति छन्दाथंस्यनुलोको
 लोकमन्वात्मात्मानमनु प्रजा पशवः स ह इश्वर-इश्व ऽएव
 पापीयाद्भवति य ऽएतानि परस्मै करोति ॥ १२ ॥
 अथ य ऽएतान्यकृत्वा । परस्मा ऽअपि सर्वैरन्वैर्व्य-
 ङ्क्तुभिर्व्याजयेदेतेभ्यो हैवास्य समुद्देव्यश्छन्दाथंसि
 पुनराप्यायन्ते छन्दाथंस्यनु लोको लोकमन्वात्मात्मान-
 मनु प्रजा पशवः स ह इश्वर-इश्व ऽएव इश्रेयान्भवति
 य ऽएतानि परस्मै न करोत्यथैप ह वा ऽअस्य देवोऽ-
 मृत ऽआत्मा स य ऽएतानि परस्मै करोत्येतद् ह स
 देवमात्मानं परस्मै प्रयच्छत्यथ शुष्क ऽएव स्थाणुः
 परिशिष्यते ॥ १३ ॥ तद्धैके । कृत्वा कुर्वते वा प्रति वा
 कारयन्त ऽएषा प्रायश्चित्तिरिति न तथा कुर्याद्यथा
 शुष्कथं स्थाणुमुदकेनाभिपिञ्चेत्तादृक्तत्पूयेद्वा वै स द्वि-
 वा म्रित्येन्नैतस्य प्रायश्चित्तिरस्तीत्येव विद्यात् ॥ १४ ॥
 अथ ह 'स्माह शाण्डिल्यः । तुरो ह कावपेयः कारोत्यां
 देवेभ्योऽग्निं चिकाय तद् ह देवाः पप्रच्छुर्मुने यदलोक्या-
 मग्निचित्यामाहुरथ कस्मादचैपीरिति ॥ १५ ॥ स
 होवाच । किं नु लोक्यं किमलोक्यमात्मा वै यज्ञस्य
 यजमानोऽङ्गान्पृत्विजो यत्र वा ऽआत्मा तद्गङ्गानि
 यत्रो ऽङ्गानि तदात्मा यदि वा ऽऋत्विजोऽलोका
 भवन्त्यलोक ऽउ तर्हि यजमान ऽउ भवे हि समानलोका

भवन्ति दक्षिणासु त्वेव न संबदित्त्व्यः संवादेनैव
स्विजो ऽलोका ऽहुति ॥ १६ ॥ (B)

पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे चतुर्थः प्रपाठकः ॥४॥ कण्डिकासंख्या ॥१०७॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

† सञ्चितीनाम नवमं कण्ड समाप्तम् ॥ ९ ॥

(B) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अथवाऽप्युपलभ्यन्ते यथा-का० श० ११ ५, २, स०
स० ११ १३ ११ ।

† अस्मिन् वाग्दे कण्डिकासंख्या ॥ ४०२ ॥

अथाऽग्निरहस्यं *नाम दशमं काण्डम्

अस्मिन्काण्डे प्रतिपाद्या विषयाः— चितिसम्पत्तयः, चयनस्य सर्वयज्ञात्मना स्तुतिः, चित्यस्य पक्षपुच्छविचारः, सप्तविधाद्येकशतविधाभेवेदिमानादि, चयनकालादेर्विचारः, चित्याग्नेश्छन्दोभिः सहानयवसम्पत्तिः, सवत्सरादिगुहूर्तपर्यन्तं चयनसम्पत्तिः, यजुष्मतीलोकम्पृणानां सद्ख्या, उपनिषद्द्रोणान्ग्युपासना, मनःसृष्टिविषयकविचारादि, अग्नेः सर्वतोमुखत्वम्, सम्प्रदायप्रवर्तकपरिवशरूप्यनं, चेति ।

[चित्याग्नेः सम्बत्सररूपत्वम्, तस्य प्राजापत्यात्मना स्तुतिः, स्तोत्रशस्त्रस्तुतिश्च]

ॐ ॥ अग्निरेष पुरस्ताच्चीयते । संबत्सर ऽउपरि-
 ष्टान्महदुक्थः शस्यते प्रजापतोर्विस्रस्तस्याग्रह रसोऽग-
 च्छत् ॥ १ ॥ स यद् स प्रजापतिर्व्यस्रहसत । संबत्सरह
 सोऽथ यान्न्यस्य तानि पूर्वाणि व्यस्रहसन्ताहोरात्राणि
 तानि ॥ २ ॥ स यद् स संबत्सरह प्रजापतिर्व्यस्रहसत ।
 अयमेव स योऽयमग्निश्चीयतेऽथ यान्न्यस्य तान्न्यहोरा-
 त्राणि पूर्वाणि व्यस्रहसन्तेष्टका ऽएव तास्तद्यदेता-

* षष्ठादि-काण्डचतुष्टयेन प्रतिपादितकर्मणो भावनोपयोगितया अनुष्ठानाग्नौपयुक्त-
 कर्मप्रतिपादकतया च सर्वशेषात्वादस्य काण्डस्याऽग्निरहस्यमिति सङ्गः । रहसि भव रहस्यम्,
 अग्निविषय रहस्यज्ञानमित्यर्थः । तत्र अग्निशब्देन आहवनीयाधिकरणं यज्ञपुरषाद्येकशत-
 पुरुषपरिमितं चित्तक्षेत्रमभिधीयते 'इष्टकाभिरग्निं विनोतीति श्रुते तथाऽग्निमारोहति अग्निं
 प्रोक्षतीति च आरोहणप्रोक्षणे स्थलस्थैवोच्येते तस्य चित्याग्नेरुपरि निर्धीयमान आहवनीयोऽग्नि-
 स्तत्कर्म च अग्निशब्देनोच्यते । तद्विषयं पूर्वमनुक्तमग्निमानादिकं तद्रहस्यं च ध्यानभागोऽस्मिन्
 काण्डे वक्ष्यत इति अग्निरहस्यमिति नामधेयं युक्तम् । (सा० भा०)

ऽउपदुधाति यान्न्येवास्य तान्न्यहोरात्राणि पूर्वाणि ऋयस्रः-
 सन्त तान्न्यस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तदेतदुत्रैव यजुश्चित-
 मन्नासम् ॥ ३ ॥ अथ योऽस्य सोऽग्रः रसोऽगच्छत् ।
 महत्तदुक्थं तमस्य तः रसमृक्सामावभ्यामनु घन्ति तद्यत्त्र-
 यजुः पुरस्तादेत्यभिनेतैव तदेति यथादो मेऽमुत्रैकं
 तद्वाहरिष्यामीत्येवं तद्यजुः पुरस्तादेति तः संवत्सरऽआप्सु-
 घन्ति ॥ ४ ॥ तमद्भ्युर्ग्रहेण गृह्णाति । यद् गृह्णाति तस्माद्
 ग्रहस्तस्मिन्नुद्गाता महाव्रतेन रसन्दधाति सर्वाणि हैतानि
 सामानि यन्महाव्रतं तदस्मिन्सर्वैः सामभी रसन्दधाति
 तस्मिन्होता महतोक्थेन रसन्दधाति सर्वा हैता ऽऋचो
 यन्महदुक्थं तदस्मिन्सर्वाभिरर्गभी रसन्दधाति ॥ ५ ॥
 ते यद्वा स्तुवते यदानुशंसति । अथास्मिन्नेतं वृषदकृते
 जुहोति तदेनमेव रसोऽप्येति न वै महाव्रतमिदः स्तुतः
 शेत ऽइति पश्यन्ति नो महदिदमुक्थमित्यग्निमेव पश्य-
 न्यात्मा ह्यग्निस्तदेनमेते ऽउभे रसो भूत्वापीत ऽऋक्च
 साम च तदुभे ऽऋक्सामे यजुरपीतः ॥ ६ ॥ सऽप्य
 मिथुनोऽग्निः । प्रथमा च चित्तिर्द्वितीया च तृतीया च
 चतुर्थी चाथ पञ्चम्यै चित्तेर्ब्यश्चित्तेऽग्निर्विधीयते
 तन्मिथुनं मिथुनऽऽ ऽपवायमात्सा ॥ ७ ॥ अङ्गुष्ठा-
 ऽइति पुमांशः । अङ्गुलय ऽइति स्त्रियाः कर्णाविति
 पुमांशसौ भुजाविति स्त्रिया ऽओष्ठाविति पुमांशसौ
 नासिके ऽइति स्त्रियौ दुन्ता ऽइति पुमांशसो जिह्वेति
 स्त्री सर्व ऽप्य मिथुनः सोऽनेन मिथुनेनात्मनैतं मिथुन-

सग्निमप्येति ॥ ८ ॥ एपाद्यापीतिः । अप्यद्वैवस्मिथुन-
 ऽइत्थः ह त्वेवापि मिथुनो द्वागोवेयं योऽयमग्निश्चिञ्चतो
 वाचा हि चीयतेऽथ यश्चिञ्चतेऽग्निर्त्रिधीयते स प्राणः
 प्राणो वै वाचो वृषा प्राणो मिथुनं द्वाग्भेवायमारमाथ
 य ऽआत्समप्राणस्तन्मिथुनः सोऽनेन मिथुनेनारत्सनेत-
 स्मिथुनमग्निमप्येति ॥ ९ ॥ एपो ऽअद्यापीतिः । न ह वा
 ऽअस्यापुत्रतायै का च न शङ्का भवति य ऽएवमेतौ
 मिथुनवारत्मानश्चाग्निश्च वेदान्तः ह त्वेवायमारमा-
 दुक्षिणाँ वनुते यो न ऽआत्मेति ह्यप्यवृषिणाब्भ्युक्तम्
 ॥ १० ॥ तदिदमन्नञ्जग्धन्वेधा भवति । यदस्यामृतमृद्धं
 तन्नाभेरुद्धं प्राणैरुच्चरति तद्द्वायुमप्येत्यथ यन्मर्त्य-
 म्पराक् तन्नाभिसंत्येति तद्द्वयम्भूत्वेमामप्येति मूत्रश्च
 पुरीषश्च तद्यदिमामप्येति योऽयमग्निश्चिञ्चतस्तन्तदुप्ये-
 त्यथ यद्द्वायुमप्येति यश्चिञ्चतेऽग्निर्त्रिधीयते तन्तदुप्येत्येपो
 ऽएवाद्यापीतिः ॥ ११ ॥ (A)

प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[चित्तिसम्पत्तयः]

प्रजापतिरिमँह्लोकानैप्सत् । स ऽएतं वयोविध-
 मारमानमपश्यदग्निन्तं वयधत् तेनेमँह्लोकमाप्नोत्स
 दिद्वतीयं वयोविधमारमानमपश्यन्महाद्वतन्तद्वयधत् ते-

नान्तरिक्षमाप्नोत्स तृतीयं वृयोविधमात्मानमपश्यन्मह-
 दुक्कथं तद्व्यधत्त तेन दिवमाप्नोत् ॥ १ ॥ अयं वाव लोक
 ऽएषोऽग्निश्चितः । अन्तरिक्षम्महाव्रतं द्यौर्महदुक्कथं
 तस्मादेतानि सर्वाणि सहोपेयादग्निम्महाव्रतम्महदुक्कथं
 सह हीमे लोका ऽअस्तज्यन्त तद्यदग्निः प्रथमश्चीयतेऽ-
 यथ ह्येषाँल्लोकानाम्प्रथमोऽस्तज्यतेत्यधिदेवतम् ॥ २ ॥
 अथाद्ध्यारमम् । मन ऽएवाग्निः प्राणो महाव्रतं वाङ्ङ-
 महदुक्कथन्तस्मादेतानि सर्वाणि सहोपेयात्सह हि मनः
 प्राणो वाक्तद्यदग्निः प्रथमश्चीयते मनो हि प्रथम-
 म्प्राणानाम् ॥ ३ ॥ आत्मैवाग्निः । प्राणो महाव्रतं वाङ्-
 महदुक्कथन्तस्मादेतानि सर्वाणि सहोपेयात्सह ह्यात्मा
 प्राणो वाक्तद्यदग्निः प्रथमश्चीयत ऽआत्मा हि प्रथमः
 सम्भवतः सम्भवति ॥ ४ ॥ शिर ऽएवाग्निः । प्राणो
 महाव्रतमात्मा महदुक्कथन्तस्मादेतानि सर्वाणि सहो-
 पेयात्सह हि शिरः प्राण ऽआत्मा तद्यदग्निः प्रथम-
 श्चीयते शिरो हि प्रथमज्ञायमानस्य जायते तस्मा-
 द्यत्रैतानि सर्वाणि सह क्रियन्ते महद्देवोक्कथमातमां
 ख्यायत ऽआत्मा हि महदुक्कथम् ॥ ५ ॥ तदाहुः । यदे-
 तानि सर्वाणि सह दुरुपापानि कैतेषामुपाप्तिरिति
 ज्ज्योतिष्टोम ऽएवाग्निष्टोमे ज्ज्योतिष्टोमेनैवाग्निष्टोमेन
 यजेत ॥ ६ ॥ तस्य वा ऽएतस्य ज्ज्योतिष्टोमस्याग्नि-
 ष्टोमस्य । त्रिवृद्धिष्पवमानं तद् व्रतस्य शिरः पञ्च-
 दशसप्तदशा ऽउत्तरो पवमानो तौ पक्षौ पञ्चदशः होतु-

राज्येऽसप्तदशं पृष्टमेकविंशं व्यज्ञायज्ञियं तत्पुच्छम्
 ॥ ७ ॥ तयोर्वा ऽएतयोः । पञ्चदशसप्तदशयोर्द्वात्रिंश-
 शस्तो द्वियास्ततो याः पञ्चविंशतिः स पञ्चविंश-
 ऽआत्माथ याः सप्ततियन्ति ताः परिमादः पशवो हैताः
 पशवः परिमाद ऽएतावद्द्वै महाव्रतन्तदेतदुत्रैव महाव्रतमा-
 भ्नोति ॥ ८ ॥ अथ होता सप्त छन्दाथंसि शशसति ।
 चतुरुत्तराण्येकञ्चानि विराड्ष्टमानि तेषां तिस्रश्चाशीतयो-
 ऽक्षराणि पञ्च चत्वारिंशच्च ततो या ऽअशीतयः सैवा-
 शीतीनामाप्तिरशीतिभिर्हि महदुक्थमाख्यायतेऽथ यानि
 पञ्चचत्वारिंशत्ततो यानि पञ्चविंशतिः स पञ्चविंश-
 ऽआत्मा युत्र वा ऽआत्मा तदेव शिरस्तत्पक्षपुच्छा-
 इयथ यानि विंशतिस्तदावपनमेतावद्द्वै महदुक्थन्तदेत-
 दुत्रैव महदुक्थमाभ्नोति तानि वा ऽएतानि सर्वाणि
 ज्योतिष्टोम ऽपुवाग्निष्टोम ऽआप्यन्ते तस्माद् ज्योति-
 ष्टोमेनैवाग्निष्टोमेन यजेत ॥ ९ ॥ (B)

प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[प्रजापतेर्मर्त्यामृतादि कृत्स्नशरीरसम्पादकत्वेन स्तुतिः]

प्रजापतिः प्रजा ऽअसृजत । स ऽऊर्ध्वेऽवभ्य ऽएव
 प्राणेऽवभ्यो देवानसृजत येऽवाञ्च प्राणास्तेऽवभ्यो मर्त्याः
 प्रजा ऽअथोर्ध्वेऽवभ्य मृत्युमप्रजावभ्योऽन्तरमसृजत ॥ १ ॥

तस्य ह प्रजापतेः । अद्यमेव मर्त्यामासीदद्धममृतन्तद्यदस्य
 मर्त्यामासीत्तेन मृत्योरविभेत्स विवभ्यदिमाम्प्राविशद्
 द्वयम्भूत्वा मृचापश्च ॥ २ ॥ स मृत्युर्देवानब्रवीत् । क्व नु
 सोऽमृतो नोऽसृष्टेति त्वद्विवभ्यदिमाम्प्राविक्षदिति सोऽब्र-
 तीत्तं वाऽअन्विच्छाम तदः सम्भराम न वाऽअहं तदः हिद-
 सिष्ण्यामीति तन्देवाऽअस्याऽअधि समभरद्यदस्याप्स्वा-
 सीत्ताऽअपः समभरन्नथ यदस्यान्ताममृदं तदुभयदः
 सम्भृत्य मृदञ्चापश्चेष्टकामकुर्वस्तस्मादेतदुभयमिष्टका
 भवति मृचापश्च ॥ ३ ॥ तदेता वाऽअस्य ताः । पञ्च
 मर्त्यास्तन्वऽआसँह्योम त्वद्द्विमाथसमस्थि मज्जाथैता
 ऽअमृता मनो वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रम् ॥ ४ ॥ स यः
 स प्रजापतिः । अद्यमेव स योऽयमग्निश्चीयतेऽथ या
 ऽअस्य ताः पञ्च मर्त्यास्तन्वऽआसन्नेतास्ताः पुरीप-
 चितयोऽथ याऽअमृता ऽएतास्ताऽइष्टकाचितयः ॥ ५ ॥ ते
 देवाऽअब्रुवन् । अमृतमिमं करवामेति तस्यैतावभ्याममृतावभ्या-
 न्तनुवभ्यामेताममृत्यान्तनुम्परिगृह्यामृतामकुर्वन्निष्टकाचिति-
 वभ्याम्पुरीपचितिन्तथा द्वितीयान्तथा तृतीयान्तथा चतुर्थीम्
 ॥६॥ अथ पञ्चमीञ्चितिमुपधाय । पुरीपन्निवपति तत्र विकर्णी-
 च स्वयमातृणाञ्चोपदधाति हिरण्यशकलैः प्रोक्षत्यग्नि-
 मवभ्यादधाति सा सप्तमी चितिस्तदमृतमेवमस्यैतावभ्याम-
 मृतावभ्यान्तनुवभ्यामेताममृत्यान्तनुम्परिगृह्यामृतामकुर्वन्निष्ट-
 काचितिवभ्याम्पुरीपचितिं ततो वै प्रजापतिरमृतोऽभवत्तथैवै-
 तद्यजमान ऽएतममृतमारमानङ्कृत्वा सोऽमृतो भवति ॥७॥

ते वै देवास्तन्नाविदुः । यद्येनः सर्वं वाकुर्वन्न वा सर्वं
 व्यद्यति वा रेचयन्न वाब्भ्यापयँस्तु ऽएतामृचमपश्यन्धा-
 मच्छदग्निरिन्द्रो ब्रह्मा देवो बृहस्पतिः सचेतसो विश्वे-
 देवा यज्ञमप्रावन्तु नः शुभ' ऽइति ॥ ८ ॥ तस्या
 ऽस्त्येवाग्नेयम् । अस्त्यैन्द्रमस्ति वैश्वदेवन्तद्यदस्या
 ऽआग्नेयं व्यदेवैतस्याग्नेराग्नेयन्तदस्य तेन समस्कुर्वन्त्यदैन्द्रं
 तदैन्द्रेण यद्वैश्वदेवन्तद्वैश्वदेवेन तमब्रैव सर्वङ्कृत्स्नः
 समस्कुर्वन् ॥ ९ ॥ * तद्यदेतयोपतिष्ठते । यदेवास्यान्न
 विद्वान्वाविद्वान्वाति वा रेचयति न वाब्भ्यापयति
 तदेवास्यैतया सर्वमाप्नोति यदस्य किञ्चानापसमनुष्टुब्धा-
 मच्छन्नवति वाग्वा ऽअनुष्टुब्वाग्धामच्छन्नाचैवास्य तदा-
 प्नोति यदस्य किञ्चानापसपुरीषवतीञ्चितिङ्कृत्वोपतिष्ठे-
 तेत्यु हैक ऽआहुस्तत्र हि सा सर्वा कृत्स्ना भवतीति
 ॥ १० ॥ तदु वा ऽआहुः । यविष्ठवत्यैवोपतिष्ठेतैतद्वास्य
 प्रियन्धाम यद्यविष्ठ ऽइति तद्यदस्य प्रियन्धाम तेनास्य
 तदाप्नोति यदस्य किञ्चानापसमाग्नेय्याग्निर्कर्म हि
 गायत्र्या गायत्रोऽग्निर्ग्यावानग्निर्ग्यावत्यस्य मात्रा तावतै-
 वास्य तदाप्नोति यदस्य किञ्चानापसमनिरुक्तया सर्वं
 वा ऽअनिरुक्तः सर्वैणैवास्य तदाप्नोति यदस्य किञ्चा-
 नापसं 'स्वं व्यविष्ठे दाशुप' ऽइति तस्योक्तो वन्धुः

(१) शु० य० सं० ७० १८ क० ७६ ।

* "पृथक् च स्वं यविष्ठेति शिष्योपस्थानम्" (का० श्रौ० सू० १७. १. १) ।

(२) शु० य० सं० ७० १८ क० ७७ ।

पुरीषवतीञ्चितिङ्कुरुवोपतिण्हेत तत्र हि सा सर्वा कृत्स्ना
भवति ॥ ११ ॥ (C)

प्रथमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[प्रजापतेर्गणधर्मकस्थूलशरीरगतमजादिरूपत्वेन हिरण्यरूपत्वेन
देवानामन्नरूपत्वेन च स्तुतिः, पक्षिभक्षणवर्जनं व्रतञ्च]

उभयदः हैतदग्रे प्रजापतिरास । मर्त्यञ्चैवामृतञ्च
तस्य प्राणा ऽएवामृता ऽआसुः शरीरममर्त्यः स ऽएतेन
कर्मणैतयावृतैकधाज्रममृतमात्मानसकुरुत तथैवैतद्यज-
मान ऽउभयमेव भवति मर्त्यञ्चैवामृतञ्च तस्य प्राणा
ऽएवामृता भवन्ति शरीरममर्त्यः स ऽएतेन कर्मणैतया
वृतैकधाज्रममृतमात्मानङ्कुरुते ॥ १ ॥ स प्रथमाञ्चिति-
ञ्चिनोति । सा हास्यैषा प्राण ऽएव तद्द्वै तदमृतममृतः
हि प्राणः सैवामृतचित्तिरथ पुरीषन्निवपति तद्वास्यै-
तन्नमज्जैव तद्द्वै तन्नमर्त्यममर्त्यो हि मजा तदेतस्मिन्नमृते
प्रतिष्ठापयति तेनास्यैतदमृतम्भवति ॥ २ ॥ द्वितीया-
ञ्चितिञ्चिनोति । सा हास्यैषापान ऽएव तद्द्वै तदमृत-
ममृतं ह्यपानः सैवामृतचित्तिस्तदेतन्नमर्त्यमुभयतोऽमृतेन
परिगृह्णाति तेनास्यैतदमृतम्भवत्यथ पुरीषन्निवपति तद्वा-
स्यैतदुस्थेव तद्द्वै तन्नमर्त्यममर्त्यं ह्यस्थि तदेतस्मिन्न-
मृते प्रतिष्ठापयति तेनास्यैतदमृतम्भवति ॥ ३ ॥ तृतीया-
ञ्चितिञ्चिनोति । सा हास्यैषा व्व्यान ऽएव तद्द्वै

(C) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० १२. १. १;
शे० श० ११. ११. ११; तै० श० १. ५. ११, १, ५० श० १८. १ ।

तदमृतममृतः हि व्यानः सैषामृतचितिस्तदेतन्म-
 र्त्यमुभयतोऽमृतेन परिगृह्णाति तेनास्यैतदमृतम्भवत्यथ पुरीष-
 न्निवपति तद्वास्यैतस्त्रावैव तद्द्वै तन्मर्त्यम्मर्त्यः हि
 स्त्राव तदेतस्मिन्नमृते प्रतिष्ठापयति तेनास्यैतदमृत-
 म्भवति ॥ ४ ॥ चतुर्थीञ्चितिञ्चिनोति । सा हास्यैपो-
 दान एव तद्द्वै तदमृतममृतं ह्युदानः सैषामृतचिति-
 स्तदेतन्मर्त्यमुभयतोऽमृतेन परिगृह्णाति तेनास्यैतदमृत-
 म्भवत्यथ पुरीषन्निवपति तद्वास्यैतन्माथंसमेव तद्द्वै
 तन्मर्त्यम्मर्त्यः हि माथंसं तदेतस्मिन्नमृते प्रतिष्ठाप-
 यति तेनास्यैतदमृतम्भवति ॥ ५ ॥ पञ्चमीञ्चिति-
 ङ्चिनोति । सा हास्यैपा समान एव तद्द्वै तदमृतममृतः
 हि समानः सैषामृतचितिस्तदेतन्मर्त्यमुभयतोऽमृतेन
 परिगृह्णाति तेनास्यैतदमृतम्भवत्यथ पुरीषन्निवपति
 तद्वास्यैतन्मेद एव तद्द्वै तन्मर्त्यम्मर्त्यः हि मेदस्तदे-
 तस्मिन्नमृते प्रतिष्ठापयति तेनास्यैतदमृतम्भवति ॥ ६ ॥
 षष्ठीञ्चितिञ्चिनोति । सा हास्यैपा द्वागेव तद्द्वै तदमृतम-
 मृतः हि द्वाक्ससैषामृतचितिस्तदेतन्मर्त्यमुभयतोऽमृतेन
 परिगृह्णाति तेनास्यैतदमृतम्भवत्यथ पुरीषन्निवपति तद्वा-
 स्यैतदुस्रगेव त्वगेव तद्द्वै तन्मर्त्यम्मर्त्यं ह्यस्रङ्मर्त्या
 त्वक्कदेतस्मिन्नमृते प्रतिष्ठापयति तेनास्यैतदमृतम्भवति
 ॥ ७ ॥ ता वा एताः । पण्डिकाचित्यः पद् पुरीष-
 चित्यस्तद् द्वादश द्वादश मासाः सँवत्सरः सँवत्सरो-
 ऽग्निर्ष्यावानग्निर्ष्यावत्यस्य मासा तावत्तैव तत्प्रजापतिरेक-

धाज्रममृतमास्मानमकुरुत तथैवैतद्यजमान ऽएकधाज्र-
 ममृतमास्मानङ्कुरुते ॥ ८ ॥ अथ विकर्णीश्च स्वयमातृणा-
 उचोपधाय । हिरण्यशकलैः प्रोक्षत्यग्निमबभ्यादधाति रूप-
 मेव तत्प्रजापतिर्हिरण्यमयमन्तत ऽआत्मनोऽकुरुत तद्य-
 दन्ततस्तस्मादिदमन्त्यमात्मनो रूपन्तस्मादाहुर्हिरण्यमयः
 प्रजापतिरिति तथैवैतद्यजमानो रूपमेव हिरण्यमयमन्तत
 ऽआत्मनः कुरुते तद्यदन्ततस्तस्मादिदमन्त्यमात्मनो रूपं
 तस्माद्ये चैतद्विदुष्ये च न हिरण्यमयोऽग्निच्चिदमुष्मिँल्लोके
 सम्भवतीत्येवाहुः ॥ ९ ॥ तद्वैतच्छाण्डिल्यश्च साप्तरथ-
 वाहणिश्च । आचार्यान्तेवासिनो व्यूदाते रूपमेवास्यैत-
 दिति ह स्माह शाण्डिल्यो लोमानीति साप्तरथवाहणिः
 ॥ १० ॥ स होवाच शाण्डिल्यः । रूपं वाव लोमवद्रूप-
 मलोमकः रूपमेवास्यैतदिति तद्वै तत्तथा यथा तच्छा-
 ण्डिल्य ऽउवाच सञ्चितेऽग्निः प्रणीयते प्रणीतादूर्ध्वः
 समिध ऽआहुतय ऽडुति हूयन्ते ॥ ११ ॥ प्राणेन वै देवा
 ऽअन्नमदन्ति । अग्निरु देवानाम्प्राणस्तस्मात्प्राग्देवेभ्यो
 जुह्वति प्राणेन हि देवा ऽअन्नमदन्त्यपानेन मनुष्या
 ऽअन्नमदन्ति तस्मात्प्रत्यङ्ङ्मनुष्येष्वन्नन्धीयतेऽपानेन
 हि मनुष्या ऽअन्नमदन्ति ॥ १२ ॥ तदाहुः । न
 वयसोऽग्निच्चिदश्रीयाद्दयो वा ऽएष रूपम्भवति योऽग्नि-
 च्चिनुत ऽईश्वर ऽआर्त्तिमात्तोस्तस्मात्त्र वयसोऽग्निच्चिद-
 श्नीयादिति तद्वै काममेवैवंधिदश्रीयादग्नेर्वा ऽएष रूप-
 मभवति योऽग्निच्चिनुते सर्वं वा ऽइदमग्नेरन्नः सर्वं न

ऽइदमग्निमित्येवैवद्विद्विद्यादिति ॥ १३ ॥ तदाहुः । कि-
न्तुदग्नीं क्रियते येन यजमानः पुनर्मृत्युसपञ्चयतीत्यग्निर्वा
ऽएष देवता भवति योऽग्निश्चिनुतेऽमृतमु वा ऽअग्निः
श्रीर्देवाः श्रियङ्गच्छति यशो देवा यशो ह भवति य
ऽएवैवेद ॥ १४ ॥ (D)

प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

[अग्निचयनस्य अन्यथाधेयादिसर्वयज्ञात्मकत्वम्]

सर्वे हैते यज्ञा योऽयमग्निश्चितः । स यत्पशुमा-
लभते तदग्न्याधेयमथ यदुखां सम्भरति ताव्यग्न्याधे-
यहवींष्यथ यदीक्षते तदग्निहोत्रमथ यदीक्षितः समि-
धावाद्धाति ते ऽअग्निहोत्राहुती ॥ १ ॥ ते वै सायम्प्रातरा-
दधाति । सायम्प्रातर्होत्राहुती जुह्वति समानेन मन्त्रेण
समानेन हि मन्त्रेणाग्निहोत्राहुती जुह्वत्यथ यद्द्वनीवाहन-
श्च भस्मनश्चाव्यवहरणन्तो दर्शपूर्णमासावथ यद्गार्हपत्य-
श्चिनोति तानि चातुर्मास्याव्यथ यद्गार्हपत्याद्वा
सर्वोपधात्ता ऽहुष्टयोऽथ यद्गार्हपत्याद्वा सर्वोपधात्प्राचीनश्चिति-
व्यस्ते पशुवन्धा य ऽएवैतेषु यज्ञेषु विष्णुकृमास्ते विष्णु-
कृमा यज्ञप्यन्तद्वात्सप्यम् ॥ २ ॥ सौम्योऽद्वरः प्रथमा
चितिः । यत्प्राचीनः सवेव्यो राजसूयो द्वितीया वाज-
पेयस्तृतीयाद्भवमेधश्चतुर्थ्यग्निःसवः पञ्चमी वैश्वितः

(D) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—भा० श० १३. १ ४ ।

सामभिः परिगायति तत्रमहाव्रतमथ यत्तत्रोद्गातुं पुरस्ता-
 ज्जप्यन्तच्छतरुद्रियं वृसोर्द्धारा महदुक्थमथ यदूर्द्धः
 सामभ्यः प्राचीनं वृसोर्द्धारायै यदेव तत्र होतुं पुरस्ता-
 ज्जप्यन्तत्तदुक्थ यदूर्द्धं वृसोर्द्धारायै ते श्वमेधा ऽएतावन्तो
 वै स्र्वे यज्ञास्तानग्निनाप्नोति ॥ ३ ॥ अथातो यज्ञवीर्या-
 णामेव । सायम्प्रातर्ह वा ऽअमुष्मिँह्लोकेऽग्निहोत्रहृदश्नाति
 तावती ह तस्मिन्श्यज्ञ ऽऊर्गर्द्धमासेऽर्द्धमासे दर्शपूर्णमा-
 सयाज्ञी चतुर्पु-चतुर्पु मासेषु चातुर्मास्ययाज्ञी पदसु
 पदसु पशुबन्धयाज्ञी सँवत्सरे सँवत्सरे सोमयाज्ञी
 शते-शते सँवत्सरेष्वग्निचित्काममश्नाति कामन्न तद्धै-
 तव्यावच्छतुः सँवत्सरास्तावदमृतमनन्तमपर्यन्तः स
 यो हैतदेवं द्वेद्वेदः हैवास्यैतदमृतमनन्तमपर्यन्तम्भवति
 तस्य यदुपीपीकयेवोपहृष्यात्तदेवास्यामृतमनन्तमपर्यन्त-
 म्भवति ॥ ४ ॥ (E)

प्रथमाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

[चित्याग्नेः पक्षिरूपत्वम्, तत्पलपृच्छयोः प्रमाणं च]

अज्रापतिः स्वर्गह्लोकमजिगाथंसत् । स्र्वे वै
 पशवः अज्रापतिः पुरुषोऽश्वो गौरविरजः स ऽएतै रूयैर्त्ना-
 शक्यनोत्स ऽएतं वृयोविधमात्मानमपश्यदग्निन्तं व्यधत्त

सोऽनुपसमुहानुपाधायोदपिपतिपसु नाशकनोरसु ऽउपस-
 मुहोपाधायोदपतत्तस्मादुप्येतर्हि वृथाशंसि यदेव पक्षा
 ऽउपसमुहन्ते यदा पक्षाणि विसृजन्तेऽथोरपतितुष्ट-
 शक्नुवन्ति ॥ १ ॥ तँव्वा ऽअङ्गुलिभिर्मिमीते । पुरुषो वै
 यज्ञस्तेनेदः सर्वमिमतन्तस्यैपावमा माद्या यदङ्गुलयस्त-
 द्यास्यावमा माद्या तामस्य तदाप्नोति तयैनन्तश्मिमीते
 ॥ २ ॥ चतुर्विंशत्याङ्गुलिभिर्मिमीते । चतुर्विंशत्यक्षरा वै
 गायत्री गायत्रोऽग्निर्गर्वावानग्निर्गर्वावर्यस्य माद्या तावत्तैवेन-
 न्तश्मिमीते ॥ ३ ॥ स चतुरङ्गुलमेवोभयतोऽन्तरत् ऽउप-
 समूहति । चतुरङ्गुलमुभयतो वाद्यतो व्युदूहति तद्यावदे-
 वोपसमूहति तावद्व्युदूहति तत्राहैवातिरेचयति नो
 कनीयः करोति तथा पुच्छस्य तथोत्तरस्य पक्षस्य ॥ ४ ॥
 अथ निष्णामौ पक्षयोः करोति । निष्णामौ हि वृयसः
 पक्षयोर्भवतो वितृतीये वितृतीये हि वृयसः पक्षयोर्निष्णामौ
 भवतोऽन्तरे वितृतीयेऽन्तरे हि वितृतीये वृयसः पक्षयोर्नि-
 ष्णामौ भवतः स चतुरङ्गुलमेव पुरस्तादुदूहति चतुरङ्गुलम्प-
 ञ्चादुपसमूहति तद्यावदेवोदूहति तावदुपसमूहति तत्राहैवा-
 तिरेचयति नो कनीयः करोति ॥ ५ ॥ स तस्मिन्निष्णामे ।
 एकामिष्टकामुपदधाति तुद्येयं वृयसः पततो निष्णामादेका
 नाद्युपशेते तान्तरकरोत्यथो ऽइदम् ॥ ६ ॥ अथ वक्रौ
 पक्षौ करोति । वक्रौ हि वृयसः पक्षौ भवतः स चतु-
 रङ्गुलमेव पञ्चादुदूहति चतुरङ्गुलम्पुरस्तादुपसमूहति
 तद्यावदेवोदूहति तावदुपसमूहति तत्राहैवातिरेचयति

नो कनीयः करोति ॥ ७ ॥ अथ रूपमुत्तमङ्करोति ।
 अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतस्तस्मिन्देवा ऽएतद्रूपमुत्तम-
 मदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतद्रूपमुत्तमन्दधाति स सहस्र-
 मृज्ज्वाललिखिता ऽद्वष्टकाः करोति सहस्रमित्यालिखिताः
 सहस्रमित्यलिखिताः ॥ ८ ॥ अथ पञ्चमीञ्चितिमुपधाय ।
 त्रेधाग्निं विमिमीते स मद्भ्यसे वितृतीये सहस्रमृज्ज्वाललिखिता
 ऽद्वष्टका ऽउपदधाति तद्यानीमानि ब्रह्मसः पप्रत्यश्चि शीर्ष्णं
 ऽआपुच्छावृजूनि लोमानि तानि तत्करोति ॥ ९ ॥ अथ सहस्र-
 मित्यालिखिता दक्षिणत ऽउपदधाति । तद्यानीमानि ब्रह्मसो
 दक्षिणतो वक्त्राणि लोमानि तानि तत्करोति ॥ १० ॥
 अथ सहस्रमित्यालिखिता ऽउत्तरत ऽउपदधाति । तद्या-
 नीमानि ब्रह्मस ऽउत्तरतो वक्त्राणि लोमानि तानि तत्करोति
 सहस्रेण सर्वं वै सहस्रः सर्वेणैवास्मिन्नेतद्रूपमुत्तमन्द-
 धाति त्रिभिः सहस्रैस्त्रिवृद्गिर्ग्यावानग्निर्ग्यावत्यस्य सात्रा
 तावतैवास्मिन्नेतद्रूपमुत्तमन्दधाति ॥ ११ ॥ (A)

द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

वित्याग्नेः सप्तपुरुषप्रमाणत्वम्, पक्षपुच्छयोश्चारत्नि वितस्तिप्रमाणत्वम्]

यान्त्रै तान्तसप्त पुरुषान् । एकम्पुरुषमकुर्वन्स
 प्रजापतिरभवत्स प्रजा ऽअसृजत स प्रजाः सृष्ट्वोद्ध
 ऽउदक्रामत्स ऽएतँल्लोकमगच्छयत्रैष ऽएतत्तपति नो ह
 तर्हन्न्यु ऽएतस्ममादुन्न यज्ञिय ऽआस तन्देवा यजेनैव

यद्दुमद्भियन्त ॥ १ ॥ तस्मादेतद्वृषिणाभ्यनूक्तम् ।
 'यजेन यज्ञमयजन्त देवा, ऽइति यजेन हि तँयज्ञमयजन्त
 'देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासञ्चि'ति ते हि धर्माः
 प्रथमेऽक्रियन्त 'ते ह नाकम्महिमानः सचन्ते'ति स्वर्गो
 वै लोको नाको देवा महिमानस्ते देवाः स्वर्गलोकः
 सचन्त ये तँयज्ञमयजन्तित्येतत् ॥ २ ॥ 'यत्र पूर्वं
 साह्याः सन्ति देवा' ऽइति । प्राणा वै साह्या देवास्त
 ऽएतमग्र ऽएवमसाधयन्नेतदेव बुभूयन्तस्त ऽउ ऽएवाप्ये-
 तर्हि साधयन्ति पश्चेदमन्यदभवद्यजन्नमर्त्यस्य भुवनस्य
 भूनेति पश्चाद्देवमन्यद्यजियमास यत्किञ्चामृतम् ॥ ३ ॥
 ॥ ३ ॥ सुपण्णो ऽअङ्ग सवितुर्गरुत्मान् । पूर्वा जातः स
 ऽउ ऽअस्यानु धर्मेति प्रजापतिर्वै सुपण्णो गरुत्मानेषु
 सवितैतस्य प्रजापतिरनु धर्ममित्येतत् ॥ ४ ॥ स वै
 सप्तपुरुषो भवति । सप्तपुरुषो ह्ययम्पुरुषो यच्चत्वार
 ऽआत्मा त्रयः पक्षपुच्छानि चत्वारो हि तस्य पुरुषस्यात्मा
 त्रयः पक्षपुच्छानि ॥ ५ ॥ तँवा ऽउद्द्राहुना पुरुषेण
 मिमीते । पुरुषो वै यजस्तेनेदः सर्वमिदं तस्यैषा परमा
 मात्रा यद्द्राहुस्तद्यास्य परमा मात्रा तामस्य तदाप्नोति
 तयै नन्तश्मिमीते तत्रोप यत्प्रदेनाभ्युच्छितो भवति
 तत्परिश्रित्तिराप्नोति तस्माद्वाह्येनैव लेखात्परिश्रि-
 त्तयः खनेत् ॥ ६ ॥ अथ पक्षयोरस्ती ऽउपादधाति ।

(१) छ० य० सं० अ० ३१ क० १६ । (२) छ० य० सं० अ० ३१ क० १६ ।
 (३) छ० य० सं० अ० ३१ क० १६ । (४) छ० य० सं० अ० ३१ क० १६ ।

पक्षयोस्तद्द्वीर्व्यन्दधाति वाहू वै पक्षौ वाहुब्ध्यामु वा ऽअन्न-
मद्यतेऽन्नायैव तमवकाशङ्करोति तद्यत्पक्षयोररत्नी ऽउपा-
दुधात्परत्तिमाग्नाद्द्व्यन्नमद्यते ॥ ७ ॥ अथ पुच्छे द्वितस्ति-
मुपादधाति । प्रतिष्ठायान्तद्द्वीर्व्यन्दधाति प्रतिष्ठा वै
पुच्छे हस्तो द्वितस्तिर्हस्तेन वा ऽअन्नमद्यतेऽन्नायैव
तमवकाशङ्करोति तद्यत्पुच्छे द्वितस्तिमुपादुधात्पन्न ऽएवैन-
न्तप्रतिष्ठापयति तद्यत्तत्र कनीय ऽउपादुधात्पन्ने ह्येवैन-
न्तप्रतिष्ठापयत्यथो ऽएतावद्द्वि ऽइदुस्मितम्भवत्येतावदिद-
न्तद्यदेवस्मिमीत ऽएत्स्यैवाप्स्यै ॥ ८ ॥ (B)

द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

१,

[प्राकृतस्य सप्तविधाधैरेकृतस्यैकशतविधागनेश्च वेदिमानम्]

या वा ऽइथैवेदि सप्तविधस्य । एषा वेदेस्मन्त्रिा
स देवयजनमन्त्रवसाय पूर्वया द्द्वारा पत्नीशालम्प्रपद्य
गार्हपत्यायोद्धत्यावोक्षति गार्हपत्यस्योद्धतात्सप्त प्राच
प्रकृमान्प्रकामति ततः प्राञ्चं ऋयामं विमिमीते तस्य
मन्त्र्य ऽआहवनीयायोद्धत्यावोक्षति पूर्वार्द्धाद्ऋयामस्य
त्रीन्प्राचः प्रकृमान्प्रकामति स वेद्यन्तः ॥ १ ॥ *
ते वा ऽएते । ऋयामैकादशाः प्रकृमा ऽअन्तरा वेद्यन्तश्च
गार्हपत्यैकादशाक्षरा त्रिष्टुब्जस्त्रिष्टुब्जीर्व्यन्त्रिष्टुब्जै-

(B) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—वा० श० १२ १, २, ४-
सं० १ ३ २२ ॥

* अथशतम् ५२०० ।

षौवैतद्दीर्घ्येण यजमानः पुरस्ताद्यज्ञमुखाद्द्रक्षाथंसि नाष्ट्रा
 ऽअपहन्ति ॥ २ ॥ सैषा वेदेभ्योनिः । एतस्यै वै योनेर्देवा
 वेदिम्प्राजनयन्नथ य ऽएष व्यामः सा गार्हपत्यस्य
 योनिरेतस्यै वै योनेर्देवा गार्हपत्यम्प्राजनयन्गार्हपत्यादा-
 हवनीयम् ॥ ३ ॥ स वेचन्तात् । पृद्विदशत्प्रक्रमाम्प्राचीं
 वेदिं विमिमीते त्रिदशत्प्रश्चात्तिरश्चीञ्चतुर्विदशति-
 म्पुरस्तात्तन्नवतिः सैषा नवतिप्रक्रमा वेदिस्तस्याथं सप्त-
 विधमग्निं विदधाति ॥ ४ ॥ तदाहुः । कथमेष सप्तविध
 ऽएतया वेद्या सम्पद्यत ऽडुति दश वा ऽइमे पुरुषे प्राणा-
 श्चत्वार्यङ्गान्त्यात्मा पञ्चदश ऽएवन्दितीय ऽएवन्तृतीये
 पदसु पुरुषेषु नवतिरथैकः पुरुषोऽत्येति पाङ्क्तो वै पुरुषो
 लोम त्वङ्गाथंसमस्ति मजा पाङ्क्तो ऽइयं वेदिश्चतस्रो
 दिश ऽआत्मा पञ्चम्येवमेष सप्तविध ऽएतया वेद्या सम्प-
 द्यते ॥ ५ ॥ तद्वैके । उत्तरा विधा विधास्यन्तं ऽएतांश्च
 प्रक्रमानेतश्च व्याममनुवर्द्धयन्ति योनिमनुवर्द्धयामं
 ऽडुति न तथा कुर्यान्न वै जातङ्गर्भं व्योनिरनुवर्द्धते
 यावद्भाव योनावन्तर्गर्भो भवति तावदेव योनिर्वर्द्धत
 ऽएतावत्सुं वा ऽअत्र गर्भस्य वृद्धिः ॥ ६ ॥ ते ये ह तथा
 कुर्वन्ति । एतद् ह ते पितरम्प्रजापतिः सम्पदश्च्याव-
 यन्ति त ऽइद्वा पापीयाथंसो भवन्ति पितरः हि प्रजा-
 पतिः सम्पदश्च्यावयन्ति सा यावत्तेषा सप्तविधस्य
 वेदिस्तावतीञ्चतुर्दश कृत्व ऽएकशतविधस्य वेदिं विमि-
 मीते ॥ ७ ॥ अथ पृद्विदशत्प्रक्रमाथं रज्जुमिमीते ।

ताथ सप्तधा समस्यति तस्यै त्रीन्भागान्प्राच उप-
 दधाति निःसृजति चतुरः ॥ ८ ॥ अथ त्रिंशत्प्रक्रम-
 म्मिमीते । ताथ सप्तधा समस्यति तस्यै त्रीन्भागान्पश्चा-
 दुपदधाति निःसृजति चतुरः ॥ ९ ॥ अथ चतुर्विंशति-
 प्रक्रमाम्मिमीते । ताथ सप्तधा समस्यति तस्यै त्रीन्भा-
 गान्पुरस्तादुपदधाति निःसृजति चतुर इति नु वेदि-
 विमानम् ॥ १० ॥ अथाग्नेर्विधाः । अष्टाविंशतिः प्राञ्च-
 पुरुषा ऽअष्टाविंशतिस्तिर्य्यश्च स ऽआत्मा चतुर्दश पुरुषा
 दुक्षिणः पक्षश्चतुर्दशोत्तरश्चतुर्दश पुच्छश्चतुर्दशारत्नीन्दु-
 क्षिणे पक्ष ऽउपदधाति चतुर्दशोत्तरे चतुर्दश वितस्तीः
 पुच्छ इति न्वष्टानवतेः पुरुषाणाम्मात्रा साधिमाना-
 नाम् ॥ ११ ॥ अथ त्रिपुरुषाथं रज्जुम्मिमीते । ताथ
 सप्तधा समस्यति तस्यै चतुरो भागानात्सुपदधाति
 त्रीन्पक्षपुच्छेषु ॥ १२ ॥ अथारत्निमात्रीम्मिमीते । ताथ
 सप्तधा समस्यति तस्यै त्रीन्भागान्दक्षिणे पक्ष उप-
 दधाति त्रीनेवोत्तरे निःसृजति चतुरः ॥ १३ ॥ अथ
 वितस्तिमात्रीम्मिमीते । ताथ सप्तधा समस्यति तस्यै
 त्रीन्भागान्पुच्छं उपदधाति निःसृजति चतुर ऽएवमेव
 ऽएकशतविध ऽएतया वेद्या सम्पद्यते ॥ १४ ॥ तदाहुः ।
 यत्त्रयोदश पुरुषा ऽअतियन्ति कथमेते सम्पदो न च्यवन्त
 इति या वा ऽएतस्य सप्तमस्य पुरुषस्य सम्पत्सैवैतेपाथं
 सर्वेषाथं सम्पत् ॥ १५ ॥ अथो ऽआहुः । प्रजापतिरेवा-
 र्मानं विधाय तस्य यत्र-यत्र न्यूनमासीत्तदेतैः समा-

पूरयत तेनो ऽएवापि सम्पन्न ऽइति ॥ १६ ॥ तद्वैके । एक-
विधम्प्रथमं विदधत्यथैकोत्तरमापरिमितविधानं तथा
कुर्व्यात् ॥ १७ ॥ सप्तविधो वा ऽअग्ने प्रजापतिरसृज्यत ।
स ऽआत्मानं विदधान ऽपेत्स ऽएकशतविधेऽतिप्लुत स
योऽर्वाचीनः सप्तविधाद्विधत्त ऽएतः ह स पितरम्प्रजा-
पतिं विच्छिनत्ति स ऽइष्ट्वा पापीयान्भवति यथा श्रेयाथंसः
हिंस्रिस्त्वाथ य ऽएकशतविधमतिविधत्तेऽस्मात्स सर्व-
स्माद्बहिर्द्धा निष्पद्यते सर्वसु हीदुम्प्रजापतिस्तस्माद्दु
सप्तविधमेव प्रथमं विदधीताथैकोत्तरमैकशतविधादेकशत-
विधन्तु नातिविदधीत नाहैतम्पितरम्प्रजापतिं विच्छिनत्ति
नो ऽअस्मात्सर्वस्माद्बहिर्द्धा निष्पद्यते ॥ १८ ॥ (०)

द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[एकशतविधस्याग्नेरादित्यात्मना स्तुतिः, तस्य प्राकृताभि-
सङ्ख्यया सम्पत्तिप्रकारादिश्च]

सँवत्सरो वै प्रजापतिः । अग्निरुः सँवें कामाः
सोऽयः सँवत्सरः प्रजापतिरकामयताग्निः सर्वाङ्कामा-
नात्मानमभिसृञ्चिन्वीयेति स ऽएकशतधात्मानं वयधत्त
स ऽएकशतधात्मानं विधायाग्निः सर्वाङ्कामानात्मानम-
भिसृमचिनुत स सँवें कामा ऽअभवत्तस्मान्न कुञ्चन्
बहिर्द्धा कामोऽभवत्तस्मादाहुः सँवत्सरः सँवें कामा
ऽइति न ह सँवत्सरात्कुञ्चन् बहिर्द्धा कामोऽस्ति ॥ १ ॥

(०) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा - का. पा. ११. २. ३ ।

तथैवैतद्यजमानः । एकशतधात्मानं विधायाम्निः सर्वा-
 न्कामानात्मानमभिसञ्चिनुते स सर्वं कामा भवति
 तस्मान्न कश्चन वहिर्द्धा कामो भवति ॥ २ ॥ स यः
 स सर्वस्सरोऽसौ स ऽआदित्यः । स ऽएष ऽएकशत-
 विधस्तस्य रश्मयः शतं विधा ऽएष ऽएवैकशततमो य
 ऽएष तपत्यस्मिन्सर्वस्मिन्प्रतिष्ठितस्तथैवैतद्यजमान
 ऽएकशतधात्मानं विधायस्मिन्सर्वस्मिन्प्रतितिष्ठति
 ॥ ३ ॥ अथ वा ऽएकशतविधः । सप्तविधमभिसम्पद्यत
 ऽएकशतधा वा ऽअसावादित्यो विहितः सप्तसु देवलोकेषु
 प्रतिष्ठितः सप्त वै देवलोकाश्चतस्रो दिशश्चय ऽइमे
 लोका ऽएते वै सप्त देवलोकास्तेष्वेव प्रतिष्ठितस्तथैवैतद्य-
 जमान ऽएकशतधात्मानं विधाय सप्तसु देवलोकेषु
 प्रतितिष्ठति ॥ ४ ॥ यद्वैकशतविधः । सप्तविधमभि-
 सम्पद्यत ऽएकशतधा वा ऽअसावादित्यो विहितः सप्तस्व-
 त्सु सप्तसु स्तोमेषु सप्तसु पृष्टेषु सप्तसु छन्दसु
 सप्तसु प्राणेषु सप्तसु दिक्षु प्रतिष्ठितस्तथैवैतद्य-
 जमान ऽएकशतधात्मानं विधायैतस्मिन्सर्वस्मिन्प्रतिति-
 ष्ठति ॥ ५ ॥ यद्वैकशतविधः । सप्तविधमभिसम्पद्यत
 ऽएकशतधा वा ऽअसावादित्यो विहितः सप्ताक्षरे ब्रह्म-
 प्रतिष्ठितः सप्ताक्षरं वै ब्रह्मर्गित्येकमक्षरं व्यजुरिति
 द्वे सामेति द्वे ऽअथ यदुतोऽन्यद्ब्रह्मैव तद्व्यक्षरं वै
 ब्रह्म तदेतत्सर्वं सप्ताक्षरम्ब्रह्म तस्मिन्नेव प्रतिष्ठित-
 स्तथैवैतद्यजमान ऽएकशतधात्मानं विधाय सप्ताक्षरे

ब्रह्मन्प्रतितिष्ठति ॥ ६ ॥ तस्माद् सप्तभिः सप्तभिः
 परिश्रयन्ति । तस्मादेकशतविधः सप्तविधमभिसम्प-
 द्यतेऽथ वै सप्तविधः एकशतविधमभिसम्पद्यते ॥ ७ ॥
 सप्तविधो वा ऽग्रे प्रजापतिरसृज्यत । स ऽएतेक-
 शतधात्मानं विहितमपश्यत्प्राणभृत्सु पञ्चाशद्विष्टकाः पञ्चा-
 शद्यजृथंषि तच्छतः सादनञ्च सूददोहावचैकशततमे
 तत्समानः सादयित्वा हि सूददोहसाधिवदति स ऽएते-
 नैकशतविधेनात्मनेमाञ्जितिमजयदिमां व्यष्टिं व्यदन्नुत
 तथैवैतद्यजमान ऽएतेनैकशतविधेनात्मनेमाञ्जितिञ्जयतीमां
 व्यष्टिं व्यदन्नुत ऽएवमु सप्तविधः एकशतविधमभि-
 सम्पद्यते स य ऽएवैकशतविधः स सप्तविधो यः सप्त-
 विधः स एकशतविधः ऽइति नु विधानाम् ॥ ८ ॥ (D)

द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे प्रथमः प्रपाठकः ॥१॥

कण्डिकासंख्या ॥ ९४ ॥

[चित्याग्नेः कालविध्यादि]

अथातश्चयनस्यैव । अन्तरोपसदौ चिनोत्येतद्वै देवा
 ऽअविभयुर्न्यद्वै न ऽइममिह रक्षाथंसि नाप्द्रा न हव्यु-
 रिति त ऽएताः पुरोऽपश्यन्नुपसद ऽइमानेव लोकानिमे
 वै लोकाः पुरस्ताः प्रापद्यन्त ताः अप्रपद्याभयेऽनाप्द्रुऽए-
 तमात्मानः समस्कुर्वन्त तथैवैतद्यजमान ऽएताः पुरः प्रपद्या-

भयेऽनाष्ट्रं ऽएतमात्मानं संस्कुरुते ॥ १ ॥ यद्वेदान्तरो-
 पसदौ चिनोति । एतद्वै देवा ऽअविभयुर्भ्यद्वै न ऽइम-
 मिह रक्षांशसि नाष्ट्रं न हन्युरिति त एतान्वज्जान-
 पश्यन्नपसदो वज्रा वा ऽउपसदस्तान्प्रापयन्त तान्प्रप-
 द्याभयेऽनाष्ट्रं ऽएतमात्मानं समस्कुर्वत तथैवैतद्यजमान
 ऽएतान्वज्जान्प्रपद्याभयेऽनाष्ट्रं ऽएतमात्मानं संस्कुरुते
 ॥ २ ॥ एतद्दु ह यजे तपः । यदुपसदस्तपो वा ऽउप-
 सदस्तद्यत्तपसि चीयते तस्मात्तापश्चित्तस्तद्वै यावदेवो-
 पसद्भिश्चरन्ति तावत्प्रवर्ग्येण सँवत्सरमेवोपसद्भिश्चरन्ति
 सँवत्सरुप्रवर्ग्येण ॥ ३ ॥ अहोरात्राणि वा ऽउपसदः ।
 आदित्यः प्रवर्ग्योऽमुन्तदादित्यमहोरात्रेषु प्रतिष्ठाप-
 यति तस्माद्देषोऽहोरात्रेषु प्रतिष्ठितः ॥ ४ ॥ अथ यदि
 चतुर्विंशतिः । चतुर्विंशतिर्वा ऽअर्द्धमासा ऽअर्द्धमासा
 ऽउपसदः ऽआदित्यः प्रवर्ग्योऽमुन्तदादित्यमर्द्धमासेषु
 प्रतिष्ठापयति तस्माद्देषोऽर्द्धमासेषु प्रतिष्ठितः ॥ ५ ॥
 अथ यदि द्वादश । द्वादश वै मासा मासा ऽउपसदः
 ऽआदित्यः प्रवर्ग्योऽमुन्तदादित्यमासेषु प्रतिष्ठापयति
 तस्माद्देष मासेषु प्रतिष्ठितः ॥ ६ ॥ अथ यदि षट् ।
 षड्वा ऽऋतव ऽऋतव ऽउपसदः ऽआदित्यः प्रवर्ग्यो-
 ऽमुन्तदादित्यमृतुषु प्रतिष्ठापयति तस्माद्देष ऽऋतुषु
 प्रतिष्ठितः ॥ ७ ॥ अथ यदि तिस्रः । त्रयो वा ऽइमे
 लोका ऽइमे लोका ऽउपसदः ऽआदित्यः प्रवर्ग्योऽमुन्तदा-
 दित्यमेषु लोकेषु प्रतिष्ठापयति तस्माद्देष ऽएषु लोकेषु

प्रप्रतिष्ठितः ॥ ८ ॥ अथातश्चित्तिपुरीपाणामेव मीमाथंसा ।
 मासम्प्रथमा चित्तिम्मासम्पुरीपमेतावान्वासन्तिक ऽऋतौ
 कामस्तद्यावान्वासन्तिक ऽऋतौ कामस्तन्तत्सर्वमात्मान-
 मभिसञ्चिनुते ॥ ९ ॥ मासन्दितीया । मासम्पुरीपमेता-
 वान्ग्रैष्म ऽऋतौ कामस्तद्यावान्ग्रैष्म ऽऋतौ कामस्त-
 न्तत्सर्वमात्मानमभिसञ्चिनुते ॥ १० ॥ मासन्तृतीया ।
 मासम्पुरीपमेतावान्वार्षिक ऽऋतौ कामस्तद्यावान्वार्षिक
 ऽऋतौ कामस्तन्तत्सर्वमात्मानमभिसञ्चिनुते ॥ ११ ॥ मास-
 अतुर्था । मासम्पुरीपमेतावाञ्छारद् ऽऋतौ कामस्तद्यावा-
 ञ्छारद् ऽऋतौ कामस्तन्तत्सर्वमात्मानमभिसञ्चिनुते ॥ १२ ॥
 अथ पञ्चम्यै चित्ते । असपर्त्ता विराजश्च प्रथमाहमुप-
 दधाति स्तोमभागा ऽएकैकामन्वहन्ताः सकृत्सादुयति
 सकृत्सुददोहसाधिवदति तूष्णीम्मासथ स्तोमभागा-
 पुरीपमभिहरन्त्येतावान्हेमन्तिक ऽऋतौ कामस्तद्यावान्हे-
 मन्तिक ऽऋतौ कामस्तन्तत्सर्वमात्मानमभिसञ्चिनुते
 ॥ १३ ॥ मासः षष्ठी । मासम्पुरीपमेतावाञ्छैशिर ऽऋतौ
 कामस्तद्यावाञ्छैशिर ऽऋतौ कामस्तन्तत्सर्वमात्मानमभि-
 सञ्चिनुत ऽएतावान्त्रै द्वादशसु मासेषु कामः षट्स्वतुषु
 तद्यावान्द्वादशसु मासेषु कामः षट्स्वतुषु तन्तत्सर्वमा-
 त्मानमभिसञ्चिनुते ॥ १४ ॥ अथ त्रीण्यहान्युपातियन्ति ।
 यद्गृहं शतरुद्वियञ्जुहोति यद्गृहरूपवसथो यद्गृहं प्रसुतस्तद्यत्ते
 ष्वहःसूपसदा चरन्ति तानि तस्य मासस्याहोरात्राण्यथ
 यत्प्रवृग्म्येण तद् तस्मिन्तृतावादित्यम्प्रतिष्ठापयत्येतावान्त्रै

त्रयोदशसु मासेषु कामः सप्तस्वृतुषु तद्यात्राँस्त्रयोदशसु
 मासेषु कामः सप्तस्वृतुषु तन्तत्सर्वमात्मानमभिस-
 च्चिनुते ॥ १५ ॥ स सँवत्सरम्प्रसुतः स्यात् । सर्वं वै
 सँवत्सरः सर्वमेकशतविधः सर्वेणैव तत्सर्वमाप्नोति यदि
 सँवत्सरञ्च शकृत्तुयाद्विश्वजिता सर्वपृष्टेनातिरात्रेण यजेत
 तस्मिन्सर्ववेदसुन्द्यात्सर्वं वै विश्वजित्सर्वपृष्टोऽतिरात्रः
 सर्वः सर्ववेदसः सर्वमेकशतविधः सर्वेणैव तत्सर्व-
 माप्नोति ॥ १६ ॥ (E)

द्वितीयाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

[प्रजापतेः प्रकारान्तरेणैकशतसंख्याकृत्वादिविधानम्]

सँवत्सरो वै प्रजापतिरेकशतविधः । तस्याहोरात्रा-
 ण्यर्द्धमासा मासा ऽऋतवः षष्टिर्मासस्याहोरात्राणि मासि
 वै सँवत्सरस्याहोत्राण्यप्यन्ते चतुर्विधशतिरर्द्धमासा-
 ल्लयोदश मासाल्लय ऽऋतवस्ताः शतं विधाः सँवत्सर
 ऽएवैकशततमी विधा ॥ १ ॥ स ऽऋतुभिरेव सप्तविधः ।
 पडृतवः सँवत्सर ऽएव सप्तमी विधा तस्यैतस्य सँवत्स-
 रस्यैतत्तेजो य ऽएष तपति तस्य रश्मयः शतं विधा
 मण्डलमेवैकशततमी विधा ॥ २ ॥ स दिग्भिरेव सप्तविधः ।
 ये प्राञ्च्यान्दिशि रश्मयः सैका विधा ये दक्षिणायां सैका
 ये प्रतीञ्च्यां सैका य ऽउदीच्यां सैका य ऽऊर्द्धायां

सैका येऽवाच्यथां सैका मण्डलमेव सप्तमी विधा ॥ ३ ॥
 तस्यैतस्य परस्तात्कामप्रो लोकः । अमृतं वै कामप्रमृत-
 सेवास्य तत्परस्तात्तद्यत्तदमृतमेतत्तद्यदेतदधिर्दीर्घ्यते ॥ ४ ॥
 तदेतद्द्विसुचित्रः राधः । तदेय सविता विभक्ताभ्यः
 प्रजाभ्यो विभजत्यप्योपधिभ्योऽपि वनस्पतिभ्यो
 भूय ऽइव ह स्वैकाभ्यः प्रयच्छति कनीय ऽइवैकाभ्य-
 स्तद्याभ्यो भूयः प्रयच्छति ता ज्योक्तमाजीवन्ति
 याभ्यः कनीयः कनीयस्ताः ॥ ५ ॥ तदेतद्वाभ्युक्तम् ।
 'विभक्तारः हवामहे वसोश्चित्रस्य राधसः । सवितारन्नुच-
 क्षसमि'ति तदेतत्सर्वमायुर्दीर्घमनन्तः हि तद्यदिदमाहु-
 र्दीर्घन्त ऽआयुरस्तु सर्वमायुरिहीत्येष ते लोक ऽएतत्ते-
 ऽस्त्विति हवैतत् ॥ ६ ॥ पश्यन्ती वाम्बदति । तदेतदे-
 कशतविधेन वैवाप्तव्यः शतायुतया वा य ऽएवैकशतविधं
 विधत्ते यो वा शतं वर्षाणि जीवति स हवैतदमृतमाप्नोति
 तस्माद्ये चैतद्विदुष्यं च न लोक्या शतायुतेत्येवाहुस्त-
 स्माहु ह न पुरायुषः स्वकामी प्रेयादलोक्यः हत ऽउ वाव
 लोका युद्दहोरात्राप्यर्द्धमासा मासा ऽकृतवः संवत्सरः
 ॥ ७ ॥ त्वेऽर्वाग्विदुषो वर्षेषु प्रयन्ति । अहोरात्रेषु
 ते लोकेषु सज्यन्तेऽथ ये परोविदुषोऽर्वाक्पञ्चवारिदु-
 शोऽर्वाक्मासेषु तेऽथ ये परश्चत्वारिदुशोऽर्वाक्पञ्च-
 तेषु तेऽथ ये परः षष्ट्यर्वागशीतेष्वृत्तुषु तेऽथ ये परोऽशीते-
 ष्वर्वाक्शतेषु संवत्सरे तेऽथ य ऽएव शतं वर्षाणि यो वा

भूयाथ्सि जीवति स ह्वैतदमृतमाप्नोति ॥ ८ ॥ बहुभिर्ह
 वै यज्ञैः । एकमहरेका रात्रिर्मिता स य एवैकशतविधं
 विधत्ते यो वा शतं वर्षाणि जीवति स ह्वैनदद्वातमामा-
 प्नोत्येष वा एकशतविधं विधत्ते य एनः सँवत्सरं
 विभर्ति तस्मादेनः सँवत्सरभृतमेव चिन्वीतेत्यधि-
 देवतम् ॥ ९ ॥ अथाधियज्ञम् । ग्रानमूनेकशतमुद्ब्राहून्पुरु-
 पान्मिमीते स विधैकशतविधः स चितिभिरेव सप्तविधः
 पदृतव्यवत्यश्चितयोऽग्निरेव सप्तमी विधा ॥ १० ॥
 स एउ वा ऽहुष्टकैकशतविधः । याः पञ्चाशत्प्र-
 थमा ऽहुष्टका याश्चोत्तमास्ताः शतं विधा ऽअथ या
 ऽएतदन्तरेणेष्टका ऽउपधीयन्ते सैवैकशततमी विधा
 ॥ ११ ॥ स एउ एव यजुस्तेजाः । यजुरेकशतविधो यानि
 पञ्चाशत्प्रथमानि यजूथपि यानि चोत्तमानि ताः शतं
 विधा ऽअथ याव्येतदन्तरेण यजूथपि विक्रयन्ते सैवैक-
 शततमी विधैवमु सप्तविध एकशतविधो भवति स यः
 शतायुतायाङ्कामो य एकशतविधे सप्तविधेन ह्वै
 तमेवंद्विदाप्नोति ॥ १२ ॥ एवं वाव स्र्वे यज्ञाः । एकशत-
 विधा ऽअग्निहोत्रादग्निभर्युजुर्विभः पट्टेरक्षरैः कूर्मभिः
 सामभिः स यः शतायुतायाङ्कामो य एकशतविधे यः
 सप्तविधे यज्ञेन-यज्ञेन ह्वै तमेवंद्विदाप्नोतीत्यु एवाधि-
 यज्ञम् ॥ १३ ॥ अथाध्यात्मम् । पञ्चेमाश्चतुर्विधा ऽअद्भु-
 लयो द्वे कल्कपी दोरः सफलकश्चाक्षश्च तत्पञ्चविधं शति-

विधोक्तः सप्तविधतायै ॥ १४ ॥ स ऽउ ऽएव प्राणतेजाः ।
 प्राणैकशतविधोऽन्वङ्गमङ्गेऽङ्गे हि प्राणः स यः शतायु-
 तायाङ्कामो य ऽएकशतविधे यः सप्तविधे यः सर्वेषु यज्ञेषु
 विद्या हैव तमेवंविदाप्नोति सर्वैर्हि यज्ञैरात्मानः सम्पन्नं
 विदे ॥१५॥ त्रीणि वा ऽइमानि पञ्चविधानि । सर्वस्वरोऽग्निः
 पुरुषस्तेषाम्पञ्चविधा ऽअन्नस्वानथं श्रीज्ज्योतिरमृतं यदेव
 सर्वस्वरोऽन्नन्तदुन्नं स्या ऽआपस्तत्पानः रात्रिरेव इश्रीः
 श्रियाथ हैतद्वाङ्मयाथ सर्वाणि भूतानि सर्वसन्त्यहज्ज्योति-
 रादित्योऽमृतमित्यधिदेवतम् ॥ १६ ॥ अथाधियज्ञम् । यदेवा-
 ग्नावन्नमुपधीयते तदुन्नं स्या ऽआपस्तत्पानम्परिश्रित ऽएव
 इश्रीस्तद्धि रात्रीणाथ रूपं यजुष्मत्पयो ज्योतिस्तद्वाङ्मयाथ
 रूपमग्निरमृतन्तद्वादिद्यस्य रूपमित्यु ऽएवाधियज्ञम्
 ॥ १७ ॥ अथाह्यारमम् । यदेव पुरुषेऽन्नन्तदुन्नं स्या ऽआप-
 स्तत्पानमस्थीत्येव इश्रीस्तद्धि परिश्रिताथ रूपम्मज्जानो
 ज्योतिस्तद्धि यजुष्मतीनाथ रूपम्प्राणोऽमृतन्तद्वाङ्मये
 रूपम्प्राणोऽग्निः प्राणोऽमृतमित्यु वा ऽआहुः ॥ १८ ॥
 अन्नाद्वा ऽअशनाया निवर्त्तते । पानात्पापासा श्रियै पाप्मा
 ज्योतिपस्तमोऽमृतात्मृत्युर्नि ह वा ऽअस्मादेतानि
 सर्वाणि वर्त्तन्तेऽप पुनर्मृत्युञ्जयति सर्वमायुरेति य ऽएवं
 वेद तदेतदमृतमित्येवामुद्रोपासीतायुरितीह प्राण ऽइति
 हैक ऽउपासते प्राणोऽग्निः प्राणोऽमृतमिति वदन्तो न तथा
 विद्यादुद्भवं वै तद्यत्प्राणस्तन्ते विष्याम्यायुपो न मृद्यादिति-

ह्यपि यजुषावभ्युक्तन्तस्मादेनदमृतमित्येवामुन्नोपासीतापु
रितीह तथो ह स सर्वमायुरेति ॥ १९ ॥ (F)

द्वितीयाध्याये पठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

[गायत्र्यादि-सप्तच्छन्दसां वीर्यरूपत्वेन स्तुतिः]

प्राणो गायत्री । चक्षुरुष्णिणमवागनुष्णुस्मनो बृह-
तीऽश्नोन्नम्पङ्क्तिर्यं ऽएवायम्प्रजननः प्राण ऽएष
त्रिष्टुवथ योऽयमवाङ् प्राण ऽएष जगती तानि वा
ऽएतानि सप्त च्छन्दाथसि चतुरुत्तराण्यग्नीं क्वियन्ते
॥ १ ॥ प्राणो गायत्रीति । तद्य ऽएव प्राणस्य महिमा
यद्ब्रह्मीर्यन्तदेतत्सहस्रम्प्राणस्यैतद्ब्रह्मीर्यंयुध्यस्य चिन्वतः
प्राण ऽउत्क्रामेत्तत ऽएवैपोऽग्निर्ब्र चीयेतेतेनैवास्य
रूपेण सहस्रमेप गायत्रीः सञ्चितो भवति ॥ २ ॥
चक्षुरुष्णिणगिति । तद्य ऽएव चक्षुषो महिमा यद्ब्रह्मीर्य-
न्तदेतत्सहस्रञ्चक्षुषोऽएवेतद्ब्रह्मीर्यंयुध्यस्य चिन्वतश्चक्षु-
रुत्क्रामेत्तत ऽएवैपोऽग्निर्ब्र चीयेतेतेनैवास्य रूपेण सहस्र-
मेप ऽउष्णिणहः सञ्चितो भवति ॥ ३ ॥ वागनुष्णुविति ।
तद्य ऽएव वाचो महिमा यद्ब्रह्मीर्यन्तदेतत्सहस्रं वाच
ऽएवेतद्ब्रह्मीर्यंयुध्यस्य चिन्वतो वागुत्क्रामेत्तत ऽएवैपो-
ऽग्निर्ब्र चीयेतेतेनैवास्य रूपेण सहस्रमेपोऽनुष्णुभः सञ्चितो

(१) यजुषावभ्युक्तन्त्या रिपया अथवाऽपुनःकल्पते यथा—२१- १०- १३ -

भवति ॥४॥ मनो बृहतीति । तद्य ऽएव मनसो महिमा
यद्द्वीर्ष्यन्तदेतत्सहस्रमनस ऽएवैतद्द्वीर्ष्यं व्यङ्ग्यस्य चिन्व-
तो मन ऽउत्क्रामेत्तत ऽएवैपोऽग्निर्न्न चीयेतैतेनैवास्य रूपेण
सहस्रमेप बृहतीः सञ्चितो भवति ॥५॥ श्रोत्रम्पङ्क्तिरिति ।
तद्य ऽएव श्रोत्रस्य महिमा यद्द्वीर्ष्यन्तदेतत्सहस्रं श्रो-
त्रस्यैवैतद्द्वीर्ष्यं व्यङ्ग्यस्य चिन्वतः श्रोत्रमुत्क्रामेत्तत ऽएवैपो-
ऽग्निर्न्न चीयेतैतेनैवास्य रूपेण सहस्रमेप पङ्क्तीः सञ्चितो
भवति ॥ ६ ॥ यऽएवायम्प्रजननः प्राणः । एष त्रिष्टुधिति
तद्य ऽएवैतस्य प्राणस्य महिमा यद्द्वीर्ष्यन्तदेतत्सहस्रमेत-
स्यैवैतत्प्राणस्य द्वीर्ष्यं व्यङ्ग्यस्य चिन्वत ऽएष प्राण ऽआलु-
ब्धेत्तत ऽएवैपोऽग्निर्न्न चीयेतैतेनैवास्य रूपेण सहस्रमेप
त्रिष्टुभः सञ्चितो भवति ॥ ७ ॥ अथ योऽयमवाङ्
प्राणः । एष जगतीति तद्य ऽएवैतस्य प्राणस्य महिमा
यद्द्वीर्ष्यन्तदेतत्सहस्रमेतस्यैवैतत्प्राणस्य द्वीर्ष्यं व्यङ्ग्यस्य
चिन्वत ऽएष प्राण ऽआलुब्धेत्तत ऽएवैपोऽग्निर्न्न चीये-
तैतेनैवास्य रूपेण सहस्रमेप जगतीः सञ्चितो भवति
॥ ८ ॥ तानि वा ऽएतानि । सप्त च्छन्दाःसि चतुरत्त-
राण्यद्भ्योऽद्भ्यस्मिन्नप्रतिष्ठितानि सप्तमे पुरुषे प्राणा
ऽअन्योऽन्यस्मिन्नप्रतिष्ठितास्तद्यावन्तमेवैविच्छन्दसाङ्गण-
मन्त्राह च्छन्दसश्छन्दसो ह्येवास्य सोऽनूक्तो भवति स्तुतो
वा शस्तो वोपहितो वा ॥ ९ ॥ (E)

तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

द्विपि यजुषाऽभ्युक्तन्तस्मादेनदमृतमित्येवामुद्रोपासीतायु-
रितीह तथो ह स सर्वमायुरेति ॥ १९ ॥ (F)

द्वितीयाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

[गायत्र्यादि-सप्तच्छन्दसां वीर्यरूपत्वेन स्तुतिः]

प्राणो गायत्री । चक्षुरुष्णिणग्वागनुष्टुम्भनो बृह-
तीऽश्रोत्रम्पङ्क्तिर्व्यं ऽएवायम्प्रजननं प्राण ऽएषु
त्रिष्टुबथ योऽयमवाङ् प्राण ऽएष जगती तानि वा
ऽएतानि सप्त च्छन्दाश्सि चतुरुत्तराण्यग्नौ क्रियन्ते
॥ १ ॥ प्राणो गायत्रीति । तद्य ऽएव प्राणस्य महिमा
यद्द्वीर्व्यन्तदेतत्सहस्रम्प्राणस्यैवैतद्द्वीर्व्यंयद्व्यस्य चिन्वतः
प्राण ऽउत्क्रामेत्तत ऽएवैपोऽग्निर्त्र चीयेतैतेनैवास्य
रूपेण सहस्रमेप गायत्रीः सञ्चितो भवति ॥ २ ॥
चक्षुरुष्णिणगिति । तद्य ऽएव चक्षुषो महिमा यद्द्वीर्व्य-
न्तदेतत्सहस्रञ्चक्षुषऽएवैतद्द्वीर्व्यंयद्व्यस्य चिन्वतश्चक्षु-
रुत्क्रामेत्तत ऽएवैपोऽग्निर्त्र चीयेतैतेनैवास्य रूपेण सहस्र-
मेप ऽउष्णिणहः सञ्चितो भवति ॥ ३ ॥ वागनुष्टुविति ।
तद्य ऽएव वाचो महिमा यद्द्वीर्व्यन्तदेतत्सहस्रं वाच
ऽएवैतद्द्वीर्व्यंयद्व्यस्य चिन्वतो वागुत्क्रामेत्तत ऽएवैपो-
ऽग्निर्त्र चीयेतैतेनैवास्य रूपेण सहस्रमेपोऽनुष्टुभः सञ्चितो

भवति ॥४॥ मनो बृहतीति । तद्य ऽएव मनसो महिमा
यद्द्वीर्यन्तदेतत्सहस्रमनस ऽएवैतद्द्वीर्यं स्यद्द्वयस्य चिन्व-
तो मन ऽउत्क्रामेत्तत ऽएवैपोऽग्निर्न्न चीयेतैतेनैवास्य रूपेण
सहस्रमेप बृहतीः सञ्चितो भवति ॥५॥ श्रोत्रस्पङ्क्तिरिति ।
तद्य ऽएव श्रोत्रस्य महिमा यद्द्वीर्यन्तदेतत्सहस्रं श्रो-
त्रस्यैवैतद्द्वीर्यं स्यद्द्वयस्य चिन्वतः श्रोत्रमुत्क्रामेत्तत ऽएवैपो-
ऽग्निर्न्न चीयेतैतेनैवास्य रूपेण सहस्रमेप पङ्कीः सञ्चितो
भवति ॥ ६ ॥ यऽएवायम्प्रजननः प्राणः । एष त्रिष्टुभिति
तद्य ऽएवैतस्य प्राणस्य महिमा यद्द्वीर्यन्तदेतत्सहस्रमेत-
स्यैवैतत्प्राणस्य द्वीर्यं स्यद्द्वयस्य चिन्वत् ऽएष प्राण ऽआलु-
ब्धेत्तत ऽएवैपोऽग्निर्न्न चीयेतैतेनैवास्य रूपेण सहस्रमेप
त्रिष्टुभः सञ्चितो भवति ॥ ७ ॥ अथ योऽयमवाद्
प्राणः । एष जगतीति तद्य ऽएवैतस्य प्राणस्य महिमा
यद्द्वीर्यन्तदेतत्सहस्रमेतस्यैवैतत्प्राणस्य द्वीर्यं स्यद्द्वयस्य
चिन्वत् ऽएष प्राण ऽआलुब्धेत्तत ऽएवैपोऽग्निर्न्न चीये-
तैतेनैवास्य रूपेण सहस्रमेप जगतीः सञ्चितो भवति
॥ ८ ॥ तानि वा ऽएतानि । सप्त च्छन्दाश्चसि चतुरुत्त-
राण्युद्ध्योऽद्ध्यस्मिन्प्रतिष्ठितानि सप्तेमे पुरुषे प्राणा
ऽअन्न्योऽन्न्यस्मिन्प्रतिष्ठितास्तद्यावन्तमेवैविच्छन्दसाङ्ग-
मन्वाह च्छन्दसश्छन्दसो ह्यैवास्य सोऽनूक्तो भवति स्तुतो
वा शस्तो वोपहितो वा ॥ ९ ॥ (F)

तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[वेदवादिप्रश्नोत्तराभ्यां शिरोग्रीवादीनां छन्दोमयत्वनिरूपणम्]

तदाहुः । किञ्छन्दः का देवताग्नेः शिरऽहुति
 गायत्री च्छन्दोऽग्निर्हेवता शिरः ॥ १ ॥ किञ्छन्दः ।
 का देवता ग्रीवाऽहुत्युष्णिणक्कच्छन्दः सविता देवता ग्रीवाः
 ॥ २ ॥ किञ्छन्दः । का देवतानूकमिति बृहती च्छन्दो
 बृहस्पतिर्हेवतानूकम् * ॥ ३ ॥ किञ्छन्दः । का देवता
 पक्षाविति बृहद्ब्रथन्तरे च्छन्दो श्यावापृथिवी देवते पक्षौ ॥ ४ ॥
 किञ्छन्दः का देवता मद्ध्यमिति त्रिष्टुप्छन्दऽहुन्द्रो
 देवता मद्ध्यम् ॥ ५ ॥ किञ्छन्दः । का देवता श्रोणी
 ऽहुति जगती च्छन्दऽआदित्यो देवता श्रोणी ॥ ६ ॥
 किञ्छन्दः । का देवता यस्मादिदुस्प्राणावृत्रेतः सिच्युत
 ऽहुत्यितिच्छन्दाश्छन्दः प्रजापतिर्हेवता ॥ ७ ॥ किञ्छन्दः ।
 का देवता योऽयमवाङ् प्राणऽहुति यज्ञायज्ञियञ्छन्दो
 वैश्वानरो देवता ॥ ८ ॥ किञ्छन्दः । का देवतोरुऽहुत्य-
 नुष्टुप्छन्दो विश्वे देवा देवतोरु ॥ ९ ॥ किञ्छन्दः ।
 का देवताप्टीवन्ताविति पङ्क्तिश्छन्दो मरुतो देवताप्टी-
 वन्तौ (A) ॥ १० ॥ किञ्छन्दः । का देवता प्रतिष्टेऽहुति
 द्विपदा च्छन्दो विष्णुर्हेवता प्रतिष्टे ॥ ११ ॥ किञ्छन्दः ।
 का देवता प्राणाऽहुति विश्छन्दाश्छन्दो वायुर्हेवता
 प्राणाः ॥ १२ ॥ किञ्छन्दः । का देवतोनातिरिक्तानीति
 न्यूनक्षरा च्छन्दऽआपो देवतोनातिरिक्तानि सैषाम-

* अत्रकण्वदस्व पक्षयोर्मध्यदेहस्य सन्धि ।

पुच्छमप्ययोष सन्धिरित्यर्थः ॥

(A) ष्टीवन्ती जातुप्रदेशान्विताम् । सा० भा० ॥

विद्यैवैतन्मयो ह्येता देवता ऽएतमात्मानमभिसम्भवति न
ह्यघ्नान्न्या लोक्यतायाऽआशीरस्ति ॥ १३ ॥ (B)

तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[धीरमहाशालनाम्नोर्भह्व्योः प्रश्नप्रतिवचनाभ्यामन्तेः सर्व-
देवतासमष्टिरूपप्राणवाय्वात्मकत्वप्रतिपादनम्]

धीरो ह शातपर्णयः । महाशालञ्जावालमुपोत्ससाद
तः होवाच किम्मा विद्द्वानुपोदसद ऽइत्यग्निं वेदेति *
कमग्निं वेत्येति वाचमिति यस्तमग्निं वेद किं स
भवतीति वाग्मी भवतीति होवाच नैनं वाग्जहातीति
॥ १ ॥ वेत्याग्निमिति होवाच । किमेव मा विद्द्वानुपोदसद
ऽइत्यग्निं वेदेति कमग्निं वेत्येति चक्षुरिति यस्तमग्निं
वेद किं स भवतीति चक्षुष्मान्भवतीति होवाच नैनञ्च-
क्षुर्जहातीति ॥ २ ॥ वेत्याग्निमिति होवाच । किमेव मा
विद्द्वानुपोदसद ऽइत्यग्निं वेदेति कमग्निं वेत्येति मन ऽइति
यस्तमग्निं वेद किं स भवतीति मनस्वी भवतीति होवाच
नैनम्मनो जहातीति ॥ ३ ॥ वेत्याग्निमिति होवाच ।
किमेव मा विद्द्वानुपोदसद ऽइत्यग्निं वेदेति कमग्निं
वेत्येति श्रोत्रमिति यस्तमग्निं वेद किं स भवतीति
श्रोत्रवान्भवतीति होवाच नैनञ् श्रोत्रजहातीति ॥ ४ ॥
वेत्याग्निमिति होवाच । किमेव मा विद्द्वानुपोदसद

(B) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युक्तमन्ते यथा— का. ख. १३. १. २ ।

* सर्वेभ्यः प्रश्नप्रतिवचनसमाप्तिपोतका इतिशब्दाः ।

ऽहृत्यग्निं वेदेति कमग्निं वेत्थेति य ऽएतत्सर्वमग्निस्तं
 वेदेति तस्मिन्होक्तऽउपावरुरोहाधीहि भोस्तमग्निमिति
 ॥ ५ ॥ स होवाच । प्राणो वाव सोऽग्निर्च्यदा वै पुरुषः
 स्वपिति प्राणन्तर्हि वागप्येति प्राणश्चक्षुः प्राणम्मनः
 प्राणं श्रोत्रं व्यदा प्रचुह्यते प्राणादेवाधि पुनर्जायन्त-
 ऽहृत्यद्वात्मम् ॥ ६ ॥ अथाधिदेवतम् । या वै सा वाग-
 गित्तेरेव स यत्तच्चक्षुरसौ स ऽआदित्यो यत्तन्मन ऽएव
 स चन्द्रमा यत्तच्छ्रोत्रंन्द्रिश् ऽएव तदुथ यः स प्राणो-
 ऽयमेव स वायुर्योऽयम्पवते ॥ ७ ॥ यदा वा ऽअग्निर-
 नुगच्छति । वायुन्तर्हानुद्वाति तस्मादेनमुदवासीद्वि-
 त्याहुर्वायुः ह्यनुद्वाति यदादित्योऽस्तमेति वायुन्तर्हि
 प्रविशति वायुश्चन्द्रमा वायौ दिशः प्रतिष्ठिता वायो-
 र्वाधि पुनर्जायन्ते स यदैवं विदस्माल्लोकास्त्रैति वाचैवा-
 ग्निमप्येति चक्षुषादित्यम्मनसा चन्द्रंश्रोत्रेण दिशः
 प्राणेन वायुः स ऽएतन्मय ऽएव भूस्वैतासान्देवतानां-
 श्यांश्याङ्गामयते सा भूस्वेलयति ॥ ८ ॥ (M)

तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[अनेकैः प्रश्नप्रतिवचनैः पुरुषस्यार्करूपत्वेन स्तुतिः]

श्वेतकेतुर्हारिणोयः । यक्ष्यमाण ऽआस तः ह पितो-
 वाच कानृत्विजोऽवृथा ऽइति स होवाचायन्वेव मे वैश्रवा-

(१) "अग्निर्वाग्भूत्वा सप्त प्राविशद्" इति ध्रुते । ऐ० उ० २ । ४ ।

(२) एतद्ब्राह्मणशेषा विषया अन्यत्राऽप्युक्तमस्ति यथा—का० श० १२, १, १ ।

वसव्यो होतेति तद् ह पप्रच्छ वेत्थ व्राह्मण वैश्वान-
सव्य ॥ १ ॥ चत्वारि महान्तीश् ऽहुति । वेद भोश्
ऽहुति होवाच वेत्थ चत्वारि महताम्महान्तीश् ऽहुति
वेद भोश् ऽहुति होवाच वेत्थ चत्वारि व्रतानीश् ऽहुति वेद
भोश् ऽहुति होवाच वेत्थ चत्वारि व्रतानां व्रतानीश् ऽहुति
वेद भोश् ऽहुति होवाच वेत्थ चत्वारि कर्ष्यानीश्
ऽहुति वेद भोश् ऽहुति होवाच वेत्थ चत्वारि कर्ष्याना-
ङ्क्यनीश् ऽहुति वेद भोश् ऽहुति होवाच वेत्थ चतुरोऽर्काश्निति
वेद भोश् ऽहुति होवाच वेत्थ चतुरोऽर्काणामर्काश्निति-
वेद भोश् ऽहुति होवाच ॥ २ ॥ वेत्थार्कमिति । अथ वै
नो भवान्वक्ष्यतीति वेत्थार्कपणं ऽइत्यथ वै नो भवान्व-
क्ष्यतीति वेत्थार्कपुष्पे ऽइत्यथ वै नो भवान्वक्ष्यतीति
वेत्थार्ककोश्यावित्यथ वै नो भवान्वक्ष्यतीति वेत्थार्कस-
मुद्रावित्यथ वै नो भवान्वक्ष्यतीति वेत्थार्कधाना ऽइत्यथ
वै नो भवान्वक्ष्यतीति वेत्थार्कपट्टीलामित्यथ वै नो भवा-
न्वक्ष्यतीति वेत्थार्कमूलमित्यथ वै नो भवान्वक्ष्यतीति
॥ ३ ॥ स ह वै यत्तदुवाच । वेत्थ चत्वारि महान्ति
वेत्थ चत्वारि महताम्महान्तीत्यग्निनुर्महस्तस्य महतो
महदोपधयश्च वृनस्पतयश्च तद्धस्यान्नं वायुर्महस्तस्य
महतो महद्रापस्तद्धस्यान्नमादित्यो महस्तस्य महतो
महद्यन्द्रमास्तद्धस्यान्नम्पुरुषो महस्तस्य महतो मह-
त्पशवस्तद्धस्यान्नमेताश्चैव चत्वारि महान्त्येतानि चत्वारि

महताम्महान्त्येव चत्वारि व्रतान्द्येतानि चत्वारि व्रतानां
 व्रतान्द्येतान्द्येव चत्वारि कथयान्द्येतानि चत्वारि कथयानां
 कथयान्द्येतऽएव चत्वारोऽर्काः ऽएते चत्वारोऽर्काणामर्काः
 ॥ ४ ॥ अथ ह वै यत्तदुवाच वेत्थार्कमिति पुरुषः हैव
 तदुवाच । वेत्थार्कपण्णे ऽइति कण्णो हैव तदुवाच वेत्था-
 र्कपुण्णे इत्यऽक्षिणी हैव तदुवाच वेत्थार्ककोऽश्याविति नासिके
 हैव तदुवाच वेत्थार्कसमुद्रावित्योण्ट्रौ हैव तदुवाच वेत्थार्क-
 धाना ऽइति दुन्तान् हैव तदुवाच वेत्थार्काण्ट्रीलामिति
 जिह्वाथ हैव तदुवाच वेत्थार्कमूलमित्यन्नः हैव तदुवाच
 स ऽएपोऽग्निर्को यत्पुरुषः स यो हैतमेवमग्निर्मर्क-
 म्पुरुषमुपास्तेऽयमहुमग्निर्कोऽस्मीति विद्यया हैवास्यैष-
 ऽआत्मन्नग्निर्कश्चितो भवति ॥ ५ ॥ (A)

तृतीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

[यजुषो विधायकब्राह्मणयोर्निर्वचनम्]

(तत्राधिदेवाभ्यात्मभेदेनार्थप्रतिपादनम्, उपनिषदः स्तुतिः, तत्स्वरूप-
 निर्वचनादि, उपांश्वनुष्ठानप्रतिपादनं च)

अयं धाव यजुष्योऽयम्पवते । एष हि यन्नेवेदः
 सर्वज्ञन्यत्येतं ऋन्तमिदमनु प्रजायते तस्माद्वायुरेव
 यजुः ॥ १ ॥ अयमेवाकाशो जूः । यदिदमन्तरिक्षमेतं
 ह्याकाशमनु जवते तदेतद्यजुर्वायुश्चान्तरिक्षञ्च यच्च जूश्च
 तस्माद्यजुरेप ऽएव यदेप ह्येति तदेतद्यजुर्चाकवसामयोः

(A) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्ववाऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० अ० १२ ५ ५ ।

प्रतिष्ठितमृक्वसामे बहत्स्तस्मात्समानैरेवाद्बुध्यर्ग्रहैः
 कर्म करोत्यन्न्यान्न्यन्न्यानि स्तुतशस्त्राणि भवन्ति यथा
 पूर्वाभ्याथं स्यत्त्रापराभ्यान्धाव्येत्तादृक्तत् ॥ २ ॥ अग्नि-
 रेव पुरः । अग्निः हि पुरस्कृत्येमाः प्रजा उपसासत्
 आदित्य एव चरणं व्यदा ह्येवैष उपदेत्यथेदः सर्वश्चरति
 तदेतद्यजुः सपुरश्चरणमधिदेवतम् ॥ ३ ॥ अथाह्यात्मम् ।
 प्राण एव यजुः प्राणो हि यज्ञेवेदः सर्वजनयति
 प्राणं ह्यन्तमिदमनु प्रजायते तस्मात्प्राण एव यजुः
 ॥ ४ ॥ अयमेवाकाशो जुः । योऽयमन्तरात्मन्नाकाश
 एतथं ह्याकाशमनु ज्वते तदेतद्यजुः प्राणश्चाकाशश्च
 यच्च जुश्च तस्माद्यजुः प्राण एव यत्प्राणो ह्येति ॥ ५ ॥
 अन्नमेव यजुः । अन्नेन हि जायतेऽन्नेन ज्वते तदेतद्यजु-
 र्ज्ञे प्रतिष्ठितमन्नं बहति तस्मात्समान एव प्राणेऽन्न्य-
 दन्न्यदुन्नधीयते ॥ ६ ॥ मन एव पुरः । मनो हि
 प्रथमप्राणानाञ्चक्षुरेव चरणञ्क्षुपा ह्यमात्मा चरति
 तदेतद्यजुः सपुरश्चरणमधिदेवत्त्वाह्यात्मञ्च प्रतिष्ठितः स
 यो हैतदेवं यजुः सपुरश्चरणमधिदेवत्त्वाह्यात्मञ्च प्रति-
 ष्ठितं वेद ॥ ७ ॥ अरिष्टो हैवानार्तः । स्वस्ति यज्ञस्यो-
 दृचमश्नुतेऽथो स्वानाथं श्रेष्ठः पुर एता भवत्यन्नादोऽधि-
 पतिर्य एव वेद ॥ ८ ॥ य उ हैव्विदथं स्वेषु प्रतिप्रति-

(१) 'ज' पुस्तके 'स्यत्वा' इत्यत्र 'स्यत्वा' इति पाठो दृश्यते । स तु न समीचीनः, 'स्यत्' भ्रष्टवणे इत्यस्मात्, यथा प्रत्यये, उदात्तारिष्टभावपक्षे 'चित् स्विदित्यन्ते' (पा० १।४।३३) इति नपारलोपात् ।

• अग दशम् ५१०० ।

(१) 'ज' पुस्तके 'ऽथो' गणितः ।

ब्रुवुभूपति न हैवालम्भाख्येभ्यो भवत्यथ य एवैतमनु-
 भवति यो वै तमनु भार्यान्ब्रुवुभूपति स हैवालम्भा-
 ख्येभ्यो भवति ॥ ९ ॥ तदेतज्येष्टुम्रह्म । न हेतस्मा-
 त्किञ्चन ज्यायोऽस्ति ज्येष्टो ह वै ऋष्टुः स्वानाम्भवति
 य एव वेद ॥ १० ॥ तदेतद्ब्रह्मापूर्वमपरवत् । स यो
 हैतदेवम्रह्मापूर्वमपरवद्बेद न हास्मात्कश्चन श्रेयान्त-
 मानेषु भवति श्रेयाथंसः श्रेयाथंसो हैवास्मादपरपुरुषा
 जायन्ते तस्माद्योऽस्माज्यायान्तस्यादिशोऽस्मात्पूर्वा
 ऽइत्युपासीत तथो हैनन्न हिनस्ति ॥ ११ ॥ तस्य वा
 ऽएतस्य यजुषः । रस एवोपनिषत्तस्माद्यावद्ब्रह्मणेन
 यजुषाद्ब्रह्मर्गहृद्ब्रह्माति स ऽउभे स्तुतशस्त्रे ऽअनुविभव-
 त्युभे स्तुतशस्त्रे ऽअनुव्यश्नुते तस्माद्यावद्ब्रह्मण् ऽइवा-
 न्नस्य रसः सर्वमन्नमवति सर्वमन्नमनुव्येति ॥ १२ ॥
 तृप्तिरेवास्य गतिः । तस्माद्यद्वान्नस्य तृप्यत्यथ स गत
 ऽइव मद्भयत ऽआनन्द एवास्य विज्ञानमात्मानन्दात्मानो
 हैव सर्वं देवाः सा हैषैव देवानामद्धाविद्या स ह स न
 मनुष्यो य एवंब्रिहैवानाथ हैव स एकः ॥ १३ ॥ एतद्ध
 स्म वै तद्विद्ब्रह्मिन्द्रियव्रतो रौहिणायन ऽआह । वायुं वान्त-
 मानन्दस्त ऽआत्मेतो वा वाहीतो वेति स ह स्म तथैव
 धाति तस्माद्यान्देवेण्वाशिपमिच्छेदेतेनैवोपतिष्ठेतानन्दो व
 ऽआत्मासौ मे कामः स मे समृद्धयतामिति सः हैवास्मै
 स काम ऽऋद्धयते यत्कामो भवत्येताथ ह वै तृप्तिमेताद्ग-
 तिमेतमानन्दमेतमात्मानमभिसम्भवति य एव वेद

॥ १४ ॥ तदेतद्यजुरुपांश्चनिरुक्तम् । प्राणो वै यजु-
रुपांश्चायतनो वै प्राणस्तद्य एनन्निर्बुवन्तम्ब्रूयाद्-
निरुक्तान्देवताच्चिरवोचत्प्राण एनः हास्यतीति तथा हैव
स्यात् ॥ १५ ॥ तस्य ह यो निरुक्तमाविर्भावं वेद ।
आविर्भवति कीर्त्या यशसोपांशु यजुषाङ्कुर्युर्ग्रहङ्गृह्णाति
गृहीतः सन्न ऽआविर्भवत्युपांशु यजुषाग्निश्चिनोति
चितः सञ्चित ऽआविर्भवत्युपांशु यजुषा हविर्निर्वपति
श्रुतन्निष्ठितमाविर्भवत्येवं व्यक्तिश्रोपांशु करोति कृत-
न्निष्ठितमाविर्भवति तस्य ह य एतमेव निरुक्तमाविर्भावं
वेदाविर्भवति कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन क्षिप्रऽउ हैवा-
विदङ्गच्छति स ह यजुरेव भवति यजुषैतमाचक्षते ॥१६॥(B)

तृतीयाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

[प्रजापतेर्भोकृत्वमाहवनीयरूपत्वम्, रुक्मपुरुषयोरिन्द्राग्न्या-
त्मना स्तुत्यादिकश्च]

प्रजापतिं विस्मस्तम् । यत्र देवाः समस्कुर्वन्तमुखायां
व्योनीं रेतो भूतमसिश्चव्योनिर्वा ऽउखा तस्मा एत-
त्संबत्सरेऽन्नः समस्कुर्वन्व्योऽयमग्निश्चिद्यतस्तदात्मना पर्य-
दधुस्तदात्मना परिहितमात्मैवाभवत्तस्माद्ब्रह्मात्मना परि-
हितमात्मैव भवति ॥ १ ॥ तथैवैतद्यजमानः । आत्मा-

नमुखायां व्योनौ रेतो भूतः सिञ्चति योनिर्वा ऽऽखा
 तस्मा ऽएतत्सँवत्सरेऽन्नः संस्करोति योऽयमग्निश्चित-
 स्तदात्मना परिदधाति तदात्मना परिहितमात्मैव भवति
 तस्मादुन्नमात्मना परिहितमात्मैव भवति ॥ २ ॥ तन्नि-
 दधाति । वौषडिति वौगिति वा ऽएष षड्वितीदः षड्चित्ति-
 कमन्नङ्कृत्वास्मा ऽअपिदधात्पात्मसम्मितं व्यदु वा
 ऽआत्मसम्मितमन्नन्तदवति तन्न हिनस्ति यद्भूयो हिनस्ति
 तव्यरुनीयो न तदवति ॥ ३ ॥ स ऽएष ऽएवार्कः । यमे-
 तमन्नाग्निमाहुरन्ति तस्यैतदुन्नङ्क्यं व्योऽयमग्निश्चित-
 स्तदुक्क्यं व्यञ्जुष्टः ऽएष ऽएव महोस्तस्यैतदुन्नं व्रतन्तन्म-
 हावतः सामत् ऽएष ऽऽ ऽएवोक्तस्यैतदुन्नन्तदुक्क्य-
 मृतस्तदेतदेकः स त्रेधा वक्ष्यायते ॥ ४ ॥ अथेन्द्राग्नी
 वा ऽअसृज्ज्येताम् । व्रद्धा च क्षत्रश्चाग्निरेव ब्रह्मेन्द्रः
 क्षत्रन्तौ सृष्टौ नानैवास्तान्तावब्रूतान्न वा ऽइरथः सन्तौ
 शक्यावः प्रजाः प्रजनयितुमेकः रूपमुभावसावेति तावेकः
 रूपमुभावभवताम् ॥ ५ ॥ तौ यौ ताविन्द्राग्नी । एतौ
 तौ स्वप्नश्च पुरुषश्च रुक्म ऽएवेन्द्रः पुरुषोऽग्निस्तौ
 हिरण्यमयौ भवतो ज्ज्योतिर्वै हिरण्यज्ज्योतिरिन्द्राग्नी
 ऽअमृतः हिरण्यममृतमिन्द्राग्नी ॥ ६ ॥ तावेताविन्द्राग्नी
 ऽएव चिञ्चन्ति । यद्धि किञ्चैष्टुकमग्निरेव तत्तस्मात्त-
 दग्निना पचन्ति यद्धि किञ्चाग्निना पचन्त्यग्निरेव तदथ
 यत्पुरीषः स ऽहुन्द्रस्तस्मात्तदग्निना न पचन्ति नेदग्नि-
 रेवासनेन्द्र ऽहुति तस्मादेताविन्द्राग्नी ऽएव चितौ ॥ ७ ॥

अथ यद्विद्यतेऽग्निर्निधीयते । तदेकं रूपमुभौ भवतस्त-
स्मात्तावेतेनैव रूपेणमाह प्रजाह प्रजनयतह सैपैकैवेष्ट-
काग्निरेव तामेप सर्वोऽग्निरभिसम्पद्यते सैवेष्टकासम्पत्त-
देतदेकमेवाक्षरं वागिति तदेप सर्वोऽग्निरभिसम्पद्यते
सैवाक्षरसम्पत् ॥ ८ ॥ तद्वैतत्पश्यश्रुपिरबभ्यनुवाद । भूत-
म्भविष्यत्प्रस्तौमि महद्ब्रह्मैकमक्षरम्बहु ब्रह्मैकमक्षरमित्ये-
तद्वैवाक्षरह सर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्यभिसम्पद्यन्ते
तदेतद्ब्रह्म च क्षत्रञ्चाग्निरेव ब्रह्मेन्द्रह क्षत्रमिन्द्राग्नी वै
विश्वे देवा विद्दु विश्वे देवास्तदेतद्ब्रह्म क्षत्रं विद्
॥ ९ ॥ एतद्ध स्म वै तद्विद्ब्राह्म्यापर्णाह सायका-
यन् आह । यद्वै मऽइदङ्कर्म समाप्स्यत ममैव
प्रजा सल्लवानाथं राजानोऽभविष्यन्मम ब्राह्मणा
मम वैश्या यत्तु मऽएतावत्कर्मणह समापि तेन
मऽउभयथा सल्लवान्प्रजातिरेक्षयतऽहुति स एप
एव श्श्रीरेप यश एपोऽन्नादह ॥ १० ॥ एतद्ध वै तच्छा-
ण्डिल्यह । वामकक्षायणाय प्रोच्योवाच श्रीमाह्वयशस्व्य-
न्नादो भविष्यतीति श्श्रीमान्ह वै यशस्व्यन्नादो भवति
य एव वेद ॥ ११ ॥ स एपोऽग्निह प्रजापतिरेव । ते
देवा एतमग्निम्प्रजापतिह संस्कृत्याथास्मा एतस्तैव-
त्सरेऽन्नहसमस्कुर्वन्त्य एप महाव्रतीयो ग्रहह B ॥ १२ ॥
तमद्भ्युर्ग्रहेण गृह्णाति । यद्गृह्णणाति तस्माद् ग्रहस्त-

B वापयन्मदविनासि महाभोक्तृभियःमदेष एवियम्, महाव्रतयमिनरोम 'प्राजापद
उत्तमम्' 'एह गृह्णाति 'एव एतन् वापयन्' विभक्तमेतिहै वा' का० धी० सू० ध०
१२ । सं० १ सू० ११, ११, १२ ।

स्मिन्नुद्गाता महाव्रतेन रसन्दधाति सर्वाणि हैतानि
 सामानि यद्महाव्रतन्तदस्मिन्त्सर्वैः सामभी रसन्दधाति
 तस्मिन्न्होता महुतोक्त्रथेन रसन्दधाति सर्वा हैता ऽऋचो
 यन्महदुक्त्रथन्तदस्मिन्त्सर्वाभिर्ऋग्भी रसन्दधाति ॥ १३ ॥
 ते यदा स्तुवते यदानुशंसति । अथास्मिन्नेतं
 वृषदकृते जुहोति वौगिति वा ऽएष षड्वितीदः षड्विधमन्न-
 इकृत्वास्मा ऽअपिदधात्यात्सस्मितं व्यदु वा ऽआत्सस्मित-
 तमन्नन्तदवति तन्न हिनस्ति यद्भूयो हिनस्ति तद्यत्कनीयो
 न तदवति ॥ १४ ॥ स ऽएष ऽएवार्कः । योऽयमग्नि-
 दिक्षतस्तस्यैतदन्नद्वयमेव महाव्रतीयो ग्रहस्तदुक्त्र्यं व्यजुष्ट
 ऽएष ऽएव महास्तस्यैतदन्नं व्रतन्तद्महाव्रतः सामत
 ऽएष ऽउ ऽएवोक्तस्यैतदन्नं* थन्तदुक्त्रमृक्तस्तदेतदेकः
 स त्रेधा क्लृष्यते ॥ १५ ॥ स ऽएष सँवत्सरः प्रजापति-
 रग्निः । तस्यार्द्धमेव सावित्राण्यर्द्धं वैश्वकर्म्मणाऽयष्टौ-
 वेवास्य कलाः सावित्राण्यष्टौ वैश्वकर्म्मणान्न्यथ यदेत-
 दन्तरेण कर्म्म क्रियते स ऽएव सप्तदशः प्रजापतिव्यो
 वै कला मनुष्याणामक्षरन्तद्देवानाम् ॥ १६ ॥ तद्द्वै
 लोमेति द्वे ऽअक्षरे । त्वगिति द्वे ऽअष्टगिति द्वे मेद
 ऽद्विति द्वे माथंसमिति द्वे स्त्रावेति द्वे ऽअस्थीति द्वे
 मज्जेति द्वे ताः षोडश कला ऽअथ य ऽएतदन्तरेण प्राणः
 सञ्चरति स ऽएव सप्तदशः प्रजापतिः ॥ १७ ॥ तस्मा
 ऽएतस्मै प्राणाय । एताः षोडश कला ऽअन्नमभिह-

* 'ग-ज' पुस्तकयो 'एवोक्तद्वे' इति पाठ समुपलभ्यते ।

रन्ति ता यदानभिहर्तुन्ध्रियन्तेऽथैता ऽएव जग्ध्वोत्क्रामति
 तस्माद्दु हैतदुशिशिपतस्तृप्रमिव भवति प्राणैरद्यमानस्य
 तस्माद्दु हैतदुपतापी कृश ऽइव भवति प्राणैर्हि जग्धो
 भवति ॥ १८ ॥ तस्मा ऽएतस्मै सप्तदशाय प्रजापतये ।
 एतत्सप्तदशमन्नं स मस्कुर्वन्त्य ऽएष सौम्योऽद्वरोऽथ
 या ऽअस्य ताः षोडश कला ऽएते ते षोडशऽस्विजस्त-
 स्मान्न सप्तदशमृत्विजङ्कुर्वीत नेदतिरेचयानीत्यथ य
 ऽएवात्र रसो या ऽआहुतयो ह्वयन्ते तदेव सप्तदशमन्नम्
 ॥ १९ ॥ ते यदा स्तुवते यदानुज्ञांसति । अथास्मिन्नेतं
 वृषदकृते जुहोति बौगिति वा ऽएष पडितीदः षड्विध-
 मन्नङ्कृत्वास्मा ऽअपिदधात्यात्मसम्मितं व्यदु वा ऽआत्म-
 सम्मितमन्नन्तदवति तन्न हिनस्ति यद्भूयो हिनस्ति तथ-
 त्कनीयो न तदवति ॥ २० ॥ स ऽएष ऽएवाकं । योऽच-
 मग्निश्चितस्तस्यैतदन्नङ्क्यमेष सौम्योऽद्वरस्तदुक्क्यं
 व्यजुष्ट ऽएष ऽएव महास्तस्यैतदन्नं व्रतन्तन्महाव्रतः
 सामत ऽएष ऽउ ऽएवोक्कतस्यैतदन्नन्थन्तदुक्कथमृक्तस्तदेत-
 देकः स त्रेधा रख्यायते स ऽएतेनात्रेण सहोर्द्धे ऽउदकामस्त
 यः स ऽउदकामदसौ स ऽआदित्योऽथ येन तेनात्रेण सहोद-
 कामदेष स चन्द्रमाः ॥ २१ ॥ स ऽएष ऽएवाकौ य ऽएष
 तपति । तस्यैतदन्नङ्क्यमेष चन्द्रमास्तदुक्क्यं व्यजुष्ट
 ऽएष ऽएव महास्तस्यैतदन्नं व्रतन्तन्महाव्रतः सामत ऽएष

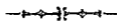
(१) "षोडशसिद्धो मद्रोयमातृ होत्रन्वसुं वाङ्मणच्छरिंति-प्रस्तोतृ-मैत्राव हण-अतिप्रस्थाप-
 षोतृ-अतिदर्वच्छायाक-नेह्रनीत-सुमसण-भावस्तदुन्नेतृन् वृणीते" का० श्रौ० सू० ५. १. ५ ।

ऽउ ऽएवोक्कतस्यैतदुन्नन्थन्तदुक्कथमृक्तस्तदेतदेकं स
 त्रेधा ख्यायत ऽहुत्यधिदेवतम् ॥ २२ ॥ अथाह्यात्मम् ।
 प्राणो वा ऽअर्कस्तस्यान्नमेव क्वयन्तदुक्कयं स्यजुष्टं
 प्राण ऽएव महास्तस्यान्नमेव व्रतन्तश्महाव्रतः सामतः
 प्राण ऽउ ऽएवोक्कतस्यान्नमेव थन्तदुक्कथमृक्तस्तदेतदेकं
 स त्रेधा ख्यायते स ऽएष ऽएवैषोऽधिदेवतमयमह्या-
 त्मम् ॥ २३ ॥ (B)

चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ १०९ ॥

सँवत्सरो वै प्रजापतिरग्निः । सोमो राजा च
 स ह स्वयमेवात्मानमप्रोचे यज्वचसे राजस्तम्वायनाय
 यावन्ति वां मे ज्योतींश्चपि तावत्यो मऽहुष्टका इति
 ॥ १ ॥ तस्य वा ऽएतस्य सँवत्सरस्य प्रजापतेः । सप्त
 च शतानि विंशतिश्चाहोरात्राणि ज्योतींश्चपि ता ऽहु-
 ष्टकाः पष्टिश्च त्रीणि च शतानि परिश्रितः पष्टिश्च
 त्रीणि च शतानि यजुष्मत्स्य सोऽयहसँवत्सरं प्रजा-
 पतिः सर्वाणि भूतानि ससृजे यच्च प्राणि यच्चाप्राणमु-
 भयान्देवमनुष्यान्तस सर्वाणि भूतानि सृष्ट्वा रिरिचान् ऽइव
 मेने स मृत्योर्विभयाश्चकार ॥ २ ॥ स हेक्षाश्चक्रे । कथ-

न्वहृमिमानि सर्वाणि भूतानि पुनरात्मन्नावपेय पुनरात्म-
 न्दधीय कथन्वहृमेवैषाथं सर्वेषाम्भूतानाम्पुनरात्मा
 स्यामिति ॥ ३ ॥ स द्वेधात्मन्तं व्यौहत् । पष्टिश्च
 द्वीणि च शतान्यन्यतरस्येष्टका ऽअभवत्तेवमन्यतरस्य
 स न व्योप्नोत् ॥ ४ ॥ त्रीनात्मनोऽकुरुत् । तिल-
 स्तिलोऽशीत्य ऽएकैकस्येष्टका ऽअभवन्त्स नैव व्यो-
 प्नोत् ॥ ५ ॥ चतुर ऽआत्मनोऽकुरुत् । अशीतिशते-
 ष्टकान्त्स नैव व्योप्नोत् ॥ ६ ॥ पञ्चात्मनोऽकुरुत् ।
 चतुश्चत्वारिंशदशतमेकैकस्येष्टका ऽअभवन्त्स नैव
 व्योप्नोत् ॥ ७ ॥ षडात्मनोऽकुरुत् । विंशतिशतेष्ट-
 कान्त्स नैव व्योप्नोत् सप्तधा व्यभवत् ॥ ८ ॥
 अष्टावात्मनोऽकुरुत् । नवतीष्टकान्त्स नैव व्योप्नोत्
 ॥ ९ ॥ नवत्संमनोऽकुरुत् । अशीतीष्टकान्त्स नैव व्योप्नोत्
 ॥ १० ॥ दशात्मनोऽकुरुत् । द्वासप्ततीष्टकान्त्स नैव
 व्योप्नोत्त्रैकादशधा व्यभवत् ॥ ११ ॥ द्वादशात्मनो-
 ऽकुरुत् । पृष्टीष्टकान्त्स नैव व्योप्नोत्त्रयोदशधा
 व्यभवत् चतुर्दशधा ॥ १२ ॥ पञ्चदशात्मनोऽकुरुत् ।
 अष्टाचत्वारिंशदिष्टकान्त्स नैव व्योप्नोत् ॥ १३ ॥ षोड-
 शात्मनोऽकुरुत् । पञ्चचत्वारिंशदिष्टकान्त्स नैव व्यो-
 प्नोत्त्र सप्तदशधा व्यभवत् ॥ १४ ॥ अष्टादशात्मनो-
 ऽकुरुत् । चत्वारिंशदिष्टकान्त्स नैव व्योप्नोत्त्रैकान्न
 विंशतिधा व्यभवत् ॥ १५ ॥ विंशतिमात्मनो-
 ऽकुरुत् । पद्त्रिंशदिष्टकान्त्स नैव व्योप्नोत्त्रैक-

विंशतिधा व्यभवन्न द्वाविंशतिधा न त्रयोविंश-
 शतिधा ॥ १६ ॥ चतुर्विंशतिमात्मनोऽकुरुत । त्रिंश-
 दिष्टकान्तसोऽद्यातिष्टुत पञ्चदशे व्यूहे तद्यत्पञ्चदशे व्यू-
 हेऽतिष्टुत तस्मात्पञ्चदशापूर्व्यमाणस्य रूपाणि पञ्च-
 दशापक्षीयमाणस्य ॥ १७ ॥ अथ यच्चतुर्विंशतिमा-
 त्मनोऽकुरुत । तस्माच्चतुर्विंशत्यर्द्धमासः सँवत्सरेः
 स ऽएतैश्चतुर्विंशत्या त्रिंशदिष्टकैरात्मभिर्न व्यभवत्स
 पञ्चदशाह्नो रूपाण्यपश्यदात्मनस्तन्वो मुहूर्त्तल्लोक-
 मृणाः पञ्चदशैव रात्रेस्तद्यन्मुहुः प्रायन्ते तस्मान्मुहूर्त्ता
 ऽअथ यत्क्षुदाः सन्त ऽइमल्लोकानांपूरयन्ति तस्माल्लो-
 कमृणाः ॥ १८ ॥ एष वा ऽइदं सर्वम्पचति । अहोरात्रैर-
 र्द्धमासैर्मासैर्ऋतुभिः सँवत्सरेण तदमुना पक्वमयम्पचति
 पक्वमस्य पक्तेति ह स्माह भारद्वाजोऽग्निममुना हि
 पक्वमयम्पचतीति ॥ १९ ॥ तानि सँवत्सरे । दश च
 सहस्राण्यष्टौ च शतानि समपद्यन्त सोऽद्यातिष्टुत दशसु
 च सहस्रेण्वष्टासु च शतेषु ॥ २० ॥ अथ सर्वाणि भूतानि
 पर्येक्षत् । स त्रय्यामेव विद्यायाथ सर्वाणि भूतान्यपश्य-
 दुद्य हि सर्वेषाञ्छन्दसामात्मा सर्वेषाथ स्तोमानाथ सर्वे-
 पाम्प्राणानाथ सर्वेषान्देवानामेतद्वा ऽअस्त्येतद्व्यमृतं व्य-
 द्यमृतन्तद्व्यस्त्येतद् तद्यन्मर्त्यम् ॥ २१ ॥ स ऽपेक्षत
 प्रजापतिः । त्रयां वाव विद्यायाथ सर्वाणि भूतानि हुन्त
 त्रयीमेव विद्यामात्मानमभिसंस्करवा ऽइति ॥ २२ ॥ स
 ऽऋचो व्योहत् । द्वादश बृहतीसहस्राण्येतावत्यो हऽर्चो

याः प्रजापतिसृष्ट्यास्तास्त्रिंशत्तमे व्यूहे पङ्क्तिष्वतिष्ठन्त
ता यद्विंशत्तमे व्यूहेऽतिष्ठन्त तस्माद्विंशन्मासस्य
रात्रयोऽथ यत्पङ्क्तिषु तस्मात्पाङ्क्तः* प्रजापतिस्ताऽअष्टा-
शतं शतानि पङ्क्तयोऽभवन् ॥ २३ ॥ अथेतरो वृद्धौ
व्यौहत् । द्वादशैव बृहतीसहस्राण्यष्टौ यजुषाञ्चत्वारि
साम्नामेतावद्वैतयोर्वेदयोर्व्यं प्रजापतिसृष्टन्तौ त्रिंशत्तमे
व्यूहे पङ्क्तिष्वतिष्ठेतान्तौ यद्विंशत्तमे व्यूहेऽतिष्ठेतान्त-
स्माद्विंशन्मासस्य रात्रयोऽथ यत्पङ्क्तिषु तस्मात्पाङ्क्तः
प्रजापतिस्ताऽअष्टाशतमेव शतानि पङ्क्तयोऽभवन्
॥ २४ ॥ ते सर्वे त्रयो वेदाः । दश च सहस्राण्यष्टौ च
शतान्यशीतीनामभवन्त्स मुहूर्त्तेन-मुहूर्त्तेनैवाशीतिमाप्नो-
न्मुहूर्त्तेन-मुहूर्त्तेनाशीतिः समपद्यत ॥ २५ ॥ स ऽएषु
त्रिषु लोकेषुगयायाम् । योनौ रेतो भूतमात्मानमसिञ्च
च्छन्दोमयश्च स्तोममयम्प्राणमयन्देवतामयन्तुस्यार्द्धमासे
प्रथमं ऽआत्मा समस्क्रियत द्वीयसि परो द्वीयसि
परं सँवत्सर एव सर्वं कृत्स्नं समस्क्रियत
॥ २६ ॥ तद्यत्परिश्रुतमुपाधत् । तद्वाग्निमुपाधत्
तदनु पञ्चदश मुहूर्त्ताश्मुहूर्त्तान्नु पञ्चदशाशीतीरथ यज-
जुष्मतीमुपाधत् तद्रहुरुपाधत् तदनु पञ्चदश मुहूर्त्ता-
श्मुहूर्त्तान्नु पञ्चदशाशीतीरेवमेतान्त्रयीं द्वियामात्मन्नाय-
पतात्मन्नकुरुत सोऽद्यैव सर्वेषाम्भूतानामात्माभ्यच्छन्दोमय
स्तोममयः प्राणमयो देवतामयः स ऽएतन्मय ऽएषु

* पाङ्क्तं नाम पञ्चगणारवम् पञ्चदश वसिष्ठो मेष्यामाभ्यान् प्रजापतौनन्वृत्तौ
मारिषमन्नामान पञ्चचित्तव इति षष्ठं प्रतिपादितम् । (१) म 'म' शुभ्रव्या 'नाधी' ।

भूत्वोर्द्धं ऽऽउदक्क्रामत्स यः स ऽऽउदक्क्रामदेव स चन्द्रमाह
 ॥ २७ ॥ तस्यैषा प्रतिष्ठा । य ऽएष तपत्येतस्मा-
 देवाद्ध्यचीयतैतस्मिन्नुद्ध्यचीयतात्मन ऽऽएवैनन्तन्निरुमि-
 मीतात्मनः प्राजनयत् ॥ २८ ॥ स यदग्निश्चेष्ट्यमाणो
 दीक्षते । यथैव तत्प्रजापतिरेषु त्रिषु लोकेषूखायां व्योनौ
 रेतो भूत्मात्मानमसिञ्चदेवमेवैष ऽएतदात्मानमुखायां
 व्योनौ रेतो भूतः सिञ्चति च्छन्दोमयं स्तोममयम्प्राण-
 मयन्देवतामयन्तस्यार्द्धमासे प्रथमं ऽआत्मा संस्क्रियते द्रुवी-
 पसि पुरो द्रुवीयसि परः सँवत्सर ऽएव सर्वः कृत्स्नः संस्क्रि-
 यते ॥ २९ ॥ तद्यत्परिश्रितमुपधत्ते । तद्वात्रिमुपधत्ते तदनु
 पञ्चदश मुहूर्त्तान्मुहूर्त्ताननु पञ्चदशाशीतीरथ यद्यजुष्मती-
 मुपधत्ते तद्वहुरुपधत्ते तदनु पञ्चदश मुहूर्त्तान्मुहूर्त्ताननु पञ्च-
 दशाशीतीरेवमेतान्त्रयीं विद्यामात्मन्नावपत ऽआत्सन्कुरुते
 सोऽत्रैव सर्वेषाम्भूतानामात्मा भवति च्छन्दोमय स्तोम-
 मयः प्राणमयो देवतामयः स ऽएतन्मय ऽएव भूत्वोर्द्धं
 ऽऽउत्क्रामति ॥ ३० ॥ तस्यैषा प्रतिष्ठा । य ऽएष तपत्ये-
 तस्मादेवाधिचीयत ऽएतस्मिन्नुधिचीयत ऽआत्मन ऽएवै-
 नन्तन्निरुमिमीत ऽआत्मनः प्राजनयति स यदैवंविदस्माहो-
 कात्प्रैत्यथैतमेवात्मानमभिसम्भवति च्छन्दोमयं स्तोमम-
 यम्प्राणमयन्देवतामयः स ऽएतन्मय ऽएव भूत्वोर्द्धं ऽऽउत्क्रा-
 मति य ऽएवं विद्वानेतत्कर्म कुरुते यो वैतदेवं वेद ॥३१॥(E)

चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[संवत्सररूपप्रजापतेर्मृत्यन्तरूपत्वम्, तद्रूपोपासनस्य फलम्,
अग्निचयनस्यामृतलक्षणं फलं, परिश्रियन्मृती-
लोकमृष्टेकानां संख्या च]

एष वै मृत्युर्भ्यस्संवत्सरः । एष हि मर्त्यानामहो-
रात्रावभ्यामायुः क्षिणोत्यथ म्म्रियन्ते तस्मादेव ऽएव
मृत्युः स यो हैतम्मृत्युः संवत्सरं वेद न हास्यैष पुरा
जरसोऽहोरात्रावभ्यामायुः क्षिणोति सर्वः हैवायुरेति
॥ १ ॥ एष ऽउ. ऽएवान्तकः । एष हि मर्त्यानामहोरा-
त्रावभ्यामायुपोऽन्तङ्गच्छत्यथ म्म्रियन्ते तस्मादेव ऽएवा-
न्तकः स यो हैतमन्तकम्मृत्युः संवत्सरं वेद न हास्यैष
पुरा जरसोऽहोरात्रावभ्यामायुपोऽन्तङ्गच्छति सर्वः हैवा-
युरेति ॥ २ ॥ ते देवाः । एतस्मादन्तकान्मृत्योः
संवत्सरात्प्रजापतेर्विभयाञ्चक्रुर्भ्यद्द्वै नोऽयमहोरात्रावभ्या-
मायुपोन्तङ्गच्छेदिति ॥ ३ ॥ त ऽएतान्न्यज्ञकृतुस्तेनिर ।
अग्निहोत्रन्दशूपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुबन्धः सौ-
म्यमङ्करन्त ऽएतैर्यज्ञकृतुभिर्यजमानानामृतत्वमानशिरे ऽ
ते हाप्यग्निञ्चक्रियरे । ते ऽपरिमिता ऽएव परिश्रित
ऽउपदधुरपरिमिता यजुष्मतीरपरिमिता लोकमृष्टा
यथेदमप्येतर्हिक ऽउपदधतीति देवा ऽअकुर्वन्निति ते ह नै-
वामृतत्वमानशिरे ॥ ५ ॥ तेऽर्चन्तः श्राम्म्यन्तश्चेरुः ।
अमृतत्वमवरुर्त्समानास्तान्ह प्रजापतिरुवाच न वै मे
सर्वाणि रूपाण्युपधत्तेति वैव रेचयथ न वावभ्यापयथ
तस्मान्नामृता भवथेति ॥ ६ ॥ ते होचुः । तेभ्यो वै

नस्त्वमेव तद् ब्रूहि यथा ते सर्वाणि रूपाण्युपदुधामेति ॥७॥
 स होवाच । पष्टिञ्च त्रीणि च शतानि परिश्रित उउप-
 पधत्त पष्टिञ्च त्रीणि च शतानि यजुष्मतीरुधि पट्त्रिंश-
 शतसुथ लोकम्पृणा दश च सहस्राण्यष्टौ च शतान्युप-
 धत्ताथ मे सर्वाणि रूपाण्युपधास्यथाथामृता भविष्य-
 थेति ते ह तथा देवा उउपदधुस्ततो देवा उअमृता उआसुः
 ॥ ८ ॥ स मृत्युर्देवानब्रवीत् । इत्थमेव सर्वं मनुष्या
 उअमृता भविष्यन्त्यथ को मह्यभागो भविष्यतीति ते
 होचुर्नातोऽपरः कश्चन सह शरीरेणामृतोऽसद्यदैवत्वमेत-
 म्भागः हुरासा उअथ ळ्यावृत्य शरीरेणामृतोऽसद्योऽमृतो-
 ऽसद्विद्यया वा कर्मणा वेति यद्वै तद्वन्नुवन्विद्यया वा
 कर्मणा वेत्येषा हैव सा विद्या यदग्निरेतद् हैव तत्कर्म
 यदग्निः ॥ ९ ॥ ते य उएवमेतद्विदुः । ये वैतत्कर्म
 कुर्वते मृत्वा पुनः सम्भवन्ति ते सम्भवन्त उएवामृतत्व-
 मभिसम्भवन्त्यथ य उएवन्न विदुष्ये वैतत्कर्म न कुर्वते
 मृत्वा पुनः सम्भवन्ति त उएतस्येवात्रपुनः पुनर्भवन्ति
 ॥ १० ॥ स यदग्निश्चिनुते । एतमेव तदन्तकम्मृत्युः
 सँवत्सरम्प्रजापतिमग्निमाप्नोति यन्देवा उआप्नुवन्नेत-
 सुपधत्ते यथैवेनमदो देवा उउपादधत् ॥ ११ ॥ परिश्रि-
 त्तिरेवास्य रात्रीराप्नोति । यजुष्मतीभिरहान्यर्द्धमासान्सा-
 सानृतुँलोकम्पृणाभिर्मुहूर्तान् ॥ १२ ॥ तद्याः परिश्रितः ।
 रात्रिलोकास्ता रात्रीणामेव साप्तिः क्लियते रात्रीणाम्प्रतिमा
 ताः पष्टिञ्च त्रीणि च शतानि भवन्ति पष्टिञ्च ह वै

त्रीणि च शतानि संवत्सरस्य रात्रयस्तासामेकविंशतिर्गार्ह-
 पत्ये परिश्रयति द्वाब्ध्यान्नाशीतिन्धिष्ण्येषु द्वे ऽएक-
 पष्टे शते ऽआहवनीये ॥ १३ ॥ अथ यजुष्मन्त्यहं दवर्भ-
 स्तम्बो लोकेष्टकाहं पुष्करपर्णहं स्वक्रमपुरुषौ स्रुचौ स्वय-
 मातृणाम् दूर्वेष्टका द्वियजू रेतहं सिचौ विश्वज्योतिर्ऋत-
 व्ये ऽअपाहा कूर्म ऽउल्लखलमुसले ऽउखा पञ्च पशुशी-
 र्पाणि पञ्चदशापस्याहं पञ्च छन्दुस्याहं पञ्चाशत्प्राणभृतस्ता
 द्वाभ्यान्न शतम्प्रथमा चितिहं ॥ १४ ॥ [अर्धप्रपाठः ४५] अथ
 द्वितीया । पञ्चाश्विन्न्यो द्वे ऽऋतव्ये पञ्च वैश्वदेव्यहं
 पञ्च प्राणभृतहं पञ्चापस्या ऽएकया न विंशतिर्वयस्यास्ता
 ऽएकचत्वारिंशद्द्वितीया चितिहं ॥ १५ ॥ अथ तृतीया ।
 स्वयमातृणाम् पञ्च दिश्या विश्वज्योतिश्चतसू ऽऋ-
 तव्या दश प्राणभृतहं पट्त्रिंशच्छन्दुस्याश्चतुर्दश बाल-
 खिल्यास्ता ऽएकसप्ततिस्तृतीया चितिहं ॥ १६ ॥ अथ
 चतुर्थी । अष्टादश प्रथमा ऽअथ द्वादशाऽथ सप्तदश
 ताहं सप्तचत्वारिंशच्चतुर्थी चितिहं ॥ १७ ॥ अथ
 पञ्चमी । पञ्चासपत्नाश्चत्वारिंशद्विराज ऽएकया न
 त्रिंशत्तोमभागाहं पञ्च नाकसदहं पञ्च पञ्चचूडा ऽएक-
 त्रिंशच्छन्दुस्या ऽअष्टौ गार्हपत्या चितिरष्टौ पुनश्चिति-
 ऋतव्ये विश्वज्योतिर्विमर्णी च स्वयमातृणाम् चाश्ममा
 पृश्निर्ऋश्चितेऽग्निर्ऋधीयते ता ऽअष्टात्रिंशद्दश शत-
 म्पञ्चमी चितिहं ॥ १८ ॥ ताहं स्रुवाहं पञ्चभिर्त्रिं चत्वारि
 शतानि । ततो याहं पट्टिश्च त्रीणि च शतान्युहर्षोकास्ता

ऽअह्नानामेव साप्तिः क्लियतेऽह्नानाम्प्रतिमा ताः पष्टिश्च
 त्रीणि च शतानि भवन्ति पष्टिश्च ह वै त्रीणि च
 शतानि सँवत्सरस्याहान्यथ याः पट्त्रिंशत्पुरीषन्तासाथं
 पट्त्रिंशी ततो याश्चतुर्विंशतिरर्द्धमासलोकास्ता
 ऽअर्द्धमासानामेव साप्तिः क्लियतेऽर्द्धमासानाम्प्रतिमाथ
 या द्वादश मासलोकास्ता मासानामेव साप्तिः क्लियते
 मासानाम्प्रतिमा ता ऽउ द्वे-द्वे सहस्रलोका ऽऋतूनाम-
 शून्यतायै ॥ १९ ॥ अथ या लोकम्पृणाः । मुहूर्त्तलो-
 कास्ता मुहूर्त्तानामेव साप्तिः क्लियते मुहूर्त्तानाम्प्रतिमा तां
 दुश च सहस्राण्यष्टौ च शतानि भवन्त्येतावन्तो हि
 सँवत्सरस्य मुहूर्त्तास्तासामेकविंशतिर्गार्हपत्य ऽउपदधाति
 द्वाभ्यान्नाशीतिन्धिष्ण्येष्वाहवनीय ऽद्वतरा ऽएतावन्ति
 वै सँवत्सरस्य रूपाणि तान्यस्यात्राप्तान्युपहितानि
 भवन्ति ॥ २० ॥ तद्वैके । आहवनीय ऽएवैताथ सम्पदमा-
 पिपिपन्त्यन्थे वा ऽएतेऽग्नयश्चित्ताः किमन्यत्रोपहि-
 ता ऽइह सम्पदयेमेति न तथा कुर्याद्दश वा ऽएतानग्नी-
 श्चनुतेऽष्टौधिष्णयानाहवनीयश्च गार्हपत्यञ्च तस्मादा-
 द्भुर्विराडग्निरिति दुशाक्षरा हि विराद् तानु सर्वातेकमिवै-
 वाचक्षतेऽग्निरित्येतस्य ह्येवैतानि सर्वाणि रूपाणि यथा
 सँवत्सरस्याहोरात्राण्यर्द्धमासा मासा ऽऋतव ऽएवमस्यै-
 तानि सर्वाणि रूपाणि ॥ २१ ॥ ते ये ह तथा कुर्वन्ति
 एतानि हास्य ते रूपाणि वहिर्द्वा कुर्वन्त्यथो पापवस्यस-
 दुर्वन्ति क्षत्राय विशम्प्रतिप्रतिनीम्प्रत्युद्यामिनीमाग्नी-

द्वीये वा ऽअद्भमानम्पृश्निमुपदधात्यथ तद् सम्पश्यति
 किमुत्तद् सम्पश्यन्नितरा न सम्पश्येद्येनैव निर्ऋतिम्पा-
 ष्मानमपहते स ऽएकादशः ॥ २२ ॥ तदाहुः । कथमु-
 ता ऽअत्र न सम्पश्यतीति न ह्येना ऽअभिजुहोत्याहुत्या
 वा ऽदृष्टका सर्वा कृत्स्ना भवतीति ॥ २३ ॥ तदाहुः ।
 कथमस्यैता ऽअनतिरिक्ता ऽउपहिता भवन्तीति वीर्यं
 वा ऽअस्यैता ऽअनतिरिक्तं वै पुरुषं वीर्यं स ह वा
 ऽएतद् सर्वङ्कृत्स्नम्प्रजापतिः सिस्करोति य ऽएवं विद्वाने-
 तत्कर्म कुरुते यो वैतदेवं वेद ॥ २४ ॥ (A)

चतुर्थाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[संवत्सररूपान्तेः, तदवयवानाञ्च सहस्ररूपत्वेनोपासनम्, तत्फलञ्च]

प्रजापतिं वै प्रजां सृजमानम् । पाप्मा मृत्युरभि-
 परिजघान स तपोऽतप्यत सहस्रः सँवत्सरान्पाप्मानं
 विजिहासन् ॥१॥ तस्य तपस्तेषानुस्य । एबभ्यो लोमगर्तंबभ्य
 ऽऊर्ध्वानि ज्योतींश्चप्यायँस्तद्यानि तानि ज्योतींश्च्येतानि
 तानि नक्षत्राणि यावन्त्येतानि नक्षत्राणि तावन्तो लोम-
 गर्ता यावन्तो लोमगर्तास्तावन्तः सहस्रसँवत्सरस्य मुहूर्ताः
 ॥ २ ॥ स सहस्रतमे सँवत्सरे । सर्वोऽयपवत स युः
 सोऽयपवतायमेव स वायुर्योऽयम्पवतेऽथ यन्तुम्पाप्मान-
 मत्यपवतेदन्तच्छरीरङ्कः ऽउ तस्मै मनुष्यो युः सहस्र-
 सँवत्सरमवरुन्धीत विद्या ह वा ऽएवंविस्तसहस्रसँवत्सर-

(A) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽनुपलभ्यन्ते यथा— का० ध० ११. ४ १ ।

सवरुन्दे ॥ ३ ॥ सर्वा ऽएवैता ऽदृष्टकाः साहस्रीरुपासीत ।
 रात्रिसहस्रेण रात्रिसहस्रेणैकैकामपरिउश्रितः सम्पन्नानुपा-
 सीताहसहस्रेणाहसहस्रेणैकैकामहर्भाजमर्द्धमाससहस्रेणा-
 र्द्धमाससहस्रेणैकैकामर्द्धमासभाजमाससहस्रेण माससहसे-
 णैकैकामासभाजमृतुसहस्रेण ऽर्त्तुसहस्रेणैकैकामृतुंभाजमुहू-
 र्तसहस्रेण मुहूर्त्तसहस्रेणैकैकामुहूर्त्तभाजः सँवत्सरसहस्रेण
 सँवत्सरन्ते य ऽएतमेवमग्निः सँवत्सरेण सम्पन्नं विदुः
 सहस्रतमीथ हास्य ते कलां विदुरथ य ऽएनमेवन्न विदुर्न
 हास्य ते सहस्रतमीथन्न कलां विदुरथ य ऽएवैवं वेद यो
 वैतक्रुर्म कुरुते स ह्वैतः सर्वङ्कृत्स्नम्प्राजापत्यमग्नि-
 माप्नोति यम्प्राजापतिराप्नोत्तस्मादेवंवित्तप ऽएव तप्प्येत
 यदु ह वा ऽएवंवित्तपस्तप्प्यत ऽआमैथुनारसर्वः हास्य
 तस्वर्गंलोकमभिसम्भवति ॥ ४ ॥ तदेतदृचाभ्युक्तम् ।
 'न मृषाश्रान्तं अद्युयन्ति देवा' ऽहुति न ह्वैवं विदुपः
 क्रिञ्चन मृषाश्रान्तम्भवति तथो हास्यैतरसर्वन्देवा
 ऽअवन्ति ॥ ५ ॥ (B)

चतुर्थाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

[व्यष्टिरूपाग्निपियोपामना]

अथादेशा ऽउपनिषदाम् । वायुरग्निरिति ह शाकाप-
 निन ऽउपासत ऽआदित्योऽग्निरित्यु द्वैक ऽआदुरथ ह
 स्ममाह श्श्रोमत्यो वा हालिङ्गवो वा वायुरेवाग्निस्तस्माद्य-

(१) अ० १० अ० १० व० ४ अ० ११ ।

(२) एतद्ब्राह्मणं विषया अथवाः। मयुदन्तं यथा—४० अ० ११ व० ४ ।

द्वैवाद्बुद्ध्युरुत्तमङ्कर्म करोत्यथैतमेवाप्येतीति ॥ १ ॥
 शाब्द्यायनिरु ह स्माह । सँवत्सरु ऽएवाग्निस्तस्य वसन्तः
 शिरो ग्नीष्मो दक्षिणः पक्षो वर्षा ऽउत्तरः शरदृतुर्म-
 ह्यमात्मा हेमन्तशिशिरावृत्तु पुच्छमप्रतिष्ठा द्वाग्निः प्राणो
 वायुश्चक्षुरादित्यो मनश्चन्द्रमाः श्रोत्रन्दिश ऽआपो मिथु-
 नन्तपः प्रतिष्ठा मासाः पर्वण्यर्द्धमासा नाड्योऽहो-
 रात्राणि रजतसुवर्णानि पद्माणि स ऽएवन्देवानप्येतीति
 सँवत्सरोऽग्निरित्यु हैव विद्यादेतन्मयो भवतीति त्वेव
 विद्यात् ॥ २ ॥ चैलक ऽउ ह स्माह शाण्डिल्यायनः ।
 इम ऽएव लोकास्तिसूः स्वयमातृणवत्यश्चित्तयो यजमान-
 श्चतुर्थी सँव कामाः पञ्चमीमाँश्च लोकास्तसंस्कृत्वा ऽआ-
 र्त्मानञ्च सर्वाँश्च कामानित्येव विद्यादिति ॥ ३ ॥ (C)

चतुर्थाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

[त्रयीमयादित्येऽन्युपासना]

तस्य वा ऽएतस्याग्नेः । वागेवोपनिषदाचा हि
 चीयत ऽऋचा यजुषा साम्नेति तु दैव्याऽथ यद्मानुष्या
 वाचाहेतीदुक्कुरुतेतीदुक्कुरुतेति तदु ह तया चीयते ॥ १ ॥ सा
 वा ऽएषा वाक्वत्रेधाविहिता । ऋचो यजूथपि सामानि
 तेनाग्निस्त्रेधाविहित ऽएतेन हि त्रयेण चीयतेऽप्यहैव-

न्नेधाविहितऽइत्थं ह त्वेवापि त्रेधाविहितो यदस्मिन्-
 स्त्रेधाविहिताऽइष्टकाऽउपधीयन्ते पुत्रास्मन्य स्त्रीनास्मन्यो
 न्पुंसकनास्मन्यत्रेधाविहिताद्युऽएवेमानि पुरुषस्याङ्गानि
 पुत्रामानि स्त्रीनामानि न्पुंसकनामानि ॥ २ ॥ * सो-
 ऽयमात्मा त्रेधाविहित एव । सोऽनेन त्रेधाविहितेना-
 त्मनैतन्त्रेधाविहितन्दैवममृतमाप्नोति ताऽउ सर्वाऽइष्टका
 ऽइत्येवाचक्षते नेष्टक ऽइति नेष्टकमिति वाचो रूपेण
 ब्राग्ध्येवैतत्सर्वं व्यत्स्त्री पुमान्पुंसकं वाचा ह्येवैतत्सर्व-
 माप्सन्तस्मादेना 'सर्वाङ्गिरस्वद्भुवा सीद्रेत्येव सर्वाः सादृ-
 यति नाङ्गिरस्वद्भुवः सीद्रेति नाङ्गिरस्वद्भुवः सीद्रेति
 वाचं ह्येवैतां संस्फुरते ॥ ३ ॥ सा या सा ब्रागसौ स
 ऽआदित्यः । स ऽएष मृत्युस्तद्यत्किञ्चार्वाचीनमादित्या-
 त्सर्वन्तन्मृत्युनाप्तः स यो हैनमतोऽर्वाचीनश्चिनुते
 मृत्युना हैनः स ऽआप्तश्चिनुते मृत्यवे ह स ऽआत्मान-
 नमपिदधात्यथ य ऽएनमतऽऊर्द्धश्चिनुते स पुनर्मृत्यु-
 मपजयति विद्यया ह वा ऽअस्यैपोऽतऽऊर्द्धश्चितो
 भवति ॥ ४ ॥ सा वा ऽएषा वाक्त्रेधाविहिता । ऋचो
 यजूंषि सामानि मण्डलमेवऽञ्चोऽर्चिः सामानि पुरुषो
 यजूंष्यथैतदमृतं व्यदेतदर्शिर्दीप्यत ऽइदन्तत्पुष्करपर्णान्त-
 यत्पुष्करपर्णमुपधायाग्निश्चिनोत्येतस्मिन्नेवैतदमृत ऽऋद्-

मयं व्यजुर्मयः साममयमात्मानः संस्क्रुते सोऽमृतो
भवति ॥ ५ ॥ (D)

पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[सूर्यमण्डलार्चिःपुरुषत्रयस्याधिदैवाधियज्ञाध्यात्मपरत्वेनार्थप्रतिपादनम्]

यदेतद्मण्डलन्तपति । तन्महदुक्त्वथन्ता ऽऋचः स
ऽऋचाँल्लोकोऽथ यदेतदर्चिर्दीर्घ्यते तन्महाव्रतन्तानि
सामानि स साम्नाँल्लोकोऽथ य ऽएष ऽएतस्मिन्मण्डले
पुरुषः सोऽग्निस्तानि यजृथपि स यजुषाँल्लोकः ॥ १ ॥ सैषा
वृष्येव विद्या तपति । तद्वैतदप्यविद्वाथस ऽआहुस्त्रयी
वा ऽएषा विद्या तपतीति द्वाग्वैव तत्पश्यन्ती वदति
॥ २ ॥ स ऽएष ऽएव मृत्युः । य ऽएष ऽएतस्मिन्मण्डले
पुरुषोऽथैतदमृतं व्यदेतदर्चिर्दीर्घ्यते तस्मान्मृत्युर्न म्मि-
यतेऽमृते ह्यन्तस्तस्माद् न दृश्यतेऽमृते ह्यन्तः ॥ ३ ॥
तदेप इल्लोको * भवति । अन्तरमृत्योरमृतमित्यवरु
खेतद्मृत्योरमृतमृत्यावमृतमाहितमित्येतस्मिन्निह पुरुष
ऽएतद्मण्डलप्रतिष्ठितन्तपति मृत्युर्विवस्वन्तं वस्त ऽहुत्यसौ
वा ऽआदित्यो विवस्वानेप ह्यहोरात्रे विवस्ते तमेप वस्ते
सर्वतो ह्येनेन परिवृतो मृत्योरात्मा विवस्वतीत्येतस्मिन्निह
मण्डल ऽएतस्य पुरुषस्यात्मैतदेप इल्लोको भवति ॥ ४ ॥
तयोर्वा ऽएतयोः । उभयोरेतस्य चार्चिष ऽएतस्य च

(D) एतद्ब्राह्मणस्या विषया सम्प्रदायि शशुपन्नमस्ते यथा—का० श० ११. ५ ११

* श्लोक — मात्र पादबद्धत्वसाम्भार ।

“अर्चो वा एष आरमनो धरत्यनो नि तैतिरीयधुष ॥

पुरुषस्यैतन्मण्डलमप्रतिष्ठा तस्मात्समहदुक्थमपरस्मै न
 शशंसेन्नेदेतामप्रतिष्ठाञ्छिनदा ऽइत्येताः ह स प्रतिष्ठाः
 ञ्छिन्ते यो महदुक्थमपरस्मै शशंसति तस्मादुक्थश-
 सम्भूयिष्ठमपरिचक्षते प्रतिष्ठाच्छिन्नो हि भवतीत्यधि-
 देवतम् ॥ ५ ॥ अथाधियज्ञम् । यदेतन्मण्डलन्तपत्ययः स
 रुक्मोऽथ यदेतदधिर्दीप्यते ऽइदन्तत्पुष्करपर्णमापो हेताः
 आपः पुष्करपर्णमथ य ऽएष ऽएतस्मिन्मण्डले पुरुषो-
 ऽयमेव स योऽयः हिरण्मयः पुरुषस्तदेतदेवैतत्तयः
 संस्कृत्येहोपधत्ते तद्यज्ञस्यैवानु सःस्थामूर्द्धमुत्कामति
 तदेतमप्येति य ऽएष तपति तस्मादग्निनाद्रियेत परि-
 हन्तुममुञ्च ह्येष तदा भवतीत्यु ऽएवाधियज्ञम् ॥ ६ ॥
 अथाह्वात्मम् । यदेतन्मण्डलन्तपति यश्चैष रुक्म
 ऽइदन्तच्छुक्त्रमक्षत्रथ यदेतदधिर्द्वर्दीप्यते यच्चैतत्पुष्कर-
 पर्णमिदन्तत्कृष्णमक्षत्रथ य ऽएष ऽएतस्मिन्मण्डले पुरुषो
 यश्चैष हिरण्मयः पुरुषोऽयमेव स योऽयन्दक्षिणेऽक्ष-
 न्पुरुषः ॥ ७ ॥ स ऽएष ऽएव लोकम्पृणा । तामेष
 सर्वोऽग्निरभिसम्पद्यते तस्यैतन्मिथुनं व्योऽयः सव्ये-
 ऽक्षन्पुरुषोऽर्द्धमु हैतदात्मनो यन्मिथुनं व्यदा वै सह
 मिथुनेनाथ सर्वोऽथ कृत्स्नः कृत्स्नतायै तद्यत्ते द्वे भवतो
 द्वन्द्वः हि मिथुनमप्रजनन्तस्माद्द्वे-द्वे लोकम्पृणे ऽउप-
 धीयेते तस्माद्वा हावभ्यान्द्वाभ्याश्चित्मिप्रणयन्ति ॥ ८ ॥
 स ऽएष ऽएवेन्द्रः । योऽयन्दक्षिणेऽक्षन्पुरुषोऽथेयमिन्द्राणी
 ताभ्यान्देवा ऽएतां विधृतिमकुर्वन्नासिकान्तस्माज्जायाया

ऽअन्ते नाश्रीयाद्द्वीर्यवाह्रास्माज्जायते द्वीर्यवन्तसु
ह सा जनयति यस्या ऽअन्ते नाश्र्नाति ॥ ९ ॥ तदेतदेवद्वतः
राजन्यबन्धवो मनुष्याणामनुतमाङ्गोपायन्ति तस्माद्
तेषु द्वीर्यवान्जायतेऽमृतवाका वयसाथ साक्षिप्रश्येनज-
नयति ॥ १० ॥ तौ हृदयस्याकाशम्प्रत्यवेत्स्य । मिथुनी-
भवतस्तौ यदा मिथुनस्यान्तर्गच्छतोऽथ हैतत्पुरुषः
स्वपिति तद्यथा हैवेदुस्मानुपस्य मिथुनस्यान्तर्गत्वासंबिदु-
ऽइव भवत्येवः हैवेतदसंबिदु ऽइव भवति देवः छेतन्मि-
थुनम्परमो ह्येष ऽआनन्दः ॥ ११ ॥ तस्मादेवंवित्स्वप्यात् ।
लोक्त्रयः हैते ऽएव तदेवते मिथुनेन प्रियेण धाम्ना
समर्द्धयति तस्माद् ह स्वपन्तन्धुरेव न बोधयेद्वेदेते देवते
मिथुनीभवन्त्यौ हिनसानीति तस्माद् हैतत्सुपुपुषः
श्लेष्मणमिव मुखम्भवत्येते ऽएव तदेवते रेतः सिञ्चत-
स्तस्माद्वेतस ऽइदः सर्वः सम्भवति यदिदङ्किञ्च ॥ १२ ॥
स ऽएष ऽएव मृत्युः । य ऽएष ऽएतस्मिन्मण्डले पुरुषो
यश्चायन्दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तस्य हैतस्य हृदये प्रादावतिहतौ
तौ हैतदाच्छिद्योत्क्रामति स यदोत्क्रामत्यथ हैतत्पुरुषो
स्मिपते तस्माद् हैतत्प्रेतमाहुराच्छेद्यस्येति ॥ १३ ॥ एष
ऽउ ऽएव प्राणः । एष हीमाः सर्वाः प्रजाः प्रणयति
तस्यैते प्राणाः स्वाः स यदा स्वपित्यथैनमेते प्राणाः
स्वा ऽअपियन्ति तस्मात्स्वाप्ययः स्वाप्ययो ह वै तथ
स्वप्न ऽइत्याचक्षते परोऽक्षम्परोऽक्षकामा हि देवाः ॥ १४ ॥
स ऽएतेः सुप्तः । न कस्य चत् वेद न मनसा सुश्ल-

यति* न वाचात्रस्य रुसं विजानाति न प्राणेन गन्धं
 विजानाति न चक्षुषा पश्यति न श्रोत्रेण शृणोत्येतत्थं
 ह्येते तदापीता भवन्ति स ऽप्य ऽएकं सन्प्रजासु बहुधा
 व्याविष्टस्तस्मादेका सती लोकमृणा, सर्वमग्निमनु-
 विभवत्यथ यदेक ऽएव तस्मादेका ॥ १५ ॥ तदाहुः ।
 एको मृत्युर्वहवा ३ इत्येकश्च बहवश्चेति ह व्यावदुहा-
 सावमुन्न तेनैकोऽथ यदिह प्रजासु बहुधा व्याविष्टस्तेनो
 बहुवः ॥ १६ ॥ तदाहुः । अन्तिके मृत्युर्दूरा ऽह्यन्तिके
 च दूरे चेति ह व्यावदुहापमिहाद्वात्मन्तेनान्तिकेऽथ
 यदसावमुन्न तेनो दूरे ॥ १७ ॥ तदेव इल्लोको भवति ।
 अन्ने भात्यपश्चितो रसानाथ संक्षरेऽमृत ऽह्यति यदेत-
 न्मण्डलन्तपति तदन्नमथ य ऽप्य ऽएतस्मिन्मण्डले
 पुरुषः सोऽत्ता स ऽएतस्मिन्नन्नेऽपश्चितो भातीत्यधि-
 देवतम् ॥ १८ ॥ अथाह्यात्मम् । इदमेव शरीरमन्नमथ
 योऽयन्दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः सोऽत्ता स ऽएतस्मिन्नन्नेऽप-
 श्चितो भाति ॥ १९ ॥ तुमेतमग्निरित्यद्धर्य्यव ऽउपासते ।
 यजुरित्येव हीदः सर्वं व्युत्कि सामेति च्छन्दोगा ऽएतस्मिन्-
 न्हीदः सर्वः समान्मुक्त्वथमिति बह्वृचा † ऽप्य हीदः
 सर्वमुत्थापयति यातुरिति यातुविद ऽएतेन हीदः
 सर्वं व्युत् विपमिति सर्पाः सर्प ऽह्यति सर्पविद
 ऽज्जग्मिति देवा रयिरिति मनुष्या मायेत्यसुराः स्वधेति
 पितरो देवजन ऽह्यति देवजनविदो रूपमिति गन्धर्वा

* सङ्ख्योऽप्यवगाय ।

† बहव ऋची देशा ते बहवना ऋचेदिन ।

गन्ध ऽद्भुत्यप्सरसस्तं व्युथा यथोपासते तदेव भवति
 तद्धैनान्भूत्वावति तस्मादेतमेवंवित्सर्वैरेतैरुपासीत सर्वैः
 हैतद्भवति सर्वैः हैनमेतद्भूत्वावति ॥ २० ॥ स
 ऽएष त्रीष्टकोऽग्निः । ऋगेका यजुरेका सामैका
 तद्याङ्काश्चात्रऽर्चोपदुधाति रुक्म ऽएव तस्या ऽआय-
 तनमथ यां व्यजुषा पुरुष ऽएव तस्या ऽआयतनमथ यां
 साम्ना पुष्करपर्णमेव तस्या ऽआयतनमेवन्त्रीष्टकः
 ॥ २१ ॥ ते वा ऽएते । उभे ऽएष च रुक्म ऽएतच्च
 पुष्करपर्णमेतम्पुरुषमपीत ऽउभे हृक्वसामे यजुरपीत
 ऽएवम्वेकेष्टकः ॥ २२ ॥ स ऽएष ऽएव मृत्युः । य ऽएष
 ऽएतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायन्दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः स
 ऽएष ऽएवंविद् ऽआत्मा भवति स यदैवंविदस्माहोका-
 त्रैत्यथैतमेवात्मानमभिसम्भवति सोऽमृतो भवति मृत्यु-
 र्ह्यस्यात्मा भवति ॥ २३ ॥ (A)

पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ९१ ॥

[सकलपुरुषवर्तिमनोवाक्प्राणचक्षुःश्रोत्रकर्माग्निवृत्तिसम्पाद्य-
 चित्याग्निविषयोपासनाकथनम्]

नेव वा ऽइदमग्रेऽसदासीन्नेव सुदासीत् । आसीदिव
 वा ऽइदमग्रे नेवासीत्तद्ध तन्नून ऽएवात् ॥ १ ॥ तस्मा-

देतद्दृषिणाऽभ्यनुक्तम् । नासदासीन्नो सुदासीत्तदानी-
 मिति नैव हि सन्नमनो नैवासत् ॥ २ ॥ तदिदम्मनः
 सृष्टमाविरबुभूषत् । निरुक्ततरम्मूर्त्तरन्तदारमानमन्वै-
 च्छन्तत्तपोऽतप्यत तत्प्रामूर्च्छत्तत्पद्त्रिंशतः सहस्राण्य-
 पश्यदात्मनोऽग्नीनर्कान्मनोमथान्मनश्चितस्ते मनसैवा-
 धीयन्त मनसाचीयन्त मनसैषु ग्रहा ऽअगृह्यन्त मनसा-
 स्तुवत मनसा शःसन्पत्किञ्च यज्ञे कर्म विक्रयते यत्किञ्च
 यज्ञियद्कर्म मनसैव तेषु तन्मनोमयेषु मनश्चित्सु मनो-
 मयमक्रियत तद्यत्किञ्चेमानि भूतानि मनसा सङ्कल्पयन्ति
 तेषामेव सा कृतिस्तानेवादधति ताँश्चिन्वन्ति तेषु ग्रहा-
 न्गृह्णन्ति तेषु स्तुवते तेषु शःसन्त्येतावती वै मनसो
 विभृतिरेतावती विसृष्टिरेतावन्मनः पद्त्रिंशत्सहस्रा-
 ण्यग्रयोऽर्कास्तेषामेकैक एव तावानन्यावानसौ पूर्वः
 ॥ ३ ॥ तन्मनो वाचमसृजत् । सेयं वाक्वसृष्टाविर-
 बुभूषद्विरुक्ततरा मूर्त्तरा सारमानमन्वैच्छत्सा तपोऽ-
 तप्यत सा प्रामूर्च्छत्सा पद्त्रिंशतः सहस्राण्यपश्य-
 दात्मनोऽग्नीनर्कान्वाङ्मयान्वाक्विक्रयतस्ते वाचैर्वाधीयन्त
 वाचाचीयन्त वाचैषु ग्रहा ऽअगृह्यन्त वाचास्तुवत वाचाशः-
 सन्पत्किञ्च यज्ञे कर्म क्रियते यत्किञ्च यज्ञियद्कर्म
 वाचैव तेषु तद्वाङ्मयेषु वाक्चित्सु वाङ्मयमक्रियत तद्य-
 त्किञ्चेमानि भूतानि वाचा वृदन्ति तेषामेव सा कृति-
 स्तानेवादधति ताँश्चिन्वन्ति तेषु ग्रहान्गृह्णन्ति तेषु
 स्तुवते तेषु शःसन्त्येतावती वै वाचो विभृतिरेतावती

विष्टष्टिरेतावती वाक्पद्त्रिंशत्सहस्राण्यग्रयोऽर्कास्ते-
 पामेकैक एव तावान्न्यावानसौ पूर्वः ॥ ४ ॥ सा वाक्प्र-
 णमसृजत । सोऽयम्प्राणः सृष्टः आविरबुभूषन्निरुक्ततरो
 मूर्त्ततरः स आत्मानमन्वैच्छत्स तपोऽतप्स्यत स प्रामू-
 च्छत्स पद्त्रिंशत्सहस्रत्वाण्यपश्यदात्मनोऽग्नीनर्का-
 न्प्राणमयान्प्राणचितस्ते प्राणेनैवाधीयन्त प्राणेना-
 चीयन्त प्राणेनैषु ग्रहा अगृह्यन्त प्राणेनास्तुवत प्राणे-
 नाशःसन्न्यत्किञ्च यज्ञे कर्म क्रियते यत्किञ्च यज्ञियद्कर्म
 प्राणेनैव तेषु तत्प्राणमयेषु प्राणचित्सु प्राणमयमक्रियत
 तद्यत्किञ्चेमानि भूतानि प्राणेन प्राणन्ति तेषामेव सा
 कृतिस्तानेवादधति ताँश्चिन्वन्ति तेषु ग्रहान्गृह्णन्ति तेषु
 स्तुवते तेषु शःसन्त्येतावती वै प्राणस्य विभूतिरेतावती
 विष्टष्टिरेतावान्प्राणः पद्त्रिंशत्सहस्राण्यग्रयोऽर्कास्तेपा-
 मेकैक एव तावान्न्यावानसौ पूर्वः ॥ ५ ॥ स प्राणश्च-
 क्षुरसृजत । तदिदञ्चक्षुः सृष्टमाविरबुभूषन्निरुक्ततरमूर्त्त-
 तरन्तदात्मानमन्वैच्छत्तपोऽतप्स्यत तत्प्रामूच्छत्तत्पद्-
 त्रिंशत्सहस्रत्वाण्यपश्यदात्मनोऽग्नीनर्काँश्चक्षुर्मयाँश्च-
 क्षुश्चितस्ते चक्षुषैवाधीयन्त चक्षुषाचीयन्त चक्षुषेषु ग्रहा
 अगृह्यन्त चक्षुषास्तुवत चक्षुषाशःसन्न्यत्किञ्च यज्ञे कर्म
 क्रियते यत्किञ्च यज्ञियद्कर्म चक्षुषैव तेषु तच्चक्षुर्मयेषु
 चक्षुश्चित्सु चक्षुर्मयमक्रियत तद्यत्किञ्चेमानि भूतानि
 चक्षुषा पश्यन्ति तेषामेव सा कृतिस्तानेवादधति ताँश्चि-
 न्वन्ति तेषु ग्रहान्गृह्णन्ति तेषु स्तुवते तेषु शःसन्त्येता-

वती वै चक्षुषो विभूतिरेतावती विष्टष्टिरेतावच्छक्षुः पद्-
 त्रिंशत्सहस्राण्यग्नेयोऽर्कास्तेषामेकैक एव तावान्यावा-
 नसौ पूर्वः ॥ ६ ॥ तच्छक्षुः श्रोत्रमसृजत । तदिदं श्रो-
 त्रं सृष्टमाविरबुभूषन्निरुक्ततरस्मूर्त्तरन्तदात्मानमन्वैच्छ-
 त्तपोऽतप्यत तत्प्रामूर्च्छत्तत्पद्त्रिंशतः सहस्राण्यप-
 श्यदात्मनोऽग्नीनर्कान्श्रोत्रमयान्श्रोत्रचितस्ते श्रोत्रेणैवा-
 धीयन्त श्रोत्रेणाचीयन्त श्रोत्रेणैषु ग्रहा ऽअष्टहन्त
 श्रोत्रेणास्तुवत श्रोत्रेणाशःसन्न्यत्किञ्च यज्ञे कर्म
 क्रियते यत्किञ्च यज्ञियङ्कर्म श्रोत्रेणैव तेषु तच्छ्रोत्रमयेषु
 श्रोत्रचित्सु श्रोत्रमयमक्रियत तद्यत्किञ्चेमानि भूतानि
 श्रोत्रेण शृण्वन्ति तेषामेव सा कृतिस्तानेवादधति
 तौत्रिचन्वन्ति तेषु ग्रहान्पृच्छन्ति तेषु स्तुवते तेषु शःस-
 न्येतावती वै श्रोत्रस्य विभूतिरेतावती विष्टष्टिरेतावच्छ्रोत्रं
 पद्त्रिंशत्सहस्राण्यग्नेयोऽर्कास्तेषामेकैक एव तावा-
 न्यावानसौ पूर्वः ॥ ७ ॥ तच्छ्रोत्राङ्कर्मसृजत । तत्प्र-
 णानभिसममूर्च्छदिसः सन्देघमन्नसन्देहमकृत्स्तं वै कर्म-
 ऽत्तं प्राणेभ्योऽकृत्स्ना ऽउ वै प्राणा ऽकृते कर्मणः
 ॥ ८ ॥ तदिदङ्कर्म सृष्टमाविरबुभूषत् । निरुक्ततरस्मूर्त्त-
 तरन्तदात्मानमन्वैच्छत्तपोऽतप्यत तत्प्रामूर्च्छत्तत्पद्-
 त्रिंशतः सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीनर्कान्कर्ममया-
 न्कर्मचितस्ते कर्मणैवाधीयन्त कर्मणाचीयन्त कर्मणैषु
 ग्रहा ऽअष्टहन्त कर्मणास्तुवत कर्मणाशःसन्न्यत्किञ्च
 यज्ञे कर्म क्रियते यत्किञ्च यज्ञियङ्कर्म कर्मणैव तेषु

तत्कर्ममयेषु कर्मचिस्सु कर्ममयमक्रियत तद्यत्किञ्चेमानि
भूतानि कर्म कुर्वते तेषामेव सा कृतिस्तानेवादधति ताँश्चि-
न्वन्ति तेषु ग्रहान्गृह्णन्ति तेषु शःसन्त्येतावती वै कर्मणो
विभूतिरेतावती विसृष्टिरेतावत्कर्म पट्त्रिंशत्सहस्राण्य-
ग्रयोऽर्कास्तेषामेकैक एव तावान्यावानसौ पूर्वः ॥ ९ ॥
तत्कर्माग्निमसृजत । आविस्तरां वा ऽअग्निः कर्मणः
कर्मणा हेनञ्जनयन्ति कर्मणेन्धते ॥ १० ॥ सोऽयमग्निः
सृष्ट्वा ऽआविरबुभूषत् । निरुक्ततरो मूर्त्ततरः स ऽआत्मा-
नमश्चैच्छत्स तपोऽतप्यत स प्रामूर्च्छत्स पट्त्रिंशत्सह-
स्राण्यपश्यदारमनोऽग्नीनर्कानग्निमयानग्निचितस्तेऽग्नि-
नैवाधीयन्ताग्निनाचीयन्ताग्निनैषु ग्रहा ऽअगृह्णन्ताग्निना-
स्तुवताग्निनाशःसन्यत्किञ्च यज्ञे कर्म क्रियते यत्किञ्च
यज्ञियङ्कर्माग्निनैव तेषु तदग्निमयेष्वग्निचित्स्वग्निमय-
मक्रियत तद्यत्किञ्चेमानि भूताश्चग्निमिन्धते तेषामेव सा
कृतिस्तानेवादधति ताँश्चिश्चन्ति तेषु ग्रहान्गृह्णन्ति
तेषु स्तवते तेषु शःसन्त्येतावती वा ऽअग्नेर्विभूतिरे-
तावती विसृष्टिरेतावानग्निः पट्त्रिंशत्सहस्राण्यग्रयो-
ऽर्कास्तेषामेकैक एव तावान्यावानसौ पूर्वः ॥ ११ ॥ ते
हैते विद्याचित एव । तान्हेतानेवंविदे सर्वदा सर्वाणि
भूतानि चिन्वन्त्यपि स्वपते विद्या हवैत एवंप्रदश्चित्ता
भवन्ति ॥ १२ ॥ (A)

पञ्चमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[भूम्यादिलोकत्रयादित्यनक्षत्रछन्दःसंवत्सरात्माचित्याग्नि-
विषयोपासनाप्रतिपादनम्]

अयं वाव लोक ऽएषोऽग्निश्चितः । तस्याप ऽएव
परिश्रितो मनुष्या यजुष्मत्य ऽहुष्टकाः पशवः सूददोहा
ऽओपधयश्च वनस्पतयश्च पुरीपमाहुतयः समिधोऽग्नि-
छोकम्पृणा तद्वा ऽएतत्सर्वमग्निमेवाभिसम्पद्यते तत्सर्वोऽग्नि-
छोकम्पृणामभिसम्पद्यते स यो हैतदेवं वेद लोकम्पृ-
णामेनम्भूतमेतत्सर्वमभिसम्पद्यते ॥ १ ॥ अन्तरिक्षः हृत्वेवै-
पोग्निश्चितः । तस्य द्यावापृथिव्योरेव सन्धिः परिश्रितः
परेण हान्तरिक्षन्द्यावापृथिवी सन्धत्तस्ताः परिश्रितो
व्याथंसि यजुष्मत्य ऽहुष्टका वर्षः सूददोहा मरीचयः
पुरीपमाहुतयः समिधो वायुछोकम्पृणा तद्वा ऽएतत्सर्वं
वायुमेवाभिसम्पद्यते तत्सर्वोऽग्निछोकम्पृणामभिसम्पद्यते
स यो हैतदेवं वेद लोकम्पृणामेनम्भूतमेतत्सर्वमभिसम्प-
द्यते ॥ २ ॥ द्यौर्हृत्वेवैपोऽग्निश्चितः । तस्याप ऽएव
परिश्रितो यथा ह वा ऽइदङ्कोशः समुब्जित ऽएवमिमे
लोका ऽअप्स्वन्तस्तद्या ऽइमाल्लोकाः परेणापस्ताः परि-
श्रितो देवा यजुष्मत्य ऽहुष्टका यदेवैतस्मिँल्लोकेऽन्न-
न्तत्सूददोहा नक्षत्राणि पुरीपमाहुतयः समिध ऽआदित्यो
लोकम्पृणा तद्वा ऽएतत्सर्वमादित्यमेवाभिसम्पद्यते तत्स-
र्वोऽग्निछोकम्पृणामभिसम्पद्यते स यो हैतदेवं वेद
लोकम्पृणामेनम्भूतमेतत्सर्वमभिसम्पद्यते ॥ ३ ॥ आदित्यो
हृत्वेवैपोऽग्निश्चितः । तस्य दिश ऽएव परिश्रितस्ताः

षष्टिश्च त्रीणि च शतानि भवन्ति षष्टिश्च ह वै
 त्रीणि च शतान्यादित्यन्दिशः समन्तम्परियन्ति रश्मयो
 यजुष्मस्य ऽडुष्टकास्ताः षष्टिश्चैव त्रीणि च शतानि
 भवन्ति षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतान्यादित्यस्य
 रश्मयस्तद्यत्परिश्रित्सु यजुष्मतीः प्रत्यर्पयति रश्मीः
 स्तद्विक्षु प्रत्यर्पयत्यथ यदन्तरा दिशश्च रश्मीश्च
 तत्सूददोहा ऽअथ यद्विक्षु च रश्मिषु चान्नन्तर्पुरीपन्ता
 ऽआहुतयस्ताः समिधोऽथ यद्विश ऽइति च रश्मय ऽइति
 चाख्यायते तल्लोकम्पृणा तद्द्वा ऽएतत्सर्वन्दिश ऽइति
 चैव रश्मय ऽइति चारव्यायते तत्सर्वोऽग्निर्लोकम्पृणा-
 मभिसम्पद्यते स यो हैतदेवं वेद लोकम्पृणामेनम्भृत-
 मेतत्सर्वमभिसम्पद्यते ॥ ४ ॥ नक्षत्राणि ह स्वैवैपोऽग्नि-
 श्चिचतः । तानि वा ऽएतानि सप्तविंशतिर्नक्षत्राणि
 सप्तविंशतिः सप्तविंशतिर्होपनक्षत्राण्येकैकन्नक्षत्रमनु-
 पतिष्ठन्ते तानि सप्त च शतानि विंशतिश्चाधि-
 पद्विंशत्ततो घानि सप्त च शतानि विंशतिश्चेष्टका
 ऽएव ताः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि परिश्रितः
 षष्टिश्च त्रीणि च शतानि यजुष्मस्योऽथ यान्यधि-
 पद्विंशत्स त्रयोदशो मासः स ऽआत्मा त्रिंशदात्मा
 प्रतिष्ठा द्वे प्राणा द्वे शिर ऽएव पद्विंशत्यौ तद्यत्ते
 द्वे भवतो द्वयक्षरः हि शिरोऽथ यदन्तरा नक्षत्रे तत्सूद-
 दोहा ऽअथ यन्नक्षत्रेष्वन्नन्तर्पुरीपन्ता ऽआहुतयस्ताः
 समिधोऽथ यन्नक्षत्राणीत्याख्यायते तल्लोकम्पृणा तद्द्वा

ऽएतत्सर्वन्नक्षत्राणीत्येवाख्यायते तत्सर्वोऽग्निहोक्मपृणा-
 मभिसम्पद्यते स यो हैतदेवं वेद लोकमपृणामेनम्भूत-
 मेतत्सर्वमभिसम्पद्यते ॥ ५ ॥ ता वा ऽएताः । एकविंश-
 शतिर्वृहत्स्य ऽएकविंशशो वै स्वर्गो लोको बृहती स्वर्गो
 लोकस्तदेषु स्वर्गहोक्मभिसम्पद्यत ऽएकविंशश्च स्तोमं
 बृहतीश्च च्छन्दाः ॥ ६ ॥ छन्दाथंसि ह स्वैवैपोऽग्निश्चितः
 तानि वा ऽएतानि सप्त च्छन्दाथंसि चतुरस्रराणि
 त्रिचानि तेषाथं सप्त च शतानि विंशतिश्चा-
 क्षराण्यधि पद्त्रिंशत्ततो यानि सप्त च शतानि
 विंशतिश्चेष्टका ऽएव ताः षड्विंशच्च त्रीणि च
 शतानि परिश्चितः षड्विंशच्च त्रीणि च शतानि यजुष्म-
 स्योऽथ यान्यधि पद्त्रिंशत्स त्रयोदशो मासः स
 ऽआत्मा त्रिंशदात्मा प्रतिष्टा द्वे प्राणा द्वे शिर ऽएव
 पद्त्रिंशत्तस्यौ तद्यत्ते द्वे भवतो द्वयक्षरः हि शिरः ॥ ७ ॥
 तस्यै वा ऽएतस्यै पद्त्रिंशदक्षरायै बृहत्स्यै यानि दश
 अथमान्यक्षराणि सा दशाक्षरैकपदाऽथ यानि विंशतिः
 सा विंशत्यक्षरा द्विपदाऽथ यानि त्रिंशत्सा त्रिंशदक्षरा
 विराडथ यानि त्रयस्त्रिंशत्सा त्रयस्त्रिंशदक्षराथ यानि
 चतुस्त्रिंशत्सा चतुस्त्रिंशदक्षरा स्वराडथ यत्सर्वैश्छन्दो-
 भिरयमग्निश्चितस्तदतिच्छन्दास्ता ऽउ सर्वा ऽष्टका
 ऽएवेष्टकेति त्रीण्यक्षराणि त्रिपदा गायत्री तेनैष गात्रो-
 ऽग्निर्मृदाप ऽद्विति त्रीण्यक्षराणि त्रिपदा गायत्री तेनो
 ऽएवैष गायत्रोऽथ यदन्तरा च्छन्दसी तत्सूददोहा ऽअथ

यच्छन्दः स्वन्नन्तत्पुरीपन्ता ऽआहुतयस्ताः समिधोऽथ
यच्छन्दांसीत्याख्यायते तल्लोकम्पृणा तद्द्वा ऽएतत्सर्व-
च्छन्दांसीत्येवाख्यायते तत्सर्वोऽग्निर्लोकम्पृणामभिस-
म्पद्यते स यो हैतदेवं वेद लोकम्पृणामेनम्भूतमेत-
त्सर्वमभिसम्पद्यते ॥ ८ ॥ ता वा ऽएताः । एकविंशति-
र्वृहृत्य ऽएकविंशो वै स्वर्गो लोको बृहती स्वर्गो लोक-
स्तदेपु स्वर्गलोकमभिसम्पद्यत ऽएकविंशश्च स्तोमम्बृह-
तीश्च च्छन्दः ॥ ९ ॥ सँवत्सरो ह त्वेवैपोऽग्निश्चितः । तस्य
रात्रय ऽएव परिश्रितस्ताः पष्टिश्च त्रीणि च शतानि
भवन्ति पष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि सँवत्सरस्य
रात्रयोऽहानि यजुष्मत्य ऽद्विष्टकास्ताः पष्टिश्चैव त्रीणि
च शतानि भवन्ति पष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि
सँवत्सरस्याहान्यथ या ऽअमूः पदत्रिंशद्विष्टका ऽअति-
यन्ति यः स त्रयोदशो मास ऽआत्मार्षमासाश्च ते
मासाश्च चतुर्विंशतिरर्द्धमासा द्वादश मासा ऽअथ
यदन्तराहोरात्रे तत्सूददोहा ऽअथ यदहोरात्रेण्वन्नन्तत्पुरी-
पन्ता ऽआहुतयस्ताः समिधोऽथ यदहोरात्राणीत्याख्या-
यते तल्लोकम्पृणा तद्द्वा ऽएतत्सर्वमहोरात्राणीत्येवाख्यायते
तत्सर्वोऽग्निर्लोकम्पृणामभिसम्पद्यते स यो हैतदेवं वेद
लोकम्पृणामेनम्भूतमेतत्सर्वमभिसम्पद्यते ॥ १० ॥ ता वा
ऽएताः । एकविंशतिर्वृहृत्य ऽएकविंशो वै स्वर्गो
लोको बृहती स्वर्गो लोकस्तदेपु स्वर्गलोकमभिसम्पद्यत
ऽएकविंशश्च स्तोमम्बृहतीश्च च्छन्दः ॥ ११ ॥ आत्मा ह

त्वेवैपोऽग्निश्चितः । तस्यास्स्थीन्येव परिश्रितस्ताः
 षष्टिश्च त्रीणि च शतानि भवन्ति षष्टिश्च ह वै
 त्रीणि च शतानि पुरुषस्यास्थीनि मज्जानो यजुष्मत्स्य
 ऽहुष्टकास्ताः षष्टिश्चैव त्रीणि च शतानि भवन्ति
 षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि पुरुषस्य मज्जानोऽथ
 या ऽअमूः पद्त्रिंशद्विष्टका ऽअतियन्ति यः स त्रयोदशो
 मास ऽआत्मा प्राणः स तस्य त्रिंशदात्मद्विधाः प्रति-
 ष्टायान्द्वे प्राणेषु द्वे शीर्षद्वे तद्यत्ते द्वे भवतो
 द्विकपालः हि शिरोऽथ येनेमानि पर्वाणि सन्ततानि
 तत्सुददोहा ऽअथैतत्त्रयं व्येनायमात्मा ष्चछन्नो लोम-
 त्त्व्याथंसमिति तत्पुरीषं व्यत्पिबति ता ऽआहुतयो
 यदश्नाति ताः समिधोऽथ यदात्मेत्याख्यायते तल्लोकम्पृणा
 तद्द्वा ऽएतत्सर्वमात्मेत्येवाख्यायते तत्सर्वोऽग्निर्ल्लोकम्पृ-
 णामभिसम्पद्यते स यो हैतदेवं वेद लोकम्पृणामेनम्भूत-
 मेतत्सर्वमभिसम्पद्यते ॥ १२ ॥ ता द्वा ऽएताः । एकविं-
 शतिर्वृहृत्य ऽएकविंशो वै स्वर्गो लोको बृहती स्वर्गो
 लोकस्तदेषु स्वर्गोऽलोकमभिसम्पद्यत ऽएकविंशश्च स्तोम-
 म्बृहतीश्च च्छन्दः ॥ १३ ॥ सर्वाणि ह त्वेव भूतानि ।
 सर्वे देवाः ऽएवोऽग्निश्चितः ऽआपो वै सर्वे देवाः सर्वाणि
 भूतानि ता हेता ऽआप ऽएवैपोऽग्निश्चितस्तस्य नाब्ध्या
 ऽएव परिश्रितस्ताः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि भवन्ति
 षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतान्यादित्यन्नाब्ध्याः समन्त-
 म्परियन्ति नाब्ध्या ऽउ ऽएव यजुष्मत्स्य ऽहुष्टकास्ताः

पण्डितैश्चैव धीणि च शतानि भवन्ति पण्डितैश्च ह वै धीणि
 च शताह्यादित्यन्नाब्ध्या ऽअभिक्षरन्त्यथ युदन्तरा नाब्ध्ये
 तत्सूददोहा ऽअथ या ऽअमूह पटत्रिंशद्विष्टका ऽअतियन्ति
 यः स त्रयोदशो मास ऽआत्मायमेव स योऽग्रहः हिरण्यमयः
 पुरुषः ॥ १४ ॥ तस्यैते प्रतिष्टे । रुक्मश्च पुष्कर-
 पणीश्चापश्चादित्यमण्डलश्च सुचौ वाहू ताचिन्द्राम्नी
 द्वे स्वयमातुण्ये ऽइयश्चान्तरिक्षश्च तिस्रो विश्वज्योतिष
 ऽएता देवता ऽअग्निर्वायुरादित्य ऽएता एव देवता
 विश्वज्योतिर्द्वादशऽर्त्तब्धाः स सँवत्सरः स ऽआत्मा
 पञ्च नाकसदः पञ्च पञ्चचूडाः स यज्ञस्ते देवा
 ऽअथ यदिकर्णी च स्वयमातुण्या चाश्मा पृश्नि-
 र्यश्चितेऽग्निर्निधीयते सा पञ्चत्रिंशी लोकमृणायै
 यजुः पटत्रिंशी सोऽस्यैप सर्वस्यान्तमेवात्मा स ऽएष
 सर्वास्तामपाम्मन्त्र्ये स ऽएष सर्वैः कामैः सम्पन्न ऽआपो वै
 सर्वे कामाः स ऽगुपोऽकामः सर्वकामो न त्वितदकस्य चन
 कामः ॥ १५ ॥ तदेव इदं लोको भवति । विद्यया तदा-
 रोहन्ति यत्र कामाः परागताः ॥ न तत्र दृक्षिणा यन्ति
 नाविद्वद्वाथं सस्तपस्विन ऽहुति न ह्येव तँहो कन्दृक्षिणाभिर्श्
 तपसानेवंविदश्चुत ऽएवंविदाथं ह्येव स लोकः ॥ १६ ॥
 अब्रह्मपुरीषम् । चन्द्रमा ऽआहुतयो नक्षत्राणि समिधो
 यच्चन्द्रमा नक्षत्रे वसत्याहुतिस्तरसमिधि वसत्येतद् वा
 ऽआहुतेरग्नमेवा प्रतिष्टा नस्मादाहुतिर्क्षीयत ऽएत-
 न्नस्या ऽअग्नमेवा प्रतिष्टाथ यद्देवा ऽहुत्याह्वयायते

तल्लोकम्पृणा तद्द्वा ऽएतत्सर्वन्देवा ऽदृत्येवाख्यायते ॥ १७ ॥
 तदेतद्ब्रुवावभ्युक्तम् । विद्महे देवा ऽअनु तत्ते यजुर्गुरिति
 सर्वाणि ह्यत्र भूतानि सर्वे देवा यजुरेव भवन्ति तत्सर्वो-
 ऽग्निर्लोकम्पृणामभिसम्पद्यते स यो हैतदेवं वेद लोक-
 म्पृणामेनम्भूतमेतत्सर्वमभिसम्पद्यते ॥ १८ ॥ ता वा ऽएताः ।
 एकविंशतिर्वृहत्या ऽएकविंशो वै स्वर्गो लोको बृहती
 स्वर्गो लोकस्तदेषु स्वर्गलोकमभिसम्पद्यत ऽएकविंशश्च
 स्तोमम्बृहतीञ्च च्छन्दः ॥ १९ ॥ (E)

पञ्चमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

[चित्याग्नेः सर्वदिगभिमुखत्वम्, पृथक् शिरसो निरुहणाभावश्च]

कुदिभ्रर्ह वाजश्रवसोऽग्निश्चिक्ये । तः होवाच
 सुश्रवाः कौण्यो गौतम यदग्निमचैपीः प्राञ्चमेनमचैपीः
 प्रत्यञ्चमेनमचैपीर्न्यञ्चमेनमचैपीरुत्तानमेनमचैपीः ॥ १ ॥
 यद्यहैनम्प्राञ्चमचैपीः । यथा प्राच ऽआसीनाय पृष्टुतो-
 ऽन्नाद्यमुपाहुरेत्तादृक्तन्न ते हविः प्रतिग्रहीष्यति ॥ २ ॥
 यद्यु वा ऽएनम्प्रत्यञ्चमचैपीः कस्मादस्य तर्हि पञ्चवा-
 स्पुच्छमकार्पीः ॥ ३ ॥ यद्यु वा ऽएनन्यञ्चमचैपीः । यथा
 नीचः शयानस्य पृष्टेऽन्नाद्यम्प्रतिप्ट्वापयेत्तादृक्तन्नैव ते
 हविः प्रतिग्रहीष्यति ॥ ४ ॥ यद्यु वा ऽएनमुत्तानम-
 चैपीः । न वा ऽउत्तानं वयः स्वर्गलोकमभिवहति न वा

स्वर्गलोकोकमभिवक्ष्यस्वर्ग्ये ऽउ ते भविष्यतीति ॥ ५ ॥
स होवाच प्राञ्चमेनमचैपम्प्रत्यञ्चमेनमचैपुन्यञ्चमेनमचैप-
मुत्तानमेनमचैपः सर्वा ऽअनुदिश ऽएनमचैपमिति ॥ ६ ॥
स यत्प्राञ्चम्पुरुषमुपदधाति । प्राच्यौ स्रुचौ तत्प्राङ्
चीयतेऽथ यत्प्रत्यञ्चकूर्ममुपदधाति प्रत्यञ्चि पशु-
शीर्षाणि तत्प्रत्यङ् चीयतेऽथ पुन्यञ्चकूर्ममुपदधाति
न्यञ्चि पशुशीर्षाणि नीचीरिष्टकास्तन्यङ् चीयतेऽथ
यदुत्तानम्पुरुषमुपदधात्युत्ताने स्रुचा ऽउत्तानमुलुखलमुत्ता-
नामुखान्तदुत्तानञ्चीयतेऽथ यत्सर्वा ऽअनुदिशः
परिसर्पमिष्टका ऽउपदधाति तत्सर्वतश्चीयते ॥ ७ ॥
[अर्धप्रपाठकः ३८] अथ ह कोपा धावयन्तः । नि-
रूढशिरसमग्निमुपाधावयाञ्चकुस्तेपाथं ह्येक ऽउवाच
इश्रीर्वै शिरः श्रियमस्य निरौहीत्सर्वज्यानिज्यास्यत
ऽद्विति स ह तथैवास ॥ ८ ॥ अथ ह्येक ऽउवाच । प्राणा
वै शिरः प्राणानस्य निरौहीत्क्षिप्रेऽमुँल्लोकमेप्यतीति स
ऽउ ह तथैवास ॥ ९ ॥ ऊर्ध्वो वा ऽएष ऽएतच्चीयते ।
यद्दर्भस्तम्बो लोमेष्टकाः पुष्करपर्णाः रुक्मपुरुषौ स्रुचौ
स्वयमातृणां दूर्ध्वेष्टका द्वियजू रेतःसिचौ विद्वज्ज्योति-
र्घृतव्ये ऽअपाढा कूर्मोऽथ हास्येतदेव प्रत्यक्षतमाथं
शिरो यश्चिचतेऽग्निर्निधीयते तस्मान्न निरूहेत् ॥ १० ॥ (F)

पञ्चमाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

[वैश्वानरविद्या]

अथ हैतेऽरुणे । औपवेशौ समाजग्मुः सत्ययज्ञः
 पौलुपिर्महाशालो जाबालो बुडिल ऽआश्वतराश्वि-
 रिन्द्रद्युम्नो भाल्लवेयो जनः शार्कराक्ष्यस्ते ह वैश्वानरे
 समासत तेषां ह वैश्वानरे न समियाय ॥ १ ॥ ते
 होचुः । अश्वपतिर्वा ऽअयङ्कैकेयः सम्प्रति वैश्वानरं
 वेद तद्गच्छामेति ते हाश्वपतिङ्कैकेयमाजग्मुस्तेऽब्यो ह
 पृथगावसथान्पृथगपचितीः पृथक्स्ताहसान्तसोमान्प्रोवाच
 ते ह प्रातरसंविदाना ऽएव समिरपाणयः प्रतिचक्ष्मिर
 ऽउप त्वायामेति ॥ २ ॥ स होवाच । यन्तु भगवन्तो-
 ऽनूचाना ऽअनूचानपुत्राः किमिदमिति ते होचुर्वैश्वानरः
 ह भगवान्सम्प्रति वेद तन्नो वृहीति स होवाच सम्प्रति
 स्तु न्वा ऽअहं वैश्वानरं वेदाब्याधत्त समिध ऽउपेता
 स्थेति ॥ ३ ॥ स होवाचारुणसौपवेशिम् । गौतम कन्त्वं
 वैश्वानरं वेत्थेति पृथिवीमेव राजन्निति होवाचोमिति
 होवाचैष वै प्रतिष्ट्वा वैश्वानरः ऽएतः हि वै त्वम्प्रतिष्ट्वां
 वैश्वानरं वेत्थ तस्मात्त्वम्प्रतिष्टितः प्रजया पशुभिरसि
 यो वा ऽएतम्प्रतिष्ट्वां वैश्वानरं वेद्वाप पुनर्म्मृत्युञ्जयति
 सर्वमापुरेति प्रादौ त्वा ऽएतौ वैश्वानरस्य प्रादौ तेऽम्ला-
 स्यतां स्यदि ह नागमिष्य ऽइति प्रादौ तेऽविदितावभवि-
 ष्यतां स्यदि ह नागमिष्य ऽइति वा ॥ ४ ॥ अथ होवाच
 सत्ययज्ञम्पौलुपिम् । प्राचीनयोग्य कन्त्वं वैश्वानरं
 वेत्थेत्यप ऽएव राजन्निति होवाचोमिति होवाचैष वै

रयिर्वैश्वानरः ऽपतः हि वै त्वः रयिं वैश्वानरं वेत्थ
 तस्मात्त्वः रयिमान्पुष्टिमानसि यो वा ऽपतः रयिं
 वैश्वानरं वेदाप पुनर्मृत्युञ्जयति सर्वमायुरेति वस्तिस्त्वा
 ऽपः वैश्वानरस्य वस्तिस्त्वाहास्यद्यदि ह नागमिष्य ऽहुति
 वस्तिस्तेऽविदितोऽभविष्यद्यदि ह नागमिष्य इति वा
 ॥ ५ ॥ अथ होवाच महाशालजावालम् । औपमन्यव
 कन्त्वं वैश्वानरं वेत्थेत्याकाशमेव राजन्निति होवाचोमिति
 होवाचैप वै बहुलो वैश्वानरः ऽपतः हि वै त्वम्बहुलं
 वैश्वानरं वेत्थ तस्मात्त्वम्बहुः प्रजया पशुभिरसि यो वा
 ऽपतम्बहुलं वैश्वानरं वेदाप पुनर्मृत्युञ्जयति सर्वमायु-
 रेत्यात्मा त्वा ऽपः वैश्वानरस्यात्मा त्वाहास्यद्यदि ह
 नागमिष्य ऽहुत्यात्मा तेऽविदितोऽभविष्यद्यदि ह नाग-
 मिष्य ऽहुति वा ॥ ६ ॥ अथ होवाच बुढिलमाश्व-
 तराश्वम् । वैयाघ्रपथ कन्त्वं वैश्वानरं वेत्थेति वायुमेव
 राजन्निति होवाचोमिति होवाचैप वै पृथग्वर्त्मानं वैश्वानरः
 ऽपतः हि वै त्वम्पृथग्वर्त्मानं वैश्वानरं वेत्थ तस्मा-
 त्त्वाम्पृथग्यथश्रेणयोऽनुयान्ति यो वा ऽपतम्पृथग्वर्त्मानं
 वैश्वानरं वेदाप पुनर्मृत्युञ्जयति सर्वमायुरेति प्राणस्त्वा
 ऽपः वैश्वानरस्य प्राणस्त्वाहास्यद्यदि ह नागमिष्य
 ऽहुति प्राणस्तेऽविदितोऽभविष्यद्यदि ह नागमिष्य ऽहुति
 वा ॥ ७ ॥ अथ होवाचेन्द्रबुम्नम्भाल्लवेयम् । वैयाघ्रपथ
 कन्त्वं वैश्वानरं वेत्थेत्यादित्यमेव राजन्निति होवाचोमिति
 होवाचैप वै सुततेजा वैश्वानरः ऽपतः हि वै त्वः सुत-

तेजसं वैश्वानरं वेत्थ तस्मात्तवैष सुतोऽद्यमानः पच्य-
मानोऽक्षीयमाणो गृहेषु तिष्ठति यो वा ऽएतः सुततेजसं
वैश्वानरं वेदाप पुनर्म्मृत्युञ्जयति सर्वमायुरेति चक्षुस्त्वा
ऽएतद्रवैश्वानरस्य चक्षुस्त्वाहास्यद्यदि ह नागमिष्य इति
चक्षुस्तेऽविदितमभविष्यद्यदि ह नागमिष्य इति वा ॥८॥
अथ होवाच जनः शार्कराक्ष्यम् । सायवस कन्वं वैश्वान-
नरं वेत्थेति दिवमेव राजन्निति होवाचोमिति होवाचैष
वा ऽअतिष्टा वैश्वानरः ऽएतः हि वै त्वमतिष्टां वैश्वान-
नरं वेत्थ तस्मात्तवैः समानान्तितिष्ठसि यो वा ऽएत-
मतिष्टां वैश्वानरं वेदाप पुनर्म्मृत्युञ्जयति सर्वमायुरेति
मूर्धा त्वा ऽएष वैश्वानरस्य मूर्धा त्वाहास्यद्यदि ह नाग-
मिष्य इति मूर्धा तेऽविदितोऽभविष्यद्यदि ह नागमिष्य
इति वा ॥ ९ ॥ तन्नहोवाच । एते वै यूयम्पृथग्वैश्वान-
नराश्विद्वा११सः पृथगन्नमघस्त प्रादेशमाद्यमिव ह वै देवाः
सुविदिता ऽअभिसम्पन्नास्तथा तु व ऽएनान्नक्ष्यामि यथा
प्रादेशमाद्यमेवाभिसम्पादयिष्यामीति ॥ १० ॥ स होवाच ।
मूर्धानमुपदिशन्नेष वा ऽअतिष्टा वैश्वानरः ऽइति
चक्षुषी ऽउपदिशन्नवाचैष वै सुततेजा वैश्वानरः ऽइति ना-
सिके ऽउपदिशन्नवाचैष वै पृथग्वर्त्मा वैश्वानरः ऽइति
मुख्यमाकाशमुपदिशन्नवाचैष वै बहुलो वैश्वानरः ऽइति
मुख्या ऽअपः ऽउपदिशन्नवाचैष वै रयिवैश्वानरः ऽइति
च्छुबुकमुपदिशन्नवाचैष वै प्रतिष्टा वैश्वानरः ऽइति स
ऽएषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुषः स यो हेतमेवमग्निं वैश्वान-

नरम्पुरुषविधम्पुरुषेऽन्तः प्रप्रतिष्ठितं वेदाप पुनर्म्मृत्युञ्जयति
सर्वमायुरेति न हास्य ञ्जुवाणञ्च न वैश्वानरो हिनस्ति ॥११॥(A)

यथाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[पुरुषस्याग्निविधार्कविधोक्थविधत्वनिरूपणम्]

द्वयं वा ऽइदमत्ता चैवाद्यञ्च । तद्यदोभयः समा-
गच्छत्यत्तैवाख्यायते नाद्यम् ॥ १ ॥ स वै यः सोऽन्ताग्नि-
रेव सः । तस्मिन्न्यत्किञ्चाब्भ्यादुधत्याहितय ऽएवास्य
ता ऽआहितयो ह वै ता ऽआहुतय ऽइत्याचक्षते परो-
ऽक्षम्परोऽक्षकामा हि देवाः ॥ २ ॥ आदित्यो वा ऽअत्ता ।
तस्य चन्द्रमा ऽएवाहितयश्चन्द्रमसः० ह्यादित्य ऽआ-
दुधतीत्यधिदेवतम् ॥ ३ ॥ अथाद्भ्यात्सम् । प्राणो वा
ऽअत्ता तस्यान्नमेवाहितयोऽन्नः हि प्राण ऽआदुधतीति
द्वग्नेः ॥ ४ ॥ अथार्कस्य । अग्निर्वा ऽअर्कस्तस्याहुतय
ऽएव कमाहुतयो ह्यग्नेये कम् ॥ ५ ॥ आदित्यो वा
ऽअर्कः । तस्य चन्द्रमा ऽएव कञ्चन्द्रमा ह्यादित्याय
कमित्यधिदेवतम् ॥ ६ ॥ अथाद्भ्यात्सम् । प्राणो वा ऽअर्क-
स्तस्यान्नमेव कम्नः हि प्राणाय कमिति न्नेवार्कस्य
॥ ७ ॥ अथोक्थस्य । अग्निर्वा ऽउक्थतस्याहुतय ऽएव
थमाहुतिभिर्वाग्निरुत्तिष्ठति ॥ ८ ॥ आदित्यो वा ऽउक् ।
तस्य चन्द्रमा ऽएव थञ्चन्द्रमसा ह्यादित्य ऽउत्तिष्ठतीत्य-

(A) अदीमाश्रमस्था विपदा भन्ययापि दरन्ते यथा—का. श. ८२, ६ १ ।

धिदेवतम् ॥ ९ ॥ अथाह्यात्मम् । प्राणो वा ऽउक्कत-
 स्यान्नमेव थमन्नेन हि प्राण ऽउत्तिष्ठतीति न्वेवोक्कथस्य
 स ऽएषोऽग्निविधोऽर्कविध ऽउक्कथविधो यत्पुरुषः स वो
 हैतमेवमग्निविधमर्कविधमुक्कथविधम्पुरुषमुप्रास्ते विदुषो
 हैवास्यैवम्भ्रातृव्यो म्म्लायति ॥ १० ॥ प्राणेन वा ऽअ-
 ग्निर्दीप्यते । अग्निना वायुर्वायुनादित्य ऽआदित्येन
 चन्द्रमाश्चन्द्रमस्ता नक्षत्राणि नक्षत्रैर्विद्युदेतावती वै दी-
 प्तिरस्मिँश्च लोकेऽमुष्मिँश्च सर्वाऽँ हैतान्दीप्तिन्दीप्यते-
 स्मिँश्च लोकेऽमुष्मिँश्च य ऽएवं वेद ॥ ११ ॥ (B)

पष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[श्राण्डिल्यनिघाप्रतिपादनम्]

सत्यम्ब्रह्मेत्युपासीत । अथ खलु क्लृप्तमयोऽयम्पुरुषः
 स यावत्क्रतुरयमस्माल्लोकात्प्रैत्येवङ्क्रतुर्हामुँल्लोकम्प्रेत्या-
 भिसम्भवति ॥ १ ॥ स ऽआत्मानमुपासीत । मनोमयप्रा-
 णशरीरम्भारूपमाकाशात्मानङ्कामरूपिणम्मनोजवसः सत्य-
 सङ्कल्पः सत्यधृतिः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वा ऽअनु दिशः
 प्रभूतः सर्वमिद्रमभ्याप्तमवाक्कमनादरं यथा व्रीहिर्वा
 यवो वा श्यामाको वा श्यामाकतण्डुलो वैव्रमयमन्तरात्म-
 न्पुरुषो हिरण्यमयो यथा ज्योतिरभूममेवज्यायान्दिवो
 ज्यायानाकाशाज्यायानस्ये पृथिव्ये ज्यायान्सर्वेभ्यो
 भूतेभ्यः स प्राणस्यात्मैष म ऽआत्मैतमित ऽआत्मानम्प्रे-

त्याभिसम्भविष्यामीति यस्य स्यादद्धा न विचिकित्सा-
स्तीति ह स्माह शाण्डिल्य ऽएवमेतदिति ॥ २ ॥ (E)

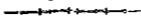
षष्ठाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[अश्वस्योपासनम्]

उपा वा ऽअश्वस्य मेढ्यस्य शिरः । सूर्यश्चक्षु-
र्वातः प्राणो व्युत्तमग्निर्वैश्वानरः सँवत्सरः ऽआत्मा-
श्वस्य मेढ्यस्य द्यौष्पृष्टुमन्तरिक्षमुदुरम्पृथिवी पाजस्य-
न्दिशः पाशर्वे ऽअवान्तरदिशः पशवः ऽऋतवोऽङ्गानि
मासाश्चाहमासाश्च पर्वण्यहोरात्राणि प्रतिष्ठा नक्षत्रा-
ण्यस्थीनि नभो माथंसान्युवक्ष्यः सिकताः सिन्धवो
गुदा यक्रुच्च क्लोमानश्च पर्वता ऽओषधयश्च वनस्पतयश्च
लोमान्युद्युर्पूर्वाह्नौ निम्ल्लोचअघनाह्नौ यद्विजृम्भते तद्वि-
द्योतते यद्विधूनुते तस्तनयति यश्मेहति तद्वर्षति
वागेवास्य वागहर्वा ऽअश्वम्पुरस्तामहिमान्वजायत तस्य
पूर्वं समुद्रे योनी रात्रिरेनम्पश्चान्महिमान्वजायत तस्या-
परे समुद्रे योनिरेतौ वा ऽअश्वम्माहिमानावभितः
सम्बभूवतुर्हयो भूत्वा देवानवहद्वाजी गन्धर्वानर्वासुरा-
नश्श्वो मनुष्यान्तसमुद्रे ऽएवास्य वन्धुः समुद्रो
योनिः ॥ १ ॥

षष्ठाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

[अर्काद्यमेधोपासना, विद्यासंप्रदायप्रवर्तकमुनिवंशकथनञ्च]

नैवेह किञ्चनाग्न्य ऽआसीत् । मृत्युनैवेदमावृतमासीद-
 शनाययाशनाया हि मृत्युस्तद्मनोऽकुरुतात्मन्वी स्यामिति
 सोऽर्चन्नचरत्तस्यार्चत ऽआपोऽजायन्तार्चते वै मे कमभूदिति
 तदेवाकर्ष्यस्यार्कत्वङ्कः ह वा अस्मै भवति य ऽएव-
 मेतदुक्ष्यस्यार्कत्वं वेद ॥ १ ॥ आपो वा ऽअर्कः । तद्य-
 दपाथ शर ऽआसीत्तत्समहन्त्यत सा पृथिव्यभवत्त-
 स्यामश्श्राम्न्यत्तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य तेजो रसो निर-
 वर्त्तताग्निः ॥ २ ॥ स द्येधात्मानं व्यकुरुत । आदित्य-
 न्तृतीयं वायुन्तृतीयः स ऽएष प्राणस्त्रेधाविहितस्तस्य
 प्राची दिक्शरोऽसौ चासौ चेर्मावथास्य प्पतीची
 दिक्पुच्छमसौ चासौ च सक्थ्यौ दक्षिणा चोदीची
 च पाश्वे द्यौष्पृष्टमन्तरिक्षमुदरमियमुरः स ऽएषोऽप्सु
 प्रतिष्ठितो यत्र क्व चैति तदेव प्रतिष्ठित्येवं विद्वान्
 ॥ ३ ॥ सोऽकामयत । द्वितीयो म ऽआत्मा जायेतेति
 स मनसा वाचमिधुनः समभवदशनायामृत्युस्तद्यद्रेत
 ऽआसीत्स संवत्सरोऽभवन्न ह पुरा ततः संवत्सर ऽआस
 तमेतावन्तङ्कालमविभर्त्यावान्तसंवत्सरस्तमेतावतः कालस्य
 परस्तादसृजत तज्जातमभिब्याददात्स भाणकरोत्सैव
 द्यागभवत् ॥ ४ ॥ स ऽऐक्षत । यदि वा ऽइममभिमथस्ये
 कुनीयोऽन्नङ्गरिण्य ऽइति स तथा वाचा तेनात्मनेदः सर्वम-
 सृजत यदिदङ्किञ्चो यजूथपि सामानि च्छन्दाथसि
 यज्ञान्प्रजाम्पशून्तस यद्यदेवासृजत तत्तदुत्तुमद्रियत सर्वं वा

ऽअतीति तदुदितेरदितित्वः सर्वस्यात्ता भवति सर्वमस्यान्न-
 भवति य ऽएवमेतदुदितेरदितित्वं वेदु ॥ ५ ॥ सोऽकामयत ।
 भूयसा यज्ञेन भूयो यजेयेति सोऽश्श्राम्भ्यत्स तपोऽतप्यत
 तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य यशो वीर्यमुदक्कामप्राणा वै यशो
 वीर्यन्तप्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीरं श्वयितुमर्हियत तस्य
 शरीर ऽएव मन ऽआसीत् ॥ ६ ॥ सोऽकामयत । मेढ्यम्
 ऽइदुः स्यादात्सन्वयनेन स्यामिति ततोऽश्वः समभवद्य-
 दुश्वत्तन्मेढ्यमभूदिति तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वमेप ह
 वा ऽअश्वमेधं वेद य ऽएनमेवं वेद ॥ ७ ॥ तमनवरुद्धेवाम-
 न्यत । तः संवत्सरस्य परस्तादात्मन ऽआलभत पशुन्दे-
 वताभ्यः प्रत्यौहत्सस्मात्सर्वदेवत्यम्प्रोक्षितम्प्राजापत्यमाल-
 भन्त ऽएष वा ऽअश्वमेधो य ऽएष तपति तस्य संवत्सर
 ऽआत्मायमग्निर्कस्तस्येमे लोका ऽआत्मानस्तवेतावर्का-
 श्वमेधौ सो पुनरेकैव देवता भवति मृत्युरेवाप पुनर्मृ-
 त्युञ्जयति नैनमृत्युराप्नोति मृत्युरस्यात्मा भवति सर्व-
 मायुरेत्येतासान्देवतानामेको भवति य ऽएवं वेद ॥ ८ ॥
 अथ ब्रह्मः । समानुमा साञ्जीवीपुत्रात्साञ्जीवीपुत्रो माण्डू-
 कायनेर्माण्डूकायनिर्माण्डूक्यान्माण्डूक्यः क्रौत्सात्क्रौ-
 त्सो माहित्येर्माहित्यिर्वामकक्षायणाद्द्वामकक्षायणो वात्स्या-
 द्द्वत्स्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कुश्रेः कुश्रिश्चर्यञ्जवचसो
 राजस्तम्बायनायञ्जवचा राजस्तम्बायनस्तुरात्क्रावपेयान्तुरः

कावपेयः प्रजापतेः प्रजापतिर्ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयम्भु
ब्रह्मणे नमः ॥ ९ ॥

पञ्चाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे चतुर्थः प्रपाठकः ॥४॥ कण्डिकासंख्या ॥७५॥

इति षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

† अग्निरहस्य नाम दशम कण्ड समाप्तम् ॥ १० ॥ *

अथाष्टाध्यायीनामैकादशङ्काण्डम्-

अस्मिन्काण्डे प्रतिपादनीया विषयाः—अन्याधानकालः, दर्शपूर्णमास-
दाक्षायणयज्ञयोरनुष्ठानावधिः, दाक्षायणयज्ञः, पथिकृदिष्टिः, अस्युदय-
दृष्टेष्टिः, दर्शपूर्णमासार्थवादः, प्रयाजानुयाजानुमन्त्रणम्, इडा-
स्विष्टकृत्—सक्तवाक—शंयुवाक—पत्नीसंयाज—वेद्यालम्भ—समिष्ट-
यजुः—प्रधानयागादिनिपयोऽर्थवादः, अग्निहोत्रार्थवादः,
ब्रह्मचारिकर्तव्यम्, मित्रविन्देष्टिः, हविषः समृद्धिः, चातु-
र्मास्यार्थवादः, पञ्च महायज्ञाः, स्वाध्यायप्रशंसा,
प्रायश्चित्तम्, अंधदाभ्यग्रहौ, आध्यात्मिकविद्या,
पशुबन्धप्रशंसा, हविर्यज्ञविधिसवविध-
योर्लक्षणम्, षड्द्वारहोमः

[यज्ञादीनां संवत्सराद्यात्मना निरूपणम्]

॥ ॐ ॥ संवत्सरो * वै यज्ञं प्रजापतिः † । तस्ये-
तद्द्वारं व्यदमावास्या ‡ चन्द्रमा ऽएव द्वारपिधानं ॥ १ ॥

* संवत्सरात्मकस्तत्साध्यत्वात् । संवत्सरस्यापि 'द्वादशमासा पञ्चत्वेो हेमन्तशिशिरयो-
रमासेन तावत्संवत्सर प्रजापति' इति सप्तदशशब्दत्वव्याख्यात् प्रजापतेस्तस्य च तादात्म्य
यथा—'आदित्यो यूप' इत्यत्र तेज साहचर्याद् यूपस्यादित्यात्मना स्तुतिरेवमत्रापि संवत्सराहचर्याद्
स्तुतिरेव मन्तव्या ।

† आ धावयेत्यादि सप्तदशशब्दसाध्यत्वाद्यज्ञस्य प्रजापतित्वम् । तथा च तैत्तिरीयसंहितायाम्—
"आ धावयेति चतुरश्वरमस्तु धौपडिति चतुरश्वरं यजेति यश्वरं ये यजामहे इति षष्ठाश्वरं
यश्वरं वषट्कार एव ये सप्तदश प्रजापति" (तै० सं० का० १ प्र० ६ अनु० ११)

‡ अमेत्यत्र शब्दं सप्तदशार्थे वर्तते, प्रतिपदादितिषिषु मध्ये यस्यां तिथौ अमा एवैव सप्त
चन्द्रो वसति सामावास्या । अमापूर्वाद्भिसेः ऋहोर्भ्यत् इति व्यत् ।

यज्ञ—बसुशब्दाभिधेय इन्द्र साकारवपानार्थं देवै सप्त यस्यां तिथौ वसतीत्यमावास्या ।
तथा च तैत्तिरीयसंहिताम्—

'अमा वै नोऽयं बसु वसतीत्ये द्वि देवानां बसु तदमावास्याया अमावास्यात्वम्'

स योऽमावास्यायामग्नी ऽआधत्ते । यथा विवृतायान्द्वारि
 द्वारा पुरम्प्रपद्येत स तत ऽएव स्वर्गलोकेमियादेवन्तयोऽ-
 मावास्यायामाधत्ते ॥ २ ॥ अथ यो नक्षत्र ऽआधत्ते ।
 यथापिहितायान्द्वार्यद्वारा पुरम्प्रपिस्तेस्तु जिह्मः पुरः स्या
 देवन्तयो नक्षत्र ऽआधत्ते तस्मान्न नक्षत्र ऽआदधीत ॥ ३ ॥
 यदहरेवैपः । न पुरस्तात्र पश्चाद्दृश्येत तदहुरुपवसे-
 त्ति हि ह्येप ऽइमं लोकागच्छति तस्मिन्निह वसति ॥ ४ ॥
 सर्वे देवा वसन्ति । सर्वाणि भूतानि सर्वा देवताः सर्व
 ऽऋतवः सर्वे स्तोमाः सर्वाणि ष्टुटानि सर्वाणि
 च्छन्दाश्सि ॥ ५ ॥ सर्वेषु ह वा ऽअस्य देवेषु । सर्वेषु भू-
 तेषु सर्वासु देवतासु सर्वेष्वुतुषु सर्वेषु स्तोमेषु सर्वेषु
 ष्टुटेषु सर्वेषु च्छन्दस्वग्नी ऽआहितौ भवतो योऽमा-
 वास्यायामाधत्ते तस्मादमावास्यायामेवाग्नी ऽआदधीत
 ॥ ६ ॥ याऽसौ वैशाखस्यामावास्या तस्यामादधीत सा
 रोहिण्यया सम्पद्यत ऽआत्मा वै प्रजा पशवो रोहिण्यया-
 स्मर्येवैतत्प्रजायाम्पशुषु प्रतितिष्टत्यमावास्या वा ऽअ-
 ग्न्याधेयरूपन्तस्मादमावास्यायामेवाग्नी ऽआदधीत पौर्ण-
 मास्यामन्वारभेतामावास्यायान्दीक्षेत ॥ ७ ॥
 प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

(१) इष्ट आर्षते धोमोनार्षेन गम्यत इति वा इति — सर्वत्रनामित्यप्येषु पुण्या
 समिधत्त इति तन्मिथ्यम् । तथा वाहु —

यत्तु दु देन समिधत्त न च मलमनन्तरम् ।

२. ब्रह्मिणोर्षोनीन च तत्पुत्रं स्व पदात्तरम् ॥ (वात्र ४०)

(१) शोचत इति शेषः ।

(१) विशाख्येन ब्राह्मणेन वीरभद्राय परिभाषायाम् देवाय ।

[दर्शपूर्णमासाहुतिगम्याविशेषकथनम्]

॥ अन्ति वा ऽगृत्यज्ञम् । युदेनन्तन्वृते युन्न्वेव राजा-
नमभिपुण्यन्ति तत्तद्भन्ति यत्पशुः संज्ञपयन्ति विशा-
सति तत्तद्भन्त्युत्खलमुसलाब्भ्यान्दृपदुपलाब्भ्याथ हवि-
र्यज्ञभन्ति ॥ १ ॥ तद् हस्त्रा यज्ञम् । अंग्रावेव
योनो रेतो भूतः सिञ्चत्यग्निं योनिर्यज्ञस्य स तत्तद्
प्रजायते तद्दश ता ऽआहुतीः सम्पादयेद्याब्भ्यो षषद्-
क्रियते ॥ २ ॥ अयं वै यज्ञो योऽयम्पवते । सोऽयमेक
ऽहवैव पवते सोऽयम्पुरुषेऽन्तः प्रविष्टो दशधाविहितः स
ऽण्वङ्कलस्तेः प्राणैरग्नेर्योनिरधिजायते सैषा दशाक्षरा
धिराद् सैषा सम्पत्स यज्ञः ॥ ३ ॥ अथो ऽअपि नव स्युः ।
तन्न्यूनां धिराजङ्करोति प्रजननाय न्यूनाद्वा ऽहमाः
प्रजाः प्रजायन्ते सैषा सम्पत्स यज्ञः ॥ ४ ॥ अथो
ऽअप्येकातिरिक्ता स्यात् । सा प्रजापतिमभ्यतिरिच्यते
सैषा सम्पत्स यज्ञः ॥ ५ ॥ अथो ऽअपि द्वे ऽअतिरिक्ते
स्याताम् । द्वन्द्वं वै मिथुनम्प्रजननमिमिथुनमेवेत्प्रजनन-
क्रियते सैषा सम्पत्स यज्ञः ॥ ६ ॥ अथो ऽअपि तिस्रोऽ-
तिरिक्ताः स्युः । द्वन्द्वमह मिथुनम्प्रजननमथ यज्ञायते
तत्तृतीयः सैषा सम्पत्स यज्ञः ॥ ७ ॥ अथो ऽअपि
चतस्रोऽतिरिक्ताः स्युः । तद्यथैकैवधत्तस्त्रयो वा ऽहमे
लोकास्तदिमानेव लोकाँस्तिसृभिराप्नोति प्रजापतिर्षा
ऽअतीमाँल्लोकाँश्चतुर्थस्तत्प्रजापतिमेव चतुर्भ्याँप्नोति सैषा
सम्पत्स यज्ञः ॥ ८ ॥ स यद्वाब्भ्यामूनन्तदूनम् । सोऽयज्ञो

यत्पञ्चभिरुतिरिक्तन्तदुतिरिक्तः सोऽयञ्जः सैषैव दशत्यधि
 सम्पदेषा विदशत्यामेषा सहस्रात् ॥ ९ ॥ आर्जिं वा ऽएते
 धावन्ति । ये दर्शपूर्णमासाढ्यां यजन्ते स वै पञ्चदश वर्षाणि
 यजेत तेषाम्पञ्चदशानां वर्षाणान्त्रीणि च शतानि पष्टिञ्च
 पौर्णमास्यश्चामावास्याश्च त्रीणि च वै शतानि पष्टिञ्च
 सँवत्सरस्य रात्रयस्तद्वात्रीराप्नोति ॥ १० ॥ अथापराणि
 पञ्चदशैव वर्षाणि यजेत । तेषाम्पञ्चदशानां वर्षाणान्त्रीणि
 चैव शतानि पष्टिञ्च पौर्णमास्यश्चामावास्याश्च त्रीणि
 च वै शतानि पष्टिञ्च सँवत्सरस्याहानि तदुहान्याप्नोति
 तद्वै सँवत्सरमाप्नोति ॥ ११ ॥ मर्त्या ह वा ऽअग्रे देवा
 ऽआसुः । स यदैव ते सँवत्सरमापुरधामृता ऽआसुः
 सर्वं वै सँवत्सरं सर्वं वा ऽअक्षयमेतेनो हास्याक्षयः
 सुकृतम्भवत्यक्षयो लोकः ॥ १२ ॥ स ऽआजिसृतामेकः ।
 य ऽएवं विद्वान्स्त्रिंशत् वर्षाणि यजते तस्माद् त्रिंशत्-
 मेव वर्षाणि यजेत यद्बु दाक्षायणयज्ञी स्याद्बुधो ऽअपि
 पञ्चदशैव वर्षाणि यजेतात्र ह्येव सा सम्पत्सम्पद्यते
 द्वे हि पौर्णमास्यौ यजते द्वे ऽअमावास्ये ऽअत्रो ऽएव
 खलु सा सम्पद्भवति ॥ १३ ॥

प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[पौर्णमास्ये दर्श्यागे च हरिषो विधानम्]

पौर्णमासेनेष्ट्वा । इन्द्राय विमृधेऽनुनिर्वपति तेन
 यथेष्टैव यजत ऽअमावास्येनेष्ट्वादित्ये चरुमनुनिर्वपति

तेन यथेष्टैर्वृष्यजते ॥ १ ॥ स यत्पौर्णमासेनेष्ट्वा ।
 इन्द्राय विमृधेऽनुनिर्वपतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवताथैतदग्नी-
 पोमीयम्पौर्णमासः हविर्भवति तत्र . नेन्द्राय - त्वेति
 किञ्चन क्रियत ऽएतेनो हास्यैतस्नेन्द्रः हविर्भवत्येतेन
 सेन्द्रो यज्ञोऽथ यद्विमृधे त्वेति सर्वा ऽउ हि मृधो नाष्टाः
 पौर्णमासेन हन्ति ॥ २ ॥ अथ यदामावास्येनेष्ट्वा ।
 अदित्यै चरुमनुनिर्वपत्येव वै सोमो राजा देवानामङ्गं
 व्यञ्चन्द्रमाः स यत्रैष ऽएताथं रात्रिन्न पुरस्तान्न पञ्च-
 ददृशे . तेनैतदुनद्धेव हविर्भवति तेनाप्रतिष्ठितमियं वै
 पृथिव्यदितिः सेयमद्धा सेयम्प्रतिष्ठितैतेनो हास्यैतदुद्धेव
 हविर्भवत्येतेन प्रतिष्ठितमेतच्च तयस्मादनुनिर्वपत्यथ
 यस्मान्नानुनिर्वपेत् ॥ ३ ॥ स यत्पौर्णमासेनेष्ट्वा । इन्द्राय
 विमृधेऽनुनिर्वपति सेन्द्रो मे यज्ञोऽसदिति सर्वो वै यज्ञ
 ऽइन्द्रस्यैव स यत्सर्वो यज्ञ ऽइन्द्रस्यैवैतेनो हास्यैतस्नेन्द्रः
 हविर्भवत्येतेन सेन्द्रो यज्ञः ॥ ४ ॥ अथ यदामा-
 वास्येनेष्ट्वा । अदित्यै चरुमनुनिर्वपत्यामावास्यं वा
 ऽअनुनिर्वाप्यम्पौर्णमासेन वा ऽइन्द्रो वृत्रमहंस्त-
 स्मा ऽएतद्वृत्रं अग्नये देवा ऽएतद्धविरनुनिरवपन्न्यदामा-
 वास्यङ्किमनुनिर्वाप्येऽनुनिर्वपेदिति तस्मान्नानुनिर्वपेत्
 ॥ ५ ॥ स यत्पौर्णमासेनेष्ट्वा । अथाप्यद्धविरनुनिर्व-
 पत्यामावास्येनेष्ट्वाथान्यद्धविरनुनिर्वपति द्विपन्तः ह स
 वभ्रातृव्यम्प्रत्युच्छ्रयतेऽथ यः पौर्णमासेनैव पौर्णमासीं
 व्यजत ऽआमावास्येनामावास्यामसपत्ना ह्वास्यानुपवाधा

श्रीर्भवति ॥ ६ ॥ पौर्णमासेन वै देवाः । पौर्णमासीं
 व्यजमाना ऽआमावास्येनामावास्यां क्षिप्रं ऽएव पाप्मान-
 मपाग्नत क्षिप्रे प्रजायन्त स यो ह्येवं विद्वान्पौर्णमा-
 सेनैव पौर्णमासीं व्यजत ऽआमावास्येनामावास्यां क्षिप्रं
 ऽएव पाप्मानमपहते क्षिप्रे प्रजायते स यद्यनुनिर्व्वपेद्-
 द्याद्दक्षिणान्नादक्षिणः हविः स्यादिति ह्याहुर्दशपौर्णमास-
 योर्ह्येवैषा दक्षिणा यदन्वाहार्य * ऽइति न्वनुनिर्व्वप्य-
 स्याथावभ्युदितस्य ॥ ७ ॥

प्रथमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[दर्शयामे पुरस्ताच्चन्द्रदर्शनप्रायश्चित्तेः]

तद्धैकेः दृष्टोपवसन्ति । इन्द्रो नोदेतेत्यञ्जस्य वा हे-
 तोरनिर्ज्ञाय वाथोत्तोपवसन्त्यथैनमुतावभ्युदेति स यद्य-
 एहीतः हविरवभ्युदियात्प्रज्ञातमेव तदेवैव व्रतचर्या यत्पूर्वे-
 शुद्धुग्धन्दुधि हविरातञ्चनन्तत्कुर्वन्ति प्रति प्रमुञ्चन्ति
 वरसास्तान्पुनरपाकुर्वन्ति ॥ १ ॥ तानपराद्धे पौर्णशाखा-
 पाकरोति । तद्यथैवादः प्रज्ञातमामावास्यः हविरैवमेव त-
 द्यद्यु व्रतचर्या वा नोदाशः सेत एहीतं वा हविरवभ्युदि-
 यादितरथो तर्हि कुर्यादेतानेव तण्डुलान्सुफलीकृतान्कृत्वा
 स येऽणीयाथंसस्तान्गृभ्ये † द्वात्रेऽष्टाकपालम्पुरोडाशथं

* अन्वाहरति—यहसम्बन्धितोषजात परिहरति—अनेमेति अन्वाहार्ये नाम ऋत्विग्मोमनोय
 षोदन सा० सा० ।

† 'निरुते प्रताशकी वा प्रथ तण्डुलान्विभज्य मयमानस्ये दाने, स्थविष्ठानिन्द्राय प्रदाने,
 दधनि चरमणिष्ठात्विज्जवे क्षिपित्तयस्य श्ये चरम्' (का० श्रौ० सू० १५. ४. १८)

श्रपयति ॥ २ ॥ अथ यत्पूर्वेद्युः । दुग्धन्दुधि तदिन्द्राय
 प्रदात्रेऽथ तदानीन्दुग्धे विष्णवे शिपिविष्टायैतस्तण्डुला-
 ञ्छृते चरुः श्रपयति चरुस्येव स यत्र क्व च तण्डु-
 लानावपन्ति ॥ ३ ॥ तद्यदेवम्भवति । एष वै सोमो
 राजा देवानामुन्नं व्यञ्चन्द्रमास्तमेतदुपैत्सीत्तमपारात्सीत्त-
 मस्मा ऽअग्निर्दाता ददातीन्द्रः प्रदाता प्रयच्छति तम-
 स्मा इन्द्राग्नी यज्ञन्दत्तस्तेनेन्द्राग्निवभ्यान्दत्तेन यज्ञेन
 यजंतेऽथ यद्विष्णवे शिपिविष्टायैति यज्ञो वै विष्णु-
 रथ युच्छिपिविष्टायैति यमुपैत्सीत्तमपारात्सीत्तच्छिपितमिव
 यज्ञस्य भवति तस्माच्छिपिविष्टायैति तत्रो युच्छक्नुया-
 त्तद्दद्यान्नादक्षिणः हविः स्यादिति ह्याहुरथ यदेव नोदि-
 यादथोपवसेत् ॥ ४ ॥

प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

[पथाचन्द्रदर्शने नैमिकिकेष्टिः]

अद्यामावास्येति मन्थमान ऽउपवसति । अथैष
 पशुनादृशे सहैष दिव्यः श्वा स यजमानस्य पशुन-
 भ्यवेक्षते तदपशव्युः स्यादुप्रायश्चित्तिकृत ऽएत-
 स्मादु हैतन्नीपावचन्द्रमसादिति ॥ १ ॥ छायामुपसर्पन्ति ।
 एतेनो हैतदुपतपद्वाचक्षते अश्वलुचितमित्येतमु ह्वैतदा-
 चक्षते ॥ २ ॥ शशश्चान्द्रमस ऽइति । चन्द्रमा वै सोमो
 देवानामुन्नन्तम्पौर्णमास्यामभिषुण्वन्ति सोऽपरपक्षेऽप
 ऽओषधीः प्रविशति पशवो वा ऽअप ऽओषधीरदन्ति

तदेनमेताथं रात्रिम्पशुब्भ्यः सन्नयति ॥ ३ ॥ सोऽयामा-
 वास्येति । मृश्यमानऽउपवसत्यथैष पश्चाद्दृशे तद्यजमानो
 यजपथादेति तदाहुः कथङ्कुर्ष्यादित्वा यजपथाद्यजेताश्
 न यजेताश् ऽहुति यजेत ह्येव न ह्यन्यदपक्कमणम्भवति
 शश्वः श्व ऽएवैष ज्यायानुदेति स ऽआमावास्यविधेनैव-
 द्वाथेष्टिमनुनिर्वपति तद्दहैव शश्वो वा * ॥ ४ ॥ तस्यै
 त्रीणि हवींश्चपि भवन्ति । अग्नेये पथिकृतेऽष्टाकपाल-
 मपुरोडाशमिन्द्राय वृत्रघ्न ऽएकादशकपालमग्नेये वैश्वान-
 नराय द्वादशकपालम्पुरोडाशम् ॥ ५ ॥ स अदग्नेये
 पथिकृते निर्वपति । अग्निर्वै पथः कर्त्ता स 'यस्मा-
 देवादो यजमानो यजपथादेति तमेनमग्निः पन्थानमापा-
 दयति ॥ ६ ॥ अथ यदिन्द्राय वृत्रघ्ने । पाप्मानं वै वृत्रो यो
 भूतेर्वारयित्वा तिष्ठति कल्याणात्कर्मणः साधोस्तमेतदिन्द्रे-
 णैव वृत्रघ्ना पाप्मानं वृत्रः हन्ति तस्मादिन्द्राय वृत्रघ्ने
 ॥ ७ ॥ अथ अदग्नेये वैश्वानराय । द्वादशकपालम्पुरोडाश-
 च्चिर्वपति यत्र वा ऽहुन्द्रो वृत्रमहँस्तमग्निना वैश्वानरेण
 समदहत्तदस्य सर्वम्पाप्मानं समदहत्तथो ऽएवैष ऽएत-
 दिन्द्रेणैव वृत्रघ्ना पाप्मानं वृत्रः हत्वा तमग्निना
 वैश्वानरेण सन्दहति तदस्य सर्वम्पाप्मानं सन्दहति स
 यो ह्येवं विद्वानेतयेष्ट्या यजते न हास्याल्पश्चन पाप्मा
 परिशिष्यते ॥ ८ ॥ तस्यै सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति ।

* "पथादभुर्दृष्ट आमावास्येनेष्ट्या तदह्यैव क्षो वामये पथिकृत इन्द्राय वृत्रघ्न एकादश-
 कपालो वैश्वानरथ" का० शी० सू० १५ ४ ४४ ।

उपांशु देवता व्रजति याः कामयते ता याज्यानुवाक्याः
 करोत्येवमाज्यभागावेवः संख्याज्ये ॥ ९ ॥ तिसृधन्व-
 न्दुक्षिणान्ददाति । ध्रुवना वै श्वानम्वाधन्ते तदेतमेवै-
 तद्वाधते यत्तिसृधन्वन्दुक्षिणान्ददाति ॥ १० ॥ दण्डन्दु-
 क्षिणान्ददाति । दण्डेन वै श्वानम्वाधन्ते तदेतमेवैतद्वाधते
 यद्दण्डन्दुक्षिणान्ददात्येषा न्वादिष्टा दुक्षिणा दद्यात्सेवास्या-
 मप्यन्यथा ऽद्वतरा दुक्षिणास्तासां व्यत्सम्पद्येत सा हैषा
 पशव्येष्टिस्तयाप्यनवभ्युद्दृष्टो युजेतैव ॥ ११ ॥

प्रथमाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

[आख्यापिकया सृष्टिप्रतिपादनम्]

आपो ह वा ऽइदमग्रे सलिलमेवास । ता
 ऽअकामयन्त कथन्तु प्रजायेमहीति ता ऽअश्राम्भ्यंस्ता-
 स्तपोऽतप्यन्त तासु तपस्तप्यमानासु हिरण्मयमाण्डः
 सम्वभूवाजातो ह तर्हि सँवत्सरः ऽआस तदिदः हि-
 रण्मयमाण्डं व्यावत्सँवत्सरस्य ब्रह्मा तावत्पर्यप्लवत
 ॥ १ ॥ ततः सँवत्सरे पुरुषः समभवत् । स प्रजापति-
 स्तस्माद्दु सँवत्सरः ऽएव स्त्री वा गौर्वा ब्रह्वा वा विजा-
 यते सँवत्सरे हि प्रजापतिरजायत स ऽइदः हिरण्मय-
 माण्डं व्यरुजन्नाह तर्हि का चन् प्रतिष्ठास तदेन-
 मिदुमेव हिरण्मयमाण्डं व्यावत्सँवत्सरस्य ब्रह्मासीत्ता-
 वद्विब्रह्मपर्यप्लवत ॥ २ ॥ स सँवत्सरे व्यजिहीर्षत् ।
 स भूरिति व्याहरत्सेयमृथिव्यभवद्भव ऽइति तदिदमन्त-

रिक्षमभवत्स्वरिति सासौ द्यौरभवत्तस्माद्दु सँवत्सर एव
 कुमारो व्याजिहीर्षति सँवत्सरे हि प्रजापतिर्व्याहरत्
 ॥३॥ स वा एकाक्षरद्वयक्षराण्येव । प्रथमं बुदन्प्रजापति-
 रवदत्तस्मादेकाक्षरद्वयक्षराण्येव प्रथमं बुदन्कुमारो वदति
 ॥ ४ ॥ तानि वा एतानि । पञ्चाक्षराणि तान्पञ्चऽर्त्तुन-
 कुरुत त इमे पञ्चऽर्त्तवः स एवमिमाँल्लोकान्जातान्त्सँव-
 त्सरे प्रजापतिरभ्युदतिष्टुत्तस्माद्दु सँवत्सर एव कुमार
 ऽउत्तिष्टासति सँवत्सरे हि प्रजापतिरुदतिष्टुत् ॥ ५ ॥
 स सहस्रायुर्जने । स यथा नद्यै पारम्परापश्येदेव
 स्वस्यायुपः पारम्पराचरव्यौ ॥ ६ ॥ सोऽर्चञ्छ्राम्थँश्चचार
 प्रजाकामः । स आत्मन्त्येव प्रजातिमधत्त स आस्थे-
 नैव देवानसृजत ते देवा द्विवमभिपद्यासृज्यन्त तद्देवानान्दे-
 वत्वं व्यद्विवमभिपद्यासृज्यन्त तस्मै ससृजानाय दिवे-
 वास तद्देव देवानान्देवत्वं व्यदस्मै ससृजानाय दिवे-
 वास ॥ ७ ॥ अथ योऽयमवाद् प्राणः । तेनासुरान-
 सृजत त इमामेव पृथिवीमभिपद्यासृज्यन्त तस्मै ससृ-
 जानाय तम इवास ॥ ८ ॥ सोऽवेत् । पाप्मानं वा-
 ऽअसृक्षि यस्मै मे ससृजानाय तम इवाभूदिति ताँस्तत
 एव पाप्मनाविद्व्यत्ते तत एव पराभवँस्तस्मादाहुर्वै-
 तदस्ति यद्देवासुरं व्यदिदुमन्वाख्याने त्वदुद्यत इति
 हासे त्वत्ततो ह्येव तान्प्रजापतिः पाप्मनाविद्व्यत्ते तत एव
 पराभवन्निति ॥ ९ ॥ तस्मादेतद्दुषिणाभ्युनूक्तम् । न
 त्वं व्युयुत्से कतमच्चनाहर्त्ते तेऽमिन्द्रो मघवन्कृद्द्वनास्ति

मायेत्सा ते यानि युद्धान्याहुर्घ्राथ शत्रुन्न नु पुरा युयुत्स
 ऽइति ॥ १० ॥ स यदस्मै देवान्त्सृजानाय । द्विवेवास
 तदुहरकुरुताथ यदस्मा ऽसुरान्त्सृजानाय तम ऽइवास
 ताथं रात्रिमकुरुत ते ऽअहोरात्रे ॥ ११ ॥ स ऽपेक्षत
 प्रजापतिः । सर्वं वा ऽअत्सारियं व्य ऽइमा देवता ऽअसृ-
 क्षीति स सर्वत्सरोऽभवत्सर्वत्सरो ह वै नामैतद्यत्सँवत्सर
 ऽइति स यो हैवमेतत्सँवत्सरस्य सर्वत्सरत्वं वेद यो हैन-
 म्पाप्सा मायया रसरति न हैनः सोऽभिभवत्यथ यमभि-
 चरत्यभि हैवैनम्भवति य ऽएवमेतत्सँवत्सरस्य सर्वत्सरत्वं
 वेद ॥ १२ ॥ स ऽपेक्षत प्रजापतिः । इमं वा ऽआत्मनः
 प्रतिमामसृक्षि यत्सँवत्सरमिति तस्मादाहुः प्रजापतिः
 सँवत्सर ऽइत्यात्मनो ह्येतम्प्रतिमामसृजत यद्वेव चतुरक्षरः
 सँवत्सरश्चतुरक्षरः प्रजापतिस्तेनो हैवास्त्यैष प्रतिमा
 ॥ १३ ॥ ता वा ऽएताः प्रजापतेरुधि देवता ऽअसृज्यन्ता-
 ग्निरिन्द्रः सोमः परमेष्ठी प्राजापत्यः ॥ १४ ॥ ताः
 सहस्रायुषो जजिरे । ता यथा नथै पारम्परापश्येदेवथं
 स्वस्यायुषः पारम्पराचक्युः ॥ १५ ॥ ता ऽअर्चन्त्यः
 श्राम्यन्तश्चेरुः । तत ऽएत्परमेष्ठी प्राजापत्यो वज्रम-
 पश्यद्यद्दर्शपूर्णमासौ ताभ्यामयजत ताभ्यामिष्टाकाम-
 यताहुमेवेदः सर्वथं स्यामिति स ऽआपोऽभवद्वापो वा
 ऽइदः सर्वन्ता यत्परमे स्थाने तिष्ठन्ति यो हीहाभि-
 खनेदप ऽएवाभिविन्देत्परमाद्वा ऽएतत्स्थानाद्वर्षति यद्वि-
 स्तस्मात्परमेष्ठी नाम ॥ १६ ॥ स परमेष्ठी प्रजापति-

स्पितरमञ्चवीत् । कामप्रं वा ऽअहं व्यजमदर्शन्तेन त्वा
 याजयानीति तथेति तमयाजयत्स ऽइष्ट्वाकामयताहमेवेदः
 सर्वथं स्यामिति स प्राणोऽभवत्प्राणो वा ऽइदः सर्वमयं
 द्वे प्राणो योऽयम्यवते स प्रजापतिस्तस्य दृष्टिर्ष्वेदेव
 वेदेस्थाद्वातीति यद्वै किञ्च प्राणि सं प्रजापतिः स यो
 ह्येवमेतामप्रजापतेर्दृष्टिं वेदाविरिव हैव भवति ॥ १७ ॥

स प्रजापतिरिन्द्रस्पुत्रमञ्चवीत् । अनेन त्वा कामप्रेण
 यज्ञेन याजयानि येन मामिदुस्परमेष्ठुप्रयीयजदिति तथेति
 तमयाजयत्स ऽइष्ट्वाकामयताहमेवेदः सर्वथं स्यामिति
 स वागभवद्वाग्वा ऽइदः सर्वन्तस्ममादाहुरिन्द्रो वागिति
 ॥ १८ ॥ [अर्थप्रपाठकः] स ऽइन्द्रोऽग्नीषोमौ बभ्रातरा-
 वञ्चवीत् । अनेन वाङ्कामप्रेण यज्ञेन याजयानि येन
 मामिदुस्पिता प्रजापतिरयीयजदिति तथेति तावयाजय-
 त्वाविष्ट्वाकामयेतामावमेवेदः सर्वथं स्यावेति तयोरन्नाद्
 ऽएवान्यतरोऽभवदुन्नमन्यतरोऽन्नाद् ऽएवाग्निरभवदन्नः
 सोमोन्नादश्च वा ऽइदः सर्वमन्नश्च ॥ १९ ॥ ता वा
 ऽएताः । पञ्च देवता ऽएतेन कामप्रेण यज्ञेनायजन्त
 ता यत्कामा ऽअयजन्त स ऽआवभ्यः कामः समाह्वयत
 यत्कामो ह वा ऽएतेन यज्ञेन यजते सोऽस्मै कामः
 समृद्धयते ॥ २० ॥ त ऽइष्ट्वा प्राचीन्दिशमपश्यन् ।
 ताम्प्राचीमेवाकुर्वत् सेयम्प्राच्येव दिक्तस्मादिमाः प्रजाः
 प्राच्यः सर्पन्ति प्राचीं ह्येतामकुर्वतोपैनामितः कुर्वी-
 महीति तामूर्जमकुर्वतेमाह्लूर्जम्पश्येमेति सासौ योरभवत्

॥ २१ ॥ अथ दक्षिणान्दिशमपश्यन् । तान्दक्षिणामेवा-
कुर्वत सेयन्दक्षिणैव दिक्तस्माद् दक्षिणत एव दक्षिणा
ऽउपतिष्ठन्ते दक्षिणतोऽभ्यवाजन्ति दक्षिणां ह्येतामकुर्वतो-
पैनामितः कुर्वीमहीति तँल्लोकमकुर्वतेमङ्खलु लोकम्पश्येमे-
ति तदिदमन्तरिक्षमभवदेष वै लोकः सा यथा ह्येयम्प्रति-
ष्ठाविरस्मिँल्लोके पृथिव्येवमु ह्यैषा प्रतिष्ठाविरमु-
ष्मिँल्लोकऽइदमन्तरिक्षः स यदिह सन्नमुँल्लोकन्न पश्यति
तस्मादाहुः परोऽक्षमसौ लोक इति ॥ २२ ॥ अथ
अप्रीचीन्दिशमपश्यन् । तामाशामकुर्वत तस्माद्यष्टाङ्-
सृत्रा विन्दत एतामेव तेन दिशमेत्याशां ह्येतामकुर्व-
तोपैनामितः कुर्वीमहीति तां श्रियमकुर्वतेमाङ्खलु श्रिय-
म्पश्येमेति सेयम्पृथिव्यभवच्छीर्षा इयन्तस्माद्योऽस्यै
भूयिष्ठं विन्दते स एव श्रेष्ठो भवति ॥ २३ ॥ अथो-
दीचीन्दिशमपश्यन् । तामपोऽकुर्वतोपैनामितः कुर्वीमहीति
तन्धर्ममकुर्वत धर्मो वा ऽआपस्तस्माद्यदेमुँल्लोकमाप
ऽआगच्छन्ति सर्वमेवेदं यथा धर्मम्भवत्यथ यदा वृष्टि-
र्भवति वलीयानेव तर्ह्यवलीयस ऽआदत्ते धर्मो ह्यापः
॥ २४ ॥ ता वा एताः । एकादश देवताः पञ्च प्रयाजा
द्वावाज्यभागौ स्विष्टकृत्तृयोऽनुयाजाः ॥ २५ ॥ ता एका-
दशाहुतयः । एताभिर्वा ऽआहुतिभिर्देवा इमाँल्लोका-
नजयन्नेता दिशस्तथो ऽएवैष एताभिराहुतिभिरिमाँलो-
काञ्जयत्येता दिशः ॥ २६ ॥ चतस्रोऽवान्तरदिशः ।
त एव चत्वारः पत्नीसंख्याजा अवान्तरदिशो वै

देवाश्चतुर्विभः पत्नीसंख्याजैरजयन्नवान्तरदिश ऽउ ऽएवैष
 एतैर्जयति ॥ २७ ॥ अथेडा । अत्राद्यमेवैतया देवा
 ऽअजयँस्तथो ऽएवैष ऽएतयान्नाद्यमेव जयत्येया नु
 देवत्रा दर्शपूर्णमासयोः सम्पत् ॥ २८ ॥ अथाद्ध्यात्मम् ।
 पञ्चमे पुरुषे प्राणा ऽवृते चक्षुर्भ्यान्त ऽएव पञ्च प्रयाजा
 चक्षुषी ऽआज्यभागौ ॥ २९ ॥ अयमेवावाङ् प्राणः
 स्विष्टकृत् । स यत्तमभ्यर्द्धे ऽइवेतराभ्य ऽआहुतिभ्यो
 जुहोति तस्मादेतस्मात्प्राणात्सर्वे प्राणा वीभत्सन्तेऽथ
 यत्स्विष्टकृते सर्वेषां हविषां समवद्यति तस्माद्यत्किञ्चे-
 मान्प्राणानापद्यत ऽएतमेव तत्सर्वः समवैति ॥३०॥ त्रीणि
 शिश्नानि । त ऽएव त्रयोऽनुयाजाः स योऽयं त्रिषिष्टो-
 ऽनुयाजस्तदिदं त्रिषिष्टमिव शिशन्नन्तं वा ऽअनवानन्न्यजे-
 दित्याहुस्तथो हास्यैतदमृद्धम्भवतीति ॥ ३१ ॥ स वै सकृदु-
 वान्यात् । एकं ह्येतस्य पर्वथ यदपर्वकं स्यात्प्रतृणं
 वैव तिष्ठेद्भवेत् वा तस्मादेतदुच्च तिष्ठति पद्यते च
 तस्मात्सकृदुवान्यात् ॥ ३२ ॥ द्वौ वाहू द्वा ऽऊरू ।
 त ऽएव चत्वारः पत्नीसंख्याजाः प्रतिष्टायमेव प्राण ऽइडा
 यत्तान्नाग्नौ जुहोति यत्सा प्रदग्धेव तस्मादयमनवतृणः
 प्राणः ॥ ३३ ॥ अस्त्येव याज्यानुवाक्याः । मांस्तुः
 हविस्तन्मिदञ्चन्दो यथाज्यानुवाक्यास्तस्माद्दु समावन्त्ये-
 वास्धीनि मेद्यतश्च कृश्यतश्च भवन्त्यथ यद्भूय ऽइव
 च हविर्गृह्णाति कनीय ऽइव च तस्माद्दु मांस्तान्येव
 मेद्यतो मेद्यन्ति मांस्तानि कृश्यतः कृश्यन्ति तेनेतेन

यज्ञेन याङ्गामयते देवतान्तां व्यजति यस्यै हविर्भवति
 ॥ ३४ ॥ ता वा ऽएताः । अनपोद्धार्या ऽआहुतयो भवन्ति
 स यद्वैतासामपोद्धरेद्यथैकमङ्गः शृणीयात्प्राणं वा निर्ह-
 ण्यादेवन्तदश्याश्वेव हवींशंयुप चाहियन्तेऽप च हियन्ते
 ॥ ३५ ॥ ता वा ऽएताः । पौडशाहुतयो भवन्ति पौडशकलो
 वै पुरुषः पुरुषो यजस्तस्मात्पौडशाहुतयो भवन्ति ॥ ३६ ॥

प्रथमाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

[व्रतोपायनमीमांसा]

तद्वा ऽअदो व्रतोपायन ऽउच्यते । यद्वि नाश्नाति
 पितृदेवत्यो भवति यद्यु ऽअश्नाति देवानत्यश्नातीति
 तदारण्यमश्नीयादिति तत्र स्थापयन्ति ॥ १ ॥ स यदि
 ग्राम्म्या ऽओपधीरश्नाति । पुरोडाशस्य मेधमश्नाति
 घृद्यारण्यया ऽओपधीरश्नाति वह्निषो मेधमश्नाति यदि
 वानस्पत्यमश्नातीद्धमस्य मेधमश्नाति यदि पयः पिवति
 सानाव्यस्य चाज्यस्य च मेधमश्नाति यद्यपः पिवति
 प्रणीतानाम्मेधमश्नाति यद्वि नाश्नाति पितृदेवत्यो
 भवति ॥ २ ॥ तदाहुः । किमयनमिति स्वयः हवैते रात्री
 ऽअग्निहोत्रञ्जुहुयान्स यद्भुत्वा प्राश्नाति तेनापितृदेवत्यो
 भवत्याहुतिर्वा ऽएषा स यदेवैतामात्मन्नाहुतिञ्जुहोति तेनो
 ऽएतेपाम्मेधानान्नाश्नाति ॥ ३ ॥ एते ह वै रात्री । सर्वा
 रात्रयः समवयन्ति या ऽआपूर्यमाणपक्षस्य रात्रयस्ताः
 सर्वाः पौर्णमासींश्च समवयन्ति या ऽअपक्षीयमाणपक्षस्य

राद्यस्ताः सर्वाः ऽअमावास्यां समवयन्ति स यो ह्येवं
द्विद्वान्स्वयमुपवसथे जुहोति सर्वदा हैवास्य स्वयः
हुतम्भवति ॥ ४ ॥

प्रथमाध्याये सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

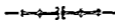
[आख्यायिकया यज्ञोत्पत्तिकथनम्]

देवाश्च वा ऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पशु-
धिरे ततोऽसुरा अतिमानेनैव कस्मिन्नु वयञ्जुहुयामेति
स्वेष्ण्वेवास्येषु जुह्वतश्चेरुस्तेऽतिमानेनैव परावभूवुस्तस्मा-
न्नातिमज्येत पराभवस्य हैतन्मुखं व्यदतिमानः ॥ १ ॥
अथ देवाः । अन्योऽन्यस्मिन्नेव जुह्वतश्चेरुस्तेऽव्ययः
प्राजापतिरात्मानम्प्रददौ यज्ञो हैपा मास यज्ञो हि देवा-
नामन्नम् ॥ २ ॥ स देवेभ्य ऽआत्मानम्प्रदाय । अथै
तस्मात्मानः प्रतिमामसृजत यद्यज्ञन्तस्मादाहुः प्राजापति-
र्यज्ञः ऽदुत्यात्सनो ह्येतम्प्रतिमामसृजत ॥ ३ ॥ स ऽएतेन
यज्ञेन । देवेभ्य ऽआत्मानन्निरक्रीणीत स यद्गतमुपैति
यथैव तत्प्राजापतिर्देवेभ्य ऽआत्मानम्प्रायच्छदेवमेवैष
ऽएतद्देवेभ्य ऽआत्मानम्प्रयच्छति तस्माद् संव्यत
ऽएवैतां रुद्रिञ्चिचरिषेद्यथा हविषा चरेदेवः हविषेप
देवानाम्भवति ॥ ४ ॥ अथ यद्यज्ञन्तनुते । यज्ञेनैवैतद्देवेभ्य
ऽआत्मानन्निष्क्रीणीते यथैव तत्प्राजापतिर्निष्क्रीणीतैवमथ
यद्द्विर्निर्वपति हविषैवैतद्यज्ञन्निष्क्रीणाति हविरनुवाक्य-

यानुवाचक्यामवदानेनावदानं याज्ज्यया याज्ज्यां वपदकारेण
 वपदकारमाहुत्या तस्याहुतिरेवानिष्क्रीता भवति ॥ ५ ॥
 स यथाग्रप्रशीर्णो वृक्षः । एवमस्यैप यज्ञो भवत्याहुति-
 मेवाह्वाहुष्येण निष्क्रीणाति तद्यदेतुद्धीनं व्यञ्जस्याह्वा-
 हरति तस्मादन्वाह्वार्यां नामैवमु हास्यैप सर्वं ऽएव
 यज्ञो निष्क्रीतो भवत्येप ह वै यजमानस्यामुष्मिल्लोक
 ऽआत्मा भवति यद्यज्ञ स ह सर्वतनूरेव यजमानोऽमु-
 ष्मिल्लोके सम्भवति य ऽएवं विद्वान्निष्क्रीत्या यजते ॥ ६ ॥

प्रथमाध्याये अष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

[पुरुषजन्मप्रयप्रतिपादनम्, सामिधेनीप्रशंसाच]

त्रिह वै पुरुषो जायते । एतन्वेव मातुश्चाधि
 पितुश्चाग्रे जायतेऽथ यं व्यञ्ज ऽउपत्नमति स यद्यजते
 तद्द्वितीयजायतेऽथ यत्र स्मियते यत्रैनमग्नान्वाह्व्यादुधति
 स यत्ततः सम्भवति तत्तृतीयजायते तस्मात्त्रिः पुरुषो
 जायत ऽइत्याहुः ॥ १ ॥ ता वा ऽएताः । एकादश
 सामिधेनीरन्वाह दश वा ऽइमे पुरुषे प्राणा ऽआत्मैका-
 दशो यस्मिन्नेते प्राणाः प्रतिपिष्टा ऽएतावाञ्चै पुरुषस्तदेन-
 ङ्कृत्स्नञ्जनयत्यथ यदूर्द्धः सामिधेनीव्यः सा प्रतिप्टा
 तदेनञ्जनयित्वा प्रतिप्टापयति ॥ २ ॥ नृव प्रसवस्य

(१) सम्मिष्यते उवाच्यतेऽग्निर्प्राणित्वा सामिधेन्य 'प्र वो यात्रा धनियव,
 (वै. प्रा. १. १. १) इत्याद्या एकादश ।

व्याहृतयः । नवेमे पुरुषे प्राणास्तदेनन्द्वितीयजनय-
 त्याश्चावणम्प्रत्याश्चावणः सा प्रतिष्ठाथ यदेवादः
 सृष्टौ जन्मोयते तदेनन्तृतीयजनयति पत्नीसंख्याजा
 ऽएव तत्र प्रतिष्ठा ॥ ३ ॥ त्रिर्हि वै पुरुषो जायते ।
 एवमेवैनमेतद्यज्ञात्त्रिर्जनयति तासामेकादशानान्त्रिः प्रथमा-
 मश्वाह त्रिरुत्तमाम् ॥ ४ ॥ ताः पञ्चदश सामिधेन्न्यः ।
 द्वावार्धारौ पञ्च प्रयोजा ऽहुडा त्रयोऽनुयाजाः सूक्-
 वाक्श्च शम्भ्योर्वाक्श्च तास्त्रयोदशाहुतयोऽथ यदेवादः
 पत्नीसंख्याजेषु सम्प्रश्रुति समिष्टयजुश्च ॥ ५ ॥ ताः
 पञ्चदशाहुतयः । तासाम्पञ्चदशानामाहुतीनामेता ऽअनु-
 वाक्या ऽएताः पञ्चदश सामिधेन्न्य ऽएतासामनुवाक्या-
 नामेता याज्या य ऽएवान्न मन्त्रो यो निगदस्तद्याज्यारूप-
 मेतेनो हास्येता ऽआहुतयोऽनुवाक्यवस्यो भवन्त्येताभिः
 सामिधेनीभिरेताभिराहुतिभिरेता ऽअनुवाक्या याज्यवस्य-
 श्चाहुतिर्मैत्यश्च भवन्ति ॥ ६ ॥

द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

(१) वदे बहिर्द्वयमारभ्य देशान्तरपर्यन्तं समन्त्रकमान्यपर्याया आहरणमाधारः ।

(२) अक्षयं इत्यन्ते देवता एगिस्त्वे प्रयाजा. "समिधो यजति, तदूनपातं यजति, ददो यजति, बहिर्यजति, स्वाहा यजति" (तै० सं० १।६।१) इति प्रयाजाः ।

(३) इत्यते अतयेति स्मरणत्या 'ये यजामहे' इति पूर्विका वपुष्कारान्ता इति प्रदानार्थं ऋक् याज्याशब्देनोच्यते ।

(४) पुर. यागाःपूर्वं देवतामनुकल्पित्त या ऋक् अनुच्यते सा पुरोऽनुवाक्या अनुवाक्या इति बोध्यते ।

(५) 'वस्य' इति 'ज' पुरतके ।

[याज्यानुवाक्ययोश्छन्दोविशेषत्वविधानपूर्वकं स्तवनम्]

गायत्रीमनुवाक्ययामुवाह । त्रिपदा वै गायत्री त्र्य
ऽइमे लोका ऽइमानेवैतल्लोकान्देवाः प्रत्यष्टापयन् ॥ १ ॥
अथ त्रिष्टुभा यजति । चतुष्पदा वै त्रिष्टुप्चतुष्पादाः
पशवस्तत्पशुनेवैतदेषु लोकेषु प्रतिष्ठितेषु देवाः प्रत्यष्टा-
पयन् ॥ २ ॥ द्वयक्षरो वषट्कारः । द्विपादै पुरुषस्तत्पुरुष-
मेवैतद्विपादमेषु पशुषु प्रतिष्ठितेषु देवाः प्रत्यष्टापयन् ॥ ३ ॥
सोऽयन्दिपात्पुरुषः । पशुषु प्रतिष्ठित ऽएवमेवैष ऽएत-
ल्लोकान्प्रतिष्टापयति लोकेषु प्रतिष्ठितेषु पशून्प्रतिष्टापयति
पशुषु प्रतिष्ठितेष्वत्मानम्प्रतिष्टापयत्येवमेष पुरुषः पशुषु
प्रतिष्ठितो य ऽएवं विद्वान्यजते ॥ ४ ॥ अथ यद्वषट्कृते
जुहोति । एष वै वषट्कारो य ऽएष तपति स ऽएष
मृत्युस्तदेनमुपरिष्टान्मृत्योः संस्करोति तदेनमतो जनयति
स ऽएतम्मृत्युमतिमुच्यते यज्ञो वा ऽअस्यात्मा भवति
तद्यज्ञ ऽएव भूत्वैतन्मृत्युमतिमुच्यत ऽएतेनो हास्य सर्वे
यज्ञकृतव ऽएतम्मृत्युमतिमुक्ताः ॥ ५ ॥ * अथ यामेता-
माहुतिश्नुहोति । एषा ह वा ऽअस्याहुतिरमुष्मिँल्लोक
ऽआत्मा भवति स यदैवंविदस्माल्लोकात्प्रैत्यथैनमेपाहुति-
रेतस्य पृष्टे सत्याह्वयत्येहहं वै त ऽइहात्मास्मीति तय-
दाह्वयति तस्मादाहुतिर्नाम ॥ ६ ॥

द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[आचारौ स्तोत्रमाख्यायिकया तत्सृष्टिप्रतिपादनम्]

ब्रह्म वा ऽइदमग्र्य ऽआसीत् । तद्देवानसृजत तद्देवान्सृष्ट्वैषु लोकेषु व्यारोहयदस्मिन्नेव लोकेऽग्निं वायुमन्तरिक्षे दिव्येव सूर्यम् ॥ १ ॥ अथ येऽत ऽऊर्द्धा लोकाः । तथा ऽअत ऽऊर्द्धा देवतास्तेषु ता देवता व्यारोहयत्स यथा ह्येवम् ऽआविर्लोकं ऽइमाश्च देवता ऽएवमु ह्यैव त ऽआविर्लोकं ताश्च देवता येषु ता देवता व्यारोहयत् ॥ २ ॥ अथ ब्रह्मैव परार्द्धमगच्छत् । तत्परार्द्धं ह्यैवैक्षत कथन्निर्वमाल्लोकान्प्रत्यवेयामिति तद्द्राव्यामेव प्रत्यवैद्रूपेण चैव नाम्ना च स यस्य कस्य च नामास्ति तन्नाम यस्यो ऽअपि नाम नास्ति यद्देद रूपेणैद्रुः रूपमिति तद्रूपमेतावद्वा ऽइदं व्यावद्रूपञ्चैव नाम च ॥ ३ ॥ ते हैते ब्रह्मणो महती ऽअभ्वे । स यो हैते ब्रह्मणो महती ऽअभ्वे वेद महद्देवाऽभ्वम्भवति ॥ ४ ॥ ते हैते ब्रह्मणो महती यक्षे । स यो हैते ब्रह्मणो महती यक्षे वेद महद्देव यक्षम्भवति तयोरन्यतरज्यायो रूपमेव यद्यपि नाम रूपमेव तत्स यो हैतयोर्यायो वेद ज्यायान्ह तस्मान्नवति यस्माज्यायान्वुभूपति ॥ ५ ॥ मर्त्या ह वा ऽअग्रे देवा ऽआसुः । स यदैव ते ब्रह्मणा-पुरयामृता ऽआसुः स यम्मनस ऽआधारयति मनो वै रूपम्मनसा हि वेदेद्रुः रूपमिति तेन रूपमाप्नोत्यथ यं वाच ऽआधारयति वाग्वै नाम वाचा हि नाम गृह्णाति तेनो नामाप्नोत्येतावद्वा ऽइदं सर्वं व्यावद्रूपञ्चैव

नाम च तत्सर्वमाप्नोति सर्वं वा ऽअक्षय्यमेतेनो हास्या-
क्षय्यः सुकृतम्भवत्यक्षय्यो लोकः ॥ ६ ॥ तद्वा ऽअदु
ऽआग्नेय्यामिष्ट्वा ऽउद्यते । यथा तदृषिभ्यो यज्ञः प्यारो-
चत तं व्यधातन्वत तद्यज्ञन्तन्वानानृषीन्गन्धर्वा ऽउप-
निषेदुस्ते ह स्म सन्निदधतीदं वा ऽअत्यरीरिचन्निदुमून-
मकृन्निति स यदैषां व्यज्ञः सन्तस्थेऽथैनौस्तद्दर्शयाञ्चकृ-
रिदं वा ऽअत्यरीरिचतेदुमूनमकृत्तेति ॥ ७ ॥ स यदतिरेच-
याञ्चकृदः । यथा गिरिरेवन्तदासाथ यदूनञ्चकृत्स्यथा
इववभ्राः प्रदरा एवन्तदास ॥ ८ ॥ स यत्र शंभ्योराह ।
तदभिमृशति 'यज्ञं नमश्च त ऽउप च यज्ञस्य शिवे
सन्तिष्टस्व स्विष्टे मे सन्तिष्टस्वे'ति स यदतिरेचयति
तन्नमस्कारेण शमयत्यथ यदूनङ्करोत्युप चेति तेन तदून्यू-
नम्भवति यज्ञस्य शिवे सन्तिष्टस्वेति यद्वै यज्ञस्यान्न्यूना-
तिरिक्तन्तच्छिवन्तेन तदुभयः शमयति स्विष्टे मे सन्तिष्ट-
स्वेति यद्वै यज्ञस्यान्न्यूनातिरिक्तन्तस्स्विष्टन्तेनो तदुभयः
शमयत्येवमु हास्येतेन यजेनान्यूनातिरिक्तेनैवेष्टम्भवति
य ऽएवं विद्वानेवमभिमृशति तस्मादेवमेवाभिमृशेत्ते
ह ते गन्धर्वा ऽआसुः शूर्पं व्यवमान्कषिरुद्वालवान्धा-
नान्तर्वान् ॥ ९ ॥

द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[दर्शपूर्णमासनामात्मना आधारस्तुतिः, अधिदेवमध्यात्ममेदेन
दर्शपूर्णमासप्रतिपादनञ्च]

एष वै पूर्णमासः । य ऽएष तपस्यहरहृत्त्रैवैष पूर्णो-
ऽथैष ऽएव दुर्शो यच्चन्द्रमा ददृश ऽइव ह्येषः ॥ १ ॥
अथो ऽइतरथाहुः । एष ऽएव पूर्णमासो यच्चन्द्रमा ऽएतस्य
ह्यनु पूरणम्पौर्णमासीत्याचक्षतेऽथैष ऽएव दुर्शो य एष
तपति ददृश ऽइव ह्येषः ॥ २ ॥ इयमेव पूर्णमासः ।
पूणेव हीयमसावेव यौर्दुर्शो ददृश ऽइव ह्यसौ यौः ॥ ३ ॥
रात्रिरेव पूर्णमासः । पूणेव हीयः रात्रिरहरेव दुर्शो
ददृश ऽइव हीदमहरेषा नु देवञ्च । दर्शपूर्णमासयोर्मी-
माथंसा ॥ ४ ॥ अथाह्यात्मम् । उदान ऽएव पूर्णमा-
स उदानेन ह्ययम्पुरुषः पूर्यते ऽइव प्राण ऽएव दुर्शो
ददृश ऽइव ह्ययम्प्राणस्तदेतावन्नादुश्चान्नप्रदृश्च च दर्श-
पूर्णमासौ ॥ ५ ॥ प्राण ऽएवान्नादुः । प्राणेन हीदमन्न-
मयत्त उदान ऽएवान्नप्रदु उदानेन हीदमन्नम्प्रदीयते स
यो हैतावन्नादुश्चान्नप्रदुश्च दर्शपूर्णमासौ वेदात्तादो हैव
भवति प्र हास्मा ऽअन्नाद्यन्दीयते ॥ ६ ॥ मन ऽएव
पूर्णमासः । पूर्णमिव हीदमन्नो वागेव दुर्शो ददृश ऽइव
हीयं वाक्त्तदेतावन्नाद्यन्नाद्यन्दीयते न दुर्शोऽयति हविर्गृह्यते न पूर्ण-
मासायानुब्रूहि न दुर्शायानुब्रूहि न पूर्णमासं अज न दुर्श

व्यजेत्यथ केनास्य दर्शपूर्णमासाविष्टौ भवत इति स
यम्मनस आघारयति मनो वै पूर्णमास्तेन पूर्णमासं
व्यजत्यथ यं वाच आघारयति वाग्भै दर्शस्तेनो दर्शं
व्यजत्येतेनो हास्य दर्शपूर्णमासाविष्टौ भवतः ॥ ८ ॥
तद्धैके । चरु निर्व्वपन्ति पौर्णमास्यां सुरस्वतेऽमावास्या-
यां सुरस्वत्या ऽएतत्प्रत्यक्षन्दर्शपूर्णमासौ यजामह इति
ब्रुवन्तस्तदु तथा न कुर्याद्मनो वै सुरस्वान्वाक्वसुरस्वती
स यदेवैतावाघारावाघारयति तदेवास्य दर्शपूर्णमासाविष्टौ
भवतस्तस्मादेतौ चरु न निर्व्वपेत् ॥ ९ ॥ तदाहुः ।
आगूर्त्ती वा ऽएष भवति यो दर्शपूर्णमासाब्ध्यां व्यजते
पौर्णमासेन हीष्टा वेदामावास्येन यक्ष्य इत्यामावास्ये-
नेष्टा वेद पुनः पौर्णमासेन यक्ष्य इति स आगूर्त्त्येवा-
मुल्लोकमेति यदामुल्लोकमेति कथमनागूर्त्ती भवतीति स
यदेवैता ऽउभयत्राघारावाघारयति तदेवास्य दर्शपूर्णमासौ
सन्तिष्टेते स स्रंस्थितयोरेव दर्शपूर्णमासयोरथामुल्लो-
कमेति तथानागूर्त्ती भवति ॥ १० ॥

द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

माध्यन्दिनीषे शतपथब्राह्मणे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ११९ ॥

[दर्शपूर्णमासयोरश्वमेधात्मना स्तुतिः]

अपि ह वा ऽएतर्हि । देवेभ्योऽश्वमेधमालभन्ते
तदाहुः प्राकृतोऽश्वमेध इतीतर इद्वूनः स तद्वा ऽएष

ऽएवाश्वमेधो यच्चन्द्रमाह ॥ १ ॥ तदाहुः । पदे पदेऽ-
 श्वस्य मेध्यस्याहुतिञ्जुह्वतीति स यत्सायम्प्रातरग्निहोत्र-
 ङ्जुहोति द्वे सायमाहुती जुहोती द्वे प्रातस्ताश्चतस्र
 ऽआहुतयश्चतुष्पाद्वा ऽअश्वस्तदस्य पदे पद ऽएवाहुति-
 र्हुता भवति ॥ २ ॥ तदाहुः । विवृत्तेऽश्वस्येष्टिर्त्रिर्वपती-
 त्येष वै सोमो राजा देवानामन्नं य्वच्चन्द्रमाह स यत्रैष
 ऽएताथं रात्रिश्च पुरस्तान्न पश्चाद्दृशे तदिमँल्लोकमाग-
 च्छति सोऽस्मिँल्लोके विवर्त्तते ॥ ३ ॥ स यदामावास्येन
 यजते । विवृत्त ऽएवास्यैतद्विष्टिर्त्रिर्वपत्यथ यत्पौर्ण-
 मासेन यजतेऽश्वमेधमेवैतदालभते तमालब्धय देवेभ्यः
 प्रयच्छति सँवत्सरे वा ऽदुतरमश्वमेधमालभन्त ऽएष
 वै मासः परिप्लवमानः सँवत्सरङ्करोति तदस्य सँव-
 त्सरे सँवत्सर ऽएवाश्वमेध ऽअालब्धो भवति ॥ ४ ॥
 तं वा ऽएतम् । मासि मास्येवाश्वमेधमालभन्ते स
 यो हैवं विद्वानग्निहोत्रञ्च जुहोति दर्शपूर्णमासाब्ध्याश्च
 यजते मासि मासि हैवास्याश्वमेधेनेष्टम्भवत्येतदु हास्या-
 ग्निहोत्रञ्च दर्शपूर्णमासौ चाश्वमेधमभिसम्पद्येते ॥ ५ ॥

द्वितीयाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

[प्रणीतादीनां यज्यरीराययत्वेन सम्पत्तिक्रयनम्]

शिरो ह वा ऽएतद्यज्ञस्य यत्प्रणीताः । स यत्प्र
 णीताः प्रणयति शिर ऽएवैतद्यज्ञस्य संस्करोति स

विद्याच्छिर एव म एतत्संस्क्रियत इति ॥ १ ॥ प्राण
 एवास्येद्धमः । प्राणेन हीदः सर्वमिदं व्यप्राणभृत्त्रि-
 मिपद्यदेजति स विद्यादहमेवैष इद्धम इति ॥ २ ॥
 अनूकमेवास्य सामिधेयः । तस्मात्ता ब्रूयात्सन्तन्वन्निव
 मेऽनुब्रूहीति सन्ततमिव हीदमनूकम्मनश्चैवास्य वाक्त्रचा-
 धारौ सुरस्वाँश्च सुरस्वती च स विद्यामनश्चैव मे
 वाक्त्रचाधारौ सुरस्वाँश्च सुरस्वती चेति ॥ ३ ॥ पञ्च
 प्रयाजाः । इम एवास्य ते शीर्षण्याः पञ्च प्राणा
 मुखमेवास्य प्रथमः प्रयाजो दक्षिणा नासिका द्वितीयः
 सव्या नासिका तृतीयो दक्षिणः कर्णश्चतुर्थः सव्यः
 कर्णः पञ्चमोऽथ यच्चतुर्थं प्रयाजे समानयति तस्मा-
 दिदं श्रोत्रमन्तरतः सन्तृण्णञ्क्षुपी ऽआज्यभागौ
 स विद्याञ्क्षुपी एव म एताविति ॥ ४ ॥ अथ
 य ऽआग्नेयः पुरोडाशः । अयमेवास्य स दक्षि-
 णोऽर्धो हृदयमेवास्योपांशुयाजः स यत्तेनोपा-
 ंशु चरन्ति तस्मादिदङ्गहेव हृदयम् ॥ ५ ॥ अथ
 योऽग्नीषोमीयः पुरोडाशः । अयमेवास्य स ऽउत्त-
 रोऽर्धे ऽएन्द्रं वा सान्नाय्यमन्तरांशुं समेवास्य
 स्विष्टकृद्विपुम्प्राशिन्नम् ॥ ६ ॥ स यत्प्राशिन्नमवयति ।
 यथैव तत्प्रजापतेराविद्धन्निरकृन्तन्नेवमेवैतस्यैतद्यद्वेष्टितं
 व्यद्ग्रथितं व्यद्गुण्यन्तन्निष्कृन्तन्ति स विद्यायथैव तत्प्र-
 जापतेराविद्धन्निरकृन्तन्नेवमेव म इदं व्यद्वेष्टितं व्यद्ग्रथितं
 व्यद्गुण्यन्तन्निष्कृन्तन्तीति ॥ ७ ॥ उदरमेवास्येडा ।

तद्यथैवाद् ऽहुडायाथं समवद्यन्त्येवमेवेदं विश्वरूपमन्न-
 मुदरे समवधीयते ॥ ८ ॥ त्रयोऽनुयाजाः । इम ऽएवास्य
 तेऽवाञ्चस्त्रयः प्राणा वाहु ऽएवास्य सूक्तवाकश्च शंख्योर्वा-
 कश्च चत्वारः पत्नीसंख्याजाश्चतस्रो वै प्रतिष्ट्वा ऽऊरु-
 द्वावष्टीवन्तौ द्वौ पादावेवास्य समिष्टयजुः ॥ ९ ॥ ता
 ऽएकविंशतिराहुतयः । द्वावाधारौ पञ्च प्रयाजा द्वावा-
 ज्यभागावाग्नेयः पुरोडाशस्तद्द्रुशाग्नीषोमीय ऽउपाथं-
 श्रुयाजोऽग्नीषोमीयः पुरोडाशोऽग्निः स्विष्टकृदिडा त्रयो-
 ऽनुयाजाः सूक्तवाकश्च शंख्योर्वाकश्चाथ यद्वेवादुः पत्नी-
 संख्याजेषु सम्प्रगृह्णाति समिष्टयजुश्च ॥ १० ॥ ता
 ऽएकविंशतिराहुतयः । द्वादश वै मासाः सँवत्सरस्य
 पञ्चऽर्चवस्त्रयो लोकास्तद्विंशतिरेषु ऽएवैकविंशो य
 ऽएष तपति सैषा गतिरेषा प्रतिष्ट्वा तदेताङ्गतिमेताम्प्रति-
 ष्ट्वाङ्गच्छति ॥ ११ ॥ तद्ध स्मैतदारुणिराह । अर्द्धमासशो
 वा ऽअहममुनादित्येन स लोको भवामि तामहन्दर्श-
 पूर्णमासयोः सम्पदं वेदेति ॥ १२ ॥ तदाहुः । आत्म-
 याजी श्रेयाश्देवयाजीश् इत्यात्मयाजीति ह च्चूयात्स
 ह वा ऽआत्मयाजी यो वेदेदुस्मेऽनेनाङ्गः संस्क्रियत
 ऽइदुस्मेऽनेनाङ्गमुपधीयत ऽहुति स यथाहिस्त्वचो नि-
 र्मुच्येतैवमस्मान्मर्त्याच्छरीरात्पाप्मनो निर्मुच्यते
 स ऽऋद्मयो यजुर्मयः ताममय ऽआहुतिमयः स्वर्गोऽहो-
 कमभिसम्भवति ॥ १३ ॥ अथ ह स देवयाजी यो वेद ।
 देवानेवाहुमिदं व्यजे देवान्सपर्यामीति स यथा श्रेयसे

पापीयान्चलिः हुरेद्वैश्यो वा राज्ञे बलिः हुरेदेवः स स
ह न तावन्तँल्लोकञ्जयति यावन्तमितरः ॥ १४ ॥

द्वितीयाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

[दर्शपूर्णमासयागस्य विशिष्टफलसाधनताप्रतिपादनम्]

सँवत्सरो यज्ञः । स यो ह वै सँवत्सरो यज्ञ उद्भूति
वेदान्ते हैवास्य सँवत्सरस्येष्टम्भवत्यथो यत्किञ्च सँवत्सरे
क्रियते सर्वः हैवास्य तदाप्तमवरुद्धमभिजितम्भवति
॥ १ ॥ ऋतव ऽऋत्विजः । स यो ह वा ऽऋतव ऽऋत्विज
उद्भूति वेदान्ते हैवास्यऽर्चूनामिष्टम्भवत्यथो यत्किञ्चऽनुर्पु
क्रियते सर्वः हैवास्य तदाप्तमवरुद्धमभिजितम्भवति ॥ २ ॥
मासा हवींशपि । स यो ह वै मासा हवींशपीति वेदान्ते
हैवास्य मासानामिष्टम्भवत्यथो यत्किञ्च मासेषु क्रियते
सर्वः हैवास्य तदाप्तमवरुद्धमभिजितम्भवति ॥ ३ ॥
अर्द्धमासा हविष्पात्राणि । स यो ह वा ऽअर्द्ध-
मासा हविष्पात्राणीति वेदान्ते हैवास्यार्द्धमासानामि-
ष्टम्भवत्यथो यत्किञ्चार्द्धमासेषु क्रियते सर्वः हैवास्य
तदाप्तमवरुद्धमभिजितम्भवति ॥ ४ ॥ अहोरात्रे परि-
वेष्टी । स यो ह वा ऽअहोरात्रे परिवेष्टी उद्भूति
वेदान्ते हैवास्याहोरात्रयोरिष्टम्भवत्यथो यत्किञ्चाहोरात्रयोः
क्रियते सर्वः हैवास्य तदाप्तमवरुद्धमभिजितम्भवति
॥ ५ ॥ इयमेव प्यथसा सामिधेनी । अग्निर्द्वितीया वायु-

स्तृतीयान्तरिक्षञ्चतुर्थी द्यौष्पञ्चम्यादिर्युः पृथ्वी चन्द्रमाह
 सप्तमी मनोऽष्टमी द्वाङ्गवमी तपो दशमी ब्रह्मैकाद-
 शयेता हि वा ऽइदं सर्वं समिन्धुत ऽएताभिरिदं
 सर्वं समिद्धन्तस्मात्सामिधेभ्यो नाम ॥ ६ ॥ स वै त्रिं
 प्रथमामन्वाह । स यत्प्रथममन्वाह प्राचीन्तेन दिशञ्ज-
 यति यद्वितीयन्दक्षिणान्तेन दिशञ्जयति यत्तृतीयमूर्द्धा-
 मेव तेन दिशञ्जयति ॥ ७ ॥ त्रिवैवोत्तमामन्वाह । स
 यत्प्रथममन्वाह प्रतीचीन्तेन दिशञ्जयति यद्वितीयमुदी-
 चीन्तेन दिशञ्जयति यत्तृतीयमिमामेव तेन प्रतिष्ठा-
 ज्यत्येवमु हाभिरिमल्लोकाञ्जयत्येता दिशः ॥ ८ ॥ ऋत-
 मेव पूर्वं ऽआधारः । सत्यमुत्तरोऽव ह वा ऽऋतसत्ये
 रुद्धेयो यत्किञ्चर्त्तसत्यान्व्याञ्जयः सर्वं ह वै तज्जयति
 ॥ ९ ॥ त्विपिरेव प्रथमः प्रयाजः । अपचितिर्द्वितीयो
 यशस्तृतीयो ब्रह्मवर्चसञ्चतुर्थोऽन्नाद्यम्पञ्चमः ॥ १० ॥
 स प्रथमम्प्रयाजमनुमन्त्रयेत् । त्विपिमान्भूयासमित्य-
 पचितिमान्भूयासमिति द्वितीयं व्यशस्वी भूयासमिति
 तृतीयम्ब्रह्मवर्चसी भूयासमिति चतुर्थमन्नादो भूयास-
 मिति पञ्चमन्त्विपिमान्ह वा ऽअपचितिमान्न्यशस्वी
 ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भवति य ऽएवमेतद्वेद ॥ ११ ॥ एतद्ध-
 सम्म वै तद्विद्वानाह । श्वेतकेतुरारुणोयः कश्चि स्वदेवा-
 परीपु महनागमिवाभिसःसारन्दिदक्षितारो य ऽएवमेत-
 त्प्रयाजानां व्यशो वेदितेति ॥ १२ ॥ भूतमेव पूर्वं ऽआज्य-
 भागः । भविष्यदुत्तरोऽव ह वै भूतञ्च भविष्यञ्च

रुद्धेऽथो यत्किञ्च भूतेन च भविष्यता च ज्ञयः
सर्वः हैव तज्जयति ॥ १३ ॥ ब्रह्माग्नेयः पुरोडाशः ।
स यो ह वै ब्रह्माग्नेयः पुरोडाश इति वेदाव ह ब्रह्म
रुद्धेऽथो यत्किञ्च ब्रह्मणा ज्ञयः सर्वः हैव तज्जयति
॥ १४ ॥ क्षत्रमुपांशुयाजः । स यो ह वै क्षत्रमुपांशु-
शुयाज इति वेदाव ह क्षत्रः रुद्धेऽथो यत्किञ्च क्षत्रेण
ज्ञयः सर्वः हैव तज्जयति तद्यदुपांशुयाजङ्कुर्वन्त्येके
नैके तस्मादुच्चैश्चोपांशु च क्षत्रायाचक्षते ॥ १५ ॥
विदुत्तरः पुरोडाशः । स यो ह वै विदुत्तरः पुरो-
डाश इति वेदाव ह विशः रुद्धेऽथो यत्किञ्च
विशा ज्ञयः सर्वः हैव तज्जयति तद्यदाग्नेयश्च पुरोडाश
उपांशुयाजश्च पूर्वो भवतस्तस्मादुभे ब्रह्म च क्षत्रञ्च
विशि प्रतिष्ठिते ॥ १६ ॥ राष्ट्रः सान्नाय्यम् । स यो ह वै
राष्ट्रः सान्नाय्यमिति वेदाव ह राष्ट्रः रुद्धेऽथो यत्किञ्च
राष्ट्रेण ज्ञयः सर्वः हैव तज्जयति तद्यत्सन्नयन्त्येके
नैके तस्माद्राष्ट्रं सञ्चैति वि च ॥ १७ ॥ तपः स्विष्ट-
कृत् । स यो ह वै तपः स्विष्टकृदिति वेदाव ह तपो रुद्धेऽ-
थो यत्किञ्च तपसा ज्ञयः सर्वः हैव तज्जयति
॥ १८ ॥ लोकः प्राशिन्नम् । स यो ह वै लोकः प्राशि-
न्नमिति वेदाव ह लोकः रुद्धेऽथो यत्किञ्च लोकेन ज्ञयः
सर्वः हैव तज्जयति नो ह लवेन लोकाद्वयते लवेन ह
वाऽअमुष्मिँस्रोके लोकाद्वयन्तेऽथ य एव वेद न ह
वहु चन पापकृत्वा लोकाद्वयते ॥ १९ ॥ श्रद्धेडा ।

स यो ह वै श्श्रद्धेडेति वेदाव ह श्श्रद्धाथं रुद्धेऽथो यत्कि-
 च्च श्श्रद्धया ज्ज्व्यः सर्वः हैव तज्जयति ॥ २० ॥ अशनिरेव
 प्रथमोऽनुयाजः । हादुनिर्द्वितीयऽउल्कुषी तृतीयः ॥२१॥
 स प्रथममनुयाजमनुमन्त्रयेत् । अशन्यमुञ्जहीति यन्दि-
 ष्याद्वादुन्यमुञ्जहीति द्वितीयमुल्कुष्यमुञ्जहीति तृतीयम्
 ॥ २२ ॥ स यऽएष क्षिप्रमिद्यते । अशनिर्ह तमनुयाजो
 हन्यथ यो विस्वन्मिश्रऽइव हादुनिर्ह तमनुयाजो
 हन्यथ योऽभ्युष्टमिश्रऽइवोल्कुषी ह तमनुयाजो हन्ति
 ॥ २३ ॥ सैषा यज्ञमेनिः । एतया वै मेन्या देवाऽअ-
 सुरान्पराभावयाश्चक्वस्तथोऽएवैवंविद्यजमानः पाप्मान-
 न्द्विषन्तमभ्रातृव्यम्पराभावयति ॥ २४ ॥ स यदनुयाजान्तो
 यज्ञः स्यात् । अशन्यन्तः स्याद्वादुन्यन्तऽउल्कुष्यन्त-
 स्तस्माद्देवानां व्यज्ञऽइडान्तो वैव शंक्वन्तो वा
 ॥ २५ ॥ प्रयाजैव देवाः । स्वर्गलोकाभ्यस्तानसुराऽअन्वा-
 जिगाथंसस्ताननुयाजैः प्रत्योहस्तयदनुयाजाऽइज्यन्ते
 पाप्मानमेव तद्विषन्तमभ्रातृव्यं व्यजमानः प्रत्यूहति
 ॥ २६ ॥ प्राणा वै प्रयाजाः । अपानाऽअनुयाजास्तस्मा-
 त्प्रयाजाः प्राञ्चो ह्यन्ते तद्धि प्राणरूपमप्रत्यञ्चोऽनुयाजा-
 स्तदपानरूपमेता ह वै दर्शपूर्णमासयोरुपसदो यदनुयाजा-
 स्तस्मान् उपसद्रूपेण प्रत्यञ्चो ह्यन्ते ॥ २७ ॥ सथंस्था
 सूक्तवाकः । स यो ह वै सथंस्था सूक्तवाकऽइति वेदाव
 ह सथंस्थाथं रुद्धेऽथो यत्किञ्च सथंस्थया ज्ज्व्यः
 सर्वः हैव तज्जयति गच्छति वृयसः सथंस्थाम् ॥ २८ ॥

प्रतिष्ट्वा शंखयोर्वाकः । स यो ह वै प्रतिष्ट्वा शंखयोर्वाकः
 ऽहुति षेट्वाव ह प्रतिष्ट्वाथ रुन्देऽथो यत्किञ्च प्रतिष्ट्वा
 ज्व्यः सर्वः हैव तज्जयति गच्छति प्रतिष्ट्वाम् ॥ २९ ॥
 ते देवाः । एतावपत्नीसंख्याजान्पञ्चात्पत्न्योहन्त मिथुनमे-
 वैतदुपरिष्टाददधत प्रजास्यै तयत्पत्नीसंख्याजा ऽहज्यन्ते
 मिथुनमेवैतदुपरिष्टाद्धते प्रजास्यै देवानाथ ह वै प्रजाति-
 मनु प्रजायते मिथुनेन मिथुनेन ह प्रजायते य ऽएवमेत-
 द्वेद ॥ ३० ॥ अन्नः समिष्टयजुः । स यो ह वा
 ऽअन्नः समिष्टयजुरिति षेट्वाव हान्नः रुन्देऽथो यत्किञ्चा-
 स्त्रेन ज्व्यः सर्वः हैव तज्जयति ॥ ३१ ॥ सर्वसरो यज-
 मानः । तमृतवो याजयन्ति वसन्त ऽआग्नीद्धस्तस्माद्-
 सन्ते दावाश्चरन्ति तद्भयम्भिरूपद्भृमीप्सोऽद्भृथ्युस्तप्त ऽइव
 वै ग्नीप्सस्तप्तमिवाद्भृथ्युर्धिष्वकामति वर्षा ऽउद्गाता तस्मा-
 द्यदा बलवद्भर्षति साम्न ऽइवोपब्दिः विक्रयते शरद्भृ-
 ह्ना तस्माद्यद्वा सस्यम्पच्यते ब्रह्मण्यवत्यः प्रजा
 ऽहुत्याहुर्हेमन्तो होता तस्माद्धेमन्वपदकृताः पञ्चः सीद-
 न्येता ह वा ऽएनन्देवता याजयन्ति स युधेनमैपावीरा
 याजयेयुरेता ऽएव देवता मनसा ह्यायेदेता हुवेनन्देवता
 याजयन्ति ॥ ३२ ॥ अथ ह्यैव तुला । यद्दक्षिणो षेयन्तः
 स यस्ताधु करोति तदन्तर्षेयथ यदसाधु तद्दक्षिर्वेदि
 तस्माद्दक्षिणं षेयन्तमधिस्पृश्येवासीत तुलायाथ ह वा
 ऽअमुष्मिहोक् ऽआदधति यत्रयथस्यति तदन्वेण्यति
 यदि साधु वासाधु वेत्यथ य ऽएवं षेट्वास्मिन्वैव लोके

तुलामारोहत्यत्यमुष्मिँस्त्र्योके तुलाधानस्मुच्यते साधुकृत्या
हैवास्य यच्छति न पापकृत्या ॥ ३३ ॥ [अर्थ प्रपाठकः ५२]

द्वितीयाध्याये सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

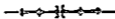
[अग्निहोत्रावयवोपासनाप्रकारः]

वाग्ध वा ऽएतस्याग्निहोत्रस्याग्निहोत्री * । मन
ऽएव वत्सस्तदिदम्नश्च वाक्त्रच समानमेव सत्रानेव
तस्मात्समान्या रज्ज्वा वत्सश्च मातरश्चाभिदधति तेज
ऽएव श्रद्धा सत्यमाज्ज्यम् ॥ १ ॥ तद्धैतज्जनको वैदेहः ।
याज्ञवल्क्यमप्रच्छ वेत्थाग्निहोत्रं श्याज्ञवल्क्याश् ऽइति वेद
सम्प्राडिति किमिति पय ऽएवेति ॥ २ ॥ यत्पयो न स्यात् ।
केन जुहुया ऽइति व्रीहियवाब्ध्यामिति यद्व्रीहियवौ न स्याता-
इकेन जुहुया ऽइति या ऽअह्या ऽओषधय ऽइति यदन्त्या
ऽओषधयो न स्युः केन जुहुया ऽइति या ऽआरण्या
ऽओषधय ऽइति यदारण्या ऽओषधयो न स्युः केन जुहुया
ऽइति वानस्पत्येनेति यद्दानस्पत्यन्न स्यात्केन जुहुया
ऽइत्यन्निरिति यद्वापो न स्युः केन जुहुया ऽइति ॥ ३ ॥
स होवाच । न वा ऽइह तर्हि किञ्चनासीदुथैतदुह्यतैव
सत्यश्च श्रद्धायामिति वेत्थाग्निहोत्रं श्याज्ञवल्क्य धेनुशत-
न्ददामीति होवाच ॥ ४ ॥ तदुप्येते इश्लोकाः । किञ्च

* अग्निहोत्रमिति कर्मनामधेयम् । अग्नये होत्र होमोऽस्मिन्निति तद्व्युत्पत्तिः । उपचारात्
तदर्थं पयोऽप्यग्निहोत्रम्, तस्य योग्यो धेनुस्त्वग्निहोत्रीत्युच्यते ।

स्विद्विद्वान्प्रवसत्यग्निहोत्री गृहेभ्यः कथं स्विदस्य
 काव्यङ्ग्यः सन्ततो ऽअग्निभिरिति कथं स्विदस्यानप-
 प्प्रोपितम्भवतीत्येवैतदाह ॥ ५ ॥ यो ज्विष्टो भुवनेषु ।
 स विद्वान्प्रवसन्निवदे तथा तदस्य काव्यन्तथा सन्ततो
 ऽअग्निभिरिति मन ऽएवैतदाह मनसैवास्थानपप्प्रोपितम्भ-
 वतीति ॥ ६ ॥ यत्स दूरम्परेस्य । अथ तत्र प्रमा-
 द्यति कस्मिन्त्सास्य हुताहुतिर्गृहे यामस्य जुहतीति
 यत्स दूरम्परेत्याथ तत्र प्रमाद्यति कस्मिन्नस्य साहुतिर्हुता
 भवतीत्येवैतदाह ॥ ७ ॥ यो जागार भुवनेषु । विद्वा
 जातानि योऽविभः तस्मिन्त्सास्य हुताहुतिर्गृहे यामस्य
 जुहतीति प्राणमेवैतदाह तस्मादाहुः प्राण ऽप्वाग्नि-
 होत्रमिति ॥ ८ ॥

तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[अग्निहोत्रे मिथुनत्वदर्शनम्]

यो ह वा ऽअग्निहोत्रे । पृष्णिमथुनानि वेद मिथु-
 नेन मिथुनेन ह प्रजायते सर्वाभिः प्रजातिभिर्यजमा-
 नश्च पत्नी च तदेकस्मिथुनन्तस्मादस्य पत्नीवदग्निहो-
 त्रं स्यादेतन्मिथुनमुपाप्रवानीति वत्सश्चाग्निहोत्री च
 तदेकस्मिथुनन्तस्मादस्य पुँस्ताग्निहोत्री स्यादेतन्मिथु-
 नमुपाप्रवानीति स्थाली चाङ्गाराश्च तदेकस्मिथुनं तुक्च
 सुवश्च तदेकस्मिथुनमाहवनीयश्च समिच्च तदेकस्मिथुन-
 माहुतिश्च स्वाहाकारश्च तदेकस्मिथुनमेतानि ह वा

ऽअग्निहोत्रे पृष्णिमधुनानि तानि य ऽएवं वेद मिधुनेन
मिधुनेन ह प्रजायते सर्वाभिः प्रजातिभिः ॥ १ ॥

तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[प्रमङ्गतः आख्यायिकया ब्रह्मचारिधर्मप्रतिपादनम्]

ब्रह्म वै मृत्युवे प्रजाः प्रायच्छत् । तस्मै ब्रह्मचा-
रिणेव न प्रायच्छत्सोऽब्रवीदुस्तु मह्यमप्येतस्मिन्भा-
ग ऽइति यामेव रात्रिः समिधन्नाहुराता ऽइति तस्मा-
द्याथं रात्रिम्ब्रह्मचारी समिधन्नाहुरस्यायुष ऽएव तामवद्वाय
वसति तस्माद्ब्रह्मचारी समिधमाहरेन्नेदायुषोऽवद्वाय वसा-
नीति ॥ १ ॥ दीर्घसत्रं वा ऽएष ऽउपैति । यो ब्रह्मचर्य-
मुपैति स यामुपयन्त्समिधमादुधाति सा प्रायणीया
याथ स्नास्यन्त्सोदयनीयाथ याः ऽअन्तरेण सत्र्या
ऽएवास्य ता ब्राह्मणो ब्रह्मचर्यमुपयन् ॥ २ ॥ चतुर्द्धा
भूतानि प्रविशति । अग्निम्पदा मृत्युम्पदाचार्यम्पदा-
स्मश्यास्य चतुर्थः पादः परिशिष्यते ॥ ३ ॥ स यदग्रये
समिधमाहरति । य ऽएवास्याग्नौ पादस्तमेव तेन परि-
क्रीणाति तः संस्कृत्यात्मन्धत्ते स ऽएनमाविशति ॥ ४ ॥
अथ यदात्मानन्दरद्रीकृत्येव । अहीर्भूत्वा मिक्षते य
ऽएवास्य मृत्यौ पादस्तमेव तेन परिक्रीणाति तः संस्कृ-
त्यात्मन्धत्ते स ऽएनमाविशति ॥ ५ ॥ अथ यदाचार्य-
वचसङ्करोति । यदाचार्याय कर्म करोति य ऽएवास्या-
चार्ये पादस्तमेव तेन परिक्रीणाति तः संस्कृत्यात्मन्धत्ते

स ऽएनमाविशति ॥ ६ ॥ न ह वै स्नात्वा भिक्षेत ।
 अप ह वै स्नात्वा भिक्षाञ्जयत्यप ज्ञातीनामशनायामप
 पितृणां स ऽएवं विद्वाङ्मयस्या ऽएव भूयिष्टुं श्लाघेत
 तांभिक्षेतेत्याहुस्तद्धोक्त्रयमिति स यद्यन्याम्भिक्षितव्यान्न
 विन्देदपि स्वामेवाचार्यजायाम्भिक्षेताथो स्वाम्मातरन्नैतद
 सप्तम्यंभिक्षितातीयात्तमेवं विद्वांशंसमेवश्चरन्तः सर्वे
 वेदा ऽआविशन्ति यथा ह वा ऽअग्निं समिद्धो रोचत
 ऽएव ह वै स स्नात्वा रोचते य ऽएवं विद्वान्ब्रह्म-
 चर्यश्चरति ॥ ७ ॥

तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

[आख्यायिकया दर्शपूर्णमासयोः सर्वोत्पत्तिहेतुत्वकथनम्]

उद्दालको हारुणिः । उदीच्याञ्चृतो धावयाश्चकार
 तस्य निष्कः ऽउपाहित ऽआसैतद्ध स्म वै . तत्पूर्वेषां वृत्ता-
 नान्धावयतामेकधनमुपाहितम्भवत्युपवल्हाय विचभ्यतान्ता-
 ःहोदीच्यानाम्राह्मणान्भीर्विवेद ॥ १ ॥ कौरुपाश्चालो वा
 ऽअयम्रह्मा ब्रह्मपुत्रः । यद्वै नोऽयमर्द्धं पर्व्यादुदीत
 हुन्तैनम्रह्मोयमाह्वयामहा ऽइति केन वीरेणेति स्वैदायनेनेति
 शौनको ह स्वैदायन ऽआस ॥ २ ॥ ते होचुः । स्वैदायन
 त्वया वीरेणेमुम्प्रतिसंख्यतामहा ऽइति स होवाचोपात्र
 खलु रमताहुन्वेनं वेदानीति तद्व हाभिष्प्रपेदे तद्व हाभि-
 ष्प्रपन्नमव्युवाद स्वैदायनाः ऽइति होः गौतमस्य पुष्टे-

तीतरः प्रतिशुश्राव तः ह तत एव प्रष्टुन्दद्रे ॥ ३ ॥
 स वै गौतमस्य पुत्रं वृत्तो जनन्धावयेत् । यो दर्शपूर्ण-
 मासयोरष्टौ पुरस्ताद्वाज्यभागान्निर्वद्यात्पञ्च मद्ध्यतो हवि-
 र्भागान्पुद् प्राजापत्यानष्टाऽउपरिष्टाद्वाज्यभागान् ॥ ४ ॥
 स वै गौतमस्य पुत्रं वृत्तो जनन्धावयेत् । यस्तद्दर्शपूर्ण-
 मासयोर्विद्याद्यस्मादिमाः प्रजाऽअदुन्तका जायन्ते
 यस्मादासाञ्जायन्ते यस्मादासाम्प्रभियन्ते यस्मादासां
 सन्तिष्टुन्ते यस्मादासास्पुनरुत्तमे वयसि सर्वं एव
 प्रभियन्ते यस्मादुधर एवाग्ने जायन्तेऽथोत्तरे यस्मादु-
 णीयाथ्स एवाधरे प्रथीयाथ्सऽउत्तरे यस्माद्दृथ्प्र-
 वृषीयाथ्सो यस्मात्समा एव जम्भ्याः ॥ ५ ॥ स वै
 गौतमस्य पुत्रं वृत्तो जनन्धावयेत् । यस्तद्दर्शपूर्णमासयो-
 र्विद्याद्यस्मादिमाः प्रजा लोमशा जायन्ते यस्मादासा-
 स्पुनरिव इमश्रूण्यौपपक्ष्याणि दुर्वीरिणानि जायन्ते
 यस्माच्छीर्षण्येवाग्ने पलितो भवत्यथ पुनरुत्तमे वयसि
 सर्वं एव पलितो भवति ॥ ६ ॥ स वै गौतमस्य पुत्रं
 वृत्तो जनन्धावयेत् । यस्तद्दर्शपूर्णमासयोर्विद्याद्यस्मा-
 त्कुमारस्य रेतः सित्कन्न सम्भवति यस्मादस्य मद्ध्यमे
 वयसि सम्भवति यस्मादस्य पुनरुत्तमे वयसि न सम्भ-
 वति ॥ ७ ॥ यो गायत्रीं हरिणीम् । ज्योतिष्पक्षां
 व्यजमानं स्वर्गं लोकोमभिवहन्तीं विद्यादिति तस्मै ह
 निष्कम्प्रदावनूचानः स्वैदायनासि सुवर्णं वाव सुवर्ण-
 विदे ददतीति तः होपगुह्य निश्चक्राम तः ह पप्रच्छ

किमिवैप गौतमस्य पुत्रोऽभूदिति ॥ ८ ॥ स होवाच ।
यथा ब्रह्मा ब्रह्मपुत्रो मूर्द्धास्य विपतेद्य एनमुपवल्हेतेति ते
ह तत एव विप्रेयुस्तः ह तत एव समित्पाणिः प्रृति-
चक्ष्म ऽउप त्वायानीति किमद्वेष्यमाण ऽइति यानेव
मा प्रश्नान्प्राक्षीस्तानेव मे विब्रूहीति स होवाचा-
नुपेतायैव त एनान्ब्रवाणीति ॥ ९ ॥ तस्मा ऽउ हैतदु-
वाच । द्वावाधारौ पञ्च प्रयाजा ऽआग्नेय ऽआज्यभागोऽ-
ष्टम ऽपतेऽष्टौ पुरस्तद्वाज्यभागाः सौम्य ऽआज्य-
भागो हविर्भागाणाम्प्रथमो हविर्हि सोम ऽआग्नेयः
पुरोडाशोऽग्नीषोमीय ऽउपाथंशुर्याजोऽग्नीषोमीयः पुरो-
डाशोऽग्निः स्विष्टकृदेते पञ्च मद्ध्यतो हविर्भागाः ॥१०॥
प्राशिञ्जश्चेडा च । यञ्चाग्नीध्र ऽआदुधाति ब्रह्मभागो
यजमानभागोऽन्वाहार्य एते पृद् प्राजापत्यास्त्रयोऽनुया-
जाश्चत्वारः पत्नीसँख्याजाः^१ समिष्टयजुरष्टममेतेऽष्टौ
ऽउपरिष्टाद्वाज्यभागाः ॥ ११ ॥ अथ यदपुरोऽनुवाक्यकाः
प्रयाजा भवन्ति । तस्मादिमाः प्रजा ऽअदुन्तका जाय-
न्तेऽथ यत्पुरोऽनुवाक्यवन्ति हवींश्चपि भवन्ति तस्मादासा-
जायन्तेऽथ यदपुरोऽनुवाक्यका ऽअनुयाजा भवन्ति तस्मा-
दासाम्प्रभिवन्तेऽथ यत्पुरोऽनुवाक्यवन्तः पत्नीसँख्याजा
भवन्ति तस्मादासाश्च सन्तिष्टन्तेऽथ यदपुरोऽनुवाक्यकाः

(१) उवांश्च इत्येते इति उवांशुदाक । एवमुवांशुजपथ “त्रितोष्ठौ चालयेत् मिथिद्
देवतागतमानस । निजध्वजयोस्य ह्यादुर्वाशु ग जप रयत ॥” इति एष्यसुक्त

(२) प्राशिन मद्भगो माय ।

† पत्नीदेवताका दर्शपूर्णमासाङ्गमृताधरवारो यागविशेषा पत्नीसंख्याजाः ।

समिष्टयजुर्भवति तस्मादासाम्पुनरुत्तमे वृयसि सर्वं ऽएव
 प्रभिवन्ते ॥ १२ ॥ * अथ यदनुवाक्त्रयामनुच्य ।
 याज्यया यजति तस्मादुधर ऽएवाग्ने जायन्तेऽथोत्तरेऽथ
 यद्वायत्रीमनुच्य त्रिष्टुभा यजति तस्मादुणीयाथ्स
 ऽएवाधरे प्रथीयाथ्स ऽउत्तरेऽथ यत्प्राञ्चावाघारावाघार-
 यति तस्माद्दुष्ट्रा वृपीयाथ्सोऽथ यत्सच्छन्दसावेव सं-
 ख्याज्ये भवतस्तस्मात्समा ऽएव जम्भ्याः ॥ १३ ॥ अथ
 यद्बर्हिस्तृणाति । तस्मादिमाः प्रजा लोमशा जायन्तेऽथ
 यत्पुनरिव प्रस्तरथ्स^A स्तृणाति तस्मादासाम्पुनरिव इम्म-
 इश्रूण्यौपपक्ष्याणि दुर्वीरिणानि जायन्तेऽथ यत्केवल-
 मेवाग्ने प्रस्तरमनुप्रहरति तस्माच्छीर्षण्येवाग्ने पलितो
 भवत्यथ यत्सर्वमेव बर्हिरनुप्रहरति तस्मात्पुनरुत्तमे
 वृयसि सर्वं ऽएव पलितो भवति ॥ १४ ॥ अथ यद्वाज्य-
 हविषः प्रयाजा भवन्ति । तस्मात्कुमारस्य रेतः सिकन्न
 सम्भवत्युदकमिवैव भवत्युदकमिव ह्याज्यमथ यन्मद्व्ये
 यज्ञस्य दध्ना पुरोडाशेनेति चरन्ति तस्मादस्य मद्व्यमे
 वृयसि सम्भवति द्रुप्सीवैव भवति द्रुप्सीव हि रेतोऽथ
 यद्वाज्यहविष ऽएवानुयाजा भवन्ति तस्मादस्य पुनरुत्तमे
 वृयसि न सम्भवत्युदकमिवैव भवत्युदकमिव ह्याज्यम्
 ॥ १५ ॥ वेदिरेव गायत्री । तस्यै येऽष्टौ पुरस्तादाज्यभागाः
 स दक्षिणः पक्षो येऽष्टौ ऽउपरिष्टादाज्यभागाः स

ऽउत्तरः पक्षः सैषा गायत्री हरिणी ज्योतिष्पक्षा यजमानः
स्वर्गलोकाभिवहति यः ऽएवमेतद्देद ॥ १६ ॥

चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[सुगादानप्रकारः]

अथातः सुचोरादानस्य । तद्धेतदेके कुशला मन्त्र्य-
माना दक्षिणेनेव जुहुमाददते सव्येनोपभूतत्र तथा
कुर्याद्यो हेनन्तत्र व्रूयात्प्रतिप्रतिन्वा ऽअयमङ्कुर्युर्ज-
मानस्य द्विपन्तभ्रातृव्यमकाप्रत्युद्यामिनमितीश्वरो ह
तथैव स्यात् ॥ १ ॥ इत्थमेव कुर्यात् । उभाभ्यामेव
पाणिभ्याञ्जुहुम्परिगृह्योपभृत्यधिनिदङ्गान्तस्य नोपमीमांश-
सास्ति तत्पशव्यमायुष्यन्ते ऽअसःशिक्षयन्नाददीत ते *
यत्सःशिक्षयेद्योगक्षेमो यजमानमृच्छेत्स्मादसःशि-
क्षयन्नाददीत ॥ २ ॥ अथातोऽतिक्रमणस्य । वृज्जेण ह
वा ऽअह्योऽङ्कुर्युर्जमानस्य पशून्निधमति वृज्जेण
हास्मा ऽअह्य ऽउपसमूहत्येव ह वा ऽअङ्कुर्युर्वृज्जेण
यजमानस्य पशून्निधमति यः ऽआश्रावयिष्यन्दक्षिणेना-
तिक्रामति सव्येनाश्राव्याथ हास्मा ऽएव ऽउपसमूहति
यः ऽआश्रावयिष्यन्सव्येनातिक्रामति दक्षिणेनाश्राव्येव
हास्मा ऽउपसमूहति ॥ ३ ॥ अथातो धारणस्य । तद्धे-
तदेके कुशला मन्त्र्यमानाः प्रगृह्य वाहु सुचौ धारयन्ति
न तथा कुर्याद्यो हेनन्तत्र व्रूयाच्छ्रूलो न्वा ऽअयमङ्क-

र्युर्वाहू ऽअकृत शूलवाहुर्भविष्यतीतीश्वरो ह
 तथैव स्याद्यथ हैष मद्भ्यमुः प्राणस्तस्माद् तमुपन्य-
 च्च्येवैव धारयेत् * ॥ ४ ॥ अथात ऽआश्रावणस्य ।
 पृद्ध वा ऽआश्रावितानि न्यक्तिर्युर्दूद्धकृपणम्बहिः-
 श्रयन्तृश्चि ॥ ५ ॥ एतद्ध वै न्यक् । योऽयमुच्चैरा-
 दाय शनैर्निदधाति स यमिच्छेत्पापीयान्स्यादिति
 तस्योच्चैरादाय शनैर्निदध्यात्तेन स पापीयाइभवति ॥ ६ ॥
 अथ हैतत्तिर्यक् । योऽयं व्यावतैवादत्ते तावता निदधाति
 स यमिच्छेन्नैव श्रेयान्स्यान्न पापीयानिति तस्य व्यावतै-
 वादुदीत तावता निदध्यात्तेन स नैव श्रेयान्न पापीया-
 न्भवति ॥ ७ ॥ अथ हैतदूर्द्धम् । योऽयः शनैरादायो-
 च्छैर्निदधाति स यमिच्छेच्छ्रेयान्स्यादिति तस्य शनैरादायो-
 च्छैर्निदध्यात्तेन स श्रेयान्भवति ॥ ८ ॥ अथ हैतत्कृपणम् ।
 योऽयमणु दीर्घमस्वरमाश्रावयति यो हैनन्तत्र ब्रूयात्कृप-
 णन्वा ऽअयमद्वर्युर्ध्वजमानमकद्विपतो बभ्रातृव्यस्योपा-
 वसायिनमितीश्वरो ह तथैव स्यात् ॥ ९ ॥ अथ हैतद्ध-
 हिःश्चि । योऽयमपब्ब्यादायौष्ट्वा ऽउच्चैस्वरमाश्रावयति
 श्श्रीर्वै स्वरो वाह्यत् ऽएव तच्छ्रियन्धत्तेऽशनायुको भवति
 ॥ १० ॥ अथ हैतदन्तृश्चि । योऽयः सन्धायौष्ट्वा ऽउच्चैः
 स्वरवदाश्रावयति श्श्रीर्वै स्वरोऽन्तरत् ऽएव तच्छ्रियन्ध-
 त्तेऽन्नाद्दो भवति ॥ ११ ॥ स वै मन्द्रमिवोरसि । परास्त-
 बभ्योभयतो धार्हतमुच्चैरन्ततो निदध्यात्तस्य नोपमीमांश-

सास्ति तत्पशव्यमायुष्यम् ॥ १२ ॥ अथातो ह्योमस्य ।
 तद्धैतदेके कुशला मन्त्यमानाः प्राचींश्च स्रुचमुपावहृत्य
 हुत्वा पर्याहृत्योपभृत्यधिनिदधति न तथा कुर्याद्यो
 हैनन्तत्र व्रूयादनुयुवन्वा ऽअयमद्धर्ष्युर्भ्यजमानमकहि-
 पतो वभ्रातृव्यस्यान्ववसायिनमितीश्वरो ह तथैव स्यात्
 ॥ १३ ॥ पार्श्वत ऽउ हैके । स्रुचमुपावहृत्य हुत्वा
 पर्याहृत्योपभृत्यधिनिदधति न तथा कुर्याद्यो हैनन्तत्र
 व्रूयादुतीर्थेन न्वा ऽअयमद्धर्षुराहुतीः प्रारौत्सीत्सं वा
 शरिष्यते घुणिर्वा भविष्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात्
 ॥ १४ ॥ इत्थमेव कुर्यात् । प्राचीमेव स्रुचमुपावहृत्य
 हुत्वा तेनैवाधिहृत्योपभृत्यधिनिदध्यात्तस्य नोपमीमांश-
 सास्ति तत्पशव्यमायुष्यम् ॥ १५ ॥ प्रदग्धाहुतिर्ह वा
 ऽअन्न्योऽद्धर्ष्युः । आहुतीर्हान्यः सन्तर्प्यत्येप ह वै
 प्रदग्धाहुतिरद्धर्ष्युर्भ्योऽयमाज्यः हुत्वावदानानि जुहो-
 त्येतः ह वै तदुदृश्यमाना बागव्युवाद प्रदग्धाहुतिन्वा
 ऽअयमद्धर्षुरित्यथ हैना ऽएप सन्तर्पयति योऽयमाज्यः
 हुत्वावदानानि जुहोत्यथ पुनरन्तत ऽआज्येनाभिजुहोत्येप
 हैनाः सन्तर्पयति तासांश्च सन्तृप्तानान्देवा हिरण्मयाँश्च-
 मसान्पूरयन्ते ॥ १६ ॥ तदु होवाच याज्ञवल्क्यः । यद्वा
 ऽउपस्तीर्ष्यावदायाभिघारयति तदेवैनाः सन्तर्पयति
 तासांश्च सन्तृप्तानान्देवा हिरण्मयाँश्चमसान्पूरयन्तेऽय-
 स्स्थूणसहपतीनांश्च ह वै शौक्यायुनोऽद्धर्षुरास ॥ १७ ॥ सु

होवाच । इदमहेद्रुः सत्रङ्कुशपद्मवल्पाज्यमथायङ्ग्रह-
 पतिरस्मीति मन्यत ऽइति ॥ १८ ॥ स होवाच ।
 अद्ध्यर्षवा वै नोऽवक्रुक्ष ऽएते वै ते स्रुचौ वे त्वः सँवत्स-
 रत्राशक ऽआदातुं व्यद्वै त्वाहमेतयोरनुशिष्याम्प्र प्रजया
 पशुभिर्जायिथा ऽअग्निं स्वर्गलोकं बहेरिति ॥ १९ ॥ स
 होवाच । उप त्वयानीति स होवाचात्र वाव खल्वर्हसि
 यो नः सँवत्सरेऽद्ध्यर्षुरभूरनुपेतायैव त ऽएनेद्रवाणीति
 तस्मा ऽउ हैतदेव स्रुचोरादानमुवाच यदेतद्व्याख्याम
 तस्मादेवंविदमेवाद्ध्यर्षुर्बुर्वीत नानेवंविदम् ॥ २० ॥

चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

कण्डिकासंख्या १०४ ॥

[मित्रविन्देष्टिः]

प्रजापतिर्वै प्रजाः सृजमानोऽतप्यत । तस्माच्छ्र-
 न्तान्तेषानाच्छ्रीरुदकामत्सा दीप्यमाना बभ्राजमाना
 लेलायन्त्यतिष्ठन्तान्दीप्यमानाम्भ्राजमानाँल्लेलायन्तीन्देवा
 ऽअव्यह्वयान् ॥ १ ॥ ते प्रजापतिमब्रुवन् । हुनामेसा-
 मेद्रमस्या ददामहा ऽइति स होवाच स्त्री वा ऽएयाः
 यच्छ्रीर्न वै स्त्रियङ्घ्नन्त्युत त्वा ऽअस्या जीवन्त्या ऽएवा-
 ददत ऽइति ॥ २ ॥ तस्या ऽअग्निरन्नाद्यमादत्त । सोमो
 राज्यं वरुणः साम्नाज्यमिमत्रः क्षत्रमिन्द्रो वलम्बृहस्पति-

वर्द्धवर्चसुः सविता राष्ट्रम्पूषा भृगुः सरस्वती
 पुष्टिन्वृष्टा रूपाणि ॥ ३ ॥ सा अजापतिमब्रवीत् ।
 आ वै म ऽइदमदिपतेति स होवाच यजेनैनाशुनर्व्या-
 चस्वेति ॥ ४ ॥ सैतान्दशहविपमिष्टिमपश्यत् । आग्ने-
 यमष्टाकपालम्पुरोडाशः सौम्यश्चंद्रं वारुणन्दशकपालम्पु-
 रोडाशमैत्रश्चरुमैन्द्रमेकादशकपालम्पुरोडाशम्वार्हस्पत्यश्चरुः
 सावित्रन्द्वादशकपालं वाष्टाकपालं वा पुरोडाशम्पौष्णश्चरुः
 सारस्वतश्चरुन्वाष्ट्रन्दशकपालम्पुरोडाशम् * ॥ ५ ॥ ताने-
 तयानुवाक्ययाश्रवदत् । अग्निः सोमो वरुणो मिथ्र
 ऽइन्द्रो वृहस्पतिः सविता यः सहस्री ॥ पूषा नो गोभिरवसा
 सरस्वती त्वष्टा रूपाणि समनक्तु यज्ञैरिति ते अत्युपा-
 तिष्टन्त ॥ ६ ॥ तानेतया याज्यया । परस्तात्प्रतिलोम-
 म्प्रत्यैस्त्वष्टा रूपाणि ददती सरस्वती पूषा भृगुः सविता
 मे ददातु ॥ वृहस्पतिर्दददिन्द्रो वलम्मे मिथ्रः क्षत्रं वरुणः
 सोमो ऽअग्निरिति ते पुनर्दानायाद्भियन्त ॥ ७ ॥ सैतानु-
 पहोमानपश्यत् । अग्निरन्नादोऽन्नपतिरन्नाद्यमस्मिन्त्यज्ञे
 मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादायाग्निरुदुकामत्पुनरस्या
 ऽअन्नाद्यमददात् ॥ ८ ॥ सोमो राजा राजपतिः । राज्य-
 मस्मिन्त्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादाय सोम
 ऽउदुकामत्पुनरस्यै राज्यमददात् ॥ ९ ॥ वरुणः स-
 म्माद् सम्मादपतिः साम्प्राज्यमस्मिन्त्यज्ञे मयि दधातु
 स्वाहेत्याहुतिमेवादाय वरुण ऽउदुकामत्पुनरस्यै साम्प्रा-

ज्यमददात् ॥ १० ॥ मिञ् ६ क्षत्रं क्षत्रपतिः । क्षत्रम-
 स्मिन्न्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादाय मिञ् ऽउद्-
 क्रामत्पुनरस्यै क्षत्रमददात् ॥ ११ ॥ इन्द्रो ब्रह्मब्रह्मपतिः ।
 ब्रह्मस्मिन्न्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादयेन्द्र ऽउद्-
 क्रामत्पुनरस्यै ब्रह्ममददात् ॥ १२ ॥ बृहस्पतिर्वर्वाह्य ब्रह्म-
 पतिः । ब्रह्मवर्चसमस्मिन्न्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुति-
 मेवादाय बृहस्पतिरुदक्रामत्पुनरस्यै ब्रह्मवर्चसमददात्
 ॥ १३ ॥ सवित्ता राष्ट्रं राष्ट्रपतिः । राष्ट्रमस्मिन्न्यज्ञे
 मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादाय सवितोदक्रामत्पुनरस्यै
 राष्ट्रमददात् ॥ १४ ॥ पूषा भृगम्भृगपतिः । भृगमस्मि-
 न्न्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादाय पूषोदक्रामत्पुन-
 रस्यै भृगमददात् ॥ १५ ॥ सरस्वती पुष्टिमपुष्टिपतिः ।
 पुष्टिमस्मिन्न्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादाय
 सरस्वत्युदक्रामत्पुनरस्यै पुष्टिमददात् ॥ १६ ॥ स्वष्टा
 रूपाणां रूपकृद्रूपपतिः । रूपेण पशूनस्मिन्न्यज्ञे मयि
 दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादाय स्वष्टोदक्रामत्पुनरस्यै रूपेण
 पशूनददात् ॥ १७ ॥ ता वा ऽएताः । दश देवता दश
 हवींषि दशाहुतयो दश दक्षिणा दशन्दशिनी विराट्
 श्रीर्विराट् श्रिया^१ हैतद्विराज्ज्यन्नाद्ये ऽप्रतितिष्टति ॥ १८ ॥
 तस्यै पञ्चदश सामिधेन्न्यो भवन्ति । उपांशु देवता
 यजति पञ्च प्रयाजा भवन्ति त्रयोऽनुयाजा ऽएकः समि-

(१) का० श्रौ० सू० ५. १२. १ । (२) का० श्रौ० सू० ५. १३. १ । (३) का० श्रौ०
 सू० ५. १३. ५ ।

ष्टयजुः * पुष्टिमन्तावाज्ज्यभागावर्गिभूना रयिमश्नवत्पो-
पमेव दिवे दिवे । यशसं वीरवत्तमम् ॥ 'गैयस्फानो ऽअमीवहा
वसुविरपुष्टिवर्द्धनः । सुमित्रः सोम नो भवे'ति सहस्र-
वत्यौ सँख्याज्जये 'नू नो रास्वँ सहस्रवत्तोकवत्पुष्टिमद्वसु
द्युमदग्ने सुवीर्यं वृषिष्ठमनुपक्षितम्' ॥ 'उत् नो व्रँह्म-
न्नविष ऽउक्त्रथेषु देवहूतमः । शन्नः शोचा मरूद्बृधोऽग्ने
सहस्रस्रातम' ऽइति ॥ १९ ॥ ताथँ हैताह्नोतमो राहू-
गणः । विद्राञ्चकार सा ह जनकं वैदेहम्प्रत्युत्ससाद् ताथँ
हाङ्गजिद्राह्मणेष्वाङ्गवन्वियेष तामु ह याज्ञवल्क्ये विवेद स
होवाच सहस्रम्भो याज्ञवल्क्य दद्यो यस्मिन्वयन्त्वयि
मिन्नविन्द्रामन्त्रविदामेति विन्दते मिन्नः राष्ट्रमस्य भव-
त्यप पुनर्भृत्युजयति सर्वमायुरेति य ऽयवं विद्वानेतयेष्वा
यजते यो वै तदेवं वेद ॥ २० ॥

चतुर्थाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[हविषः समृद्धिः]

अथातो हविषः समृद्धिः । पृढ वै व्रह्मणो द्वारोऽ-
ग्निर्वायुरापञ्चन्द्रमा विद्युदादित्यः ॥ १ ॥ स य
ऽउपदग्धेन हविषा यजते । अग्निना ह स व्रह्मणो
द्वारेण प्रतिपद्यते सोऽग्निना व्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य
व्रह्मणः सायुज्यः सलोकताजयति ॥ २ ॥ अथ यो

* प्रवावयागादौ सम्वाग् इत्या देवता इत्यन्ते अनेन च होम मन्त्रश्च समिष्टयत् ।

(१) ऋ० सं० १. १. ११ (२) ऋ० सं० १. १. २१ (३) ऋ० सं० १. १. १२ ।

(४) ऋ० सं० १. १. ११ ।

विपतितेन हविषा यजते । वायुना ह स ब्रह्मणो द्वारेण
 प्रतिपद्यते स वायुना ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः
 सायुज्यः सलोकताञ्जयति ॥ ३ ॥ अथ योऽश्रुतेन
 हविषा यजते । अग्निर्ह स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते
 सोऽग्निर्ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः सायुज्यः
 सलोकताञ्जयति ॥ ४ ॥ अथ यऽउपरक्तेन हविषा यजते ।
 चन्द्रगसा ह स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते स चन्द्रमसा
 ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः सायुज्यः सलोकता-
 ञ्जयति ॥ ५ ॥ अथ यो लोहितेन हविषा यजते । विद्युता
 ह स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते स विद्युता ब्रह्मणो
 द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः सायुज्यः सलोकताञ्जयति
 ॥ ६ ॥ अथ यः सुश्रुतेन हविषा यजते । आदित्येन ह
 स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते स आदित्येन ब्रह्मणो
 द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः सायुज्यः सलोकताञ्जयति
 सैषा हविषः समृद्धिः स यो हवमेतां हविषः समृद्धिं
 वेद सर्वसमृद्धेन हविस्य हविषेऽभ्यभवति ॥ ७ ॥ अधातो
 यज्ञस्य समृद्धिः । यद्वै यज्ञस्य न्यूनम्प्रजननमस्य तद्वथ

भृदिति विश्रये म ऽएतदु मा इश्रीस्तेजसा यशसा ब्रह्म-
वर्चसेन परिवृता गमिष्यतीत्येव तदुपासीत ॥ ११ ॥
अथ यदि मृष्येत । सम्पन्नमे यज्ञेऽभृदिति स्वर्ग्यम्म
ऽएतत्स्वर्गलोको भविष्यामीत्येव तदुपासीत सैषा यज्ञस्य
समृद्धिः स यो हैवमेतां यज्ञस्य समृद्धिं वेद सर्वसमृद्धेन
हैवास्य यज्ञेनेष्टुम्भवति ॥ १२ ॥

चतुर्थाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

[अरण्योरश्वत्थविकृतित्वविधानमाख्यापिकया]

उर्वशी हाप्सराः । पुरूवसमैडश्वकमे तद् ह विन्दु-
मानोवाच त्रिः स्म माहो वैतसेन * दण्डेन हतादकामाः
स्म मा निपद्यासै मो स्म त्वा नग्नन्दर्शमेष वै न
स्त्रीणामुपचार ऽइति ॥ १ ॥ सा हास्मिज्ज्योगुवात् ।
अपि हास्माद्भिषण्यास तावज्योग्वास्मिन्नुवास ततो
ह गन्धर्वाः समूदिरे ज्योग्वा ऽइयमुर्वशी मनुष्येष्व-
वात्सीदुपजानीत यथेयम्पुनरागच्छेदिति तस्यै हावि-
द्वर्षुरणा शयन ऽउपवद्धास ततो ह गन्धर्वा ऽअश्वतर-
मुरणम्प्रमेथुः ॥ २ ॥ सा होवाच । अवीरु ऽइव घत
मेऽजन ऽइव पुत्रः हरन्तीति द्वितीयम्प्रमेथुः सा ह
तथैवोवाच ॥ ३ ॥ अथ हायमीक्षाञ्चक्रे । कथञ्चु तद-

* वैतस इति पुरुवसन्तस्य नाम । तथादि 'शेषो वैतस इति पुरुवजनस्य' वैतसो
नितस्त भवति, (निघ० अ० ३ पा० ४ श्ल० २१) ।

वीरङ्गथमजन॑त्सं स्याद्यत्राह॑त्सं स्यामिति स॒ नग्नु॑
 ऽए॒वान् रूपपा॑त चिरन्त॒न्मेने॑ यद्वास॑ प॒र्य॒धास्य॑त ततो ह
 गन्ध॒र्वा विद्यु॑त॒जनया॑श्चक्कुस्तं क्यथा दि॒वैवृ॒न्नग्नु॑न्ददर्शं ततो
 ह्ये॒वेय॑न्तिरोवभूव पुनरै॒मीत्ये॑त्तिरोभूतात्सं स॒ ऽआ॒द्या ज॒ल्प-
 न्कुरु॑क्षेत्र॒ऽसम॑या च॒चारान्न्य॑तः प्लक्षे॑ति विसवती तस्यै
 हा॒ङ्गन्ते॑न व॒व्राज॑ तद्ध ता ऽअ॒प्सर॑स ऽआ॒तयो॑ भूत्वा
 परिपु॒ण्ड्रवि॑रे ॥ ४ ॥ त॒ऽहेयं॑ ज्ञा॒त्वावाच॑ । अयं वै स॒
 मनु॑ष्यो व॒स्मिन्न॑ह॒मवा॑त्समिति ता होचु॑स्तस्मै वा
 ऽआ॒विर॑सामेति तथेति तस्मै हा॒विरा॑सुः ॥ ५ ॥ तात्सं
 हायं॑ ज्ञा॒त्वाभि॑परोवाद् । 'ह्ये॒ जाये॑ म॒नसा॑ तिष्ठ॒ घोरे॑
 वृ॒चात्सि॑ मि॒श्रा कृ॑णवावहै नु ॥ न नौ म॒न्त्रा ऽअ॒नु-
 दि॒तास॑ ऽए॒ते म॒यस्कर॑न्परतरे च॒नाह॑न्नि॒त्युप॑ नु रम स॒न्न
 व॒दाव॑हा ऽइति ह्ये॒वान्त॑दुवाच ॥ ६ ॥ तः हे॒तरा॑ ष्प्र
 स्युवाच । 'कि॒मे॒ता वा॒या कृ॑णवा त॒वाह॑म॒प्राव॑कमि॒पमु॑प-
 साम॒ग्नि॒येव॑ ॥ पु॒रुर॑वः पु॒नर॑स्त॒म्प्रेहि॑ दुरापना व्रात ऽइ॒वा-
 हु॒मस्मि॑'ति न वै त्वन्त॒दकरो॑र्य॒दह॑म॒व्वन्दु॑रापा वा
 ऽअ॒हन्व॑यै॒तर्ह्यस्मि॑ पु॒नर्गृ॑ह्णानिहीति ह्ये॒वान्त॑दुवाच ॥ ७ ॥
 अथ हा॒यम्प॑रि॒द्यून॑ ऽउवाच । 'सु॒देवो॑ ऽअद्य॒ ष्प्रप॑तेदु॒ना-
 वृ॒तप॑रावृ॒तम्प॑रमा॒ङ्गन्त॑वा ऽउ ॥ 'अ॒धा श॑यीत नि॒र्ऋते॑रु-
 प॒स्थेऽधै॑नं वृ॒का र॑भ॒सासो॑ ऽअद्यु॑रिति सु॒देवो॑ऽद्यो॒द्वा
 व॒ध्नी॑त ष्प्र॒वा प॑ते॒त्तदे॑नं वृ॒का वा इ॒श्वानो॑ वाद्युरिति
 हैव॑ तदुवाच ॥ ८ ॥ तः हे॒तरा॑ ष्प्रस्युवाच । 'पु॒रुर॑वो

(१) ऋ० स० अ० ८ अ० ५ व० १ । (२) ऋ० सं० अ० ८ अ० ५ व० १ ।
 (३) ऋ० स० अ० ८ अ० ५ व० ३ । (४) ऋ० सं० अ० ८ अ० ५ व० ३ ।

मा मृधा मा प्रपप्तो मा स्वा वृकासो ऽअशिवास ऽउ-
क्षन् ॥ न वै खैणानि सख्यानि सन्ति सालावृकाणां
हृदयान्द्येते'ति भैतद्राट्ठथा न वै खैणः सख्यमस्ति पुनर्गृहा-
निहीति ह्येवैनन्तुवाच ॥ १ ॥ 'यद्विरूपाचरम् । मृत्येण्व-
वसः रात्रीः शरदश्चतस्रः ॥ घृतस्य स्तोत्रः सकृद्ब्रह्म
ऽआश्रान्तादेवेदन्तात्पाणा चरामी'ति तदेतदुक्तप्रत्यु-
क्त्पञ्चदशं बह्वृचाः प्राहुस्तस्यै ह हृदयमाव्यया-
ञ्कार ॥ १० ॥ सा होवाच । सँवत्सरतमीं रात्रिमा-
गच्छतात्तन्म ऽपुकां रात्रिमन्ते शयितासे ज्ञातु ऽउ ते-
ऽयन्तर्हि पुत्रो भवितेति स ह सँवत्सरतमीं रात्रिमाज-
गामेद्विरण्यविमितानि ततो ह्येनमेकमूचुरेतंप्रपद्यस्वेति
तद्वास्मै तामुपप्रजिग्धुः ॥ ११ ॥ सा होवाच । गन्धर्वा
वैते प्रातर्ध्वरन्दातारस्तं वृणासा ऽहुति तं वै मे त्वमेव
वृणीष्वेति युष्माकमेवैकोऽसानीति ब्रूतादिति तस्मै
ह प्रातर्गन्धर्वा ध्वरन्ददुः स होवाच युष्माकमेवैकोऽ-
सानीति ॥ १२ ॥ ते होचुः । न वै सा मनुष्येण्वग्ने-
र्यज्ञिया तनूरस्ति ययेष्वास्माकमेकः स्यादिति तस्मै
ह स्थाल्यामोष्याग्निप्रदहुरनेनेष्वास्माकमेको भवि-
ष्यसीति तच्च ह कुमारश्चादायावत्राज सोऽरण्य ऽपुवा-
ग्निन्निधाय कुमारेणैव ग्राममेयाय पुनरैमीत्येत्तिरोभूतं
य्योऽग्निरश्नवत्थन्तं य्या स्थाली शमीन्तां स ह पुन-
र्गन्धर्वानेयाय ॥ १३ ॥ ते होचुः । सँवत्सरश्चातुप्राशय-

मोदन्मपच स एतस्यैवाद्भ्रवत्थस्य ' तिलस्तिस्त्रः समिधो
 मृतेनाद्भ्रवज्य समिदतीभिर्घृतवतीभिर्ऋग्भिर्ऋग्भ्युधत्तात्स
 यस्ततोऽग्निर्जनिता स एव स भवितेति ॥ १४ ॥ ते
 होचुः । परोऽक्षमिव वा एतदाद्भ्रवत्थीमेवोत्तरारणिङ्कु-
 रुष्व शमीमयीमधरारणिः स यस्ततोऽग्निर्जनिता स
 एव स भवितेति ॥ १५ ॥ ते होचुः । परोऽक्षमिव वा
 एतदाद्भ्रवत्थीमेवोत्तरारणिङ्कुरुष्वद्भ्रवत्थीमधरारणिः स
 यस्ततोऽग्निर्जनिता स एव स भवितेति ॥ १६ ॥ स आद्भ्रव-
 त्थीमेवोत्तरारणिश्चक्रे । आद्भ्रवत्थीमधरारणिः स यस्ततो-
 ऽग्निर्जज्ञे स एव स आस तेनेष्टा गन्धर्वाणामिक आस
 तस्मादाद्भ्रवत्थीमेवोत्तरारणिङ्कुर्वीताद्भ्रवत्थीमधरारणिः स
 यस्ततोऽग्निर्जायते स एव स भवति तेनेष्टा गन्धर्वाणा-
 मेको भवति ॥ १७ ॥

पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[चातुर्मास्ययाजिनो द्वेविध्यं दर्शयितुं तत्रत्यैर्यागैः शरीरावयवकल्पनम्]

प्रजापतिर्ह चातुर्मास्यैरात्मानं द्विदधे । स इहमेव
 दुक्षिणम्बाहुं वैश्रवदेवः हविरकुरुत तस्यायमेवाहुष्टुः आ-
 भ्येष्टुः हविरिदुः सोम्यमिदुः सावित्रम् ॥ १ ॥ स वै
 वृषिष्टुः पुरोडाशो भवति । तस्मादियमासां वृषिष्टुदुः
 सारस्वतमिदुः सौम्योष्णमथ य एषु उपरिष्टुदुस्त-
 स्य सन्धिस्तन्मारुतमिदुं वैश्रवदेवन्दोर्यावापृथिवीयन्तद्वा

“अथत्वाद्यमीगर्माणी प्रवच्छति” (का. श्री. सू. ४. ७. २०)

ऽअनिरुक्तम्भवति तस्मात्तदुनिरुक्तम् ॥ २ ॥ अयमेव
 दुक्षिण ऽऊर्ध्वरुणप्रधासाः । तस्य यानि पञ्च हवींशपि
 समायीनि * ता ऽइमाः पञ्चाङ्गुलयः कुल्फावेवैन्द्राग्रः
 हविस्तद्वै द्विदेवत्यम्भवति तस्मादिमौ द्वौ कुल्फाविटुं वारुण-
 मिदुस्मारुतमनूकङ्गायस्तद्वा ऽअनिरुक्तम्भवति तस्मात्त-
 दुनिरुक्तम् ॥ ३ ॥ मुखमेवास्यानीकवतीष्टिः । मुखः
 हि प्राणानामनीकमुरः सान्तपनीयोरसा हि समिव
 तप्यत ऽउदरङ्गहमेधीया प्रतिष्ठा वा ऽउदरम्प्रतिष्ठित्या
 ऽएव शिश्रान्न्येवास्य क्क्रेडिनः हविः शिश्रैर्हि क्क्रीडती-
 वायमेवावाङ् प्राण ऽआदित्येष्टिः ॥ ४ ॥ अयमेवोत्तर ऽऊर्-
 म्महाहविः तस्य यानि पञ्च हवींशपि समायीनि ता
 ऽइमाः पञ्चाङ्गुलयः कुल्फावेवैन्द्राग्रः हविस्तद्वै द्विदेवत्य-
 म्भवति तस्मादिमौ द्वौ कुल्फाविदुस्माहेन्द्रमिदुं, वैश्व-
 कर्मणन्तद्वा ऽअनिरुक्तम्भवति तस्मात्तदुनिरुक्तमथ
 यदिदुमन्तुरुदरे तस्मित्यज्ञस्तद्वा ऽअनिरुक्तम्भवति तस्मा-
 त्तदुनिरुक्तम् ॥ ५ ॥ अयमेवोत्तरो वाहुः शुनासीरीयम् ।
 तस्य यानि पञ्च हवींशपि समायीनि ता ऽइमाः पञ्चाङ्गु-
 लयोऽथ यं ऽएष ऽउपरिष्ठाङ्गस्तस्य सन्धिस्तच्छुनासीरी-
 यमिदुं वायव्यन्दोः सौर्यन्तद्वा ऽअनिरुक्तम्भवति
 तस्मात्तदुनिरुक्तम् ॥ ६ ॥ तानि वा ऽएतानि । चातु-
 र्मास्यानि † त्रिपन्धीनि ‡, द्विसप्तानि तस्मादि-

* पर्वचतुष्टयस्यारीणि ।

† चतुष्टयं चतुष्टयं मन्त्रेषु क्रियमाणानि चातुर्मास्यानि वैश्वदेव-वहणप्रपादं चाफनेयं शुना-
 सीरीयाद्यानि चत्वारि पर्वणीणि ।

‡ नव सन्धयोऽन्तरालकालाद्यत्वारो मार्गं येषु तानि त्रिपन्धीनि ।

मानि पुरुषस्याङ्गानि त्रिपन्धीनि द्विसमस्तानि तेषां वै
 चतुर्णान्द्वयोस्त्रीणि त्रीणि हवींष्यनिरुक्तांनि भवन्ति द्वे द्वे
 द्वयोः ॥७॥ [अर्थः प्रपाठकः ॥५६॥] तेषां वै चतुर्ष्वग्निम्मन्थ-
 न्ति । तस्माच्चतुर्विभरङ्गैरायुते द्वयोः प्रणयन्ति तस्माद्द्वि-
 ष्वभ्यामेत्येवमु ह प्रजापतिश्चातुर्मास्यैरात्मानं विधे तथो
 ऽएवैवंविद्यजमानश्चातुर्मास्यैरात्मानं विधत्ते ॥८॥ तदाहुः
 सर्वगायत्रं वैश्वदेवः हविः स्वात्सर्वत्रैष्टुभं वरुणप्रवासाः
 सर्वजागतम्महाहविः सर्वानुष्टुभः शुनासीरीयश्चतुष्टोम-
 स्याप्स्या ऽहुति तद् तथा न कुर्याद्यत्वा ऽएताव्यमि-
 सम्पद्यन्ते तेनैवास्य स काम ऽउपाप्तो भवति ॥९॥
 तानि वा ऽएतानि । चातुर्मास्यानि द्वापष्टानि त्रीणि
 शतानि बृहस्पतः सम्पद्यन्ते तदेभिः सँवत्सरञ्च महाव्रतञ्चा-
 प्नोत्यथो द्विप्रतिष्टो वा ऽअयं यजमानो यजमानमेवै-
 तत्स्वर्गे लोक ऽआयातयति प्रतिष्टापयति ॥ १० ॥

पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[प्रश्नप्रतिवचनैरग्निहोत्रहोमस्य सर्वदेववृत्तिकरत्वप्रतिपादनम्]

शौचेयो ह प्राचीनयोग्यः । उद्दालकमारुणिमाजगाम
 ब्रह्मोद्यमग्निहोत्रं विविदिपिष्यामीति ॥१॥ स होवाच ।
 गौतम का तेऽग्निहोत्री को वत्सः किमुपसृष्टा किः
 संयोजनङ्किन्दुह्रमानङ्किन्दुग्धङ्किमाहियमाणङ्किमधिश्चित-
 ङ्किमवज्योत्त्यमानङ्किमङ्किः प्रत्यानीतङ्किमुद्रास्यमानङ्किमुद्रा-

सितङ्किमुन्नीयमानङ्किमुन्नीतङ्किमुच्यतङ्किं हियमाणङ्किन्नि-
 गृहीतम् ॥ २ ॥ कां सन्निधमादधासि का पूर्वाहुतिः
 किमुपासीपदः किमपैक्षिण्ट्याः कोत्तराहुतिः ॥ ३ ॥ किं
 हुत्वा प्रकम्पयसि । किं सुचम्परिमृज्य कूर्चं न्यमार्जीः
 किन्दितीयम्परिमृज्य-दक्षिणतो हस्तमुपासीपदः किम्पूर्व-
 म्प्राशीः किन्दितीयङ्किमुत्प्यापाः किं सुच्यपऽआनीय
 निरौक्षीः किन्दितीयङ्किन्तृतीयमेतान्दिशमुदौक्षीः किञ्ज-
 घनेनाहवनीयमपो न्यनैपीः किं समतिष्ठिपो यदि वा
 ऽएतद्विद्वानग्निहोत्रमहौपीरथ ते हुतं व्यद्यु वा ऽअविद्वान-
 नहुतमेव तं ऽहुति ॥ ४ ॥ स होवाच । इद्वै मे मानव्य-
 ग्निहोत्री वायव्यो वरसः सजरूपसृष्टा विराद् संभ्यो-
 जनमाश्विनन्दुह्यमानं वैश्वदेवन्दुग्धं वायव्यमाहियमाण-
 माग्नेयमधिश्चित्तमैन्द्राग्निमवज्योत्यमानं वारुणमद्भिः
 प्रत्यानीतं वायव्यमुद्रास्यमानन्द्यावापृथिव्यमुद्रासितमा-
 श्विनमुन्नीयमानं वैश्वदेवमुन्नीतम्महादेवायोद्यतं वाय-
 व्यं हियमाणं वैष्णवन्निगृहीतम् ॥ ५ ॥ अथ यां
 सन्निधमादधामि । आहुतीनां सा प्रतिष्ठ्वा या
 पूर्वाहुतिर्होस्तयाप्रैषं व्यदुपासीपदम्वार्हस्पत्यन्तद्यदपैक्षि-
 पीमञ्चामुञ्च लोकौ तेन सन्निधां व्योत्तराहुतिर्मा-
 न्तया स्वर्गं लोकेऽधाम् ॥६॥ अथ यद्दुत्वा प्रकम्पयामि ।
 वायव्यन्तद्यत्सुचम्परिमृज्य कूर्चं न्यमार्जिपमोपधिवन-
 स्पतीस्तेनाप्रैषं यद्द्वितीयम्परिमृज्य दक्षिणतो हस्तमुपा-
 सीपदम्पित्स्तेनाप्रैषं व्यद्वितीयम्प्राशिपमान्तेनाप्रैषं व्यद्वि-

तीयम्प्रजान्तेनाथ यदुरसृष्ट्यांपाम्पशूस्तेनाप्त्रैपं व्यस्तुच्च्यप
 ऽआनीय निरौक्षिपः सर्पदेवजनास्तेनाप्त्रैपं व्यद्द्वितीय-
 ङ्गन्धर्वाप्सरसस्तेनाथ यत्तृतीयमेतान्दिशमुद्रौक्षिपथं स्व-
 र्गस्य लोकास्य तेन द्वारं व्यचारिपं व्यज्जघनेनाहवनीय-
 मपो ह्यनैपमस्मै लोकाय तेन वृष्टिमदां व्यत्समति-
 ष्टिपं व्यत्पृथिव्या ऽऊनन्तत्तेनापूपुरमित्येतन्नौ भगवन्स-
 हेति होवाच ॥ ७ ॥ शौचेयो ज्ञप्तः । प्रक्ष्यामि त्वेव
 भगवन्तमिति पृच्छैव प्राचीनयोग्येति स होवाच यस्मि-
 न्काले ऽउद्धृतास्तेऽग्नयः स्युरुपावहृतानि पात्राणि होष्य-
 न्तस्या ऽअथ त ऽआहवनीयोऽनुगच्छेद्देत्थ तद्भयं व्यदुश्च
 जुह्वतो भवतीति वेदेति होवाच पुरा चिरादस्य ज्येष्ठः
 पुत्रो मिश्रयेत् यस्यैतदुविदितं स्याद्वियाभिस्त्रेवाहुमतारि-
 पमिति किं विदितं प्रायश्चित्तिरिति प्राण ऽउदान-
 मप्यगादिति गार्हपत्ये ऽआहुतिञ्जुहुयाथ सैव प्राय-
 श्चित्तिर्न तदागः कुर्वीत्येतन्नौ भगवन्सहेति होवाच
 ॥ ८ ॥ शौचेयो ज्ञप्तः । प्रक्ष्यामि त्वेव भगवन्तमिति
 पृच्छैव प्राचीनयोग्येति स होवाच यत्र त ऽएतस्मिन्नेव
 काले गार्हपत्योऽनुगच्छेद्देत्थ तद्भयं व्यदुश्च जुह्वतो भव-
 तीति वेदेति होवाच पुरा चिरादस्य गृहपतिर्मिश्रयेत्
 यस्यैतदुविदितं स्याद्वियाभिस्त्रेवाहुमतारिपमिति किं
 विदितं प्रायश्चित्तिरित्युदानः प्राणमप्यगादित्याहव-
 नीय ऽआहुतिञ्जुहुयाथ सैव प्रायश्चित्तिर्न तदागः कुर्वी-
 येत्येतन्नौ भगवन्सहेति होवाच ॥ ९ ॥ शौचेयो ज्ञप्तः ।

प्रक्ष्यामि त्वेव भगवन्तमिति पृच्छैव प्राचीनयोग्येति
 स होवाच यत्र त ऽएतस्मिन्नेव कालेऽनुगच्छेयुर्वेत्थ तद्भयं
 व्यदुन्न जुह्वतो भवतीति वेदेति होवाच पुरा चिरादस्य
 सर्वे पशवो मित्रयेरन्यस्यैतदुविदितथं स्याद्विद्याभिस्त्वेवाहु-
 मतारिपमिति किं विदितङ्का प्रायश्चित्तिरिति ष्वान्
 ऽउदानमुप्यगादिति गार्हपत्य ऽआहुति-
 जुहुयाथ सैव प्रायश्चित्तिर्न तद्भागः कुर्वीत्येतन्नौ भग-
 वन्तस्हेति होवाच ॥ १० ॥ शौचेयो जप्त्तः । प्रक्ष्यामि
 त्वेव भगवन्तमिति पृच्छैव प्राचीनयोग्येति स होवाच
 यत्र त ऽएतस्मिन्नेव काले सर्वेऽग्नेयोऽनुगच्छेयुर्वेत्थ तद्भयं
 व्यदुन्न जुह्वतो भवतीति वेदेति होवाच पुरा चिरादस्या-
 दायादङ्गुलथं स्याद्यस्यैतदुविदितथं स्याद्विद्याभिस्त्वेवाहु-
 मतारिपमिति किं विदितङ्का प्रायश्चित्तिरिति पुरा चिराद-
 ग्निम्मथित्वा यान्दिशं वातो वायात्तान्दिशमाहवनीय-
 मुद्धृत्य वायुञ्ज्यामाहुतिजुहुयाथ स विद्याथं समृद्ध-
 म्मेऽग्निहोद्धः सर्वदेवत्यं वायुथं ह्येव सर्वाणि भूतान्य-
 पियन्ति वायोः पुनर्विसृज्यन्ते सैव प्रायश्चित्तिर्न
 तद्भागः कुर्वीत्येतन्नौ भगवन्तस्हेति होवाच ॥ ११ ॥
 शौचेयो जप्त्तः । प्रक्ष्यामि त्वेव भगवन्तमिति
 पृच्छैव प्राचीनयोग्येति स होवाच यत्र त ऽएत-
 स्मिन्नेव काले निवाते सर्वेऽग्नेयोऽनुगच्छेयुर्वेत्थ तद्भयं
 व्यदुन्न जुह्वतो भवतीति वेदेति होवाचाप्रियमेवास्मिन्-
 लोके पश्येताप्रियसमुष्मिन्न्यस्यैतदुविदितथं स्याद्विद्या-

भिस्त्वेवाहुमतारिपमिति किं विदितङ्का प्रायश्चित्तिरिति
 पुरा चिरादग्निम्मथित्वा प्राञ्चमाहवनीयमुद्धृत्य जघनेना-
 हवनीयमुपविश्याहुमेवैनस्त्रिषेयः स विद्याऽं समृद्धस्मे-
 ऽग्निहोत्रः सर्वदेवत्यस्त्राह्मणऽं ह्येव सर्वाणि भूतान्व-
 पियन्ति ब्राह्मणात्पुनर्विसृज्यन्ते सैव प्रायश्चित्तिर्न
 तद्भागः कुर्वीयेत्यथ वा ऽअहुमेतन्नावेदिपमिति होवाच
 ॥ १२ ॥ शौचैयो जप्सः । इमानि समित्काण्डान्युपायानि
 भगवन्तमिति स होवाच यदेवन्नावक्ष्यो मूर्च्छा ते व्यपति-
 ष्यदेह्युपेहीति तथेति तः होपनिन्त्ये तस्मै हैताऽं
 शोकतरां व्याहृतिमुवाच यत्सत्यन्तस्माद् सत्यमेव
 वदेत् ॥ १३ ॥

पञ्चमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[उपनयनधर्मनिरूपणम्]

ब्रह्मचर्यमागामित्याह । ब्रह्मण ऽएवैतदात्मानन्नि-
 वेदयति ब्रह्मचार्यसानीत्याह ब्रह्मण ऽएवैतदात्मानम्प-
 रिददात्यथैनमाह को नामासीति प्रजापतिर्वै कः प्राजा-
 पत्यमेवैनन्तर्ह्वोपनयते ॥ १ ॥ अथास्य हस्तङ्गुहाति ।
 इन्द्रस्य ब्रह्मचार्यस्यग्निराचार्यस्तवाहुमाचार्यस्तवासावि-
 त्येते वै श्रेष्ठे वलिष्ठे देवते ऽएताब्ध्यामेवैनऽं श्रेष्ठ्वाब्ध्या-
 म्वलिष्ठ्वाब्ध्यान्देवताब्ध्याम्परिददाति तथा हास्य ब्रह्म-
 चारी न काञ्चनार्त्तिमार्च्छति न स य ऽएवं वेद ॥ २ ॥
 अथैनम्भूतेब्धः परिददाति । प्रजापतये स्वा परिददामि

देवाय त्वा सवित्रे परिददामीत्येते वै श्रेष्ठे द्विषिष्ठे देवते
 एतावभ्यामेवैनथं श्रेष्ठ्याभ्यां द्विषिष्ठ्याभ्यान्देवताभ्याम्प-
 रिददाति तथा हास्य ब्रह्मचारी न काञ्चनात्तिमाच्छति
 न स य एव वेद ॥ ३ ॥ अद्भ्यस्त्रौपधीभ्यः परिददा-
 मीति । तदेनमद्भ्यश्चौपधिभ्यश्च परिददाति यात्रा-
 पृथिवीभ्यान्त्वा परिददामीति तदेनमावभ्यान्यावापृथिवी-
 भ्याम्परिददाति ययोरिदः सर्वमधि विश्वेभ्यस्त्वा भूते-
 भ्यः परिददाम्यरिष्ट्या ऽइति तदेनः सर्वेभ्यो भूतेभ्यः
 परिददात्यरिष्ट्यै तथा हास्य ब्रह्मचारी न काञ्चनात्तिमाच्छति
 न स य एव वेद ॥४॥ * ब्रह्मचार्यसीत्याह । ब्रह्मण
 ऽएवैनन्तपरिददात्यपोऽशानेत्यमृतं वा ऽआपोऽमृतमशा-
 नेत्येवैनन्तदाह कर्म कुर्विति वीर्यं वै कर्म वीर्य-
 कुर्वित्येवैनन्तदाह समिधमाधेहीति समित्स्वात्मान-
 न्तेजसा ब्रह्मर्षेनेत्येवैनन्तदाह मा सुपुण्या ऽइति मा
 मृथा ऽइत्येवैनन्तदाहापोऽशानेत्यमृतं वा ऽआपोऽमृतम-
 शानेत्येवैनन्तदाह तदेनमुभयतोऽमृतेन परिग्रहाति तथा
 हास्य ब्रह्मचारी न काञ्चनात्तिमाच्छति न स य एव
 वेद ॥ ५ ॥ अथास्मै सावित्रीमुन्वाह† । ताथ ह स्मैता-
 मपुरा सँवत्सरेऽन्वाहुः सँवत्सरसम्मिता वै गर्भाः
 प्रजायन्ते जात एवास्मिँस्तद्वाचन्दद्रुम ऽइति ॥ ६ ॥
 अथ पदसु मासेषु । पद्वा ऽऋतवः सँवत्सरस्य सँवत्सर-
 सम्मिता वै गर्भाः प्रजायन्ते जात एवास्मिँस्तद्वा-

* अथगतम् ५८०० ।

† पा० ए० सू० १. ३. १ ।

चन्दद्रुध्म ऽइति ॥ ७ ॥ अथ चतुर्विंशत्यहे । चतुर्विंश-
 शतिर्वै सँवत्सरस्यार्द्धमासाः सँवत्सरसम्मिता वै गर्भार्द्ध-
 प्रजायन्ते जातु ऽएवास्मिँस्तद्वाचन्दद्रुध्म ऽइति ॥ ८ ॥
 अथ द्वादशाहे । द्वादश वै मासा सँवत्सरस्य सँवत्सरस-
 म्मिता वै गर्भार्द्ध प्रजायन्ते जातु ऽएवास्मिँस्तद्वाच-
 न्दद्रुध्म ऽइति ॥ ९ ॥ अथ पडहे । पड्वा ऽऋतवः सँवत्स-
 रस्य सँवत्सरसम्मिता वै गर्भार्द्ध प्रजायन्ते जातु ऽएवा-
 स्मिँस्तद्वाचन्दद्रुध्म ऽइति ॥ १० ॥ अथ त्र्यहे । त्रयो वा
 ऽऋतवः सँवत्सरस्य सँवत्सरसम्मिता वै गर्भार्द्ध प्रजायन्ते
 जातु ऽएवास्मिँस्तद्वाचन्दद्रुध्म ऽइति ॥ ११ ॥ तदुपि श्लोक-
 ह्यायन्ति । आचार्य्यो गर्भार्द्धी भवति हस्तमाधाय दक्षिण-
 न्तृतीयस्यां स जायते सावित्र्या सह ब्राह्मण ऽइति
 सद्यो ह त्वावु ब्राह्मणाद्यानुब्रूयादाग्नेयो वै ब्राह्मणः
 सद्यो वा ऽअग्निर्जायते तस्मात्तद्य ऽएव ब्राह्मणाद्यानु-
 ब्रूयात् ॥ १२ ॥ तां ह्यैतामेके । सावित्रीमनुष्टुभमन्वा-
 हुर्वाग्वा ऽअनुष्टुप्तदस्मिन्वाचन्दद्रुध्म ऽइति न तथा
 कुर्व्याद्यो हैनन्तत्र ब्रूयादा न्वा ऽअयमस्य वाचमदित
 मुको भविष्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात्तस्मादेताङ्गाय-
 त्रीमेव सावित्रीमनुब्रूयात् ॥ १३ ॥ अथ हैके दक्षिणतः ।
 तिष्ठते वासीनाय वान्वाहुर्न तथा कुर्व्याद्यो हैनन्तत्र
 ब्रूयाद्बुल्वन्वा ऽअयमिममजीजनत बुल्वो भविष्यतीती-
 श्वरो ह तथैव स्यात्तस्मात्पुरस्तादेव प्रतीचे समीक्ष-
 माणाद्यानुब्रूयात् ॥ १४ ॥ तां वै पच्छोऽन्वाह । त्रयो वै

प्राणाः प्राण उदानो व्यानस्तानेवास्मिँस्तद्दधात्यथा-
 र्द्धर्द्धशो द्वौ वा ऽइमौ प्राणौ प्राणोदानावेव प्राणोदानावे-
 वास्मिँस्तद्दधात्यथ कृत्स्नामेको वा ऽअयम्प्राणः कृत्स्न ऽएव
 प्राणमेवास्मिँस्तत्कृत्स्नन्दधाति ॥ १५ ॥ तदाहुः । न
 ब्राह्मणम्रह्मचर्य्यमुपनीय मिथुनश्चरेद्ब्रह्मो वा ऽएष भवति
 यो ब्रह्मचर्य्यमुपैति नेदिमम्राह्मणं विपिकाद्वेतसो जनया-
 नीति ॥ १६ ॥ तद्दु वा ऽआहुः । काममेव चरेद्ब्रह्म्यो वा
 ऽइमाः प्रजा द्वैव्यश्चैव मानुष्यश्च ता वा ऽइमा
 मानुष्यः प्रजाः प्रजननात्प्रजायन्ते च्छन्दाँसि वै
 द्वैव्यः प्रजास्तानि मुखतो जनयते तत ऽएतज्जनयते
 तस्मादु काममेव चरेत् ॥ १७ ॥ तदाहुः । न ब्रह्मचारी
 सन्मद्भ्रश्रीयादोषधीनां वा ऽएष परमो रसो यश्मंधु
 नेदन्नाद्यस्यान्तङ्गच्छानीत्यथ ह स्माह श्वेतकेतुरारुण्यो
 ब्रह्मचारी सन्मद्भ्रश्रै वा ऽएतद्विद्यायै शिष्टं
 स्यन्मधु स तु रसो यस्येदृक्किशष्टमिति यथा ह वा ऽऋचं
 वा यजुर्वा साम वाभिर्व्याहुरेत्तादृक्तय ऽएवं विद्वाब्रह्मचारी
 सन्मद्भ्रश्राति तस्मादु काममेवाश्रीयात् ॥ १८ ॥

पञ्चमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

[शतातिरात्रसत्रविधानमारूपाधिक्या]

देवाद्वा ऽऊर्द्धान्स्वर्गलोकं स्यतः । असुरास्तमसा-
 न्तरदधुस्ते होचुर्न वा ऽअस्यान्त्येन सत्रादपघातोऽस्ति
 हुन्त सत्रमासामहा ऽइति ॥ १ ॥ ते शताग्निष्टोमः

सत्रमुपेयुः । ते यावद्दासीनः परापश्येत्तावतस्तमोऽपाग्न-
 तैवमेव शतोक्थ्येन यावत्तिष्ठन्परापश्येत्तावतस्तमोऽपा-
 ग्नत ॥ २ ॥ ते होचुः । अप वाव तमो हन्महे न त्वेव
 सर्वमिव हन्त प्रजापतिम्पितरम्प्रत्ययामेति ते प्रजापति-
 म्पितरम्प्रतीत्योचुरसुरा वै नो भगव ऽऋद्धीन्स्वर्गलोकं
 व्यतस्तमसान्तरदधुः ॥ ३ ॥ ते शताग्निष्टोमः सत्रमुपैम ।
 ते यावद्दासीनः परापश्येत्तावतस्तमोऽपाहन्महेवमेव शतो-
 क्थ्येन यावत्तिष्ठन्परापश्येत्तावतस्तमोऽपाहन्महि प्र-
 नो भगवञ्छाधि यथासुरास्तमोऽपहत्य सर्वम्पाप्मानमप-
 हत्य स्वर्गलोकम्प्रज्ञास्याम ऽइति ॥ ४ ॥ स होवाच ।
 असर्वकृतुभ्यां वै यजाभ्यामगन्त यदग्निष्टोमेन त्र्यो-
 क्थ्येन च शतातिराघः सत्रमुपेत तेनासुरास्तमोऽपहत्य
 सर्वम्पाप्मानमपहत्य स्वर्गलोकम्प्रज्ञास्यथेति ॥ ५ ॥ ते
 शतातिराघः सत्रमुपेयुः । तेनासुरास्तमोऽपहत्य सर्वम्पा-
 प्मानमपहत्य स्वर्गलोकम्प्रजजुस्तेपामर्वाक्त्रपञ्चाशेष्वेवाहः-
 स्वहरमि रात्रिसामानि परीयू रात्रिमृग्भ्यहहस्तामानि
 ॥ ६ ॥ ते होचुः । अमुहाम वै न प्रजानीमो हन्त
 प्रजापतिमेव पितरम्प्रत्ययामेति ते प्रजापतिमेव पितर-
 म्प्रतीत्योचुरहस्रो रात्रिसामानि रात्र्यामहन्नो भवन्ति नः ॥
 विपश्चिद्यजान्मुग्धान्विद्वान्धीरोऽनुशाधि न ऽइति ॥ ७ ॥
 तान्हेतदुपजगौ । महाहिमिव वै हृदाहृलीयानन्ववेत्य ॥
 अनुत्त स्वादास्थानात्ततः सत्रञ्च त्रापत ऽइति ॥ ८ ॥
 आश्विनं वै वः शस्यमानम् । प्रातरनुवाकमास्थानादनुत्त

यमास्थानादनुद्धन्धीराः सन्तो ऽअधीरवत् ॥ प्रशास्त्रा तमुपेत
 शनैरप्रतिशस्ततेति ॥ ९ ॥ ते होचुः । कथञ्चु भगवः
 शस्तञ्चथमप्रतिशस्तमिति स होवाच यत्र होताश्चिवनः
 शस्तञ्चान्मनेयस्य कृतोर्गायत्रस्य च्छन्दसः पारङ्गच्छात्त-
 रप्रतिप्रस्थाता वसतीवरीः परिहृत्य मैत्रावरुणस्य हवि-
 र्दानयोः प्रातरनुवाकमुपाकुरुतादुच्चैर्होता शस्तते शनै-
 रितरो जञ्जप्यमान ऽइवान्वाह तन्न वाचा वाचमप्रत्येति न
 च्छन्दसा च्छन्दः ॥ १० ॥ परिहिते प्रातरनुवाके । यथा-
 यतनमेवोपाश्वन्तर्ध्यामौ हुत्वा द्रोणकलशे पवित्रमप्र-
 पीड्य निदधाति तिरोह्यैश्चरित्वा प्रत्यश्चः प्रतिपरेत्य
 तिरोह्यानेव भक्षयाद्वा ऽअथानुपूर्वं व्यज्ञपुच्छः सथ-
 स्थाप्य य ऽऊर्द्धा ऽअन्तर्ध्यामाह्रहास्तान्ग्रहीत्वा वि-
 ष्णुपाथं होमं हुत्वा सन्तनिश्च वहिष्पवमानेन स्तुत्वा-
 हरेव प्रतिपद्याद्वा ऽइति ॥ ११ ॥ तदेतेऽभि श्लोकाः ।
 चतुर्विधः सैन्धवैर्युक्तैर्द्धीरा वयजहुस्तमः ॥ विद्वाथंसो ये
 शतकृतुदेवाः सत्रमतन्वतेति ॥ १२ ॥ चत्वारो ह्यत्र
 युक्ता भवन्ति । द्वौ द्वोतारौ द्वावद्धर्षु पवेर्षु शक्वेव हनूनि
 कल्पयद्ब्रह्मोरन्तौ व्यतिपजन्त धीराः ॥ न दानवा यज्ञि-
 यन्तन्तुमेपां विजानीमो विततम्मोहयन्ति नः ॥ पूर्वस्याहः
 परिशिष्टपन्ति कर्म तदुत्तरेणाभिवितश्वतेऽहा ॥ दुर्विज्ञान-

(१) "अनन्तर्गमिण साध कौश द्विपलमेव च ।

प्रादेशमार्तं विधेय पवित्र यत्र कुत्रचिद्" ॥ (कर्मप्र०)

"कृत्वा समात्प्रशीर्षापावनन्तर्गमैः" (का० श्रौ० सू० २, ३, ३०)

(१) अभिपद्ये प्रहणे च पतितानां गोमणिन्दता प्रहणाद्यवस्थात् तत्प्रत्यवायपरिहाराय
 घृतदोषस्य विमुष्टोम इति चश ।

ङ्गाव्यन्देवतानाथं सोमाः सोमैर्व्यतिपक्ताः प्लवन्ते ॥
समानान्तसदमुक्षन्ति ह्यान्काण्डुभृतो यथा ॥ पूर्णान्परि-
स्रुतः कुम्भाञ्जनमेजयसादन ऽहृत्यसुररक्षसान्यपेयुः ॥१३॥

पञ्चमाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

[पञ्चमहापञ्चानां महासत्रत्वप्रतिपादनम्]

पञ्चैव महायज्ञाः * । ताश्यैव महासत्राणि भूत-
यज्ञो मनुष्ययज्ञः पितृयज्ञो देवयज्ञो ब्रह्मयज्ञ इति
॥ १ ॥ अहरहर्भूतेभ्यो वलिः हरेत् । तथैतम्भूतयज्ञः
समाप्नोत्यहरहर्द्द्यादोदपात्रात्तथैतम्मनुष्ययज्ञः समाप्नो-
त्यहरहः स्वधाकुर्यादोदपात्रात्तथैतम्पितृयज्ञः समाप्नोत्य-
हरहः † स्वाहाकुर्याद्वाकाण्डात्तथैतन्देवयज्ञः समाप्नोति
॥२॥ अथ ब्रह्मयज्ञः । स्वाध्यायो वै ब्रह्मयज्ञस्तस्य वा ऽएतस्य
ब्रह्मयज्ञस्य वागेव जुहूर्म्मन ऽउपभृञ्क्षुर्ज्जुवा मेधा स्रुवः
सत्यमवभृथः स्वर्गो लोकः ऽउद्वयनं व्यावन्तः ह वा ऽइमा-
मृथिर्वीं वित्तेन पूर्णान्द्रुदँल्लोकञ्जयति त्रिस्तावन्तञ्जयति
भूयाथँसञ्चाक्षय्यं स्य ऽएवं विद्वानहरहः स्वाध्यायमधीते
तस्मात्स्वाध्यायोऽद्व्येतव्यः ॥ ३ ॥ पय ऽआहुतयो ह
वा ऽएता देवानाम् । यदृचः स य ऽएवं विद्वानृचोऽहरहः
स्वाध्यायमधीते पय ऽआहुतिभिरेव तद्देवाँस्तर्पयति त्

* "क्षयात् यय यदागहा" पा० ए० सू० का० १ उ० १ सू० १ ।

† "अहरह स्वाहा कुर्यादशामवे केनयिदाऋषादेवेभ्यु पितृभ्यो मनुष्येभ्यो देवानात्" पा० ए० सू० २. १. १६ ।

ऽएनन्तृप्तास्तर्पयन्ति योगक्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्वा-
 र्त्मना सर्वाभिः पुण्याभिः सम्पद्भिर्घृतकुल्लया मधु-
 कुल्लयाः पितृन्स्वधा ऽअभिवहन्ति ॥ ४ ॥ आज्याहुतयो
 ह वा ऽएता देवानाम् । यद्यजूंषि स य ऽएवं विद्वा-
 न्यजूंष्यहरहः स्वाध्यायमधीत ऽआज्याहुतिभिरेव
 तद्देवाँस्तर्पयति त ऽएनन्तृप्तास्तर्पयन्ति योगक्षेमेण
 प्राणेन रेतसा सर्वात्मना सर्वाभिः पुण्याभिः सम्पद्भि-
 र्घृतकुल्लया मधुकुल्लयाः पितृन्स्वधा ऽअभिवहन्ति ॥ ५ ॥
 सोमाहुतयो ह वा ऽएता देवानाम् । यत्सामानि स य
 ऽएवं विद्वान्सामान्यहरहः स्वाध्यायमधीते सोमाहुति-
 भिरेव तद्देवाँस्तर्पयति त ऽएनन्तृप्तास्तर्पयन्ति योग-
 क्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्वात्मना सर्वाभिः पुण्याभिः
 सम्पद्भिर्घृतकुल्लया मधुकुल्लयाः पितृन्स्वधा ऽअभिवहन्ति
 ॥ ६ ॥ मेद ऽआहुतयो ह वा ऽएता देवानाम् । यदथर्वा-
 ङ्गिरसः स य ऽएवं विद्वानथर्वाङ्गिरसोऽहरहः स्वाध्याय-
 मधीते मेद ऽआहुतिभिरेव तद्देवाँस्तर्पयति त ऽएनन्तृप्ता-
 स्तर्पयन्ति योगक्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्वात्मना सर्वाभिः
 पुण्याभिः सम्पद्भिर्घृतकुल्लया मधुकुल्लयाः पितृन्स्वधा
 ऽअभिवहन्ति ॥७॥ मद्धाहुतयो ह वा ऽएता देवानाम् । यद-
 नुशासनानि * विद्या † वाकोवाक्व्यमितिहासपुराणङ्गाथा

* अनुशिष्यन्ते—श्रुतायन्ते एभिरित्वनुशासनानि व्याकरणनिरुक्तादीनि पदज्ञानि ।

† न्यायमीमासादय ।

(१) अफिप्रत्युक्तिरूप प्रकरण वाकोवाक्व्यम् ।

नाराशंस्थः स य एव विद्वाननुशासनानि विद्या द्वाकोवा-
 क्रयमितिहासपुराणज्ञाथा नाराशःसीरित्यहरहः स्वाह्वायम-
 धीते मद्वाहुतिभिरेव तद्देवाँस्तर्पयति त एनन्तृप्तास्तर्पय-
 न्ति योगक्षेत्रेण प्राणेन रेतसा सर्वास्मिना सर्वाभिः पुण्याभिः
 सम्पद्भिर्घृतकुल्ल्या मधुकुल्ल्याः पितृन्स्वधा ऽअभिवहन्ति
 ॥ ८ ॥ तस्य वा एतस्य ब्रह्मयज्ञस्य । चत्वारो वषट्कारा
 यद्वातो वाति यद्विद्योतते यस्तनयति यदवस्फूर्जति तस्मा-
 देवंविद्वाते वाति विद्योतमाने स्तनयत्यवस्फूर्जत्यधीयीतैव
 वषट्काराणामच्छवट्कारायाति ह वै पुनर्मृत्युमुच्च्यते
 गच्छति ब्रह्मणः सारमतां स चेदपि प्रवलमिव न
 शक्नुयादप्येकन्देवपदमधीयीतैव तथा भूतेभ्यो न
 हीयते ॥ ९ ॥

पञ्चमाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे तृतीयः प्रपाठक ॥ ३ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ११२ ॥

[स्वाध्यायप्रशंसा]

अथातः स्वाह्वायप्रशंसा । प्रिये स्वाह्वायप्रव-
 चने भवतो युक्तमना भवत्यपराधीनोऽहरहरर्थान्स्ताधयते
 सुखं स्वपिति परमचिकित्सकः ऽआत्मनो भवतीन्द्रिय-
 संख्यमज्ञैकारामता च प्रज्ञावृद्धिर्युशो लोकपक्तिः प्रज्ञा
 वर्द्धमाना चतुरो धर्माऽब्राह्मणमभिनिष्पादयति ब्राह्म-
 ण्यम्प्रतिरूपचर्यां युशो लोकपक्तिर्लोकः पच्यमान-

श्चतुर्भिर्द्धर्मैर्व्राह्मणभुनक्त्यर्चया च दानेन चाज्येयतया
 चावद्धतया च ॥ १ ॥ ये ह वै के च श्रमाः । इमे
 द्यावापृथिवी ऽअन्तरेण स्वाध्यायो ह वै तेषाम्परमता काष्ठ्या
 य ऽएवं विद्वान्स्वाध्यायमधीते तस्मात्स्वाध्यायोऽद्व्ये-
 तव्यः ॥ २ ॥ यद्यद्ध वा ऽअयञ्छन्दसः । स्वाध्यायमधीते
 तेन तेन ह वैवास्य यज्ञकृतुनेष्टम्भवति य ऽएवं विद्वान्स्वा-
 ध्यायमधीते तस्मात्स्वाध्यायोऽद्व्येतव्यः ॥ ३ ॥ यदि ह
 वा अप्यब्यक्तः । अलङ्कृतः सुहितः सुखे शयने
 शयानः स्वाध्यायमधीत ऽआ ह वै स नखाग्नेभ्यस्तप्यते
 य ऽएवं विद्वान्स्वाध्यायमधीते तस्मात्स्वाध्यायोऽद्व्ये-
 तव्यः ॥ ४ ॥ मधु ह वा ऽऋचः । घृतः ह सामाज्य-
 मृतं व्यजूथंपि यद्ध वा ऽअयं वाकोवाक्त्रयमधीते क्षीरौ-
 दनमाथंसौदनौ ह वै तौ ॥ ५ ॥ मधुना ह वा ऽएष देवाँ-
 स्तर्पयति । य ऽएवं विद्वानृचोऽहरहः स्वाध्यायमधीते त
 ऽएनन्तृप्तास्तर्पयन्ति सवैः कामैः सवैर्भोगैः ॥ ६ ॥
 घृतेन ह वा ऽएष देवाँस्तर्पयति । य ऽएवं विद्वान्सामा-
 न्यहरहः स्वाध्यायमधीते त ऽएनन्तृप्तास्तर्पयन्ति सवैः
 कामैः सवैर्भोगैः ॥ ७ ॥ अमृतेन ह वा ऽएष देवाँस्तर्प-
 यति । य ऽएवं विद्वान्व्यजूथंप्यहरहः स्वाध्यायमधीते त
 ऽएनन्तृप्तास्तर्पयन्ति सवैः कामैः सवैर्भोगैः ॥ ८ ॥ क्षीरौ-
 दनमाथंसौदनाभ्याथ ह वा ऽएष देवाँस्तर्पयति ।
 य ऽएवं विद्वान्वाकोवाक्त्रयमितिहासपुराणमित्यहरहः स्वा-
 ध्यायमधीते त ऽएनन्तृप्तास्तर्पयन्ति सवैः कामैः सवै-

वभोगैः ॥ ९ ॥ यन्ति वा ऽआपः । एत्यादित्य ऽएति
चन्द्रमा यन्ति नक्षत्राणि यथा ह वा ऽएता देवता नेयुर्न
कुर्युरेवः हैव तदहवर्वाहणो भवति यदहः स्वाह्वयायन्ना-
धीते तस्मात्स्वाह्वयायोऽह्वयेतव्यस्तस्मादप्युचं वा यजु-
र्वा साम वा गाथां वा कुंव्यां वाभिर्व्याहरेद्भूतस्याव्य-
वच्छेदाय ॥ १० ॥

पञ्चमाध्याये सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

[आख्यायिकया व्याहृत्युत्पत्तिकथनम्]

प्रजापतिर्वा ऽइदमग्र ऽआसीत् । एक ऽएव सोऽका-
मयत स्यात्प्रजायेयेति सोऽश्राम्यस्त तपोऽतप्यत
तस्माच्छ्रान्तात्तेपानात्त्रयो लोका ऽअसृज्यन्त पृथिव्यन्त-
रिक्षन्वोः ॥ १ ॥ स ऽइमाँस्त्रीँह्येकानभितताप । तेवभ्य-
स्तप्तेवभ्यस्त्रीणि ज्योतीँष्यजायन्ताग्निर्गर्भोऽयम्पवते सूर्यः
॥ २ ॥ स ऽइमानि त्रीणि ज्योतीँष्यभितताप । तेवभ्य-
स्तप्तेवभ्यस्त्रयो वेदा ऽअजायन्ताग्नेर्गर्भवेदो वायोर्ग्यजु-
र्वेदः सूर्यात्सामवेदः ॥ ३ ॥ स इमाँस्त्रीन्वेदानभितताप ।
तेवभ्यस्तप्तेवभ्यस्त्रीणि शुक्लाण्यजायन्त भूरित्यृग्वेदा-
न्नुव ऽइति यजुर्वेदात्स्वरिति सामवेदान्तदृग्भवेदेनैव होद्यम-
कुर्वत यजुर्वेदेनाह्वयवः सामवेदेनोद्गीथं व्यदेव त्रय्यै
विद्यायै शुक्न्तेन व्रह्मत्वमथोद्यकाम ॥ ४ ॥ ते देवाः
प्रजापतिमव्युवन् । यदि न ऋक्तो वा यजुष्टो वा सामतो
वा यज्ञो ह्यलेक्तेनैनन्मिपज्येमेति ॥ ५ ॥ स होवाच ।

यद्दृक्को भूरिति चतुर्गृहीतमाज्यङ्गहीत्वा गार्हपत्ये जुहवथ
यदि यजुषो भुव ऽहुति चतुर्गृहीतमाज्यङ्गहीत्वाग्नीष्टीये
जुहवथान्वाहार्यपचनेवा हविर्यज्ञे यदि सामतः स्वरिति
चतुर्गृहीतमाज्यङ्गहीत्वाहवनीये जुहवथ यद्यु ऽअविज्ञा-
तमसत्सर्वाण्यनुद्भुत्याहवनीये जुहवथ तद्गवेदेनैव ऽग्वेद-
म्भिपज्यति यजुर्वेदेन यजुर्वेदः सामवेदेन सामवेदः स
यथा पर्वणा पर्व सन्दद्धयादेवः हैव स सन्दधाति य ऽएता-
भिर्भिपज्यत्यथ यो हातोऽन्येन भिपज्यति यथा
शीर्णेन शीर्णः सन्धिस्तेद्यथा वा शीर्णेन गर्भमिनि-
दद्धयादेवन्तत्तस्मादेवंविदमेव ऋह्याणञ्जुर्वीत नानेवंविदम्
॥ ६ ॥ तदाहुः । यद्दृचा होत्रदक्रियते यजुषाद्धार्यवः
साम्नोहीथोऽथ केन ऋह्यात्वमित्यनया त्रया विद्य-
येति ह ब्रूयात् ॥ ७ ॥

पञ्चमाध्यायेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

[अंशदाभ्ययोर्ग्रहयोरात्मवागादिरूपतया समुचित्यानुष्ठानम्]

प्रजापतिर्ह वा ऽप्य यदःशुः । सोऽस्यैप ऽआत्मेवात्मा
ह्ययम्प्रजापतिर्वागिवादाब्भ्यः स यदःशुङ्गहीत्वादाब्भ्यङ्ग-
ह्यात्पात्मानमेवास्यैतत्संस्कृत्यं तस्मिन्नेतां वाचम्प्रतिष्ठा-
पयति ॥ १ ॥ अथ मनो ह वा ऽअःशुः । वागदाब्भ्यः
प्राण ऽएवाशुःरुदानोऽदाब्भ्यश्चक्षुरेवाशुः श्रोत्रमदा-

† अन्वाहार्यपचने—दक्षिणार्त्तनी ।

व्यस्तद्यदेतौ ग्रहौ गृह्णन्ति सर्वस्वायैव कृत्स्नतायै ॥ २ ॥
 अथ देवाश्च ह वा ऽअसुराश्च । उभये प्रजापत्या
 ऽअस्पृष्टन्त त ऽएतस्मिन्नेव यज्ञे प्रजापतावस्पृष्टन्ता-
 स्माकमयथं स्यादस्माकमयथं स्यादिति ॥ ३ ॥ ततो
 देवाः । अर्चन्तः श्राम्भ्यन्तश्चेरुस्त ऽएतद्गृहन्दृशुरेत-
 मदाव्यन्तमगृह्णत ते सवनानि प्रावृहन्त ते सर्वं व्यज्ञः
 समवृजतान्तरायन्नसुरान्वयज्ञात् ॥ ४ ॥ ते होचुः । अदभाम
 वा ऽएनानिति तस्मादुदाव्यो न वै नोऽदभञ्जिति तस्मा-
 दुदाव्यो वाग्वा ऽअदाव्यः सेयमदव्या वाक्तस्मा-
 देवादाव्य ऽएवः ह वै द्विपतो बभ्रातृव्यस्य सर्वं
 व्यज्ञः संवृद्धं ऽएवन्दिपन्तम्भ्रातृव्यः सर्वस्माद्यज्ञा-
 न्निर्भजति वहिर्हा करोति य ऽउ ऽएवमेतद्देद ॥ ५ ॥ स
 येनैव पात्रेणाथंशुङ्गहति । तस्मिन्नेव पात्रे निग्र्याव्या-
 व्योऽप ऽआनीय तस्मिन्नेतानंशुङ्गहति A ॥६॥ 'उपया-
 मगृहीतोऽसि । अग्नये त्वा गायत्रच्छन्दसङ्गहामी'ति गायत्र-
 म्प्रातःसवनन्तप्रातःसवनम्प्रवृहन्तीन्द्राय त्वा त्रिष्टुप्छन्द-
 सङ्गहामी'ति त्रिष्टुभस्माद्यन्दिनः सवनन्तन्माद्यन्दिनः
 सवनम्प्रवृहति 'विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जगच्छन्दसङ्ग-
 हामी'ति जागतन्तृतीयसवनन्तृतीयसवनम्प्रवृहत्य'नुष्टु-
 प्तेऽभिगर' ऽहुति यद्वा ऽऊर्द्धः सवनेव्यस्तदानुष्टुभन्त-

(१) अभियोदस्यस्य वीमस्य सेवनीया आपो निग्राभ्या उप्यन्ते ।

(A) का० धी० सू० अ० ११ क० ५ सू० ११ ।

(२) घ० य० वे० सं० अ० ८ क० ४७ । (३) घ० य० वे० सं० अ० ८ क० ४८ ।

(४) घ० य० वे० सं० अ० ८ क० ४७ । (५) घ० य० वे० सं० अ० ८ क० ४७ ।

द्वैवैतत्प्रवृहति तन्नाभिपुणोति वृज्जो वै ग्रावा वागदाबभ्यो
 नेद्वजेण वाचः हिनसानीति ॥ ७ ॥ अदःशूनेवाधूनोतिB ।
 'वेत्रेशीनान्त्वा पत्सन्नाधूनोमि कुकूननानान्त्वा पत्सन्ना-
 धूनोमि भन्दनानान्त्वा पत्सन्नाधूनोमि मदिन्तमानान्त्वा
 पत्सन्नाधूनोमि मधुन्तमानान्त्वा पत्सन्नाधूनोमी'त्येता
 वै देवीरापस्तद्याश्चैव देवीरापो याश्चेमा मानुष्यस्ता-
 भिरेवास्मिन्नेतदुभयीभी रसन्दधाति ॥ ८ ॥ 'शुकून्त्वा
 शुकू ऽआधूनोमी'ति । शुकूँ ह्येतच्छुकू ऽआधूनो'त्यहो रूपे
 सूर्यस्य रश्मिष्विति तदहश्चैवेनमेतद्रूपे सूर्यस्य च
 रश्मिष्ववाधूनोति ॥ ९ ॥ 'ककुभः रूपं वृषभस्य रोचते
 बृहदि'ति । एतद्वै ककुभः रूपं वृषभस्य रोचते बृहय ऽपप
 तपति 'शुकूँ शुकूस्य पुरोगाः सोमः सोमस्य पुरोगा' ऽहुति
 तच्छुकूमेवैतच्छुकूस्य पुरोगाङ्करोति सोमः सोमस्य पुरो-
 गां 'र्यत्ते सोमादाबभ्यन्नाम जागृवि तस्मै स्वा गृहामी'त्ये-
 तद् वा ऽअस्यादाबभ्यन्नाम जागृवि यद्वाक्तद्वाचमेवैत-
 द्वाचे गृह्णाति ॥ १० ॥ अथोपनिष्कृम्य जुहोति* । 'तस्मै
 ते सोम सोमाय स्वाहे'ति तत्सोममेवैतत्सोमाय जुहोति
 तथो वाचमग्नौ न प्रवृणक्त्यथ हिरण्यमभिष्यनित्य-

(B) का० श्री० सू० १२. ५. १९ ।

- (१) शु० य० वे० स० अ० ८ क० ४८ । (२) शु० य० वे० स० अ० ८ क० ४८ ।
 (३) शु० य० वे० स० अ० ८ क० ४८ । (४) शु० य० वे० स० अ० ८ क० ४९ ।
 (५) शु० य० वे० स० अ० ८ क० ४९ । (६) शु० य० वे० स० अ० ८ क० ४९ ।

* "तस्मै व इति जुहोति" ग० श्री० सू० १२. ५. २ ।

(७) शु० य० वे० स० अ० ८ क० ४९ ।

सावेव वन्धुस्तस्य तावतीरेव दक्षिणा यावतीरक्षोः *
 ॥ ११ ॥ अथाध्वंशून्पुनरुप्यर्जति † । 'उशिक्वन्देव सो-
 माग्नेः प्रियम्पाथोऽपीहि वशी त्वन्देव सोमेन्द्रस्य प्रिय-
 म्पाथोऽपीह्यस्मत्सखा त्वन्देव सोम विद्मश्चेपान्देवाना-
 म्प्रियम्पाथोऽपीही'ति सवनानि वा ऽअदः प्रवृहति
 तान्येवैतत्पुनराप्याययत्ययातयामानि करोति तैर्यातया-
 मैर्यजन्तन्वते ॥ १२ ॥

पञ्चमाध्याये नवमं ब्राह्मणम् ॥ ९ ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

[आख्यायिकया समिदाधानादीनां वनस्पत्यादिरूपफलप्राप्ति-
 साधनताकथनम्]

भृगुर्ह वै वारुणिः । वुरुणस्पितरं विद्ययातिमेने तद्ध
 वुरुणो विद्वाञ्चकाराति वै मा विद्यया मन्यत ऽइति ॥ १ ॥
 स होवाच । प्राङ् पुत्रक ब्रजतात्तत्र यत्पश्येस्तद्दृष्ट्वा दक्षिणा
 ब्रजतात्तत्र यत्पश्येस्तद्दृष्ट्वा प्रत्यग्रजतात्तत्र यत्पश्येस्तद्दृष्ट्वा
 दग्ब्रजतात्तत्र यत्पश्येस्तद्दृष्ट्वा पूर्वोरुत्तरमन्ववान्तरदेशं
 ब्रजतात्तत्र यत्पश्येस्तन्म ऽआचक्षीथा ऽइति ॥ २ ॥ स
 ह तत ऽएव प्राङ् प्रवव्राज । इदु पुरुषैः पुरुषान्पूर्वा-
 ण्येषाम्पर्षशः संव्रश्चम्पर्षशो विभुजमानानिदन्तवेदम्-

* अदृश्वदक्षिणा का० श्रौ० सू० १२ ५ २२ ।

† का० श्रौ० सू० १२ ५ २१ ।

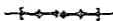
(१) शु० य० वे० स० अ० ८ क० ५० ।

मेति स होवाच भीष्मम्भवत भोः पुरुषान्वा ऽएतत्पुरुषाः
 पर्वाण्येषाम्पर्वशः संवत्त्रिचम्पर्वशो ऋयभक्षतेति ते होचु-
 रित्थं वा ऽइमेऽस्मान्मुष्मिँल्लोकेऽसचन्त तान्त्वय-
 मिदमिह प्रतिसचामहा ऽइति स होवाचास्तीह प्राय-
 श्चिचतीश्चित्यस्तीति क्वाति पिता ते वेदेति ॥ ३ ॥ स
 ह तत ऽएव दक्षिणा प्रवव्राज । इदु पुरुषैः पुरुषान्पर्वा-
 ण्येषाम्पर्वशः सङ्कर्त्तम्पर्वशो विभजमानानिदन्तवेदम्भ-
 मेति स होवाच भीष्मम्भवत भोः पुरुषान्वा ऽएतत्पुरुषाः
 पर्वाण्येषाम्पर्वशः सङ्कर्त्तम्पर्वशो ऋयभक्षतेति ते होचु-
 रित्थं वा ऽइमेऽस्मान्मुष्मिँल्लोकेऽसचन्त तान्त्वयमिद-
 मिह प्रतिसचामहा ऽइति स होवाचास्तीह प्रायश्चि-
 च्चीश्चित्यस्तीति क्वाति पितैव ते वेदेति ॥ ४ ॥ स ह तत
 ऽएव प्रस्यद् प्रवव्राज । इदु पुरुषैः पुरुषास्तूष्णी-
 मासीनाँस्तूष्णीमासीनैरद्यमानान्तस होवाच भीष्म-
 म्भवत भोः पुरुषान्वा ऽएतत्पुरुषास्तूष्णीमासीनाँस्तूष्णीमा-
 सीना ऽअदन्तीति ते होचुरित्थं वा ऽइमेऽस्मान्मुष्मिँल्लो-
 केऽसचन्त तान्त्वयमिदमिह प्रतिसचामहा ऽइति स
 होवाचास्तीह प्रायश्चिच्चीश्चित्यस्तीति क्वाति पितैव ते
 वेदेति ॥ ५ ॥ स ह तत ऽएवोदद् प्रवव्राज । इदु पुरुषैः
 पुरुषानाकन्दयत ऽआकन्दयद्भिरद्यमानान्तस होवाच भी-
 ष्मम्भवत भोः पुरुषान्वा ऽएतत्पुरुषा ऽआकन्दयत ऽआ-
 कन्दयन्तोऽदन्तीति ते होचुरित्थं वा ऽइमेऽस्मान्मु-

जिम्भल्लोकेऽसचन्त तान्त्वयमिदुमिह प्रतिसचामहा ऽडुति
 स होवाचास्तीह प्रायश्चित्तीश्रित्यस्तीति काति पितैव
 ते वेदेति ॥ ६ ॥ स ह तत ऽएवैतयोः पूर्वयोः । उत्तर-
 मन्ववान्तरदेशम्प्रववाजेद् द्वियौ कल्याणीश्चातिकल्या-
 णीश्च ते ऽअन्तरेण पुरुषः कृष्णः पिङ्गक्षो दण्डपाणि-
 स्तस्तथौ तः हैनन्दृष्टा भीर्विवेद स हेर्य संविवेश तः ह
 पितोवाचाधीष्व स्वाह्यायङ्कस्मान्नु स्वाह्यायन्नाधीष ऽडुति
 स होवाच किमद्ध्येष्ये न किञ्चनास्तीति तद्ध वरुणो
 विद्वाञ्चकाराद्रधेग्वा ऽडुति ॥ ७ ॥ स होवाच । याज्ञ्वै-
 त्प्राच्यान्दिश्यद्राक्षीः पुरुषैः पुरुषान्पूर्वाण्येषाम्पूर्वशः
 संव्रश्चम्पूर्वशो विभजमानानिदन्तवेदम्ममेति वनस्पतयो
 वै ते ऽअभूवन्स यद्वनस्पतीनाथं समिधमादुधाति तेन
 वनस्पतीनवरुद्धे तेन वनस्पतीनाँल्लोकञ्जयति ॥ ८ ॥
 अथ यानेतदक्षिणायान्दिश्यद्राक्षीः । पुरुषैः पुरुषान्पूर्वा-
 ण्येषाम्पूर्वशः सङ्कर्त्तम्पूर्वशो विभजमानानिदन्तवेदम्म-
 मेति पशवो वै ते ऽअभूवन्स यत्पयसा जुहोति तेन
 पशून्वरुद्धे तेन पशूनाँल्लोकञ्जयति ॥ ९ ॥ अथ यानेतत्प्रती-
 च्च्यान्दिश्यद्राक्षीः । पुरुषैः पुरुषाँस्तूष्णीमासीनाँस्तूष्णी-
 मासीनैरद्यमानानोपधयो वै ता ऽअभूवन्स यत्तूष्णीनाव-
 ज्योतयति तेनोपधीरवरुद्धे तेनोपधीनाँल्लोकञ्जयति ॥ १० ॥
 अथ यानेतदुदीच्यान्दिश्यद्राक्षीः । पुरुषैः पुरुषानावक्र-
 न्दयत ऽआवक्रन्दयद्भिरद्यमानानापो वै ता ऽअभूवन्स

यदपहं प्रत्यानयति तेनापोऽवरुन्दे तेनापँल्लोकञ्जयति
 ॥ ११ ॥ अथ ये ऽपते । स्त्रियावद्राक्षीः कल्याणीञ्चाति-
 कल्याणीञ्च सा या कल्याणी सा इश्रद्धा स यत्पूर्वा-
 माहुतिञ्जुहोति तेन इश्रद्धामवरुन्दे तेन इश्रद्धाञ्जयत्यथ
 यातिकल्याणी साइश्रद्धा स यदुत्तरामाहुतिञ्जुहोति
 तेनाइश्रद्धामवरुन्दे तेनाइश्रद्धाञ्जयति ॥१२॥ अथ य ऽपने ।
 सोऽन्तरेण पुरुषः कृष्णः पिङ्गाक्षो दण्डपाणिरस्थ-
 र्क्रोधो वै सोऽभूत्स यत्सुच्यप ऽआनीय निनयति तेन
 वक्रोधमवरुन्दे तेन वक्रोधञ्जयति स य ऽएवं विद्वान-
 ग्निहोत्रञ्जुहोति तेन सर्वञ्जयति सर्वमवरुन्दे ॥ १३ ॥

पद्याध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[आख्यायिकयाग्निहोत्राहुतिप्राशस्त्यप्रतिपादनम्]

जनको ह वै वैदेहः । ब्राह्मणैर्द्धावयद्भिः समाजगाम
 इश्वेतुकेतुनारुणेयेन सोमशुष्मेण सात्ययज्ञिना याज्ञ-
 वल्क्येन तान्होवाच कथङ्कथमग्निहोत्रञ्जुहुथेति ॥ १ ॥ स
 होवाच । इश्वेतुकेतुरारुणो यो घर्मावैव सम्प्राडहमजस्रौ
 यशसा विष्ण्वन्दमानावन्न्योऽन्न्यस्मिञ्जुहोमीति कथन्त-
 दित्यादित्यो वै घर्मस्तः सायमग्नौ जुहोम्यग्निर्वै घर्म-
 स्तम्प्रातरादित्ये जुहोमीति किं स भवति य ऽएवञ्जुहोत्य-
 जस्र ऽएव इश्रया यशसा भवत्येतयोश्च देवतयोः सायुज्यः
 सलोकताञ्जयतीति ॥ २ ॥ अथ होवाच सोमशुष्मः सात्य-
 यज्ञिः । तेज ऽएव सम्प्राडहन्तेजसि जुहोमीति कथन्त-

दित्यादित्यो वै तेजस्तद् सायमग्नौ जुहोम्यग्निर्वै तेजस्त-
 म्प्रातरादित्ये जुहोमीति किं स भवति य ऽएवञ्जुहोतीति
 तेजस्वी यज्ञस्वयन्नादो भवत्येतयोश्चैव देवतयोः सायुज्य-
 सलोकताञ्जयतीति ॥ ३ ॥ अथ होवाच याज्ञवल्क्यः ।
 यद्दहमग्निमुद्धराम्यग्निहोत्रमेव तदुच्यच्छाम्यादित्यं वा
 ऽअस्तं व्यन्तः सर्वे देवा ऽअनुयन्ति ते स ऽएतमग्नि-
 मुद्धृतन्दृष्टोपावर्तन्ते ऽथाहम्पात्राणि निर्णिणञ्ज्योपवाण्या-
 ग्निहोत्रीन्दोहयित्वा पश्यन्पश्यतस्तर्पयामीति त्वन्ने-
 दिष्टं स्वाज्ञवल्क्याग्निहोत्रस्वामीमाथंसिष्टा धेनुशतन्ददा-
 मीति होवाच न त्वेवैनयोस्त्वमुत्कान्तिन्न गतिन्न प्रति-
 ष्टान्न तृप्तिन्न पुनरावृत्तिन्न लोकम्प्रत्युत्थायिनमित्युक्त्वा
 रुथमास्थाय प्रधावयाञ्चकार ॥ ४ ॥ ते होचुः । अति वै
 नोऽयः राजन्न्यवन्धुरवादीद्धन्तैनम्रह्मोद्यमाह्वयामहा ऽइति
 स होवाच याज्ञवल्क्यो ब्राह्मणा वै वयथ् स्मो राज-
 न्यवन्धुरसौ यद्यमुं वयञ्जयेम कमजैष्ममेति व्रूयामाथ
 यद्यसावस्माञ्जयेद्ब्राह्मणान् राजन्न्यवन्धुरजैपीदिति नो ब्रू-
 युर्मदमाह्वमिति तद्दास्य जज्ञुरथ ह याज्ञवल्क्यो रुथ-
 मास्थायानुप्रधावयाञ्चकार तः हान्वाजगाम स होवा-
 चाग्निहोत्रं स्वाज्ञवल्क्य वेदितुं शमित्यग्निहोत्रः सम्प्रादिति
 ॥ ५ ॥ ते वा ऽएते ऽआहुती हुते ऽउत्क्रामतः । ते
 ऽअन्तरिक्षमाविशतस्ते ऽअन्तरिक्षमेवाहवनीयङ्कुर्वते वायुः
 समिधम्मरीचीरेव शुक्कामाहुतिन्ते ऽअन्तरिक्षन्तर्पयतस्ते
 तत ऽउत्क्रामतः ॥ ६ ॥ ते दिवमाविशतः । ते दिवमेवा-

हवनीयङ्कुर्वति ऽआदित्यः समिधञ्चन्द्रमसमेव शुक्रा-
 माहुतिन्ते दिवन्तर्प्यतस्ते तत ऽआवर्त्तते ॥ ७ ॥ ते
 ऽइमामाविशतः । ते ऽइमामेवाहवनीयङ्कुर्वति ऽअग्निः
 समिधमोपधीरेव शुक्रामाहुतिन्ते ऽइमान्तर्प्यतस्ते तत
 ऽउत्क्रामतः ॥ ८ ॥ ते पुरुषमाविशतः । तस्य मुखमेवाह-
 वनीयङ्कुर्वति जिह्वाथं समिधमन्नमेव शुक्रामाहुतिन्ते
 पुरुषन्तर्प्यतः स य ऽएवं विद्वानइन्द्रात्यग्निहोत्रमेवास्य
 हुतम्भवति ते तत ऽउत्क्रामतः ॥९॥ [अर्थः प्रपाठकः ॥२१॥]
 ते स्त्रियमाविशतः । तस्या ऽउपस्थमेवाहनीयङ्कुर्वति धार-
 काथं समिधन्धारका ह वै नामैपेतया ह वै प्रजापतिः
 प्रजा धारयाश्चकार रेत ऽएव शुक्रामाहुतिन्ते स्त्रियन्तर्प्यतः
 स य ऽएवं विद्वान्मिथुनमुपैत्यग्निहोत्रमेवास्य हुतम्भवति
 यस्ततः पुत्रो जायते स लोकः प्रत्युत्थास्येतदग्निहोत्रं
 व्याज्ञवल्क्य नातः परमस्तीति होवाच तस्मै ह याज्ञवल्क्यो
 वरन्ददौ स होवाच कामप्रदं ऽएव मे त्वयि याज्ञवल्क्यास
 दिति ततो ब्रह्मा जनक ऽआस ॥ १० ॥

षष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[आख्यायिकयाऽग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादियागदेवतानां तत्रतः प्राण-
 शब्दाभिधेयपरमात्मरूपताप्रतिपादनम्]

जनको ह वैदेहः । बहुदक्षिणेन यजेनेजे स ह
 गवाथं सहस्रमवरुन्धन्नुवाचेता वो ब्राह्मणा यो ब्रह्मिष्ठः
 स ऽउदजतामिति ॥ १ ॥ स होवाच याज्ञवल्क्यः ।

अर्वाचीरेता ऽहुति ते होचुस्त्वथ स्वित्रो याज्ञवल्क्य
 व्रह्मिष्टोऽसी३ ऽहुति स होवाच नमोऽस्तु ब्रह्मिष्टाय
 गोकामा ऽएव वयथ स्म ऽहुति ॥ २ ॥ ते होचुः । को न
 ऽइमम्प्रक्षयतीति स होवाच विदग्धः शाकल्योऽहमिति
 तः ह प्रतिख्यायोवाच त्वाथ स्वच्छाकल्य ब्राह्मणा
 ऽउल्मुकावक्षणमकूता३ ऽहुति ॥ ३ ॥ स होवाच ।
 कति देवा याज्ञवल्क्येति त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री
 च सहस्रेत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति
 त्रयस्त्रिंशदित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति
 त्रय ऽइत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति द्वावि-
 त्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्यर्द्ध ऽइत्यो-
 मिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्येक ऽइत्योमिति
 होवाच कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सह-
 स्रेति ॥ ४ ॥ स होवाच । महिमान ऽपुवैषामेते त्रयस्त्रिंश-
 शत्वेव देवा ऽहुति कतमे ते त्रयस्त्रिंशदित्यष्टौ वृषव
 ऽएकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त ऽएकस्त्रिंशद्विन्द्रश्चैव
 प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशदिति ॥ ५ ॥ कतमे वृषव
 ऽहुति । अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षश्चादित्यश्च
 व्योश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वृषव ऽएते हीदः
 सर्वं वासयन्ते ते यदिदः सर्वं वासयन्ते तस्माद्वृषव
 ऽहुति ॥ ६ ॥ कतमे रुद्रा ऽहुति । दुशेमे पुरुषे प्राणा-
 ऽआत्मैकादशस्ते यदास्मान्मर्त्याच्छरीरादुरकामन्त्यथ रोद-

यन्ति तद्यद्रोदयन्ति तस्माद्ब्रुवा ऽहुति ॥ ७ ॥ कतम
 ऽआदित्या ऽहुति । द्वादश भासाः सँवस्तरस्यैत ऽआदित्या
 ऽएते हीदः सर्वमादुदाना यन्ति ते यदिदः सर्वमादुदाना
 यन्ति तस्मादादित्या ऽहुति ॥ ८ ॥ कतम ऽइन्द्रः
 कतमः प्रजापतिरिति । स्तनयित्नुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजा-
 पतिरिति कतम स्तनयित्नुरित्यशनिरिति कतमो यज्ञ
 ऽहुति पशव ऽहुति ॥ ९ ॥ कतमे ते त्रयो देवा ऽहुति ।
 इम ऽएव त्रयो लोका ऽएषु हीमे सर्वे देवा ऽहुति कतमौ
 तौ द्वौ देवावित्यन्नश्चैव प्राणश्चेति कतमोऽद्वयर्द्ध ऽहुति
 योऽयम्पवत ऽहुति यदस्मिन्नदिदः सर्वमद्वयाद्ध्नोत्तेना-
 द्वयर्द्ध ऽहुति कतम ऽएको देव ऽहुति प्राण ऽहुति
 ॥ १० ॥ स होवाच । अनतिप्रश्रयाम्मा देवतामत्यप्राक्षीः
 पुरेतिरथ्यै मरिष्यसि न तेऽस्थीनि चन गृहान्प्राप्स्य-
 न्तीति स ह तथैव ममार तस्य हाप्यन्यन्मन्यमानाः
 परिमोपिणोऽस्थीन्यपजहुस्तस्मान्नोपवादी स्यादुत ह्येवं-
 वित्परो भवति ॥ ११ ॥

पष्ठाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

इति पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

[पशुबन्धप्रशंसा]

पशुबन्धेन*यजते । पशवो वै पशुबन्धः स यत्पशु-
 बन्धेन यजते पशुमानसानीति तेन गृहेषु † यजेत

(१) 'यदस्मिन्नदिदः सर्वमद्वयाद्ध्नोत्तेनाद्वयर्द्ध ऽहुति' इति पाठ 'ग' 'ज' पुस्तकयोर्नास्ति ।

* पशुबन्धेन यज्ञार्थं यस्मिन्कर्मणि स पशुबन्धाख्यो याम् ।

उद्दिष्टा यजेतेतिवचनिसमानाधिकृतत्वात्प्रायणामधेयम् ॥

† का० धी० सू० ६. १. ३ ।

गृहेषु पशुन्वद्धना ऽडुति तेन सुयवसे A यजेत सुय-
 वसे पशुन्वद्धना इति जीर्ष्यन्ति ह वै जुह्वतो
 यजमानस्याग्नेयोऽग्नीञ्जीर्ष्यतोऽनु यजमानो यजमानम-
 नु गृहाश्च पशवश्च ॥ १ ॥ * स यत्पशुवन्धेन यजते ।
 अग्नीनेवैतत्पुनर्णवान्कुरुतेऽग्नीनाम्पुनर्णवतामनु यज-
 मानो यजमानमनु गृहाश्च पशवश्चायुष्यो ह वा ऽअस्यैपु
 ऽआत्मनिष्कृयणो भवति माँसीयन्ति B ह वै जुह्वतो
 यजमानस्याग्नेयस्ते यजमानमेव क्लायन्ति यजमानः
 सङ्कल्पयन्ति पचन्ति वा ऽअन्त्येष्वग्निषु वृथा माँस-
 मथैतेपान्नातोऽन्न्या माँसाशा विद्यते यस्यो चैते भवन्ति
 ॥ २ ॥ स यत्पशुवन्धेन यजते । आत्मानमेवैतन्निष्क्री-
 णीते वीरेण वीरं वीरो हि पशुर्वीरो यजमान ऽएतद्दु ह वै
 परममन्नाद्यं व्युन्माँसः स परमस्यैवान्नाद्यस्यात्ता भवति
 तं वै सँवत्सरो नानीजानमतीयादायुर्वै सँवत्सर आयुरेवैतद-
 मृतमास्मन्धत्ते ॥ ३ ॥

सप्तमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[पशुवन्धस्येष्टिविधत्वम्, सोमविधत्वञ्च]

हविर्ष्यज्ञविधो ह वा ऽअन्त्यः पशुवन्धः । सव्वि-
 धोऽन्त्यः स ह्यैप हविर्ष्यज्ञविधो यस्मिन्त्रतमुपनयति

(A) शोभनाणि यवसानि तृणानि यस्मिन्तृती स काल सुयवस ।

* शतम् ५९०० ।

(B) माँसीयन्ति = मांसं खादितुमिच्छन्ति ।

(१) “मत्तोन्नयनं प्रणीताज्यभागं भागानदानं पूजपात्रं विष्णुकमानं कुर्वाद्दवियेद्विधे”

(का० धौ० सू० ६. २. ४)

यस्मिन्नपः प्रणयति यस्मिन्नपूर्णपात्रनिनयति यस्मि-
 न्निवर्ण्यकक्रमान्क्रमयत्यथ हैप सवविधो यस्मिन्नेतानि
 न विक्रयन्ते ॥ १ ॥ तदाहुः । इष्टिः पशुबन्धारे महायज्ञार
 ऽहुति महायज्ञ ऽहुति ह व्रूयाद्विष्टि वै तर्हि पशुबन्ध-
 मकव्येनमकृक्षथा ऽहुत्येनम्रूयात् ॥ २ ॥ तस्य प्रयाजा
 ऽएव प्रातःसवनम् । अनुयाजास्तृतीयसवनम्पुरोडाश
 ऽएव माह्व्यन्दिनः सवनम् ॥ ३ ॥ तद्वैके । वृषायाथं
 हुतायान्द्रक्षिणा नयन्ति तदु तथा न कुर्याद्यो हैनन्तत्र
 व्रूयाद्वर्हिर्द्धा इवा ऽअयम्प्राणेव्यो द्रक्षिणा ऽअनैपीत्र
 प्राणानददक्षदन्धो वा स्नासो वा वधिरो वा पक्षहतो वा
 भविष्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात् ॥ ४ ॥ इत्थमेव
 कुर्यात् । पुरोडाशेऽयामेवोपहूतायान्द्रक्षिणा नयेदन्द्रो वा
 ऽअयम्मह्यतः प्राण ऽइममेवैतदन्द्रम्मह्यतः प्राणन्द्रक्षिणा-
 भिर्दक्षयत्यैन्द्रं वै माह्व्यन्दिनः सवनम्माह्व्यन्दिने वै सवने
 द्रक्षिणा नीयन्ते तस्मात्पुरोडाशेऽयामेवोपहूतायान्द्रक्षिणा
 नयेत् ॥ ५ ॥ तदाहुः । अद्वय्यो यद्दीक्षितस्य नानवभूथोऽ-
 वकल्पते क्वैनमदिदीक्ष ऽहुत्यावभृथादनुहृहेयुरद्वय्युश्च
 प्रतिप्रस्थाता च होता च मैत्रावरुणश्च व्रह्मा चाग्नी-
 द्रश्चैतैर्वा ऽएष पद्भोता * तमनुहुत्य पद्भोतारञ्जुहोत्ये-
 कामाहुतिक्त्वा पृथ्व वाज्या 'द्यौष्पृष्टुमन्तरिक्षमात्मा-
 न्नैर्व्यजम्पृथिवीथं शरीरैः । वाचस्पतेऽच्छिद्रया वाचा-

* यद् होताये होमनिष्पादका यस्मिन् स यद्भोता ।

(१) "यद्भोतार पथपृहीत मगसारुडस्य जुहोत्येकामाहुति पथ वा" (का० भौ०
 सू० ६. १. ३३)

च्छिद्रया जुह्वा दिवि देवावृधः होत्रामैरयस्त्वाहेति
 सैव दीक्षा ॥ ६ ॥ तदाहुः । अद्भ्यो यद्दीक्षितस्य नान-
 वभूथोऽवकल्पते क्वैनमवभूथमवनेष्यसीति स यद्दृदय-
 शूलैः चरन्ति स ह वै तस्यावभूथः ॥ ७ ॥ मधुको ह
 स्ममाह पैङ्गवः । विसोमेन वा ऽएके पशुवन्धेन यजन्ते
 ससोमेनैके दिवि वै सोम ऽआसीत्तद्वायत्री द्वयो भूत्वा-
 हरत्तस्य यत्पर्णसुच्छिद्यत तत्पर्णस्य पर्णत्वमिति न्वा
 ऽएतद्ब्राह्मणमुद्यते विसोमेन वा ऽएके पशुवन्धेन यजन्ते
 ससोमेनैके स हैप विसोमेन पशुवन्धेन यजते योऽन्य-
 म्पालाशाद्यूपङ्कुरतेऽथ हैप ससोमेन पशुवन्धेन यजते यः
 पालाशं व्युपङ्कुरते तस्मात्पालाशमेव यूपङ्कुर्वीत ॥ ८ ॥

• सप्तमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[बहुसारस्य यूपस्य पशुविरोधित्वम्, अल्पमारस्य पशुसमृद्धिकरत्वञ्च]

स य ऽएष बहुसारः । स हापशब्दव्यस्तस्मात्तादृ-
 शम्पशुकामो यूपन्नं कुर्वीताथ य ऽएष फल्गुप्रासहः स
 ह पशब्दव्यस्तस्मात्तादृशम्पशुकामो यूपङ्कुर्वीत ॥ १ ॥ अथ
 यस्यैतद्वक्त्रस्य सतः । शूल ऽइवाग्रमभवति स ह कपोती
 नाम स यो ह तादृशं व्युपङ्कुरते पुरा हायुषोऽमुँछोक-
 मेति तस्मात्तादृशमायुष्कामो यूपन्नं कुर्वीत ॥ २ ॥ अथ
 य ऽएष ऽआनतः । उपरिष्टादुपनतो मध्ये सोऽज्ञानाये
 रूपः स यो ह तादृशं व्युपङ्कुरतेऽज्ञानायुका हास्य भार्या

भवन्ति तस्मात्तादृशमन्नाद्यकामो यूपन्न कुर्वीताथ य
ऽएष ऽआनत ऽउपरिष्ठादुपनतो मध्ये सोऽन्नाद्यस्य रूप-
न्तस्मात्तादृशमन्नाद्यकामो यूपङ्कुर्वीत ॥ ३ ॥

सप्तमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[यूपप्रमाणम्]

स यत्पशुना यक्ष्यमाणः । एकारत्तिं यूपङ्कुरुत
ऽइममेव तेन लोकञ्जयत्यथ यद्द्वपरत्तिमन्तरिक्षलोक-
मेव तेन जयत्यथ यद्भ्यरत्तिन्दिवमेव तेन जयत्यथ
यच्चतुररत्तिन्दिश ऽएव तेन जयति स वा ऽएष व्यर-
त्तिर्वैव चतुररत्तिर्वा * पशुबन्धयूपो भवत्यथ योऽत ऽऊर्द्धः
सौम्यस्यैव सोऽङ्कुरस्य ॥ १ ॥ तदाहुः । यजेद्वाज्यभागौ
ना३ ऽइति यजेदित्याहुश्चक्षुपी वा ऽएतैः यज्ञस्य
यद्वाज्यभागौ किमृते पुरुषश्चक्षुवर्भ्याथं स्यादिति यावद्वै
भागिनथं स्वेन भागधेयेन न निवर्भजन्त्यनिवर्भक्तो वै
स तावश्मभ्यतेऽथ यदैव तथं स्वेन भागधेयेन निवर्भ-
जन्त्यथैव स निवर्भक्तो मभ्यते स यत्रैतद्भोतान्वाहास्त्रा
रक्षः सःसृजतादिति तदेनथं स्वेन भागधेयेन निवर्भ-
जति ॥ २ ॥ एतद्वै पशोः संज्ञप्यमानस्य । हृदयः
शुक्लसमवैति हृदयाच्छूलन्तये सह हृदयेन पशुथं श्रप-
यन्ति पुनः पशुः शुगनुविष्पन्देत पाशर्वत ऽएवैनत्काण्डे
प्रतृथ इश्रपयेत् † ॥ ३ ॥ उपस्तृणीत ऽआज्यम् । तृष्ट-
थिव्यै रूपङ्करोति हिरण्यशकलमवदधाति तदग्ने रूप-

* “शरत्तिश्चतुररत्तिर्वा” का० धी० पृ० ६० १, ४ ।

† का० धी० पृ० ६० ७ १४ ।

ङ्करोति वषामवदधाति तदन्तरिक्षस्य रूपङ्करोति हिरण्य-
शकलमवदधाति तदादित्यस्य रूपङ्करोत्यथ यदुपरिष्ठा-
दभिघारयति तदिवो रूपङ्करोति सा वा ऽप्या पञ्चावत्ता
वषा भवति पाङ्क्तो यज्ञः^A पाङ्क्तः पशुः^B पञ्चऽर्त्तवः सँव-
त्सरस्य तस्मात्पञ्चावत्ता वषा भवति ॥ ४ ॥

सप्तमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इति सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

[अग्निहोत्रे मह इत्युपस्थानं कर्तव्यनिमित्तं विधातुमारुयापिका]

तद्यथा ह वै । इदुः रथचक्रं वा कौलालचक्रं वा
प्रतिष्ठितदुःकन्देदेवः हुँवेमे लोका ऽअद्भुवा ऽअप्रति-
ष्ठिता ऽआसुः ॥ १ ॥ स ह प्रजापतिरीक्षाञ्चक्रे । कथ-
न्निवमे लोका द्रुवाः प्रतिष्ठिताः स्युरिति स ऽपभि-
श्चैव पर्वतैर्गदीभिश्चेशामदृष्टहृद्योभिश्च मरीचि-
भिश्चान्तरिक्षजीमूतैश्च नक्षत्रैश्च दिवम् ॥ २ ॥ स
मह ऽडुति व्याहरत् । पशवो वै महस्तस्माद्यस्यैते
वहवो भवन्ति भूयिष्ठमस्य कुले महीयन्ते वहवो ह वा
ऽअस्यैते भवन्ति भूयिष्ठः हास्य कुले महीयन्ते तस्मा-
द्ययेनमायतनाद्वाधेरन्वा प्र वा यापयेयुरग्निहोत्रः हुत्वा
मह ऽइत्युपतिष्ठेत् प्रति प्रजाया पशुभिस्तिष्ठति नाय-
तनाच्च्यवते ॥ ३ ॥

अष्टमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

(A) धानादस्मादिपद्यस्यसाप्यत्वाद्यं पाङ्क्त ।

(B) सोमत्वदमोसासियमसास्यपथपात्रमयत्वात्पशु पाङ्क्त ।

[आहितादिभेदेनाग्नेधातुर्विध्यम्]

चत्वारो ह वा ऽअमृन्धः । आहित ऽउद्धृतः प्रहृतो वि-
हृतोऽयमेव लोक ऽआहितोऽन्तरिक्षलोक ऽउद्धृतो द्यौःप्र-
हृतो दिशो विहृतोऽग्निरेवाहितो वायुरुद्धृत ऽआदित्यः प्रह-
तश्चन्द्रमा विहृतो गार्हपत्य ऽएवाहित ऽआहवनीय
ऽउद्धृतोऽथ यमेतमाहवनीयात्प्राश्चम्रणयन्ति स प्रह-
तोऽथ यमेतमुदश्चस्पशुश्रपणायाहुरन्ति यञ्चोपयद्भ्यः
स विहृतस्तस्मात्प्रहास्येऽग््नौ पशुवन्धेन यजेत ॥ १ ॥

अष्टमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[पशोः प्रजापतिः सूर्य इन्द्राग्नीति देवतात्रयप्रतिपादनम्]

तदाहुः । किन्देवस्य ऽएष पशुः स्यादिति प्राजापत्यः
यादित्याहुः प्रजापतिर्वा ऽएतमग्नेऽव्यपश्यत्तस्मा-
प्राजापत्य ऽएवैष पशुः स्यादिति ॥ १ ॥ अथो ऽअप्या-
हुः । सौर्यं ऽएवैष पशुः स्यादिति तस्मादेतस्मिन्नस्त-
मिते पशवो बद्धन्ते वद्धन्त्येकान्यथागोष्टुमेक ऽउपसमा-
यन्ति तस्मात्सौर्यं ऽएवैष पशुः स्यादिति ॥ २ ॥ अथो
ऽअप्याहुः । ऐन्द्राग््नं ऽएवैष पशुः स्यादित्येते वै देवते
ऽअब्रव्ये देवा यद्यात्तो यजते पारयत ऽएव यदि महासा
यजते पारयत ऽएव तस्मादैन्द्राग््नं * ऽएवैष पशुः
स्यादिति ॥ ३ ॥ प्राण ऽएव पशुवन्धः । तस्माद्यावज्जी-

* "ऐन्द्राग््नं सौर्यः प्राजापत्यो वा समिच्छेत्" (का० धी० सू० ६. ३. १६)

वति नास्यान्वयः पशूनामीष्टे वद्धा ह्यस्मिन्नेते भवन्ति ॥४॥
 स ह प्रजापतिरग्निमुवाच । यजै - त्वया त्वा लभा ऽडुति
 नेति होवाच वायुम्ब्रूहीति स ह वायुमुवाच यजै त्वया
 त्वा लभा ऽडुति नेति होवाच पुरुषम्ब्रूहीति स ह पुरुषमुवाच
 यजै त्वया त्वा लभा ऽडुति नेति होवाच पशून्ब्रूहीति स ह
 पशूनुवाच यजै युष्माभिरा वो लभा ऽडुति नेति होचुद्बन्द्-
 मसम्ब्रूहीति स ह चन्द्रमसमुवाच यजै त्वया त्वा लभा
 ऽडुति नेति होवाचादित्यम्ब्रूहीति स हादित्यमुवाच यजै
 त्वया त्वा लभा ऽडुति तथेति होवाच य ऽउ त ऽएते
 नाचीकमन्त किमु म ऽएतेषु स्यादिति यद्यत्कामयेथा
 ऽडुति तथेति तमालभत सोऽस्यायम्पशुरालब्धः संज्ञप्तोऽ-
 श्वव्यत्तमेताभिराप्त्रीभिराप्त्रीणात्तद्यदेनमेताभिराप्त्रीभिरा-
 प्त्रीणात्तस्माद्वाप्त्रियो नाम तस्माद् पशुः संज्ञप्तम्ब्रूया-
 च्छेताद्ब्रु मुहूर्त्तमिति स यावन्तमश्वमेधेनेष्टा लोकञ्जयति
 तावन्तमेनेन जयति ॥ ५ ॥ तम्प्राची दिक् । प्राणेत्यनु-
 प्राणप्राणमेवास्मिँस्तददधात्तन्द्रक्षिणा दिग्ब्यानेत्यनु-
 प्राणद्रव्यानमेवास्मिँस्तददधात्तम्प्रीची दिग्पानेत्यनु-
 प्राणदपानमेवास्मिँस्तददधात्तमुदीची दिगुदानेत्यनुप्राण-
 दुदानमेवास्मिँस्तददधात्तमूर्द्धा दिक्वसमानेत्यनुप्राणत्स-
 मानमेवास्मिँस्तददधात्तस्माद् पुत्रजातमकृत्तनाभिम्पञ्च
 च्चाह्वणान्ब्रूयादित्येनमनुप्राणितेति * यद्यु ताद्ब्रु विन्देदुपि

(१) 'वे' इति 'ग' 'ख' पुस्तकेषु ।

* पा० ए० १० ११ १० ।

स्वयमेवानुपरिक्राममनुप्राणण्यात्स सर्वमायुरेत्या हैव
 जरायै जीवति ॥ ६ ॥ स प्राणमेवाग्नेरादत्त । तस्मादेप
 नानुपद्धमातो नानुपज्वलितो ज्वलत्यात्तो ह्यस्य प्राण
 ऽआ ह वै द्विपतो ऽभ्रातृव्यस्य प्राणन्दत्ते य ऽएवं वेद
 ॥ ७ ॥ रूपमेव वायोरादत्त । तस्मादेतस्य लेलयत ऽइवैवो-
 पशृण्वन्ति न त्वेनम्पश्यन्त्यात्तथ ह्यस्य रूपमा ह वै
 द्विपतो ऽभ्रातृव्यस्य रूपन्दत्ते य ऽएवं वेद ॥ ८ ॥ चित्त-
 मेव पुरुषस्यादत्त । तस्मादाहुर्देवचित्तन्वावतु मा मनुष्य-
 चित्तमित्यात्तथ ह्यस्य चित्तमा ह वै द्विपतोऽभ्रातृव्यस्य
 चित्तन्दत्ते य ऽएवं वेद ॥ ९ ॥ चक्षुरेव पशूनामादत्त ।
 तस्मादेते चाकश्यमाना ऽइवैव न जानन्त्यथ यद्वैवो-
 पजिघ्रन्त्यथ जानन्त्यात्तथ ह्येषाश्चक्षुरा ह वै द्विपतो
 ऽभ्रातृव्यस्य चक्षुर्दत्ते य ऽएवं वेद ॥ १० ॥ भामेव
 चन्द्रमस ऽआदत्त । तस्मादेतयोऽ सद्दृशयोऽ सतोर्नत-
 राश्चन्द्रमा भात्यात्ता ह्यस्य भा ऽआ ह वै द्विपतो
 ऽभ्रातृव्यस्य भान्दत्ते य ऽएवं वेद तद्यदादत्त तस्मा-
 दादित्यः ॥ ११ ॥

अष्टमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[पशुप्रायश्चित्ततया स्पृत्याख्यहोमविधानम्]

केशिणहपतीनामु ह । सम्भ्राड्दुघाथं शार्ङ्गलो जघान
 स ह सप्तत्रिण आमन्त्रयाश्चक्रे केह प्रायश्चित्तिरिति
 ते होचुर्नेह प्रायश्चित्तिरस्ति खण्डिक ऽएवौद्भारिरस्य

प्रायश्चित्तिं वेद स ऽउ त ऽएतादृक्स्वैव कामयतेऽतश्च
 प्रापीय ऽहुति ॥ १ ॥ स होवाच । सङ्गहीतर्ष्युङ्गधि मे
 स्यन्त्स्यामि स यद्यह मे वक्ष्यति समाप्स्यामि यद्यु मा
 मारयिष्यति यज्ञं विकृष्टमनु विक्रक्ष्य ऽहुति ॥ २ ॥ स
 ह युक्त्वा ययावाजगाम । तद् ह प्रतिख्यायोवाच युन्वे-
 तान्नेवाजिनानि मृगेषु भवन्त्यथैषाम्पृष्टीरपिशीर्ष्य पचामहे
 कृष्णाजिनस्मे ग्रीवास्वावद्धमित्येव मेदुमधृषोऽन्भव-
 स्यन्तूश्मिति ॥ ३ ॥ नेति होवाच । सम्प्राद्दुघां* वै मे
 भगवद् शार्दूलोऽवधीरस यद्यह मे वक्ष्यसि समाप्स्यामि
 यद्यु मा मारयिष्यसि यज्ञं विकृष्टमनु विक्रक्ष्य ऽहुति
 ॥ ४ ॥ स होवाच । आमन्त्रणीयान्त्वामन्त्रया ऽहुति
 तान्हामन्त्रयोवाच यद्यस्मै वक्ष्याम्यमुष्यैवेदुम्प्रजा
 भविष्यति न मम लोकी त्वहम्भविष्यामि यद्यु वा
 ऽअस्मै न वक्ष्यामि समैवेदुम्प्रजा भविष्यति नामुष्य
 लोकी त्वसौ भविष्यतीति ते होचुर्मा भगवो बोचोऽयं
 वाव क्षत्रियस्य लोक ऽहुति स होवाच वक्ष्याम्येवामूर्धं
 रात्रयो भूयस्य ऽहुति ॥ ५ ॥ तस्मा ऽउ हैतदुवाच ।
 स्पृतीर्दुत्वान्यामाजतेति वृतात्सा ते सम्प्राद्दुघा
 स्यादिति चन्द्रात्ते मन स्पृणोमि स्वाहा सुर्यात्ते चक्षु
 स्पृणोमि स्वाहा वातात्ते प्राणान्स्पृणोमि स्वाहा दिग्भ्यस्ते
 श्रोत्र्यश्च स्पृणोमि स्वाहाऽयस्ते लोहित्यश्च स्पृणोमि स्वाहा
 पृथिव्यै ते शरीर्यश्च स्पृणोमि स्वाहेत्यथान्यामाजतेति

व्यूतास्ता ते सम्भ्राइदुघा स्यादिति ततो हवैव स ऽउस्त-
साद् कैशिनीरेवेमा ऽअप्येतर्हि प्रजा जायन्ते ॥ ६ ॥

अष्टमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे चतुर्थः प्रपाठकः ॥४॥ कण्डिकासंख्या ॥१०२॥

इत्यष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अष्टाध्यायीनिर्मेकादश कण्ठ समाप्तम्* ॥ ११ ॥

अथ मध्यमनाम द्वादशं काण्डम्

[अस्मिन्काण्डे प्रतिपाद्या विषयाः—दीक्षाक्रमः, सत्राणि, पृथ्याऽभिष्ट-
स्वरसाम-विपुवन्महाव्रतादिनिरूपणम्' गवामयनम्, अग्निहोत्र-
प्रायश्चित्तम्, मृतकाग्निहोत्रम्, मृतस्यदाहः]

[द्वादशाहे* दीक्षाक्रमः]

॥ ॐ ॥ अयं वै यज्ञो योऽयम्पवते । तमेतु ऽईप्सन्ति
ये सँवत्सराय दीक्षन्ते तेषाङ्गहृपतिः प्रथमो दीक्षतेऽयं
वै लोको गृहपतिरस्मिन्वै लोक इदं सर्वम्प्रतिष्टित-
ङ्गहृपता ऽउ वै ससत्रिणः प्रतिष्टिताः प्रतिष्टायामेवै-
त्प्रतिष्टाय दीक्षन्ते ॥ १ ॥ अथ ब्रह्माण्दीक्षयति ।
चन्द्रमा वै ब्रह्मा सोमो वै चन्द्रमाः सौम्या ऽओपधय
ऽओपधीस्तदनेन लोकेन सुन्दधाति तस्मादेतावन्तरे-
णान्यो न दीक्षेत स यद्वैतावन्तरेणान्यो दीक्षेतोपधी-
स्तदनेन लोकेन नानाकुर्यादुच्छ्रोयुका ह स्युस्तस्मादेता-

* द्वादशाहो द्विषध समाम्नोऽदीनात्मकभेति । तथोर्लक्षणं यथा—'असौ उपयन्तीति सत्र-
लिङ्गं यजत इत्यहोमस्य' (ऋ० धी० सू० १२ १ ५.) इति । यस्य उत्पत्तिशक्तये आत्-
धातु, उपोमस्य इन् धातुर्वा धूयते तत्र सत्रम् । यथा—'द्वादशाहं द्विषध उपेयु' 'दिवा ह वै
समनायन' इति । यजधातुपठितवाक्यविहितत्वमहीनत्वम् । यथा—'द्वादशाहेन प्रजासम
याजयेत्' इति ।

समान्ताद्य—'उपयतोऽग्निहोत्रे सममुपरिष्टादहोमस्य' (ऋ० सू० १२ १ ६) इति ।

अत्र सत्रे अहोमस्य योऽहं शब्दो अग्निहोत्रो वा धूयते एव यथाऽयहोमस्यमुपयत्वात् ।
तेन द्वादशघ्नो द्वादश इति गमानार्थः एव ।

(१) ऋ० धी० सू० १२. १. १५ ।

वन्तरेणान्यो न दीक्षेत ॥ २ ॥ अथोद्गातारन्दीक्षयति ।
 पर्जन्यो वा ऽउद्गाता पर्जन्याद् वै वृष्टिर्जायते वृष्टि-
 न्तद्वोपधिभिः सन्दधाति तस्मादेतावन्तरेणान्यो न
 दीक्षेत स युद्धेतावन्तरेणान्यो दीक्षेत वृष्टिन्तद्वोपधि-
 भिर्नानाकुर्याद्वर्षुको ह स्यात्तस्मादेतावन्तरेणान्यो न
 दीक्षेत ॥ ३ ॥ अथ होतारन्दीक्षयति । अग्निर्देवं होताधि-
 देवतं द्वागच्छ्यात्ममन्त्रं वृष्टिरग्निश्च तद्वाचञ्चाग्नेन सन्दधाति
 तस्मादेतावन्तरेणाव्यो न दीक्षेत स युद्धेतावन्तरेणाव्यो
 दीक्षेताग्निश्च तद्वाचञ्चाग्नेन नानाकुर्यादशनायुका ह
 स्युस्तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेतैताँश्चतुरोऽद्वार्यु-
 र्दीक्षयति ॥ ४ ॥ अथाद्वार्युं प्रतिप्रस्थाता दीक्षयति ।
 मनो वा ऽअद्वार्युर्वाग्धोता मनश्च तद्वाचश्च सन्दधाति
 तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत स युद्धेतावन्तरेणान्यो
 दीक्षेत मनश्च तद्वाचश्च नानाकुर्यात्प्रमायुका ह स्युस्त-
 स्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत ॥ ५ ॥ अथ ब्रह्मणे ब्राह्म-
 णाच्छःसिनन्दीक्षयति । तः हि सोऽन्वथोद्गात्रे प्रस्तोतार-
 न्दीक्षयति तः हि सोऽन्वथ होत्रे मैत्रावरुणन्दीक्षयति तः
 हि सोऽन्वेतैँश्चतुरः प्रतिप्रस्थाता दीक्षयति ॥ ६ ॥ अथाद्व-
 र्युं प्रतिप्रस्थातारेन्नृष्टाँ दीक्षयति । तः हि सोऽन्वेतेपां
 वै नवानाङ्कल्पितमन्त्रितरे कल्पन्ते न च वै प्राणाः प्राणा-
 नेवैष्वेतद्दधाति तथा सर्वमायुर्यन्ति तथो ह न पुरायुषोऽ-

(१) 'ग' 'ज' पुस्तकयो 'तद्वोपधिभ्य' इति पाठ उपलभ्यते ।

(२) वा० धी० सू० १२. २ ११ । (३) वा० धी० सू० ११ २. १० ।

स्माल्लोकात्प्रयन्ति ॥ ७ ॥ अथ ब्रह्मणे पोतारन्दीक्ष-
यति । तद हि सोऽन्वथोद्वात्रे प्रतिहर्त्तारन्दीक्षयति
तद हि सोऽन्वथ होत्रेऽच्छावाकन्दीक्षयति तद
हि सोऽन्वेताँश्चतुरो नेष्टा दीक्षयति ॥ ८ ॥ अथाद्गर्भवे
नेष्टारमुन्नेता दीक्षयति । तद हि सोऽन्वथ ब्रह्मण
ऽआम्नीद्धन्दीक्षयति तद हि सोऽन्वथोद्वात्रे सुब्रह्मण्य-
न्दीक्षयति तद हि सोऽन्वथ होत्रे ग्रावस्तुतन्दीक्षयति
तद हि सोऽन्वेताँश्चतुर उन्नेता दीक्षयति ॥ ९ ॥
अथोन्नेतारम् । स्नातको वा ब्रह्मचारी वान्यो वा दीक्षितो
दीक्षयति न पूतः पावयेदिति ह्याहुः सैपानुपूर्वदीक्षा
स यत्र हैवं विद्वाँसो दीक्षन्ते दीक्षमाणा हैव ते यज-
ङ्कल्पयन्ति यजस्य क्लृप्तिमनु सत्रिणां व्योगक्षेमं
कल्पते सत्रिणां व्योगक्षेमस्य क्लृप्तिमन्त्रपि तस्यार्द्धस्य
योगक्षेमः कल्पते यस्मिन्नर्द्धं यजन्ते ॥ १० ॥ तेषां
द्वा उन्नेतोत्तमो दीक्षते । प्रथमोऽवभृथादुदायतामुद्वैति
प्राणो वा उन्नेता प्राणमेवैष्वेतदुभयतो दधाति तथा
सर्वमायुर्व्यन्ति तथो ह न पुरायुषोऽस्माल्लोकात्प्र-
यन्ति सैपानुपूर्वदीक्षा स यत्र हैवं विद्वाँसो दीक्षर-
स्तदेव दीक्षेत ॥ ११ ॥

प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[द्वादशाहस्याहःकल्पितः]

श्रद्धाया वै देवाः । दीक्षाञ्चिरमिमतादित्यै प्राय-
णीयः * सोमात्क्रयं विष्णोरातिस्थ्यमादित्यात्प्रवृग्म्यथं
स्वधाया ऽउपसदोऽग्नीषोमावभ्यामुपवसथमस्माल्लोकात्प्रा-
यणीयमतिरात्रम् ॥ १ ॥ सँवत्सराच्चतुर्विंशमहः । व्रह्म-
णोऽभिष्णुवृद्धक्षत्रात्पृष्ठमग्नेरभिजितमद्भ्यः स्वरसाम्न
ऽआदित्याद्विपुवन्तमुक्ताः स्वरसामान † ऽहुन्द्राद्विंशजि-
तमुक्तौ पृष्ठ्याभिष्णुवौ ‡ मित्रावरुणावभ्याङ्गोऽआयुषी वि-
ंशवेवभ्यो देवेवभ्यो दशरात्रन्दिग्भ्यो द्वादशरात्रिकम्पृष्ठ्यः
षडहमेवभ्यो लोकेवभ्यश्छन्दोमान् ॥ २ ॥ सँवत्सराद्दशम-
महः । प्रजापतेर्महाव्रतं § स्वर्गाँल्लोकाद्दुदयनीयमति-
रात्रन्तदेतत्सँवत्सरस्य जन्म स यो हैवमेतत्सँवत्सरस्य
जन्म वेदा हास्माच्छ्रेयाञ्जायते सात्मा भवति सँवत्सरो
भवति सँवत्सरो भूत्वा देवानुष्येति ॥ ३ ॥

प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[उक्ताहःकल्प्यर्थवादः]

यद्वै द्वीक्षन्ते । अग्नाविष्णू ऽएव देवते यजन्तेऽ-
ग्नाविष्णू देवते भवन्त्यग्नाविष्णवोः सायुज्यः सलोक-

* प्रकृतमयनमारम्भो यदेति व्युत्पत्त्या प्रायणीयश्चन्दो द्वादशाहस्य प्रथमदिनवाचकः ।

† "यद्वा यद्वा" (४. ८. १) इत्यस्यां योनात्पदानि चत्वारि स्वरसँवत्स्रानि सामानि येषु
ते स्वरसामानः । ‡ प्रथमोऽग्निष्टोमः ततश्चात्वार उपस्थाः, पुनः पष्ठोऽग्निष्टोमः, एवं विष्वक्वाहा
पदस्य अभिप्रय इति सज्ञा (ते० स० सा० ७. ४. ११ १७, ऐ० ब्रा० ४. ३. १) ।

§ महाव्रतं यद्वेदान्तिममहः । महानवर्षिष्ठं अनेन कर्मणः इति महाव्रतम् (ते० ब्रा०
सा० गा० १. २. ६) ।

ताञ्जयन्ति ॥ १ ॥ अथ यत्प्रायणीयेन यजन्ते । अदिति-
 मेव देवतां यजन्तेऽदितिर्देवता भवन्त्यदितेः सायुज्यः
 सलोकताञ्जयन्ति ॥ २ ॥ अथ यत्क्रथेण चरन्ति । सोम-
 मेव देवतां यजन्ते सोमो देवता भवन्ति सोमस्य
 सायुज्यः सलोकताञ्जयन्ति ॥ ३ ॥ अथ यदातिथ्येन
 यजन्ते । विष्णुमेव देवतां यजन्ते विष्णुर्देवता भवन्ति
 विष्णोः सायुज्यः सलोकताञ्जयन्ति ॥ ४ ॥ अथ यत्प्र-
 वग्म्येण यजन्ते । आदित्यमेव देवतां यजन्तः आदित्यो
 देवता भवन्त्यादित्यस्य सायुज्यः सलोकताञ्जयन्ति
 ॥ ५ ॥ अथ यदुपसदः उपयन्ति । एता एव देवता
 यजन्ते या एता उपसस्वेता देवता भवन्त्येतासान्देवता-
 नाथः सायुज्यः सलोकताञ्जयन्ति ॥ ६ ॥ अथ यद्गन्ती-
 पोमीयेण पशुना यजन्ते । अग्नीपोमावेव देवते यजन्तेऽ-
 ग्नीपोमौ देवते भवन्त्याग्नीपोमयोः सायुज्यः सलोकता-
 ञ्जयन्ति ॥ ७ ॥ अथ यत्प्रायणीयमतिरात्रमुपयन्ति ।
 अहोरात्रे एव देवते यजन्तेऽहोरात्रे देवते भवन्त्य-
 होरात्रयोः सायुज्यः सलोकताञ्जयन्ति ॥ ८ ॥ अथ
 यच्चतुर्विंशमहरूपयन्ति । सँवत्सरमेव देवतां यजन्ते सँव-
 त्सरो देवता भवन्ति सँवत्सरस्य सायुज्यः सलोकता-
 ञ्जयन्ति ॥ ९ ॥ अथ यदभिप्लवः पडहुमुपयन्ति । अर्द्धमा-
 साँश्च मासाँश्च देवता यजन्तेऽर्द्धमासाँश्च मासाँश्च
 देवता भवन्त्यर्द्धमासानाञ्च मासानाञ्च सायुज्यः सलो-
 कताञ्जयन्ति ॥ १० ॥ अथ यत्पृथ्वः पडहुमुपयन्ति ।

ऋतुनेव देवता यजन्त ऽऋतुवो देवता भवन्त्यृतूनां
 सायुज्यः सलोकताक्षयन्ति ॥ ११ ॥ अथ यदभिजितमुप-
 यन्ति । अग्निमेव देवतां यजन्ते ऽग्निर्देवता भवन्त्यग्नेः
 सायुज्यः सलोकताक्षयन्ति ॥ १२ ॥ अथ यत्स्वरसाम्न
 ऽउपयन्ति । अप ऽप एव देवता यजन्त ऽआपो देवता भव-
 न्त्यपां सायुज्यः सलोकताक्षयन्ति ॥ १३ ॥ अथ यद्विपु-
 व्रन्तमुपयन्ति । आदित्यमेव देवतां यजन्त ऽआदित्यो
 देवता भवन्त्यादित्यस्य सायुज्यः सलोकताक्षयन्त्युक्ताः
 स्वरसामानः ॥ १४ ॥ अथ यद्विद्वज्जितमुपयन्ति ।
 हुन्द्रमेव देवतां यजन्त ऽहुन्द्रो देवता भवन्तीन्द्रस्य
 सायुज्यः सलोकताक्षयन्त्युक्तौ षण्डपाभिप्लवौ ॥ १५ ॥
 अथ यद्वोऽआयुपी ऽउपयन्ति । मिघ्रावरुणावेव देवते
 यजन्ते मिघ्रावरुणो देवते भवन्ति मिघ्रावरुणयोः सायु-
 ज्यः सलोकताक्षयन्ति ॥ १६ ॥ अथ यद्दशराष्ट्रमुप-
 यन्ति । विद्वानेव देवान्देवता * यजन्ते विद्वाने देवा
 देवता भवन्ति विद्वानेपान्देवानां सायुज्यः सलोकता-
 क्षयन्ति ॥ १७ ॥ अथ यद्दशराष्ट्रिकम्पृष्टवः षट्सुपयन्ति ।
 दिश ऽप एव देवता यजन्ते दिशो देवता भवन्ति दिशां सायु-
 ज्यः सलोकताक्षयन्ति ॥ १८ ॥ अथ यच्छन्दोमानुपयन्ति ।
 इमानेव लोकान्देवता यजन्त ऽइमे लोका देवता भव-
 न्त्येषां लोकानां सायुज्यः सलोकताक्षयन्ति ॥ १९ ॥
 अथ यद्दशमहरुपयन्ति । सँवत्सरमेव देवतां यजन्ते

सँवत्सरो देवता भवन्ति सँवत्सरस्य सायुज्यः सलोकता-
 ञ्जयन्ति ॥ २० ॥ अथ यद्महाव्रतमुपयन्ति । प्रजापतिमेव
 देवतां यजन्ते प्रजापतिर्देवता भवन्ति प्रजापतेः सायु-
 ज्यः सलोकताञ्जयन्ति ॥ २१ ॥ अथ यदुदयनीयमतिरा-
 त्रमुपयन्ति । सँवत्सरमेव तदाप्त्वा स्वर्गो लोके प्रति-
 तिष्ठन्ति तान्यदि पृच्छेयुः कामद्य देवतां यजद्धे का
 देवता स्थ कस्यान्देवतायां वसथेत्यत ऽपुवैकतमाम्ब्रूयु-
 र्यस्यै तु नेदिष्टुं स्युरते ह वै सति सद् ऽपते हि
 सतीषु देवतासु सीदन्तो यन्ति सत्रसदो हैवतरे स
 यो हैवं विदुषान्दीक्षितानाम्पापकः सत्रे कीर्त्तयेदेता-
 बभ्यस्वा देवताबभ्य ऽआवृश्चाम ऽदुत्येनम्ब्रूयुः स पापी-
 यान्भवति श्रेयांऽस ऽआत्मना ॥ २२ ॥ स ऽप सँव-
 त्सरस्त्रिमहाव्रतः । चतुर्विंशशे महाव्रतं विपुवति महाव्रत-
 म्महाव्रत ऽपव महाव्रतन्तः ह स्मैतम्पूर्व ऽउपयन्ति त्रिम-
 हाव्रतन्ते तेजस्त्रिन ऽआसुः सत्यवादिनः सद्दशितव्रता
 ऽअथ य ऽउ हैनमप्येतर्हि तथोपेयुर्नथामपात्रमुदक
 ऽआसिके विम्ब्रित्येदेवः हैव ते विम्ब्रित्येयुरुपर्युपयन्ति
 तदेपां सत्येन श्रमेण तपसा श्रद्धया यज्ञेनाहुतिभि-
 र्वरुद्धम्भवति ॥ २३ ॥

प्रथमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

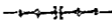

[द्वादशाहस्य संवत्सरात्मना स्तुतिः]

पुरुषो वै संवत्सरः । तस्य पादावेव प्रायणीयोऽति-
 राधः पादाब्भ्याथ हि प्रयन्ति तयोर्ग्यञ्जुक्कन्तदृहो
 रूपं अयत्कृष्णन्तद्रात्रेर्नखाद्येवौपधिवनस्पतीनां रूप-
 मूरु चतुर्विंशमहसुरोऽभिप्लवः पृष्टम्पृष्ठ्यः ॥ १ ॥
 अयमेव दक्षिणो बाहुरभिजित् । इम एव दक्षिणे ब्रह्म
 प्राणाः स्वरसामानो मूर्धा विपुत्रानिम एवोत्तरे ब्रह्म
 प्राणाः स्वरसामानः ॥ २ ॥ अयमेवोत्तरो बाहुर्विश्व-
 जित् । उक्तो पृष्ठ्याभिप्लवो यावचाश्चो प्राणो ते गो-
 ऽआयुषी ऽअह्नानि दशरात्रो मुखम्महाव्रतः हस्तावेवोद-
 यनीयोऽतिरात्रो हस्ताब्भ्यां ह्युयन्ति तयोर्ग्यञ्जुक्कन्त-
 दृहो रूपं अयत्कृष्णन्तद्रात्रेर्नखाद्येव नक्षत्राणाथ रूपः
 स एव संवत्सरोऽद्वयात्मप्रतिष्ठितः स यो हैवमेतः
 संवत्सरमद्वयात्मप्रतिष्ठितं वेद प्रतिष्ठिति प्रज्या
 पशुभिरस्मिन्लोकेऽमृतत्वेनामुष्मिन् ॥ ३ ॥

प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

[संवत्सरसप्तस्याहःस्तुतिर्ब्राह्मणद्वयेन]

समुद्रं वा एते प्रतरन्ति । ये संवत्सराय दीक्षन्ते
 तस्य तीर्थमेव प्रायणीयोऽतिरात्रस्तीर्थेन हि प्रस्नान्ति
 तद्यत्प्रायणीयमतिरात्रमुपयन्ति यथा तीर्थेन समुद्रप्रस्ना-
 युस्तादृक्त ॥ १ ॥ गाधमेव प्रतिष्ठा चतुर्विंशमहः ।

यथोपपक्षदग्धं वा कण्ठदग्धं वा यतो विश्वश्मस्य प्रस्त्रान्ति
 प्रस्त्रेयोऽभिप्लवः प्रस्त्रेयः पृष्यः ॥ २ ॥ गाधमेव
 प्रतिष्ठाभिजित् । यथोपपक्षदग्धं वा कण्ठदग्धं वा यतो
 विश्वश्मस्योक्तामन्त्यूरुदग्धं ऽएव प्रथमः स्वरसामा जानु-
 दग्धो द्वितीयः कुल्फदग्धस्तृतीयो द्वीपः प्रतिष्ठा विपु-
 वान्कुल्फदग्धं ऽएव प्रथमोऽर्धाक्वसामा जानुदग्धो
 द्वितीयः ऽऊरुदग्धस्तृतीयः ॥ ३ ॥ गाधमेव प्रतिष्ठा
 विश्वजित् । यथोपपक्षदग्धं वा कण्ठदग्धं वा यतो
 विश्वश्मस्य प्रस्त्रान्ति प्रस्त्रेयः पृष्यः प्रस्त्रेयोऽभिप्लवः
 प्रस्त्रेये गोऽआयुपी प्रस्त्रेयो दशरात्रः ॥ ४ ॥ गाधमेव
 प्रतिष्ठामहाव्रतम् । यथोपपक्षदग्धं वा कण्ठदग्धं वा
 यतो विश्वश्मस्योत्स्नान्ति तीर्थमेवोदयनीयोऽतिरात्रस्ती-
 र्थेन ह्युत्स्नान्ति तद्यदुदयनीयमतिरात्रमुपयन्ति यथा
 तीर्थेन समुद्रस्त्राय तीर्थेनोत्स्नायुस्तादृक्तत् ॥ ५ ॥
 तदाहुः । कृति सँवत्सरस्यातिरात्राः कृत्यग्निष्टोमाः
 कृत्यक्वथ्याः कृति षोडशिनः कृति षडहा ऽहुति द्वावतिरात्रौ
 पदशतमग्निष्टोमा द्वे चत्वारिंशे शते ऽउक्वथ्यानामिति
 नु य ऽउक्वथ्यान्स्वरसामन्न ऽउपयन्ति ॥ ६ ॥ अथ
 येऽग्निष्टोमान् । द्वादशशतमग्निष्टोमां द्वे चतुस्त्रिंशे
 शते ऽउक्वथ्यानान्द्रादश षोडशिनः षष्टिः षडहा ऽहुति
 नु सँवत्सरस्याप्तिः ॥ ७ ॥ द्वादश वै मासाः सँवत्सरस्य ।
 तेषामेतत्तेज ऽइन्द्रियं यत्प्रष्टुनि तद्यन्मासि मासि
 ष्टुन्युपयन्ति मासश्च ऽएव तत्सँवत्सरस्य तेज ऽआप्नु-

वन्त्यथ कथन्त्रयोदशस्य मासस्य तेज ऽआप्सुवन्तीत्युप-
 रिष्ट्वा द्विपुत्रतो विद्वज्जितः सर्वपृष्टमग्निष्टोममुपयन्त्ये-
 वमु द्रयोदशस्य मासस्य तेज ऽआप्सुवन्ति ॥ ८ ॥ एतद्ध
 स्म वै तद्विद्वानाह । श्वेतकेतुरारुणेयः सँवत्सराय
 न्वा ऽअहन्दीक्षिष्य ऽइति तः ह पितोपेक्ष्योवाच
 वेत्थ न्वायुष्मन्सँवत्सरस्य गाधप्रतिष्ट्वा ऽइति वेदेति
 होवाचैतद्ध तद्विद्वानुवाच ॥ ९ ॥

द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

तदाहुः । कस्मादुभयतोज्योतिषोऽभिप्लवा भव-
 न्त्यन्यतोज्योतिः पृष्ठ्य ऽइतीमे वै लोका ऽअभिप्लवा
 ऽउभयतोज्योतिषो वा ऽइमे लोका ऽअग्निनेतु ऽआदि-
 त्येनामुत ऽऋतवः पृष्ठ्योऽन्यतोज्योतिषो वा ऽऋतव
 ऽएषु ऽएपाञ्ज्योतिर्भ्यु ऽएषु तपति ॥ १ ॥ देवचक्रे वा
 ऽएते पृष्ठ्यप्रतिष्टिते । यजमानस्य पाप्मानन्तुःहती
 परिप्लवेते स यो हैवं विदुषान्दीक्षितानाम्पापकः सत्रे
 कीर्तयत्येते हास्य देवचक्रे शिरश्छिन्तो दशरात्रु ऽउद्धिः
 पृष्ठ्याभिप्लवौ चक्रे ॥ २ ॥ तदाहुः । यत्समे ऽएव चक्रे
 भवतोऽर्थेते विपमा स्तोमाः कथमस्यैते समा स्तोमा
 ऽउपेता भवन्तीति युदेव पडन्न्यान्ग्रहानि पडन्न्यानि
 तेनेति च्चूयात् ॥ ३ ॥ पृष्ठ्याभिप्लवौ तन्त्रे कुर्वी-
 तेति ह स्माह पैङ्गयः । तयो स्तोत्राणि च शस्त्राणि
 च सञ्चारयेदिति स यत्सञ्चारयति तस्मादिमे प्राणा

यथोपपक्षदग्धं वा कण्ठदग्धं वा यतो विश्वश्मस्य प्रस्त्रान्ति
 प्रस्त्रेयोऽभिप्लव्दं प्रस्त्रेयं पृच्छ्यं ॥ २ ॥ गाधमेव
 प्रतिष्ठाभिजित् । यथोपपक्षदग्धं वा कण्ठदग्धं वा यतो
 विश्वश्मस्योत्क्रामन्त्यूरुदग्धं ऽएव अथमं स्वरसामा जानु-
 दग्धो द्वितीयं कुल्फदग्धस्तृतीयो द्वीपं प्रतिष्ठा विपु-
 वाङ्कुल्फदग्धं ऽएव अथमोऽर्धाक्वसामा जानुदग्धो
 द्वितीयं ऽऊरुदग्धस्तृतीयं ॥ ३ ॥ गाधमेव प्रतिष्ठा
 विश्वजित् । यथोपपक्षदग्धं वा कण्ठदग्धं वा यतो
 विश्वश्मस्य प्रस्त्रान्ति प्रस्त्रेयं पृच्छ्यं प्रस्त्रेयोऽभिप्लव्दं
 प्रस्त्रेये गोऽआयुपी प्रस्त्रेयो दशरात्रं ॥ ४ ॥ गाधमेव
 प्रतिष्ठामहावतम् । यथोपपक्षदग्धं वा कण्ठदग्धं वा
 यतो विश्वश्मस्योत्स्रान्ति तीर्थमेवोदयनीयोऽतिरात्रस्ती-
 र्थेन ह्युत्स्रान्ति तद्यदुदयनीयमतिरात्रमुपयन्ति यथा
 तीर्थेन समुद्रस्त्राय तीर्थेनोत्स्रायुस्तादृक्तत् ॥ ५ ॥
 तदाहुः । कृति सँवत्सरस्यातिरात्राः कृत्यग्निष्टोमाः
 कृत्युक्थ्याः कृति षोडशिनः कृति षडहा ऽडुति द्वावतिरात्रौ
 पद्दशतमग्निष्टोमा द्वे चत्वारिंशो शते ऽउक्थ्यानामिति
 नु य ऽउक्थ्यान्स्वरसाम्मन ऽउपयन्ति ॥ ६ ॥ अथ
 येऽग्निष्टोमान् । द्वादशशतमग्निष्टोमा द्वे चतुस्त्रिंशो
 शते ऽउक्थ्यानान्द्वादश षोडशिनः षष्टिः षडहा ऽडुति
 नु सँवत्सरस्याप्तिः ॥ ७ ॥ द्वादश वै मासाः सँवत्सरस्य ।
 तेषामेतत्तेज ऽइन्द्रियं अष्टपृष्ठानि तद्यद्मासि मासि
 पृष्ठान्युपयन्ति मासश्च ऽएव तत्सँवत्सरस्य तेज ऽआप्नु-

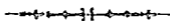
स्वर्गलोकोमस्पृशन्यदुस्पृशस्तस्मात्स्पृष्ट्यः ॥ ११ ॥ अभि-
 प्लवः पडहः । पडह्यहानि भवन्त्यभिप्लवः पञ्चाहः
 पञ्च ह्यहानि भवन्ति यद्धेव प्रथममहस्तदुत्तममभिप्ल-
 वदचतुरहसचत्वारो हि स्तोमा भवन्ति त्रिवृत्पञ्चदशः
 सप्तदशः ऽपकविदशः ऽद्वत्यभिप्लवस्त्रयहस्त्रयाष्टि ज्योति-
 र्गौरायुरभिप्लवो द्वयहो द्वे खेव सामनी भवतो बृह-
 द्रथन्तरे ऽएवाभिप्लवः ऽएकाहः ऽएकाहस्यो हि स्तोमैस्तायते
 चतुर्णामुक्त्थानान्द्वादश स्तोत्राणि द्वादश शस्त्राण्यति-
 यन्ति सः सप्तमोऽग्निष्टोमः ऽएवमु सप्ताग्निष्टोमाः स-
 म्पद्यन्ते ॥ १२ ॥ प्रोतिर्ह कौशाम्बेयः । कौसुरुविन्दिरुद्वा-
 लकः ऽआरुणौ ऋत्वाचर्यमुवास तः हाचार्यः पप्रच्छ कुमार
 कृति ते पिता संवत्सरस्याहान्यमन्यतेति ॥ १३ ॥* दशेति
 होवाच । दश वा ऽद्विति होवाच दशाक्षरा विराद्वैराजो यज्ञः
 ॥ १४ ॥ कृति त्वेवेति । नवेति होवाच नव वा ऽद्विति होवाच
 नव वै प्राणाः प्राणैरु यज्ञस्तायते ॥ १५ ॥ कृति त्वेवेति ।
 अष्टेति होवाचाष्टौ वा ऽद्विति होवाचाष्टाक्षरा गायत्री
 गायत्रो यज्ञः ॥ १६ ॥ कृति त्वेवेति । सप्तेति होवाच
 सप्त वा ऽद्विति होवाच सप्त च्छन्दार्थसि चतुरुत्तरा-
 णि च्छन्दोभिरु यज्ञस्तायते ॥ १७ ॥ [अर्धः प्रपाठकः
 ६६] कृति त्वेवेति । पडिति होवाच पड्वा ऽद्विति
 होवाच पडृतवः संवत्सरः संवत्सरो यज्ञः समान-
 मेतद्दुहर्ष्यप्रायणीयोदयनीयो ॥ १८ ॥ कृति त्वेवेति ।

नानां सन्त ऽएकोतयः समानमूतिमनुसञ्चरन्त्यथ यत्र
 सञ्चारयेत्प्रमायुको यजमानः स्यादेप ह वै प्रमायुको
 योऽन्धो वा वधिरो वा ॥ ४ ॥ नवाग्निष्टोमा मासि
 सम्पद्यन्ते । नव वै प्राणाः प्राणानेवैष्वेतद्घाति तथा
 सर्वमायुर्यन्ति तथो ह न पुरायुषोऽस्माल्लोकात्प्रयन्ति
 ॥ ५ ॥ एकविंशतिरुक्थ्याः । द्वादश वै मासाः सँवत्सरस्य
 पञ्चत्तवस्त्रयो लोकास्तद्विंशतिरेप ऽएवैकविंशो य
 ऽएष तपत्येतामभिसम्पदः स ऽएतया सम्पदा मासि
 मासि स्वर्गल्लोकः रोहति मासशः स्वर्गल्लोकः समश्नुत
 ऽएकविंशश्च स्तोमम्वृहतीश्च च्छन्दः ॥ ६ ॥ चतुस्त्रिंश-
 शदग्निष्टोमा मासि सम्पद्यन्ते । त्रयस्त्रिंशद्वै देवाः
 प्रजापतिश्चतुस्त्रिंशः सर्वासान्देवतानामाप्या ऽएक
 ऽउक्थ्यः षोडशमानत्रं वा ऽउक्थ्यो द्वीर्यः षोडशी
 ॥ ७ ॥ एतेन वै देवाः । द्वीर्येणान्नेन सर्वान्कामानापु-
 वन्त्सर्वान्कामानाश्नुवत तथो ऽएवैप ऽएतेन द्वीर्येणान्नेन
 सर्वान्कामानाप्नोति सर्वान्कामानश्नुते तस्मात्पृष्ठ्याभि-
 प्लवा ऽउपैवेयात्सँवत्सराय दीक्षित ऽएतस्मै कामाय
 ॥ ८ ॥ अथादित्याश्च ह वा ऽअङ्गिरसश्च । उभये
 प्राजापत्या ऽअस्पृद्धन्त वयम्पूर्वं स्वर्गल्लोकमेण्यामो
 वयम्पूर्वं ऽहुति ॥ ९ ॥ त ऽआदित्याः । चतुर्विंश स्तोमैश्च-
 तुर्विंशः पृष्टैर्ह्युभिः सामभिः स्वर्गल्लोकमवभ्युप्लवन्त
 यदवभ्युप्लवन्त तस्मादभिप्लवाः ॥ १० ॥ अन्वश्च
 ऽइवाङ्गिरसः । सर्वे स्तोमैः सर्वे पृष्टैर्गुरुभिः सामभिः

स्वर्गोऽहोक्मस्पृशन्न्यदुस्पृशंस्तस्मात्स्पृष्ट्यः ॥ ११ ॥ अभि-
 प्लवः षडहः । षड्ढयहानि भवन्त्यभिप्लवः पञ्चाहः
 पञ्च ह्यहानि भवन्ति यद्ध्येव प्रथममहस्तदुत्तममभिप्ल-
 वश्चतुरहश्चत्वारो हि स्तोमा भवन्ति त्रिवृत्पञ्चदशः
 सप्तदश एएकविंशः ऽद्वयभिप्लवस्त्रयहस्त्रयावृद्धि ज्योति-
 गौरायुरभिप्लवो द्वयहो द्वे ह्येव सामनी भवतो बृह-
 द्रथन्तरे ऽएवाभिप्लव एकाह एकाहस्यो हि स्तोमैस्तायते
 चतुर्णामुक्त्रथ्यानान्द्वादश स्तोत्राणि द्वादश शस्त्राण्यति-
 यन्ति स सप्तमोऽग्निष्टोम एवमु सप्ताग्निष्टोमाः स-
 ष्यन्ते ॥ १२ ॥ प्रोतिर्द् कौशाम्बेयः । कौसुरुविन्दिरुद्वा-
 लक ऽआरुणौ व्रह्मचर्यमुवास तः हाचार्यः पप्रच्छ कुमार
 कृति ते पिता संवत्सरस्याहान्यमन्न्यतेति ॥ १३ ॥* दशेति
 होवाच । दश वा ऽद्विति होवाच दशाक्षरा विराड्वैराजो यज्ञः
 ॥ १४ ॥ कृति त्वेवेति । नवेति होवाच नव वा ऽद्विति होवाच
 नव वै प्राणाः प्राणैरु यज्ञस्तायते ॥ १५ ॥ कृति त्वेवेति ।
 अष्टेति होवाचाष्टौ वा ऽद्विति होवाचाष्टाक्षरा गायत्री
 गायत्रो यज्ञः ॥ १६ ॥ कृति त्वेवेति । सप्तेति होवाच
 सप्त वा ऽद्विति होवाच सप्त च्छन्दार्थसि चतुरुत्तरा-
 णि च्छन्दोभिरु यज्ञस्तायते ॥ १७ ॥ [अर्थः प्रपाठकः
 ६६] कृति त्वेवेति । षडिति होवाच षड्वा ऽद्विति
 होवाच षड्वृतवः संवत्सरः संवत्सरो यज्ञः समान-
 मेतद्दृहर्ष्यत्प्रायणीयोदयनीयो ॥ १८ ॥ कृति त्वेवेति ।

पञ्चेति होवाच पञ्च वा ऽडुति होवाच पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तं
 पशुः पञ्चर्त्तवः सँवत्सरस्य सँवत्सरो यज्ञः समानमेत-
 दुहर्ष्यचतुर्विंशमहाव्रते ॥ १९ ॥ कृति त्वेवेति । चत्वारितीति
 होवाच चत्वारि वा ऽडुति होवाच चतुष्पादाः पशवः
 पशवो यज्ञः समानमेतदुहर्ष्यत्पृष्ट्वाभिप्लवौ ॥ २० ॥
 कृति त्वेवेति । त्रीणीति होवाच त्रीणि वा ऽडुति होवाच
 त्रीणि च्छदाँसि त्रयो लोकास्त्रिसवनो यज्ञः समानमेत-
 दुहर्ष्यदभिजिद्विश्श्रवजितौ ॥ २१ ॥ कृति त्वेवेति । द्वे ऽडुति
 होवाच द्वे वा ऽडुति होवाच द्विपादौ पुरुषः पुरुषो यज्ञः
 समानमेतदुहर्ष्यत्स्वरसामानः ॥ २२ ॥ कृति त्वेवेति ।
 एकमिति होवाचाहरेवेति तदेतदुहरहरिति सर्वः सँवत्सरः
 सैषा सँवत्सरस्योपनिपत्स यो हैवमेताँ सँवत्सरस्योप-
 निपदं वेद्वा हास्ममाच्छ्रेयाज्ञापते सात्मा भवति सँवत्सरो
 भवति सँवत्सरो भूत्वा देवानुप्येति ॥ २३ ॥

द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[दशरात्रनिरूपणम्]

स वा ऽप्य सँवत्सरो बृहतीमभिसम्पन्नः । द्वावाक्ष्य-
 तामह्वाँ पडहौ द्वौ पृष्ट्वाभिप्लवौ गोऽआयुषी दशरात्र-
 स्तत्पदत्रिंशत्पदत्रिंशदक्षरा वै बृहती बृहत्या वै देवाः
 स्वर्गे लोकेऽयतन्त बृहत्या स्वर्गँल्लोकमाप्नुवँस्तथो ऽप्यैष
 ऽपत्तद्बृहत्त्यैव स्वर्गे लोके यतते बृहत्या स्वर्गँल्लोक-
 माप्नोत्यथ यो बृहत्याद्रामस्तमेवैतेनैवंविद्वरुन्दे ॥ १ ॥

यद्वै चतुर्विंशत्सहस्रं । दशरात्रस्य वै तत्सप्तमं वा नवमं
 वाभिप्लवात्पृष्ठ्यो निर्मितः पृष्ठ्यादभिजिदभिजितः
 स्वरसामानः स्वरसामब्धो विषुवान्निवपुवतः स्वरसामानः
 स्वरसामब्धो विश्वजिद्विश्वजितः पृष्ठ्यः पृष्ठ्यादभि-
 प्लवोऽभिप्लवाद्गोऽआयुषी गोऽआयुष्यन्दिशरात्रः ॥२॥
 अथैतद्दहराक्ष्यत् । यन्महात्रतम्पञ्चविंशो ह्येतस्य स्तोमो
 भवति नाक्षराच्छन्दो व्येत्येकस्मान्न द्वाब्ध्याञ्च स्तोत्रि-
 यया स्तोमः ॥ ३ ॥ अभिप्लवम्पूर्वम्पुरस्ताद्विषुवतः ऽउप-
 यन्ति । पृष्ठ्यमुत्तरम्पुत्रा वा ऽअभिप्लवः पिता पृष्ठ्यस्त-
 स्मान्पूर्ववयसे पुत्राः पितरमुपजीवन्ति पृष्ठ्यमुपरिष्टा-
 द्विषुवतः पूर्वमुपयन्त्यभिप्लवमुत्तरन्तस्मादुत्तरवयसे पुत्रा-
 न्पितोपजीवत्युप ह वा ऽएनम्पूर्ववयसे पुत्रा जीवन्त्यु-
 पोत्तरवयसे पुत्राजीवति य ऽएवमेतद्देद ॥ ४ ॥ तदाहुः ।
 यच्चतुर्विंशत्सहस्रपेत्य प्रेयात्कथमनागूर्त्ती भवतीति यदेवाद्दः
 प्रायणीयमतिरात्रमुपयन्ति तेनेति ब्रूयात् ॥ ५ ॥
 तदाहुः । यद्द्वादश मासाः सँवत्सरस्याथैतद्दहरत्येति यद्वै-
 पुवतम्वरेपामेताक्षपरेपाशमित्यवरेपाश्चैव परेपाश्चेति ह ब्रू-
 यादात्मा वै सँवत्सरस्य विषुवान्ज्ञानि मासा यत्र वा
 ऽआत्मा तद्दुज्ञानि यत्रो ऽअज्ञानि तदात्मा न वा ऽआत्मा-
 ज्ञान्यतिरिच्यते नात्मानमज्ञान्यतिरिच्यन्त ऽएवमु हैत-
 द्दवरेपाश्चैव परेपाश्च भवति ॥ ६ ॥ अथ ह वा ऽएषु
 महासुपर्णं ऽएव यत्सँवत्सरः । तस्य यान्पुरस्ताद्विषु-
 वतः पण्मासानुपयन्ति सोऽन्यतरः पक्षोऽथ यान्पण्ड-

परिष्कारसोऽन्यतरः ऽआत्मा विपुवाऽन्यत्र वा ऽआत्मा
 तत्पक्षौ यत्र वा पक्षौ तदात्मा न वा ऽआत्मा पक्षावति-
 रिच्छ्यते नात्मानम्पक्षावतिरिच्छ्येते ऽएवमु हैतदुवरेपा-
 श्वैव परेषाश्च भवति ॥ ७ ॥ तदाहुः । यत्पुरस्ताद्विपुवत
 ऽऊर्द्धान्तस्तोमाऽपण्णमासानुपयन्ति पदुपरिष्ठादाद्युक्ताऽक-
 थमस्यैत ऽऊर्द्धा स्तोमा ऽउपेता भवन्तीति यमेवासुमूर्द्ध-
 स्तोमन्दशराद्यनुपयन्ति तेनेति व्यूयाद्देवेभ्यो ह वै महा-
 व्रतन्न तस्ये कथमूर्द्धे स्तोमैर्विपुवन्तमुपागातावृत्तैर्माभिति
 ॥ ८ ॥ ते ह देवा ऽऊर्द्धा । उप तं व्यञ्जकृतुञ्जानीत य
 ऽऊर्द्धस्तोमो येनेदमाप्नवामेति त ऽएतमूर्द्धस्तोमन्दशरा-
 द्भ्रमपश्यन्सँवत्सरोविधन्तस्य यः पृष्ट्यः पडह ऽऋतवः स
 ऽइमे लोकाश्छन्दोमाः सँवत्सरो दशममहस्तेनैनदाप्नुवँस्त-
 देभ्योऽतिष्ठत तिष्ठते ह वा ऽअस्मै महाव्रतं स्य ऽएव-
 मेतद्वेदु ॥ ९ ॥ अथ वा ऽअतोऽह्नानामभ्यारोहुः । प्राघणी-
 येनातिरात्रेणोदयनीयमतिरात्रमभ्यारोहन्ति चतुर्विंशेन
 महाव्रतमभिप्लवेन परमभिप्लवम्पृष्ट्येन परम्पृष्ट्यमभि-
 जिता विश्वजितः स्वरसामभिः परान्स्वरसाम्नोऽथैत-
 दुहरनभ्यारूढं व्यद्वैपुवतमभि ह वै श्रेयाःसः रोहति
 नैनम्पापीयानभ्यारोहति यऽएवमेतद्वेदु ॥१०॥ अथ वा ऽअ-
 तोऽह्नाग्निवाहुः । प्रायणीयोऽतिरात्रश्चतुर्विंश शयाहे निव-
 हति चतुर्विंशमहरभिप्लवायाभिप्लवः पृष्ट्याय पृष्ट्योऽ-
 भिजितेऽभिजित्स्वरसामभ्यः स्वरसामानो विपुवते विपुवा-
 न्स्वरसामभ्यः स्वरसामानो विश्वजिते विश्वजित्पृष्ट्याय

पृथ्व्योऽभिप्लवायाभिप्लवो गोऽआयुवर्भ्याङ्गोऽआयुषी
 दशरात्राय दशरात्रो महाव्रताय महाव्रतमुदयनीयायाति-
 रात्रायोदयनीयोऽतिरात्रः स्वर्गाय लोकाय प्रतिष्ठाया
 ऽअत्राद्याय ॥ ११ ॥ तानि वा ऽएतानि । यज्ञारण्यानि
 यज्ञकृन्तत्राणि तानि शतः शतः रथाहन्न्यान्वन्तरेण तानि
 वेऽविद्वाथंस ऽउपयन्ति यथारण्यान्याम्मुग्धाँश्चरतोऽश-
 नाया वा पिपासा वा पाप्मानो रक्षाथंसि सँचेरन्नेवः हँवै-
 नानशनाया वा पिपासा वा पाप्मानो रक्षाथंसि सचन्तेऽथ
 ये विद्वाथंसो यथा प्रवाहात्प्रवाहमभयादुभयमेवः हँव ते
 देवतायै देवतामुपसंभ्यन्ति ते स्वस्ति स्वर्गल्लोकः सम-
 श्लुवते ॥ १२ ॥ तदाहुः । कति सँवत्सरस्याहानि पराञ्चि
 कृत्यर्वाञ्चीति स यानि सकृत्सकृदुपयन्ति तानि पराञ्च्यथ
 यानि पुनः पुनस्तान्न्यर्वाञ्च्यर्वाञ्चीति ह्र स्वेवैनाद्युपासीत
 पढहयोर्द्वावृत्तिमन्वावर्त्तन्ते ॥ १३ ॥

द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[संवत्सरस्याभिष्टवाद्यात्मना स्तुतिर्ब्राह्मणद्वयेन]

पुरुषो वै सँवत्सरः । तस्य प्राण ऽएषु प्रायणीयोऽ-
 तिरात्रः प्राणेन हि प्रयन्ति वागेवारम्भणीयमहर्वाचा

- (१) 'ग' 'ज' पुस्तकयो 'यज्ञकृन्तत्राणि' इत्यस्य स्थाने 'यज्ञकृन्तत्राणि' इति पाठ उपलभ्यते ।
 (२) 'सचेरन्नेवः' इवैवानशनाया वा पिपासा वा पाप्मानो रक्षाथंसि' एतावान् पाठ 'ग'
 'ज' पुस्तकयोर्नास्ति ।
 (३) 'ग' 'ज' पुस्तकयो 'स्वर्तते' इति पाठोः दृश्यते ।

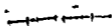
ह्यारुभन्ते यद्यदारुभन्ते ॥ १ ॥ अयमेव दुक्षिणो हुस्तोऽ-
 भिप्लवः पडहः । तस्येदमेव प्रथममहस्तस्येदमेव प्रातः-
 सवनमिदम्माध्यन्दिनः सवनमिदुन्तृतीयसवनङ्गायत्र्या
 ऽआयतने तस्मादियमासां हृसिष्टा ॥ २ ॥ इदमेव
 द्वितीयमहः । तस्येदमेव प्रातःसवनमिदम्माध्यन्दिनः
 सवनमिदुन्तृतीयसवनन्त्रिष्टुभ ऽआयतने तस्मादियमस्यै
 वर्षीयसी ॥ ३ ॥ इदमेव तृतीयमहः । तस्येदमेव प्रातःसव-
 नमिदम्माध्यन्दिनः सवनमिदुन्तृतीयसवनञ्जगत्या ऽआय-
 तने तस्मादियमासां वृषिष्टा ॥ ४ ॥ इदमेव चतुर्थमहः ।
 तस्येदमेव प्रातःसवनमिदम्माध्यन्दिनः सवनमिदुन्तृतीय-
 सवनं विराज ऽआयतनेऽन्नं वै विराट् तस्मादियमासाम-
 न्नादितमा ॥ ५ ॥ इदमेव पञ्चममहः । तस्येदमेव प्रातः-
 सवनमिदम्माध्यन्दिनः सवनमिदुन्तृतीयसवनम्पङ्कुराय-
 तने पृथुरिव वै पङ्क्तिस्तस्मादयमासाम्प्रथिष्टः ॥ ६ ॥
 इदमेव षष्ठमहः । तस्येदमेव प्रातःसवनमिदम्माध्य-
 न्दिनः सवनमिदुन्तृतीयसवनमतिच्छन्दस ऽआयतने
 तस्मादयमासां वृषिष्टो गायत्रमेतद्रुहर्भवति तस्मादि-
 दम्फलकथं हृसिष्टः स ऽइतोऽभिप्लवः पडहः स
 ऽइतः स ऽइतः स ऽइतः ऽआत्मा पृष्यः ॥ ७ ॥ एतद्ध
 स्म वै तद्विद्वानाह पैङ्ग्यः । प्लवन्त ऽइव वा ऽअभि-
 प्लवास्तिष्टतीव पृष्य ऽइति प्लवत ऽइव ह्यमस्रैस्ति-
 ष्टतीवात्मनेति ॥ ८ ॥ शिर ऽपुवास्य त्रिवृत् । तस्मा-
 त्तत्तृविधम्भवति त्रगस्थि मस्तिष्कः ॥ ९ ॥ ग्रीवाः

पञ्चदशः । चतुर्दश वा ऽएतासाङ्गरूकराणि धीर्यम्पञ्च-
दशन्तस्मादेताभिरुण्वीभिः सतीभिर्गुरुम्भारुः हरति
तस्माद्ग्रीवाः पञ्चदशः ॥ १० ॥ उरः सप्तदशः । अष्टा-
वन्ये जङ्घवोऽष्टावन्ये ऽउरः सप्तदशन्तस्मादुरः सप्त-
दशः ॥ ११ ॥ उदरमेकविंशः । विंशतिर्वा ऽअन्तरुदरे
कुन्तापान्युदरमेकविंशन्तस्मादुदरमेकविंशः ॥ १२ ॥
पार्श्वे त्रिणवः । त्रयोदशान्याः पृथ्वस्त्रयोदशान्याः
पार्श्वे त्रिणवे तस्मात्पार्श्वे त्रिणवः ॥ १३ ॥ अनूकन्त्रय-
स्त्रिंशः । द्वाविंशद्वा ऽएतस्य करूकराण्यनूकन्त्रयस्त्रिं-
शन्तस्मादनूकन्त्रयस्त्रिंशः ॥ १४ ॥ अयमेव दक्षिणः
कण्ठोऽभिजित् । यदिदुमक्ष्णः शुक्लः स प्रथमः
स्वरसामा यत्कृष्णः स द्वितीयो यन्मण्डलः स तृतीयो
नासिके विषुवान्यदिदुमक्ष्णो मण्डलः स प्रथमोऽर्वा-
वसामा यत्कृष्णः स द्वितीयो यच्छुक्लः स तृतीयः
॥ १५ ॥ अयमेवोत्तरः कण्ठो विश्वजित् । उक्तौ पृष्ठवा-
भिप्लवौ याववाञ्चौ प्राणौ ते गोऽआयुषी ऽअह्नि दश-
रात्रो मुखम्महाव्रतमुदान् ऽएवोदयनीयोऽतिरात्र ऽउदानेन
ह्युद्यन्ति स ऽएष संवत्सरोऽब्धात्मम्प्रतिष्ठितः स यो
हैवमेतः संवत्सरुमब्धात्मम्प्रतिष्ठितं धेद प्रतितिष्ठति
प्रज्जया पशुभिरस्मिन्नोकेऽमृतत्वेनामुष्मिन् ॥ १६ ॥

द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

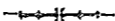
इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

यद्बालाके । इदुन्निवृद्धेति सर्वमून्योऽन्नंयमभिसम्प-
 द्यमानम् ॥ कथंस्त्रिंस्त्रिंशद् पुरुषः प्रजापतिरून्योऽन्नंयत्रा-
 तिरिच्छन्तः ऽएते ॥ १ ॥ यद्दूर्धा स्तोमा ऽअनुयन्ति ।
 यन्नमभ्यावृत्तः सामभिः कल्पमानाः ॥ कथंस्त्रिंस्त्रिंशत्ते-
 पुरुषमाविशन्ति कथम्प्राणैः सयुजो भवन्ति ॥ २ ॥ प्राय-
 णीयोऽतिरात्रः । चतुर्विंशत्तमहश्चत्वारोऽभिप्लवाः पृष्य-
 ऽडुत्येते ॥ कथंस्त्रिंस्त्रिंशत्ते पुरुषमाविशन्ति कथम्प्राणैः
 सयुजो भवन्ति ॥ ३ ॥ अभिजिता स्वरसामानः । अभि-
 क्लृप्ता ऽउभयतो विपुवन्तमुपयन्ति ॥ कथंस्त्रिंस्त्रिंशत्ते पुरुष-
 माविशन्ति कथम्प्राणैः सयुजो भवन्ति ॥ ४ ॥ त्रिवृ-
 त्प्रायाः । सप्तदशाभिक्लृप्तास्त्रिंशन्ताश्चतुरुत्तरेण ॥
 कथंस्त्रिंस्त्रिंशत्ते पुरुषमाविशन्ति कथम्प्राणैः सयुजो भव-
 न्तीति ॥ ५ ॥ शिरस्त्रिवृत् । पञ्चदशोऽस्य ग्रीवा ऽउर-
 ऽआहुः सप्तदशाभिक्लृप्तम् ॥ एकविंशत्तमुदरं कल्पयन्ति
 पाद्वे पञ्चस्त्रिणवेनाभिक्लृप्ते ॥ ६ ॥ अभिप्लवा ऽउभ-
 यतोऽस्य बाहु । पृष्ठं पृष्य ऽडुति धीरा वदन्ति ॥ अ-
 नू-
 कमस्य चतुरुत्तरेण सँवत्सरे ब्राह्मणाः कल्पयन्ति ॥ ७ ॥
 कृष्णावस्याभिजिद्विद्वज्जिच्च । अक्षयाबाहुः स्वरसामाभि-
 क्लृप्ते ॥ नस्यम्प्राणं विपुवन्तमाहुर्गोऽआयुषी प्राणावेता-
 ववाञ्चौ ॥ ८ ॥ अङ्गान्यस्य दशरात्रमाहुः । सुखम्महा-
 वतः सँवत्सरे ब्राह्मणाः कल्पयन्ति ॥ सर्वस्तोमः सर्व-
 सामानमेतः सँवत्सरमन्वात्मप्रविष्टम् ॥ समन्धीर

ऽआत्मना कल्पयित्वा व्रद्धन्स्यास्ते विष्टपेऽज्ञात-
शोकः ॥ ९ ॥

तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

पुरुषो वै संवत्सरः । पुरुष ऽइत्येकः संवत्सर ऽइत्ये-
कमत्र, तत्समन्दे वै संवत्सरस्याहोरात्रे द्वाविमौ पुरुषे प्राणा-
वत्र तत्समन्त्रय ऽऋतवः संवत्सरस्य त्रय ऽइमे पुरुषे
प्राणा ऽअत्र तत्समञ्चतुरक्षरो वै संवत्सरश्चतुरक्षरोऽयं
व्यजमानोऽत्र तत्समम्पञ्चऽर्त्तवः संवत्सरस्य पञ्चमे पुरुषे
प्राणा ऽअत्र तत्समः षडृतवः संवत्सरस्य षडिमे पुरुषे
प्राणा ऽअत्र तत्समः सप्तऽर्त्तवः संवत्सरस्य सप्तमे
पुरुषे प्राणा ऽअत्र तत्समम् ॥ १ ॥ द्वादश वै मासाः
संवत्सरस्य । द्वादशमे पुरुषे प्राणा ऽअत्र तत्समन्त्रयोदश
वै मासाः संवत्सरस्य त्रयोदशमे पुरुषे प्राणा ताभिस्त्र-
योदशत्र तत्समञ्चतुर्विंशतिर्वै संवत्सरस्यार्द्धमासा-
श्चतुर्विंशोऽयम्पुरुषो विंशत्यङ्गुलिश्चतुरङ्गोऽत्र तत्समः
षड्विंशतिर्वै संवत्सरस्यार्द्धमासाः षड्विंशोऽयम्पुरुषः
अतिष्टे षड्विंशत्यावत्र तत्समम् ॥ २ ॥ त्रीणि च
वै शतानि षष्टिश्च । संवत्सरस्य रात्रयस्त्रीणि च
शतानि षष्टिश्च पुरुषस्यास्थीन्त्यत्र तत्समन्त्रीणि च वै
शतानि षष्टिश्च संवत्सरस्याहानि त्रीणि च शतानि
षष्टिश्च पुरुषस्य मज्जानोऽत्र तत्समम् ॥ ३ ॥ सप्तः च

वै शतानि विंशतिश्च । सँवत्सरस्याहोरात्राणि सप्त च
 शतानि विंशतिश्च पुरुषस्यास्थीनि च मज्जानश्चात्र
 तत्समम् ॥ ४ ॥ दश च वै सहस्राण्यष्टौ च शतानि ।
 सँवत्सरस्य मुहूर्त्ता यावन्तो मुहूर्त्तास्तावन्ति पञ्चदश कृत्व
 क्षिप्र्राणि यावन्ति क्षिप्र्राणि तावन्ति पञ्चदश कृत्व ऽएत-
 हींणि यावन्त्येतहींणि तावन्ति पञ्चदश कृत्व ऽइदानीनि
 यावन्तीदानीनि तावन्तः पञ्चदश कृत्व ऽप्राणा यावन्तः
 प्राणास्तावन्तोऽना यावन्तोऽनास्तावन्तो निमेपा यावन्तो-
 निमेपास्तावन्तो लोमगर्त्ता यावन्तो लोमगर्त्तास्तावन्ति
 स्वेदायनानि यावन्ति स्वेदायनानि तावन्त ऽएते स्तोका
 वर्षन्ति ॥ ५ ॥ एतद् स्म वै तद्विद्वानाह वार्कलिः ।
 सार्वभौममेघं वर्षन्तं वेदाहुमस्य वर्षस्य स्तोकानिति ॥ ६ ॥
 तदेप इश्लोकोऽभ्युक्तः । श्रमादश्यत्र परिवर्त्तमान-
 स्तिप्ट्वन्नासीनो यदि वा स्वपन्नपि ॥ अहोरात्राभ्याम्पुरुषः
 समेन कृति कृत्व ऽप्राणिति चाप चानितीति ॥ ७ ॥
 तदेप इश्लोकः प्रत्युक्तः । शतं शतानि पुरुषः समेनाष्टौ
 शता यन्मिमतन्तद्वदन्ति ॥ अहोरात्राभ्याम्पुरुषः समेन
 तावत्कृत्व ऽप्राणिति चाप चानितीति ॥ ८ ॥

तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[सँवत्सरादि दीक्षापथः]

देवां ह वै सहस्रसँवत्सराय दिदीक्षिरे । तेषाम्पञ्च
 शतानि सँवत्सराणाम्पर्यवेतान्न्यासुरथेदः सर्वमेव शश्राम

ये स्तोमा यानि पृष्टानि यानि च्छन्दाथंसि ॥ १ ॥ ततो
 देवाः । एतद्यज्ञस्यायातयामापश्यंस्तेनायातयाम्ना या
 वेदे व्यष्टिरासीत्तां व्याश्रुवतायातयामा वा ऽअस्य वेदा
 ऽअयातयाम्न्या हास्य त्रय्या विद्ययात्विज्यङ्कतम्भवति
 य ऽएवमेतद्वेद ॥ २ ॥ तदेतद्यज्ञस्यायातयाम । ओ श्राव-
 यास्तु श्श्रौपद्यज ये यजामहे वौषडिति तासां वा ऽएता-
 साम्पञ्चानां व्याहृतीनाथं सप्तदशाक्षराण्यो श्श्रावयेति
 चतुरक्षरमस्तु श्श्रौपडिति चतुरक्षरं व्यजेति द्वयक्षरं व्ये
 यजामह ऽडिति पञ्चाक्षरम् ॥ ३ ॥ द्वयक्षरो वपट्कारः ।
 स ऽएषं सप्तदशः प्रजापतिरधिदेवतञ्चाख्यामश्च प्रति-
 ष्ठितः स यो हैवमेतदः सप्तदशम्प्रजापतिमधिदेवतञ्चा-
 ख्यामश्च प्रतिष्ठितं वेद प्रतिष्ठिति प्रजया पशु-
 भिरस्मिँहोकेऽमृतत्वेनामुष्मिन् ॥ ४ ॥ ते ह देवा
 ऽउचुः । उप तं व्यज्ञकृतुजानीत यः सहस्रसँवत्सरस्य
 प्रतिमा को हि तस्मै मनुष्यो यः सहस्रसँवत्सरेण
 समाप्नुयादिति ॥ ५ ॥ ते विश्वजितमेव सँवपृष्टम् ।
 पृष्ठ्यस्य पडहस्याञ्जःसवमपश्यंस्ते हि स्तोमा भवन्ति
 तानि पृष्टानि तानि च्छन्दाथंसि ॥ ६ ॥ पृष्ठ्यमेव
 पडहम् । द्वादशाहस्याञ्जःसवमपश्यंस्ते हि स्तोमा
 भवन्ति तानि पृष्टानि तानि च्छन्दाथंसि ॥ ७ ॥ द्वाद-
 शाहमेव । सँवत्सरस्याञ्जःसवमपश्यंस्ते हि स्तोमा भवन्ति
 तानि पृष्टानि तानि च्छन्दाथंसि ॥ ८ ॥ सँवत्सरमेव ।
 तापश्चित्तस्याञ्जःसवमपश्यंस्ते हि स्तोमा भवन्ति तानि

लोकेष्वात्मानमधात् ७ सर्वान्देवानात्सन्नधिपि सर्वेषु देवे-
 ष्वात्मानमधात् ७ सर्वान्वेदानात्सन्नधिपि सर्वेषु वेदेष्वा-
 त्मानमधात् ७ सर्वाङ्गप्राणानात्सन्नधिपि सर्वेषु प्राणेष्वा-
 त्मानमधामित्यक्षिता वै लोका ऽअक्षिता देवा ऽअक्षिता
 वेदा ऽअक्षिताः प्राणा ऽअक्षिताः सर्वमक्षिताद् वा
 ऽअक्षितमुपसङ्गामत्यप पुनर्म्मृत्युञ्जयति सर्वमायुरेति य
 ऽएवमेतद्देद ॥ ११ ॥

तृतीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

[सोमादीनां नित्यत्वम्]

सावित्रः ह स्मैतम्पूर्वं पशुमालभन्ते । अथैतर्हि
 प्राजापत्यं य्यो ह्येव सविता स प्रजापतिरिति वदन्तस्त-
 स्मार्त्सद्गुप्याग्नीस्तेन यजेरद्गृहपतेरेवाग्निषु ययेदङ्गा-
 धन्या पत्नीः संख्याजयन्ति तस्यान्नोऽप्यसदिति ते ततो
 यदानिकामन्दीक्षन्ते ॥ १ ॥ तद् वा ऽआहुः । नाना-
 धिष्यया ऽएव स्युर्द्यदि दीक्षितस्योपतपेत्साङ्गतोऽग्निहोत्र-
 ङ्गहृद्गसेत्स यद्यगदी भवति सःसृज्यैनम्पुनरुपह्वयन्ते,
 यद्यु मिश्रयते स्वैरेव तमग्निभिर्दहन्त्यशवाग्निभिरितरे
 यजमाना ऽआसत ऽइति तद्दहैवाहिताग्नेः कर्म समान-
 धिष्ययास्त्वेव भवन्ति तस्य तदेव ब्राह्मणं यत्पुरश्चरणे
 ॥ २ ॥ तदाहुः । यत्सँवत्सराय सँवत्सरसदो दीक्षन्ते कथ-
 मेपामग्निहोत्रमनन्तरितम्भवतीति व्रतेनेति व्रूयात् ॥ ३ ॥

तदाहुः । यत्सँवत्सराय सँवत्सरसदो द्वीक्षन्ते कथमेपा-
 म्पौर्णमासुः हविरनन्तरितम्भवतीत्याज्येन च पुरोडाशेन
 चेति व्रूयात् ॥ ४ ॥ तदाहुः यत्सँवत्सराय सँवत्सरसदो
 द्वीक्षन्ते कथमेपाम्पितृयज्ञोऽनन्तरितो भवतीत्यौपासनै-
 रिति व्रूयात् ॥ ५ ॥ तदाहुः । यत्सँवत्सराय सँवत्सरसदो
 द्वीक्षन्ते कथमेपामामावास्युः हविरनन्तरितम्भवतीति
 दद्धना च पुरोडाशेन चेति व्रूयात् ॥ ६ ॥ तदाहुः ।
 यत्सँवत्सराय सँवत्सरसदो द्वीक्षन्ते कथमेपामाग्रयणेष्टि-
 रनन्तरिता भवतीति सौम्येन चरुणेति व्रूयात् ॥ ७ ॥
 तदाहुः । यत्सँवत्सराय सँवत्सरसदो द्वीक्षन्ते कथमेपा-
 चातुर्मास्यान्न्यनन्तरितानि भवन्तीति पयस्ययेति व्रूयात्
 ॥ ८ ॥ तदाहुः । यत्सँवत्सराय सँवत्सरसदो द्वीक्षन्ते
 कथमेपाम्पशुवन्धोऽनन्तरितो भवतीति पशुना च पुरो-
 डाशेन चेति व्रूयात् ॥ ९ ॥ तदाहुः । यत्सँवत्सराय सँव-
 त्सरसदो द्वीक्षन्ते कथमेपाथं सोमोऽनन्तरितो भवतीति
 सवनैरिति व्रूयात् ॥ १० ॥ ते वा ऽएवमेते यज्ञकृतवः ।
 सँवत्सरमपियन्ति स यो हैवमेतां व्यज्ञकृतूनाथं सँवत्सरेऽ-
 पीतिं वेद्राप्यस्य स्वर्गो लोके भवति ॥ ११ ॥ सँवत्सरस्य
 समृता वेदितव्या । एकम्पुरस्ताद्विपुवतोऽतिरात्रमुपयन्त्ये-
 कमुपरिष्टात्रयः पञ्चाशत्पुरस्ताद्विपुवतोऽग्निष्टोमानुप-
 यन्ति त्रयः पञ्चाशत्मुपरिष्टाद्विंशतिशत्पुरस्ताद्विपुवत
 ऽउक्थ्यान्न्यहान्युपयन्ति विंशतिशत्मुपरिष्टादिति नु
 य ऽउक्थ्यान्स्वरसाम्न्न ऽउपयन्ति ॥ १२ ॥ अथ

पृष्टानि तानि च्छन्दाशंसि ॥ ९ ॥ तापश्चित्तमेव । सहस्र-
 सँवत्सरस्याञ्जदसवमपश्यँस्ते हि स्तोमा भवन्ति तानि
 पृष्टानि तानि च्छन्दाशंसि ॥ १० ॥ स वै सँवत्सरन्दीक्षा-
 भिरेति । सँवत्सरमुपसृञ्चिद् सँवत्सरः सुत्याभिः ॥ ११ ॥
 स यत्सँवत्सरन्दीक्षाभिरेति । पूर्वाह्निमेव तेन सहस्रसँवत्सर-
 स्यावरुन्देऽथ यत्सँवत्सरमुपसृञ्चिर्म्मर्द्धयमेव तेन सहस्रसँवत्सर-
 स्यावरुन्देऽथ यत्सँवत्सरः सुत्याभिरुत्तमार्द्धमेव तेन सहस्र-
 सँवत्सरस्यावरुन्दे ॥ १२ ॥ स वै द्वादश मासान्दीक्षा-
 भिरेति । द्वादशोपसृञ्चिद्द्वादश सुत्याभिस्तत्पट्त्रिंशत्पट्-
 त्रिंशदक्षरा वै बृहती बृहत्या वै देवाः स्वर्गं लोकेऽ-
 यतन्त बृहत्या स्वर्गंल्लोकमाप्नुवँस्तथो ऽएवैप ऽएतद्बृ-
 हत्यैव स्वर्गं लोके यतते बृहत्या स्वर्गंल्लोकमाप्नोत्यथ
 यो बृहत्याङ्गामस्तमेवैतेनैवविदुवरुन्दे ॥ १३ ॥ तद्वा ऽएतत् ।
 त्रयः सह क्रियतेऽग्निरक्वथम्महदुक्वथः स यत्सँवत्सर-
 न्दीक्षाभिरेति सँवत्सरमुपसृञ्चिस्तेनास्याग्न्यर्क्वाप्तौ भव-
 तोऽथ यत्सँवत्सरः सुत्याभिरेति तेनो ऽएवास्य महदु-
 क्वथमाप्तुम्भवति स वा ऽएप ऽएव सहस्रसँवत्सरस्य
 प्रतिमा यत्तापश्चित्त ऽएप प्रजानाम्प्रजात्यै यत्ता-
 पश्चित्तः ॥ १४ ॥

तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

फण्डिकासंख्या १३२ ॥

[ज्योतिष्टोमे उद्गात्रायन्वारम्भः]

पुरुषः ह नारायणम्प्रजापतिरुवाच । यजस्व यजस्वेति
स होवाच यजस्व यजस्वेति वाव त्वम्मामात्थ त्रिरयक्षि
वसवः प्रातःसवनेनागू रुद्रा माद्धयन्दिनेन सवनेनादि-
त्यास्तृतीयसवनेनाथ मम यज्ञवास्त्वेव यज्ञवास्तावेवाह-
मास ऽहुति ॥ १ ॥ स होवाच । यजस्वैवाहं वै ते तद्द-
क्ष्यामि यथा त ऽउक्त्रथानि मणिरिव सूत्र ऽओतानि
भविष्यन्ति सूत्रमिव वा मणाविति ॥ २ ॥ तस्मा ऽउ
हैतदुवाच । प्रातःसवने वहिष्पवमान ऽउद्गातारमन्वार-
भासैः इत्यनोऽसि गायत्रच्छन्दा ऽअनु त्वारभे स्वस्ति
मा सम्पारयेति ॥ ३ ॥ अथ माद्धयन्दिने पवमाने ।
उद्गातारमन्वारभासै सुपण्णोऽसि त्रिष्टुप्छन्दा ऽअनु
त्वारभे स्वस्ति मा सम्पारयेति ॥ ४ ॥ अथ तृतीयसवन
ऽआर्षभवे पवमाने । उद्गातारमन्वारभासा ऽऋभुरसि
जगच्छन्दा ऽअनु त्वारभे स्वस्ति मा सम्पारयेति ॥ ५ ॥
अथ सथंस्थितेषु सथंस्थितेषु सवनेषु जपे । मयि भर्गो
मयि महो मयि यशो मयि सर्वमिति ॥ ६ ॥ अयं वै
लोको भर्गः । अन्तरिक्षलोको महो यौर्यशो येऽन्ये
लोकास्तत्सर्वम् ॥ ७ ॥ अग्निर्वै भर्गः । वायुर्मह ऽआदित्यो
यशो येऽन्ये देवास्तत्सर्वम् ॥ ८ ॥ ऋग्वेदो वै भर्गः ।
यजुर्वेदो महः सामवेदो यशो येऽन्ये वेदास्तत्सर्वम् ॥ ९ ॥
वाग्वै भर्गः । प्राणो महश्चक्षुर्यशो येऽन्ये प्राणास्त-
त्सर्वम् ॥ १० ॥ तद्विद्यात् । सर्वलोकानात्मन्नधिपि सर्वेषु

येऽग्निष्टोमान् । पृष्टपञ्चाशत्सपुरस्ताद्विपुवतोऽग्निष्टोमा-
 नुपयन्ति पृष्टपञ्चाशत्सपुरिष्टात्सप्तदशः शतसपुरस्ता-
 द्विपुवत् ऽउक्थ्यान्न्युहान्न्युपयन्ति सप्तदशसपुरिष्टात्पृ-
 ष्टपुरस्ताद्विपुवत् षोडशिन ऽउपयन्ति पृष्टपुरिष्टात्त्रिंशत्-
 सपुरस्ताद्विपुवत् षडहानुपयन्ति त्रिंशत्सपुरिष्टादेपा
 हास्य समता समेन ह वा ऽअस्याब्धृद्धेनान्न्यूनान-
 तिरिक्तेनायनेनेतम्भवति य ऽएवमेतद्देद ॥ १३ ॥

तृतीयाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

[अग्निहोत्रप्रायश्चित्तं ब्राह्मणद्वयेन]

दीर्घसत्रं ह वा ऽएत ऽउपयन्ति । येऽग्निहोत्र-
 शुद्धयेतद्दे जरामर्ष्यः सत्रं यदग्निहोत्रञ्जरया वा ह्येवा-
 स्मान्मुच्यन्ते मृत्युना वा ॥ १ ॥ तदाहुः । यदेतस्य
 दीर्घसत्रिणोऽग्निहोत्रशुद्धतोऽन्तरेणाग्नी युक्तं वा विया-
 यात्सं वा चरेयुः किन्तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति
 कुर्वीत हैव निष्कृतिमपीष्ट्या यजेत तद्दु तन्नाद्रियेतेमान्वा
 ऽएष लोकाननुवितनुते योऽग्नी ऽआधत्ते ॥ २ ॥ तस्या-
 यमेव लोको गार्हपत्यः । अन्तरिक्षलोकोऽन्वाहार्यपच-
 नोऽसौ लोकः ऽआहवनीयः कामन्वा ऽएषु लोकेषु घृया-
 थ्सि युक्तञ्चायुक्तञ्च सञ्चरन्ति स यदि हास्याप्यन्तरेण
 भ्रामोऽग्नीन्विपायात्रैव मे का चनार्तिरस्ति न रिष्टिरिति

हैव विद्यात् ॥ ३ ॥ त्रयो ह त्वाव पशवोऽमेद्ध्याः । दुर्बराह
 ऽपेडकः श्वा तेषां व्यद्यधिश्चितेऽग्निहोत्रेऽन्तरेण कश्चि-
 त्सञ्चरेत्किन्तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति तद्वैके गार्ह-
 पत्याद्भस्मोपहृत्याहवनीयान्निवपन्तो यन्तीदं विष्णुर्वि-
 चक्रम, ऽहुत्येतयऽर्चा यज्ञो वै विष्णुस्तद्यज्ञेनैव यज्ञमनु-
 सन्तन्मो भस्मनास्य पदमपिवपाम ऽहुति वदन्तस्तदु-
 तथा न कुर्याद्यो हैनन्तत्र ब्रूयाद्वासान्वा ऽअयं व्यज-
 मानस्यावाप्सीक्षिप्ते परमास्तानावप्स्यते ज्येष्ठगृह्यः
 रीत्स्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात् ॥ ४ ॥ इत्थमेव कुर्यात् ।
 उदस्थालीं वैवोदकमण्डलुं वादाय गार्हपत्यादुग्य ऽआह-
 वनीयान्निनयन्नियादिदं विष्णुर्विचक्रम ऽहुत्येतयैवऽर्चा
 यज्ञो वै विष्णुस्तद्यज्ञेनैव यज्ञमनुसन्तनोति यद्वै यज्ञस्य
 रिष्टं व्यदशान्तमापो वै तस्य सर्वस्य शान्तिरज्जिरेवैन-
 त्तच्छान्त्या शमयत्येतदेव तत्र कर्म ॥ ५ ॥ तदाहुः ।
 यस्याग्निहोत्रन्दोह्यमानथं स्कन्देत्किन्तत्र कर्म का प्राय-
 श्चित्तिरिति स्कन्नप्रायश्चित्तेनाभिमृश्याद्भिरुपनिनीय परि-
 शिष्टेन जुहुयाद्यथु नीची स्थाली स्याद्यदि वा भिद्येत
 स्कन्नप्रायश्चित्तेनैवाभिमृश्याद्भिरुपनिनीय यदन्न्यद्विन्दे-
 त्तेन जुहुयात् ॥ ६ ॥* अथ यत्र स्कन्नथं स्यात् । तदभि-
 मृशेदुस्कन्नधित प्राजनीति यदा वै स्कन्दत्यथ धीयते
 यदा धीयतेऽथ प्रजायते योनिर्वा ऽइयः रेतः पयस्तद-
 स्यां व्योनी रेतो दधात्यनुष्या हास्य रेतः सिकम्प्रजायते

(१) इ० य० घ० ५. १५ । ऋ० घ० १. २. ७ । सा० धी० सू० १५. ४. १० ।

* अत्र शतम् ११०० ।

य ऽएवमेतद्वेदामुतो वै दिवो वर्षतीहौषधयो वृनस्पतयः
 प्रजायन्ते पुरुषाद्रेत स्कन्दति पशुबन्धस्तत ऽइदं सर्व-
 म्प्रजायते तद्विद्याद्भुयसी मे प्रजातिरभूद्बहुः प्रजया
 पशुभिर्वर्भविष्यामि श्रेयान्भविष्यामीति ॥ ७ ॥ अथ
 यत्रावभिन्नः स्यात् । तदुदस्थालीं वैवोदकमण्डलुं वा
 निनयेद्यद्वै यज्ञस्य रिष्टं व्यदृशान्तमापो वै तस्य सर्वस्य
 शान्तिरद्भिरेवै नत्तच्छान्त्या शमयति भूर्भुवः स्वरित्येताभि-
 ष्व्याहृतिभिरेता वै व्याहृतयः सर्वंप्रायश्चित्तीस्तदनेन
 सर्वेण प्रायश्चित्तिङ्कुरते तानि कपालानि सञ्चित्य यत्र
 भस्मोद्धृतः स्यात्तन्निवपेदेतदेव तत्र कर्म ॥ ८ ॥
 तदाहुः । यस्याग्निहोत्री दोह्यमानोपविशेत्किन्तत्र कर्म
 का प्रायश्चित्तिरिति ताः द्वैके यजुषोत्थापयन्त्युदस्थौ-
 देव्यदितिरितीयं वा ऽदितिरिमांमेवास्मा ऽएतदुत्थाप-
 याम ऽइति वृदन्त ऽआयुर्व्यज्ञपतावधादित्यायुरेवास्मिँस्त-
 द्दध्म ऽइति वृदन्त ऽइन्द्राय कृणवती भागमितीन्द्रियमे-
 वास्मिँस्तद्दध्म ऽइति वृदन्तो मित्राय वरुणाय चेति
 प्राणोदानौ वै मित्रावरुणौ प्राणोदानावेवास्मिँस्तद्दध्म
 ऽइति वृदन्तस्तान्त्वस्यामाहुत्याम्नाह्वणाय दद्याद्यमनवभ्याग-
 मिष्यन्मन्थेतांति वा ऽएषा पाप्मानं व्यजमानस्य
 प्रतिदृश्योपाविक्षद्रातिमेवास्मिँस्तत्पाप्मानम्प्रतिमुञ्चाम
 ऽइति वृदन्तः ॥ ९ ॥ तदुहोवाच याज्ञवल्क्यः । अथ-
 दधानेभ्यो हेभ्यो गौरपकामत्यात्यौ वा ऽआहुतिं

विच्छन्तीत्यमेव कुर्यादण्डेनैवेनां विपिण्योत्थापयेदिति
 तद्यथैवादो धावत्यतोऽश्वो वाश्वतरो वा गदायेत
 वलीवृद्धौ वा युक्तस्तेन दण्डप्रजितेन तोत्रप्रजितेन
 यमद्वानः समीप्सति तः समश्नुत ऽएवमेवैतया
 दण्डप्रजितया तोत्रप्रजितया यथं स्वर्गलोकोः समी-
 प्सति तः समश्नुते ॥ १० ॥ अथ होवाचारुणिः । द्यौर्वा
 ऽएतस्याग्निहोत्रस्याग्निहोत्रयमेव वत्सो योऽयम्पवत
 ऽइयमेवाग्निहोत्रस्थाली न वा ऽएवं विदुषोऽग्निहोत्री
 नश्श्यति क्व ह्यसौ नश्श्येन्नैवं विदुषोऽग्निहोत्रीवत्सो
 नश्श्यति क्व ह्येष नश्श्येन्नैवं विदुषोऽग्निहोत्रस्थाली
 भिद्यते क्वच हीयम्भिद्येत विश्रयो वै पर्जन्यो वर्षति
 तद्विद्याच्छ्रेमाणस्मे महिमानमधारयमाणोपाविक्षच्छ्रेयान्भ-
 विष्यामीति तामात्सन्धेव कुर्वीतात्सन्धेव तच्छ्रिय-
 न्धत्तं ऽइति ह स्माहारुणिरेतदेव तत्र कर्म ॥ ११ ॥
 तदाहुः । यस्याग्निहोत्री दोह्यमाना वाश्वयेत किन्तत्र
 कर्म का प्रायश्चित्तिरिति स्तम्बमाच्छ्रिय ग्रासयेदेत-
 देव तत्र कर्म ॥ १२ ॥

चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

तदाहुः । यस्याग्निहोत्री लोहितन्दुहीत किन्तत्र
 कर्म का प्रायश्चित्तिरिति व्युत्क्रामतेत्युक्त्वा मेक्षणङ्क-
 त्वान्वाहार्यपचनम्परिश्रयितवै द्यूयात्तस्मिन्नेनच्छ्रयि-

त्वा तस्मिँस्तूष्णीञ्जुहुयादुनिरुक्तो वै प्रजापतिः
 प्राजापत्यमग्निहोत्रः सर्वं वा ऽअनिरुक्तन्तदनेन सर्वेण
 प्रायश्चित्तिङ्कुरुते तान्तस्यामाहुत्याम्ब्राह्मणाय दद्याद्यमन-
 ष्यागमिष्यन्मन्येतार्त्तिं वा ऽएषा पाप्मानं व्यजमानस्य
 प्रतिदृश्य दुहे या लोहितन्दुह ऽआर्त्तिमेवास्मिँस्तूष्णा-
 प्मानम्प्रतिमुञ्चत्यथ यदन्यद्विन्देत्तेन जुहुयादुनात्तैर्नैव
 तदार्त्तं व्यजस्य निष्करोत्येतदेव तत्र कर्म ॥ १ ॥ तदाहुः ।
 यस्याग्निहोत्रन्दोह्यमानममेद्ध्यमापद्येत किन्तत्र कर्म का
 प्रायश्चित्तिरिति तद्वैके होतव्यम्मन्यन्ते प्रयतमेतन्नै-
 तस्याहोमोऽवकल्पते न वै देवाः कस्माच्च न वीभत्सन्ते
 वीभत्सन्ताऽइ तु देवा ऽइत्थमेव कुर्याद्दार्हपत्यादुष्ण-
 म्भस्म निरुह्य तस्मिन्नेनदुष्णे भस्मँस्तूष्णीञ्चिनयेदञ्चि-
 रुपनिनयत्यङ्घ्रिरेनदाप्नोत्यथ यदन्यद्विन्देत्तेन जुहुयादेत-
 देव तत्र कर्म ॥ २ ॥ तदाहुः । यस्याग्निहोत्रन्दोहितम-
 मेद्ध्यमापद्येत किन्तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति य ऽएवै-
 तेऽङ्गारा निरूढा येष्वाधिश्श्रयिष्यद्भवति तान्प्रत्युह्य
 तस्मिन्नेनदुष्णे भस्मँस्तूष्णीञ्चिनयेदञ्चिरुपनिनयत्य-
 ङ्घ्रिरेनदाप्नोत्यथ यदन्यद्विन्देत्तेन जुहुयादेतदेव तत्र कर्म
 ॥ ३ ॥ तदाहुः । यस्याग्निहोत्रमधिश्श्रयतममेद्ध्यमापद्येत
 किन्तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति य ऽएवैतेऽङ्गारा
 निरूढा येष्वाधिश्श्रयतम्भवति तेष्वेनतूष्णीञ्जुहुयात्तद्दुत-
 म्हुतं व्यदुहैर्नत्तेषु जुहोति तेन हुतं व्यद्वेनाँस्तेनैवानुगम-

यति तेनाहुतमद्भिरुपनिनयत्यद्भिरेनदाप्नोत्यथ यद्व्यद्वि-
 न्देत्तेन जुहुयादेतदेव तत्र कर्म ॥ ४ ॥ तदाहुः । यद्व-
 धिश्चतेऽग्निहोत्रे यजमानो म्रियेत किन्तत्र कर्म का
 प्रायश्चित्तिरिति तदेवैनदभिपर्याधाय त्रिप्पन्दयेदुथो
 खल्वाहुरेतावती सर्वस्य हविर्व्यज्ञस्य प्रायश्चित्तिरित्येतदेव
 तत्र कर्म ॥ ५ ॥ तदाहुः । यस्याग्निहोत्रं सुच्युन्नीतं
 स्कन्देत्किन्तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति स्कन्नप्रायश्चि-
 त्तेनाभिमृश्याद्भिरुपनिनीय परिशिष्टेन जुहुयाद्यद्यु नीची
 सुक् स्याद्यदि वा भिद्येत स्कन्नप्रायश्चित्तेनैवाभिमृश्या-
 द्भिरुपनिनीय यत्स्थाल्याम्परिशिष्टं स्यात्तेन जुहुयात्
 ॥ ६ ॥ तद्वैके । प्रतिपरेत्य यत्स्थाल्याम्परिशिष्टम्भवति
 तेन जुहति तद् तथा न कुर्यात्स्वर्ग्यं वा ऽएतद्यदग्नि-
 होत्रं यो हैनन्तत्र ब्रूयात्प्रति न्वा ऽअयं स्वर्गाहोका-
 दुवारुक्षन्नास्येदं स्वर्ग्यमिव भविष्यतीतीश्वरो ह तथैव
 स्यात् ॥ ७ ॥ इत्थमेव कुर्यात् । तदेवोपविशेद्यत्स्थाल्या-
 म्परिशिष्टं स्यात्तदस्मा ऽउन्नीयाहरेयुस्तद्वैक ऽउप-
 ल्हन्ते हुतोच्छिष्टं वा ऽएतद्यातयाम वा ऽएतन्नैतस्य होत-
 व्यमिति तद् तन्नाद्रियेत यदा वा ऽएतद्यातयाम्नाथैनद्ध-
 विरातुश्चनहुर्वते तस्माद्यत्स्थाल्याम्परिशिष्टं स्यात्त-
 दस्मा ऽउन्नीयाहरेयुर्व्यद्यु तत्र न स्याद्यदन्न्यद्विन्देत्त-
 दग्नावधिश्चत्यावज्योत्यापः प्रत्यानीयोद्वास्य तददो
 हैत्रोत्रेण्यामीत्युक्तमभवत्यथात्र यथोन्नीतमेवास्मा ऽउन्नी-
 याहरेयुस्तेन कामञ्जुहुयादेतदेव तत्र कर्म ॥ ८ ॥ तदाहुः ।

यस्याग्निहोत्रं स्तुच्युन्नीतममेद्व्यमापद्येत किन्तुत्र कर्म
 का प्रायश्चित्तिरिति तद्वैके होतव्यमन्यन्ते प्रयतमेत-
 न्नैतस्याहोमोऽवकल्पते न वै देवाः कस्माच्चन वीभत्सन्त
 ऽडुति तद्वैक ऽउत्तिस्त्तु च्छर्दयन्ति तद्दु तथा न कुर्वाद्यो
 हैनन्तत्र व्रूयात्परासिञ्चत न्वा ऽअयमग्निहोत्रं क्षिप्सेऽयं
 व्यजमानः परासेक्ष्यत ऽडुतीश्वरो ह तथैव स्यादित्यमेव
 कुर्वादाहवनीये समिधमभ्याधायाहवनीयादेवोष्णमभस्म
 निरुह्य तस्मिन्नेनदुष्णणे भस्मस्तूष्णीन्निनेयदद्भिरुप-
 निनयत्यद्विरेनदाप्नोत्यथ यदन्न्यद्विन्देत्तेन जुहुयादेतदेव
 तत्र कर्म ॥ ९ ॥ तदाहुः । यस्याग्निहोत्रं स्तुच्युन्नीत-
 मुपरिष्ठादववर्षेत्किन्तुत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति
 तद्विद्यादुपरिष्ठान्मा शुक्रमागन्तुप मान्देवाः प्राभूवञ्छ्रेया-
 न्भविष्यामीति तेन कामञ्जुहुयादेतदेव तत्र कर्म ॥ १० ॥

चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[गार्हपत्याद्यनुगमने प्रायश्चित्तम्]

तदाहुः । यत्पूर्वस्यामाहुत्याथ हुतायामथाग्निरनुगच्छे-
 रिन्तुत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति यम्प्रतिवेशः शकलं
 विन्देत्तमवभ्यस्याभिजुहुत्यादारौ दारावग्निरिति वृदन्दारौ
 दारौ ह्येवाग्निर्गर्भ्यु ऽअस्य हृदयं व्येव लिखेद्विरण्यम-
 भिजुहुयादग्नेर्वा ऽपतद्रेतो यद्विरण्यं व्य ऽउ वै पुत्रः
 स पिता यः पिता स पुत्रस्तस्माद्विरण्यमभिजुहुयादेत-
 देव तत्र कर्म ॥ १ ॥ तदाहुः । यस्याहवनीय ऽउद्धृतः

पुराग्निहोत्रादनुगच्छेत्किन्तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति
 गार्हपत्यादेवैनम्प्राञ्चमुद्धृत्योपसमाधायाग्निहोत्रञ्जुहुयात्स य-
 द्यपि शतमेव कृत्वः पुनः पुनरुद्धृतोऽनुगच्छेद्गार्हपत्यादेवैन-
 म्प्राञ्चमुद्धृत्योपसमाधायाग्निहोत्रञ्जुहुयादेतदेव तत्र कर्म
 ॥२॥ [अर्थः प्रपाठकः ४८] तदाहुः । यस्य गार्हपत्योऽनुगच्छे-
 त्किन्तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति तः हैकऽउल्मुकादेव
 निर्मन्थन्ति यतो वै पुरुषस्यान्ततो नश्यति ततो वै स तस्य
 प्रायश्चित्तिमिच्छत ऽद्विति ब्रुवन्तस्तद् तथा न कुर्यादु-
 ल्मुकः ह वै वादाय चरेयुरुल्मुकस्य वावन्नश्चमित्यमेव
 कुर्यादुल्मुकादङ्गारमादाय तमरण्योरभिविमत्नीयादुप ह
 तङ्गाममाप्नोति य ऽउल्मुकमस्थ ऽउपो तं व्योऽरण्योरेत
 देव तत्र कर्म ॥ ३ ॥ तदाहुः । यस्याग्नावग्निमवभ्युह-
 रेयुः किन्तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरितीश्वरौ वा ऽएतौ
 सम्पदाशान्तौ यजमानस्य प्रजाश्च पशूँश्च निर्हहस्तद-
 भिमन्त्रयेत 'समित्तः सुङ्कल्पेथाथं सन्प्रियौ रोचिष्णु
 सुमनस्यमानौ ॥ इपमूर्जमभि संबसानौ ॥ सं वाम्मनाथंसि
 सं व्रता समु चित्तान्याकरम् ॥ अग्ने पुरीण्याधिपा भव
 त्वन्न ऽइपमूर्जं अधुजमानाय धेही'ति शान्तिमेवावभ्यामेतद्
 दति यजमानस्य प्रजायै पशूनामहिःसायै ॥ ४ ॥ यद्यु
 ऽअस्य हृदयं व्वयेव लिखेत् । अग्नेयऽग्निमतेऽष्टाकपाल-
 म्पुरोडाशत्रिर्वपेत्तस्यावृत्तप्तदश सामिधेनीरनुव्यूयाद्वात्र-
 ग्नात्राज्यभागौ विराजौ संख्याज्ये ऽअथैते वाज्यानुवाक्ये

ऽ'अग्निनाग्निः समिद्धयते कविर्गृहपतिर्युवा ॥ हव्यवाद्जु-
 ह्वास्य' ऽइत्यथ याज्या 'त्वं ह्यग्ने ऽअग्निना विष्प्रो विष्प्रेण
 सन्सता ॥ सुखा सुख्या समिद्धस' ऽइति शान्तिमेवावभ्या-
 मेतद्ब्रदति यजमानस्य प्रजायै पशूनामहिःसाया ऽएत-
 देव तत्र कर्म ॥ ५ ॥ तदाहुः । यस्याहवनीयेऽनुगते
 गार्हपत्योऽनुगच्छेत्किन्तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति तः
 हैके तत ऽएव प्राश्नुद्धरन्ति प्राणा वा ऽअग्नयः प्राणा-
 नेवास्मा ऽएतदुद्धराम ऽइति वदन्तस्तदु तथा न कुर्याद्यो
 हैनन्तत्र व्रूयात्प्राचो वा ऽअयं यजमानस्य प्राणान्प्रारौ-
 त्सीहमरिष्यत्ययं यजमान ऽइतीश्वरो ह तथैव स्यात्
 ॥ ६ ॥ अथ हैके प्रत्यश्चमाहरन्ति । प्राणोदानाविमाविति
 वदन्तस्तदु तथा न कुर्यात्स्वर्ग्यं वा ऽएतद्यदग्निहोत्रं व्यो
 हैनन्तत्र व्रूयात्प्रति वा ऽअयं स्वर्गाहोकाद्वारुक्षत्रा-
 स्येदं स्वर्ग्यमिव भविष्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात्
 ॥ ७ ॥ अथ हैकेऽह्यङ्गार्हपत्यम्मन्थन्ति । तदु तथा न
 कुर्याद्यो हैनन्तत्र व्रूयादग्नेर्वा ऽअयमधि द्विपन्तभ्रातृ-
 ष्यमजीजनत क्षिप्त्रेऽस्य द्विपद्भ्रातृष्यो जनिष्यते
 प्रियतमः रोत्स्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात् ॥ ८ ॥ अथ
 हैकेऽनुगमव्याह्यम्मन्थन्ति । तस्याज्ञानेयादपि यत्परिशि-
 ष्टमभूत्तदजीजसत् नास्य दायादुच्चन परिशेक्ष्यत् ऽइती-
 श्वरो ह तथैव स्यात् ॥ ९ ॥ इत्थमेव कुर्यात् । अरण्यो-
 रग्नी समारोह्योदद्दुदवसाय निर्मत्थ जुह्वसेत्तथा ह न

काश्चन परिचक्षाङ्करोति नवावसानं ऽउ ऽअस्याभितोराद्बृह
हृतम्भवति * ॥ १० ॥

चतुर्थाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[अग्न्यन्तरसंतर्गादौ प्रायश्चित्तम्]

अथ प्रातर्बर्हस्ममाह्युद्धृत्य । गोमयेनालिप्यारण्यो-
रेवानग्नी समारोह्य प्रत्यवस्यति मथित्वा गार्हपत्यमुद्धृत्या-
हवनीयमाहृत्यान्वाहार्यपचनसग्भये पथिकृतेऽष्टाकपाल-
म्पुरोडाशत्रिर्वपेत्तस्यावृत्ता ऽएव सप्तदश सामिधेनीरनु-
व्व्याद्वाग्निग्न्यावाज्यभागौ विराजौ संख्याज्ये ऽअथैते याज्या-
नुवाक्ये 'वैर्था हि वेधो ऽअद्वनः पथश्च देवाञ्जसा ॥
अग्ने यज्ञेषु सुकृत'वित्यथ याज्यादेवानामपि यन्थासगन्म
यच्छक्वन्वाम तदनुप्रवोढुम् ॥ अग्निर्विद्वान्स यजात्सेदु
होता सो ऽअद्वरान्स ऽऋतून्कल्पयातीत्यग्निर्वै पथिकृत्प-
थामपिनेता स ऽएवैनं व्यज्ञपथमपिनयत्येतदेव तत्र कर्म
॥ १ ॥ तदाहुः । युस्याग्भयः सःस्वज्येरन्किन्तत्र कर्म
का प्रायश्चित्तिरिति स यदि परस्ताद्दहन्नभीयात्तद्विद्यात्प-
रस्तान्मा शुक्लमागन्नुप सान्देवाः प्राभूवज्ज्ञेयान्भविष्या-
मीति यद्यु ऽअस्य हृदयं व्येव लिखेदग्भये द्विविचयेऽष्टा-
कपालम्पुरोडाशत्रिर्वपेत्तस्यावृत्ता ऽएव सप्तदश सामिधेनी-
रनुव्व्याद्वाग्निग्न्यावाज्यभागौ विराजौ संख्याज्ये ऽअथैते

* का० थौ० सू० ३५. ३. ४-५ ।

(१) सू० म० ४. ५. २१ । (२) सू० म० ५. ५. १० ।

याज्यानुवाक्ये 'द्वि ते विष्णवग्वातजृतासो ऽअग्ने भामासः
 शुचे शुचयश्चरन्ति ॥ तुविंम्रक्षासो दिव्या नवग्वा वना-
 वनन्ति धृपता रुजन्त' इत्यथ याज्या 'त्वांमग्ने मानुपीरीडते
 विशो होत्राविदं विविचिः रत्नधातमम् ॥ गुहा सन्तः सुभग
 विश्वदर्शतन्तुविष्णवणसः सुयजद्भृतश्श्रिय'मित्यथो ह यो
 द्विपतो ब्र्रातृव्यादव्याविवृत्सेत तत्काम ऽएतया यजेत
 द्वि हैवास्माद्दत्तं ऽएतदेव तत्र कर्म ॥ २ ॥ यद्वयमितो
 दुहन्नभीषात् । तद्विद्यादभि द्विपन्तम्भ्रातृव्यम्भविष्यामि
 श्श्रेयान्भविष्यामीति यद्यु ऽअस्य हृदयं व्येव लिखेद-
 ग्नये संवर्गायाष्टाकपालम्पुरोडाशत्रिर्वपेत्तस्यावृत्ता ऽएव
 सप्तदश सामिधेनीरनुव्याद्वाद्वाग्नावाज्यभागौ विराजौ
 संव्याज्ये ऽअथैते याज्यानुवाक्ये 'परस्यां ऽअधि संवतोऽ-
 वरां॥ऽअवभ्यातर ॥ यत्राहमस्मि तां॥ ऽअवेत्यथ
 याज्या 'मा नो ऽअस्मिन्महाधने परावर्भारभूद्यथा ॥ सं-
 वर्गः सः रयिजयेत्यथो ह यो द्विपतो ब्र्रातृव्यासं-
 विवृक्षेत तत्काम ऽएतया यजेत सः हैवास्माद्दृक्त
 ऽएतदेव तत्र कर्म ॥ ३ ॥ तदाहुः । यस्य वैद्युतो दुहेत्कि-
 न्तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति तद्विद्यादुपरिष्टान्मा शुक्-
 मागन्नुप मान्देवाः प्राभूवञ्छ्रेयान्भविष्यामीति यद्यु
 ऽअस्य हृदयं व्येव लिखेदग्नयेऽप्सुमतेऽष्टाकपाले-
 मपुरोडाशत्रिर्वपेत्तस्यावृत्ता ऽएव सप्तदश सामिधेनीरनु-

(१) ऋ० प० ४, ५ ८ । (२) ऋ० प० ३, ८, २६ । (३) श्रु० य० प०
 ११, ४ । (४) ऋ० प० ९, ५ २६ ।

ब्रूयाद्वात्रिंशद्वाज्ज्यभागौ विराजौ संख्याज्ज्ये ऽअथैते याज्या-
 नुवाक्ये 'ऽअप्स्वग्ने सधिष्टव सौपधीरनुब्रूयसे ॥ गृभो
 सञ्जायसे पुन'रित्यथ याज्या 'गृभो ऽअस्योपधीनाङ्गुभो
 वृनस्पतीनाम् । गृभो विश्वस्य भूतस्याग्ने गृभो
 ऽअपामसी'ति शान्तिमेवाभ्यामेतद्ददति यजमानस्य
 प्रजायै पशूनामहिंसया ऽएतदेव तत्र कर्म ॥ ४ ॥
 तदाहुः । यस्याग्नेयोऽमेद्वैरग्निभिः सःसृज्येरन्कि-
 न्त्र कर्म का प्रायश्चित्तिरित्यग्ने शुचयेऽष्टाकपा-
 लम्पुरोडाशत्रिंशत्तस्यावृत्ता ऽएव सप्तदश सामिधेनी-
 रनुब्रूयाद्वात्रिंशद्वाज्ज्यभागौ विराजौ संख्याज्ज्ये ऽअथैते या-
 ज्यानुवाक्ये 'ऽअग्निः शुचिव्रततमः शुचिर्विप्रः शुचिः
 कविः ॥ शुची रोचत ऽआहुत' इत्यथ याज्यो 'दग्ने शुचयस्तव
 शुक्ला ब्राजन्त ईरते ॥ तव ज्योतीःष्यश्चय' ऽइति शान्ति-
 मेवाभ्यामेतद्ददति यजमानस्य प्रजायै पशूनामहिंसया
 ऽएतदेव तत्र कर्म ॥ ५ ॥ तदाहुः । यस्याहवनीयमनुद्धृ-
 मादित्योऽभ्यस्तमियात्किन्त्र कर्म का प्रायश्चित्तिरित्येते
 वै रश्मयो विश्वे देवास्तेऽस्मादपप्रयन्ति तदस्मै व्य-
 द्धते यस्माद्देवा ऽअपप्रयन्ति तामनु व्यृद्धिं व्यृच्च वेद
 यश्च न ता ऽउभावाहतुरनुद्धृतमस्याभ्यस्तमगादिति तत्रैत-
 द्दुर्व्याहरितः हिरण्यन्दग्ने प्रवृद्ध पश्चाद्दत्तवै ब्रूया-
 च्छदेतस्य रूपक्षियते य ऽएष तपत्यहर्वा ऽएष तद्गृह्णो

(१) श्रु० सं० ६ । १० । छ० य० सं० १२ ३६ । (२) छ० य० सं०
 १२ २० । (३) श्रु० सं० ६ । १० । (४) श्रु० सं० ६ । १६ ।

रूपङ्गियते पवित्रन्दर्भाः पवयत्येवैनन्तदुथेद्भ्रमादीप्य
 प्राञ्चः हर्त्तवै ब्रूयाद्ब्राह्मणः ऽआर्षेयः ऽउद्धरेद्ब्राह्मणो वा
 ऽआर्षेयः सर्वा देवताः सर्वाभिरेवैनन्तद्देवताभिः समर्द्ध-
 यति तमुपसमाधाय प्रतिपरेत्य गार्हपत्यः ऽआज्यमधि-
 शिश्त्रत्योद्वास्योत्पूयावेक्ष्य चतुर्गृहीतमाज्यङ्गहीत्वा समिध-
 मुपसङ्गह्य प्राडुदाद्रवत्यथाहवनीये समिधमभ्याधाय द-
 क्षिणञ्जान्वाच्य जुहोति विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति
 स यथा ब्राह्मणमावसथवास्तिनङ्क्रुद्धं व्यन्तमुक्षवेहतो-
 पमन्त्रयेतैवमैतद्विश्वान्देवानुपमन्त्रयते जानन्ति हैनमुप
 हैनमावर्त्तन्त ऽएतदेव तत्र कर्म ॥ ६ ॥ तदाहुः ।
 यस्याहवनीयमनुद्धृतमादित्योऽभ्युदियात्किन्तत्र कर्म का
 प्रायश्चित्तिरित्येते वै रश्मयो विश्वे देवास्तेऽस्मा-
 दूपिवाश्रंसोऽपप्रयन्ति तदस्मै व्यवृद्धते यस्माद्देवा
 ऽअपप्रयन्ति तामनु व्यवृद्धिं व्यश्च वेद यश्च न ता ऽउभा-
 वाहतुरनुद्धृतमस्याभ्युदगादिति तत्रेत्थङ्क्रुर्ष्याद्रजतः हिर-
 ण्यन्दर्भे प्रवृद्ध्य पुरस्ताद्धर्त्तवै ब्रूयात्तच्चन्द्रमसो रूप-
 ङ्गियते रात्रिर्वै चन्द्रमास्तद्रात्रे रूपङ्गियते पवित्रन्दर्भाः
 पवयत्येवैनन्तदुथेद्भ्रमादीप्याञ्चः हर्त्तवै ब्रूया-
 द्ब्राह्मणः ऽआर्षेयः ऽउद्धरेद्ब्राह्मणो वा ऽआर्षेयः सर्वा
 देवताः सर्वाभिरेवैनन्तद्देवताभिः समर्द्धयति तमुपसमाधाय
 प्रतिपरेत्य गार्हपत्यः ऽआज्यमधिशिश्त्रत्योद्वास्योत्पूयावेक्ष्य
 यथागृहीतमाज्यङ्गहीत्वा समिधमुपसङ्गह्य प्राडुदाद्रवत्यथा-
 हवनीये समिधमभ्याधाय दक्षिणञ्जान्वाच्य जुहोति

विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति सोऽसावेव बन्धुर्न ह वै
तत्र का चनार्त्तिर्न रिष्टिर्भवति यत्रैषा प्रायश्चित्तिः
क्रियत एतदेव तत्र कर्म ॥ ७ ॥

चतुर्थाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

[मृताग्निहोत्रनिरूपणम्]

तदाहुः । यदेष दीर्घसत्र्यग्निहोत्रञ्जुह्वत्प्रवसन्मिष्येत
जुहुयुरस्माश्च ऽइ नाश्च ऽइति तद्वैके होतव्यमन्यन्त
ऽआगन्तोरिति तदु तथा न कुर्याद्वितस्थानो वा ऽएष
तस्मै यदेनः शवदह्याया ऽइव जुहुयुर्व्यजाय वा ऽएष
ऽआहुतिव्यस्तस्थानः स हैनममृष्यमाणस्तृप्सुः सचते
॥ १ ॥ अथ हैक ऽआहुः । एवमेवान्वाहिता ऽआहूय-
मानाः शयीरन्निति तदु तथा न कुर्याद्वितस्थानो वा
ऽएष तस्मै यदेनः शवदह्याया ऽइवेन्धीरन्यजाय वा
ऽएष ऽआहुतिव्यस्तस्थानः स हैनममृष्यमाणस्तृप्सुः
सचते ॥ २ ॥ अथ हैकेऽरण्योः । अग्नी समारोह
निदधति तमाहते निर्मन्थन्ति तदु तथा न कुर्याद्वित-
स्थानो वा ऽएष तस्मै यदेनः शवदह्याया ऽइव
निर्मन्थेयुर्व्यजाय वा ऽएष आहुतिव्यस्तस्थानः स
हैनममृष्यमाणस्तृप्सुः सचते ॥ ३ ॥ इत्यमेव कुर्यात् ।
निवान्यवस्तामेष्वै व्रूयात्तस्यै पयसा जुहुयादात्तं वा

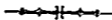
ऽएतत्पयो यन्निवान्न्यवत्साया * ऽआर्त्तमेतदग्निहोत्रं व्य-
 न्मृतस्य तदार्त्तं नैव तदार्त्तं निष्कृत्य श्रेयान् भवति ॥ ४ ॥
 तदुप्युपमास्ति । यद्द्रौ रथौ मृदितौ समागच्छेताथं
 स्यादेवान्न्यतरः स्यदायेति ॥ ५ ॥ तस्य वा ऽएतस्या-
 ग्निहोत्रस्योपचारः । प्राचीनावीती दोहयति यज्ञोपवीती वै
 देवेभ्यो दोहयत्यथैवम्पितृणाम् ॥६॥ नाङ्गारेण्वधिश्रयति ।
 यद्वाङ्गारेण्वधिश्रयेद्देवञ्चा कुर्व्याद्गार्हपत्यादुष्णम्भस्म दक्षिणा
 निरुह्य तस्मिन्नेनदधिश्रयति पितृदेवस्यमेवैनत्तत्करोति ॥७॥
 नावज्ज्योतयति नापः प्रत्यानयति । यद्वावज्ज्योतये-
 द्यदपः प्रत्यानयेद्देवञ्चा कुर्व्यान्न त्रिः प्रतिष्ट्वापः हरति
 यत्रिः प्रतिष्ट्वापः हरेद्देवञ्चा कुर्व्यात्सकृदेव निर्कृपन्हरति
 पितृदेवस्यमेवैनत्तत्करोति ॥ ८ ॥ नोन्नेष्यामीत्याह । न
 चतुरुन्नयति यद्दोन्नेष्यामीति व्रूयाद्यच्चतुरुन्नयेद्देवञ्चा कुर्व्या-
 त्सकृदेव तूष्णीश्रयक्वपृष्यस्यति पितृदेवस्यमेवैनत्तत्करोति
 ॥ ९ ॥ नोपरिष्टात्समिधमब्भ्यस्य हरति । यद्दोपरिष्टा-
 त्समिधमब्भ्यस्य हरेद्देवञ्चा कुर्व्यादधस्तादुपास्य हरति पितृ-
 देवस्यमेवैनत्तत्करोति ॥ १० ॥ नोत्तरेण गार्हपत्यमेति ।
 यद्दोत्तरेण गार्हपत्यमियाद्देवञ्चा कुर्व्यादक्षिणेन गार्हपत्य-
 मेति पितृदेवस्यमेवैनत्तत्करोति ॥ ११ ॥ अथ यान्न्यमु-
 न्युदीचीनाग्नाणि तृणानि भवन्ति । दक्षिणाग्नाणि तानि
 करोति पितृदेवस्यमेवैनत्तत्करोत्यथाहवनीये समिधमब्भ्या-
 धाय सव्यज्ञान्त्राच्चय सकृदेव तूष्णीन्न्यक्वपृष्यस्यति

* निव पाठा अन्य परधीयवत्सो वत्सा । परधीयेण वत्सेन वा मृतवत्सा कीदृशये वा
 निवान्नवत्सा । "अभिष्टर्यापि पिष्टा निवान्यादुग्धे" (का० थो० सू० ५. ८ १८) ।

पितृदेवत्यमेवैनत्तत्करोति नोदिङ्गयति नोपमृष्टे न
 प्राश्नाति नोदुक्षति पितृदेवत्यमेवैनत्तत्करोति ॥ १२ ॥
 तदाहुः । यदेप दीर्घसत्र्यग्निहोत्रञ्जुह्वत्प्रवसन्निभ्रयेत
 कथमेनमग्निभिः कुर्युरिति तद् हुँके दग्ध्वाहरन्ति तमा-
 हृतमग्निभिः सङ्घापयन्ति तदु तथा न कुर्याद्यथान्वयस्यां
 योनौ रेतः सिक्तन्तदन्वयस्याम्प्रजिजनयिपेत्तादृक्तदुस्ती-
 न्येतान्वाहृत्य कृष्णाजिने न्युष्य पुरुषविधिं विधायो-
 ष्णाभिः प्रच्छाद्याज्येनाभिघार्य तमग्निभिः समुपोपे-
 त्तेनऽऽ स्वाद्योनेऽऽ प्रजनयतीति ॥ १३ ॥ तद् हुँके ग्रामा-
 ग्निना दहन्ति । तदु तथा न कुर्यादेप वै विश्वात्क्रव्या-
 दग्निः स हैनमीश्वरः सपुत्रः सपशुः समन्तोः ॥ १४ ॥
 अथ हुँके ष्टदव्येन दहन्ति । तदु तथा न कुर्यादेप वा
 ऽअशान्तोऽग्निः स हैनमीश्वरः सपुत्रः सपशुम्प्र-
 दग्धोः ॥ १५ ॥ अथ हुँके ऽउल्मुक्त्रयेन दहन्ति । तदु
 तथा न कुर्यादेप वै रुद्रियोऽग्निः स हैनमीश्वरः सपुत्रः
 सपशुमभिमन्तोः ॥ १६ ॥ अथ हुँकेऽन्तरेणाग्नीदिच्छति-
 च्चिन्वा । तमग्निभिः समुपोपन्त्येतद्दे यजमानस्यायतनं
 यदन्तरेणाग्नीनिति तदु तथा न कुर्याद्यो हैनन्त्र
 व्रूयान्मृद्धे न्वा ऽअयङ्गामस्याशसनमजीजनत
 क्षिप्तेऽस्याशसनक्षनिष्यते ष्रियतमैः रोत्स्यतीतीश्वरो
 ह तथैव स्यात् ॥ १७ ॥

पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[और्ध्वदेहिकनिरूपणम्]

अथ ह स्माह नाको मौद्गल्यः । मरिष्यन्त-
 श्रेयजमानम्भवेत यत्रैवास्मा ऽआशसनञ्जोपितः स्यात्-
 दरुणयोरग्नी समारोह्य निर्मत्थ्य जुह्वदसेत्स यदास्मा-
 ल्लोकाद्यजमानः स्प्रेयात् ॥ १ ॥ अथैनमन्तरणाग्नीश्चित्ति-
 श्चित्रा । तमग्निभिः समुपोपेदिति तद्दु तथा न कुर्व्यादित-
 स्थानो वा ऽएष तस्मै यदेनः शवदह्याया ऽइव जुहुयु-
 र्यजाय वा ऽएष ऽआहुतिबभ्यस्तस्थानः स हैनममृष्य-
 माणस्तृप्सुः सचते ॥ २ ॥ इत्थमेव कुर्व्यात् । तिस्र
 ऽएव स्थालीरेष्ट्वै ब्रूयात्तासु गोमयानि च शुम्बलानि
 चावधाय नाना त्रिष्वग्निषु प्रवृज्यात्ते ये ततः सन्तापा-
 दग्धयो जायेरँस्तैरेनन्दहेयुस्तथाह तैरेव दग्धो भवति नो
 प्रत्यक्षमिव ॥ ३ ॥ तस्मादुष्येतदुपिणाबभ्यनूक्तम् ।
 'यो ऽअग्निंरग्नेरद्व्यजायत शोकात्पृथिव्या ऽउत वा
 दिवस्पारि ॥ येन प्रजा विश्वकर्मा जजान तमग्ने हेडः
 परि ते वृणक्त्विति यथऽर्कथा ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥ अथैनं
 विपुरीषुङ्क्त्वा । अस्याम्पुरीषम्प्रतिष्ठापयति पुरीषं वा
 ऽइयन्तत्पुरीष ऽएवैतत्पुरीषन्दधाति या ह वा ऽअस्यैषा
 वृकला सपुरीषा तस्यै ह द्विदग्धायै स्तगालः सम्भवति
 नेत्स्तगालः सम्भवदिति तद्दु तथा न कुर्व्यात्क्षोधुका हास्य
 प्रजा भवति तमन्तरतः प्रक्षाल्याज्येनान्वनक्ति मेद्व्य-
 भेवैनत्तत्करोति ॥ ५ ॥ अथास्य सप्तसु प्राणायतनेषु * ।

(१) शु. व. सं. अ. १३ व. २५ ।

* का. भी. सू. १५. अ. २०-२४ ।

सप्त हिरण्यशकलान्प्रत्यस्यति ज्योतिर्वा ऽअमृतः
हिरण्यञ्ज्योतिरेवास्मिँस्तदमृतन्दधाति ॥ ६ ॥ अथैन-
मन्तरेणाग्नीश्चित्तिञ्चित्वा । कृष्णाजिनमुत्तरलोम प्राची-
नग्नीवम्प्रस्तीर्य तस्मिन्नेनमुत्तानञ्चिपाद्य जुहुङ्क्ष्वेन
पूष्णान्दक्षिणे पाणात्रादधाति सव्य ऽउपभृतमुरसि
द्रुवाम्मुखेऽग्निहोत्रहवणीन्नासिकयोः स्तुवौ कर्णयोः प्रा-
शिन्नहुरणे शीर्षेऽञ्चमसम्प्रणीताप्प्रणयनम्पादर्वयोः शूर्पे
ऽउदरे पात्रौऽं समवन्नधानीम्पृपदाज्यवतीऽं शिदन्नस्यान्ते
शम्भ्यामाण्डयोरन्ते वृपारवावन्वगुलुखलञ्च मुसलञ्चान्त-
रेणोरू ऽअद्भ्यानि यज्ञपात्राणि दक्षिणे पाणौ स्फ्यम्
॥ ७ ॥ स ऽएष यज्ञायुधी यजमानः । यथा विच्य-
दामोपमतीयादेवमेव योऽस्य स्वर्गं लोको जितो भवति
तमव्यत्येति तमेते सन्ताप्या ऽअग्भयो यथा पुत्राः
पितरम्प्रोपुपमागतः शिवमुपस्पृशन्त्येवः शिवः हवैनमु-
पस्पृशन्ति प्र हवैनङ्कल्पयन्ति ॥ ८ ॥ तं यदि गार्ह-
पत्यः पूर्वः प्राप्नुयात् । तद्विद्यात्प्रतिष्ठा ऽएनमग्निः
पूर्वः प्रापत्प्रतिष्ठास्यति प्रत्येव तेऽस्मिँल्लोके स्थास्यन्ति
येऽस्मात्प्रत्यञ्च ऽइति ॥ ९ ॥ अथ यथाहवनीयः । तद्वि-
द्यान्मुख्य ऽएनमग्निः पूर्वः प्रापन्मुखतो लोकानजैपी-
न्मुखमेव तेऽस्मिँल्लोके भविष्यन्ति येऽस्मात्प्रत्यञ्च
ऽइति ॥ १० ॥ अथ यद्यन्वाहार्यपचनः । तद्विद्यादन्नाद्
ऽएनमग्निः पूर्वः प्रापदन्नमत्स्यत्यन्नमेव तेऽस्मिँल्लोकेऽ-
स्यन्ति येऽस्मात्प्रत्यञ्च ऽइति ॥ ११ ॥ अथ यदि

सर्वे सकृत् । तद्विद्यात्कल्ल्याणँल्लोकमजैषीद्विरयेतान्य-
स्मिन्विजानानि ॥ १२ ॥ तां वा ऽएताम् । यजमाना-
त्माहुतिमन्ततो जुहोति स योऽस्य स्वर्गं लोको जितो
भवति तत ऽआहुतिमयोऽमृतः सम्भवति ॥ १३ ॥
अथ यान्यश्ममयानि च मृन्मयानि च भवन्ति ।
तानि ब्राह्मणाय † दद्याच्छवोद्वहसु ह तम्मन्यन्ते यस्तानि
प्रतिग्रहणात्पु ऽएवैनान्यवभ्यवहरेयुरापो वा ऽअस्य
सर्वस्य प्रतिष्टु । तदेनमप्स्वेव प्रतिष्टुापयति ॥ १४ ॥
अथैतामाहुतिञ्जुहोति * । पुत्रो वा बभ्राता वा यो
वान्यो ब्राह्मणः स्याद्स्मात्वर्मधि जातोऽसि
त्वदयञ्जायताम्पुनः ॥ असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेत्यनपे
क्षमेत्याप ऽउपस्पृशन्ति † ॥ १५ ॥

पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

कण्डिकासख्या ॥ ९५ ॥

‡ का० धौ० सू० २५ उ ११ ।

* का० धौ० सू० २५ उ ४० ।

(१) ऊ० य० स० ३३ २२ ।

† 'अनपेक्षमेत्योपस्पृश'त्वप (का० धौ० सू० २५ उ ४१)

[ज्योतिष्टोमप्रायश्चित्तम्]

सोमो वै राजा यज्ञः प्रजापतिः । तस्यैतास्तन्वो या
 ऽपता देवता या ऽपता ऽआहुतीर्जुहोति ॥ १ ॥ स यद्य-
 ज्ञस्याच्छेत् । यान्तरप्रति देवताम्मन्व्येत तामनुसमीक्ष्य जुहु-
 याद्यदि दीक्षोपसस्त्वाहवनीये यदि प्रसुत ऽआग्नीध्रे वि-
 वा ऽएतद्यज्ञस्य पर्व स्रष्टसते यद्ध्वलति सा यैव तर्हि
 तत्र देवता भवति तथैवैतद्देवतया यज्ञम्भिपज्यति तथा
 देवतया यज्ञम्प्रति सन्दधाति ॥ २ ॥ स यद्येनम्मनसाभि-
 ह्यातः । यज्ञो नोपनुमेत्परमेष्टिने स्वाहेति जुहुयात्परमेष्टी
 हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानः हत ऽउपैतं व्यज्ञो नमति ॥३॥
 [* काण्डस्यार्घम् २३०] अथ यद्येनं वाचाभिष्वयाहृतः । यज्ञो
 नोपनुमेत्प्रजापतये स्वाहेति जुहुयात्प्रजापतिर्हि स तर्हि भव-
 त्यप पाप्मानः हत ऽउपैतं व्यज्ञो नमति ॥४॥ अथ यस्य
 राजानमच्छेत्त्वा । नाहुरन्त ऽएयुरन्धसे स्वाहेति जुहुयादन्धो
 हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानः हत ऽउपैतं व्यज्ञो नमति
 ॥ ५ ॥ अथ यदि सातः । किञ्चिदापद्येत सवित्रे स्वाहेति
 जुहुयात्सविता हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानः हत ऽउपैतं
 व्यज्ञो नमति ॥ ६ ॥ अथ यदि दीक्षासु । किञ्चिदापद्येत
 विश्वकर्मणे स्वाहेति जुहुयाद्विश्वकर्म्मो हि स तर्हि
 भवत्यप पाप्मानः हत ऽउपैतं व्यज्ञो नमति ॥ ७ ॥ अथ
 यदि सोमकूपण्याम् । किञ्चिदापद्येत पूष्णे स्वाहेति
 जुहुयात्पूषा हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानः हत ऽउपैतं
 व्यज्ञो नमति ॥ ८ ॥ अथ यदि क्रूयायोपोत्थितः । किञ्चि-

दापयेतेन्द्राय च मरुद्भयश्च स्वाहेति जुहुयाद्विन्द्रश्च हि स
 तर्हि मरुतश्च भवत्यप पाप्मानः हत ऽउपैनं व्यज्ञो नमति
 ॥९॥ अथ यदि पण्यमानः । किञ्चिदापयेतासुराय स्वाहेति
 जुहुयादसुरो हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानः हत ऽउपैनं
 व्यज्ञो नमति ॥ १० ॥ अथ यदि क्रीतः । किञ्चिदापयेत
 मित्राय स्वाहेति जुहुयाश्मित्रो हि स तर्हि भवत्यप पाप्मा-
 नः हत ऽउपैनं व्यज्ञो नमति ॥ ११ ॥ अथ यदूरावा-
 सन्नः । किञ्चिदापयेत द्विष्णवे शिपिविष्टाय स्वाहेति
 जुहुयाद्विष्णुर्हि स तर्हि शिपिविष्टो भवत्यप पाप्मानः
 हत ऽउपैनं व्यज्ञो नमति ॥ १२ ॥ अथ यदि पर्युह्य-
 माणः । किञ्चिदापयेत द्विष्णवे नरन्धिषाय स्वाहेति
 जुहुयाद्विष्णुर्हि स तर्हि नरन्धिषो भवत्यप पाप्मानः
 हत ऽउपैनं व्यज्ञो नमति ॥ १३ ॥ अथ यद्यागतः ।
 किञ्चिदापयेत सोमाय स्वाहेति जुहुयात्सोमो हि स
 तर्हि भवत्यप पाप्मानः हत ऽउपैनं व्यज्ञो नमति ॥ १४ ॥
 अथ यद्यासन्ध्यामासन्नः । किञ्चिदापयेत वरुणाय स्वाहेति
 जुहुयाद्वरुणो हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानः हत ऽउपैनं
 व्यज्ञो नमति ॥ १५ ॥ अथ यद्याग्नीद्भगतः । किञ्चिदा-
 पयेताग्नेये स्वाहेति जुहुयादग्निर्हि स तर्हि भवत्यप
 पाप्मानः हत ऽउपैनं व्यज्ञो नमति ॥ १६ ॥ अथ यदि
 हविर्दानगतः । किञ्चिदापयेतेन्द्राय स्वाहेति जुहुयाद्विन्द्रो
 हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानः हत ऽउपैनं व्यज्ञो नमति
 ॥ १७ ॥ अथ यद्युपावहियमाणः किञ्चिदापयेताथर्वणे

स्वाहेति जुहुयादुथर्वा हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानः
हत् ऽउपैतं व्यज्ञो नमति ॥ १८ ॥ अथ यद्यद्दशुपु न्युप्तः ।
किञ्चिदाप्येत विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति जुहुयाद्विश्वे
हि स तर्हि देवा भवत्यप पाप्मानः हत् ऽउपैतं व्यज्ञो
नमति ॥ १९ ॥ अथ यद्यप्यायमानः । किञ्चि-
दाप्येत द्विष्णव ऽआप्प्रीतपाय स्वाहेति जुहुयाद्वि-
ष्णुर्हि स तर्ह्याप्प्रीतपा भवत्यप पाप्मानः हत्
ऽउपैतं व्यज्ञो नमति ॥ २० ॥ अथ यद्यभिपूयमाणः ।
किञ्चिदाप्येत यमाय स्वाहेति जुहुयाद्यमो हि स तर्हि
भवत्यप पाप्मानः हत् ऽउपैतं व्यज्ञो नमति ॥ २१ ॥
अथ यदि सम्भ्रयमाणः । किञ्चिदाप्येत द्विष्णवे स्वाहेति
जुहुयाद्विष्णुर्हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानः हत् ऽउपैतं
व्यज्ञो नमति ॥ २२ ॥ अथ यदि पूयमाणः । किञ्चिदाप-
येत वायवे स्वाहेति जुहुयाद्वायुर्हि स तर्हि भवत्यप
पाप्मानः हत् ऽउपैतं व्यज्ञो नमति ॥ २३ ॥ अथ यदि
पूतः । किञ्चिदाप्येत शुक्राय स्वाहेति जुहुयाच्छुक्रो हि स
तर्हि भवत्यप पाप्मानः हत् ऽउपैतं व्यज्ञो नमति ॥ २४ ॥
अथ यदि क्षीरश्रीः । किञ्चिदाप्येत शुक्राय स्वाहेति
जुहुयाच्छुक्रो हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानः हत् ऽउपैतं
व्यज्ञो नमति ॥ २५ ॥ अथ यदि सकुश्रीः । किञ्चिदा-
प्येत मन्थिने स्वाहेति जुहुयान्मन्थी हि स तर्हि भवत्यप
पाप्मानः हत् ऽउपैतं व्यज्ञो नमति ॥ २६ ॥ अथ यदि
चमसेपूनीतः । किञ्चिदाप्येत विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वा-

हेति जुहुयाद्विश्वे हि स तर्हि देवा भवत्यप पाप्मानः
 हत ऽउपैनं व्यज्ञो नमति ॥ २७ ॥ अथ यदि होमायो-
 द्यतः । किञ्चिदापद्येतासवे स्वाहेति जुहुयादसुर्हि स तर्हि
 भवत्यप पाप्मानः हत ऽउपैनं व्यज्ञो नमति ॥ २८ ॥
 अथ यदि हूयमानः । किञ्चिदापद्येत रुद्राय स्वाहेति
 जुहुयाद्रुद्रो हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानः हत ऽउपैनं
 व्यज्ञो नमति ॥ २९ ॥ अथ यद्यब्ध्यावृत्तः । किञ्चिदाप-
 द्येत वाताय स्वाहेति जुहुयाद्वातो हि स तर्हि भवत्यप
 पाप्मानः हत ऽउपैनं व्यज्ञो नमति ॥ ३० ॥ अथ यदि प्रीति-
 ख्यातः । किञ्चिदापद्येत नृचक्षसे स्वाहेति जुहुयानृचक्षा
 हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानः हत ऽउपैनं व्यज्ञो
 नमति ॥ ३१ ॥ अथ यदि भक्ष्यमाणः किञ्चिदापद्येत
 भक्षाय स्वाहेति जुहुयाद्भक्षो हि स तर्हि भवत्यप पाप्मा-
 नः हत ऽउपैनं व्यज्ञो नमति ॥ ३२ ॥ अथ यदि नाराशंस-
 सेषु सन्नः । किञ्चिदापद्येत पितृबभ्यो नाराशंसैबभ्यः
 स्वाहेति जुहुयात्पितरो हि स तर्हि नाराशंससा भवत्यप
 पाप्मानः हत ऽउपैनं व्यज्ञो नमति ॥ ३३ ॥ अथ यद्य-
 वभृथायोद्यतः । किञ्चिदापद्येत सिन्धवे स्वाहेति जुहुया-
 त्सिन्धुर्हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानः हत ऽउपैनं व्यज्ञो
 नमति ॥ ३४ ॥ अथ यद्यब्ध्यावहियमाणः । किञ्चिदा-
 पद्येत समुद्राय स्वाहेति जुहुयात्समुद्रो हि स तर्हि
 भवत्यप पाप्मानः हत ऽउपैनं व्यज्ञो नमति ॥ ३५ ॥*

अथ यदि प्रप्लुतः । किञ्चिदाप्येत सलिलाय स्वाहेति जुहुयात्सलिलो हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानः हतः उपैतं व्यजो नमति ॥ ३६ ॥ ता वा एताः । चतुस्त्रिंशत्समाख्याहुतीर्लुहोति त्रयस्त्रिंशद्वै देवाः प्रजापतिश्चतुस्त्रिंश एतद्दु सर्वैर्वैर्व्यजम्भिपज्यति सर्वैर्वैर्व्यजम्प्रति सन्दधाति ॥३७॥ ता ब्रह्मैव जुहुयात् । नाब्रह्मा ब्रह्मा वै यज्ञस्य दक्षिणतः आस्ते ब्रह्मा यज्ञन्दक्षिणतो गोपायति यदि तु ब्रह्मा न विद्यादपि य एव कश्च विद्यात्स जुहुयाद्ब्रह्माणन्वामन्य ब्रह्मणातिसृष्टस्तासां वा एतासां व्याहृतीनाम्बन्धुता वृत्तिष्ठो ह विराजं विदुश्चकार तां हेन्द्रोऽभिदक्ष्यौ ॥ ३८ ॥ स होवाच । ऋषे विराजः ह वै वेत्स्यतास्मे ब्रूहीति स होवाच किम्मम ततः स्यादिति सर्वस्य च ते यज्ञस्य प्रायश्चित्तिन्मूयां रूपञ्च त्वादर्शयेयेति स होवाच यन्नु मे सर्वस्य यज्ञस्य प्रायश्चित्तिन्मूयाः किमु स स्याद्यन्त्वः रूपन्दर्शयेथा इति जीवस्वर्ग एवास्माल्लोकात्प्रेयादिति ॥ ३९ ॥ ततो हैतामृषिरिन्द्राय विराजमुवाच । इयं वै विराडिति तुस्माद्योऽस्यै भूयिष्टुल्लभते स एव श्रेष्ठो भवति ॥ ४० ॥ अथ हैतामिन्द्र ऋषये । प्रायश्चित्तिमुवाचाग्निहोत्रादुग्र आ महत् उक्त्वात्ता ह स्मैताः पुरा व्याहृतीर्वृत्तिष्ठा एव विदुस्तस्मान्द स्म पुरा वासिष्ठ एव ब्रह्मा भवति यत्स्वेनाऽअप्येतर्हि य एव कश्चाधीते ततोऽप्येतर्हि य एव कश्च ब्रह्मा भवति स ह वै ब्रह्मा

भवितुमर्हति स वा ब्रह्मन्नित्यामन्त्रितः प्रतिशृणुयाद्य
ऽएवमेता व्याहृतीर्वेद ॥ ४१ ॥

पष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

इति षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

[* सौत्रामणीहविः]

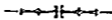
विश्वरूपं वै त्वाष्ट्रमिन्द्रोऽहन् । तन्वष्ट्वा हतपुत्रोऽ-
व्यचरत्सोऽभिचरणीयमपेन्द्रः सोममाहरत्स्येन्द्रो यज्ञ-
वेशसङ्कत्वा प्रासहा सोममपिवत्स विष्ववुङ् व्याच्छ-
त्स्येन्द्रियं द्वीर्ष्यमङ्गादङ्गादस्त्रवत् ॥ १ ॥ तस्याक्षिवभ्यामेव
तेजोऽस्त्रवत् । सोऽजः पशुरभवद्भूमोऽथ यत्पक्षमव्यस्ते
गोधूमा यदुश्रुव्यस्तत्कुवल्म ॥ २ ॥ नासिकावभ्या-
मेवास्य द्वीर्ष्यमस्त्रवत् । सोऽविः पशुरभवद्वेपोऽथ यच्छ्ले-
ष्मणस्ता ऽउपवाका यत्स्नीहा तद्ददरम् ॥ ३ ॥ मुखा-
देवास्य बलमस्त्रवत् । स गौः पशुरभवद्वृषभोऽथ ये
फेनास्ते यवा यत्स्नेहस्तत्कर्कन्धु ॥ ४ ॥ श्रोत्रादेवास्य
यशोऽस्त्रवत् । तद्रेकशफमभवदुश्रुवोऽश्वतरो गर्हभः ॥ ५ ॥
स्तनावभ्यामेवास्य शुक्रमस्त्रवत् । तत्पयोऽभवत्पशूनाञ्जयो-

• शुशु प्राप्त इति शुश्राणा तस्यैव सौत्रामणी नाम पशुपतः । स च स्वतन्त्रोऽङ्गभूतयेति
द्विविधः । अयनानन्तरं तदङ्गादेवानुशीपमाना सौत्रामण्यङ्गमृता । स्वातन्त्र्येण विहिता च
प्रधानमृता । सा नित्या काम्या नैमित्तिकी चेति त्रिविधा । तत्र फलमनुदिश्व विहिता नित्या
हविर्दान्तर्गता । तेषु च कर्किलोद्देशेन विपीयमाना काम्या । सोमवचनादिषु निमित्तानुपक्षेपु
तदन्तरामनुपेक्षया विहिता नैमित्तिकी । स्वतन्त्रगीतार्थान्ता प्राङ्गणस्यैवापिषातः । अङ्गमृतायां तु
धनिववेशावप्यपिषातरी ।

रुरस ऽएवास्य हृदयात्त्रिपिरस्रवत्स इश्येनोऽपाष्टिहाभव-
द्वयसां^० राजा ॥ ६ ॥ नाब्भ्या ऽएवास्य शूपोऽस्रवत् ।
तत्स्रीसमभवन्नायो न हिरण्यधः रेतस ऽएवास्य रूपमस्र-
वत्तत्सुवर्णः हिरण्यमभवच्छिद्रादेवास्य रसोऽस्रवत्सा
परिस्रुदभवत्स्निग्धीब्भ्यामेवास्य भामोऽस्रवत्सा सुरा-
भवदुन्नस्य रसः ॥ ७ ॥ मूत्रादेवास्यौजोऽस्रवत् । स
वृकोऽभवदारण्यानाम्पशूनाञ्जतिरूवद्ध्यादेवास्य मन्थुर-
स्रवत्स व्यग्रोऽभवदारण्यानाम्पशूनां^० राजा लोहिता-
देवास्य सहोऽस्रवत्स सिद्धोऽभवदारण्यानाम्पशूनामीशः
॥ ८ ॥ लोमब्भ्य ऽएवास्य चित्तमस्रवत् । ते इयामाका
ऽअभवंस्त्वच ऽएवास्यापचितरस्रवत्सोऽइश्वरथो धनस्पति-
रभवद्भमांसेब्भ्य ऽएवास्योर्गस्रवत्स ऽउदुम्बरोऽभवदु-
स्थिब्भ्य ऽएवास्य स्वधास्रवत्स इयग्रोधोऽभवन्मज्जब्भ्य
ऽएवास्य भक्षः सोमपीथोऽस्रवत्ते व्रीहयोऽभवन्नेवमस्ये-
न्द्रियाणि व्रीर्याणि व्युदक्कामन् ॥ ९ ॥ अथ ह वै तर्हि ।
नमुचिनैवासुरेण सह चचार स ऽपेक्षत नमुचिरपुनर्वा
ऽअयमभूद्धन्तास्येन्द्रियं व्रीर्यः सोमपीथमन्नाद्यः हुरा-
णीति तस्यैतयैव सुरयेन्द्रियं व्रीर्यः सोमपीथमन्नाद्यमह-
रत्स ह न्यपर्णः शिशये तन्देवा ऽउपसञ्जग्मिरे इश्रेण्डो वै
नोऽयमभूत्तमिमप्पाप्माविदद्धन्तेमम्भिषज्यामेति ॥ १० ॥
तेऽश्निवनावब्रुवन् । युवं वै ब्रह्मणो भिपजौ स्थो
युवमिमम्भिषज्यतमिति तावब्रूतामस्तु नौ भाग ऽइति
तेऽब्रुवन् ऽएपोऽजः स वाम्भाग ऽइति तथेति तस्मा-

दाशिवनो धूम्रो भवति ॥ ११ ॥ ते सुरस्वतीमवुवन् ।
 त्वं वै भैषज्यमसि त्वमिमम्भिषज्येति साव्रवीदस्तु मे
 भाग ऽइति तेऽवुवश्य ऽएपोऽविद स ते भाग ऽइति
 तथेति तस्मात्सारस्वतो मेपो भवति ॥ १२ ॥ अथावुवन् ।
 एतावद्वा ऽअस्मिन्नेतर्हि यावदयमृषभोऽस्यैवायमस्तिवति
 तथेति तस्मादैन्द्र ऽऋषभो भवति ॥ १३ ॥ तावदिवनौ
 च सुरस्वती च । इन्द्रियं धीर्यन्नमुचेराहृत्य तदस्मिन्पुन-
 रदधुस्तम्पाप्मनोऽत्रायन्त सुत्रातम्बतैनम्पाप्मनोऽत्रास्म-
 हीति तद्वाव सौत्रामण्यभवत्तसौत्रामण्यै सौत्रामणी-
 त्वन्त्रायते मृत्योरात्मानमप पाप्मानं हते य ऽएवमेत-
 त्सौत्रामण्यै सौत्रामणीत्वं द्वेद त्रयस्त्रिंशदक्षिणा भवन्ति
 त्रयस्त्रिंशद्धि तन्देवता ऽअभिषज्यस्तस्मादाहुर्वभेषजन्द-
 क्षिणा ऽइति ॥ १४ ॥

सप्तमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[सुराक्रयादि]

अप वा ऽएतस्मात् । तेज ऽइन्द्रियं धीर्यङ्कामति
 यदः सोमोऽतिपवत् ऽऊर्द्धं वावाञ्च वा ॥ १ ॥ तदाहुः ।
 अन्नं वा ऽएतद्ब्राह्मणस्य यत्सोमो न वै सोमेन ब्राह्मणं
 सोमवामी स यो वा ऽअलम्भूत्यै सभूतिं प्राप्नोति
 यो वालम्पशुवभ्यः सन्पशून् विन्दते स सोमवामी पशवो
 हि सोम ऽइति ॥ २ ॥ स ऽएतमाशिवतन्धूम्रमालमेत ।

(१) 'न' 'व' पुलकपो 'वा' इति ।

सारस्वतस्मेपुमैन्द्रमृषभमदिश्वनौ वै देवानाम्भिपजौ,
 ताभ्यामेवैनम्भिपज्यति सरस्वती भेपजन्तयैवास्मै भेप-
 जङ्करोतीन्द्र ऽइन्द्रियं वीर्यन्तेनैवास्मिन्नन्द्रियं वीर्यन्द-
 धाति ॥ ३ ॥ चक्षुर्वा ऽअदिश्वनौ तेजः । यदादिश्वनो
 भवति चक्षुरेवास्मिंस्तत्तेजो दधात्यथो श्रोत्रं समानः
 हि चक्षुश्च श्रोत्रञ्च ॥४॥ प्राणः सरस्वती वीर्यम् । यत्सा-
 रस्वतो भवति प्राणसेवास्मिंस्तद्वीर्यन्दधात्यथो ऽअपानः
 समानः हि प्राणश्चापानश्च ॥५॥ [अर्थप्रपाठकः ६०] वाग्नि-
 न्द्रो बलम् । यदैन्द्रो भवति वाचमेवास्मिंस्तद्वलन्दधात्यथो
 मनः समानः हि वाक्च मनश्च ॥ ६ ॥ आदिश्वनीरजाः ।
 सारस्वतीरवीरैन्द्रीर्गाव ऽइत्याहुर्व्यदेते पशव ऽआलभ्यन्त
 ऽएताभिरेव देवताभिरेतान्पशून्वरुद्धे ॥ ७ ॥ ब्रह्वानु-
 शिशुर्भवति । यश ऽएवैकशफमवरुद्ध ऽआरण्याना-
 म्पशूनाल्लोमानि भवन्त्यारण्यानाम्पशूनामवरुद्धै बृक-
 लोमानि भवन्त्योज ऽएव जूतिमारण्यानाम्पशूनामवरुद्धे
 व्याघ्रलोमानि भवन्ति मन्थुमेव राज्यमारण्यानाम्पशूना-
 मवरुद्धे सिंहलोमानि भवन्ति सह ऽएवेशामारण्याना-
 म्पशूनामवरुद्धे ॥ ८ ॥ वीह्यश्च श्यामाकाश्च भवन्ति ।
 गोधूमाश्च कुबलानि (A) चोपवाकाश्च वृदराणि (B) च
 यवाश्च कर्कशूनि च शष्पाणि * च तोक्मानि † चोभयमेव

(A) स्मृलानि बदरीकलानि ।

(१) उपवाका इन्द्रयवा ।

(B) सुहमवदरीकलानि ।

(२) 'ग' 'ज' पुस्तकयो 'च' इति नास्ति ।

* विश्वा वीह्य शष्पाणि । † विश्वा यवा तोक्

ग्राम्भ्यश्चान्नमारण्यश्चावरुन्देऽथो ऽउभयेनैवाग्नेन यथारु-
 पमिन्द्रियं द्वीर्ष्यमात्सन्धत्ते ॥ ९ ॥ सीसेन शृष्पाणि
 व्रीणाति । ऊर्णाभिस्तोक्कमानि सूत्रैर्वीहीनुभयोर्वा ऽए-
 तद्रूपमयसश्च हिरण्यस्य च यत्सीसमुभयः सौत्रा-
 मणीष्टिश्च पशुबन्धश्चोभयस्यावरुन्द्यै ॥ १० ॥ ऊर्णा-
 सूत्रेण वक्रीणाति । तद्वा ऽएतस्त्रीणाङ्गर्म यद्रूपणासूत्रङ्गर्म
 वा ऽइन्द्रियं द्वीर्ष्यन्तदेतदुत्सन्नथं स्त्रीषु तद्यदेवेन्द्रियं द्वी-
 र्ष्यमुत्सन्नथं स्त्रीषु तदेवावरुन्दे ॥ ११ ॥ तद्धैतदु-
 न्येऽङ्गर्ष्यवत् । सीसेन क्लीवाच्छृष्पाणि वक्रीणन्ति
 तत्तदिति न वा ऽएष स्त्री न पुमान्प्रक्रीवो नेष्टिर्त्र्यं
 पशुबन्धः सौत्रामणीति वृदन्तस्तदु तथा न कुर्यादु-
 भयं वै सौत्रामणीष्टिश्च पशुबन्धश्च व्यृद्धमु वा ऽएत-
 न्मनुष्येषु प्रक्रीवो यज्ञमुख ऽएव ते यज्ञस्य व्यृद्धिन्द-
 धति ये तथा कुर्वन्ति सोमविक्रयिण ऽएव वक्रीणीया-
 त्सोमो वै सौत्रामणी यज्ञमुख ऽएव तत्सोमरूपङ्करोति यज्ञस्य
 समृद्ध्यै ॥ १२ ॥ शतात्तृणणा कुम्भी भवति । बहुधेव हि
 स व्यत्तवदुधो शतोऽमानो वै यज्ञो यज्ञमेवावरुन्दे
 सत्तम्भवति सदेवावरुन्दे चृष्यम्भप्रत्यन्नाद्यस्यैवावरुन्द्यै
 पविष्टम्भवति पुनन्ति देवं वालो भवति पाप्मनो व्याधृत्स्ये
 सुवर्णः हिरण्यम्भवति रूपस्यैवावरुन्द्यै शतमानम्भवति
 शतायुर्धं पुरुषः शतरेन्द्रिय ऽआयुरेवेन्द्रियं द्वीर्ष्यमात्सन्धत्ते
 ॥ १३ ॥ आश्वरथम्पात्रम्भवति । अपचितिमेवावरुन्द
 ऽओदुम्बरम्भप्रत्युर्जमेवावरुन्दे नैयग्रोधम्भवति स्वधामेवा-

वरुन्दे स्थाल्ल्यो भवन्ति पृथिव्या ऽएवात्रायमवरुन्दे
 ॥ १४ ॥ पालाशाद्युपशयानि भवन्ति । ब्रह्म वै पलाशो
 ब्रह्मणैव स्वर्गलोकजयत्यपाण्डित्यस्य पत्रे भवतस्त्वपिमेव
 राज्यं वयसामवरुन्दे पटत्रिंशदेतानि भवन्ति पटत्रिंश-
 शदक्षरा वै बृहती वार्हताः पशवो बृहत्सैवास्मै पशून्वरुन्दे
 ॥१५॥ तदाहुः । अन्न्यदेवत्याः पशवो भवन्त्यन्न्यदेवत्याः
 पुरोडाशा बिलोमैतस्क्रियते कथमेतत्सलोम भवतीत्यैन्द्रः
 पशूनामुत्तमो भवत्यैन्द्रः पुरोडाशानाम्प्रथम ऽइन्द्रियं
 वै वीर्यमिन्द्र ऽइन्द्रियेणैवास्मा ऽइन्द्रियं वीर्यं
 सुन्दधातीन्द्रियेणेन्द्रियं वीर्यमवरुन्दे ॥ १६ ॥ सावित्रः
 पुरोडाशो भवति । सवितृप्रसूततायै वारुणो भवति
 वरुणो वा ऽएतद्ब्रह्माति यः पाप्मना गृहीतो भवति
 वरुणेनैवेनं वरुणयाद्भुञ्जत्यन्त्यो भवत्यन्तत ऽएवैनं
 वरुणपाशात्प्रमुञ्चति ॥ १७ ॥ एकादशकपाल ऽएन्द्रो
 भवति । एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुविन्द्रियमु वै
 वीर्यमिन्द्रिष्टुविन्द्रियस्यैव वीर्यस्यावरुन्दे ॥ १८ ॥ द्वादश-
 कपालः सावित्रो भवति । द्वादश वै मासाः सँवत्सरस्य
 सँवत्सरं वा ऽअत्रायमत्रायत्तः सँवत्सरगृहेवास्मा ऽअत्र-
 यमवरुन्दे ॥ १९ ॥ दशकपालो वारुणो भवति । दशा-
 क्षरा वै विराड्ब्रह्म विराड्वरुणोऽन्नपतिर्वरुणेनैवास्मा ऽअत्र-
 मवरुन्दे मद्भ्यत् ऽएतैः पुरोडाशैः प्रचरति मद्भ्यं वा
 ऽएतेषां ग्योनिः स्वादेवैनान्योनेः प्रजनयति ॥ २० ॥
 बृहवानुशिशुर्दक्षिणा भवति । उभयं वा ऽएषा जनय-

त्यश्चश्चाश्चवतरश्चोभयः सौत्रामणीष्टिश्च पशुबन्धश्चो-
भयस्यैवावरुद्धै ॥ २१ ॥

सप्तमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[सौत्रामणीग्रहग्रहणादि]

इन्द्रस्येन्द्रियमन्नस्य रुसम् । सोमस्य भक्षः सुरया-
सुरो नमुचिरहरत्सोऽश्चिनौ च सरस्वतीश्चोपाधावच्छे-
पानोऽस्मि नमुचये न त्वा दिवा न नक्तः हनानि न
दण्डेन न धन्वना न पृथेन न मुष्टिना न शुष्केण नार्हेणाथ
म ऽइदमहार्षीदिदुम्म ऽआजिहीर्षथेति ॥ १ ॥ तेऽब्रुवन् ।
अस्तु नोऽत्राप्यथाहरामेति सह न ऽएतदथाहरतेत्यब्र-
वीदिति ॥ २ ॥ तावदश्चिनौ च सरस्वती च । अपाम्फेनं
बृजमसिञ्चन्न शुष्को नार्ह ऽइति तेनेन्द्रो नमुचेरासुरस्य
व्युष्टायाथ रात्रावनुदित ऽआदित्ये न दिवा न नक्त-
मिति शिर ऽउदवासयत् ॥ ३ ॥ तस्मादेतद्विणावभ्यनू-
क्तम् । 'अपाम्फेनेन नमुचेः शिर ऽइन्द्रोदवर्त्तयः ॥
द्विश्वा यदुजय स्पृध' ऽइति पाप्मा वै नमुचिः पाप्मानं
धाव तद्द्विपुन्तम्भ्रातृव्यः ह्रस्वेन्द्रियं धीर्यमस्यावृद्धक
स यो ब्रातृव्यवान्तस्यात्स सौत्रामण्या यजेत पाप्मान-
मेव तद्द्विपुन्तम्भ्रातृव्यः ह्रस्वेन्द्रियं धीर्यमस्य वृद्धके
तस्य शीर्षदिच्छे लोहितमिश्रः सोमोऽतिष्ठत्तस्मादवी-
भत्सन्त त ऽएतद्वन्धसोर्विपानमपश्यन्त्सोमो राजामृतः

सुत, ऽइति तेनैतं स्वदयित्वात्मन्नदधत ॥४॥ 'स्वाहीन्त्वा
 स्वादुने'ति सुरां सन्दधाति । स्वदयत्येवैना'न्तीव्व्रान्ती-
 व्वेणे'तीन्द्रियमेवास्मिन्दधात्य'मृताममृतेने'त्यायुरेवास्मि-
 न्दधाति 'मधुमतीस्मधुमते'ति रुसमेवास्यान्दधाति 'सृजामि
 सः सोमेने'ति सोमरूपमेवैनाङ्करोति ॥ ५ ॥ 'सोमोऽ-
 स्यश्चिच्चभ्यास्पच्यस्व । सरस्वत्यै पच्यस्वेन्द्राय सुत्राम्णो
 पच्यस्वे'त्येता वा ऽएतन्देवता ऽअग्रे यज्ञः समभरँस्ता-
 भिरेवैतः सम्भरत्यथो ऽएता ऽपुवैतद्देवता भागधेयेन
 समर्द्धयत्यासुनोति सुर्यायै तिस्रो रात्रीर्वसति तिस्रो
 हि रात्रीः सोमः क्रीतो वसति सोमरूपमेवैनाङ्करोति
 ॥ ६ ॥ द्वे वेदी * भवतः । द्वौ वाव लोकावित्याहुर्देवलो-
 कश्चैव पितृलोकश्चेत्युत्तरान्या भवति दक्षिणान्योत्तरो
 वै देवलोको दक्षिणः पितृलोक ऽउत्तरयैव देवलोकमव-
 रुन्दे दक्षिणया पितृलोकम् ॥ ७ ॥ पयश्च सुरा च
 भवतः । सोमो वै पयोऽन्नः सुरा पयसैव सोमपीथमव-
 रुन्दे सुरयान्नाद्यं क्षत्रं वै पयो विद् सुरा सुराम्पूत्वा पयः
 पुनाति विश ऽएव तत्क्षत्रजनयति विशो हि क्षत्रजायते
 ॥ ८ ॥ 'वाँयोः पूतः पवित्रेण । प्रत्यङ्कसोमो ऽअतिद्रुत,
 ऽइति सोमातिपूतस्य पुनाति यथारूपमेवैतम्पुनाती'न्द्रस्य

(१) छ० य० सं० १९. १ । (२) छ० य० सं० १९. १ । (३) छ० य० सं० १९. १ । (४) छ० य० सं० १९. १ । (५) छ० य० सं० १९. १ । (६) छ० य० सं० १९. १ ।

* का० थो० सू० १९. २ । १ ।

(५) छ० य० सं० १९. २ ।

† मुखेतरच्छिद्रसोमवामिन इत्यर्थः । (८) छ० य० सं० १९. २ ।

युज्यः सखे'ति यदेवास्य तेनेन्द्रियं वीर्यमतिक्रान्तम्भवति
 तदस्मिन्पुनर्दधाति ॥ ९ ॥ 'वायोः पूतः पवित्रेण ।
 प्राङ्बलोमो ऽअतिद्रुत' ऽडुति सोमवामिनः पुनाति यथा-
 रूपमेवैनम्पुनातीन्द्रस्यै युज्यः सखे'ति यदेवास्य तेनेन्द्रियं
 वीर्यमतिक्रान्तम्भवति तदस्मिन्पुनर्दधाति ॥ १० ॥
 'पुनाति ते परिस्रुत'मिति । समृद्धिकामस्य पुनाति
 समृद्ध्यै 'सोमैः सूर्यस्य दुहिते'ति श्रद्धा वै सूर्यस्य
 दुहिता श्रद्धयैप सोमो भवति श्रद्धयैवैनः सोमङ्करोति
 'धारेणै शश्वता तने'ति बालेन ह्येषा पूयते ॥ ११ ॥
 'ब्रह्म क्षत्रम्पवत' ऽडुति पयः पुनाति । ब्रह्मण ऽएव त्रक्ष-
 त्रजनयति ब्रह्मणो हि क्षत्रञ्जायते 'तेजं ऽइन्द्रिय'मिति
 तेज ऽपुवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यन्दधाति 'सुरया सोम' ऽडुति
 सुरया हि सोमः 'सुते ऽआसुत' ऽइत्यासुताद्धि सूपते
 'सुदाये'ति सुदाय वाव सोमो सुदाय सुरोभावेव सोमम-
 दुश्च सुरामदञ्चावरुद्धे 'शुक्केणै देव देवताः पिपृग्धी'ति
 शुक्केण देव देवताः प्रीणीहीत्येवैतदाह 'रुसेनांश्च व्यज-
 मानाय धेही'ति रुसमेवात्रं व्यजमाने दधाति पूर्वे पयो-
 ग्रहा यद्वन्तेऽपरे सुराग्रहा विशन्तक्षत्रस्यानुवत्मानङ्क-
 रोति ॥ १२ ॥ 'कुविर्दङ्ग यवमन्तो यवञ्चि'दिति । पयो-
 ग्रहान्पृहति * सोमाथशवो वै यवाः सोमः पयः

(१) छ० य० सं० १९. २। (२) छ० य० सं० १९. २। (३) छ० य० सं० १९. ४। (४) छ० य० सं० १९. ४। (५) छ० य० सं० १९. ४। (६-११) छ० य० सं० १९. ५। (१२) छ० य० सं० १९. ६।

सोमेनैवैनः सोमङ्करोत्येकया गृह्णात्येकधैव यजमाने
 विश्रयन्दधाति इश्रीर्हि पयः ॥ १३ ॥ 'नाना हि वान्देव-
 हितः सदस्कृत'मिति । सुराग्रहाद्व्यहाति नाना हि सोमश्च
 सुरा च देवहितमिति देवहिते ह्येते नाना सदस्कृतमिति द्वे
 हि वेदी भवतो 'मा सहस्रक्षाथास्परमे व्योम'त्रिति पाप्म-
 नैवैनं व्यावर्त्तयति 'सुरा त्वमसि शुष्मिणी'ति सुरामेव
 सुराङ्करोति 'सोमं ऽएप'ऽङ्कति सोममेव सोमङ्करोति 'मा मा
 हिंसीः स्वां व्योनिमाविशन्ती'ति यथायोऽयेवैनां व्याव-
 र्त्तयत्यात्मनोऽहिंसया ऽएकया गृह्णात्येकधैव यजमाने
 यशो दधाति यशो हि सुरा ॥ १४ ॥ क्षत्रं वै पयोग्रहाः
 विद् सुराग्रहा यदुव्यतिपक्ताद्व्यह्नीयाद्विशं क्षत्राद्व्यवच्छि-
 न्द्याक्षत्रं विशः पापवस्यसङ्कुर्व्याद्यज्ञस्य व्यृद्धिं व्यति-
 पक्तान्ग्रहणाति विशमेव क्षत्रेण सन्दधाति क्षत्रं विशा
 पापवस्यस्य व्यृद्धयै यज्ञस्य समृद्धयै ॥ १५ ॥ प्राणा वै
 पयोग्रहाः । शरीरः सुराग्रहा यदुव्यतिपक्तान्ग्रह्नीया-
 च्छरीरम्प्राणेऽभ्यो व्यवच्छिन्यात्प्राणाञ्छरीरात्प्रमायुको
 यजमानः स्याद्व्यतिपक्तान्ग्रह्णाति शरीरमेव प्राणैः
 सन्दधाति प्राणाञ्छरीरेणाथो ऽआयुरेवास्मिन्दधाति
 तस्मात्सौत्रामण्येजानः सर्वमायुरेत्यथो य ऽएवमेतद्देद
 ॥ १६ ॥ सोमो वै पयोग्रहाः । अन्नः सुराग्रहा यत्पयो-
 ग्रहाश्च सुराग्रहाश्च गृह्णन्ते सोमपीथञ्चैवान्नाद्यञ्चावरुद्धे

(१) छ० य० स० १९ ७ । (२) छ० य० स० १९ ७ । (३) छ० य०
 स० १९ ७ । (४) छ० य० स० १९ ७ । (५) छ० य० स० १९ ७ ।

॥ १७ ॥ पशवो वै पयोग्रहाः । अन्नं सुराग्रहा यत्पयो-
 ग्रहाश्च सुराग्रहाश्च गृह्यन्ते पशुंश्चैवान्नाद्यञ्चावरुद्धे
 ॥ १८ ॥ ग्राम्या वै पशवः पयोग्रहाः । आरण्याः
 सुराग्रहा यत्पयोग्रहाश्च सुराग्रहाश्च गृह्यन्ते ग्राम्या-
 श्चैव पशुनारण्याश्चावरुद्धे ग्राम्येण चात्रेनारण्येन
 च पयोग्रहाञ्छ्रीणाति तस्माद्ग्राम्याणाम्पशुना-
 ङ्ग्राम्यश्चैवान्नाद्यमारण्यञ्चावरुद्धम् ॥ १९ ॥ तदाहुः ।
 एतस्यै वा ऽएतदधलायै देवतायै रूपं व्यदेते घोरा
 ऽआरण्याः पशवो यदेतेषाम्पशुनाँल्लोमभिः पयोग्र-
 हाञ्छ्रीणीयाद्द्रुस्यास्ये पशुनपिदब्बादपशुर्यजमानः स्या-
 यन्न श्श्रीणीयादुनवरुद्धा ऽअस्य पशवः स्यू रुद्रो हि
 पशुनामीष्ट ऽडुति सुराग्रहानेवैतेषाम्पशुनाँल्लोमभिः
 श्रीणाति सुरायामेव तद्रौद्रन्दधाति तस्मात्सुराम्पीत्वा
 रौद्रमना ऽअयो ऽआरण्येष्वेव पशुपु रुद्रस्य हेति-
 न्दधाति ग्राम्याणाम्पशुनामहिःसाया ऽअवरुद्धा ऽअस्य
 पशवो भवन्ति न रुद्रस्यास्ये पशुनपिदधाति ॥ २० ॥
 'यो ळ्याग्रं विपूचिका । उभौ वृकश्च रक्षति ॥ इश्येनम्प-
 तत्रिणः सिद्धुः सेमम्पात्तुहसः' ॥ 'युदापिपेप मातु-
 रम्पुन्नः प्रमुदितो धयन् ॥ एतत्तदग्ने ऽअनृणो भवाम्यहतौ
 पितरौ मये'ति ॥ २१ ॥ अद्भुर्युश्च प्रतिप्रस्थाता च ।
 जघनेन वेदिम्प्राश्चमावृत्तं व्यजमानं उदयेनपञ्चाब्ध्या-
 मूर्द्धञ्चावाञ्च पावयतः प्राणोदानयोस्तद्रूपम्प्राणोदाना-

वेवावरुन्ध ऽऊर्द्धश्च ह्ययमवाङ् च प्राण ऽआत्मानमनु-
सञ्चरति 'सम्पृच स्थ सुम्मा भद्रेण पृङ्क्ते'ति पयोग्रहा-
न्सुम्मृशति श्रियेवैनं व्यशसा सुमर्द्धयति 'विपृच स्थ वि
मा पाप्मना पृङ्क्ते'ति सुराग्रहान्पाप्मनैवेनं व्यवावर्त्त-
यति ॥ २२ ॥

सप्तमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

इति सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

[ग्रहमक्षणसुरापावनादि]

इन्द्रस्य वै यत्र । इन्द्रियाणि वीर्याणि व्युदक्त्वा-
मँस्तानि देवा ऽएतेनैव यज्ञेन पुनः समदधुर्यत्पयोग्रहाश्च
सुराग्रहाश्च गृह्यन्त ऽइन्द्रियाण्येवास्मिँस्तुष्टीर्याणि
पुनः सुन्दधत्युत्तरेऽग्नौ पयोग्रहाञ्जुहति शुक्लेणैवेनन्तस्तो-
मपीथेन समर्द्धयन्ति ॥ १ ॥ स जुहोति 'सुरावन्तस्वर्हिपदः
सुवीर'मिति सुरावान्वा ऽएष वर्हिपद्यज्ञो यत्सौत्रामणी
वर्हिप्वैनं व्यज्ञेन समर्द्धयति 'यज्ञः हिन्वन्ति महिषा
नमोभिरित्पृत्विजो वै महिषा यज्ञो नम ऽऋत्विग्भिरेव
यज्ञः समर्द्धयति यज्ञेन यजमान'न्दुधानाः सोम'मिति सोम-
पीथमेवास्मिन्दधति 'दिवि देवतास्वि'ति द्विज्येवैनन्दे-
वतासु दधति 'सदेमेन्द्र'मिति सदाय वाव सोमो सदाय
सुरोभावेव सोममदश्चावरुन्धे 'युजमानाः

(३) छ० य० सं० १९. ११ । (४) छ० य० सं० १९. ११ । (५) छ० य० सं०
१९. २२ । (६) छ० य० सं० १९. २२ । (७) छ० य० सं० १९. २१ । (८) छ० य०
सं० १९. २२ । (९) छ० य० सं० १९. २२ । (१०) छ० य० सं० १९. २१ ।

स्वर्का' ऽइत्यर्को * वै देवानामन्नमन्नं व्यजो यजेनैवैनम-
 न्नायेन समर्द्धयति हुत्वा भक्षयन्ति समृद्धमेवास्य तद्वर्द्ध-
 यन्ति ॥ २ ॥ स भक्षयति । 'यमाद्रिश्वना नमुचेरासुरा-
 दधी'त्यद्रिश्वनो ह्येतन्नमुचेरद्ब्याहरताथ 'सुरस्वत्यसुनोदि-
 न्द्रियाये'ति सुरस्वती ह्येतमसुनोदिन्द्रियाये'मन्तः शुक्ल-
 म्मधुमन्तमिन्दु'मिति शुक्लो वा ऽएष मधुमानिन्दुर्व्यस्तोमः
 'सोमैः राजानमिह भक्षयामी'ति सोम ऽएवास्य राजा
 भक्षितो भवति दुक्षिणेऽग्नौ सुराग्रहृद्भुहति पाप्मनैवैन-
 न्तद्वयावर्त्तयन्ति ॥ ३ ॥ स जुहोति । 'यस्ते रसः
 सम्भृत ऽओपधीष्व'त्यपाञ्च वा ऽएष ऽओपधीनाञ्च
 रसो यत्सुरापाञ्चैवैनमेतदोपधीनाञ्च रसेन समर्द्धयति
 'सोमस्य शुष्मः सुरया सुतस्ये'ति य ऽएव सोमे शुष्मो
 यः सुरायान्तमेवावरुद्धे 'तेन जिन्व यजमानम्मदेने'ति तेन
 प्प्रीणीहि यजमानम्मदेनेत्येवैतदाह 'सुरस्वतीमद्रिश्वनावि-
 न्द्रमग्नि'मिति देवताभिरेव यज्जः समर्द्धयति देवताभिर्व्यजेन
 यजमानः हुत्वा भक्षयन्ति ऋषुद्धमेवास्य तत्समर्द्धयन्ति
 ॥४॥ स भक्षयति । 'यदुंरि रिषुः रसिनः सुतस्ये'ति सुता-
 सुतयोरेव रसमवरुद्धे 'यदिन्द्रो ऽअपिवच्छचीभि'रितीन्द्रो
 ह्येतद्रुपिवच्छचीभिर'हन्तैदस्य मुनसा शिवेने'त्यशिन ऽइव वा

• 'अर्धमा भक्षयति श्रुति' (निह. नै. का. ५. ४) ।

(१) छ. य. घ. १९. १० । (२) छ. य. घ. १९. १४ । (३) छ. य.
 घ. १९. १४ । (४) छ. य. घ. १९. १४ । (५) छ. य. घ. १९. १२ ।

{ ६ } 'युष्मन्त' इति 'न' 'ज' पुस्तकयो पाठ ।

{ ७ } छ. य. घ. १९. १२ ।

(८) छ. य. घ. १९. १२ । (९) छ. य. घ. १९. १२ । (१०) छ. य.
 घ. १९. १५ । (११) छ. य. घ. १९. १५ । (१२) छ. य. घ. १९. १५ ।

ऽएष भक्षो यत्सुरा ब्राह्मणस्य शिवमेवैनमेतत्कृत्वात्म-
 न्धत्ते 'सोमैः राजानमिह भक्षयामी'ति सोम ऽएवास्य
 राजा भक्षितो भवति ॥ ५ ॥ तद्धेतदुन्वेऽद्भ्यर्च्यवह' ।
 राजन्न्यं वा वैश्यं वा परिक्रीणन्ति स ऽएतद्भक्षयिष्यतीति
 तदु तथा न कुर्याद्यो ह वा ऽएतद्भक्षयति तस्य हैव-
 म्पितृन्पितामहानेष सोमपीथोऽन्वेति दक्षिणस्यैवाग्नेस्त्री-
 नङ्गारात्रिर्द्वैर्त्यं वहिष्परिधि तदेताभिर्व्याहृतिभिर्जुहुयात्
 ॥ ६ ॥ 'पितृभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नम' ऽडुति ।
 पितृनेव पितृलोके स्वधायान्दधाति 'पितामहेभ्यः स्वधा-
 यिभ्यः स्वधा नम' ऽडुति पितामहानेव पितामहलोके
 स्वधायान्दधाति 'प्रपितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा
 नम' ऽडुति प्रपितामहानेव प्रपितामहलोके स्वधायान्द-
 धाति ॥ ७ ॥ अप ऽआनीय निनयति । 'अक्षेन्पितर'
 ऽडुत्यन्नाद्यमेवैषु दधात्य'मीर्मदन्त पितर' ऽडुति मद्-
 यत्येवैनान्'तीतृपन्त पितर' ऽडुति तर्पयत्येवैना'न्पितरः
 शुन्धद्भूमित्यनुपूर्वमेवैवान्सर्वान्पावयति पवित्रं वै सौत्रा-
 मणी ॥ ८ ॥ त्रिभिः पवित्रैः पावयन्ति । त्रयो वा ऽइमे
 लोका ऽएभिरेवैन्लोकैः पुनन्ति ॥ ९ ॥ पावमानीभिः
 पावयन्ति । पवित्रं वै पावमान्यः पवित्रेणैवैन्पुनन्ति
 ॥ १० ॥ तिसृभिस्तिष्ठभिः पावयन्ति । त्रयो वै प्राणाः

(१) छ० य० स० १९. ३५ । (२) छ० य० स० १९. ३६ । (३) छ० य०
 स० १९. ३६ । (४) छ० य० स० १९. ३६ । (५) छ० य० स० १९. ३६ ।
 (६) छ० य० स० १९. ३६ । (७) छ० य० स० १९. ३६ । (८) छ० य०
 स० १९. ३६ ।

प्राण उदानो व्यानस्तैरेवैनम्पुनन्ति ॥ ११ ॥ नवभिः
 पावयन्ति । नव वै प्राणा प्राणैरेवैनम्पुनन्ति प्राणेषु
 पुनः पूतम्प्रतिष्ठापयन्ति ॥ १२ ॥ पवित्रेण पावयन्ति ।
 अजाविकस्य वा ऽएतद्रूपं व्यत्पवित्रमजाविकेनैवैनम्पुनन्ति
 ॥ १३ ॥ बालेन पावयन्ति । गोऽश्श्वस्य वा ऽएतद्रूपं
 व्यद्बालो गोऽश्श्वेनैवैनम्पुनन्ति ॥ १४ ॥ हिरण्येन
 पावयन्ति । देवानां वा ऽएतद्रूपं व्यद्दिरण्यन्देवाना-
 मेवैनः रूपेण पुनन्ति ॥ १५ ॥ सुरया पावयन्ति । सुरा
 हि पूता पूतयैवैनम्पुनन्ति तद्यथा सुरा पूयमाना ब्रह्मसेन
 विविच्यत ऽएवमेवैतद्यजमानः सर्वस्मात्पाप्मनो
 निर्मुच्यते य ऽएवं विद्वान्सौत्रामण्या युजते यो वैतदेवं
 वेद ॥ १६ ॥ तदाहुः । याजयित्त्व्यः सौत्रामण्या न
 याजयित्त्व्याश्मित्यनन्तरायथ ह्येवास्यं सर्वम्पाप्मान-
 मपगन्तीति तदु ह स्माह रेवोत्तरा स्थपतिः पाटवदद्या-
 क्कोऽपि प्रदानम्प्रदाय याजयित्त्व्यमेवात्मा वै यजस्य यज-
 मानोऽहान्यवृत्तिजो यत्र वा ऽआत्मा पूतः पूतानि तत्रा-
 हान्युभय ऽएव पुनत ऽउभये पाप्मानमपगन्ते । तस्मा-
 दपि प्रदानम्प्रदाय याजयित्त्व्यमेवेति ॥ १७ ॥ पितृलोकं
 वा ऽएतेऽन्वयन्ति । ये दक्षिणेऽग्नेौ चरन्त्याज्याहुति-
 जुहोति यज्ञो वा ऽआज्यं व्यज्ञादेव यज्ञे प्रतितिष्ठन्ति
 ॥ १८ ॥ स जुहोति । 'ये समानाः समनसः पितरो यम-
 राज्ये ॥ तेपाँल्लोकः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्पता'मिति

पितृनेव यमे परिदात्स्यथो पितृलोकमेव जयति सर्वं
यज्ञोपवीतानि कृत्वोत्तरमग्निमुपसमायन्त्ययं वै लोक
ऽउत्तरोऽग्निरस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठन्त्याज्याहुतिञ्चु-
होति यज्ञो वा ऽआज्यं व्यज्ञादेव यज्ञे प्रतितिष्ठन्ति
॥ १९ ॥ स जुहोति । 'ये समानाः समनसो जीवा जीवेषु
मामकाः ॥ तेषां श्रीर्मयि कल्पतामस्मिंल्लोके शतः
समा' ऽहुति स्वानामेव विश्रयमवरुन्हेऽथो ज्योग्मिजीवातु-
मेवैषु दधाति पयः समन्वारब्धेषु जुहोति प्राणो वा
ऽअन्नमपयः प्राण ऽपुवालायेऽन्ततः प्रतितिष्ठन्ति ॥२०॥
स जुहोति । 'द्वे सृती ऽअश्रुणवन्पितृणामह'मिति द्वे वाव
सृती ऽहुत्याहुर्देवानाश्चैव पितृणाञ्चेति 'ताब्ध्यामिदं विश्रव-
मेजत्समेती'ति ताब्ध्यां हीदः सर्वमेजत्समेति 'यदन्तरा
पितरस्मातरञ्चे'त्यसौ वै पितेयस्माताब्ध्यामेव पितृन्देव-
लोकमपिन्यत्येकाकी हुतोच्छिष्टम्भक्षयत्येकधैव विश्रय-
मात्सन्धत्ते रक्षीर्हि पयः ॥ २१ ॥ स भक्षयति । 'इदं
हविः प्रजननस्मे ऽअस्त्विति प्रजननः हि यदि पयो
यदि सोमो 'दुशवीर'मिति प्राणा वै दुश वीराः प्राणा-
नेवात्सन्धत्ते 'सर्वगण'मित्यङ्गानि वै सर्वे गणा ऽअङ्गा-
न्येवात्सन्धत्ते 'स्वस्त्य ऽआत्ससनी'त्यात्मानमेव सनोति

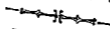
(१) छ० य० स० १९. ४६ । (२) छ० य० स० १९. ४७ । (३) छ० य०
स० १९. ४७ । (४) छ० य० स० १९. ४७ । (५) छ० य० स० १९. ४८ ।
(६) छ० य० स० १९. ४८ । (७) छ० य० स० १९. ४८ । (८) छ० य०
स० १९. ४८ । (९) छ० य० स० १९. ४८ ।

‘प्रजासनी’ति प्रजामेव सनोति ‘पशुसनी’ति पशुनेव-
 सनोति ‘लोकसनी’ति लोकाय वै यजते तमेव जयत्यभय-
 सनी’ति स्वर्गो वै लोकोऽभयश्च स्वर्गः ऽएव लोकेऽन्ततः
 प्रतितिष्ठत्यग्निः प्रजाम्वहुलाम्मे करोत्स्वन्नम्पयो रेतो
 ऽअस्मासु धत्ते’ति तद्य ऽएवैनमेते याजयन्ति तानेतदाहै-
 तन्मयि सर्वन्धत्तेति हिरण्येन मार्जयन्तेऽमृतं वै हिरण्य-
 समृत ऽएवान्ततः प्रतितिष्ठन्ति ॥ २२ ॥

अष्टमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

कण्डिकासंख्या १२० ॥

[सुरानिर्माणादि]

प्रजापतिर्यज्ञमसृजत । तमाहरत्तेनायजत तेनेष्ट्वा
 रिरिचान् ऽइवामन्यत स ऽएतं व्यज्ञकृतुमपश्यत्सौत्रा-
 मणीन्तेनायजत ततो वै स पुनराप्यायत रिच्यत ऽइव
 वा ऽएप यः सोमेन यजते वीव ह्यस्य वित्तं वेदो हुरन्ति
 ॥ १ ॥ सोमेनेष्ट्वा सौत्रामण्या यजेत । यथा धेनुर्दुग्धा
 पुनराप्यायेतैव ह्यैव पुनराप्यायत ऽआ प्रजया पशुभिः
 प्यायते प्रत्यस्मिँल्लोके तिष्ठत्यग्निः स्वर्गल्लोकञ्जयति य
 ऽएवं विद्वान्तसौत्रामण्या यजते यो वैतदेवं वेद ॥ २ ॥
 तद्धेतस्पप्रच्छ । सुप्ला सार्जयुः प्रतीदर्शमैभावतं व्यज्ञ

(१) छ० य० सं० ११. ४८ । (२) छ० य० सं० ११. ४८ । (३) छ०
 य० सं० ११. ४८ । (४) छ० य० सं० ११. ४८ । (५) छ० य० सं० ११. ४८ ।

दीक्षयेव दीक्षते न सोमाथंशव ऽइव न्युप्यन्तेऽथ कथुः
 सौत्रामणी सोमयज्ञो भवतीति ॥ ३ ॥ स होवाच । शिरो
 वा ऽएतद्यज्ञस्य यद्वत्तमात्मा दीक्षैतत्खलु वै व्रतस्य रूपं
 व्यत्सत्यमेतद्दीक्षायै यच्छ्रद्धा मनो यजमानस्य रूपं वाग्य-
 ज्ञस्येति ॥ ४ ॥ स यद्वाचा व्रतमुपैति । आत्मान्येवैतद्य-
 ज्ञस्य शिरः प्रतिदधाति सत्यं श्रद्धायान्दधाति यजमानं
 व्यज्ञे ॥ ५ ॥ तस्मादेतस्य यज्ञस्य । व्रतमेव दीक्षा ऋषो
 वै व्रतं व्योषा दीक्षा वृषा सत्यं व्योषा श्रद्धा ऋषा मनो
 योषा वाग्वृषा पत्न्यै यजमानस्तस्माद्यत्रैव पतिस्तत्र
 जायथो यज्ञमुख ऽएव तन्निमधुनानि करोति प्रजात्यै
 ॥ ६ ॥ एते खलु वा ऽएतस्य यज्ञस्य । सोमाथंशव ऽइत्या-
 हुर्ष्यच्छृष्पाणि तोक्वमानि लाजा ऽहुति ॥ ७ ॥ प्रातः-
 सवनस्यैतद्रूपम् । यच्छृष्पाण्ययं वै लोकः प्रातःसवनः
 स ऽआश्विनः ऽआश्विनेन पयसा प्रथमाथं रात्रिम्प-
 रिपिञ्चति स्वेनैवैनमेतल्लोकेन स्वया देवतया स्वेन रूपेण
 प्रातःसवनेन समर्हयति ॥ ८ ॥ माद्व्यन्दिनस्यैतत्सवं-
 नस्य रूपम् । यत्तोक्वमान्यन्तरिक्षं वै माद्व्यन्दिनः
 सवनन्तत्सारस्वतः सारस्वतेन पयसा द्वितीयाथं रात्रि-
 म्परिपिञ्चति स्वेनैवैनमेतल्लोकेन स्वया देवतया स्वेन रूपेण
 माद्व्यन्दिनेन सवनेन समर्हयति ॥ ९ ॥ तृतीयसवनस्यै-
 तद्रूपम् । यल्लाजा यौर्वै तृतीयसवनः सैन्द्र्येन्द्रेण पयसा
 तृतीयाथं रात्रिम्परिपिञ्चति स्वेनैवैनमेतल्लोकेन स्वया
 देवतया स्वेन रूपेण तृतीयसवनेन समर्हयति ॥ १० ॥

एकस्यै दुग्धेन । प्रथमांशं रात्रिम्परिपिञ्चति द्वयोर्दुग्धेन
द्वितीयान्तिसृणान्दुग्धेन तृतीयां व्यथारूपमेवैनं व्यथा-
देवतः सवनैः समर्ह्यति ॥ ११ ॥ 'परीतो पिञ्चता सुत'-
मिति परिपिञ्चति सुत्यायै 'सोमो य उउत्तमः हवि'-
रित्युत्तमं वा ऽएतद्धविर्यसोम उउत्तममेवैनः हविष्क-
रोति 'दधन्वा यो नृष्यो ऽअप्स्वन्तरे'त्यग्निश्च ह्येषोऽ-
न्तरेण च सूयते 'सुषोव सोममद्रिभि'रित्यद्रिभिर्बै सोमः
सूयतेऽद्रिभिरेवैनः सुनोति सोमसुत्यायै ॥ १२ ॥ तदाहुः ।
उभयोर्वा ऽएतद्रूपः सुतस्य चासुतस्य च यत्सौत्रामण्य-
णामेष ऽओषधीनां रसो यत्पयस्तत्सुतस्य रूपमन्नस्यै-
प रसो यत्परित्वुत्तदासुतस्य रूपमुभाव्यामेवैनः सवा-
व्यां सुनोत्युभाव्यां सवाव्यामवरुद्धे ॥ १३ ॥
तदाहुः । यद्ग्रावभिः सोमः सूयतेऽथ कथं सौत्राम-
णीति प्रैपाप्रीभिरिति व्रूयाद्वाहता वै प्रैपा वाहता
ग्रावाणो ग्रावभिर्बै सोमः सूयते ग्रावभिरेवैनः सुनोति
सोमसुत्यायै ॥ १४ ॥ सर्वे पयस्वन्तो भवन्ति । पयसा
हि सूयते सर्वे सोमवन्तो भवन्ति सोमरूपतायै, सर्वे
परित्वुन्मन्तो भवन्ति परित्वुता हि सूयते सर्वे घृतवन्तो
भवन्त्येतद् प्रत्यक्षाद्यज्ञरूपं व्यद्घृतमप्रत्यक्षादेवैनं व्यज्ञरू-
पङ्करोति सर्वे मधुमन्तो भवन्त्येतद् प्रत्यक्षात्सोमरूपं
व्यन्मधु प्रत्यक्षादेवैनः सोमरूपङ्करोति ॥ १५ ॥ *

(१) छ० य० पं० ११. २ । (२) छ० य० पं० ११. २ । (३) छ० य०
पं० ११. २ । (४) छ० य० पं० ११. २ ।

सर्वं ऽआशिश्वना भवन्ति । भैषज्याय सर्वे सारस्वता
 ऽअन्नाद्यस्येवावरुद्ध्यै सर्वं ऽएन्द्रा इन्द्रियस्येव वीर्यस्या-
 वरुद्ध्यै ॥ १६ ॥ यदेव सर्वं ऽआशिश्वना भवन्ति । सर्वे
 सारस्वताः सर्वं ऽएन्द्रा ऽएता वा ऽएतन्देवता ऽअग्रे
 यज्ञः समभरस्ताभिरुवैनः सम्भरत्यथो ऽएता एवैतद्देवता
 भागधेयेन समर्द्धयति ॥ १७ ॥ सन्तता याज्यापुरोऽनु-
 वाक्या भवन्ति । समानदेवत्याः पप्रजानां सन्तत्या
 ऽअव्यवच्छेदाय सर्वा ऽआशिश्वन्न्यो भवन्ति सर्वाः सार-
 स्वत्यः सर्वा ऽएन्द्र्यः समानी बन्धुता ॥ १८ ॥ अनुष्टुभ
 ऽआप्प्रियो भवन्ति । वाग्वा ऽअनुष्टुब्वाचो वै सोमः
 सूयते वाचैवैनः सुनोति सोमसुत्यायै सर्वा ऽआशिश्वन्न्यो
 भवन्ति सर्वाः सारस्वत्यः सर्वा ऽएन्द्र्यः समानी बन्धुता
 ॥ १९ ॥ जागता ऽअनुष्टुभो भवन्ति । इयं वै जगत्यनया
 वै सोमः सूयतेऽनयेवैनः सुनोति सोमसुत्यायै सर्वं
 ऽआशिश्वना भवन्ति सर्वे सारस्वताः सर्वं ऽएन्द्राः समानी
 बन्धुता ॥ २० ॥ स वा ऽएष्य प्रत्यक्षात्सोमयज्ञ एव
 यत्सौत्रामणी तं व्ययेकाकी यजमानो भक्षयेद्विष्टिर्वैव
 स्यात्पशुबन्धो वा सर्वं ऽच्छत्विजो भक्षयन्ति सर्वे वा
 ऽश्रत्विजः सोमम्भक्षयन्ति सोमरूपतायै ॥ २१ ॥ आशिश्व-
 नमद्भूर्यवो भक्षयन्ति । अशिश्वनौ वै देवानामद्भूर्य
 स्वमेवैतद्भागधेयं स्व ऽआयतने भक्षयन्ति ॥ २२ ॥
 सारस्वतः होता व्यह्ना मैत्रावरुणः । वाग्वै यज्ञस्य होता
 हृदयम्ब्रह्मा मनो मैत्रावरुणः स्वमेवैतद्भागधेयं स्व

ऽआयतने भक्षयन्ति ॥ २३ ॥ ऐन्द्रं व्यजमानो भक्ष-
 यति । ऐन्द्रो वा ऽएष यज्ञो यत्सौत्रामणीन्द्रायतन ऽएष
 ऽएत्तर्हि यो यजते स्वमेवैतद्भागधेयं स्व ऽआयतने भक्षयति
 ॥२४॥ चक्षुर्वा ऽआश्विनो गृह्णह । प्राणः सारस्वतो वागैन्द्र
 ऽआश्विनात्सारस्वतेऽवनयति चक्षुरेवास्य तत्प्राणैः
 सन्द्धाति सारस्वतादैन्द्रे प्राणानेवास्य तद्वाचा सन्द-
 धात्यथो प्राणानेवास्य तद्वाचि प्रतिष्ठापयति तस्मा-
 त्सर्वे प्राणा वाचि प्रतिष्ठिताः ॥२५॥ त्रय आश्विनम्भ-
 क्षयन्ति । अद्भुर्धुः प्रतिप्रस्थाताग्नीद्धस्त्रिवृद्धा ऽइदञ्चक्षुः
 शुक्लं कृष्णङ्कनीनका यथारूपमेवास्मिन्मश्चक्षुर्धेति ॥२६॥
 त्रयः सारस्वतम् । होता ब्रह्मा मैत्रावरुणस्त्रेधाविहितो
 वा ऽअयम्प्राणः प्राण ऽउदानो व्यान ऽडुति यथारूप-
 मेवास्मिन्प्राणन्दधति ॥ २७ ॥ एकाक्वयैन्द्रं व्यजमानो
 भक्षयति । एकधा वा ऽएषा प्राणानां श्रीर्ष्वहागेकधैव
 वाचं श्रियमात्सन्धत्ते तस्मात्सौत्रामण्येजान् ऽएकधा
 स्वानां श्रेष्ठो भवत्यथो य ऽएवमेतद्देद ॥ २८ ॥ ऋतवो
 वा ऽऋत्विजः मासा भक्षाः पडृत्विजो भक्षयन्ति पड्वा
 ऽऋतव ऽऋत्विग्भिरेवऽर्त्तनवरुन्दे ॥ २९ ॥ द्वादश भक्षा
 भवन्ति । द्वादश वै मासा भक्षैरेव मासानवरुन्दे पुनः पुनर-
 भिनिवर्त्तमृत्विजो भक्षयन्ति तस्माद्दत्तवच्च मासाश्चा-
 न्त्योऽव्यमभिनिवर्त्तन्ते ॥ ३० ॥ त्रयोदशं व्यजमानो भक्ष-
 यति । यो ह वा ऽएष त्रयोदशो मास ऽएष ऽएव प्रत्य-

क्षात्सँवत्सर एतमेवाप्त्वावरुन्दे स वा एषु सँवत्सर
 एव यत्सौत्रामणी तेन सर्वञ्जयति सर्वमवरुन्दे ॥ ३१ ॥
 त्रयः पशवो भवन्ति । त्रयो वा ऽइमे लोका ऽइमानेव
 तैर्लोकानवरुन्दे ऽइममेव लोकमाशिश्वनेनान्तरिक्षः सार-
 स्वतेन दिवमैन्द्रेण यथारूपमेव यथादेवतमिमाँल्लोकाञ्जयति
 चाव च रुन्दे ॥ ३२ ॥ त्रयः पुरोडाशा भवन्ति । त्रयो
 वा ऽऋतव ऽऋतुनेव तैरवरुन्दे ग्रीष्ममेवैन्द्रेण वर्षाः
 सावित्रेण हेमन्तं वारुणेन यथारूपमेव यथादेवतमृतूञ्जयति
 चाव च रुन्दे ॥ ३३ ॥ षड्ग्रहा भवन्ति । षट्वा ऽऋतव
 ऽऋतुनेव तैरवरुन्दे वसन्तग्रीष्मावेवाशिश्वनाब्ध्यां वर्षा-
 शरदौ सारस्वताब्ध्यां हेमन्तशिशिरावैन्द्राब्ध्यां व्यथारूप-
 मेव यथादेवतमृतूञ्जयति चाव च रुन्दे ॥ ३४ ॥ सन्तता
 याज्यापुरोऽनुवाक्या भवन्ति । समानदेवत्या ऽऋतूनां
 सन्तत्या ऽअव्यवच्छेदाय सर्वाः पुरोऽनुवाक्या भवन्ति
 सर्वा याज्यास्तस्मादृतवः सर्वे पराश्वः सर्वे प्रत्यश्वः
 सर्वाः प्रथमा भवन्ति सर्वा मध्यमाः सर्वा ऽउत्तमास्त-
 स्मादृतवः सर्वे प्रथमाः सर्वे मध्यमाः सर्वे ऽउत्तमाः
 सर्वेपाङ्गुहाणान्दे याज्यापुरोऽनुवाक्ये भवतोऽहोरात्र-
 योस्तद्रूपमहोरात्रे एवावरुन्दे तस्मादृतवश्च मासा-
 श्चाहोरात्रयोरेव प्रतिष्ठिताः ॥ ३५ ॥ स वा एषु
 सँवत्सर एव यत्सौत्रामणी । चन्द्रमा एव प्रत्यक्षादा-
 दित्यो यजमानस्तस्येयमेव पृथिवी वेदिरन्तरिक्षमुत्तरवेदि-

द्यौर्वर्हिर्द्विश ऽऋत्विजो वनस्पतय ऽइध्म ऽआप
 ऽआज्यमोपधय ऽआहुतयोग्निरेवाग्निः सँवत्सरः सथंस्था
 तद्वा ऽइददः सर्वदः सँवत्सर ऽएव यदिदक्लिञ्च तस्मात्सौ-
 त्रामण्येजानः सर्वञ्जयति सर्वमवरुन्दे ॥ ३६ ॥

अष्टमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[राज्ञोऽभिषेकादि]

त्वष्टा हतपुत्रः । अभिचरणीयमपेन्द्रः सोममाह-
 रत्तस्येन्द्रो यज्ञवेशसङ्कृत्वा प्रासहा सोममपिवत्स विष्वङ्
 व्यार्च्छत्तस्य सुखात्प्राणेभ्यः श्रीयशसाद्यूर्द्धाद्युदकाम-
 स्तानि पशून्प्राविशँस्तस्मात्पशवो यशो यशो ह भवति
 य ऽएवं विद्वान्सौत्रामण्याभिषिच्यते ॥ १ ॥ ततोऽस्मा
 ऽएतमश्शिवनौ च सुरस्वती च । यज्ञः समभरन्तसौत्रा-
 मणीम्भैषज्याय तथैनमभ्यपिञ्चँस्ततो वै स देवानाथं
 श्रेष्ठोऽभवच्छ्रेष्ठः स्वानाम्भवति य ऽएनयाभिषिच्यते ॥२॥
 कृष्णाजिनेऽभिषिञ्चति । यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञ ऽएवै-
 नमेतदभिषिञ्चति लोमतश्छदाथंसि वै लोमानि च्छन्दः
 स्वैवैनमेतदभिषिञ्चति ॥ ३ ॥ आसन्ध्यामभिषिञ्चति । आस-
 न्दी सदै साम्प्राज्यः साम्प्राज्येनैवैनः साम्प्राज्यङ्गमवति
 ॥ ४ ॥ औदुम्बरी भवति । ऊर्वा ऽउदुम्बर ऽऊर्ज्यैवाद्भ्यभि-
 पिच्यते जानुसम्मिता भवति जानुसम्मितो वा ऽअयं-
 ल्लोकोऽस्मा ऽउ वै लोकाय क्षत्रियोऽभिषिच्यते क्षत्रमु

वा ऽएप् भवति यद् सौत्रामण्याभिपिच्छ्यते तस्मा-
ज्जानुसम्मितापरिमिता तिरश्ची ॥ ५ ॥ राष्ट्रं वा ऽआ-
सन्दी । अपरिमितसमृद्धमु वै राष्ट्रमुज्जविवयना भवति
यज्ञिया हि मुञ्जा द्वा ऽउचरस्यां वेद्याम्पादौ भवतो द्वौ
दक्षिणस्यामयं वै लोक ऽउत्तरा वेदिर्दक्षिणा पितृलोकस्त-
देनमुभयोर्लोकयोरुद्व्यभिपिञ्चति ॥ ६ ॥ एतद्ध स्म वै
तद्विद्वानाह । गौरीवितिः शाक्त्यः क्षत्रमिवाह किल वय-
ममुष्मिन्लोके भविता स्म ऽहुति श्रद्धवद्वास्मा ऽऋपभो
याज्ञतुरः प्रोवाच दिश्वक्वनानाथ राजा ॥ ७ ॥ स ऽआस-
न्दीमास्तृणाति * । 'क्षत्रस्य योनिरसि क्षत्रस्य नाभिर-
सी'ति क्षत्रस्य वा ऽएपा योनिः क्षत्रस्य नाभिः ॥८॥ अथे-
नाङ्गण्णाजिनेनास्तृणाति † । 'मा त्वा हिंस्रीह्मा मा
हिंस्री'रिति यज्ञो वै कृष्ण्णाजिनं व्यज्ञस्य चैवात्मनश्चा-
हिंस्रायै ॥ ९ ॥ अथाधिरोहति । वारुण्यऽर्चा वरुणो वै
देवानाथ राजा स्वयैवैनमेतद्देवतयाभिपिञ्चति 'निपसाद
धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा ॥ साम्नाज्याय सुकृतु'रिति ॥१०॥
अथ सुवर्णरजतौ रुक्ममौ ‡ ऋयुपास्यति । 'मृत्योः पाहि
द्वियोत्पाही'ति ऋष्टिर्वै विराट् तस्या ऽएते घोरे तन्वौ द्वियुञ्च

* का० श्रौ० सू० १९ ४ ५ ।

(१) शु० य० स० २० १ ।

† का० श्रौ० सू० १९ ४ ८ ।

(२) शु० य० स० २० १ । (३) शु० य० स० २० २ ।

‡ मन्त्रालकारो भूषणविज्ञेयो हवम । (म० भा०)

(४) शु० य० स० २० २ ।

हादुनिश्च ततः सुवर्णं ऽएव रुक्ममो विद्युतो रूपः रजतो
 हादुनेस्ताब्ध्यामेवास्मै देवताब्ध्यां शर्म यच्छति तस्मा-
 त्सौत्रामण्येजानस्यैताब्ध्यान्देवताब्ध्यान्न शक्ना भवत्यथो
 य ऽएवमेतद्देद ॥ ११ ॥ पशूनां वसयाभिपिञ्चति । श्रीर्वै
 पशूनां वसा * विश्रयैवैनमेतत्पशूनां रसेनाभिपिञ्चत्यथो
 परमं वा ऽएतदन्नाद्यं यद्दसा परमेणैवैनमेतदन्नाद्येनाभि-
 पिञ्चति ॥ १२ ॥ शफग्रहा भवन्ति । शौर्वै पशवः प्रति-
 तिष्ठन्ति प्रतिष्टामेवैनङ्गमयति त्रयस्त्रिंशद्गृहा भवन्ति
 त्रयस्त्रिंशद्वै सर्वा देवताः सर्वाभिरैवैनमेतद्देवताभिरभि-
 पिञ्चति जगतीभिर्जुहोति जागता वै पशवो जगत्यैवास्मै
 पशूनवरुन्दे षोडशभिर्ऋग्भिर्जुहोति षोडशकला वै पशवोऽनु-
 कलमेवास्मिञ्छ्रियन्दधाति ॥ १३ ॥ 'सीसेने तुन्त्रम्मनसा
 मनीषिण' ऽहुति । द्वौ द्वौ' समासः हुत्वा सते सथंस्त्रवान्त्स-
 मवनयत्यहोरात्राण्येवैतदर्द्धमासाहमासानृतुन्त्सँवत्सरे प्र-
 तिष्टापयति तानीमान्यहोरात्राण्यर्द्धमासा मासा ऽऋतवः
 सँवत्सरे प्रतिष्ठिताः ॥ १४ ॥ वैतसः सतो भवति । अप्सु-
 योनिर्वै वैतस ऽआपो वै सर्वा देवताः सर्वाभिरैवैनमेतद्देवता-
 भिरभिपिञ्चति ॥ १५ ॥ सर्वसुरभ्युन्मर्दनमभवति परमो वा
 ऽएव गन्धो यत्सर्वसुरभ्युन्मर्दनङ्गन्धेनैवैनमेतदभिपिञ्चति
 ॥ १६ ॥ पुरस्तात्प्रत्यङ्मभिपिञ्चति । पुरस्ताद्धि प्रत्यङ्ग-
 मद्यते शीर्षतः शीर्षतो ह्यन्नमद्यत ऽआ मुखादन्ववस्त्रावयति

* मासपाकभाण्डे स्थित स्नेहात्मको ब्रह्मिषो बसाशब्देनोच्यते ।

† "द्वौ द्वौ हुत्वा शेषान्यवे करोति" (का० धी० सू० १९ × ११)

(१) 'ग' 'ज' पुस्तकयो "दधति" इति । (२) शू० य० सू० १९, ८० ।

मुखेन ह्यन्नमद्यते सर्वतः परिक्रामः सर्वाब्ज्य ऽएवास्मिन्ने-
तद्दिग्भ्योऽन्नाद्यन्दधाति तस्मात्सौत्रामण्येजानस्य सर्वासु
दिक्ष्वन्नाद्यमवरुद्धम्भवत्यथो य ऽएवमेतद्वेद ॥ १७ ॥
आश्विनेन प्रथमेन यजुषाभिपिञ्चति । अथ सारस्वते-
नाथैन्द्रेणैताभिरैवैनमेतद्देवताभिरभिपिञ्चति तः हैक ऽएता-
भिश्च देवताभिरभिपिञ्चन्ति भूर्भुवः स्वरित्येताभिरु
च व्याहृतिभिरैता वै व्याहृतय ऽइदः सर्वन्तदेनमनेन
सर्वेणाभिपिञ्चाम ऽइति न तथा कुर्यादेताभिरैवैनन्देवता-
भिरभिपिञ्चेदेता ऽउ ह्येव देवता इदः सर्वम् ॥ १८ ॥
पुरस्तात्स्विष्टकृतोऽभिपिञ्चति । क्षत्रं वै स्विष्टकृतक्ष-
त्रेणैवैनमेतदभिपिञ्चत्यन्तरा वनस्पतिञ्च स्विष्टकृतञ्चा-
भिपिञ्चति सोमो वै वनस्पतिरग्निः स्विष्टकृद्ग्रीषो-
माब्ज्यामेवैनमेतत्परिगृह्याभिपिञ्चति तस्माद्ये चैतद्विदुष्ये
च न त ऽआहुः क्षत्रियो वाव क्षत्रियस्याभिपेक्तेति
॥ १९ ॥ अथैनञ्जानुमात्रे धारयन्ति । अथ नाभिमात्रेऽथ
मुखमात्रे ऽएष्वेवास्मा ऽएतल्लोकेष्वायतनानि कल्पयत्य-
भिपेको वा ऽएष यद्वाजपेयमभिपेकः सौत्रामणी तद्यथैवाद्गो
वाजपेये यूपः रोहति तदेवैतद्रूपङ्कियते ॥ २० ॥ [अर्थः प्रपाठकः
॥५६॥] तदाहुः । एव वा ऽएषोऽस्माल्लोकाच्च्यवते यः
सौत्रामण्य्याभिपिञ्च्यत ऽइति कृष्णाजिने प्रत्यवरोहति
यज्ञो वै कृष्णाजिनं व्यज्ञ ऽएवान्ततः प्रतितिष्ठति
॥ २१ ॥ 'प्रति क्षत्रे प्रतितिष्ठामि राष्ट्र' ऽइति । क्षत्र

ऽएव राष्ट्रे प्रतितिष्ठति क्षत्राद्राष्ट्रादुप्रव्रक्षाय 'प्रत्यु-
 श्श्वेषु प्रतितिष्ठामि गोष्विति गोऽश्व एव प्रतिति-
 ष्टति गोऽश्वादुप्रव्रक्षाय 'प्रत्युक्षेषु प्रतितिष्ठाम्या-
 त्म'न्नित्युक्षेष्वेवात्मन्प्रतितिष्ठत्युक्षेभ्य ऽआत्मनोऽप्रव्रक्ष-
 शाय 'प्रति प्राणेषु प्रतितिष्ठामि पुष्ट' ऽइति प्राणे-
 ष्वेव पुष्टे प्रतितिष्ठति प्राणेभ्यः पुष्टादुप्रव्रक्षाय
 'प्रति र्यावापृथिव्योः प्रतितिष्ठामि यज्ञ' ऽइति तदनयो-
 र्यावापृथिव्योः प्रतितिष्ठति ययोरिदः सर्वमधि ॥ २२ ॥
 अथ साम गायति । क्षत्रं वै साम क्षत्रेणैवैनमेतदभिपि-
 श्वत्यथो साम्नाब्जं वै साम साम्नाब्जेनैवैनः साम्नाब्ज-
 ङ्गमयति सुवेषां वा ऽएष वेदानाथं रसो यत्साम सुवेषा-
 मेवैनमेतद्वेदानाथं रसेनाभिपिश्वति ॥ २३ ॥ बृहत्याङ्गा-
 यति । बृहत्यां वा ऽअसावादित्यः श्रियाम्प्रतिष्ठायाम्प्रतिष्ठि-
 तस्तपति बृहत्यामेवैनमेतच्छ्रियाम्प्रतिष्ठायाम्प्रतिष्ठापयति
 ॥२४॥ ऐन्द्रयाम्बृहत्याङ्गायति * । ऐन्द्रो वा ऽएष यजो यत्सौ-
 ग्रामणीन्द्रायतन ऽएष ऽएतर्हि यो यजते स्व ऽएवैनमेत-
 दायतनेऽभिपिश्वति ॥ २५ ॥ अथ यस्मात्सदृशानानि
 नाम । एतर्धं सामभिर्हेवा ऽइन्द्रमिन्द्रियाय वीर्याय
 समश्शयस्तयो ऽएवेतमृत्विजो यजमानमेतैरेव सामभिरि-
 न्द्रियाय वीर्याय सथंश्यन्ति सथंश्रवसे विश्रवसे सत्य-

(१) छ० य० सं० २०. १० । (२) छ० य० सं० २०. १० । (३) छ० य० सं० २०. १० । (४) छ० य० सं० २०. १० ।

* का० धी० पृ० १९. ५. १ ।

इश्रवसे इश्रवस इडुति सामानि भवन्त्येष्वेवैनमेतल्लोकेषु
 इश्रावयन्ति चतुर्निधनम्भवति चतस्रो वै दिशः सर्वास्वे-
 वैनमेतद्विक्षु प्रतिष्ठापयन्ति सर्वे निधनमुपावयन्ति संधि-
 दाना इण्वास्मिञ्छ्रियन्दधति ॥ २६ ॥ तदाहुः । यदेत-
 स्साम गीयतेऽथ क्वैतस्य साम्न उक्त्रथङ्का प्रतिष्ठा
 व्यृद्धः हि तद्यस्तुतमनुशस्तमिति ॥ २७ ॥ त्रया देवा
 एकादशेति । एतद्वा एतस्य साम्न उक्त्रथमेपा
 प्रतिष्ठा ॥ २८ ॥ अथो 'त्रया देवा एकादशे'ति ।
 'त्रयस्त्रिंशद्गङ्गुहोति त्रया हि देवा एकादश 'त्रयस्त्रिंश-
 शाः सुराधस' इति त्रयस्त्रिंशद्धि देवा 'वृहस्पतिपुरो-
 हिता' इति ब्रह्म वै वृहस्पतिर्ब्रह्मपुरोहिता इत्येवैतदाह
 'देवस्य सवितुः सव' इति देवेन सवित्रा प्रसूता इत्ये-
 वैतदाह 'देवा देवैरवन्तु मे'ति देवा ह्येतन्देवैरभिपिञ्चन्ति
 ॥ २९ ॥ 'प्रथमा द्वितीयै'रिति । प्रथमा ह्येतन्द्वितीयैर-
 भिपिञ्चन्ति 'द्वितीयास्तृतीयै'रिति द्वितीया ह्येतन्तृतीयै-
 रभिपिञ्चन्ति 'तृतीयाः सत्येने'ति तृतीया ह्येतदः सत्ये-
 नाभिपिञ्चन्ति 'सत्यं स्यज्ञेने'ति सत्यथ ह्येतं स्यज्ञेना-
 भिपिञ्चति 'यज्ञो यंजुर्विभ'रिति यज्ञो ह्येतं स्यजुर्विभर-
 भिपिञ्चति 'यज्ञूँपि सामभि'रिति यज्ञूँपि ह्येतदः साम-

(१) शु० य० सं० २० ११ । (२) शु० य० सं० २० ११ । (३) शु० य० सं० २० ११ । (४) शु० य० सं० २० ११ । (५) शु० य० सं० २० ११ । (६) शु० य० सं० २० १२ । (७) शु० य० सं० २० १२ । (८) शु० य० सं० २६ १२ । (९) शु० य० सं० २० १२ । (१०) शु० य० सं० २० १२ । (११) शु० य० सं० २० १२ ।

भिरभिपिञ्चन्ति 'सामान्युग्भि'रिति सामानि ह्येतमृग्भि-
 रभिपिञ्चन्त्यृचः पुरोऽनुवाक्याभि'रित्यृचो ह्येतम्पुरोऽनु-
 वाक्याभिरभिपिञ्चन्ति 'पुरोऽनुवाक्या योज्याभि'रिति
 पुरोऽनुवाक्या ह्येतं योज्याभिरभिपिञ्चन्ति. 'योज्या
 वपट्कारै'रिति योज्या ह्येतं वपट्कारैरभिपिञ्चन्ति 'वपट्-
 कारा ऽआहुतिभि'रिति वपट्कारा ह्येतमाहुतिभिरभिपिञ्च-
 न्त्याहुतयो मे कामान्तसमर्द्धयन्तु भूः स्वाहे'ति तदेनमेता-
 भिर्देवताभिः परोऽवरुमभिपिच्यथास्मा ऽआहुतिभिः
 संबान्कामान्तसमर्द्धयत्यऽर्त्विक्षूपहवमिद्वा भक्षयत्यृतवो-
 वा ऽर्त्विज ऽऋतुष्वेवैतदुपहवमिच्छते ॥ ३० ॥ स भक्ष-
 यति । 'लोमानि प्रयतिर्मम त्वञ्च ऽआनतिरागतिः ॥
 माथ्सम्म ऽउपनतिर्वस्वस्थि मज्जाम ऽआनति'रिति प्रेव
 वा ऽएष लोकाँश्च देवताश्च विशति यः सौत्रामण्या-
 भिपिच्यते तदेतदवान्तरामात्मानमुपह्वयते तथा कृत्स्न ऽएव
 सर्वतनूः साङ्गः सम्भवति ॥ ३१ ॥

अष्टमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

इत्यष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

[सौत्रामणीशेषः]

एतस्माद्धै यज्ञात्पुरुषो जायते । स युद्ध वा ऽअ-
 स्मिँल्लोके पुरुषोऽन्नमत्ति तदेनममुष्मिँल्लोके प्रत्यत्ति स

(१) घ० य० सं० १०. १२। (२) घ० य० सं० १०. १२। (३) घ०
 य० सं० १०. १२। (४) घ० य० सं० १०. १२। (५) घ० य० सं० १०. १२।
 (६) घ० य० सं० १०. १२। (७) घ० य० सं० १०. १२।

वा ऽएष परिस्त्रुतो यज्ञस्तायतेऽनाद्या वै ब्राह्मणेन परि-
 स्त्रुत्स ऽएतस्मादनाद्याजायते तद् हामुष्मिँहोकेऽन्नन्न
 प्रत्यत्ति तस्मादेय ब्राह्मणयज्ञ ऽएव यत्सात्रामणी ॥ १ ॥
 तस्य लोमाद्येव शष्पाणि । त्वक्कोक्ममानि माथ्सँह्याजा
 ऽअस्थि कारोत्तरो मज्जा मासरदः रसदः परिस्त्रुन्नग्नेहुह्लो-
 हितदः रेतदः पयो मूत्रदः सुरोवद्वयं वल्कसम् ॥ २ ॥ हृदय-
 मेवास्यैन्द्रदः पुरोडाशदः । यकृत्सावित्रदः क्वलोमा वारुणो
 मतस्त्रे ऽएवास्याश्श्वत्थश्च पात्रमौदुम्बरश्च पित्तत्रैयग्योध-
 मान्त्राणि स्थाल्ल्यो गुदा ऽउपशयानि श्श्वेनपत्रे प्लीहा-
 सन्दी नाभिदः कुम्भो वनिष्टुदः श्लाशिदः शतातृण्णा तद्यत्सा
 बहुधा वितृण्णा भवति तस्माल्लाशिर्वहुधा विकृत्तो
 मुखदः सतञ्जिह्वा पवित्रश्चप्यम्पायुर्वस्तिर्बालदः ॥ ३ ॥
 अङ्गाद्येवास्याश्श्वनदः पशुदः । आत्मा सारस्वतो रूपमैन्द्र
 ऽऋषभस्तस्मादाहुर्गावदः पुरुषस्य रूपमित्यायुर्हिरण्य-
 न्तच्छतमानम्भवति तस्माच्छतायुदः पुरुषदः ॥ ४ ॥ चक्षुपी
 ऽएवास्याश्श्वनौ ग्रहौ । पक्ष्माणि गोधूमसक्तवश्च
 कुवलसक्तवश्च नासिके ऽएवास्य सारस्वतौ ग्रहावथ
 यानि नासिकयोर्ल्लोमानि ताभ्युपवाकसक्तवश्च वदरसक्त-
 वश्च श्श्रोत्रे ऽएवास्यैन्द्रौ ग्रहावथ यानि कर्णयोर्ल्लोमानि
 यानि च वभ्रुवोस्तानि यवसक्तवश्च कर्कन्धुसक्तवश्च
 ॥ ५ ॥ अथ यान्युपस्थे लोमानि । यानि चाधस्तात्तानि

वृकलोमान्यथ यान्युरसि लोमानि यानि च निकक्ष-
 योस्तानि व्याघ्रलोमानि केशाश्च श्मश्रूणि च सिद्ध-
 हलोमानि ॥ ६ ॥ त्रयः पशवो भवन्ति । त्रेधाविहितो
 वा ऽअयम्पुरुषस्यात्मानमेवास्य तै स्पृणोति यदुवाङ्ना-
 भेस्तदाश्विनेन यदूर्द्ध्वान्नाभेराचीनः शीर्ष्णस्तत्सारस्वतेन
 शिर ऽएन्द्रेण यथारूपमेव यथादेवतमात्मानमृत्यो स्पृत्वा-
 मृतङ्कुरुते ॥ ७ ॥ त्रयः पुरोडाशा भवन्ति । त्रेधाविहितं वा
 ऽइदम्पुरुषस्य वयो वय ऽएवास्य तै स्पृणोति पूर्ववयसमे-
 वेंद्रेण मध्यमवयसः सावित्रेणोत्तमवयसं वारुणेन यथा-
 रूपमेव यथादेवतं वयो मृत्यो स्पृत्वामृतङ्कुरुते ॥ ८ ॥
 पद्ग्रहा भवन्ति । पद्वा ऽइमे शीर्षंप्राणाः प्राणानेवास्य
 तै स्पृणोति चक्षुषी ऽएवाश्विनाब्ध्यात्रासिके सारस्व-
 ताब्ध्याथ श्रोत्रे ऽएन्द्राब्ध्यां यथारूपमेव यथादेवत-
 म्प्राणान्मृत्यो स्पृत्वामृतान्कुरुते ॥ ९ ॥ सन्तता याज्या-
 पुरोऽनुवाक्या भवन्ति । समानदेवत्याः प्राणानाथ
 सन्तत्या ऽअव्यवच्छेदाय सर्वाः पुरोऽनुवाक्या भवन्ति
 सर्वा याज्यास्तस्मात्प्राणाः सर्वे पराश्च सर्वे अत्यञ्च
 सर्वाः प्रथमा भवन्ति सर्वा मध्यमाः सर्वा ऽउत्तमास्त-
 स्मात्प्राणाः सर्वे प्रथमाः सर्वे मध्यमाः सर्वा ऽउत्तमाः
 सर्वेपाङ्गहाणान्हे याज्यापुरोऽनुवाक्ये भवतः प्राणो-
 दानयोस्तद्रूपम्प्राणोदानावेवावरुन्धे तस्मात्सर्वे प्राणाः
 प्राणोदानयोरेव प्रतिष्ठिताः ॥ १० ॥ स वा एष ऽआ-

(१) 'मात्मानमृत्यो स्पृत्वामृतङ्कुरुते' इति 'य' 'ज' पुस्तकयोः ।

सैव यत्सौत्रामणी । मन ऽएव प्रत्यक्षाद्वाग्यजमानस्त-
स्यात्मैव वेदिः प्रजोत्तरवेदिः पशवो वहिरङ्गान्मृत्विजो-
ऽस्थीनीद्धम ऽआज्यम्मजा मुखमग्निरन्नमाहुतिर्व्यधः
संस्था तस्मात्सौत्रामण्येजानो वय ऽउपगच्छति ॥ ११ ॥
तद्यौ ह वा ऽइमौ पुरुषाविवाक्ष्योः । एतावेवाशिश्वनावथ
यत्कृष्णणन्तत्सारस्वतं व्यच्छुक्कृन्तुदैन्यन्तद्यदाशिश्वने पशौ
सत्यथैता देवताः सह यजत्येतान्येवैतत्सार्द्धं ङ्क्त्वात्मन्धत्ते
॥ १२ ॥ मन ऽएवेन्द्रः । वाक्वसरस्वती अश्रोत्रे ऽअशिश्वनौ
यद्वै मनसा व्यथति तद्वाचा वदति यद्वाचा वदति
तत्कृष्णान्म्याथं शृणोति तद्यत्सारस्वते पशौ सत्यथैता
देवताः सह यजत्येतान्येवैतत्सार्द्धं ङ्क्त्वात्मन्धत्ते ॥ १३ ॥
प्राण ऽएवेन्द्रः । जिह्वा सरस्वती नासिके ऽअशिश्वनौ
यद्वै प्राणेनान्नमात्सन्प्रणयते तत्प्राणस्य प्राणत्त्रजिह्वया
वा ऽअन्नस्य रसं विजानाति नासिके ऽउ वै प्राणस्य
पन्थास्तद्यदैन्द्रे पशौ सत्यथैता देवताः सह यजत्येता-
न्येवैतत्सार्द्धं ङ्क्त्वात्मन्धत्ते ॥ १४ ॥ हृदयमेवेन्द्रः । यकु-
त्सविता क्कलोमा वरुणस्तद्यदैन्द्रे पुरोडाशे सत्यथैता
देवताः सह यजत्येताश्येवैतत्सार्द्धं ङ्क्त्वात्मन्धत्ते ॥ १५ ॥
प्राण ऽएव सविता । व्यानो वरुणः शिश्रमिन्द्रो यद्वै
प्राणेनान्नमत्ति तद्वायानेन व्यनिति शिश्रनेन वा ऽअन्नस्य
रसः रेतः सिञ्चति तद्यत्सावित्रे पुरोडाशे सत्यथैता
देवताः सह यजत्येताश्येवैतत्सार्द्धं ङ्क्त्वात्मन्धत्ते ॥ १६ ॥
योनिरेव वरुणः । रेत ऽइन्द्रः सवितैव रेतसः प्रजनयिता

तद्यद्धारुणे पुरोडाशे सत्यथैता देवताः सह यजत्येतादृशे-
 वैतत्सार्द्धङ्कत्वात्सन्धत्ते स य ऽएवमेतद्देवैता ऽएव देवता
 अनुसम्भवत्येता देवता ऽअनु प्रजायत ऽआ प्रजया
 पशुभिः प्यायते प्रत्यस्मिँल्लोके तिष्ठत्यभि स्वर्गल्लो-
 कञ्जयति य ऽएवं विद्वान्सौत्रामण्या यजते यो वैत-
 देवं वेद ॥ १७ ॥

नवमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[अवभृथेष्टिः]

अवभृथमिष्टा यन्ति । अवभृथं वै सोमनेष्टा यन्ति
 सोम ऽएष यत्सौत्रामणी ॥ १ ॥ 'यद्देवा देवहेडन'मिति ।
 देवकृतादेवैनमेनसो मुञ्चति 'यदि दिवा यदि नक्त'मिति
 यद्देवाहोरात्राब्ध्यामेनः करोति तस्मादेवैनमुञ्चति
 'यदि जाग्रद्यदि स्वप्न' ऽहुति मनुष्या वै जागरितम्पितरः
 सुप्तमनुष्यकिल्बिपाच्चैवैनम्पितृकिल्बिपाच्च मुञ्चति ॥ २ ॥
 'यद्ग्रामे यदुरण्य' ऽहुति । ग्रामे वा ह्यरण्ये वैनः
 क्रियते तस्मादेवैनमुञ्चति 'यत्सभाया'मिति सन्ध्या-
 देवैनमेनसो मुञ्चति 'यदिन्द्रिय' ऽहुति देवादेवैनमेनसो
 मुञ्चति 'यच्छ्रेद्रे यदुस्ये यदेनश्चक्रमा वयं यद्वेकस्याधि-
 धर्मणि तस्यावयजनमसी'ति सर्वस्मादेवैनमेतस्मादे-
 नसो मुञ्चति ॥ ३ ॥ 'यर्द्रापो ऽअग्न्या ऽहुति । वुरुणेति

(१) छ० य० सं० २०. १४ । (२) छ० य० सं० २०. १५ । (३) छ० य०
 सं० २०. १६ । (४) छ० य० सं० २०. १७ । (५) छ० य० सं० २०. १७ । (६)
 छ० य० सं० २०. १७ । (७) छ० य० सं० २०. १७ । (८) छ० य० सं० २०. १८ ।

शुपामहे ततो वरुण नो मुञ्चे'ति वरुणस्यादेवैनमेनसो मुञ्चत्य-
 'वभृथ निचुम्पुण निचेरुरसि निचुम्पुण' ऽइति यो ह वा ऽअ-
 यमपामावर्त्तः स हावभृथः स हैष वरुणस्य पुत्रो वा बभ्राता
 वा तमेवैतस्तौत्य'वै देवैद्वैकृतमेनो यक्षी'ति देवकृतमेवैनो-
 ऽवयजते'ऽव मर्त्यैर्मर्त्यकृत'मिति मर्त्यकृतमेवैनोऽवयजते
 'पुरुराव्वणो देव रिपस्पाही'ति सर्वाव्व्यो मार्त्तिव्यो
 गोपायेत्येवैतदाह ॥ ४ ॥ 'समुद्रे ते हृदयमप्स्वन्त'रिति ।
 आपो वै समुद्रो रसो वा ऽआपस्तदेनमेतेन रसेन
 सःसृजति 'सन्त्वा विशन्वोपधीरुताप' ऽइति तदेन-
 मेतेनोभयेन रसेन सःसृजति यश्चौपधिषु यश्चाप्सु
 द्वौ विक्रमा ऽउदङ्कुत्क्रामत्येतावती वै मनुष्ये जृति-
 र्थावान्निवक्रमस्तद्यावत्येवास्मिञ्जृतिस्तथैव पाप्मानं विज-
 हाति ॥ ५ ॥ 'सुमित्रियां न ऽआप ऽओषधयः सन्ति'ति ।
 अञ्जलिनाप ऽउपाचति वृज्जौ वा ऽआपो वृज्जेणैवैतन्मि-
 त्तधेयङ्कृते 'दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि
 यश्च वयन्द्विष्म' ऽइति यामस्य दिशन्द्वेष्ट्यः स्यात्तान्दि-
 शम्परासिञ्चेत्तेनैव तम्पराभावयति ॥ ६ ॥ 'द्रुपदादिव
 समुचानः । स्वित्तः स्नातो मूलादिव ॥ पूतम्पवित्रेणैवाज्य-
 मापः शुन्धन्तु मैनस' ऽइति वासोऽपप्लावयति यथे-
 पीकाम्मुञ्जादिवृहेदेवमेनः सर्वस्मात्पाप्मनो विवृहति

(१) छ० य० ख० २० १८ । (२) छ० य० ख० २० १८ । (३) छ० य०
 ख० २० १८ । (४) छ० य० ख० २० १८ । (५) छ० य० ख० २० १९ । (६)
 छ० य० ख० २० १९ । (७) छ० य० ख० २० १९ । (८) छ० य० ख० २० १९ ।
 (९) छ० य० ख० २० २० ।

स्त्राति तम ऽष्ट्वापहते ॥ ७ ॥ 'उद्वयन्तमसस्पर्शी'ति ।
 पाप्मा वै तमः पाप्मानमेव तमोऽपहते 'स्वैः पश्यन्त
 ऽउत्तर'मित्ययं वै लोकोऽद्भ्य ऽउत्तरोऽस्मिन्नेव लोके
 प्रतितिष्ठति 'देवन्देवैत्रा सूर्यमगश्म ज्योतिरुत्तम'मिति
 स्वर्गो वै लोकेः सूर्यो ज्योतिरुत्तमश्च स्वर्गं ऽएव
 लोकेऽन्ततः प्रतितिष्ठत्यनपेक्षमेत्याहवनीयमुपतिष्ठते
 ॥ ८ ॥ 'अपोऽअर्योऽवचारिष'मिति । अपामेव रसमव-
 रुद्धे 'रसेन समसृक्षमही'त्यपामेव रसमात्सन्धते 'पय-
 स्वानग्न ऽआगमन्तस्मा सृष्टृज वर्चसा प्रजया च
 धनेन चे'त्याशिपमेवैतदाशास्ते ॥ ९ ॥ 'एधोऽस्येधिपी-
 मही'ति समिधमादत्ते * । एधो ह वा ऽअग्नेः समि'त्स-
 मिदसि तेजोऽसि तेजो मयि धेही'त्याहवनीये समिधम-
 व्यादधात्यग्निमेवैतया समिन्दे स ऽएनः समिद्धस्ते-
 जसा समिन्दे ॥ १० ॥ आदित्यश्चरुं व्यक्ष्यमाणो'निर्व-
 पति । आदित्यमीजान् ऽइयं वा अदितिरस्यामेव यज्ञ-
 न्तनुतेऽस्यामिष्ठा प्रतितिष्ठति धेनुर्दक्षिणेयं वै धेनुरिमा-
 मेव सर्वाङ्कामान्दुहे वत्सम्पूर्वस्यान्दुदाति मातरमुत्तरस्यां
 ऋदा वै वत्सो मातरन्ध्यन्थ सा प्रत्ता दुहे प्रत्तामेवेमाथ
 सर्वाङ्कामान्दुहे ॥ ११ ॥ तदाहुः । प्रेव वा ऽएपोऽस्मा-

(१) छ० य० सं० २० २१ । (२) छ० य० सं० २० २१ । (३) छ० य० सं० २० २१ । (४) छ० य० सं० २० २१ । (५) छ० य० सं० २० २२ । (६) छ० य० सं० २० २२ । (७) छ० य० सं० २० २३ । (८) छ० य० सं० २० २३ ।

* का० श्रौ० सू० ११ ५ १९ ।

ल्लोकाच्च्यवते योऽपोऽवभृथमव्यवैतीत्यवभृथादुदेत्य मैत्रा-
वरुण्या पयस्यया यजतेऽयं वै लोको मित्रोऽसौ
वरुणो यदेवेदमन्तरेण तत्पयस्या तद्यन्मैत्रावरुण्या पय-
स्यया यजत ऽएण्वेवैत्ल्लोकेषु प्रतितिष्ठति प्राणो वै
मित्रोऽपानो वरुणोऽन्नमेव पयस्या तद्यन्मैत्रावरुण्या
पयस्यया यजते प्राण ऽएवान्नाव्येऽन्ततः प्रतितिष्ठति ॥१२॥

नवमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[सौत्रामण्यर्थवादः]

दुष्टरीतुर्ह पौंशसायनः । दशपुरुषः राज्यादुपरुह
ऽआस रेवोत्तरसमु ह पाटवञ्चाक्कुं स्थपतिः सृञ्जया
ऽअपरुधुः ॥ १ ॥ स होवाच । दुष्टरीतुर्पौंशसायनः
सौत्रामण्या स्वा याजयानि यदिदः सृञ्जयेषु राष्ट्रन्त-
त्त्रयि धास्यामीति तथेति तयैनमयाजयत् ॥ २ ॥ तदु ह
वल्हिकः प्रातिपीयः शुश्राव । कौरव्यो राजा यो ह
वा ऽअयन्दुष्टरीतुः पौंशसायनो दशपुरुषः राज्यादुप-
रुहोऽमूत्तमयञ्चावक्र स्थपतिः सौत्रामण्या याजयिष्यति
यदिदः सृञ्जयेषु राष्ट्रन्तद्वास्मिन्धास्यतीति ॥ ३ ॥ स
होवाच । तन्त्रा ऽअहन्तं वेदिष्यामि यदि स तस्मि-
न्नाष्ट्रन्धास्यति वहिर्द्वा वैनः राष्ट्राद्धास्यतीति स
ऽआजगाम यस्यां वेलायाङ्गहा यद्गन्ते ॥ ४ ॥ स
होवाच । स्थपते चाक्क नाह्वनीये सुरा होतव्येत्या-

हुत्राह्यत्राहवनीयाद्यथाहवनीये सुराथं होष्यसि पाप-
 वस्यसङ्करिष्यसि जामि यज्ञस्य यद्यन्न्यत्राहवनीयाद्वह्नि-
 क्षेनः राष्ट्रान्धास्यसि नैनः राष्ट्रे धास्यसि नास्मि-
 न्नाष्ट्रन्धास्यसीति ॥ ५ ॥ स होवाच । नाहवनीये सुराथं
 होष्यामि नान्यत्राहवनीयात्र पापवस्यसङ्करिष्यामि
 न जामि यज्ञस्य नैनम्वहिर्द्धा राष्ट्रान्धास्यामि राष्ट्र-
 ऽएनन्धास्यामि राष्ट्रमस्मिन्धास्यामीति ॥ ६ ॥ स
 होवाच । कथं हि करिष्यसीऽ इति स हैतुदुवा-
 चासुरेषु वा ऽएषोऽग्रे यज्ञ आसीत्सौत्रामणी स
 देवानुपप्रैस्तोऽप ऽआगच्छन्तमापः प्रत्यनन्दंस्तस्माद्दु-
 श्रेयाथंसमागतम्प्रत्येव नन्दन्ति तद् होचुरेह्येव
 भगव इति ॥ ७ ॥ स होवाच । विभेमि वै प्रणयत
 मेति कस्मान्द्भगवो विभेषीत्यसुरेवभ्य इति तथेति तमापः
 प्राणयँस्तस्माद्यो बधयो भवति स विबन्धतम्प्रण-
 यति यदापः प्राणयँस्तस्माद्वापः प्रणीतास्तत्प्रणीतानाम्प्र-
 णीतात्वम्प्रति ह तिष्ठति य ऽएवमेतत्प्रणीतानाम्प्रणीतात्वं
 वेद ॥ ८ ॥ तदिष्टाः प्रयाजा ऽआसुः । अपर्ष्वग्निकृत-
 मथासुरा ऽअन्वाजग्मुस्ते देवाः पर्ष्वग्निनैवासुरान्त-
 प्रतान्भ्रातृव्यान्धजादन्तरायँस्तथो ऽएवैष ऽएतत्पर्ष्व-
 ग्निनैव द्विपन्तम्भ्रातृव्यं व्यजादन्तुरेति ॥ ९ ॥ देवयो-
 निर्वा ऽएष यदाहवनीयः । तस्यैतावमृतपक्षौ यावेताव-
 भितोऽग्नी तद्यदाहवनीये यज्ञन्तन्वते देवयोनावैतहेवे-
 वभ्यो यज्ञन्तन्वत ऽउप हैनम्पुनर्ष्यज्ञो नमति नास्माद्यज्ञो

व्यवच्छिद्यते य ऽएवमेतद्वेद यस्य वैवं विदुष ऽएतत्कर्म
 विक्रयते ॥ १० ॥ उत्तरेऽग्नीं पयोग्रहाञ्जुहति । उत्तरेऽग्नीं
 पशुञ्चपयन्ति पशूनेव तन्मर्त्यान्त्सतोऽमृतयोर्नौ दधाति
 मर्त्यान्त्सतोऽमृतयोर्नेऽ प्रजनयत्यप ह वै पशूनाम्पुन-
 र्मृत्युञ्जयति नास्माद्यज्ञो व्यवच्छिद्यते य ऽएवमेतद्वेद
 यस्य वैवं विदुष ऽएतत्कर्म विक्रयते ॥ ११ ॥ दक्षिणेऽग्नीं
 सुराग्रहाञ्जुहति । दक्षिणेऽग्नीं पावयन्ति पवित्राभिस्त्रिपं-
 र्युक्ताभिः पितृनेव तन्मर्त्यान्त्सतोऽमृतयोर्नौ दधाति
 मर्त्यान्त्सतोऽमृतयोर्नेऽ प्रजनयत्यप ह वै पितृणाम्पुनर्मृ-
 त्युञ्जयति नास्माद्यज्ञो व्यवच्छिद्यते य ऽएवमेतद्वेद
 यस्य वैवं विदुष ऽएतत्कर्म विक्रयते ॥ १२ ॥ तद्यदेता-
 वग्नी ऽआहवनीयाद्विहितेते । तेनाहवनीयावथ यदाहव-
 नीयम्पुनर्नाश्नुवाते तेनानाहवनीयो तेनोभौ होमा ऽउपा-
 ष्णोति यश्चाहवनीये यश्चानाहवनीये यच्च हुतं व्यञ्चाहुत-
 म्पुनर्हायमिस्त्रोवाच न तदस्ति यत्सृञ्जयानां राष्ट्रन्दुष्ट्री-
 तोस्तदद्य तथायञ्चाक् स्थपतिर्यज्ञेऽकरिति ॥ १३ ॥ उत्तरेऽग्नीं
 पशुभिः पुरोडाशैः पयोग्रहैरिति चरन्ति । यदु चान्यत्तेन
 देवानेव तद्देवलोके ष्रीणाति त ऽएनम्प्रीताः ष्रीणन्त्यथो
 देवलोक्मेव जयति ॥ १४ ॥ दक्षिणेऽग्नीं सुराग्रहाञ्जु-
 हति । दक्षिणेऽग्नीं पावयन्ति पवित्राभिस्त्रिपंर्युक्ताभिः
 पितृनेव तत्पितृलोके ष्रीणाति त ऽएनम्प्रीताः ष्रीण-
 न्यथो पितृलोक्मेव जयति ॥ १५ ॥ स वा ऽएष
 आत्मेव यत्सौत्रामणी । तस्मात्सा निरुक्ता निरुक्तो खात्मा

लोको द्वयोधास्तस्मात्सोऽनिरुक्तोऽनिरुक्तो हि लोक
 ऽआत्मा वै यज्ञस्य सौत्रामणी वाहू ऽपेन्द्रश्च द्वयोधाश्च
 तद्यदेतावभितः पशू भवतस्तस्मादिमावात्मानमभितो
 वाहू वथो वै पशुरेवं व्युपस्तद्यदेतः सौत्रामणिकं व्युपमेतौ
 यूपावभितो भवतस्तस्माद्विमावात्मानमभितो वाहू ॥ १६ ॥

नवमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे चतुर्थः प्रपाठकः ॥४॥ कण्डिकासंख्यां ११२ ॥

इति नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

मध्यमनाम द्वादशं कण्डं समाप्तम्* ॥ १२ ॥

अथाश्वमेधनाम त्रयोदशं काण्डम्

[अस्मिन्काण्डे प्रतिपाद्या विषयाः—अश्वमेधः, तद्वर्तं प्रायश्चित्तम्,
पुरुषमेधः, सर्वमेधः, दशरात्रः, पितृमेधः]

[ब्रह्मौदनपाकः]

॥ ॐ ॥* ब्रह्मौदनम्पचति । रेत ऽएव तद्धत्ते यद्वाज्य-
मुच्छिष्यते तेन रशनामव्यज्यादत्ते तेजो वा ऽआज्य-
म्प्राजापत्योऽश्वः प्रजापतिमेव तेजसा समर्द्धयत्पूतो
वा ऽएषोऽमेद्धो यदश्वः ॥ १ ॥ दर्भमयी रशना भवति ।
पवित्रं वै दर्भाः पुनात्येवैनस्पृतमेवैनस्मेद्धमालभते ॥ २ ॥
अश्वस्य वा ऽआलब्धस्य । रेत ऽउदकामत्तसुवर्णः
हिरण्यमभवद्यत्सुवर्णः हिरण्यन्दुदात्यश्वमेव रेतसा
समर्द्धयति ॥ ३ ॥ † प्रजापतिर्यज्ञमसृजत । तस्य सहि-
मापाकामत्स महर्त्विजः प्राविशत्तम्महर्त्विग्भिर्न्वेच्छत्त-
म्महर्त्विग्भिर्न्वविन्दद्यन्महर्त्विजो ब्रह्मौदनम्प्राश्नन्ति
सहिमानमेव तद्यज्ञस्य यजमानोऽवरुन्दे ब्रह्मौदने सुव-
र्णः हिरण्यन्ददाति रेतो वा ऽओदनो रेतो हिरण्यः
रेतसैवास्मिंस्तद्रेतो दधाति शतमानम्भवति शतायुर्वै
पुरुषः शतेन्द्रिय आयुरेवेन्द्रियं वीर्यमात्मन्धत्ते चतुष्टयीरपो

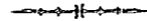
* माद्रोमेव श्रुतिभ्यो देव ओदन प्रदोदन ।

† अथ वातम् १५०० ।

(१) 'क' इति 'अ' गुत्तके ।

वसतीवरीर्मन्त्रमायाहे गृह्णाति ता दिग्भ्यः समाहृता
भवन्ति दिक्षु वा ऽअन्नमन्नमापोऽन्नेनैवास्मा ऽअन्न-
मवरुद्धे ॥ ४ ॥

प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १' ॥

[अथस्य बन्धनप्रोक्षणादि]

वृद्धमु वा ऽएतद्यज्ञस्य । यदयजुष्केण क्रियत 'ऽईमा-
मगृब्भणन्नरशनामृतस्यै'त्यश्वभिधानीमादत्ते यजुष्कृत्यै
यज्ञस्य समृद्ध्यै द्वादशारत्निर्भवति द्वादश मासाः सँवत्सरः
सँवत्सरमेव यज्ञमाप्नोति ॥ १ ॥ तदाहुः । द्वादशारत्नी
रशना कार्याश् त्रयोदशारत्नीश्चित्पृषभो वा ऽएष
ऽऋतूनां व्यत्सँवत्सरस्तस्य त्रयोदशो मासो विष्टप
पृषभ ऽएष यज्ञानां व्यदश्वमेधो यथा वा ऽऋषभस्य
विष्टपमेवमेतस्य विष्टपन्त्रयोदशमरत्निः रशनायामुपाद
ह्यान्तद्यथर्षभस्य* विष्टपः संस्क्रियते तादृक्त ॥ २ ॥
'अभिधा ऽअसी'ति । तस्मादश्वमेधयाजी सर्वा दिशोऽभि-
जयति 'भुवनमसी'ति भुवनन्तजयति 'वृन्तासि धत्ते'ति
यन्तारमेवैन्धत्तारङ्करोति 'स त्वमग्नि वैश्वानरमित्यग्नि-
मेवैनं वैश्वानरङ्गमयति 'सुप्रथसङ्गच्छे'ति प्रजयै-
वैनम्पशुभिः प्रथयति 'स्वाहाँकृत' ऽहुति वषट्कार

(१) छ० य० सं० २२. २ ।

* '०य ऽऋषभस्य' इति 'ग' 'ज' पुस्तकयोः ।

(२) छ० य० सं० २२. ३ । (३) छ० य० सं० २२. ३ । (४) छ०
य० सं० २२. ३ । (५) छ० य० सं० २२. ३ । (६) छ० य० सं० २२. ३ ।

(७) छ० य० सं० २२. ३ ।

ऽएवास्यैप 'स्वर्गां त्वा देवेभ्य' ऽहुति देवेभ्य ऽएवैन
 नऽ स्वगा करोति 'प्रजापतये' ऽहुति प्राजापत्योऽश्श्वः
 स्वयैवैनन्देवतया समर्द्धयति ॥ ३ ॥ ईश्वरो वा ऽएपः ।
 आर्त्तिमात्तोष्यो ब्रह्मणे देवेभ्योऽप्रतिप्रोक्ष्याश्श्वस्य-
 द्धनाति 'ब्रह्मश्श्वस्यभन्त्स्यामि देवेभ्यः प्रजापतये तेन
 राद्ध्यास'मिति ब्रह्माणमामन्त्रयते ब्रह्मण ऽएवैनम्प्रति-
 प्रोक्ष्य वद्धनाति नार्त्तिमाच्छति 'तस्वर्धोन देवेभ्यः
 प्रजापतये तेन राद्धुही'ति ब्रह्मा प्रसौति स्वयैवैनन्देवतया
 समर्द्धयत्यथ प्रोक्षत्यसावेव वन्धुः ॥ ४ ॥ स प्रोक्षति ।
 'प्रजापतये त्वा जुष्टम्प्रोक्षामी'ति प्रजापतिर्वै देवानां वीर्य-
 वत्तमो वीर्यमेवास्मिन्दधाति तस्मादुश्श्वः पशूनां वीर्य-
 वत्तमः ॥ ५ ॥ 'इन्द्राग्निभ्यान्त्वा जुष्टम्प्रोक्षामी'ति । इन्द्राग्नी
 वै देवानामोजस्वितमा ऽओज ऽएवास्मिन्दधाति तस्मा-
 द्दुश्श्वः पशूनामोजस्वितमः ॥ ६ ॥ 'वायुवे त्वा जुष्टम्प्रो-
 क्षामी'ति । वायुर्वै देवानामाशिष्टो जवमेवास्मिन्दधाति
 तस्मादुश्श्वः पशूनामाशिष्टः ॥ ७ ॥ 'विश्वेभ्यस्त्वा
 देवेभ्यो जुष्टम्प्रोक्षामी'ति । विश्वे वै देवा देवानां
 व्यशस्वितमा यश ऽएवास्मिन्दधाति तस्मादुश्श्वः पशूनां
 व्यशस्वितमः 'सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टम्प्रोक्षामी'ति
 ॥ ८ ॥ तदाहुः । यत्प्राजापत्योऽश्श्वोऽथ कथाप्यन्याव्यो

(१) छ० य० सं० २२ ४ । (२) छ० य० सं० २२ ४ । (३) छ० य० सं० २२ ४ । (४) छ० य० सं० २२ ४ । (५) छ० य० सं० २२ ५ । (६) छ० य० सं० २२ ५ । (७) छ० य० सं० २२ ५ । (८) छ० य० सं० २२ ५ । (९) छ० य० सं० २२ ५ ।

देवताब्भ्यः प्रोक्षतीति सर्वा वै देवता ऽअश्वमेधेऽन्नवायत्ता
 यद्राह सर्वेऽब्भ्यस्त्वा देवेऽब्भ्यो जुष्टम्प्रोक्षामीति सर्वा ऽएवा-
 स्मिन्देवता ऽअन्नवायातयति तस्मादश्वमेधे सर्वा देवता
 ऽअन्नवायत्ताः पाप्मा वा ऽएतम्भ्रातृव्य ऽईप्सति योऽ-
 श्वमेधेन यजते ब्रह्मोऽश्वः 'परो मूर्त्तः परः श्वे'ति
 श्वानञ्चतुरक्षः हुत्वाधस्पदमश्वस्योपप्लावयति ब्रह्मै-
 वैनमवक्रामति नैनम्पाप्मा ब्रह्मातृव्य ऽआप्नोति ॥ १ ॥

प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[सहस्रमाहुतयः]

यथा वै हविषोऽहुतस्य स्कन्देत । एवमेतत्पशो
 स्कन्दति यन्नित्तमनालवधमुत्सृजन्ति यस्तोकीया जुहोति
 सर्वहुतमेवैनञ्जुहोत्यस्कन्दायास्कन्नः हि तयज्हुतस्य स्क-
 न्दति सहस्रञ्जुहोति सहस्रसम्मितो वै स्वर्गो लोकः
 स्वर्गस्य लोकस्याभिजित्यै ॥ १ ॥ तदाहुः । यन्मिता
 जुहुयात्परिमितमवरुन्धीतेत्यमिता जुहोत्यपरिमितस्यैवा-
 वरुद्ध्या ऽठवाच ह प्रजापति स्तोकीयासु वा ऽअहम-
 श्वमेधः सत्स्थथापयामि तेन सत्स्थितेनैवात ऽऊर्द्ध-
 चरामीति ॥ २ ॥ 'अग्नेये स्वाहे'ति । अग्नय ऽएवैनञ्जु-
 होति 'सोमाय स्वाहे'ति सोमायैवैनञ्जुहो'त्यपाम्नोर्दाय

स्वाहे'त्यद्भ्य ऽएवैनञ्जुहोति 'सवित्रे स्वाहे'ति सवित्र
 ऽएवैनञ्जुहोति 'वायवे स्वाहे'ति वायव ऽएवैनञ्जुहोति
 'द्विष्णवे स्वाहे'ति द्विष्णव ऽएवैनञ्जुहोती'न्द्राय स्वाहे'
 तीन्द्रायैवैनञ्जुहोति 'वृहस्पतये स्वाहे'ति वृहस्पतय ऽएवै-
 नञ्जुहोति 'मित्राय स्वाहे'ति मित्रायैवैनञ्जुहोति 'वृशपाय
 स्वाहे'ति वृशपायैवैनञ्जुहोत्येतावन्तो वै सर्वे देवास्तेऽभ्य
 ऽएवैनञ्जुहोति प्राचीर्जुहोति प्राडिव वै स्वर्गां लोकं
 स्वर्गस्य लोकस्याभिजित्यै ॥ ३ ॥ ईश्वरो वा ऽएषः ।
 प्राङ् प्रदुधोर्यः प्राचीराहुतीर्जुहोति पुनरावर्ततेऽस्मि-
 न्नेव लोके प्रतितिष्ठत्येतां ह वाव स यज्ञस्य सधस्थिति-
 मुवाचास्कन्दायास्कन्नः हि तद्यद्भुतस्य स्कन्दति ॥ ४ ॥
 यथा वै हविषोऽद्भुतस्य स्कन्देत् । एवमेतत्पशो स्कन्दति
 यम्प्रोक्षितमनालब्धमुत्सृजन्ति यद्रूपाणि जुहोति सर्व-
 हुतमेवैनञ्जुहोत्यस्कन्दायास्कन्नः हि तद्यद्भुतस्य स्कन्दति
 'हिङ्गाराय स्वाहा हिङ्गताय स्वाहे'त्येतानि वा ऽअश्वस्य
 रूपाणि ताव्येवावरुन्दे ॥ ५ ॥ तदाहुः । अनाहुतिर्वै
 रूपाणि नैता होतव्या ऽइत्यथो खल्वाहुरत्र वा ऽअश्व-
 मेधः सन्तिष्ठते यद्रूपाणि जुहोति होतव्या ऽएवेति
 वहिर्द्धा वा ऽएतमायतनात्करोति व्भ्रातृव्यमस्मै जन-
 यति यस्यानायतनेऽव्यत्राग्नेराहुतीर्जुहोति ॥ ६ ॥ सावित्र्या

(१) शु० य० सं० २२. ६ । (२) शु० य० सं० २२. ६ । (३)
 शु० य० सं० २२. ६ । (४) शु० य० सं० २२. ६ । (५) शु० य० सं० २२. ६ ।
 (६) शु० य० सं० २२. ६ ।
 (७) शु० य० सं० २२. ६ । (८) शु० य० सं० २२. ७ ।

ऽएवेष्टेः । पुरस्तादनुद्भुस्य सकृदेव रूपाण्यथाहवनीये
 जुहोत्यायतन ऽएवाहुतीर्जुहोति नास्मै बभ्रातृव्यञ्जनयति
 यज्ञमुखे यज्ञमुखे जुहोति यज्ञस्य सन्तत्या ऽअव्यवच्छे-
 दाय ॥ ७ ॥ तदाहुः । यद्यज्ञमुखे यज्ञमुखे जुहुयात्पशु-
 भिर्यद्व्येत प्रापीयान्स्यात्सकृदेव होतव्या न पशुभि-
 र्यद्व्येत न प्रापीयाद्भवत्यष्टाचत्वारिंशत्तज्जुहोत्य-
 ष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती जागताः पशवो जगस्यै-
 वास्मै पशुनवरुद्ध ऽएकमतिरिक्तञ्जुहोति तस्मादेकं
 प्रजास्वर्दुकं ॥ ८ ॥

प्रथमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

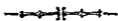

[सावित्र्य इष्टयः]

प्रजापतिरश्श्वमेधमस्तजत् । सोऽस्मात्स्त्वष्टः पराडैत्स
 दिशोऽनुप्राविशत्तन्देवाः प्रैपमैच्छँस्तमिष्टिभिरनुप्रा-
 युञ्जत तमिष्टिभिरन्वैच्छँस्तमिष्टिभिरन्वविन्दन्त्यदिष्टि-
 भिर्यजतेऽश्श्वमेव तन्मेद्व्यं यजमानोऽन्विच्छति ॥ १ ॥
 सावित्र्यो भवन्ति । इयं वै सविता यो वा ऽअस्यान्नि-
 लयते योऽन्यत्रैत्यस्यां वाव तमनुविन्दन्ति न वा ऽइमा-
 ऋश्चन्तिर्यद्विनोद्धोऽत्येतुमर्हति यत्सावित्र्यो भवन्त्यश्श्व-
 स्यैवानुवित्यै ॥ २ ॥ तदाहुः । प्र वा ऽएतदुश्श्वो मीयते
 यत्पराडैति न ह्येन्नप्रत्यावर्त्तयन्तीति यत्सायन्धृतीर्जुहोति
 श्लेमो वै धृतिः श्लेमो रात्रिः श्लेमेणैवैनन्दाधार तस्मा-
 त्सायन्मनुष्याश्च पशवश्च क्षेम्या भवन्त्यथ यत्प्रातरिष्टि-

भिर्भ्यजत ऽइच्छत्येवैनन्तत्तस्माद्दिवा नष्टैप ऽएति यद्वव
सायन्धृतीर्जुहोति प्रातरिष्टिभिर्भ्यजते योगक्षेममेव तद्यज-
मानः कल्पयन्ते तस्माद्यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते वक्त्रुप्तः
प्रजानां व्योगक्षेमो भवति ॥ ३ ॥

प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

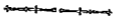

[गाथागानम्]

अप वा ऽएतस्मात् । श्री राष्ट्रङ्गामति योऽश्वमे-
धेन यजते यदा वै पुरुषः श्रियङ्गच्छति वीणास्मै वाद्यते
ब्राह्मणो वीणागाथिनो संबत्सरङ्गायतः श्रियै वा ऽएत-
द्रूपं व्यद्वीणा श्रियमेवास्मिन्स्तद्धत्तः ॥ १ ॥ तदाहुः ।
यदुभौ ब्राह्मणौ गायतामपास्मात्क्षत्रद्रुक्रामेद्रुहणो वा
ऽएतद्रूपं व्यद्राहणो न वै ब्रह्मणि क्षत्रः रमत ऽहुति
॥ २ ॥ यदुभौ राजन्न्यौ । अपास्माद्ब्रह्मवर्चसद्रुक्रामेक्ष-
त्रस्य वा ऽएतद्रूपं व्यद्राजन्न्यो न वै क्षत्रे ब्रह्मवर्चसः
रमत ऽहुति ब्राह्मणोऽन्न्यो गायति राजन्न्योऽन्न्यो ब्रह्म
वै ब्राह्मणः क्षत्रः राजन्न्यस्तदस्य ब्रह्मणा च क्षत्रेण
चोभयतः श्रीः परिग्रहीता भवति ॥ ३ ॥ तदाहुः । यदुभौ
दिवा गायतामप्रब्रह्मशुकास्माच्छ्रीः स्याद्ब्रह्मणो वा
ऽएतद्रूपं व्यदुहर्ष्यदा वै राजा कामयतेऽथ ब्राह्मणजिनाति
पापीयास्तु भवति ॥ ४ ॥ यदुभौ नृकम् । अपास्माद्ब्रह्म-
वर्चसद्रुक्रामेक्षत्रस्य वा ऽएतद्रूपं व्यद्रात्रिर्ज्ञ वै क्षत्रे

ब्रह्मवर्चसुः रमत ऽइति दिवा ब्राह्मणो गायति नक्तः
 राजन्न्यस्तथो हास्य ब्रह्मणा च क्षेत्रेण चोभयतः श्रीः
 परिग्रहीता भवतीति ॥ ५ ॥ अयजतेत्यददादिति ब्राह्मणो
 गायतीष्टापूर्त्तं वै ब्राह्मणस्येष्टापूर्त्तेनैवैनः स समर्द्धय-
 तीत्ययुद्धतेत्यमुः सङ्गाममजयदिति राजन्न्यो युद्धं वै
 राजन्न्यस्य वीर्यं वीर्येणैवैनः स समर्द्धयति तिस्रोऽन्न्यो
 गाथा गायति तिस्रोऽन्न्यः पद् सम्पद्यन्ते पदृतवः
 सँवत्सर ऽऋतुष्वेव सँवत्सरे प्रतितिष्टति तावभ्याथ
 शतन्ददाति शतायुर्वै पुरुषः शतेन्द्रिय ऽआयुरेवेन्द्रियं
 वीर्यमारमन्धते ॥ ६ ॥

प्रथमाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

[अश्वकणे जपः, धृतिहोमश्च]

‘विभूर्मासा प्रभुः पित्रे’ति । इयं वै मातासौ
 पितावभ्यामेवैनम्परिददात्यश्वोऽसि हयोऽसी’ति शास्त्ये-
 वैनन्तत्तस्माच्छिष्टाः प्रजा जायन्तेऽस्योऽसि मयो
 ऽसीत्यस्येवैनन्नयति तस्मादश्वः पशून्त्येति तस्मा-
 दश्वः पशूनाथं श्रेष्ठ्यङ्गच्छत्यर्वासि सप्तिरसि द्वाज्य-
 सी’ति यथायजुरेवैतदृषासि नृमणा ऽअसी’ति मिथुनत्वाय
 ‘ययुन्नामासि शिशुर्नामासीत्येतद्वा ऽअश्वस्य प्रियन्नाम-

(१) छ० ग० सं० २२, १९ । (२) छ० ग० सं० २२, १९ । (३) छ० ग० सं०
 २१, १९ । (४) छ० ग० सं० २२, १९ । (५) छ० ग० सं० २२, १९ ।
 (६) छ० ग० सं० २२, १९ ।

धेयम्प्रियेणैवैनन्नाम्नाभिवदति तस्मन्मादुप्यामित्रौ सङ्गत्य
 नाम्ना चेदभिवदतोऽन्न्योऽन्न्यः समेव जानाते ॥ १ ॥
 'आदित्यानाम्पत्त्वान्निवही'ति । आदित्यानेवैनङ्गमयति 'देवा
 ऽआशापाला ऽएतन्देवेभ्योऽश्वमेधाय प्रोक्षितः रक्ष-
 ते'ति शतं वै तल्प्या राजपुत्रा ऽआशापालास्तेभ्य ऽएवै-
 नम्परिददातीह रन्तिरिह रमतामिह धृतिरिह स्वधृतिः
 स्वाहे'ति सँधत्सरमाहुतीर्जुहोति षोडश नवतीरेता वा ऽअ-
 श्वस्य वन्धनन्ताभिरेवैनम्बद्धनाति तस्मन्मादुश्वः प्रमुक्तो
 वन्धनमागच्छति षोडश नवतीरेता वा ऽअश्वस्य वन्धन-
 न्ताभिरेवैनम्बद्धनाति तस्मन्मादुश्वः प्रमुक्तो वन्धन-
 जहाति ॥ २ ॥ राष्ट्रं वा ऽअश्वमेधः । राष्ट्रं ऽएते व्यय-
 च्छन्ते येऽश्वः रक्षन्ति तेषां य्य ऽउदृचङ्गच्छन्ति राष्ट्रे-
 णैव ते राष्ट्रम्भवन्त्यथ ये नोदृचङ्गच्छन्ति राष्ट्रात्ते व्यव-
 च्छिद्यन्ते तस्मन्माद्राष्ट्रश्वमेधेन यजेत परा वा ऽएष
 सिच्यते योऽवल्लोऽश्वमेधेन यजेत यद्यमित्रा ऽअश्वं
 विन्देरन्यज्ञोऽस्य विच्छियेत पापीयान्तस्याच्छतुङ्कवचिनो
 रक्षन्ति यज्ञस्य सन्तत्या ऽअव्यवच्छेदाय न पापीयाभ-
 वत्यथान्यमानीय प्रोक्षेयुः सैव तत्र प्रायश्चित्तिः ॥ ३ ॥

प्रथमाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

[औद्भ्रमणहोमः]

प्रजापतिरकामयत । अश्वमेधेन यजेयेति सोऽश्वाम्यत्स तपोऽतप्यत तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य सप्तधात्सुतो देवता ऽअपाक्कामन्त्सा दीक्षामवत्स ऽएतानि वैश्वदेवाण्यपश्यत्तान्यजुहोत्तैवै स दीक्षामवरुद्ध यद्वैश्वदेवानि जुहोति दीक्षामेव तैर्व्यजमानोऽवरुद्धेऽन्वहुञ्जुहोत्यन्वहुमेव दीक्षामवरुद्धे सप्त जुहोति सप्त वै ता देवता ऽअपाक्कामन्स्ताभिरेवास्मै दीक्षामवरुद्धे ॥ १ ॥ अप वा ऽएतेऽभ्यः प्राणाः क्कामन्ति । वे दीक्षामतिरेचयन्ति सप्ताहम्प्रचरन्ति सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः प्राणा दीक्षा प्राणैरेवास्मै प्राणान्दीक्षामवरुद्धे त्रेधा विभज्य देवताञ्जुहोति त्र्यावृतो वै देवास्त्र्यावृत ऽइमे लोका ऽऋद्धामेव वीर्यं ऽएषु लोकेषु प्रतितिष्ठति ॥ २ ॥ एकविंशतिः सम्पद्यन्ते । द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवस्त्रय ऽइमे लोका ऽअसावादित्य ऽएकविंशस्तद्वै क्षत्रं सा शशीस्तदाधिपत्यन्तद्द्रव्यस्य विष्ट्रपन्तस्त्राराज्यमश्नुते ॥ ३ ॥ त्रिंशत्तमौद्भ्रमणानि जुहोति । त्रिंशदक्षरा विराड्विराड् कृत्स्नमुद्रकृत्स्नस्यैवात्रायस्यावरुद्धै चत्वार्यौद्भ्रमणानि जुहोति त्रीणि वैश्वदेवानि सप्त सम्पद्यन्ते सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः प्राणा दीक्षा प्राणैरेवास्मै प्राणान्दीक्षामवरुद्धे पूर्णार्हुतिमुत्तमाञ्जुहोति प्रत्युत्तव्ये सयुक्त्राय ॥ ४ ॥

प्रथमाध्याये सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । स सृष्टः प्रऽर्चमन्ली-
 नात्प्र साम तं वैश्वदेवान्द्युदयच्छन्त्यद्वैश्वदेवानि जुहो-
 त्यश्वमेधस्यैवोद्यत्यै ॥ १ ॥ 'काय स्वाहा । कस्मै
 स्वाहा कतमस्मै स्वाहे'ति प्राजापत्यम्मुख्यङ्करोति प्रजा-
 पतिमुखाभिरेवैनन्देवताभिरुद्यच्छति ॥ २ ॥ 'स्वाहाधिमा-
 धीताय स्वाहा । मनः प्रजापतये स्वाहा चित्तं विज्ञाता-
 ये'ति युदेव पूर्वासाम्ब्राह्मणन्तदन्न ॥ ३ ॥ 'अदित्यै स्वाहा ।
 अदित्यै मह्यै स्वाहादित्यै समृडीकायै स्वाहे'तीयं वा
 ऽअदितिरन्यैवैनमुद्यच्छति ॥ ४ ॥ 'सरस्वत्यै स्वाहा ।
 सरस्वत्यै पावकायै स्वाहा सरस्वत्यै बृहत्यै स्वाहे'ति वाग्वै
 सरस्वती वाचैवैनमुद्यच्छति ॥ ५ ॥ 'पूष्णये स्वाहा । पूष्णये
 प्रपत्स्थाय स्वाहा पूष्णये नरुन्धिपाय स्वाहे'ति पशवो
 वै पूषा पशुभिरेवैनमुद्यच्छति ॥ ६ ॥ 'त्वष्ट्रे स्वाहा ।
 त्वष्ट्रे तुरीपाय स्वाहा त्वष्ट्रे पुरुरूपाय स्वाहे'ति त्वष्ट्रा
 वै पशूनाम्मिथुनानाथं रूपकृद्रूपैरेवैनमुद्यच्छति ॥ ७ ॥
 'विष्णवे स्वाहा । विष्णवे निभ्यपाय स्वाहा विष्णवे
 शिपिविष्टाय स्वाहे'ति यज्ञो वै विष्णुर्ष्यज्ञैरेवैनमुद्यच्छति
 'विश्वो देवस्य नेतुर'रिति पूर्णाहुतिमुत्तमाहुतीयं वै
 पूर्णाहुतिरस्यामेवान्ततः प्रतिष्ठति ॥ ८ ॥

प्रथमाध्यायेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

(१) छ० य० स० २२. २० । (२) छ० य० स० २२. २० । (३) छ० य० स०
 २२. २० । (४) छ० य० स० २२. २० । (५) छ० य० स० २२. २० । (६) छ०
 य० स० २२. २० । (७) छ० य० स० २२. २० । (८) छ० य० स० २२. २१ ।

[अध्वर्युकर्तृकजपः]

‘ओ ब्रह्मन् । ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायता’मिति
 ब्राह्मण एव ब्रह्मवर्चसुन्दधाति तस्मात्पुरा ब्राह्मणो
 ब्रह्मवर्चसी जज्ञे ॥ १ ॥ ‘ओ राष्ट्रे राजन्न्यः । शूर
 इषव्योऽतिव्याधी महारथो जायता’मिति राजन्न्य
 एव शौर्यम्महिमानन्दधाति तस्मात्पुरा राजन्न्यः शूर
 इषव्योऽतिव्याधी महारथो जज्ञे ॥ २ ॥ ‘दोग्धी धेनु-
 रिति । धेन्वामेव पयो दधाति तस्मात्पुरा धेनुङ्गधी
 जज्ञे ॥ ३ ॥ ‘वोढानद्वा’निति । अनदुह्येव वलन्दधाति
 तस्मात्पुरानद्वाङ्गोढा जज्ञे ॥ ४ ॥ ‘ओशुः सप्ति’रिति ।
 अश्व एव जवन्दधाति तस्मात्पुराश्वः सप्ति जज्ञे
 ॥ ५ ॥ ‘पुरन्धिष्योपे’ति । योषित्येव रूपन्दधाति तस्मा-
 द्दूषिणी युवतिः प्रिया भावुका ॥ ६ ॥ ‘जिष्णु रथेष्टा’
 इति । राजन्न्य एव जैत्रम्महिमानन्दधाति तस्मात्पुरा
 राजन्न्यो जिष्णुर्जज्ञे ॥ ७ ॥ ‘सभेयो युवे’ति । एष वै
 सभेयो युवा यः प्रथमवयसी तस्मात्प्रथमवयसी स्त्रीणा-
 म्प्रियो भावुकः ॥ ८ ॥ ‘ओऽस्य युजमानस्य वीरो जायता’-
 मिति । युजमानस्यैव प्रजायां वीर्यन्दधाति तस्मात्पुरेजा-
 नस्य वीरो जज्ञे ॥ ९ ॥ [अर्धः प्रपाठकः ॥१४॥] ‘निकामे-निकामे
 नः पर्जन्यो वर्षस्वि’ति । निकामे-निकामे वै तत्र पर्जन्यो

(१) छ० म० सं० २१. २१ । (२) छ० म० सं० २१. २१ । (३) छ० म०
 सं० २१. २१ । (४) छ० म० सं० २१. २१ । (५) छ० म० सं० २२. २२ । (६)
 छ० म० सं० २२. २२ । (७) छ० म० सं० २२. २२ । (८) छ० म० सं० २२. २२ ।
 (९) छ० म० सं० २२. २२ । (१०) छ० म० सं० २१. २१ ।

वर्षति यत्रैतेन यजेन यजन्ते 'फलवत्यो न ऽओषधयः
पच्यन्ता'मिति फलवत्यो वै तत्रौषधयः पच्यन्ते यत्रैतेन
यजेन यजन्ते 'योगक्षेमो नः कल्पता'मिति योगक्षेमो
वै तत्र कल्पते यत्रैतेन यजेन यजन्ते तस्माद्यत्रैतेन यजेन
यजन्ते कल्पन्ते ऽप्रजातां योगक्षेमो भवति ॥ १० ॥

प्रथमाध्याये नवमं ब्राह्मणम् ॥ ९ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

[आज्यसक्तुधानालाजहोमः]

प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान्वयादिशत् । स ऽआत्मन्न-
श्वमेधमधत्त ते देवाः ऽप्रजापतिमब्रुवन्नेष वै यज्ञो यद-
श्वमेधोऽपि नोऽत्रास्तु भाग ऽइति तेभ्य ऽएतानन्न-
होमानकल्पयद्यदन्नहोमाञ्जुहोति देवानेव तस्त्रीणाति ॥१॥
आज्येन जुहोति । तेजो वा ऽआज्यन्तेजसैवास्मिंस्तत्तेजो
दधात्याज्येन जुहोत्येतद्वै देवानाम्प्रियन्धाम यदाज्य-
म्प्रियेणैवैनान्धाम्ना समर्द्धयति ॥ २ ॥ सक्तुभिर्जुहोति ।
देवानां वा ऽएतद्रूपं व्यस्तुक्तवो देवानेव तस्त्रीणाति ॥ ३ ॥
धानामिर्जुहोति । अहोरात्राणां वा ऽएतद्रूपं व्यच्छान्ना
ऽअहोरात्राण्येव तस्त्रीणाति ॥ ४ ॥ लाजैर्जुहोति ।
नक्षत्राणां वा ऽएतद्रूपं व्यल्लाजा नक्षत्राण्येव तस्त्रीणाति
'प्राणाय स्वाहापानाय स्वाहे'ति नामग्राहञ्जुहोति नाम-

ग्राहमेवैनौस्तस्त्रीणास्त्र्यैकस्मै स्वाहा द्वाब्भ्याथ स्वाहा
 शताय स्वाहैकशताय स्वाहेत्यनुपूर्वजुहोत्यनुपूर्वमेवैनौस्त-
 स्त्रीणात्येकोत्तरा जुहोत्येकद्वै स्वर्गो लोक एएकधैवैनथ
 स्वर्गोलोकद्वयमयति पराचीर्जुहोति पराद्वि वै स्वर्गो लोक
 स्वर्गस्य लोकस्याभिजित्यै ॥५॥ ईश्वरो वा एएफ । पराङ्
 प्रदुघोर्न्यः पराचीराहुतीर्जुहोति नैकशतमत्येति यदेक-
 शतमतीयादायुषा यजमानं व्यर्द्धयेदेकशतञ्जुहोति शता-
 युर्वै पुरुष एआस्मैकशत आयुष्येवात्मन्प्रतितिष्टति 'वैयुष्ट्यै
 स्वाहा स्वर्गाय स्वाहेत्युत्तमे एआहुती जुहोति रात्रिर्वै
 व्युष्टिरहः स्वर्गोऽहोरात्रे एएव तस्त्रीणाति ॥ ६ ॥
 तदाहुः । यदुभे दिवा वा नक्तं वा जुहुयादहोरात्रे मोहये-
 द्युष्ट्यै स्वाहेत्यनुदित एआदित्ये जुहोति स्वर्गाय स्वा-
 हेत्युदितेऽहोरात्रयोर्व्यतिमोहाय ॥ ७ ॥

द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[पर्यङ्गपञ्चनिरूपणम्]

राजा वा एएय यज्ञानां श्यदइश्वमेधः । यजमानो
 अ अइश्वमेधो यजमानो यज्ञो यदइश्वे पशून्त्रियुनक्ति
 यज्ञ एएव तयज्ञमारभते ॥ १ ॥ अइश्वन्तृपरङ्गोमृगमिति ।
 तान्मद्वयमे यूप एआलभते सेनामुखमेवास्यैतेन सथंश्यति
 तस्माद्वाज्ञः सेनामुखम्भीष्मम्भावुकम् ॥ २ ॥ कृष्ण-
 ग्भीवमाग्नेयः राटे पुरस्तात् । पूर्वाग्निमेव तदुरुते

तस्माद्वाजः पूर्वाग्निर्भावुकः ॥ ३ ॥ सारस्वतीम्मेपीम-
 धस्ताद्दन्वोः । स्त्रीरेव तदनुगाः कुरुते तस्मात्स्त्रियः
 पुंसोऽनुवर्त्मानो भावुकाः ॥ ४ ॥ आदिश्वन्नावधो-
 रामौ बाह्वोः । बाह्वोरेव बलन्धत्ते तस्माद्वाजा बाहु-
 वली भावुकः ॥ ५ ॥ सौमापौष्णश्च श्यामन्नावभ्याम् ।
 प्रतिष्ठामेव ताङ्कुरुते ऽइयं वै पूपास्यामेव प्रतिष्ठति
 ॥ ६ ॥ सौर्य्यामौ श्वेतश्च कृष्णश्च पार्श्वयोः ।
 क्वचि एव ते कुरुते तस्माद्वाजा सुन्नद्धो वीर्यङ्करोति
 ॥ ७ ॥ त्वाष्ट्रौ लोमशसक्वथौ सक्वथ्योः । उज्वोरेव बलन्धत्ते
 तस्माद्वाजोरुवली भावुकः ॥ ८ ॥ वायव्यश्च श्वेतम्पुच्छे ।
 उत्सेधमेव तङ्कुरुते तस्मादुत्सेधम्प्रजा भयेऽभिस्यंश्चय-
 न्तीन्द्राय स्वप्स्याय वेहतं व्यजस्य सेन्द्रतायै वैष्णवो
 वामनो यजो वै विष्णुर्ग्यज्ञः ऽएवान्ततः प्रतिष्ठति
 ॥ ९ ॥ ते वा ऽएते । पञ्चदश पुर्यङ्ग्याः पशवो भवन्ति
 पञ्चदशो वै बृज्जो वीर्यं बृज्जो बृज्जेणैवैतद्वीर्येण यजमानः
 पुरस्तात्पाप्मानमपहते ॥ १० ॥ पञ्चदश-पञ्चदशो ऽएवे-
 तरेषु । पञ्चदशो वै बृज्जो वीर्यं बृज्जो बृज्जेणैवैतद्वी-
 र्येण यजमानोऽभितः पाप्मानमपहते ॥ ११ ॥ तदाहुः ।
 अपाह्वैतैः पाप्मानः हता ऽइत्यकृत्स्नश्च स्वै प्रजापतिः
 संस्करोति न चेदः सर्वमवरुद्धे ॥ १२ ॥ सप्तदशैव *
 पशुमन्वमे यूप ऽआलभेत । सप्तदशो वै प्रजापतिः

* त्रयोऽधत्परगोयुगः द्वौ चाग्नेयाविकाशिनौ द्वादश रोहितादयः, एवं सप्तदश पशवो
 मयमे यूपे भवन्ति ।

प्रजापतिरश्श्वमेधोऽश्श्वमेधस्यैवाप्स्यै पोडश-पोडशेतरेषु
 पोडशकलं वा ऽइदं सर्वन्तदिदं सर्वमवरुन्दे ॥ १३ ॥
 तादकथमाप्प्रीणीयादित्याहुः । 'सुमिद्धो ऽअञ्जनकृदरम्मती-
 ना'मिति वार्हदुक्कथीभिराप्प्रीणीयाद्वृहुदुक्कथो ह वै
 वामदेव्योऽश्श्वो वा सामुद्रिरश्श्वस्याप्प्रीर्द्दर्श ता
 ऽएतास्ताभिरेवैनमेतदाप्प्रीणीम ऽइति वृदन्तो न तथा
 कुर्व्याजामदग्नीभिरेवाप्प्रीणीयात्प्रजापतिर्वै जमदग्निः सोऽ-
 श्वमेधः स्वयैवैनन्देवतया समर्द्धयति तस्माज्जामदग्नी-
 भिरेवाप्प्रीणीयात् ॥ १४ ॥ तद्धैके । एतेषाम्पर्यङ्गयाणा-
 नाना याज्यापुरोऽनुवाक्याः कुर्वन्ति विन्दाम ऽएतेषा-
 मवित्येतरेषाञ्ज कुर्म ऽइति न तथा कुर्व्याक्षत्रं वा
 ऽअश्श्वो विदितरे पशवः प्रतिष्प्रतिनीथं ह ते प्रत्युद्या-
 मिनीह्वत्राय विशङ्कुर्वन्त्यथो ऽआयुषा यजमानं व्यर्द्ध-
 यन्ति ये तथा कुर्वन्ति तस्मात्प्रजापत्य ऽएवाश्श्वो देव-
 देवत्या ऽइतरे क्षत्रायैव तद्विशङ्कतानुकरामनुवर्त्मानङ्करो-
 त्यथो ऽआयुषैव यजमानं समर्द्धयति ॥ १५ ॥ हिरण्यमयो-
 श्वस्य शासो भवति । लोहमयाः पर्यङ्गयाणामायसा
 ऽइतरेषाञ्ज्योतिर्वै हिरण्यः राष्ट्रमश्श्वमेधो ज्योतिरेव
 तद्राष्ट्रे दधात्यथो हिरण्यज्योतिषैव यजमानं स्वर्ग-
 ल्लोकमेत्यथो ऽअनूकाशमेव तद्भ्रुते स्वर्गस्य लोकस्य
 समष्टौ ॥ १६ ॥ अथो क्षत्रं वा ऽअश्श्वः । क्षत्रस्यैतद्रूपं
 स्यद्विरण्यं क्षत्रमेव तत्क्षत्रेण समर्द्धयति ॥ १७ ॥ अथ

युहोहमयाः पर्यङ्ग्याणाम् । यथा वै राज्ञोऽराजानो राज-
कृतः सूतग्रामण्य एवं द्वा एतेऽश्वस्य यत्पर्यङ्ग्या
एवमु वा एतद्विरण्यस्य युहोहः स्वैर्नैवैनास्तद्रूपेण
समर्द्धयति ॥ १८ ॥ अथ यदायसा ऽइतरेषाम् । विड्वा
ऽइतरे पशवो विश एतद्रूपं व्यदयो विशमेव तद्विशा
समर्द्धयति वैतस ऽइटसून् ऽउत्तरतोऽश्वस्यावद्यन्त्या-
नुष्टुभो वा ऽअश्व ऽआनुष्टुभैषा दिक्स्त्रायामेवैनन्तद्विशि
दधात्यथ यद्वैतस ऽइटसूनेऽप्सुयोनिर्वा ऽअश्वोऽप्सुजा
वैतसः स्वयैवैनं व्योत्र्या समर्द्धयति ॥ १९ ॥

द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[उद्गात्रनारम्भः]

देवा वा ऽअश्वमेधे पवमानम् । स्वर्गलोकं
प्राजानस्तमश्वः प्राजानाद्यदश्वमेधेऽश्वेन पवमानाय
सर्पन्ति स्वर्गस्य लोकस्य प्रज्ञात्यै पुच्छमन्वारभन्ते
स्वर्गस्थैश्च लोकस्य समष्ट्यै न वै मनुष्यैः स्वर्गलोक-
मञ्जसा वेदुश्चो वै स्वर्गलोकमञ्जसा वेद ॥ १ ॥ यदुद्गा-
तोद्गायेत् । यथाक्षेत्रज्ञोऽप्येन पथा नयेत्तादृक्तद्य यदु-
द्गातारमपरुद्गाश्चमुद्गीथाय वृणीते यथा क्षेत्रज्ञोऽञ्जसा
नयेदेवमेवेतद्यजमानमश्वः स्वर्गलोकमञ्जसा नयति
हिङ्करोति सामैव तद्विङ्करोत्युद्गीथ एव स वृडवा ऽउप-

रुन्धन्ति स॒द॒शिक्षते य॒थोपगा॒तार ऽउप॒गाय॑न्ति तादृक्त्-
द्विर॒ण्यन्दु॑क्षिणा सुव॒र्णः श॒त॒मान॑न्त॒स्योक्त॑न्ब्राह्मणम् ॥२॥

द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[ग्राम्यपशुलम्भः, आरण्यपशुनामुत्सर्गश्च]

प्रजापतिरकामयत् । उभौ लोकावभिजयेथन्देवलो-
कश्च मनुष्यलोकश्चेति स॒ ऽए॒ता॒श्प॒शुन॑पश्यद्ग्राम्याँश्चा-
रण्याँश्च तानालभत् तैरिमौ लोकाववारुन्ध ग्राम्यै-
रेव पशुभिरिमँल्लोकमवारुन्धारण्यैरमुमयं द्वौ लोको मनु-
ष्यलोकोऽथासौ देवलको यद्ग्राम्याँश्पशुनालभत्
ऽइ॒ममे॒व तै॒ल्लोकं॑ यजमानोऽवरुन्धे यदारण्यानमुन्तैः ॥१॥
स यद्ग्राम्यैः स॒थ॒स्थाप॑येत् । सम॒द्धानः॑ क्रामेयुः स॒म-
न्तिक॑द्ग्रामयोर्ग्रामान्तौ स्यात्तान्नऽक्षीकाः पुरुषव्याग्राः
परिमोषिण ऽआव्याधिन्त्यस्तस्करा ऽअरण्येण्व्राजायेर-
श्यदारण्यैर्व्यद्धानः क्रामेयुर्विदूरद्ग्रामयोर्ग्रामान्तौ स्या-
तामृक्षीकाः पुरुषव्याग्राः परिमोषिण ऽआव्याधिन्त्य
स्तस्करा ऽअरण्येण्व्राजायेरन् ॥ २ ॥ तदाहुः । अपशुर्वा
ऽए॒प य॒दार॑ण्यो नैतस्य होत॒व्यं य॒ज्जुहु॑यात्क्षिप्रं य-
जमानमरण्यममृतः हरेयुररण्यभागा ह्यारण्य्याः पशवो
यत्र जुहुयाद्यज्ञवेशस॒थ॒ स्यादिति॑ प॒र्यग्नि॑कृतानेवोत्तृजन्ति
तन्नैव हुतन्नाहुतन्न यजमानमरण्यममृतः हरन्ति न
यज्ञवेशस॒म्भवति॑ ॥ ३ ॥ ग्राम्यैः स॒थ॒स्थाप॑यति । वि-
पितापुत्राववस्यतः सम॒द्धानः॑ कक्रामन्ति स॒मन्तिक॑द्ग्राम-

योग्रामान्तौ भवतो नऽर्क्षीकाः पुरुषव्याग्राः परिमोषिण
ऽआव्याधिन्न्यस्तस्करा ऽअरण्येष्वाजायन्ते ॥ ४ ॥

द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

[पथेकादशिनी]

प्रजापतिरश्वमेधमसृजत् । सोऽस्मात्सृष्टः प्रा-
दैस पङ्क्तिर्वभूत्वा सँवत्सरम्प्राविशत्तेऽर्द्धमासा ऽअभवं-
स्तम्पञ्चदशिमिरनुप्रायुङ्क्त तमाप्नोत्तमाप्त्वा पञ्चदशिमि-
रवारुन्द्वार्द्धमासानां द्वा ऽएषा प्रतिमा यत्पञ्चदशिनो
यत्पञ्चदशिन ऽआलभतेऽर्द्धमासानेव तैर्ध्वजमानोऽवरुन्दे
॥ १ ॥ तदाहुः । अनवरुद्धो वा ऽएतस्य सँवत्सरो भवति
योऽन्नयत्र चातुर्मास्येभ्यः सँवत्सरन्तनुत ऽद्वृत्येप वै
साक्षात्सँवत्सरो यच्चातुर्मास्यानि यच्चातुर्मास्यान्पशूना-
लभते साक्षादेव तत्सँवत्सरमवरुन्दे वि वा ऽएषु प्रजया
पशुभिर्वृद्धयतेऽप स्वर्गँल्लोकः राध्नोति योऽन्नयत्रैकाद-
शिनेभ्यः सँवत्सरन्तनुत ऽद्वृत्येप वै सम्प्रति स्वर्गो लोको
यदेकादशिनी प्रजा वै पशव ऽएकादशिनी यदेकादशिता-
न्पशूनालभते न स्वर्गँल्लोकमपराध्नोति न प्रजया
पशुभिर्वृद्धयते ॥ २ ॥ प्रजापतिर्विराजमसृजत् । सास्मा-
त्सृष्टा प्राच्यैत्साश्वमेधमप्राविशत्तान्दशिमिरनुप्रा-
युङ्क्त तामाप्नोत्तमाप्त्वा दशिमिरवारुन्द् यदशिन ऽआल-
भते विराजमेव तैर्ध्वजमानोऽवरुन्दे शतमालभते शतायुर्वै
पुरुषः शतेन्द्रिय ऽआयुरेवेन्द्रियं धीर्ध्वमात्मन्धत्ते ॥ ३ ॥

एकादश दशत ऽआलभते । एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुवि-
न्द्रियमु वै वीर्यन्त्रिष्टुविन्द्रियस्यैव वीर्यस्यावरुद्ध्या
ऽएकादश दशत ऽआलभते दश वै पशोः प्राणा ऽआरमै-
कादशः प्राणैरेव पशून्त्समर्हयति वैश्वदेवा भवन्ति
वैश्वदेवो वा ऽअश्वोऽश्वस्यैव सर्वत्राय बहुरूपा भवन्ति
तस्माद्बहुरूपाः पशवो नानारूपा भवन्ति तस्मान्नाना-
रूपाः पशवः ॥ ४ ॥

द्वितीयाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

[अश्वस्य नियोजनाञ्जनमणिवन्धनादि]

‘युञ्जन्ति ब्रह्मन्मरुपञ्चरन्त’मिति । असौ वा ऽआ-
दित्यो ब्रह्मन्मरुपोऽमुमेवास्मा ऽआदित्यं व्युनक्ति
स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ॥ १ ॥ तदाहुः । पराङ्वा ऽए-
तस्माद्यज्ञ ऽपति यस्य पशुरुपाकृतोऽन्यत्र वेदेरेतीत्येतं
स्तोत्रेनेन पथा पुनरश्वमावर्त्तयासि न’ ऽइति वायुर्वै
स्तोता तमेवास्मा ऽएतस्परस्ताहधाति तथा नात्येति ॥२॥
अप वा ऽएतस्मात् । तेज ऽइन्द्रियम्पशवः श्रीः कामन्ति
योऽश्वमेधेन यजते ॥ ३ ॥ ‘वृसवस्त्वाञ्जन्तु । गायत्रेण
च्छन्दसे’ति महिष्यबन्धनक्ति तेजो वा ऽआज्यन्तेजो गायत्री
तेजसी ऽएवास्मिन्समीची दधाति ॥ ४ ॥ ‘रुद्रास्त्वा-
ञ्जन्तु । त्रैष्टुभेन च्छन्दसे’ति वावाता तेजो वा ऽआज्य-

मिन्द्रियन्त्रिष्टुप्तेजश्चैवास्मिन्निन्द्रियञ्च समीची दधाति
 ॥ ५ ॥ 'आदित्योस्त्वाञ्जन्तु । जागतेन च्छन्दसे'ति परि-
 वृक्ता तेजो वा ऽआज्यम्पशवो जगती तेजश्चैवास्मि-
 न्पशुञ्च समीची दधाति ॥ ६ ॥ पत्न्योऽव्यञ्जन्ति * ।
 श्रियै वा ऽएतद्रूपं व्यत्पत्न्यः श्रियमेवास्मिंस्तदधाति
 नास्मात्तेज ऽइन्द्रियम्पशवः श्रीरपकामन्ति ॥ ७ ॥ यथा
 वै हविषोऽहुतस्य स्कन्देत् । एवमेतत्पशो स्कन्दति यस्य
 नित्तस्य लोमानि शीयन्ते यत्काचानावयन्ति लोमान्ये-
 वास्य सम्भरन्ति हिरण्मया भवन्ति तस्योक्तम्राह्मणमेक-
 शतमेकशतकाचानावयन्ति शतायुर्वै पुरुष ऽआत्मैकशत
 ऽआयुष्येवात्मन्प्रतितिष्ठति 'भूर्भुवः स्व'रिति प्राजा-
 पत्याभिरावयन्ति प्राजापत्योऽश्शवः स्वयैवैनन्देवतया स-
 मर्द्धयन्ति 'लाजीश्छाचीश्न्यच्छये गव्य' ऽइत्यतिरिक्त-
 मन्नमश्वायोपावहरति प्रजामेवात्राष्टीकुरुत 'ऽएतदुन्नमत्त
 देवा ऽएतदुन्नमद्धि प्रजापत' ऽइति प्रजामेवाद्याद्येन
 समर्द्धयति ॥ ८ ॥ अप वा ऽएतस्मात् । तेजो ब्रह्म
 वर्चसङ्कामति योऽश्शवमेधेन यजते होता च ब्रह्मा च
 ब्रह्मोद्ये वदत ऽआग्नेयो वै होता वार्हस्पत्यो ब्रह्मा
 ब्रह्म वृहस्पतिस्तेजश्चैवास्मिन्ब्रह्मवर्चसञ्च समीची धत्तो
 यूपमभितो वदतो यजमानो वै यूपो यजमानमेवैतत्तेजसा

(१) छ० म० स० २३ ८ ।

* का० धौ० सू० २० ५ १५ ।

(२) छ० म० स० २३ ८ । (३) छ० म० स० २३ ८ । (४)

[अश्वस्य श्रोक्षणादि]

नियुक्तेषु पशुषु । प्रोक्षणीरद्धर्षुरादत्तेऽश्वम्प्रोक्षि-
ष्यन्नन्वारब्धे यजमान ऽआद्धरिकं अ्यजुरनुदुत्याश्वमे-
धिकं अ्यजुः प्रतिपद्यते ॥ १ ॥ 'वायुष्ट्वा पचतैरवत्ति'ति ।
वायुरेवैनम्पच'त्यसितैग्रीवश्छागै'रित्यग्निर्वा ऽअसितग्री-
वोऽग्निरेवैनश्छागैः पचति ॥ २ ॥ 'न्यग्प्रोधश्चमसै'रिति ।
यत्र वै देवा यज्ञेनायजन्त त ऽएताँश्चमसान्यौब्जँस्ते न्य-
श्चोऽरोहँस्तस्मान्न्यश्चो न्यग्प्रोधा रोहन्ति ॥ ३ ॥ 'श-
ल्मलिर्वृद्ध्ये'ति । शल्मलौ वृद्धिन्दधाति तस्माच्छल्म-
लिर्वनस्पतीनां वृषिष्टुं वर्द्धते ॥४॥ 'एष स्य रास्थो वृष्ये'ति ।
अश्वेनैव रथः सम्पादयति तस्मादश्वो नात्र्यद्रथा-
द्वहति ॥ ५ ॥ 'पर्दंभिश्चतुर्भिरेदग'न्निति । तस्मादश्व-
स्त्रिभिस्त्रिष्टुस्तिस्र्यथ युक्तः सर्वैः पद्भिः सममायुते
॥ ६ ॥ 'ब्रह्माँकृष्णश्च नोऽवत्ति'ति । चन्द्रमा वै च्चन्द्रा-
कृष्णश्चन्द्रमस ऽएवैनम्परिददाति 'नमोऽर्गमय' ऽडृत्य-
गमय ऽएव नमस्करोति ॥ ७ ॥ 'सँदृशितो रश्मिना
रथ' ऽडुति । रश्मिनैव रथः सम्पादयति तस्माद्रथः
पर्युतो दर्शनीयतमो भवति ॥ ८ ॥ 'सँदृशितो रश्मिना
हय' ऽडुति । रश्मिनैवाश्वः सम्पादयति तस्मादश्वो
रश्मिना प्रतिहतो भूयिष्टुः रोचते ॥ ९ ॥ 'सँदृशितो

(१) छ० य० सं० १३ १३ । (२) छ० य० सं० १३ १३ । (३) छ० य० सं० १३ १३ । (४) छ० य० सं० १३ १३ । (५) छ० य० सं० १३ १३ । (६) छ० य० सं० १३ १३ । (७) छ० य० सं० १३ १३ । (८) छ० य० सं० १३ १३ । (९) छ० य० सं० १३ १३ । (१०) छ० य० सं० १३ १३ । (११) छ० य० सं० १३ १३ ।

ऽअप्स्वप्सुजा' ऽइति । अप्सुयोनिर्वा ऽअश्श्वः स्वयैवैनं
 स्योद्व्या समर्द्धयति 'व्रह्मा सोमपुरोगव' ऽइति सोमपुरोगव-
 मेवैनं स्वर्गल्लोकहमयति ॥१०॥ 'स्वयं वाजिस्तुष्ट्वङ्कल्पय-
 स्वे'ति । स्वयं रूपङ्कुरुष्व यादृशमिच्छसीत्येवैनन्तदाह 'स्वयं
 व्यजस्वे'ति स्वाराज्यमेवास्मिन्दधाति 'स्वयं जुपस्वे'ति स्वयं-
 ल्लोकः रोचयस्व यावन्तमिच्छसीत्येवैनन्तदाह 'महिम्ना तेऽ-
 ज्येन न सन्नश' ऽइत्यश्श्वमेव महिम्ना समर्द्धयति ॥११॥
 'न वा ऽउ ऽएतुश्चिभ्रयसे न रिण्यसी'ति । प्रश्शवास्तय-
 त्येवैनन्तद्देवाँशः ॥ इदेषि पथिभिः सुगेभि'रिति देवयाना-
 नेवैनम्पथो दर्शयति 'यत्रासते सुकृतो यत्र ते ययु'रिति
 सुकृद्भिरेवैनं सलोकङ्करोति 'तत्र त्वा देवः सविता दधा-
 त्वि'ति सवितैवैनं स्वर्गं लोके दधाति 'प्रजापंतये
 त्वा जुष्टुम्प्रोक्षामी'त्युपांश्वथोपगृह्णाति ॥ १२ ॥ 'अग्निः
 पशुरासीत् । तेनायजन्त स ऽएतल्लोकमजयद्यस्मिन्नग्निः'
 स ते लोको भविष्यति तज्जेष्यसि पिबेता ऽअप' ऽइति
 यावानग्नेर्विजयो यावाल्लोको यावदुश्श्वस्यन्तावास्ते विज-
 यस्तावाल्लोकस्तावदुश्श्वस्यन्तम्भविष्यतीत्येवैनन्तदाह ॥ १३ ॥
 'वायुः पशुरासीत् । तेनायजन्त स ऽएतल्लोकमजयद्य-
 स्मिन्वायुः स ते लोको भविष्यति तज्जेष्यसि पिबेता

(१) छ० य० सं० २३ १४ । (२) छ० य० सं० २३ १५ । (३) छ० य० सं० २३, १५ । (४) छ० य० सं० २३, १५ । (५) छ० य० सं० २३ १५ । (६) छ० य० सं० २३, १६ । (७) छ० य० सं० २३, १६ । (८) छ० य० सं० २३, १६ । (९) छ० य० सं० २३ १६ । (१०) छ० य० सं० २३, ५ । (११) छ० य० सं० २३, १० । (१२) छ० य० सं० २३, १० ।

ऽअप' ऽडुति यावान्वायोर्विजयो यावाँल्लोको यावदुँश्श्वर्य-
न्तावाँस्ते विजयस्तावाँल्लोकस्तावदुँश्श्वर्यम्भविष्यतीत्ये-
वैनन्तदाह ॥ १४ ॥ 'सूर्यः पशुरासीत् । तेनायजन्तं स
ऽएतँल्लोकमजयद्यस्मिन्सूर्यः स ते लोको भविष्यति
तल्लेष्यसि पिवेता ऽअप' ऽडुति यावान्सूर्यस्य विजयो
यावाँल्लोको यावदुँश्श्वर्यन्तावाँस्ते विजयस्तावाँल्लोकस्ता-
वदुँश्श्वर्यम्भविष्यतीत्येवैनन्तदाह तर्पयित्वाश्श्वम्पुनः सं-
स्कृत्य प्रोक्षणीरितराशुन्प्रोक्षति तस्यातः ॥ १५ ॥

द्वितीयाध्याये सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

[मृतस्याश्वस्य परिक्रमणादि]

देवा वा ऽउदञ्चः । स्वर्गल्लोकं प्राजानँस्तमश्श्वः
प्राजानायदुँश्श्वेनोदञ्चो वन्ति स्वर्गस्य लोकस्य प्रज्ञात्यै
वासोऽधिवासः हिरण्यमित्यश्शवाधोपस्तृणन्ति यथा
नाश्वस्मै पशवे तस्मिन्नेनमधि संज्ञपयन्त्यन्त्यैरेवैनन्तपशु-
भिर्व्याकुर्वन्ति ॥१॥ वृन्ति वा ऽएतत्पशुम् । यदेनः संज्ञपय-
न्ति 'प्राणाय स्वाहापानाय स्वाहा ऽध्यानाय स्वाहे'ति संज्ञ-
प्यमान ऽआहुतीर्जुहोति प्राणानेवास्मिन्नेतदधमति तथो
हास्यैतेन जीवतैव पशुनेष्टम्भवति ॥२॥ 'अम्बे * ऽअम्बिकेऽ-
म्बालिके । न मा नयति कञ्चने'ति पत्नीरुदानयत्यहूतै-

(१) छ० प० स० २३. १७ । (२) छ० प० स० २३. १८ । (३) छ० प०
सं० २३. १८ ।

* 'आपो शुवापो वृणो वसिष्ठेऽम्बेऽम्बालिकेऽम्बिके पूर्व' (पा० सू० ६. १. १२८)
इति प्रकृतिभावः ।

वैना ऽएतदुधो मेद्व्या ऽएवैनाः करोति ॥ ६ ॥ 'गणाना-
न्वा गणपतिः हवामह' ऽइति । पुन्यः परियन्त्यपहृष्टु-
वत ऽएवास्मा ऽएतदुतो न्येवास्मै हृष्टुवतेऽथो ध्रुवत
ऽएवैनन्दिः परियन्ति त्रयो वा ऽइमे लोका ऽएभिरेवैन-
ल्लोकैर्हृवते त्रिः पुनः परियन्ति पद् सम्पद्यन्ते पद्वा
ऽऋतव ऽऋतुभिरेवैनन्धुवते ॥ ४ ॥ अप वा ऽएतेऽभ्यः
प्राणाः क्कामन्ति । ये यज्ञे ध्रुवनन्तन्वते नव कृत्वः परि-
यन्ति नव वै प्राणाः प्राणानेवास्मन्दधते नैऽभ्यः प्राणा
ऽअपक्कामन्त्याहुमजानि गर्भधमात्त्वमजासि गर्भधमिति
प्रजा वै पशवो गर्भः प्रजामेव पशुनास्मन्धत्ते 'ता
ऽउभौ चतुरः पदुः सम्प्रसारयावे'ति मिथुनस्यावरुद्ध्यै
'स्वर्गो लोके प्रोणुवाथा'मित्येप वै स्वर्गो लोको यत्र
पशुः संजपयन्ति तस्मादेवमाह 'ववृषो वाजी रेतोधा
रेतो दधात्वि'ति मिथुनस्यैवावरुद्ध्यै ॥ ५ ॥

द्वितीयाध्यायेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

[संवादः]

अप वा ऽएतस्मात् । श्री राष्ट्रकामति योऽश्वमेधेन
यजते ॥ १ ॥ 'ऊर्द्ध्वमेनामुच्छ्रापये'ति । ३श्रीर्वै राष्ट्रमश्व-
मेधः श्रियमेवास्मै राष्ट्रमूर्द्ध्वमुच्छ्रयति ॥ ३ ॥ 'गिरौ

(१) श्रु० य० सं० २३, १९ । (२) श्रु० य० सं० २३, २१ । (३) श्रु० य०
सं० २३, २० । (४) श्रु० य० सं० २३, २० । (५) श्रु० य० सं० २३, २० ।
(६) श्रु० य० सं० २३, २६ । (७) श्रु० य० सं० २३, २६ ।

भारः हरन्निवे'ति । श्रीर्वै राष्ट्रस्य भारः श्रियमेवास्मै
 राष्ट्रः सन्नह्यत्यथो श्रियमेवास्मिन्नाष्टमधिनिदधाति
 ॥ ३ ॥ 'अथास्यै मद्भवमेधता'मिति । श्रीर्वै राष्ट्रस्य
 मद्भवत्थं श्रियमेव राष्ट्रे मद्भवतोऽत्रायन्दधाति ॥ ४ ॥
 'शीते ध्वते पुनन्निवे'ति । क्षेमो वै राष्ट्रस्य शीतं क्षेम-
 मेवास्मै करोति ॥ ५ ॥ 'यकासकौ शकुन्तिके'ति । विड्वै
 शकुन्तिका'हृल्लगिति वृश्चती'ति विशो वै राष्ट्राय वृश्च-
 न्त्या'हन्ति गभे पसो निगल्गलीति धारके'ति विड्वै
 गभो राष्ट्रम्पसो † राष्ट्रमेव विदश्याहन्ति तस्माद्राष्ट्री
 विशङ्घातुकः ॥ ६ ॥ 'माता च ते पिता च त' ऽइति ।
 इयं वै मातासौ पिताभ्यामेवैनः स्वर्गल्लोकङ्गमय-
 त्य'ग्रं वृक्षस्य रोहत' ऽइति श्रीर्वै राष्ट्रस्याग्रत्थं श्रिय-
 मेवैन' राष्ट्रस्याग्रङ्गमयति 'प्रतिर्लाभीति ते पिता गभे
 मुष्टिमतःसय'दिति विड्वै गभो राष्ट्रमुष्टी राष्ट्रमेव
 विदश्याहन्ति तस्माद्राष्ट्री विशङ्घातुकः ॥ ७ ॥ 'यद्ध-
 रिणो यवमत्ती'ति विड्वै यवो राष्ट्रः हरिणो विशमेव राष्ट्रा-
 याव्याङ्करोति तस्माद्राष्ट्री विशमत्ति 'न पुंष्टम्पशु मन्व्यत'
 ऽइति तस्माद्राजा पशून् पुण्यति 'शूद्रौ यदुर्वजारा *

(१) शु० य० सं० २३, २६ । (२) शु० य० सं० २३, २६ । (३) शु० य० सं० २३, २३ । (४) शु० य० सं० २३, २२ । (५) शु० य० सं० २३, २२ ।

† 'पश इति पशतेः स्थणितिकर्मणः' (निरु० प. १६) इति यास्कः ।

(६) शु० य० सं० २३, २४ । (७) शु० य० सं० २३, २४ । (८) शु० य० सं० २३, २४ । (९) शु० य० सं० २३, ३० ।

(१०) शु० य० सं० २३, ३० । (११) शु० य० सं० २३, ३० ।

* 'अयं स्वामिवैश्वरो.' (पा० ३. १. १०३) इति निपातनादर्शो वेदो जाय उपपत्ति-
 र्यस्याः सा अर्थःकाण ।

न पोषाय धनायती'ति तस्माद्द्वैशीपुत्रान्नाभिपिञ्चति ॥ ८ ॥
 अप वा ऽपतेऽभ्यः प्राणाः क्रामन्ति । ये यज्ञेऽपूतां
 वाचं वृदन्ति 'दधिक्कावणो ऽअकारिप'मिति सुरभिमती-
 मृचमन्ततोऽन्वाहुर्वाचमेव पुनते नैऽभ्यः प्राणा ऽअ-
 पक्कामन्ति ॥ ९ ॥

द्वितीयाध्याये नवमं ब्राह्मणम् ॥ ९ ॥

[अश्वशरीरे सूचीभिर्वितोदः]

यदसिपथान्कल्पयन्ति । सेतुमेव तः सङ्क्रमणं
 व्यजमानः कुरुते स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ॥१॥ सूचीभिः
 कल्पयन्ति । विशो वै सूच्यो राष्ट्रमश्वमेधो विशश्चैवा-
 स्मिन्नाष्ट्रश्च समीची दधति हिरण्यमय्यो भवन्ति
 तस्योक्तब्राह्मणम् ॥ २ ॥ त्र्ययः सूच्यो भवन्ति । लोह-
 मय्यो रजता हरिण्यो दिशो वै लोहमय्योऽवान्तर-
 दिशो रजता ऽऊर्द्धा हरिण्यस्ताभिरेवैनङ्कल्पयन्ति तिर-
 श्चीभिश्चोर्द्धाभिश्च बहुरूपा भवन्ति तस्माद्बहुरूपा दिशो
 नानारूपा भवन्ति तस्मान्प्रानारूपा दिशः ॥ ३ ॥

द्वितीयाध्याये दशमं ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

(३) सु० य० स० २३ ३९ ।

(४) 'ग' 'अ' पुस्तकयो 'हिरण्यमयो' इति पाठः ।

[परिपशव्याहुती]

प्रजापतिरकामयत् । महान्भूयान्त्स्यामिति स ऽएता-
वश्श्वमेधे महिमानौ ग्रहावपश्यत्तावजुहोत्ततो वै स महा-
न्भूयानभवत्स यद् कामयेत् महान्भूयान्त्स्यामिति स
ऽएतावश्श्वमेधे महिमानौ ग्रहौ जुहुयान्महान्न्हैव भूया-
न्भवति ॥ १ ॥ वपामभितो जुहोति । यजमानो वा
ऽअश्श्वमेधो राजा महिमा राज्येनैवैनमुभयतद् परि-
गृह्णाति पुरस्तात्स्वाहाकृतयो वा ऽअन्त्ये देवा ऽउपरिष्ठा-
त्स्वाहाकृतयोऽन्त्ये तानेवैतत्प्रीणाति 'स्वाहा देवेभ्यो
देवेभ्यः स्वाहे'ति राजा वपाम्परियजति ये चैवास्मिँल्लोके
देवा य ऽउ चामुष्मिँस्तानेवैतत्प्रीणाति त ऽएनमुभये देवाः
प्रीताः स्वर्गँल्लोकमभिवहन्ति ॥ ३ ॥

द्वितीयाध्याये एकादशं ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

[अश्वस्पावदानम्]

प्रजापतेरक्षयश्श्वयत् । तत्परापतत्ततोऽश्श्वः समभव-
द्यदश्श्वयत्तदुश्श्वस्याश्श्वस्वन्तद्देवा ऽअश्श्वमेधेनैव प्रत्यद-
धुरेप ह वै प्रजापतिः सर्वङ्करोति योऽश्श्वमेधेन व्रजते सर्व
ऽएव भवति सर्वस्य वा ऽएषा प्रायश्चित्तिः सर्वस्य भेषजः
सर्वं वा ऽएतेन पाप्मानन्देवा ऽअतरन्नपि वा ऽएतेन
ब्रह्महत्यामतरँस्तुरति सर्वं पाप्मानन्तरति ब्रह्महत्यां

व्योऽश्श्वमेधेन यजते ॥ १ ॥ उत्तरं वै तत्प्रजापतेरुक्ष्य-
 श्वयत् । तस्मादुत्तरतोऽश्श्वस्यावद्यन्ति दक्षिणतोऽन्येषा-
 म्पशूनाम् ॥ २ ॥ वैतसः कृटो भवति । अप्सुयोनिर्वा
 ऽअश्श्वोऽप्सुजा वैतसः स्वयैवैनं व्योत्र्या समर्हयति
 ॥ ३ ॥ चतुष्टोम स्तोमो भवति । सरद्धा ऽअश्श्वस्य
 सक्वथ्यावृहत्तद्देवाश्चतुष्टोमेनैव स्तोमेन प्रत्यदधुर्बुध्च-
 तुष्टोम स्तोमो भवत्यश्श्वस्यैव सर्वत्राय सर्वस्तोमोऽति-
 रात्र ऽउत्तममहर्भवति सर्वं वै सर्वस्तोमोऽतिरात्रः सर्व-
 मश्श्वमेधः सर्वस्याप्स्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥ ४ ॥

तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[वपाप्रचारः]

परमेण वा ऽएष स्तोमेन जित्वा । चतुष्टोमेन कृते-
 नायानामुत्तरेऽहन्नेकविंशे प्रतिष्टायाप्रतितिष्टत्येकविं-
 शत्प्रतिष्टाया ऽउत्तरमहर्षतुनश्चरारोहत्यृतवो वै पृष्टा-
 इत्यृतवः संवत्सर ऽऋतुष्वेव संवत्सरे प्रतितिष्टति ॥ १ ॥
 शकुर्व्यः पृष्टुम्भवन्ति । अश्वद्वयच्छन्दोऽन्येऽन्ये वा
 ऽअत्र पशव ऽआलब्धन्त ऽउतेव ग्याम्या ऽउतेवारण्या
 यच्छकुर्व्यः पृष्टुम्भवन्त्यश्श्वस्यैव सर्वत्रायान्ये पशव
 ऽआलब्धन्तेऽन्येऽन्ये हि स्तोमाः क्रियन्ते ॥ २ ॥
 तदाहुः । नैते सर्वे पशवो यदजावयश्चारण्याश्चैते वै
 सर्वे पशवो यद्गव्या ऽइति गव्यानुत्तमेऽहन्नालभत

ऽएते वै सर्वे पशवो यद्गव्याः सर्वानेव पशूनालभते वैश्व-
देवा भवन्ति वैश्वदेवो वा ऽअश्वोऽश्वस्यैव सर्वत्राय
बहुरूपा भवन्ति तस्माद्बहुरूपाः पशवो नानारूपा भवन्ति
तस्मान्नानारूपाः पशवः ॥ ३ ॥

तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

—०—

[यूपैकविंशतिः]

यत्तिस्रोऽनुष्टुभो भवन्ति । तस्माद्दश्वस्त्रिभिस्ति-
ष्ट्वंस्तिष्टति यच्चतस्रो गायत्र्यस्तस्माद्दश्वः सर्वेऽपि
प्रतिदुधत्पलायते परमं वा ऽएतच्छन्दो यदनुष्टुप्परमोऽ-
श्वः पशूनाम्परमश्चतुष्टोम स्तोमानाम्परमेणैवैनम्पर-
मताहमयति ॥ १ ॥ शक्त्रवर्ष्यः पृष्टुम्भवन्ति । अन्य-
दन्यच्छन्दोऽन्येऽन्ये हि स्तोमाः क्रियन्ते यच्छक्त्रवर्ष्यः
पृष्टुम्भवन्त्यश्वस्यैव सर्वत्राय ॥ १ ॥ एकविंशत्सम-
महवर्भवति । असौ वा ऽआदित्य ऽएकविंशः सोऽश्व-
मेधः स्वेनैवैतं स्तोमेन स्वायान्देवतायाम्प्रतिष्टापयति
॥ ३ ॥ वामदेव्यम्मैत्रावरुणसाम भवति । प्रजापतिर्वं
वामदेव्यम्प्राजापत्योऽश्वः स्वयैवैनन्देवतया समर्चयति
॥ ४ ॥ पार्थुरश्मम्रह्मसाम भवति । रश्मिना वा ऽअश्वो
यत् ऽईश्वरो वा ऽअश्वोऽयतोऽधृतोऽप्रतिष्टितः पुरा-
म्परावतङ्गन्तोर्व्यर्थात्पार्थुरश्मम्रह्मसाम भवत्यश्वस्यैव धृत्ये
॥ ५ ॥ सुङ्गत्यच्छात्राकसाम भवति । उत्सन्नयज्ञ इव वा
ऽएष यदश्वमेधः किं वा ह्येतस्य क्रियते किं वा न यत्स-

ङ्कृत्यच्छावाकसाम भवत्यश्श्वस्यैव सर्वत्वाय सर्वस्तोमोऽ-
 तिरात्र ऽउत्तममहर्भवति सर्वं वै सर्वस्तोमोऽतिरात्रः
 सर्वमश्श्वमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥ ६ ॥ एक-
 विंशोऽग्निर्भवति । एकविंश स्तोम ऽएकविंशति-
 र्युपा यथा वा ऽऋषभा वा वृषाणो वा सःस्फुरेरेव-
 मेते स्तोमाः समृच्छन्ते यदेकविंशस्तान्यस्तमर्षयेद्वा-
 र्त्तिमाच्छेद्यजमानो हृष्येतास्य यज्ञः ॥ ७ ॥ द्वादश ऽए-
 वाग्निः स्यात् । एकादश युपा यद्द्वादशोऽग्निर्भवति द्वादश
 मासाः संवत्सरः संवत्सरमेव यज्ञमाप्नोति यदेकादश
 युपा विराड्वा ऽएषा सम्मीयते यदेकादशिनी तस्यै य
 ऽएकादश स्तन ऽएवास्यै स दुहु ऽएवैनान्तेन ॥ ८ ॥
 तदाहुः । यद्द्वादशोऽग्निः स्यादेकादश युपा यथा स्थुरिणा
 यायात्तादृक्तद्वित्येकविंश ऽएवाग्निर्भवत्येकविंश स्तोम
 ऽएकविंशतिर्युपास्तद्यथा ष्रष्टिभिर्यायात्तादृक्तत् ॥ ९ ॥
 शिरो वा ऽएतयज्ञस्य यदेकविंशः । यो वा ऽअश्श्वमेधे
 ष्ट्रीणि शीर्षाणि वेद शिरो ह राज्ञाम्भवत्येकविंशोऽग्नि-
 र्भवत्येक विंश स्तोम ऽएकविंशतिर्युपा ऽएतानि वा
 ऽअश्श्वमेधे ष्ट्रीणि शीर्षाणि तानि य ऽएवं वेद शिरो
 ह राज्ञाम्भवति यो वा ऽअश्श्वमेधे तिस्रः ककुदो वेद
 ककुद् राज्ञाम्भवत्येकविंशोऽग्निर्भवत्येकविंश स्तोम
 ऽएकविंशतिर्युपा ऽएता वा ऽअश्श्वमेधे तिस्रः ककुदस्ता
 य ऽएवं वेद ककुद् राज्ञाम्भवति ॥ १० ॥

तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[अधस्य लोहितश्रपणादि]

सर्वाब्भ्यो वै देवताब्भ्योऽऽश्वऽआलभ्यते । यत्रा-
जापत्यङ्कुर्ष्याद्या देवताऽअपिभागास्ता भागधेयेन व्य-
र्द्धयेच्छ्रीदन्दद्भिरवकान्दन्तमूलैरित्याज्यमवदाना कृत्वा प्र-
त्याख्यायन्देवताब्भ्यऽआहुतीर्जुहोति याऽएव देवता
ऽअपिभागास्ता भागधेयेन समर्द्धयत्यरण्येऽनुच्छयान्हुत्वा
द्यावापृथिव्यामुत्तमामाहुतिञ्जुहोति द्यावापृथिव्योर्वै सर्वा
देवताः प्रतिष्ठितास्ताऽएवैतस्त्रीणाति देवासुराः संभ्यत्ता
ऽआसन् ॥ १ ॥ तेऽञ्जुवन् । अग्नयः स्विष्टकृतोऽऽश्वस्य
व्यमुद्धारमुद्धारमहै तेनासुरानभिभविष्यामऽहुति ते
लोहितमुदहरन्त भ्रातृव्याभिभूत्यै यस्विष्टकृद्भ्यो लो-
हितञ्जुहोति भ्रातृव्याभिभूत्यै भवत्यात्मना परास्य
द्विपन्भ्रातृव्यो भवति यऽएवं वेद ॥ २ ॥ गोमृग-
कण्ठेन प्रथमामाहुतिञ्जुहोति । पशवो वै गोमृगा रुद्रः
स्विष्टकृत्पशूनेव रुद्रादन्तर्द्धाति तस्माद्यत्रैपाश्वमेध
ऽआहुतिर्हूयते न तत्र रुद्रः पशूनाभिमन्यते ॥ ३ ॥ अश्व-
शफेन द्वितीयामाहुतिञ्जुहोति । पशवो वाऽएकशफा रुद्रः
स्विष्टकृत्पशूनेव रुद्रादन्तर्द्धाति तस्माद्यत्रैपाश्वमेध
ऽआहुतिर्हूयते न तत्र रुद्रः पशूनाभिमन्यते ॥ ४ ॥
अयस्मपेन चरुणा तृतीयामाहुतिञ्जुहोति । आयस्या वै
प्रजा रुद्रः स्विष्टकृत्प्रजाऽएव रुद्रादन्तर्द्धाति तस्माद्य-

(१) छ० व० त० २०. १ ।

(२) "भायस्यो" इति 'य' 'ज' प्लक्षयो पाठः ।

त्रैपाश्र्वमेध ऽआहुतिर्हूयते न तत्र रुद्रं प्रजा ऽअभि-
मन्यते ॥ ५ ॥

तृतीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

[अश्वमेधेनापमृत्युनिरासः]

सर्वेषु वै लोकेषु । मृत्युवोऽन्वायत्तास्तेऽभ्यो यदा-
हुतीर्न जुहुयाल्लोके लोक ऽएनम्मृत्युर्विन्देद्यन्मृत्युवभ्य
ऽआहुतीज्जुहोति लोके लोक ऽएव मृत्युमपजयति ॥ १ ॥
तदाहुः । यदमुष्मै स्वाहामुष्मै स्वाहेति जुहत्सश्चक्षीत बहु-
म्मृत्युममिन्नङ्कुर्वीत मृत्युव ऽआत्मानमपिदद्व्यादिति 'मृत्युवे
स्वाहे'त्येकस्मा ऽएवैकामाहुतिज्जुहोत्येको ह वा ऽअमुष्मि-
ल्लोके मृत्युरशनायैव तमेवामुष्मिल्लोकेऽपजयति ॥२॥ [अर्धः
प्रपाठकः कण्डिकाः ५६] 'ब्रह्महत्यायै स्वाहे'ति द्वितीयामाहुति-
ज्जुहोति । अमृत्युर्ह वा ऽअन्यो ब्रह्महत्यायै मृत्युरेव ह वै
साक्षान्मृत्युर्यद्ब्रह्महत्या साक्षादेव मृत्युमपजयति ॥ ३ ॥
एताथ ह वै मुण्डिभ ऽओदन्न्यः । ब्रह्महत्यायै प्रायश्चित्तिं
विद्वाश्चकार यद्ब्रह्महत्याया ऽआहुतिज्जुहोति मृत्युमेवाहुत्या
तर्पयित्वा परिपाणङ्क्त्वा ब्रह्मग्ने भेषजङ्करोति तस्मा-
द्यस्यैपाश्र्वमेध ऽआहुतिर्हूयतेऽपि योऽस्यापरीषु प्रजाया-
म्ब्राह्मणः हन्ति तस्मै भेषजङ्करोति ॥ ४ ॥

तृतीयाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

[अथस्तोमीपहोमः]

अश्वस्य वा ऽआलब्धस्य । मेध ऽउदक्कामत्तदश्व-
स्तोमीयमभवद्यदश्वस्तोमीयञ्जुहोत्यश्वमेव मेधसा सम-
र्द्धयति ॥ १ ॥ आज्येन जुहोति । मेधो वा ऽआज्य-
म्मेधोऽश्वस्तोमीयम्मेधसैवास्मिंस्तन्मेधो दधात्याज्येन
जुहोत्येतद्वै देवानाम्प्रियन्धाम यद्राज्यम्प्रियेणैवैनान्धाम्ना
समर्द्धयति ॥ २ ॥ अश्वस्तोमीयः हुत्वा द्विपदा जुहोति ।
अश्वो वा ऽअश्वस्तोमीयम्पुरुषो द्विपदा द्विपाद्वै पुरुषो
द्विप्रतिष्टुस्तदेनम्प्रतिष्टुया समर्द्धयति ॥ ३ ॥ तदाहुः ।
अश्वस्तोमीयम्पूर्वः होतव्यांश्च द्विपदाश्च ऽहुति पशवो
वा ऽअश्वस्तोमीयम्पुरुषो द्विपदा यदश्वस्तोमीयः हुत्वा
द्विपदा जुहोति तस्मात्पुरुष ऽउपरिष्टात्पशूनधितिष्टति
॥ ४ ॥ षोडशाश्वस्तोमीया जुहोति । षोडशकला वै
पशवः सा पशूनाम्मात्रा पशूनेव मात्रया समर्द्धयति
यत्कनीयसीर्वा भूयसीर्वा जुहुयात्पशून्मात्रया व्यर्द्धये-
त्षोडश जुहोति षोडशकला वै पशवः सा पशूनाम्मात्रा
पशूनेव मात्रया समर्द्धयति नाश्यामुत्तमामाहुतिञ्जुहोति
यदन्यामुत्तमामाहुतिञ्जुहुयात्प्रतिष्टुयै च्यवेत द्विपदा
ऽउत्तमा जुहोति प्रतिष्टु वै द्विपदाः प्रत्येव तिष्ठति
'जुम्बकाय स्वाहे'त्यवभृथ ऽउत्तमामाहुतिञ्जुहोति वरुणो
वै जुम्बकः साक्षादेव वरुणमवयजते शुक्लस्य खलतेर्वि-
विह्वस्य पिङ्गाक्षस्य मूर्द्धनि जुहोत्येतद्वै वरुणस्य रूपः

रूपेणैव वृणमवयजते ॥ ५ ॥ द्वादश ब्रह्मौदनानुत्थाय
 निर्वपति । द्वादशभिर्वेष्टिभिर्व्यजते तदाहुर्व्यज्ञस्य वा ऽएत-
 द्रूपं स्यद्विष्टयो यदिष्टिभिर्व्यजेतोपनामुक ऽएनं स्वज्ञ-
 स्यात्पापीयाँस्तु स्याद्यातथामानि वा ऽएतदीजानस्य च्छ-
 न्दाथंसि भवन्ति तानि किमेतावदाशु प्रयुजीत सर्वा वै
 स्रुंस्थिते यज्ञे वागाप्यते सात्राप्ता यातयाम्नी भवति
 वक्रूरीकृतेव हि भवत्यरुष्कृता वाग्ने यज्ञस्तस्माल्न प्रयु-
 जीतेति ॥ ६ ॥ द्वादशैव ब्रह्मौदनानुत्थाय निर्वपेत् ।
 प्रजापतिर्वा ऽओदन- प्रजापति- सँवत्सर- प्रजापतिर्व्यज्ञ-
 सँवत्सरमेव यज्ञमाप्नोत्युपनामुक ऽएनं स्यज्ञो भवति न
 पापीयान्भवति ॥ ७ ॥

तृतीयाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

[अथमेघमहिमा]

एष वै प्रभूर्नाम यज्ञ- । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते
 सर्वमेव प्रभूतम्भवति ॥ १ ॥ एष वै विभूर्नाम यज्ञ- ।
 यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव विभूतम्भवति ॥ २ ॥ एष
 वै व्यष्टिर्नाम यज्ञ- । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव
 व्यष्टम्भवति ॥ ३ ॥ एष वै विधृतिर्नाम यज्ञ- । यत्रैतेन
 यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव विधृतम्भवति ॥ ४ ॥ एष वै
 व्यावृत्तिर्नाम यज्ञ- । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव
 व्यावृत्तम्भवति ॥ ५ ॥ एष वा ऽउर्जस्वान्नाम यज्ञ- ।
 यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेवोर्जस्वद्भवति ॥ ६ ॥ एष वै

पयस्वान्नाम यज्ञः । यत्रैतेन यजेन यजन्ते सर्वमेव पय-
स्वद्भवति ॥ ७ ॥ एष वै ब्रह्मवर्चसी नाम यज्ञः । यत्रै-
तेन यजेन यजन्त ऽआ ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायते ॥ ८ ॥
एष वा ऽअतिव्याधी नाम यज्ञः । यत्रैतेन यजेन यजन्त
ऽआ राजन्न्योऽतिव्याधी जायते ॥ ९ ॥ एष वै दीर्घो
नाम यज्ञः । यत्रैतेन यजेन यजन्त ऽआ दीर्घारण्यञ्जा-
यते ॥ १० ॥ एष वै क्वलृप्तिर्नाम यज्ञः । यत्रैतेन यजेन
यजन्ते सर्वमेव क्वलृप्सुम्भवति ॥ ११ ॥ एष वै प्रतिष्टा
नाम यज्ञः । यत्रैतेन यजेन यजन्ते सर्वमेव प्रतिष्टित-
म्भवति ॥ १२ ॥

तृतीयाध्याये सतमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

—०—

[अश्वमेधप्रायश्चित्तम्]

अथातः प्रायश्चित्तीनाम् । यद्यश्श्वो दृढवाथं स्कु-
न्देद्वायव्यम्पयोऽनुनिर्वपेद्वायुर्वै रेतसां विकर्त्ता प्राणो वै
वायुः प्राणो हि रेतसां विकर्त्ता रेतसैवास्मिस्तद्रेतो
दधाति ॥ १ ॥ अथ यदि स्वामो विन्देत् । पौष्णश्चरुमनु-
त्रिर्वपेत्पूषा वै पशूनामीष्टे स यस्यैव पशवो यः पशूना-
मीष्टे तमेवैतरप्रीणात्यगदो हैव भवति ॥ २ ॥ अथ यद्य-
क्षतामयो विन्देत् । वैश्वानरन्द्वादशकपालम्भूमिकपाल-
म्पुरोद्वाशमनुनिर्वपेदियं वै वैश्वानरः ऽइमामेवैतरप्रीणात्य-
गदो हैव भवति ॥ ३ ॥ अथ यद्यक्ष्यामयो विन्देत् । सौ-
र्यश्चरुमनुनिर्वपेत्सूर्यो वै प्रजानाञ्चक्षुर्म्यदा हेवैष ऽउ-

देत्यथेदः सर्वश्चरति चक्षुषैवास्मिंस्तच्चक्षुर्दधाति स यच्च-
 रुर्भवति चक्षुषा ह्ययमात्मा चरति ॥ ४ ॥ अथ यद्युदके
 म्मिथ्येत । द्यारुणं व्यवमयश्चरुमनुनिर्वपेद्दरुणो वा ऽएत-
 द्ब्रह्माति योऽप्सु म्मिथ्यते सा यैवैनन्देवता गृह्णाति तामे-
 र्वैतर्ग्रीणाति सास्मै ष्पीताह्यमालम्भायानुमन्थते तथा-
 नुमतमालभते स यद्यवमयो भवति वरुणया हि यवाः
 ॥ ५ ॥ अथ यदि नश्येत् । त्रिहविपमिष्टिमनुनिर्वपेद्-
 द्यावापृथिव्यमेककपालम्पुरोडाशं द्यावव्यस्पयः सौर्यश्चरुं
 स्यद्वै किञ्च नश्यत्यन्तरैव तद्द्यावापृथिवी नश्यति
 तद्वायुरुपवात्यादित्योऽभितपति नैताब्भ्यो देवताब्भ्य ऽऋते
 किञ्चन नश्यति सैषा पृथगेव नष्टवेदनी स यद्यस्याप्य-
 श्यन्नश्येदेतयैव यजेतानु ह्यैवैनद्विन्दत्यथ यद्यमिद्या ऽअश्वं
 विन्देरव्यदि वा म्मिथ्येत यदि वाप्स्वव्यमानीय प्रोक्षेयुः
 सैव तत्र प्रायश्चित्तः ॥ ६ ॥

तृतीयाध्यायेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

[अथमेधारम्भकालादि]

प्रजापतिरकामयत् । सर्वान्कामानाप्नुयाथ सर्वान्
 व्यष्टीर्व्यश्नुवीयेति स ऽएतमश्वमेधेन्त्रिराश्वं स्यज्ञ-
 कर्तुमपश्यत्तमाहरत्तेनायजत तेनेष्ट्वा सर्वान्कामानाप्नो-
 त्सर्वा व्यष्टीर्व्यश्नुत सर्वाह वै कामानाप्नोति सर्वा
 व्यष्टीर्व्यश्नुते योऽश्वमेधेन यजते ॥ १ ॥ तदाहुः ।

कस्मिन्नृतावभ्यारम्भं ऽडुति ग्रीष्मेऽवभ्यारभेतेत्यु हैक
 ऽआहुर्ग्रीष्मो वै क्षत्रियस्यऽर्चुः क्षत्रिययज्ञ ऽउ वा ऽएष
 यदश्वमेध ऽडुति ॥ २ ॥ तद्वै वसन्त ऽएवावभ्यारभेत ।
 वसन्तो वै ब्राह्मणस्यऽर्चुर्य ऽउ वै कश्च यजते ब्राह्मणी-
 भूयेवैव यजते तस्माद्वसन्त ऽएवावभ्यारभेत ॥ ३ ॥ सा
 यासौ फाल्गुनी पौर्णमासी भवति । तस्यै पुरस्तात्पडहे
 वा सप्ताहे वऽत्विज ऽउपसमायन्त्यर्चुर्यश्च होता च
 ब्रह्मा चोहाता चैतान्वा ऽअन्वन्व्य ऽऋत्विजः ॥ ४ ॥
 तेभ्योऽर्चुर्यश्चातुप्राश्यम्ब्रह्मौदनन्निर्वपति । तस्योक्तम्ब्रा-
 ह्मणश्चतुरः पात्राँश्चतुरोऽञ्जलीँश्चतुरः प्रसृतान्द्वादशविध-
 न्द्वादश मासाः सँवत्सरः सर्वः सँवत्सरः सर्वमश्वमेधः
 सर्वस्याप्ल्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥ ५ ॥ तमेते चत्वार ऽऋत्विजः
 प्राश्नन्ति । तेषामुक्तम्ब्राह्मणन्तेव्यश्चत्वारि सहस्राणि
 ददांति सर्वं वै सहस्रः सर्वमश्वमेधः सर्वस्याप्ल्यै
 सर्वस्यावरुद्ध्यै चत्वारि च सुवर्णानि शतमानानि हि-
 रण्यानि तस्यो ऽएवोक्तम् ॥ ६ ॥ अधास्मा ऽअर्चुर्यु-
 र्निष्कप्रतिमुञ्चन्वाचयति * । 'तेजोऽसि शुक्क्रममृत'-
 मिति तेजो वै शुक्क्रममृतः हिरण्यन्तेज ऽएवास्मि-
 ञ्शुक्क्रममृतन्द्धात्यागुष्पा ऽआयुस्मं पाहीत्यायुरेवा-
 स्मिन्दधात्यथैनमाहँ धाचं व्यच्छेति'वाग्वै यज्ञो यज्ञस्यै-

* 'निष्कं प्रतिमुञ्चन्वाचयति तेजोऽमीति' (का० श्रौ० सू० १०. १. १) । चतु.मुवर्ण-
 निर्मित धामरणविशेषो निष्क ।

वाङ्भ्यारम्भाय ॥७॥ चतस्रो जायाऽऽपक्वकृप्ता भवन्ति ।
 महिषी द्वावाता परिवृक्ता पालागली सर्वा निष्किण्ण्योऽल-
 क्कता मिथुनस्यैव सर्वत्वाय तामिह सहाग्न्यगारम्प्रपद्यते
 पूर्व्या द्वारा यजमानो दक्षिणया पत्न्यः ॥ ८ ॥ साय-
 माहुत्यां हुतायाम् । जघनेन गार्हपत्यमुदद्वावातया
 सह संविशति तदेवापीतराः संविशन्ति सोऽन्तरोरुः ऽअसं-
 वर्त्तमानः शैतेऽनेन तपसा स्वस्ति संवत्सरस्योद्भूतः सम-
 श्नुवा ऽहुति ॥ ९ ॥ प्रातराहुत्यां हुतायाम् । अङ्कुर्युः
 पूष्णाहुतिञ्जुहोति सर्वं वै पूष्णः सर्वमश्श्वमेधः सर्व-
 स्याप्स्यै सर्वस्यावरुद्धै तस्यां घुरेण द्वाचं विसृजते * वर-
 न्ददामि व्रद्धण ऽहुति सर्वं वै वरः सर्वमश्श्वमेधः सर्व-
 स्याप्स्यै सर्वस्यावरुद्धै ॥ १० ॥ † अथ योऽस्य निष्कः
 प्रतिमुक्तो भवति । तमङ्कुर्यवे ‡ ददात्यङ्कुर्यवे दुददमृत-
 मायुरात्सन्धत्तेऽमृतं ह्यायुर्हिरण्यम् ॥ ११ ॥ अथान्ने-
 यीमिष्टिर्निर्वपति । पथश्च कामाय यज्ञमुखस्य चाच्छ-
 स्वत्कारायाथो ऽअग्निमुखा ऽउ वै सर्वा देवताः सर्वे-
 कामा ऽअश्श्वमेधे मुखतः सर्वान्देवान्प्रीत्वा सर्वाङ्कामाना-
 प्तवानीति ॥ १२ ॥ तस्यै पञ्चदश सामिधेय्यो भवन्ति ।
 पञ्चदशो वै वृज्रो वीर्यं वृज्रो वृज्रौ वै तद्दीर्येण यजमानः

(१) महिषी—प्रथमपरिणीता स्त्री । वाता = वायुः । परिवृक्ता = भवन्तीति । पालागली = द्वापुत्री ।

(२) 'निष्किण्णो' इति 'ग' 'त्र' सुस्तयो पाठः ।

* तथा - लोक एतद्भूता—'आ परदाताश्वमेधम्' (का० धी० सू० २०।१।११) ।

† गतम् १९०० ।

‡ अथर्ववे ७ प्रतिमुक्त निष्कम् (का० धी० सू० २०।१।२०) ।

पुरस्तात्पाप्मानमपहते द्वात्रिंशत्वाज्यभागौ पाप्मा वै वृत्रं
 पाप्मनोऽपहत्या 'ऽअग्निमूर्धा दिवः ककुद्भुवो यज्ञस्य
 रजसश्च नेते'स्युपाशु हविषो याज्यानुवाक्ये मूर्धन्व-
 त्यन्या भवति सद्वत्यथैष वै मूर्धा य ऽएष तपत्येतस्यैवा-
 वरुद्ध्या ऽअथ यत्सद्वती सदेवावरुद्धे विराजौ सँश्याज्ये
 सर्वदेवत्यं द्वा ऽएतच्छन्दो यद्विराट् सर्वे कामा ऽअश्वमेधे
 सर्वान्देवान्प्रीत्वा सर्वाङ्कामानाप्नवानीति हिरण्यन्द्रक्षिणा
 सुवर्णाः शतमानन्तस्योक्तम्ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥ अथ पोष्णी-
 त्त्रिंशति । पूषा वै पथीनामधिपतिरश्वमेधैवैतस्वस्त्ययनङ्क-
 रोत्यथो ऽइयं वै पूषेमामेवास्मा ऽएतद्गोप्त्रीङ्करोति
 तस्य हि नात्तिरस्ति न हला यमियमद्भगोपायतीमामे-
 वास्मा ऽएतद्गोप्त्रीङ्करोति ॥ १४ ॥ तस्यै सप्तदश
 सामिधेन्न्यो भवन्ति । सप्तदशो वै प्रजापतिः प्रजा-
 पतिरश्वमेधोऽश्वमेधस्यैवाप्त्यै वृधन्वन्तावाज्यभागौ
 यज्ञमानस्यैव वृद्धौ 'पूर्वस्तु वै व्रते वयम्पथस्त्वथः परिपतिं
 वचस्ये'स्युपाशु हविषो याज्यानुवाक्ये व्रतवत्पन्या
 भवति पथन्वत्यन्या वीर्यं वै व्रतं वीर्यस्याप्त्यै वीर्य-
 स्यावरुद्ध्या ऽअथ यत्पथन्वत्यश्वमेधैवैतस्वस्त्ययनङ्करोत्य-
 नुष्टुभौ सँश्याज्ये द्वाग्वा ऽअनुष्टुब्वाग्वौ प्रजापतिः
 प्रजापतिरश्वमेधोऽश्वमेधस्यैवाप्त्यै वासः शतन्द्रक्षिणा
 रूपं द्वा ऽएतत्पुरुषस्य यद्वासस्तस्माद्यमेव कश्च सुवास-
 समाहुः को न्वयमिति रूपसमृद्धो हि भवति रूपेणैवैतः

समर्द्धयति शतम्भवति शतायुर्वै पुरुषः शतेन्द्रियऽआयु-
रेवन्द्रियं वीर्यमात्मन्धत्ते ॥ १५ ॥

चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

—०—

[ब्राह्मणद्वयेन सावित्र्य इत्यर्थः, पारिप्लवांशसनादि च निरूप्यन्ते]

एतस्यान्तायमानायाम् । अश्वत्रिक्रत्वोदानयन्ति य-
स्मिन्सर्वाणि रूपाणि भवन्ति यो वा जवसमृद्धः सह-
स्रार्हस्पृष्ट्यं यो दुक्षिणायान्धुर्यप्रतिधुरः ॥ १ ॥ तद्य-
त्सर्वरूपो भवति । सर्वं वै रूपः सर्वमश्वमेधः सर्वस्याप्त्यै
सर्वस्यावरुद्ध्याऽअथ यज्वसमृद्धो वीर्यं वै जवो वीर्य-
स्याप्त्यै वीर्यस्यावरुद्ध्याऽअथ यत्सहस्रार्हः सर्वं वै
सहस्रः सर्वमश्वमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्याऽअथ
यत्सपृष्ट्यं ऽएष वा ऽअपरिमितं वीर्यमभिवर्द्धते यत्सपृष्ट्योऽ-
परिमितस्यैव वीर्यस्यावरुद्ध्याऽअथ यद्दुक्षिणायान्धुर्य-
प्रतिधुरः ऽएष वा ऽएष यः ऽएष तपति न वा ऽएतद्भ्रश्चन
प्रतिप्रतिरेतस्यैवावरुद्ध्यै ॥ २ ॥ तद्दु होवाच भाल्लवेयः ।
द्विरूप ऽएवैपोऽश्वः स्यात्कृष्णसारङ्गः प्रजापतेर्वा ऽएयोऽ-
क्षणः समभवद्द्विरूपं वा ऽइदञ्चक्षुः शुक्लञ्चैव कृष्णञ्च
तदेनञ्च स्रेण रूपेण समर्द्धयतीति ॥ ३ ॥ 'अथ होवाच
सात्ययज्ञिः । त्रिरूप ऽएवैपोऽश्वः स्यात्तस्य कृष्णः
पूर्वार्द्धः शुक्लोऽपरार्द्धः कृत्तिकाञ्चिः पुरस्तात्तयत्कृष्णः
पूर्वार्द्धो भवति यदेवेदुःकृष्णमक्षणस्तदस्य तदथ यच्छु-
क्लोऽपरार्द्धो यदेवेदुः शुक्लमक्षणस्तदस्य तदथ यत्कृत्ति-

काञ्चिद् पुरस्तात्सा कर्त्तव्यता स एव रूपसमृद्धोऽतो
यत्सोऽस्योपकल्पेत बहुरूपो वा द्विरूपो वा त्रिरूपो वा
कृत्तिकाञ्चिस्तमालभेत जवेन त्वेव समृद्धः स्यात् ॥ ४ ॥
तस्यैते पुरस्ताद्रक्षितारः ऽउपकवल्लप्ता भवन्ति । राजपुत्राः
कवचिनः शतः राजन्त्या निषङ्गिनः शतः सूतग्राम-
ण्याम्पुत्रा ऽइपुर्षिणः शतं क्षात्रसङ्गहीतृणाम्पुत्रा द-
ण्डिनः शतमश्वशतत्रिरष्टत्रिरमणं व्यस्मिन्नेनमपिसृज्य
रक्षन्ति ॥ ५ ॥ अथ सावित्रीमिष्टिन्निर्वपति । सवित्रे
प्रसवित्रे द्वादशकपालम्पुरोडाशः सविता वै प्रसविता
सविता म ऽइमं व्यज्ञम्प्रसुवादिति ॥ ६ ॥ तस्यै पञ्चदश सा-
मिधेय्यो भवन्ति । वार्त्रग्नावाज्यभागौ 'यु ऽइमां विद्मवा
जाताव्या देवो यातु सविता सुरत्न' ऽइत्युपाथंशु हविषो
याज्यानुवाक्ये विराजौ सँव्याज्ये हिरण्यन्दुक्षिणा सुव-
र्णः शतमानन्तस्योक्तम्ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ तस्यै प्रयाजेपु-
तायमानेषु । ब्राह्मणो वीणागाथी दीक्षणतः ऽउत्तरम-
न्द्रामुदाग्न्स्तिस्रः स्वयः सम्भृता गाथा गायतीत्ययजंते-
त्यददादिति तस्योक्तम्ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥ अथ द्वितीयान्निर्वपति ।
सवित्रः ऽआसवित्रे द्वादशकपालम्पुरोडाशः सविता वा ऽआ-
सविता सविता म ऽइमं व्यज्ञमासुवादिति [* काण्डस्यार्धम्
२१६] ॥ ९ ॥ तस्यै सप्तदश सामिधेय्यो भवन्ति । सद्गन्तावा-
ज्यभागौ सदेवावरुद्धे 'विद्मवानि देव सवितः', 'स घो नो

(१) श्रु० सं० ५. ४. २६ ।

* इयं काण्डार्धसंख्याऽत्र 'क' पुस्तक एवास्ति ।

(२) श्रु० सं० ५. ४. २६ । (३) श्रु० सं० ५. ४. १२ ।

देवः सविता सहावेत्युपाथंशु हविषो याज्यानुवाक्ये
 ऽअनुष्टुभौ संख्याज्ये रजतः हिरण्यन्दुक्षिणा नानारूप-
 ताया ऽअथो ऽउत्क्रमायानपक्रमाय शतमानम्भवति शता-
 युर्वै पुरुषः शतेन्द्रिय ऽआयुरेवेन्द्रियं वीर्यमात्मन्धत्ते ॥१०॥
 तस्यै प्रयाजेषु ताग्रमानेषु । ब्राह्मणो वीणागाथी दक्षिणत
 ऽउत्तरमन्द्रामुदाग्नँस्तिस्रः स्वयः सम्भृता गाथा गायती-
 त्यजतेत्यददादिति तस्योक्तमब्राह्मणम् ॥ ११ ॥ अथ
 तृतीयाच्चिर्वपति । सवित्रे सत्यप्रसवाय द्वादशकपाल-
 मपुरोडाशमेप ह वै सत्यः प्रसवो वः सवितुः सत्येन मे
 प्रसवेनेमं व्यज्ञमप्रसुवादिति ॥ १२ ॥ तस्यै सप्तदशैव
 सामिधेन्व्यो भवन्ति । रयिमन्तावाज्यभागो वीर्यं वै
 रयिर्वीर्यस्याप्ल्यै वीर्यस्यावरुद्ध्या 'ऽआ विश्वदेवः
 सत्पति'न्न प्रमिषे सवितुर्देव्यस्य तद्वित्युपाथंशु हविषो
 याज्यानुवाक्ये नित्ये संख्याज्ये नेद्यज्ञपथादयानीति क्लृप्त
 ऽएव यज्ञेऽन्ततः प्रतितिष्ठति त्रिष्टुभौ भवत ऽइन्द्रियं वै
 वीर्यं त्रिष्टुविन्द्रियस्यैव वीर्यस्यावरुद्ध्यै हिरण्यन्दुक्षिणा
 सुवर्णाः शतमानन्तस्योक्तमब्राह्मणम् ॥ १३ ॥ तस्यै प्रया-
 जेषु ताग्रमानेषु । ब्राह्मणो वीणागाथी दक्षिणत ऽउत्तर-
 मन्द्रामुदाग्नँस्तिस्रः स्वयः सम्भृता गाथा गायतीत्यज-
 जतेत्यददादिति तस्योक्तमब्राह्मणम् ॥ १४ ॥ एतस्याथं
 सत्स्थितायाम् । उपोत्थायाद्वर्युश्च यजमानश्चाश्चस्य

(१) ऋ० १०० य. १६ । (२) ऋ० गं० ३. ८. ५ । (३) 'ग' 'ज' पुस्तकयो.
 'दन्दे वै' इति पाठः ।

दक्षिणे कर्णं ऽआजपतो 'विभुर्माद्या प्रभूः पित्रेति
 तस्योक्तम्राह्मणमथैनमुदञ्चम्राञ्चम्रसृजत ऽएषा होभये-
 पान्देवमनुष्याणान्दिग्यदुदीची प्राची स्वायामेवैनन्तद्विशि
 घत्तो न वै स्व ऽआयतने प्रतिष्ठितो रिष्यत्यरिष्यै
 ॥ १५ ॥ स ऽआह 'द्वैवा ऽआशापालाः । एतन्देवेभ्योऽ-
 श्वमेधाय प्रोक्षितः रक्षते'त्युक्ता मानुषा ऽआशापाला
 ऽअथैते द्वैवा ऽआप्याः साह्या ऽअन्वाह्या मरुतस्तमेत
 ऽउभये देवमनुष्याः संविदाना ऽअप्रत्यावर्त्तयन्तः संव-
 त्सरः रक्षन्ति तद्यन्न प्रत्यावर्त्तयन्त्येव वा ऽएष य ऽएष
 तपति क ऽउ ह्येतमर्हति प्रत्यावर्त्तयितुं व्यद्वयेनमप्रत्याव-
 र्त्तयेयुः परागेवेदः सर्वथं स्यात्तस्मादुप्रत्यावर्त्तयन्तो रक्षन्ति
 ॥ १६ ॥ स ऽआहाशापालाः । ये वा ऽएतस्योद्बुचङ्गमि-
 ष्यन्ति राष्ट्रन्ते भविष्यन्ति राजानो भविष्यन्त्यभिषे-
 चनीया ऽअथ य ऽएतस्योद्बुचन्न गमिष्यन्त्यराष्ट्रन्ते भवि-
 ष्यन्त्यराजानो भविष्यन्ति राजन्त्या विशोऽनभिषेचनी-
 यास्तस्मान्मा प्रमदत स्त्रात्वाञ्चैवैनमुदकाग्निरुन्धीङ्क
 बुडवाभ्यश्च ते यद्यद्ब्राह्मणजातमुपनिगुच्छेत तत्तश्चुच्छेत
 ब्राह्मणाः कियद्युमश्श्वमेधस्य वित्थेति ते ये न विद्युर्जिनी-
 यात तान्तसर्वं वा ऽअश्वमेधः सर्वस्यैव न वेद यो ब्राह्मणः
 सन्नश्वमेधस्य न वेद सोऽब्राह्मणो ज्येय ऽएव स पानङ्क-
 र्वाथ स्वादन्नवपाथाथ यत्किञ्च जनपदे कृतान्नः सर्वं

वसुतसुतन्तेपाथं रथकारकुल * ऽएव वो वसुतिस्तद्व्यश्व-
स्यायतनमिति ॥ १७ ॥

चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ११७ ॥

प्रमुच्छ्याश्वन्दुक्षिणेन वेदिम् । हिरण्मयङ्कशिपु-
स्तृणाति तस्मिन्होतोपविशति दक्षिणेन होतारः हिर-
ण्मये कूर्चं † यजमानो दक्षिणतो ब्रह्मा चोद्गाता च
हिरण्मय्योः ‡ कशिपुनोः § पुरस्तात्प्रत्यङ्ङ्घ्र्युर्हिरण्मये
वा कूर्चं हिरण्मये वा फलके ॥ १ ॥ समुपविष्टेष्व-
ङ्घ्र्युः सम्प्रेष्यति । होतवर्भूतान्याचक्ष्व भूतेष्विमं यज-
मानमङ्घ्र्युहेति सम्प्रेषितो होताङ्घ्र्युमामन्त्रयते पारिप्ल-
वमाख्यानमाख्यास्यन्नङ्घ्र्युविति हवै होतरित्यङ्घ्र्युः ॥ २ ॥
मनुर्वैवस्वतो राजेत्याह । तस्य मनुष्या विशस्त ऽइम
ऽजासत ऽहत्यश्रोत्रिया गृहमेधिन ऽउपसमेता भवन्ति
तानुपदिशत्पृचो वेदः सोऽयमित्पृचाथं सूक्तं व्याचक्षाण
ऽइवानुब्रवेद्रीणागणगिन ऽउपसमेता भवन्ति तानङ्घ्र्युः
सम्प्रेष्यति व्रीणागणगिन ऽइत्याह पुराणैरिमं यजमानः
राजभिः साधुकृद्भिः सङ्गायतेति तन्ते तथा सङ्गायन्ति
तद्यदेनमेवः सङ्गायन्ति पुराणैरेवैनन्तद्राजभिः साधुकृद्भिः

* 'रथकारगृहवासाय' (का० श्री० सू० २०१११६)

† सपादगामन कूर्चं ।

‡ कशिपुसम्भवेन गृहवासन मसूरक उच्यते ।

सलोकङ्कुर्वन्ति ॥ ३ ॥ सम्प्रेष्याद्द्वय्युः प्रकृमाञ्जुहोति ।
 अन्वाहार्यपचने वाश्वस्य वा पदम्परिलिख्य यतरथास्य
 तत्रावृत्तवति पूर्वा स्वेव स्थितिः ॥ ४ ॥ सावित्र्या ऽएवेष्टेः ।
 पुरस्तादनुद्गत्य सकृदेव रूपाण्याहवन्तीये जुहोत्यथ साय-
 न्धृतिषु ह्युमानासु राजन्व्यो वीणागाथी दक्षिणत ऽउत्तरम-
 न्द्रामुदाग्नेस्तिष्ठः स्वयं सम्भृता गाथा गायतीत्ययुद्धपते-
 त्यमुः सङ्गाममजयदिति तस्योक्तम्राह्मणम् ॥ ५ ॥ अथ
 श्वोभूते द्वितीयेऽहन् । एवमेवैतासु सावित्रीष्विष्टिषु
 स्रंस्थितास्वैवावृद्ध्यविति हवै होतरित्येवाद्ध्युर्धमो
 वैवस्वतो राजेत्याह तस्य पितरो विशस्त ऽइम ऽआसत
 ऽइति स्थविरा ऽउपसमेता भवन्ति तानुपदिशति यजूंषि
 वेदः सोऽयमिति यजुषामनुवाकं ष्याचक्षाण ऽइवानुद्रवे-
 देवमेवाद्ध्युः सम्प्रेष्यति न प्रकृमाञ्जुहोति ॥ ६ ॥ अथ
 तृतीयेऽहन् । एवमेवैतास्त्रिष्टिषु स्रंस्थितास्वैवावृद्ध्य-
 विति हवै होतरित्येवाद्ध्युर्वरुण ऽआदित्यो राजेत्याह तस्य
 गन्धर्वा विशस्त ऽइम ऽआसत ऽइति युवानः शोभना ऽउप-
 समेता भवन्ति तानुपदिशत्यथर्वाणो वेदः सोऽयमित्यथर्व-
 णामेकम्पर्व ष्याचक्षाण ऽइवानुद्रवेदेवमेवाद्ध्युः सम्प्रे-
 ष्यति न प्रकृमाञ्जुहोति ॥ ७ ॥ अथ चतुर्थेऽहन् ।
 एवमेवैतास्त्रिष्टिषु स्रंस्थितास्वैवावृद्ध्यविति हवै
 होतरित्येवाद्ध्युः सोमो वैष्णवो राजेत्याह तस्याप्सरसो
 विशस्ता ऽइमा ऽआसत ऽइति युवतयः शोभना ऽउप-
 समेता भवन्ति ता ऽउपदिशत्यङ्गिरसो वेदः सोऽयमि-

स्यङ्गिरसामेकम्पुर्वं व्याचक्षाण इवानुद्रवेदेवमेवाद्ध्युर्धुः
 सम्प्रेष्यति न प्रकक्रमाञ्जुहोति ॥ ८ ॥ अथ पञ्चमेऽहन् ।
 एवमेवैतास्त्रिष्टिषु स॒थ॑स्थितास्वैपैवावृद्ध्युर्धुर्विति हवै
 होतरित्येवाद्ध्युर्धुर्वुदः काद्रवेयो राजेत्याह तस्य सर्पा
 विशस्त इम आसत इति सर्पाश्च सर्पविदश्चोपस-
 मेता भवन्ति तानुपदिशति सर्पविद्या वेदः सोऽयमिति
 सर्पविद्याया एकम्पुर्वं व्याचक्षाण इवानुद्रवेदेवमेवाद्ध्युर्धुः
 सम्प्रेष्यति न प्रकक्रमाञ्जुहोति ॥ ९ ॥ अथ षष्ठेऽहन् ।
 एवमेवैतास्त्रिष्टिषु स॒थ॑स्थितास्वैपैवावृद्ध्युर्धुर्विति हवै हो-
 तरित्येवाद्ध्युर्धुः कुवेरो वैश्रवणो राजेत्याह तस्य रक्षाथंसि
 विशस्तानीमान्यासत इति सेलगाः पापकृत उपसमेता
 भवन्ति तानुपदिशति देवजनविद्या वेदः सोऽयमिति देव-
 जनविद्याया एकम्पुर्वं व्याचक्षाण इवानुद्रवेदेवमेवाद्ध्युर्धुः
 सम्प्रेष्यति न प्रकक्रमाञ्जुहोति ॥ १० ॥ अथ सप्तमेऽ-
 हन् । एवमेवैतास्त्रिष्टिषु स॒थ॑स्थितास्वैपैवावृद्ध्युर्धुर्विति
 हवै होतरित्येवाद्ध्युर्धुर्वसितो धान्त्वो राजेत्याह तस्यासुरा
 विशस्त इम आसत इति कुसीदिन उपसमेता
 भवन्ति तानुपदिशति माया वेदः सोऽयमिति काञ्चिन्मा-
 याद्ध्युर्धुर्धुर्धुर्धुः सम्प्रेष्यति न प्रकक्रमाञ्जुहोति
 ॥ ११ ॥ अथाष्टमेऽहन् । एवमेवैतास्त्रिष्टिषु स॒थ॑स्थिता-
 स्वैपैवावृद्ध्युर्धुर्विति हवै होतरित्येवाद्ध्युर्धुर्धुर्धुः साम्मदो
 राजेत्याह तस्योदकेचरा विशस्त इम आसत इति
 मत्स्याश्च मत्स्यहनश्चोपसमेता भवन्ति तानुपदिशतीति-

हासो वेदः सोऽयमिति कश्चिदितिहासमाचक्षीतैवमेवा-
 द्ध्वर्युः सम्प्रेष्यति न प्रवक्रमाञ्जुहोति ॥ १२ ॥ अथ
 नवमेऽहन् । एवमेवैतास्विष्टिपु सथस्थितास्वैपैवावृद्ध्वर्य-
 विति हवै होतरित्येवाद्ध्वर्युस्ताक्षर्यो वैपश्यतो राजेत्याह
 तस्य वयाथंसि विशस्तानीमान्यासत ऽइति वयाथंसि
 च वायोविद्विकाश्चोपसमेता भवन्ति तानुपदिशति पुराणं
 वेदः सोऽयमिति कश्चित्पुराणमाचक्षीतैवमेवाद्ध्वर्युः स-
 म्प्रेष्यति न प्रवक्रमाञ्जुहोति ॥ १३ ॥ अथ दशमेऽहन् ।
 एवमेवैतास्विष्टिपु सथस्थितास्वैपैवावृद्ध्वर्यविति हवै हो-
 तरित्येवाद्ध्वर्युद्धर्म ऽइन्द्रो राजेत्याह तस्य देवा विशस्त
 ऽइम ऽआसत ऽइति श्रोत्रिया अप्रतिग्राहका ऽउप-
 समेता भवन्ति तानुपदिशति सामानि वेदः सोऽयमिति
 साम्नान्दशतम्ब्रूयादेवमेवाद्ध्वर्युः सम्प्रेष्यति न प्रवक्रमा-
 ञ्जुहोतीति ॥ १४ ॥ एतत्पारिप्लवम् । सर्वाणि राज्यान्त्या-
 चष्टे सर्वा विशः सर्वान्श्वेदान्तसर्वान्देवान्तसर्वाणि भूतानि
 सर्वेषाथं ह वै स ऽएतेषाथं राज्यानाथं सायुज्यः सलो-
 कतामश्नुते सर्वासां विशामैश्वर्यमाधिपत्यङ्गच्छति सर्वा-
 श्वेदानवरुद्धे सर्वान्देवान्प्रीत्वा सर्वेषु भूतेष्वन्ततः प्र-
 तितिष्टति यस्यैवंद्विदेतद्धोता पारिप्लवमाख्यानमाचष्टे
 यो वैतदेवं वैदैतदेव समानमाख्यानम्पुनः पुनः सँवत्सर-
 म्परिप्लवते तद्यत्पुनः पुनः परिप्लवते तस्मात्पारिप्लवः
 पृदत्रिंशतन्दशाहानाचष्टे पृदत्रिंशदक्षरा बृहती वार्हताः
 पशवो बृहत्सैवास्मै पशून्वरुद्धे ॥ १५ ॥

चतुर्थाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[शूषकाष्टादि]

सँवत्सरे पर्यवेते दीक्षा । प्राजापत्यमालम्ब्योस्ती-
 दन्तीष्टयः पुरोहितस्याग्निषु यजेतेत्यु हैक ऽआहुः किमु
 दीक्षितो यजेत द्वादश दीक्षा द्वादशोपसदस्तिस्त्रः सुत्या-
 स्तुत्रिणवसभिसम्पद्यते वृज्जो वै द्विणवः क्षत्रमश्श्वः
 क्षत्रः राजन्न्यो वृज्जेण खलु वै क्षत्रश्च स्पृतन्तद्वृज्जेणैव
 क्षत्रं स्पृणोति ॥ १ ॥ दीक्षणीयायाश्च सुस्थितायाम् ।
 सायं वाचि विसृष्ट्यायां वीणागणगिन ऽउपसमेता भवन्ति
 तानद्ध्युः सम्प्रेष्यति वीणागणगिन ऽहुत्याह देवैरिमं
 यजमानः सङ्गायतेति तन्ते तथा सङ्गायन्ति ॥ २ ॥ अह-
 रहर्वाचि विसृष्ट्यायाम् । अग्नीपोमीयाणामन्ततः सस्थायाम्-
 म्परिहृतासु वसतीवरीषु तद्यदेनदैवैः सङ्गायन्ति देवैरे-
 वैनन्तस्सलोकङ्कुर्वन्ति ॥ ३ ॥ प्रजापतिना सुत्यासु । एव-
 मेवाहरहः परिहृतास्वेव वसतीवरीपूदवसानीयायामन्ततः
 सुस्थितायां तद्यदेनम्प्रजापतिना सङ्गायन्ति प्रजापति-
 नैवैनन्तदन्ततः सलोकङ्कुर्वन्ति ॥ ४ ॥ एकविंशतिर्धूपाः ।
 सर्वे ऽएकविंशत्यरत्नयो राज्जुदालोऽग्निष्टो भवति पैतु-
 दारवावभितः पड्वैत्वास्त्रय ऽइत्थास्त्रय ऽइत्थात्पद् खादि-
 रास्त्रय ऽएवेत्थास्त्रय ऽइत्थात्पद् पालाशास्त्रय ऽएवेत्थास्त्रय
 ऽइत्थात् ॥ ५ ॥ तद्यदेत ऽएवं धूपा भवन्ति । प्रजापतेः
 प्राणेषुत्क्रान्तेषु शरीरं श्वयितुमद्रियत तस्य यः
 श्लेष्मासीत्ससार्द्धः समवद्भुत्य मह्यतो नस्त ऽउदभि-
 नस्त ऽएष वनस्पतिरभवद्भुजुदालस्तस्मात्सु श्लेष्मणः

श्लेष्मणो हि समभवत्तेनैवैनन्तद्रूपेण समर्द्धयति तद्य-
त्सोऽग्निष्टो भवति मर्द्धं वा ऽएतद्युपानां व्यदग्निष्टो*
मर्द्धमेत्प्रणानां व्यन्नासिके स्व ऽएवैनन्तदायतने दधाति
॥ ६ ॥ अथ यदापोमयन्तेज ऽआसीत् । यो गन्धः स
सार्द्धः समवद्भुत्य चक्षुष्टु ऽउदभिनत्स ऽएष वृनस्पति-
रभवरपीतुदारुस्तस्मात्स सुरभिर्गन्धाद्धि समभवत्तस्माद्
ज्वलनस्तेजसो हि समभवत्तेनैवैनन्तद्रूपेण समर्द्धयति तद्य-
त्तावभितोऽग्निष्टुभवत्तस्मादिमे ऽअभितो नासिकाञ्च-
क्षुपी स्व ऽएवैनौ तदायतने दधाति ॥ ७ ॥ अथ यत्कु-
न्तापमासीत् । यो मज्जा स सार्द्धः समवद्भुत्य श्रोत्रत
ऽउदभिनत्स ऽएष वृनस्पतिरभवद्विल्वस्तस्मात्तस्यान्तरतः
सर्वमेव फलमाद्यम्भवति तस्माद् हारिद्रु ऽइव भवति
हारिद्रु ऽइव हि मज्जा तेनैवैनन्तद्रूपेण समर्द्धयत्यन्तरे पैतुदा-
रवौ भवतो वाह्ये वैल्ला ऽअन्तरे हि चक्षुपी वाह्ये श्रोत्रे
स्व ऽएवैनस्तदायतने दधाति ॥ ८ ॥ अस्थिवन्ध्य ऽएवास्य
खादिरः समभवत् । तस्मात्स दारुणो बहुसारो दारुणमिव
ह्यस्थि तेनैवैनन्तद्रूपेण समर्द्धयत्यन्तरे वैल्ला भवन्ति
वाह्ये खादिरा ऽअन्तरे हि मज्जानो वाह्याण्यस्थीनि स्व
ऽएवैनस्तदायतने दधाति ॥ ९ ॥ माथसेव्य ऽएवास्य
पलाशः समभवत् । तस्मात्स बहुरसो लोहितरसो लोहि-
तमिव हि माथसन्तेनैवैनन्तद्रूपेण समर्द्धयत्यन्तरे खादिरा
भवन्ति वाह्ये पालाशा ऽअन्तराणि ह्यस्थीनि वाह्यानि

* अग्निस्मृतेः सिद्धीति-अग्निष्टु-मन्थमो यूप इत्यर्थः ।
(१) 'पैतुदारवौ' इति 'य' 'ज' पुस्तकयोः पाठः ।

मा०स्रानि स्र ॐवैनास्तदायतने दधाति ॥ १० ॥ अथ
 यदेकविंशतिर्भवन्ति । एकविंशत्यरत्नयु ॐएकविंशो
 वा ॐएय यु ॐएय तपति द्वादश मासाः पञ्चॐवस्त्रय ॐइमे
 लोका ॐअसावादित्य ॐएकविंशः सोऽश्श्वमेधु ॐएय
 प्रजापतिरेवमेतमप्रजापतिं व्यजृङ्क्षन्ः संस्कृत्य तस्मिन्
 त्रेकविंशतिमग्नीषोमीयात्रपशुनालभते तेषां समान-
 ङ्गमैत्यैतत्पूर्वेद्युः कर्म ॥ ११ ॥

चतुर्थाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

[सवनीयाः पशवः]

अथ प्रातर्गोतमस्य । चतुरुत्तर स्तोमो भवति तस्य
 चतसृषु वहिष्पवमानमष्टास्वष्टास्वाज्यानि द्वादशसु माध्य-
 न्दिनः पवमानः षोडशसु पृष्टानि विंशत्यामावर्भवः
 पवमानश्चतुर्विंशत्यामग्निष्टोमसाम* ॥ १ ॥ तस्य हैके ।
 अग्निष्टोमसाम चतुःसाम कुर्वन्ति नाग्निष्टोमो नोक्त्वथ
 ॐइति वृद्धन्तस्तद्यदि तथा कुर्युः सार्द्धं स्तोत्रियः शस्वा
 सार्द्धमनुरूपः शस्तेद्रथन्तरम्पृष्टः राथन्तरः शस्त्रमग्नि-
 ष्टोमो यज्ञस्तेनेम्लोकमृद्भ्नोति ॥ २ ॥ एकविंशतिः सव-
 नीयाः पशवः । सर्व ॐआग्नेयास्तेषां समानङ्गमैत्यु
 हैक ॐआहुर्वै त्वेवैते ॐएकादशित्रयावालभेत यु ॐवैकाद-

* येन सामा अग्निष्टोमस्था सामाप्ये तदग्निष्टोमसाम ।

शितेषु कामस्तस्य कामस्याप्त्यै ॥ ३ ॥ स्रथंस्थितेऽग्नि-
 ष्टोमे । परिहृतासु वसतीवरीष्वद्धुर्धुरन्नहोमाञ्जुहोति
 तेषामुक्तम्राह्मणं 'प्रोणाय स्वाहापानाय स्वाहे'ति द्वादशभि-
 रनुवाकैर्द्वादश मांसाः सँवत्सरः सर्वः सँवत्सरः सर्वमश्नवमेधः
 सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावल्लयै ॥ ४ ॥ एकविंशत्सम्बन्धमहर्ष-
 वति । असौ वा ऽआदित्य ऽएकविंशः सोऽश्नवमेधः
 स्वनैवैतं स्तोमेन श्वायान्देवतायाम्प्रतिष्ठापयति तस्मा-
 देकविंशम् ॥ ५ ॥ यद्वैकविंशम् । एकविंशो वै पुरुषो
 दश हस्त्या ऽअङ्गलयो दश पाद्या ऽआत्मैकविंशस्तदने-
 नैकविंशेनात्मनैतस्मिन्नेकविंशे प्रतिष्ठायाम्प्रतितिष्ठति
 तस्मादेकविंशम् ॥ ६ ॥ यद्वैकविंशम् । एकविंशो वै
 स्तोमानाम्प्रतिष्ठा बहु खलु वा ऽएतदेतस्मिन्नहश्युचा-
 वचमिव कर्म क्रियते तद्यदेतदेतस्मिन्नहश्युचावचम्वहु
 कर्म क्रियते तदेतस्मिन्नेकविंशे प्रतिष्ठायाम्प्रतिष्ठित-
 क्रियाता ऽहुति तस्माद्वैतदेकविंशमहः ॥ ७ ॥ तस्य
 प्रातःसवनम् । 'अग्निन्तम्मश्ये यो वसु'रिति होता
 पाङ्क्तमाज्यः शस्त्रैकाहिकमुपसःशःसति वार्हतश्च प्रऽउग-
 म्माधुच्छन्दसश्च त्रिचश ऽउभे सःशःसति यश्च वार्हते
 प्रऽउगे कामो य ऽउ च माधुच्छन्दसे तयोरुभयोः काम-
 योराप्त्यै ऋत्नृप्त्प्रतःसवनम् ॥ ८ ॥ अथातो माद्व्य-
 न्दिनः सवनम् । अतिच्छन्दाः प्रतिपन्नमरुत्वतीयस्य 'त्रिकै-

दुकेषु महिषो यवाशिरसित्यतिष्ठा वा ऽएषा च्छन्दासां
 व्यदुतिच्छन्दा ऽअतिष्ठा ऽअश्श्वमेधो यज्ञानामश्श्वमेधस्यै-
 वाप्स्यै सैषैव त्रिंशस्ता त्रिचक्षुः सम्पद्यते तेनो तङ्काममा-
 प्रोति यस्त्रिचक्षुः ऽइदं वसो सुतमन्ध' ऽइत्यनुचर ऽएष
 ऽएव नित्य ऽएकाहातानु ऽइरथां हि सोम ऽइन्मदे' ऽवि-
 तांसि सुश्वतो वृक्तवर्हिष' ऽइति पङ्क्तीश्च षट्पदाश्च
 शस्त्रैकाहिके निविदन्दधातीति मरुत्वतीयम् ॥ ९ ॥ अथातो
 निष्केवल्यम् । महानाम्भ्यः पृष्टुम्भवन्ति सानुरूपाः
 सप्रगाथाः शःसति सुर्वे वै कामा महानाम्नीषु सुर्वे
 कामा ऽअश्श्वमेधे सुर्वेपाङ्कामानामाप्स्यता 'ऽइन्द्रो मदाय
 वाधुधे' 'ऽप्रेदं ब्रह्म व्यत्रतुष्यं ष्वाविधे'ति पङ्क्तीश्च षट्-
 पदाश्च शस्त्रैकाहिके निविदन्दधाति क्वलृप्तमद्भ्यन्दि-
 नः सुवनम् ॥ १० ॥ अथातस्तृतीयसवनम् । अतिच्छन्दा
 ऽएव प्रतिपदैश्श्वदेवस्याभि त्यन्देवः सवितारमो-
 णयो'रिति तस्या ऽएतदेव ब्राह्मणं व्यत्पूर्वस्या 'ऽअभि
 त्वां देव सवित'रित्यनुचरोऽभिवानभिभूत्यै रूप'मुर्दु ण्य
 देवः सविता दमूना' ऽइति सावित्रः शस्त्रैकाहिके
 निविदन्दधाति 'मही व्यावापृथिवी ऽइह ज्येष्ठे' ऽइति
 चतुर्ऋचन्द्यावापृथिवीयः शस्त्रैकाहिके निविदन्दधा'त्युभु-
 र्विर्भ्वां वाज ऽइन्द्रो नो ऽअच्छे'त्यार्भवः शस्त्रैकाहिके

(१) ऋ० सं० ५. ७. १० । (२) ऋ० सं० १. ५. २९ । (३) ऋ० सं० ६.
 १. १० । (४) ऋ० सं० १. १. १ । (५) ऋ० सं० १. १. १६ । (६) ऋ० सं० सं०
 ५. २५ । (७) ऋ० सं० १. २. १६ । (८) ऋ० सं० ५. ४. ५ । (९) ऋ० सं०
 १. ८. ८ । (१०) ऋ० सं० १. ७. ३ ।

निविदन्दधाति 'को नु वास्मिन्नावरुणावृताय'त्रिति वैश्व-
 देवः शस्त्वैकाहिके निविदन्दधातीति वैश्वदेवम् ॥ ११ ॥
 अथात् ऽआग्निमारुतम् । 'मूर्द्धान्दिवो ऽअरतिस्पृथिव्या'
 ऽइति वैश्वानरीयः शस्त्वैकाहिके निविदन्दधा'त्या रुद्रास
 ऽइन्द्रवन्तः सजोपस' ऽइति मारुतः शस्त्वैकाहिके निवि-
 दन्दधाती'मूर्धं पु वो ऽअतिथिमुपर्वुध'मिति नवर्चज्ञात-
 वेदसीयः शस्त्वैकाहिके निविदन्दधाति तद्यद्वैकाहिकानि
 निविद्वानानि भवन्ति प्रतिष्ठा वै ज्योतिष्टोमः प्रतिष्ठाया
 ऽअप्रच्युत्यै ॥ १२ ॥ तस्यैते पशवो भवन्ति । 'अश्व-
 स्तूपरो* गोमृग,† ऽइति पञ्चदश पर्यङ्ग्यास्तेषामुक्तम्राह्मण-
 मथैत ऽआरण्या 'वसन्ताय कपिञ्जलानालभते ग्रीष्माय
 कलविङ्गावर्षावभ्यस्तित्तिरी'निति तेषाम्भवेोक्तम् ॥ १३ ॥
 अथैतानेकविंशतये । चातुर्मास्यदेवताव्य ऽएकविंशति-
 मेकविंशतिस्पृशुनालभत ऽएतावन्तो वै सर्वे देवा यावत्य-
 श्चातुर्मास्यदेवताः सर्वे कामा ऽअश्वमेधे सर्वान्देवा-
 न्प्रीत्वा सर्वान्कामानाप्नवानीति न तथा कुर्यात् ॥ १४ ॥
 सप्तदशैव पशुन्मद्वयमे यूप ऽआलभेत । प्रजापतिः
 सप्तदशः सर्वः सप्तदशः सर्वमश्वमेधः सर्वस्याप्स्यै
 सर्वस्यावस्त्वै षोडश षोडशोतरेषु षोडशकलं वा ऽइदः सर्वः

१ (१) ऋ० सं० ४. २. १३ । (२) ऋ० सं० ४. ५. ९ । छु० सं० ४. ७. १५ । (३) ऋ० सं० ४. ३. ११ । (४) ऋ० सं० ४. ५. १० । (५) छु० सं० ४. १४. १ ।

* 'श्रोलतिहालेऽतीतेऽपि श्रद्धीनशाग. = वसरः ।

† गोमृगः = गवयः ।

(६) छु० सं० ४. २४. २० ।

सर्वमश्श्वमेधः सर्वस्याप्स्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै त्रयोदश त्रयो-
 दशारण्यानाकाशेष्वालभंते त्रयोदश मासाः सँवत्सरः
 सर्वैः सँवत्सरः सर्वमश्श्वमेधः सर्वस्याप्स्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै
 ॥ १५ ॥ अथ पुरा वहिष्पवमानात् । अश्श्वन्निक्तवोदान-
 यन्ति तेन पवमानाय सर्पन्ति तस्योक्तम्ब्राह्मणं स्तुते
 वहिष्पवमानेऽश्श्वमास्तावमाकमयन्ति स यद्यव वा
 जिग्नेहि वा वृत्तं समृद्धो मे यज्ञ इति ह विद्यात्तमुपा-
 कृत्याद्धर्षुराह होतरभिष्टुहीति तमेकादशभिर्होताभिष्टौति
 ॥ १६ ॥ 'यद्वैकन्दः प्रथमज्ञायमान' इति । त्रिः
 प्रथमया त्रिरुत्तमया ताः पञ्चदश सम्पद्यन्ते पञ्चदशो वै
 बृज्जो वीर्यं बृज्जो बृज्जेणैवैतद्वीर्येण यजमानः पुरस्ता-
 र्वाप्मानमपहते तद्वै यजमानायैव बृज्जः प्रदीयते योऽस्य
 स्तृत्यस्तं स्तुत्तव इउप प्रागाच्छसनं वाज्यवोप प्रागा-
 स्परमं व्यस्तधस्त्यमिति ॥ १७ ॥ एतेऽउद्धृत्य । 'मा नो
 मिन्नो बृहणोऽअर्घ्यमायु'रित्येतत्सूक्तमद्भिगावावपति 'चतु-
 स्त्रिंशद्वाजिनो देववन्धो'रित्यु हैक एतां बृह्णीणास्पु-
 स्तादधति नेदनायतने प्रणवन्दधामेत्यथो नेदेकवचनेन
 बहुवचनं व्यवायामेति न तथा कुर्यात्सार्द्धमेव सूक्तमा-
 वपे'दुषे प्रागाच्छसनं वाज्यवोप प्रागात्परमं व्यस्तध-
 स्तय'मिति ॥ १८ ॥

पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[संवादः]

एते ऽउक्तवा । यदुद्भिगोः परिशिष्टम्भवन्ति तदाह
 वासोऽधिवासः हिरण्यमित्यश्वायोपस्तृणन्ति तस्मिन्
 ज्ञेनमधि संज्ञपयन्ति संज्ञप्तेषुः पशुषु पत्न्यः पात्रेजनेरुदा-
 यन्ति चतस्रश्च जायाः कुमारी पञ्चमी चत्वारि च शता-
 न्यनुचरीणाम् ॥ १ ॥ निष्ठितेषु पात्रेजनेषु । महिषीम-
 श्वायोपनिपादयन्त्यथैनावधिवासेन * सम्प्रोर्णुवन्ति † 'स्व-
 ग्गो लोकेऽप्रोर्णुवाथा'मित्येव वै स्वग्गो लोको यत्र पशुः
 संज्ञपयन्ति निरायत्याश्वस्य शिञ्जन्महिष्युपस्थे निधत्ते ‡
 'वैवृषा वाजी रेतोधा रेतो दधारि'ति मिथुनस्यैव सर्व-
 त्वाय ॥ २ ॥ तयोः शयानयोः । अश्वं व्यजमानोऽभि-
 मेथ 'स्युत्सक्थ्या ऽअव गुदुन्धेही'ति तन्न कश्चन प्रत्य-
 भिमेथति नेद्यजमानप्रतिप्रतिः कश्चिद्दसदिति ॥ ३ ॥
 अथाद्भ्योः कुमारीमभिमेथति । कुमारि ह्ये ह्ये कुमारि
 'यकौसकौ शकुन्तिके'ति तद्भुमारी प्रत्यभिमेथत्यद्भ्यो
 ह्ये ह्येऽद्भ्यो 'यकोऽसकौ शकुन्तिके' ऽइति ॥ ४ ॥
 अथ ब्रह्मा महिषीमभिमेथति । महिषि ह्ये ह्ये महिषि
 'माता च ते पिता च तेऽग्रं वृक्षस्य रोहत' ऽइति तस्यै
 शतः राजपुत्रयोऽनुचर्यो भवन्ति ता ब्रह्माणप्रत्यभिमेथ-

* अथ उपरिष्ठाच्छादनक्षमं वासोऽधिवास ।

† का० श्रौ० सू० २०. ६. १५ ।

(१) छ० य० सं० २१. २० ।

‡ 'अधिशिशुपत्ये इत्ये' (का० श्रौ० सू० १०. ६. १६) ।

(२) छ० य० सं० २२. २० । (३) छ० य० सं० २३. २१ । (४) छ० य० सं० २३. २२ ।

(५) छ० य० सं० २३. २३ । (६) छ० य० सं० २३. २४ ।

न्ति वृहन्नह्ये ह्ये 'वृहन्नमाता च ते पिता च तेऽग्रे
 वृक्षस्य वक्रोडत' इति ॥ ५ ॥ अथोद्गाता वृवातामभि-
 मेथति । वृवाते ह्ये ह्ये वृवात 'ऽर्द्धमेनामुच्छ्रापये'ति
 तस्यै शतः राजन्न्या ऽअनुचर्यो भवन्ति ता ऽउद्गातार-
 म्प्रत्यभिमेथन्त्युद्गातर्ह्ये ह्ये ऽउद्गात'र्द्धमेनामुच्छ्रापयता'-
 दिति ॥ ६ ॥ अथ होता परिवृक्तामभिमेथति । परिवृक्ते
 ह्ये ह्ये परिवृक्ते 'यर्दस्या अर्द्धुभ्ये' ऽइति तस्यै शतः
 सूतग्रामण्यान्दुहितरोऽनुचर्यो भवन्ति ता होतारम्प्रत्य-
 भिमेथन्ति होतर्ह्ये ह्ये होत'र्ध्वदेवासो ललामगु'मिति
 ॥ ७ ॥ अथ क्षत्ता पालागलीमभिमेथति । पालागलि
 ह्ये ह्ये पालागलि 'यर्द्धरिणो यवमत्ति न पुष्टम्पशु
 मन्थत' ऽइति तस्यै शतः क्षात्रसङ्गहीतृणान्दुहितरोऽनुचर्यो
 भवन्ति ताः क्षत्तारम्प्रत्यभिमेथन्ति क्षत्तर्ह्ये ह्ये क्षत्त-
 'र्ध्वरिणो यवमत्ति न पुष्टम्बहु मन्थत' ऽइति ॥ ८ ॥
 सर्वाप्तिर्वा ऽएषा वाचः । यदभिमेथिकाः सर्वे कामा
 ऽअश्वमेधे सर्वया वाचा सर्वान्कामानाप्त्रवामेत्युत्थाप-
 यन्ति मुहिपीन्तस्तु यथेतम्प्रतिपरायन्त्यथेते सुरभिमुती-
 मृचमन्ततोऽन्वाहु'र्ध्विर्ध्वक्राञ्चो ऽअकारिप'मिति ॥ ९ ॥
 [अर्धप्रपाठकः ॥५३॥] अप वा ऽएतेऽभ्य ऽआयुर्देवताः काम-
 न्ति । ये यजेऽपूतां वाचं वृदन्ति वाचमेवैतत्पुनते देवयज्यायै
 देवतानामनपक्रमाय या च गोमृगे वषा भवति या चाजे तूपरे

(१) छ० प० सं० २१. १५ । (२) छ० प० सं० २१. २६ । (३) छ० प० सं०
 २१. २७ । (४) छ० प० सं० २१. २८ । (५) छ० प० सं० २१. २९ । (६) छ०
 प० सं० २१. ३० । (७) छ० प० सं० २१. ३१ । (८) छ० प० सं० २१. ३२ ।

ते ऽअद्भवे प्रत्यवधायान्तरन्ति नाद्भवस्य वपास्तीति वदन्तो
न तथा कुर्वाद्भवस्यैव प्रत्यक्षम्भेद ऽआहरेत्प्रज्ञाता
ऽद्वतराह ॥ १० ॥ श्रुतासु वपासु । स्वाहाकृतिभिश्चरित्वा
प्रत्यश्च प्रतिपरेत्य सदसि ब्रह्मोद्यं वदन्ति पूर्व्या द्वारा
प्रप्य यथाधिष्ण्यं व्युपविशन्ति ॥ ११ ॥ स होताद्भूर्धु-
म्पृच्छति । 'कः स्वैदेकाकी चरती'ति तम्प्रत्याह 'सूर्ध्व
ऽएकाकी चरती'ति ॥ १२ ॥ अथाद्भूर्धुर्होतारम्पृच्छति ।
'किं स्वित्सूर्ध्वसमञ्ज्योतिरिति तम्प्रत्याह ब्रह्म 'सूर्ध्व-
समञ्ज्योतिरिति ॥ १३ ॥ अथ ब्रह्मोद्गातारम्पृच्छति ।
'पृच्छामि त्वा चितये देवसखे'ति तम्प्रत्याहा 'पि तेषु त्रिषु
पदेष्वस्मी'ति ॥ १४ ॥ अथोद्गाता ब्रह्माणम्पृच्छति ।
'केष्वन्तः पुरुष ऽआविवेशे'ति तम्प्रत्याह 'पश्चस्वन्तः
पुरुष ऽआविवेशे'ति ॥ १५ ॥ एतस्यामुक्तायामुत्थाय ।
सदसोऽधि प्राञ्चो यजमानमभ्यायन्त्यग्नेण हविर्दाने
ऽआसीनमेत्य यथायतनम्पर्धुपविशन्ति ॥ १६ ॥ स होता-
द्भूर्धुम्पृच्छति । 'कां स्विदासीत्पूर्वचित्तिरिति तम्प्रत्याह
'यौरीसीत्पूर्वचित्तिरिति ॥ १७ ॥ अथाद्भूर्धुर्होतारम्पृच्छ-
ति । 'कां ऽईमरे पिशङ्गिले'ति तम्प्रत्याहा 'जारे पिशङ्गि-
ले'ति ॥ १८ ॥ अथ ब्रह्मोद्गातारम्पृच्छति । 'कर्त्तव्यस्य

(१) छ० य० स० २३ ४५ । (२) छ० य० स० २३ ४६ । (३) छ० य०
स० २३ ४७ । (४) छ० य० स० २३ ४८ । (५) छ० य० स० २३ ४९ ।
(६) छ० य० स० २३ ५० । (७) छ० य० स० २३ ५१ । (८) छ० य० स०
२३ ५२ । (९) छ० य० स० २३ ५३ । (१०) छ० य० स० २३ ५४ । (११) छ०
य० स० २३ ५५ । (१२) छ० य० स० २३ ५६ । (१३) छ० य० स० २३ ५७ ।

विष्टाः कृत्यक्षराणी'ति तम्प्रत्याह 'पृढस्य विष्टाः शतम-
 क्षराणी'ति ॥ १९ ॥ अथोद्गाता ब्रह्माणम्पृच्छति । 'को
 ऽस्य वेद भुवनस्य नाभि'मिति तम्प्रत्याह 'वेदाहुमस्य
 भुवनस्य नाभि'मिति ॥ २० ॥ अथाद्ब्रह्मं ब्रह्मजमानं
 पृच्छति । 'पृच्छामि त्वा परमन्तम्पृथिव्या' ऽहुति तम्प्र-
 त्याहे 'यं वेदिः परो ऽश्रन्तः पृथिव्या' ऽहुति ॥ २१ ॥
 सर्वाप्तिर्वा ऽप्या वाचः । यद्ब्रह्मोद्यः सर्वे कामा ऽअश्व-
 मेधे सर्वया वाचा सर्वाङ्कामानाप्त्रवामेति ॥ २२ ॥ उदिते
 ब्रह्मोये । अप्रव्याद्ब्रह्मं हिंरण्मयेन पात्रेण प्राजापत्यम्म-
 हिमानङ्गहङ्गहाति तस्य पुरोरुं ग्विरण्यगवर्भः समवर्त्तताग्र'
 ऽइत्यथास्य पुरोऽनुवाक्या 'सुभूः स्वयम्भूः प्रथम' ऽहुति
 'होता यक्षत्प्रजापति'मिति प्रैपः 'प्रजापते न त्वदेतान्य-
 न्य' ऽहुति होता यजति वृषदकृते जुहोति 'यंस्तेऽहन्तसं-
 वत्सरे महिमा सम्बभूवे'ति नानुवृषदकरोति सर्वहुतः हि
 जुहोति ॥ २३ ॥

पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[वषाहोमः]

अथातो वषानां होमः । नानैव चरेयुरा वैश्व-
 देवस्य वषायै वैश्वदेवस्य वषायाथ हृतायान्तदन्वितरा

- (१) छ० य० पं० २१. ५८ । (२) छ० य० पं० २१. ५९ । (३) छ० य०
 २३. १० । (४) छ० य० पं० २१. ६१ । (५) छ० य० पं० २१. ६२ । (६) छ०
 य० पं० २१. ११ । (७) छ० य० पं० २१. ६३ । (८) छ० य० पं० २१. ६४ ।
 (९) छ० य० पं० २१. ६५ । (१०) छ० य० पं० २१. २

जुहुयुरिति ह स्माह सत्यकामो जावालो विश्वे वै सुर्वे
 देवास्तदेनान्यथादेवतम्प्रीणातीति ॥ १ ॥ ऐन्द्राम्भ्रस्य
 वपायाथं हुतायाम् । तदन्वितरा जुहुयुरिति ह स्माहतुः
 सौमापौ मानुतन्तव्याविन्द्राम्भी वै सुर्वे देवास्तदेनान्य-
 थादेवतम्प्रीणातीति ॥ २ ॥ कायस्य वपायाथं हुतायाम् ।
 तदन्वितरा जुहुयुरिति ह स्माह शैलालिः प्रजापतिर्वै
 क्रुः प्रजापतिमु वा ऽअनु सुर्वे देवास्तदेनान्यथादेवत-
 म्प्रीणातीति ॥ ३ ॥ एकविंशतिश्चातुर्मास्यदेवता ऽअ-
 नुद्रुत्य । एकविंशतिधा कृत्वा प्रचरेयुरिति ह स्माह
 भाल्लवेय ऽएतावन्तो वै सुर्वे देवा यावत्पश्चातुर्मास्यदेवता-
 स्तदेनान्यथादेवतम्प्रीणातीति ॥ ४ ॥ नानैव चरेयुः ।
 इतीन्द्रोतः शौनकः किमुत स्वरेस्तदेनान्यथादेवतम्प्री-
 णातीत्येतदह तेषां वृचोऽन्वया त्वेवात स्थितिः ॥ ५ ॥
 अथ होवाच याज्ञवल्क्यः । सकृदेव प्राजापत्याभिः प्र-
 चरेयुः सकृदेवदेवत्याभिस्तदेनान्यथादेवतम्प्रीणात्यञ्जसा
 यज्ञस्य सथंस्थामुपैति न हलतीति ॥ ६ ॥ हुतासु वपासु ।
 प्रपद्याद्धर्ष्यु रजतेन पात्रेण प्राजापत्यम्महिमानमुत्तरङ्गह-
 ङ्गाति तस्य पुरोरुग्म्यः प्राणतो निमिपतो महिस्वेति
 विपर्यस्ते वाज्यानुवाक्ये ऽअयातयामताया ऽएष ऽएव
 प्रेषो वृषट्कृते जुहोति 'यस्ते रात्रौ सँवत्सरे महिमा
 सम्बभूवे'ति नानुवृषट्करोति तस्योक्तम्राह्वणम् ॥ ७ ॥
 नान्येपास्पशून्तेदन्त्या ऽअवद्यन्ति । अवद्यन्त्यश्श्वस्य

दक्षिणतोऽन्वेषाम्पशूनामवद्यन्त्युत्तरतोऽश्वस्य प्लक्षशा-
 खास्वन्वेषाम्पशूनामवद्यन्ति वेतसशाखास्वश्वस्य ॥ ८ ॥
 तदु होवाच सात्ययज्ञिः । इतरथैव कुर्युः पथ ऽएव ना-
 पोदित्यमिति पूर्वा त्वेव स्थितिरुक्थ्यो यज्ञस्तेनान्तरिक्ष-
 लोकमृद्घ्नोति सर्वस्तोमोऽतिरात्र ऽउत्तममहर्भवति सर्वं
 वै सर्वस्तोमोऽतिरात्रः सर्वमश्वमेधः सर्वस्याप्स्यै सर्व-
 स्यावरुद्धै ॥ ९ ॥ तस्य त्रिवृद्धिप्पवमानम् * । पञ्चदशा-
 न्याज्यानि सप्तदशो माध्यन्दिनः पवमान ऽएकविंशानि
 पृष्टानि त्रिणवस्तृतीयः पवमानस्त्रयस्त्रिंशमग्निष्टोमसा-
 मैकविंशान्युक्थान्न्येकविंशः षोडशी पञ्चदशी रात्रि-
 खिवृत्सन्धिर्यद्वितीयस्याहः पृष्वस्य षडहस्य तच्छस्त्रम-
 तिरात्रो यज्ञस्तेनामुल्लोकमृद्घ्नोति ॥ १० ॥ एकविंशतिः
 सवनीयाः षश्वः । सर्वं ऽआग्नेयास्तेपात्रं समानङ्गमैत्यु
 हुँक ऽआहुश्चतुर्विंशतिन्वेवेतान्गव्यानालभेत द्वादशवभ्यो
 देवतावभ्यो द्वादश मासाः सँवत्सरः सर्वैः सँवत्सरः सर्व-
 मश्वमेधः सर्वस्याप्स्यै सर्वस्यावरुद्धै ॥ ११ ॥ †

पञ्चमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

—०—

* सामकालानुत्तरार्थे त्वनामधानि सूक्तान्याम्नातानि (साम० उ० १. १. १-१) ।
 तत्र उक्तम् ' इत्यप एषम् । 'दक्षि शुनया' इति द्वितीयम् । 'पवमान एव ते' इति तृतीयम् ।
 प्राग स्वनानुत्तरने वैपु त्रिषु सूक्तानु गायत्र काम गीर्गो । तदिदं सूक्तत्रयमानगाप्य एतेन
 बहिःस्वनामनिगुण्यते । तत्र स्थितानामृत्नां पवमानार्थे वाद्द्वि गम्यन्तः ॥

† शतम् ८००० ।

[प्रत्युत् पश्चालम्भः]

एतेन हेन्द्रोतो दैवापः शौनकः । जनमेजयम्पारि-
क्षितं व्याजयाञ्चकार तेनेष्वा सर्वाम्पापकृत्याथं सर्वाम्ब्रह्म-
हत्यामपजघान सर्वाथं ह वै पापकृत्याथं सर्वाम्ब्रह्महत्या-
मपहन्ति योऽश्श्वमेधेन यजते ॥ १ ॥ तदेतद्वाथयाभिगी-
तम् । आसन्दीवति धान्न्यादुः रुक्मिणः हरितस्रजम् ॥
अवद्धनादुश्श्वः सारङ्गन्देवेभ्यो जनमेजय ऽइति ॥ २ ॥
एते ऽएव पूर्वं ऽअहनी । ज्योतिरतिरात्रस्तेन भीमसेन-
मेते ऽएव पूर्वं ऽअहनी गौरतिरात्रस्तेनोग्रसेनमेते ऽएव
पूर्वं ऽअहनी ऽआयुरतिरात्रस्तेन श्श्रुतसेनमित्येते पारि-
क्षितीयास्तदेतद्वाथयाभिगीतम्पारिक्षिता यजमाना ऽअ-
श्श्वमेधैः परोऽवरम् ॥ अजहुः कर्म पापकम्पुण्याः पुण्येन
कर्मणेति ॥ ३ ॥ एते ऽएव पूर्वं ऽअहनी । अभिजिदति-
रात्रस्तेन ह पर ऽआदणारु ऽईजे कौसल्यो राजा तदेत-
द्वाथयाभिगीतमदणारस्य परः पुत्रोऽश्श्वमेधमवन्धयत् ॥
हरण्यनाभः कौसल्यो दिशः पूर्णा अमःहतेति ॥ ४ ॥
एते ऽएव पूर्वं ऽअहनी । विश्वजिदतिरात्रस्तेन ह पुरुकुत्सो
दौर्गहेणेज ऽऐक्ष्वाको राजा तस्मादेतद्विपिणाभ्यनूक्तम-
स्माकमत्र पितरस्तु ऽआसन्त्सप्त ऽष्टपयो दौर्गहे चक्ष-
मानः ऽइति ॥ ५ ॥ एते ऽएव पूर्वं ऽअहनी । महाव्रतम-
तिरात्रस्तेन ह मरुत्त ऽआविक्षितु ऽईजे ऽआयोगवो राजा
तस्य ह ततो मरुतः परिवेष्टारोऽग्निः क्षत्ता विश्वे देवाः

सभासदो बभूवुस्तदेतद्वाथयाभिगीतम्मरुतः परिवेष्टारो
 मरुत्तस्यावसन्त्यहे ॥ आविक्षितस्याग्निः क्षत्ता विरश्वे देवाः
 सभासद ऽहुति मरुतो ह वै तस्य परिवेष्टारोऽग्निः क्षत्ता
 विरश्वे देवाः सभासदो भवन्ति योऽश्वमेधेन यजते
 ॥ ६ ॥ एते ऽएव पूर्वे ऽअहनी । अप्सोर्व्यामोऽतिराद्यस्तेन
 हैतेन वक्रैर्व्य ऽईजे पाञ्चालो राजा विक्रव्य ऽहुति ह वै
 पुरा पञ्चालानाचक्षते तदेतद्वाथयाभिगीतमश्वमेध्व-
 मालभत विक्रवीणामतिपूरुपः ॥ पाञ्चालः परिवक्त्रायाथं
 सहस्रशतदक्षिणमिति ॥ ७ ॥ अथ द्वितीयथा । सहस्रमास-
 न्नयुतां शता च पञ्चविंशतिः ॥ दिक्तोदित्तः पञ्चालाना-
 म्नाह्वणा या विभेजिर ऽहुति ॥ ८ ॥ त्रिवृदग्निष्टोमः ।
 पञ्चदश ऽउक्थ्यः सप्तदशन्तृतीयमहः सोक्थकमेकविं-
 शः षोडशी पञ्चदशी रात्रिस्त्रिवृत्सन्धिरित्येपोऽनुष्टुप्सम्प-
 न्तेन हैतेन द्वासा द्वैतवन ऽईजे मात्स्यो राजा यत्रैत-
 द्द्वैतवनः सरस्तदेतद्वाथयाभिगीतञ्चतुर्दश द्वैतवनो राजा
 सङ्गामजिद्वयान् ॥ इन्द्राय वृत्रघ्नेऽवदध्नात्तस्माद्द्वैतवनः
 सर ऽहुति ॥ ९ ॥ चतुर्विंशतिः पवमानाः । त्रिवृद्व्या-
 वर्त्तञ्चतुश्चत्वारिंशतिः पवमाना ऽएकविंशमवभ्यावर्त्तम-
 ष्टावत्त्वारिंशतिः पवमानास्त्रयस्त्रिंशमवभ्यावर्त्तमाग्निष्टोम-
 सामाद्वात्रिंशान्युक्थयान्येकविंशतिः षोडशी पञ्चदशी
 रात्रिस्त्रिवृत्सन्धिरिति ॥ १० ॥ एतद्विष्णोः क्रान्तम् ।
 तेन हैतेन भरतो द्यौःपन्तिरीजे तेनेष्टेमां व्यष्टिं व्यानशे
 येयम्भरतानान्तदेतद्वाथयाभिगीतमष्टासप्ततिम्भरतो द्यौः

पन्तिर्व्यमुनामुनु ॥ गङ्गायां ष्वृत्रग्नेऽवन्घ्नात्पञ्चपञ्चाशतः
हयानिति ॥ ११ ॥ अथ द्वितीयया । त्रयस्त्रिंशत्शतः शतः
राजाश्वान्बद्धाय मेढ्र्यान् ॥ सौद्युम्भिनस्त्यष्टादन्त्यानमा-
यान्मायवत्तर ऽइति ॥ १२ ॥ अथ तृतीयया । शकुन्तला
नाडपित्यप्सरः भरतन्दधे ॥ परः सहस्रानिन्द्रायाश्वान्मे-
ढ्र्याद्य ऽआहरद्विजित्य पृथिवीं सर्वामिति ॥ १३ ॥ अथ
चतुर्थ्या । महदद्य भरतस्य न पूर्वं नापरे जनाः ॥ दि-
वम्मूर्त्य ऽइव बाहुभ्यान्नोदापुः पञ्च मानवा ऽइति ॥ १४ ॥
एकविंशस्तोमेन ऽऋषभो याज्ञतुरे ऽईजे त्रिक्कनानां
राजा तदेतद्वाथयाभिगीतं व्याज्ञतुरे यजमाने ब्रह्माण-
ऽऋषभे जनाः ॥ अश्वमेधे धनंलब्ध्वा विभजन्ते स्म
दक्षिणा ऽइति ॥ १५ ॥ त्रयस्त्रिंशस्तोमेन । शोणः
सात्रासाह ऽईजे प्राञ्चालो राजा तदेतद्वाथयाभिगीतः
सात्रासाहे यजमानेऽश्वमेधेन तौर्वाशाः ॥ उदीरते त्रय-
स्त्रिंशः पद् सहस्राणि वर्म्मिणामिति ॥ १६ ॥ अथ
द्वितीयया । पद् पद् पद्वा सहस्राणि यज्ञे कोकपितुस्तव ॥
उदीरते त्रयस्त्रिंशः पद् सहस्राणि वर्म्मिणामिति ॥ १७ ॥
अथ तृतीयया । सात्रासाहे यजमाने प्राञ्चाले राज्ञि सुस्रजि ॥
अमाद्यदिन्द्रः सोमेनातृप्यन्त्राह्वणा धनैरिति ॥ १८ ॥
गोविन्देन शतानीकः । सात्राजित् ऽईजे काश्यस्याश्व-
माट्टाय ततो हैतुर्द्विकाशयोऽग्नीन्नादधत् ऽआत्तसोमपीथाः
स्म ऽइति वृदन्तः ॥ १९ ॥ तस्य विधा चतुर्विंशः पव-

मानाः । त्रिवृद्व्यावृत्तञ्चतुश्चत्वारिंशःशाः पवमाना ऽएक-
 विंशःशाःत्रयाज्यानि तृणवान्युक्त्वाथन्येकविंशानि पृष्ठानि
 पदत्रिंशःशाः पवमानास्त्रयस्त्रिंशमव्यावृत्तमाग्निष्टोमसा-
 मादेकविंशान्युक्त्वाथन्येकविंशः पोडशी पञ्चदशी रात्रि-
 स्त्रिवृत्सन्धिः ॥ २० ॥ तदेतद्गाथयाभिगीतम् । शतानीकः
 समन्तासु मेद्ध्यः सात्राजितो हुयम् ॥ आदत्त यजङ्काशीनाम्भ-
 रत्तः सत्त्वतामिवेति ॥ २१ ॥ अथ द्वितीयया । श्वेतः सम-
 न्तासु वशश्चरन्तः शतानीको धृतराष्ट्रस्य मेद्ध्यम् ॥ आदाय
 सुह्यादुशमास्यमश्श्वः शतानीको गोविन्तेन हेज ऽइति
 * ॥ २२ ॥ अथ चतुर्थ्या । महदव्य भरतानात्र पूर्वं नापरे
 जनाः ॥ द्विवम्स्य ऽइव पक्षाभ्यान्नोदापुः सप्त मानवा
 ऽइति ॥ २३ ॥ अथातो दुक्षिणानाम् । सुद्ध्यम्प्रति राष्ट्रस्य
 यदन्यद्भूमेश्च पुरुषेभ्यश्च ब्राह्मणस्य च वित्तात्प्राची
 दिग्घोतुर्दक्षिणा ब्रह्मणः प्रतीच्यद्द्वेषोरुदीच्युद्गतु-
 स्तदेव होतृका ऽअन्त्राभक्ताः ॥ २४ ॥ उदयनीयायाथ
 सुथंस्थितायाम् । एकविंशतिं वशा ऽअनूवन्ध्या ऽआल-
 भते मैत्रावरुणीर्वैश्वदेवीर्व्याहस्पत्या ऽएतासान्देवतानामा-
 प्त्यै तद्यद्वाहस्पत्या ऽअन्त्या भवन्ति ब्रह्मा वै बृहस्पतिस्तदु-
 ब्रह्मण्येवान्ततः प्रतितिष्ठति ॥ २५ ॥ अथ यद्वेकविंश-
 तिर्भवन्ति । एकविंशो वा ऽएष य ऽएष तपति द्वादश
 मासाः पञ्चऽन्तवस्त्रय ऽइमे लोका ऽअसावादित्य ऽएक-
 विंशः ऽएतामभिसम्पदम् ॥ २६ ॥ उदवसानीयायाथ

सुस्थितायाम् * । चतस्रश्च जायाः कुमारीम्पञ्चमीञ्च-
 त्वारि च शतान्यनुचरीणां अथासमुदितन्दुक्षिणान्ददाति
 ॥ २७ ॥ अथोत्तरः सँवत्सरमृतुपशुभिर्यजते† । पद्भिरा-
 ग्नेयैर्वसन्ते पद्भिरैन्द्रैर्ग्रीष्मे पद्भिः पार्जन्यैर्वा मारुतैर्वा
 वर्षासु पद्भिर्मैत्रावरुणैः शरदि पद्भिरैन्द्रावैष्णवैर्हेमन्ते
 पद्भिरैन्द्रावार्हस्पत्यैः शिशिरे पद्भृतवः सँवत्सर ऽऋतुष्वेव
 सँवत्सरे प्रतितिष्ठति पद्त्रिंशदेते पशवो भवन्ति पद्त्रिंश-
 शदक्षरा बृहती बृहत्यामधि स्वर्गो लोकाः प्रतितिष्ठतस्तद्व-
 न्ततो बृहत्त्यैव च्छन्दसा स्वर्गे लोके प्रतितिष्ठति ॥२८॥

पञ्चमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ १०६ ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

[पुरुषमेधः]

पुरुषो ह नारायणोऽकामयत । अतितिष्ठेयः सर्वाणि
 भूतान्यहमेवेदः सर्वं† स्यामिति स ऽएतम्पुरुषमेधम्प-
 श्वराञ्च स्यज्ञक्वक्रतुमपश्यत्तमाहरत्तेनायजत तेनेष्टात्यतिष्ठ-
 त्सर्वाणि भूतानीदः सर्वमभवदुतितिष्ठति सर्वाणि भूता-
 नीदः सर्वम्भवति य ऽएवं विद्वान्पुरुषमेधेन यजते यो
 वैतदेवं वेद ॥ १ ॥ तस्य त्रयोविधःशतिर्हीक्षा‡ । द्वा-

* 'उदपक्षानीयान्ते भार्या ददाति यथात्वादः सानुचरी' (वा० शौ० सू० २०.८. २४) इति ।

† तथा च स्रिता काल्यायनमश्विणा 'अत्युत्तु पशुनात्मते पद् पद् वसन्तायान्वेयानेना
 म्पार्जन्यान्मारुतान्वा मेनापशुनाः श्रावार्हस्पत्याम्' (वा० शौ० सू० २०.८. २०) इति ।

‡ 'पुरुषमेधपञ्चोविंशतिर्हीक्षा' (वा० शौ० सू० २१.१.१) इति ।

दशोपसुदः पञ्च सुत्याः स ऽएष चत्वारिंशद्ब्राह्मः सुदी-
 क्षोपसुत्क्रञ्चत्वारिंशदक्षरा विराट् तद्विराजमभिसम्प-
 द्यते 'ततो विराडजायत विराजो ऽअधि पुरुष' ऽइत्येषा
 वै सा विराडेतस्या ऽएवैतद्विराजो यज्ञस्वरूपञ्जनयति
 ॥ २ ॥ ता वा ऽएताः । चतस्रो दशतो भवन्ति तद्यदेता-
 श्चतस्रो दशतो भवन्त्येषाञ्चैव लोकानामाप्यस्यै दिशाञ्च-
 समेव लोकम्प्रथमया दशताप्नुवन्नन्तरिक्षन्दितीयया
 द्विवन्तृतीयया दिशश्चतुर्थ्या तथैवैतद्यजमान ऽइममेव
 लोकम्प्रथमया दशताप्नोत्यन्तरिक्षन्दितीयया द्विवन्तृती-
 यया दिशश्चतुर्थ्यैतावद्वा ऽइदं सर्वं श्यावदिमे च लोका
 दिशश्च सर्वम्पुरुषमेधः सर्वस्याप्यस्यै सर्वस्यावरुद्धै ॥ ३ ॥
 एकादशाग्नीषोमीयाः † पशव ऽउपवसथे । तेषां समा-
 नङ्गर्भैकादश यूषा ऽएकादशाक्षरा त्रिष्टुब्जस्त्रिष्टु-
 च्चीर्यन्त्रिष्टुब्जैर्णैवैतद्दीर्येण यजमानः पुरस्तात्पाप्मान-
 नमुपहते ॥ ४ ॥ एकादशिनाः सुत्यासु पशवो भवन्ति ।
 एकादशाक्षरा त्रिष्टुब्जस्त्रिष्टुच्चीर्यन्त्रिष्टुब्जैर्णैवैतद्दीर्येण
 यजमानः पुरस्तात्पाप्मानमुपहते ॥ ५ ॥ येद्वैवकादशिना
 भवन्ति । एकादशिनी वा ऽइदं सर्वम्प्रजापतिर्द्वैकादशिनी
 सर्वः हि प्रजापतिः सर्वम्पुरुषमेधः सर्वस्याप्यस्यै सर्व-
 स्यावरुद्धै ॥ ६ ॥ स वा ऽएष पुरुषमेधः पथरात्रौ यज्ञ-

(१) छ० य० सं० ११, ५ ।

(२) 'ग' 'ज' पुरुषमेधो. "एकादशाग्निषोमीया." इति पाठो ददवचे, स तु प्राणादिक एव, 'ईदग्ने सोमवरणयो' (पा० ६. १. २५) इति श्लेषेण—ईद्विषानार ।

† वा० शौ० सू० ११, १, ५ ।

कृतुर्भवति । पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पञ्चऽर्चवः सर्व-
 स्तरो यत्किञ्च पञ्चविधमधिदेवतमद्वयान्तदेनेन सर्व-
 माप्नोति ॥ ७ ॥ तस्याग्निष्टोमः प्रथममहर्भवति ।
 अथोक्थ्योऽथातिरात्रोऽथोक्थ्योऽथाग्निष्टोमः स वा
 ऽएष ऽउभयतो ज्योतिरुभयतऽउक्थ्यः ॥ ८ ॥ यवमद्वयः
 पञ्चरात्रो भवति । इमे वै लोकाः पुरुषमेधऽउभयतो-
 ज्योतिषो वा ऽइमे लोका ऽअग्निनेतु ऽआदिर्येनामुतस्त-
 स्मादुभयतो ज्योतिरुभयतऽउक्थ्यऽआत्मातिरात्रस्तद्यदेता ऽउ-
 क्थ्यावतिरात्रमभितो भवतस्तस्माद्यमात्मानेन परि-
 बृहोऽथ यदेप बृविष्टोऽतिरात्रोऽहन्नाथं स मध्ये तस्मा-
 द्यवमद्वयो युते ह वै द्विपन्तभ्रातृव्यमयमेवास्ति नास्य
 द्विपन्तभ्रातृव्यऽइत्याहुर्ध्वं ऽएवं वेद ॥ ९ ॥ तस्याय-
 मेव लोकाः प्रथममहः । अयमस्य लोको वसन्त ऽऋ-
 तुर्ध्वं दूर्ध्वं मस्माद्धोकादर्वाचीनमन्तरिक्षात्तद्वितीयमहस्तद्वस्य
 ग्रीष्मऽऋतुरन्तरिक्षमेवास्य मध्यममहरन्तरिक्षमस्य
 वर्षाशरदावृतू यदूर्ध्वमन्तरिक्षादर्वाचीनन्दिवस्तच्चतुर्थमह-
 स्तद्वस्य हेमन्तऽऋतुर्योरेवास्य पञ्चममहर्द्यौरस्य शिशिर
 ऽऋतुरित्यधिदेवतम् ॥ १० ॥ अथाद्वात्समम् । प्रतिष्टौ-
 वास्य प्रथममहः प्रतिष्टौ ऽअस्य वसन्तऽऋतुर्यदूर्ध्वं-
 प्रतिष्टाया ऽअवाचीनमद्वयात्तद्वितीयमहस्तद्वस्य ग्रीष्मऽ
 ऽऋतुर्मध्यमेवास्य मध्यममहर्मध्यमस्य वर्षाशरदावृतू
 यदूर्ध्वमद्वयादवाचीनः शीष्णस्तच्चतुर्थमहस्तद्वस्य हेमन्त
 ऽऋतुः शिरऽएवास्य पञ्चममहः शिरोऽस्य शिशिरऽऋतु-

रेवमिमे च लोकाः सँवत्सरश्चात्मा च पुरुषमेधमभिसम्प-
द्यन्ते सर्वं वा ऽइमे लोकाः सर्वं सँवत्सरः सर्वमात्मा
सर्वम्पुरुषमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुह्यै ॥ ११ ॥

पष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

— ० —

[ब्राह्मणादीनामष्टाचत्वारिंशत्संख्यकानामग्निष्ठे यूपे निषोोजनादि]

अथ यस्मात्पुरुषमेधो नाम । इमे वै लोकाः पुरय-
मेव पुरुषो योऽयम्पुवते सोऽस्याम्पुरि शेते तस्मात्पुरुष-
स्तस्य यदेषु लोकेष्वन्नन्तदस्यान्नमेधस्तद्यदस्यैतदुन्नमे-
धस्तस्मात्पुरुषमेधोऽथो यदस्मिन्मेधयान्पुरुषानालभते
तस्मादेव पुरुषमेधः ॥ १ ॥ तावै मध्यमेऽहन्नालभते ।
अन्तरिक्षं वै मध्यममहरन्तरिक्षमु वै सर्वेषाम्भूतानामायत-
नमथो ऽअन्नं वा ऽपते पशव ऽउदुरम्मध्यममहरुदुरे तदन्न-
न्दधाति ॥ २ ॥ तावै दश दशालभते । दशाक्षरा विरा-
ङ्गिराङ्गु कृत्स्नमन्नङ्कृत्स्नस्यैवान्नायस्यावरुह्यै ॥ ३ ॥ एका-
दश दशत ऽआलभते । एकादशाक्षरा त्रिष्टुब्ज्जस्त्रि-
ष्टुच्चीर्यन्त्रिष्टुब्ज्जेणैवैतद्दीर्येण यजमानो मध्यतः पाप्मान-
नमपहते ॥ ४ ॥ अष्टाचत्वारिंशत्संख्यमे यूप ऽआल-
भते । अष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती जागताः पशवो
जगत्यैवास्मै पशून्वरुन्दे ॥ ५ ॥ एकादशैकादशेतरेषु । एका-
दशाक्षरा त्रिष्टुब्ज्जस्त्रिष्टुच्चीर्यन्त्रिष्टुब्ज्जेणैवैतद्दीर्येण
यजमानोऽभितः पाप्मानमपहते ॥ ६ ॥ अष्टा ऽउत्तमाना-
लभते । अष्टाक्षरा गायत्री ब्रह्म गायत्री तद्ब्रह्मैवैतदस्य

सर्वस्योत्तमङ्करोति तस्माद्ब्रह्मास्य सर्वस्योत्तममित्याहुः
 ॥ ७ ॥ ते वै प्राजापत्या भवन्ति । ब्रह्म वै प्रजापति-
 ब्राह्मो हि प्रजापतिस्तस्मात्प्राजापत्या भवन्ति ॥ ८ ॥
 स वै पशुनुपाकरिष्यन् * । एतास्तिब्रह्म सावित्री-
 राहुतीर्जुहोति 'देवं सवितस्तत्सवितुर्वरेण्यं विश्वानि देव
 सवित'रिति सवितारम्प्रीणाति सोऽस्मै प्रीत एतान्पु-
 रुषान्प्रसौति तेन प्रसूतानालभते ॥ ९ ॥ ब्रह्मणे ब्राह्म-
 णमालभते । ब्रह्म वै ब्राह्मणो ब्रह्मैव तद्ब्रह्मणा समर्द्ध-
 यति क्षत्राय राजन्न्यं क्षत्रं वै राजन्न्यः क्षत्रमेव तत्क्षत्रेण
 समर्द्धयति मरुद्भ्यो वैश्यं विशो वै मरुतो विशमेव
 तद्विशा समर्द्धयति तपसे शूद्रन्तपो वै शूद्रस्तप एव तत्त-
 पसा समर्द्धयत्येवमेता देवता यथारूपम्पशुभिः समर्द्धयति
 ता एनः समृद्धाः समर्द्धयन्ति सर्वेः कामैः ॥ १० ॥
 आज्येन जुहोति । तेजो वा ऽआज्यन्तेजसैवास्मिंस्त-
 तेजो दधात्याज्येन जुहोत्येतद्वै देवानाम्प्रियन्धाम यदाज्य-
 म्प्रियेणैवैनान्धाम्ना समर्द्धयति त एनः समृद्धाः सम-
 र्द्धयन्ति सर्वेः कामैः ॥ ११ ॥ नियुक्ताः पुरुषान् । ब्रह्मा
 दक्षिणतः पुरुषेण नारायणेनाभिष्टौति 'सहस्रशीर्षा पुरुषः
 सहस्राक्षः सहस्रपा'दित्येतेन षोडशर्चेन षोडशकलं वा ऽइदं
 सर्वं सर्वम्पुरुषमेधः सर्वस्याप्स्यै सर्वस्यावरुद्ध्या ऽइत्थमसी-
 त्थमसीत्युपस्तौत्येवैनमेतन्मह्यत्येवाथो यथैष तथैनमेतदाह

* 'पशुनुपाकरिष्यन्निति राज्ञेन देव सवितरिति प्रत्युत् जुहोति' (का० भो० सू०
 ११ १. ६) इति ।
 (१) शु० य० ष० ३० । १-२ । (२) शु० य० ष० ३१ १ ।

तत्पर्यग्निकृताः पशवो बभ्रुरसंज्ञप्ताः ॥ १२ ॥ अथ
 हैनं वागबभ्रुवाद । पुरुष मा सन्तिष्ठिपो यदि सथंस्थाप-
 यिष्यसि पुरुष ऽएव पुरुषमत्स्यतीति तादृपर्यग्निकृता-
 नेवोदसृजत्तदेवत्या ऽआहुतीरजुहोत्ताभिस्ता देवता ऽअग्नी-
 णात्ता ऽएनग्नीता ऽअग्नीणन्सर्वैः कामैः ॥ १३ ॥
 आज्येन जुहोति । तेजो वा ऽआज्यन्तेजसैवास्मिँस्तत्तेजो
 दधाति ॥ १४ ॥ ऐकादशिनैः सथंस्थापयति । एकादशा-
 क्षरा त्रिष्टुब्ज्त्रिष्टुब्जीर्यन्त्रिष्टुब्ज्जेणैवैतद्वीर्येण यज-
 मानो मद्भ्यतः पाप्मानमपहते ॥ १५ ॥ उदयनीयायाथ
 सथंस्थितायाम् । एकादश वशा ऽअनूचन्ध्या ऽआलभते
 मैत्रावरुणीर्वैश्वदेवीर्वाहस्पत्या ऽएतासान्देवतानामाप्यै
 तद्यद्वाहस्पत्या ऽअन्त्या भवन्ति ब्रह्म वै बृहस्पतिस्तदु-
 ब्रह्मण्येवान्ततः प्रतितिष्ठति ॥ १६ ॥ अथ यदेकादश
 भवन्ति । एकादशाक्षरा त्रिष्टुब्ज्त्रिष्टुब्जीर्यन्त्रिष्टुब्-
 ज्जेणैवैतद्वीर्येण यजमानोऽन्ततः पाप्मानमपहते त्रैधा-
 त्व्युदवसानीयासावेव बन्धुः ॥ १७ ॥ अथातो दुक्षि-
 णानाम् । मद्भ्यप्रति राष्ट्रस्य यदश्यद्भुमेश्श्च ब्राह्मणस्य
 च वित्तात्सपुरुषमप्राची दिग्घोतुर्दक्षिणा ब्रह्मणः प्रती-
 च्यद्वैर्योरुदीच्युद्गतुस्तदेव होतृका ऽअश्वभक्ताः ॥ १८ ॥
 अथ यदि ब्राह्मणो यजेत । सर्ववेदसन्दव्यात्सर्वं वै ब्राह्मणः
 सर्वः सर्ववेदसः सर्वमपुरुषमेधः सर्वस्याप्यै सर्वस्यावरुह्ये

॥१९॥ अथात्मन्नग्नी समारोह्य * । उत्तरनारायणेनादित्यमुप-
स्थायानपेक्षमाणोऽरण्यमभिप्रेयात्तदेव मनुष्येऽभ्यस्तिरो
भवति यद्यु ग्रामे विवस्तेदरण्योरग्नी समारोह्योत्तरनारा-
यणनैवादित्यमुपस्थाय † गृहेषु प्रत्यवस्येदुथ तान्यज्ञकू-
तूनाहरेत यानवभ्याप्नुयात्स वा ऽप न सर्वस्मा ऽअनु-
वक्तव्यः सर्वः हि पुरुषमेधो नेत्सर्वस्मा ऽइव सर्वम्-
वाणीति यो न्वेव ज्ञातस्तस्मै ब्रूयादथ योऽनूचानोऽथ
योऽस्य प्रियः स्यान्नेत्सेव सर्वस्मा ऽइव ॥ २० ॥

पष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

इति पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

—०—

[सर्वमैत्रः]

ब्रह्म वै स्वयम्भु तपोऽतप्यत । तदैक्षत न वै तप-
स्यानन्त्यमस्ति हुन्ताहुम्भूतेष्वारमानञ्जुह्वानि भूतानि
चात्मनीति तत्सर्वेषु भूतेष्वारमानः हुत्वा भूतानि चात्मनि
सर्वेषाम्भूतानां श्रेष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यम्पर्यैत्तथै-
वैतयजमानः सर्वमैधे सर्वान्मेधान्हुत्वा सर्वेषाम्भूतानां

* का० श्रौ० सू० २१ १. १७ । 'गार्हपत्येऽथरश्मिस्तुग्रहत्वाहवनीष उत्तररश्मिमास
न्यग्नी समारोप्यारण्यं प्रजेत्' इति शाङ्खायनोक्तिः । तथा च मनु आत्मन्यग्निं समारोच्य
आह्वयं प्रज्जेद् गृहात्' (मनु० ६ ३८) इति ।

† 'नैषातप्यन्ते समारोप्यात्मशग्नी सर्वमुपस्थायाद्भ्यः सम्भृत इत्यनुवाकं नैवानपेक्षमाणोऽभ्य
गत्वा न प्रत्यवेयात्' 'ग्रामे वा विवस्तेदरण्ये' (का० श्रौ० सू० २१ १ । १७-१८) इति
शाङ्खायनोक्तिः ।

(१) "अद्भ्यः सम्भृत" इत्यादिपक्षा कश्चिद्विद्वानामुत्तरनारायणमिति सङ्गा ।

(२) 'म' 'ज' पुस्तकयो 'सर्वेषाम्भूतानाम्' इत्यस्य स्थाने 'सर्वानि भूतानि' इति
पाठः समुपलभ्यते ।

श्रेष्ठ्यथं स्वाराज्यमाधिपत्यम्पुच्छेति ॥ १ ॥ स वा ऽएष
 सर्वमेधो दशराद्यो यज्ञकृतुर्भवति । दशाक्षरा विराड्वि-
 राहु कृत्स्नमन्नङ्कृत्स्नस्यैवान्नाद्यस्यावरुद्धयै तस्मिन्नग्नि-
 म्पराद्धयैश्चिनोति परमो वा ऽएष यज्ञकृतूनां स्यत्सर्वमेधः
 परमेणैवेनम्परसुताङ्गमयति ॥ २ ॥ तस्याग्निष्टुदग्निष्टोमः
 प्रथममहर्भवति । अग्निर्वा ऽअग्निष्टुदग्निष्टोमोऽग्निमुखा
 ऽउ वै सर्वे देवाः सर्वेपान्देवानामाप्स्यै तस्याग्नेया ग्रहा
 भवन्त्याग्नेय्यः पुरोरुचः सर्वमाग्नेयमसदिति ॥ ३ ॥
 इन्द्रस्तुदुक्थ्यो द्वितीयमहर्भवति । इन्द्रो वै सर्वे
 देवाः सर्वेपान्देवानामाप्स्यै तस्यैन्द्रा ग्रहा भवन्त्यैन्द्रयः
 पुरोरुचः सर्वमैन्द्रमसदिति ॥ ४ ॥ सूर्यस्तुदुक्थ्यस्तु-
 तीयमहर्भवति । सूर्यो वै सर्वे देवाः सर्वेपान्देवाना-
 माप्स्यै तस्य सौर्या ग्रहा भवन्ति सौर्य्यः पुरोरुचः सर्वः
 सौर्य्यमसदिति ॥ ५ ॥ वैश्वदेवश्चतुर्थमहर्भवति । विश्वे
 वै सर्वे देवाः सर्वेपान्देवानामाप्स्यै तस्य वैश्वदेवा ग्रहा
 भवन्ति वैश्वदेव्यः पुरोरुचः सर्वं वैश्वदेवमसदिति
 ॥ ६ ॥ आश्वमेधिकम्मद्वयम्पञ्चममहर्भवति । तस्मिन्न-
 श्वमेद्वयमालभतेऽश्वमेधस्यैवाप्स्यै ॥ ७ ॥ पौरुषमे-
 धिकम्मद्वयमः षष्ठमहर्भवति । तस्मिन्मेद्वयान्पुरु-
 षानालभते पुरुषमेधस्यैवाप्स्यै ॥ ८ ॥ अप्तोर्यामः सप्त-
 ममहर्भवति । सर्वेषां यज्ञकृतूनामाप्स्यै तस्मिन्सर्वा-
 न्मेद्वयानालभते यच्च प्राणि यज्ञाप्प्राणं षपा षपावताः शुहोति

त्वच ऽउत्कर्त्तमवपाकानाथं संब्रश्चमोषधिवनस्पतीनाम्प्र-
 किरन्ति शुष्काणाश्चाद्राणाश्चान्नमन्नञ्जुहोत्यन्नस्यान्नस्याप्त्यै ;
 सर्वञ्जुहोति सर्वस्मै जुहोति सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै
 प्रातःसवने हुतासु वपास्वेवमेव तृतीयसवने हुतेषु
 हविषु ॥ ९ ॥ त्रिणवमष्टममहर्भवति । वृज्जो वै त्रिणवो
 वृज्जेण खलु वै क्षत्रं स्पृतन्तद्वृज्जेणैव क्षत्रं स्पृणोति
 ॥ १० ॥ त्रयस्त्रिंशन्नवममहर्भवति । अतिष्टो वै त्रय-
 स्त्रिंशद् अतिष्टित्यै ॥ ११ ॥ विश्वजित्सर्वपृष्टोऽति-
 रात्रो दशममहर्भवति । सर्वं वै विश्वजित्सर्वपृष्टोऽति-
 रात्रं सर्वं सर्वमेधं सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥ १२ ॥
 अथातो दुक्षिणानाम् । मद्धयम्प्रति राष्ट्रस्य यद्व्यद्व्रा-
 ह्मणस्य विचात्सभूमि सपुरुषम्प्राची दिग्घोतुर्दक्षिणा
 व्रह्मणः प्रतीच्यद्द्व्योरुदीच्युद्गातुस्तदेव होतृका
 ऽअव्वाभक्ताः ॥ १३ ॥ तेन हेतेन विश्वकर्म्मभौवन
 ऽईजे । तेनेष्टात्यतिष्टत्सर्वाणि भूतानीदं सर्वमभवदति-
 तिष्टति सर्वाणि भूतानीदं सर्वमभवति य ऽएवं विद्वा-
 न्सर्वमेधेन यजते यो वैतदेवं वेद ॥ १४ ॥ तदं ह कश्यपो
 याजयाश्चकार । तदुपि भूमिं श्लोकजगौ न मा मर्त्यं
 कश्चन दातुमर्हति विश्वकर्म्मभौवन मन्दु ऽआसिथ ॥
 उपमदक्षयति स्या सलिलस्य मध्ये मृषेप ते सङ्गर्ह
 कश्यपायेति ॥ १५ ॥

सप्तमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

इति सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

[ब्राह्मणचतुष्टयेन पितृमेघनिरूपणम्]

* अथास्मै श्मशानुक्नुर्वन्ति । गृहान्वा प्रज्ञानं वा यो वै कश्च म्रियते स श्वस्तस्मा ऽएतदुन्नङ्करोति तस्माच्छवात्रः शवात्रः ह वै तच्छ्मशानमित्याचक्षते परोक्षं श्मशा ऽउ हैव नाम पितृणामत्तारस्ते हामुष्मिहोके ऽकृतश्मशानस्य साधुकृत्यामुपदम्भयन्ति तेभ्य ऽएतदुन्नङ्करोति तस्माच्छ्मशात्रं श्मशात्रः ह वै तच्छ्मशानमित्याचक्षते परोक्षम् ॥ १ ॥ तद्वै न क्षिप्रकुर्यात् । नेत्रवमघङ्करवाणीति चिर ऽएव कुर्यादघमेव तत्तिरु करोति यत्र समा नानु चन स्मरेयुरश्रुतिमेव तदघङ्गमयति यद्यनुस्मरेयुः ॥ २ ॥ अयुक्तेषु सँवत्सरेषु कुर्यात् । अयुङ्ग हि पितृणामेकनक्षत्र ऽएकनक्षत्रः हि पितृणाममावास्यायाममावास्या वा ऽएकनक्षत्रमेको हि युद्धेतां रात्रिः सुर्वाणि भूतानि सँवसन्ति तेनो तङ्गाममाप्नोति यः सुर्वेषु नक्षत्रेषु ॥ ३ ॥ शरदि कुर्यात् । स्वधा वै शरस्वधो वै पितृणामघ्नन्तदेनमन्त्रे स्वधायान्दधाति माघे वा मा नोऽघ्नमभूदिति निदाघे वा नि नोऽघन्धीयाता ऽहुति ॥४॥ [अर्धप्रपाठकः ॥५०॥] चतुस्सक्ति । देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्या द्विद्वस्पर्द्धन्त ते देवा ऽअसुरान्तपत्नान्भ्रातृव्यान्दिग्भ्योऽनुदन्त तेऽटिकाः पराभवस्तस्माद्या द्वेव्यः प्राजा-

* अत्राप्यापारम्भे 'अपाम्भे कुर्यात्' इति 'ग' 'ज' गुणयोपसर्गने । य तु ग्रामादिषु एव प्रीयते, प्राचीनतमहमन्त्रित्तुस्तद्वेदसंग्रहः ।

श्चतुःस्रक्तीनि ताः श्मशानानि कुर्वतेऽथ या ऽआसुर्यः
 प्राच्यास्त्वद्ये त्वत्परिमण्डलानि तेऽनुदन्त ह्येनान्दिग्भ्य
 ऽउभे दिशावन्तरेण विदधाति प्राचीञ्च दक्षिणाञ्चैत-
 स्याथ ह दिशि पितृलोकस्य द्वारन्द्वारैर्वैनम्पितृलोकम्प्रपाद-
 यति सक्तिभिर्दिक्षु प्रतितिष्ठतीतरेणात्मनावान्तरदिक्षु
 तदेनः सर्वासु दिक्षु प्रतिष्ठापयति ॥ ५ ॥ अथातो
 भूमिजोषणस्य । उदीचीनप्रवणे करोत्युदीची वै मनु-
 ष्याणान्दिक्तदेनम्मनुष्यलोक ऽआभजत्येतद्ध वै पितरो
 मनुष्यलोक ऽआभक्ता भवन्ति यदेवाम्प्रजा भवति प्रजा
 हास्य श्रेयसी भवति ॥ ६ ॥ दक्षिणाप्रवणे * कुर्या-
 दित्याहुः । दक्षिणाप्रवणो वै पितृलोकस्तदेनम्पितृलोक
 ऽआभजतीति न तथा कुर्यादामीवद्ध नाम तच्छ्मशान-
 करणह्विष्ये हैयामपरोऽनुष्येति ॥ ७ ॥ दक्षिणाप्रवणस्य
 प्रत्ययं कुर्यादित्यु द्वैक ऽआहुः । तत्प्रत्युच्छ्रितमघम्भव-
 तीति नो ऽएव तथा कुर्याद्यद्वा ऽउदीचीनप्रवणे करोति
 तदेव प्रत्युच्छ्रितमघम्भवति ॥ ८ ॥ यस्यैव समस्य सतः ।
 दक्षिणतः पुरस्तादाप ऽएत्य सथस्थायाप्रघ्नत्य. ऽएता-
 न्दिशमभिनिष्पद्याक्षय्या ऽअपोऽपिपद्येरस्तत्कुर्याद्वन्नं वा
 ऽआपोऽन्नाद्यमेवास्मा ऽएत्परस्तात्प्रत्यग्दधात्यमृतमु
 वा ऽआप ऽएपो ह जीवानान्दिगन्तरेण सप्तर्षीणाञ्चो-
 द्वयनमादित्यस्य चास्तमयनममृतमेव तज्जीवेषु दधाति
 तद्धैतत्प्रतिमीवन्नाम श्मशानकरणजीवेष्वभ्यो हितं व्यद्वाव

जीवेऽभ्यो हितन्तृपितृऽभ्यः ॥ ९ ॥ कृम्वति * कुर्म्यात् ।
 कृम्वेऽसदित्यथो शृम्वति शृम्वेऽसदिति नाधिपथङ्कुर्म्या-
 न्नाकाशे नेदाविरघङ्करवाणीति ॥ १० ॥ गुहा सद्वतापि
 स्यात् । तद्यद्गुहा भवत्यघमेव तद्गुहा करोत्यथ यदव-
 ताप्यसौ वा ऽआदित्यः पाप्मनोऽपहन्ता स ऽपुवास्मा-
 त्पाप्मानमपहन्त्यथो ऽआदित्यज्योतिषमेवैनङ्करोति ॥११॥
 न तस्मिन्कुर्म्यात् । यस्येत्थादनूकाशः स्याद्याचमानः
 ह नाम तस्मिन्प्रे हैषामपरोऽनुप्रेति ॥ १२ ॥ चित्र-
 म्पञ्चात्स्यात् । प्रजा वै चित्रश्चित्रः हास्य प्रजा
 भवति यदि चित्रन्न स्याद्वापः पञ्चाद्दोत्तरतो वा स्युरापो
 ह्येव चित्रश्चित्रः हैवास्य प्रजा भवति ॥ १३ ॥ उपरे
 करोति । रेतो वा ऽऊपाः प्रजननन्तदेनम्प्रजनन ऽआभ-
 जत्येतद् वै पितरः प्रजनन ऽआभक्ता भवन्ति यदेया-
 म्प्रजा भवति प्रजा हास्य श्रेयसी भवति ॥ १४ ॥
 समूले समूलः हि पितृणां वीरिणमिदंश्च ऽएतद्वास्याः
 पित्र्यमनतिरिक्तमथो ऽअघमेव तद्वद्ध करोति ॥ १५ ॥ न
 भूमिपाशमभिविद्भ्यात् । न शरन्नाश्मगन्धान्नाद्भ्याण्डान्
 पृश्निपण्णीन्नाश्वत्थस्यान्तिकङ्कुर्म्यान्न विभीतकस्य न तिल्लव-
 कस्य न स्फूर्जकस्य न हरिद्रोर्न्न न्यग्ग्रोधस्य ये चान्ये पाप-
 नामानो महलोपेप्सया नाम्नामेव परिहाराय ॥ १६ ॥
 अथात ऽआवृदेव । अग्निविध्याग्निचितः श्मशानङ्करोति

* 'शृम्वति वृम्वति वा' (का० धी० सू० २१. ३. २२.) इति ।

(१) 'वीरिणमिधमेतद्वास्या' इति 'ग' पुस्तके । 'वीरिणमिधमेतद्वास्या' इति
 च 'अ' पुस्तके ।

यद्वै यजमानोऽग्निश्चिनुतेऽमुष्मै तृल्लोकाय यजेनात्मानं
संस्कुरुत ऽएतद्दु ह यज्ञियङ्गर्मासंस्थितमा इमशान-
करणात्तद्यदग्निविधयाग्निचितं इमशानङ्करोत्यग्निचित्यामेव
तत्संस्थापयति ॥१७॥ तद्वै न महत्कुर्व्यात् । नेन्महदघङ्क-
वाणीति यावानपक्षपुच्छोऽग्निस्तावत्कुर्व्यादित्यु हैक ऽआहुः
समानो ह्यस्यैप ऽआत्मा यथैवाग्नेस्तथेति ॥ १८ ॥ पुरुष-
मात्रन्त्वेव कुर्व्यात् । तथापरस्मा ऽअवकाशत्र करोति
पश्चाद्द्वरीयः प्रजा वै पश्चात्प्रजामेव तद्वरीयसीङ्कुरुत
ऽउत्तरतो वर्षीयः प्रजा वा ऽउत्तराः प्रजामेव तद्वर्षीयसी-
ङ्कुरुते तद्विधायापसलविस्पृष्टाभि स्पन्ध्याभिः पर्व्यातनो-
त्यपसलवि पित्र्यः हि कर्म ॥ १९ ॥ अथोद्धन्तवा ऽआह ।
स यावत्येव निवप्स्यन्त्स्यात्तावदुद्धन्त्यात्पुरुषमात्रन्त्वेवो-
द्धन्त्यात्तथापरस्मा ऽअवकाशत्र करोत्यथो ऽओपधिलोको
वै पितर ऽओपधीनाथं ह मूलान्युपसर्पन्त्यथो नेदस्या
ऽअन्तर्हितोऽसदिति ॥ २० ॥

अष्टमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

—५—

अन्तर्द्वायो हैके निवपन्ति । देवाश्चासुराश्चोभये
प्राजापत्या ऽअस्मिँल्लोकेऽस्पृहन्त ते देवा ऽअसुरान्त-
पत्नान्भ्रातृव्ययानस्माल्लोकादनुदन्त तस्माद्या द्वैव्यः
प्रजा ऽअनन्तर्हितानि ताः इमशानानि कुर्वतेऽथ या
ऽआसुर्यः प्राच्यास्त्वद्ये स्वदन्तर्हितानि ते च्म्वान्स्व-
स्मिँस्त्वत् ॥ १ ॥ अथैनत्परिद्विद्भिः परिद्वयति ।

या ऽएवामृदु परिश्रितस्ता ऽएता यजुषा ताः परिश्रयति
 तृष्णीमिमा द्वैवश्चैव तत्पिण्यञ्च व्याकरोत्यपरिमिता-
 भिरपरमितो ह्यसौ लोकः ॥ २ ॥ अथैनत्पलाशशाखया
 व्युदूहति * । यदेवाद्दो व्युदूहनन्तदेतदुपेतो यन्तु
 पणयोऽसुम्ना देवपीयव, ऽइति पणीनेवैतदसुम्नान्देव-
 पीयूनसुररक्षसाश्यस्माल्लोकादुपहन्त्यस्य लोकः सुतावत'
 ऽइति सुतवान्हि य ऽईजानो 'ध्याभिरहोभिरक्तुभिर्व्यक्त'-
 मिति तदेनमृतुभिश्चाहोरात्रैश्च सलोकङ्करोति ॥ ३ ॥
 'यसो ददास्ववसानमस्मा' ऽइति । यसो ह वा ऽअस्या-
 मवसानस्येष्टे तमेवास्मा ऽअस्यामवसानं व्याचति तान्द-
 क्षिणोदस्यत्युदगितरान्द्वैवश्चैव तत्पिण्यञ्च व्याकरोति
 ॥ ४ ॥ अथ दक्षिणतः सीरं व्युनक्ति । उत्तरत ऽइत्यु
 हैक ऽआहुः स यथा कामयेत तथा कुर्याद्युक्तेति
 सम्प्रेष्याभिमन्त्रयते 'सवित्ता ते शरीरेभ्यः पृथिव्याँ-
 ल्लोकमिच्छति'ति सवित्तेवास्यैतच्छरीरेभ्यः पृथिव्याँ-
 ल्लोकमिच्छति 'तस्मै युज्यन्तामुस्त्रिया' ऽइत्येतस्मा ऽउ
 हि कर्मण ऽउस्त्रिया युज्यन्ते ॥ ५ ॥ पद्गवम्भवति ।
 पद्गवः सँवत्सर ऽऋतुष्वैवमेतत्सँवत्सरे प्रतिष्ठाया-
 म्प्रतिष्ठापयति तदपसलवि पर्ष्याहृत्योत्तरतः प्रतीचीम्प्र-
 थमाशं सीताङ्कयति 'वायुं पुनात्वि'ति 'सवित्ता

* का. धी. सू. ११. १. ३१ ।

(१) छ० य० सं० ३५. १ । (२) छ० य० सं० ३५. १ । (३) छ० य०
 ३५. १ । (४) छ० य० सं० ३५. १ । (५) छ० य० सं० ३५. २ । (६) छ०
 य० सं० ३५. २ । (७) छ० य० सं० ३५. ३ । (८) छ० य० सं० ३५. ३ ।

पुनार्वि'ति जघनाद्धेन दक्षिणा'ग्नेर्बभ्राजसे'ति दक्षिणा-
 द्धेन प्राचीथं 'सूर्यस्य वृत्तसे'त्यग्नेणोदीचीम् ॥ ६ ॥ *
 चतस्रः सीता यजुषा कृपति † । तद्यच्चतसृषु दिक्ष्वन्नन्त-
 स्मिन्नेवैनमेतत्प्रतिष्ठापयति तद्वै यजुषाद्धा वै तद्ययजुरद्धो
 तद्यदिमा दिशः ॥ ७ ॥ अथात्मानं विकृपति । तद्यदेव
 सँवत्सरेऽन्नन्तस्मिन्नेवैनमेतत्प्रतिष्ठापयति तूष्णीमपरि-
 मिताभिरपरिमितो ह्यसौ लोकः ॥ ८ ॥ अथैनद्विमुञ्चति ।
 कृत्वा तत्कर्म यस्मै कर्मण ऽएनद्युङ्क्ते 'विमुच्यन्ता-
 मुस्त्रिया' ऽइत्येतस्मा ऽउ हि कर्मण ऽउस्त्रिया युज्यन्ते
 तद्दक्षिणोदस्यत्युदगितरद्वैवश्चैव तत्पिण्यश्च व्याकरोति ॥९॥

अष्टमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

—०—

अथ सर्वोपधं वपति । यदुवादः सर्वोपधन्तदेतद्वह्नी-
 भिस्तद्वृषत्येकयेदन्द्वैवश्चैव तत्पिण्यश्च व्याकरो'त्यद्वैत्ये
 वो निषदनम्पणो वो वसतिष्कृते'ति ज्योमजीवातुमेवैभ्य
 ऽएतद्वाशास्ते तथो हैषामेकैकोऽपरो जरसानुष्प्रैति ॥ १ ॥
 अथैनन्निवपति । इयं वै पृथिवी प्रतिष्ठास्यामेवैनमेतत्प्रति-
 ष्ठायाम्प्रतिष्ठापयति पुरादित्यस्योदयात्तिर ऽइव वै पितर-
 स्तिर ऽइव रात्रिस्तिर ऽएव तत्करोति यथा कुर्वतोऽब्भ्यु-

(१) छ० य० सं० ३५. ३ । (२) छ० य० सं० ३५. ३

* अथ एतम् ६८०० ।

† वा० शौ० सू० २१. ४. १ ।

(३) छ० य० सं० ३५. ३ । (४) छ० य० सं० ३५. ४ ।

दियात्तदेनमुभयोरहोरात्रयोः प्रतिष्ठापयति ॥२॥ 'सवित्ता
 ते शरीराणि । मातुरुपस्थ ऽआवपत्वि'ति सवितैवास्यैतच्छ-
 रीराण्यस्यै पृथिव्यै मातुरुपस्थ ऽआवपति 'तस्यै पृथिवि
 शम्भवे'ति यथैवास्मा ऽइयः शथं स्यादेवमेतदाह
 'प्रजापतौ स्वा देवतायामुपोदके लोके निदधाम्यसा'विति
 नाम गृह्णात्ययं वै लोक ऽउपोदकस्तदेनम्प्रजापतौ देवता-
 यामुपोदके लोके निदधाति ॥ ३ ॥ अथ कश्चिदाह ।
 एतान्दिशमनवानन्स्त्रवा कुम्भम्प्रक्षीयानपेक्षमाण ऽपहृति
 तत्र जपति 'परमृत्यो ऽअनु पुरेहि पन्थां व्युस्ते ऽअन्य
 ऽहुतरो देवयानात् ॥ चक्षुष्मते शृण्वते ते व्रवीमि मा नः
 प्रजाथं रीरिपो मोत् वीरा'निति ज्योग्जीवातुमेवैवभ्य
 ऽएतदाशास्ते तथो हैयामेकैकोऽपरो जरसानुष्यैति ॥ ४ ॥
 अथैनं व्यथाङ्गल्लप्पयति । 'शं वीतः शः हि ते घृणिः शन्ते
 भवन्त्विष्टकाः ॥ शन्ते भवन्त्वग्मयः पार्थिवासो मा स्वाभि-
 शूशुचन्' ॥ 'कल्पन्तान्ते दिशस्तुब्भ्यमापः शिवतमास्तु-
 ब्यम्भवन्तु सिन्धवः ॥ अन्तरिक्षः शिवन्तुब्भ्यङ्गल्लप्पन्तान्ते
 दिशः सर्वा' ऽहुत्येतदेवास्मै सर्वङ्गल्लप्पयत्येतदस्मै शिव-
 ङ्करोति ॥ ५ ॥ अथ त्रयोदश पादमात्र्य ऽहुष्टका ऽअल-
 क्षणाः कृता भवन्ति । या ऽएवामूरग्नाविष्टकास्ता ऽएता
 यजुषा ता ऽउपदधाति तूष्णीमिमा देवश्चैव तस्मिन्वच
 व्यकरोति ॥ ६ ॥ त्रयोदश भवन्ति । त्रयोदश मासाः

(१) छ० य० सं० ३५. ५। (२) छ० य० सं० ३५. ५। (३) छ० य० सं०
 ३५. ६। (४) छ० य० सं० ३५. ७। (५) छ० य० सं० ३५. ८। (६) छ०
 य० सं० ५३. ९।

सँवत्सरः ऽऋतुष्वेवैनमेत्सँवत्सरे प्रतिष्ठायाम्प्रतिष्ठाप-
यति ॥ ७ ॥ पादमात्रयो भवन्ति । प्रतिष्ठा वै पादः
प्रतिष्ठामेवास्मै करोत्यलक्षणा भवन्ति तिरऽइव वै
पितरस्तिरऽइव तद्यदलक्षणन्तिरऽएव तन्तिरः करोति
॥ ८ ॥ तासामेकाम्मद्वये प्राचीमुपदधाति । सऽआत्मा
तिष्ठः पुरस्तान्मूर्धसःहितास्तच्छिरस्तिष्ठो दक्षिणतः स
दक्षिणः पश्चस्तिष्ठऽउत्तरतः सऽउत्तरः पश्चस्तिष्ठः
पश्चात्तत्पुच्छः सोऽस्यैष पक्षपुच्छवानात्मा यथैवाग्नेस्तथा
॥ ९ ॥ अथ प्रदरात्पुरीषमाहर्त्वा ऽआह । एतद्वास्याः
पित्र्यमनतिरिक्तमथो ऽअघमेव तद्बद्धुं करोत्यस्मिन्नु हैकेऽ-
वान्तरदेशे कर्षुंवात्वा ततोऽब्भ्याहारङ्कुर्वन्ति परिकृपन्त्यु हैके
दक्षिणतः पश्चादुत्तरतस्ततोऽब्भ्याहारङ्कुर्वन्ति स यथा
कामयेत तथा कुर्यात् ॥ १० ॥ तद्वै न महत्कुर्यात् ।
नेन्महदघङ्करवाणीति यावानुद्वाहुः पुरुपस्तावरक्षत्रियस्य *
कुर्यान्मुखदग्धमब्राह्मणस्योपस्थदग्धं स्त्रिया ऽजरुदग्धं
घैश्यस्याण्डीवद्गद्गः शूद्रस्यैवं वीर्यां ह्येत ऽडुति ॥ ११ ॥
अधोजानु त्वैव कुर्यात् । तथापरस्मै ऽअवकाशञ्च करोति
तस्य विक्रयमाणस्य तेजनीमुत्तरतो धारयन्ति प्रजा ह सा
प्रजामेव तदुत्तरतो धारयन्ति तान्न न्यस्येदृत्वा वैनामूद्वा
वा गृहेपुच्छयेत्प्रजामेव तद्गृहेपुच्छयति ॥ १२ ॥ कृत्वा
यवान्वपति । अघन्मे यवयानित्यवकाभिः प्रच्छादयति
कम्मेऽसद्विति दग्धैः प्रच्छादयत्यरुक्षतायै ॥ १३ ॥

अष्टमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

अथैनञ्छङ्कुभिः परिणिहन्ति । पालाशम्पुरस्ताद्ब्रह्म
 वै पलाशो ब्रह्मापुरोगवमेवैनथं स्वर्गंल्लोकंमयति शमी-
 मयमुत्तरतः शम्मेऽसदिति वारणम्पश्चादघ्ममे वारयाता
 ऽइति वृत्रशङ्कुन्दक्षिणतोऽघस्यैवानत्ययाय ॥ १ ॥ अथ
 दक्षिणतः परिवक्त्रे खनन्ति । ते क्षीरेण चोदकेन च
 पूरयन्ति ते ह्येनममुष्मिँल्लोकेऽक्षिते कुल्लये ऽउपधावतः
 सप्तोत्तरतस्ता ऽउदकेन पूरयन्ति न ह वै सप्त स्रवन्ती-
 रघमस्येतुमर्हत्यघस्यैवानत्ययाय ॥ २ ॥ अश्मनस्त्रीस्त्रीन्प्र-
 किरन्ति । ता ऽअवभ्युत्तरन्त्यश्मन्न्वती रीयते सहरभ-
 द्धमुत्तिष्ठत प्रतरता सखायः ॥ अत्रा जहीमोऽशिवा ये
 ऽअसञ्छिन्नान्वयमुत्तरेमाभि द्वाजा'निति यथैव यजुस्तथा
 वन्धुः ॥ ३ ॥ अपामार्गैरपमृजते । अघमेव तदुपमृजतेऽ-
 'पार्थमप किल्विपमप कृत्यामपो रपः ॥ अपामार्गं स्व-
 मस्मदुप दुःष्वप्स्यन्धः सुवे'ति यथैव यजुस्तथा वन्धुः
 ॥ ४ ॥ यत्रोदकम्भवति तत्स्नान्ति । 'सुमित्रिया न ऽआप
 ऽओपधयः सन्त्वि'त्यञ्जलिनाप ऽउपाचति वज्ज्रो वा ऽआ-
 पो वज्ज्रेणैवैतस्मिन्नधेयङ्कुरुते 'दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽ-
 स्मान्द्वेष्टि यश्च वयन्दिह्यम्' ऽइति यामस्य द्विशन्द्द्वेष्यः
 स्यात्तान्दिशम्प्रासिञ्चेत्तेनैव तम्प्राभावयति ॥ ५ ॥ स यदि
 स्थावरा ऽआपो भवन्ति । स्थापयन्त्येषाम्पाप्मानमथ
 यदि ब्रह्मन्ति ब्रह्मन्त्येषैषाम्पाप्मानं स्नात्वाहृतानि द्वा-

* 'उर धनिवस्योर्षगाहु वा' (का० श्रौ० सू० २१. ५. १६) इति ।

(१) छ० य० घ० ३५. १० । (२) छ० य० घ० ३५. ११ । (३) छ० य०
 घ० ३५. १२ । (४) छ० य० घ० ३५. १२ ।

साथंसि परिधायानहुहः पुच्छमन्वारवभ्यायन्त्याग्नेयो वा
 ऽनड्वानग्निमुखा ऽथव तत्पितृलोकाज्जीवलोकमभ्या-
 यन्त्यथो ऽअग्निर्वै पथोऽतिवोढा स ऽएनान्तिवहति ॥ ६ ॥
 'उद्वयन्तमसस्पर्शी'ति । एतामृचञ्जपन्तो यन्ति तत्तमसः
 पितृलोकादादित्यञ्ज्योतिरवभ्यायन्ति तेवभ्य ऽआगतेवभ्य
 ऽआञ्जनावभ्यञ्जने प्रयच्छन्त्येप ह मानुषोऽलङ्कारस्तेनैव
 तम्मृत्युमन्तर्हथते ॥ ७ ॥ अथ गृहेष्वग्निः समाधाय ।
 वारणान्परिधीन्परिधाय वारणेन स्रुवेणाग्नेय ऽआयुष्मत्
 ऽआहुतिञ्जुहोत्यग्निर्वा ऽआयुष्मानायुष ईष्टे तमेवैवभ्य
 ऽआयुर्थाचत्यग्निं ऽआयूथंपि पवस' ऽहुति पुरोऽनुवा-
 क्क्याभाजनम् ॥ ८ ॥ अथ जुहोति । 'आयुष्मानग्ने ह-
 विषा वृधानो घृतप्रतीको घृतयोनिरेधि ॥ घृतम्पीत्वा
 मधु चारु गव्यम्पितेव पुत्रमभिरक्षतादिमान्स्वाहे'ति
 यथैवैनानभिरक्षेद्यथाभिगोपायेदेवमेतदाह ॥ ९ ॥ तस्य पुरा-
 णोऽनद्वान्दक्षिणा * । पुराणा युवाः पुराणयासन्दी सोप-
 वर्हणैषा न्वादिष्टा दक्षिणा कामं व्यथाश्श्रद्धम्भूयसी-
 र्दद्यादिति न्वग्निचितः ॥ १० ॥ अथानग्निचितः । एतदेव
 भूमिजोषणमेतत्समानङ्कर्म यदन्यदग्निक्कर्मणः कुर्याद्वा-
 हिताग्नेः शर्करा ऽहुत्यु हैक ऽआहुर्था ऽएवामूरग्न्याधे-
 यशर्करास्ता ऽएता ऽहुति न कुर्यादित्येक ईश्वरो हैता
 ऽअनग्निचितः सन्तप्तोरिति स यथा कामयेत तथा

(१) अ० य० सं० ३५. १५। (२) अ० य० सं० ३५. १६। (३) अ० य० सं० ३५. १७।

* तथा न कात्यायन. "आसन्दी सोपधाना दक्षिणाऽनद्वान्यथाथ सर्वं पुराणम् (का-
 श्री० सू० ३१. ४. २५) इति ।

कुर्यात् ॥ ११ ॥ मर्यादाया ऽएव लोष्ट्रमाहृत्य । अन्तरेण
 निदधाती मञ्जीवेभ्यः परिधिन्दधामि मैपान्तु गादुपरो
 ऽअर्थमेतम् ॥ शतजीवन्तु शरदः पुरुचीरन्तुर्मृत्युन्दध-
 ताम्पर्वतेनेति जीवेभ्यश्चैवैताम्पितृभ्यश्च मर्यादाङ्क-
 रोत्यसम्भेदाय तस्माद्दु हैतज्जीवाश्च पितरश्च न सन्दृ-
 श्यन्ते ॥ १२ ॥

अष्टमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे चतुर्थः प्रपाठकः ॥४॥ काण्डिकासंख्या ॥१००॥

इत्यष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अश्वमेधनाम त्रयोदशं काण्डं † समाप्तम् ॥ १३ ॥

अथोपनिषत्नाम * चतुर्दशं काण्डम्

— ० —

काण्डेऽस्मिन्प्रतिपाद्या विषयाः—धर्मः, प्रवर्ग्यः, महावीरः, प्रवर्ग्योत्सा-
दनम्^१ प्रवर्ग्यकर्तृनियमः, घृहदारण्यकम्, काम्यहवनादि, गर्भा-
धानादि, जातकर्म, वशब्राह्मणमिति ।

[धर्मोपक्रमः]

॥ ॐ ॥ देवा ह वै सत्रत्रिपेदुः । अग्निरिन्द्रः सोमो
मुखो विष्णुर्विश्वे देवा ऽअक्यत्रैवाश्विबुध्याम् ॥ १ ॥
तेपाङ्कुरक्षेत्रन्देवयजनमास । तस्मादाहुः कुरुक्षेत्रन्दे-
वानान्देवयजनमिति तस्माद्यत्र क च कुरुक्षेत्रस्य निग-
च्छति तदेव मश्यत ऽइन्द्रन्देवयजनमिति तद्धि देवाना-
न्देवयजनम् ॥ २ ॥ त ऽआसत । श्रियङ्गच्छेम यशः
स्यामान्नादाः स्यामेति तथो ऽएवेमे सत्रमासते ये^१ सत्रमासते
श्रियङ्गच्छेम यशः स्यामान्नादाः स्यामेति ॥३॥ ते होचुः । यो
नः श्रमेण तपसा शश्रुया यज्ञेनाहुतिभिर्ध्वजस्योदुच-
स्पृष्टोऽवगच्छात्स नः श्रेष्ठोऽसत्तदु नः सर्वेषां सहेति
तथेति ॥ ४ ॥ तद्विष्णुः प्रथमः प्राप । स देवानां श्रे-
ष्ठोऽभवत्तस्मादाहुर्विष्णुर्देवानां श्रेष्ठः ऽइति ॥ ५ ॥
स यः स विष्णुर्ध्वजः स । स यः स यज्ञोऽसौ स
ऽआदित्यस्तद्धेदं यशो विष्णुर्न शशाक सँव्यन्तुन्तदिद-

* उपनिषच्छन्देन मुख्यवा श्रुत्या ब्रह्मविद्यैवोच्यते । उप समीपस्थ प्रत्यगात्मैकत्व मीति
निश्चितं सद् तत्परमाणु सहेतुं ससारं सादयतीत्युपनिषदिति श्रुत्यते । प्रत्यक्तु विद्यासमर्पकत्वे
नोपचारद्वयनिषदित्युच्यते ।

(१) ' ये सत्रमासते ' इति पाठ ग' 'ज पुस्तकयोर्न दृश्यते ।

म॒प्येत॒र्हि नैव॒ सर्व॑ ऽइव॒ यशः॑ शक्य॒नोति॑ सँभ्यन्तुम् ॥ ६ ॥
 स॒ तिस्र॑ध॒न्वमादा॒यापच॑काम । स॒ धनुरा॑न्त्या॒ शिर॑ ऽउप-
 स्त॒ब्ध्य तस्त्यौ॑ त॒न्देवा॑ ऽअ॒नभिधृ॑ष्णुवन्तः॒ समन्त॑म्प-
 रि॒ष्यवि॑शन्त ॥ ७ ॥ ता॒ ह वृ॒म्भय॑ ऽऊचुः । इ॒मा वै
 वृ॒म्भयो॑ यदु॒पदी॒का योऽस्य॑ ज्य॒ामप्य॑द्यात्कि॒मस्मै प्र॒यच्छे॑ते-
 त्य॒न्नाथ॑मस्मै प्र॒यच्छे॑मापि॒ धृश्वन्न॑पोऽधि॒गच्छे॑त्तथास्मै
 सर्व॑म॒न्नाथ॑मप्र॒यच्छे॑मेति॒ तथेति॑ ॥ ८ ॥ त॒स्योप॑परासृ॒त्य ।
 ज्य॒ामपि॑जक्षुस्तस्याऽि॒च्छन्ना॒यान्धनुरा॑न्त्यौ॒ विष्फुर॑न्त्यौ॒ वि-
 ष्य॒णोः शिरः॑ प्र॒चिच्छि॑दतुः ॥ ९ ॥ तद्दृ॒ष्टिड॑ति॒ पपा॑त ।
 त॒त्पति॑त्वा॒सावादि॑त्योऽभ॒वदथे॑तरः॒ प्राडे॑व प्रा॒वृज्य॑त॒ तद्य
 दृष्टि॑ड॒त्यप॑त॒त्स्माद्घ॑म्भोऽथ॒ यत्प्रा॑वृज्यत॒ तस्मात्प्र॑-
 वृ॒र्ग्यः ॥ १० ॥ ते॒ देवा॑ ऽअ॒ब्रुवन् । म॒हान्ब॑वत॒ नो वी॑रोऽ-
 पा॒दीति॑ त॒स्मात्स॑महावी॒रस्त॑स्य॒ यो र॒सो व॑य॒क्षर॑त्त॒म्पा-
 णि॑भिः॒ स॒म्भमृ॑जुस्त॒स्मात्स॑म्राट् ॥ ११ ॥ त॒न्देवा॑ ऽअ॒ब्य
 मृ॒ज्यन्त॑ । यथा॒ विति॑ वे॒रस्य॑माना॒ ऽएव॑न्तमिन्द्रः॒ प्रथ॑मः
 प्रा॒प त॒मन्व॑द्भ्र॒मनु॑ष्यपद्यत॒ तम्पर्य॑ष्ट॒हात्त॑म्परिगृ॒ह्येदं॒ यशो॑ऽ-
 भ॒वद्यदि॑मिन्द्रो॒ यशो॑ य॒शो ह॒ भवति॑ य॒ ऽएवं॑ वे॒द ॥ १२ ॥
 स॒ ऽउ॑ ऽए॒व म॑खः॒ स वि॑ष्णुः । त॒त ऽइन्द्रो॑ म॒खवान॑भव-
 ष्म॒खवा॑ह वै॒ त॒मम॑घ॒वानित्या॑चक्षते॒ परोऽक्ष॑म्परोऽक्ष॒कामा॑
 हि॒ देवाः ॥ १३ ॥ ता॒भ्यो व॑स्मी॒भ्योऽन्ना॑थ॒मप्रा॑यच्छन् ।
 आ॒पो वै सर्व॑म॒न्नता॑भिर्ही॒टुम॑भि॒क्यने॑यमिवा॒दुन्ति॒ यदि॑द-
 ङ्घि॒र्वा॑दन्ति ॥ १४ ॥ अ॒थेमं॑ वि॒ष्णुं॒ यज॑न्त्रे॒धा व॑य॒भज॑न्त ।

वसवः प्रातःसवनम् रुद्रा माद्व्यन्दिनः सवनमादित्या-
 स्तृतीयसवनम् ॥ १५ ॥ अग्निः प्रातःसवनम् । इन्द्रो
 माद्व्यन्दिनः सवनं विश्वे देवास्तृतीयसवनम् ॥ १६ ॥
 गायत्री प्रातःसवनम् । त्रिष्टुम्माद्व्यन्दिनः सवनञ्जगती
 तृतीयसवनन्तेनापशीर्ष्णा यजेन देवा ऽअर्चन्तः श्राम्य-
 न्तश्चेरुः ॥ १७ ॥ तद्व्यङ् ह वा ऽआथर्वणः । एतः शुक्ल-
 मेतं व्यजं विदुश्चकार यथा यथैतद्यज्ञस्य शिरः प्रति-
 धीयते यथैष कृत्स्नो यज्ञो भवति ॥ १८ ॥ स हेन्द्रेणोक्त
 ऽआस । एतश्चेदन्यस्मा ऽअनुव्रूयास्तत ऽएव ते
 शिरश्छिन्द्यामिति ॥ १९ ॥ तदु हाश्चिनोरनुश्श्रुतमास ।
 दद्व्यङ् ह वा ऽआथर्वणः ऽएतः शुक्लमेतं व्यजं वेद यथा
 यथैतद्यज्ञस्य शिरः प्रतिधीयते यथैष कृत्स्नो यज्ञो भवतीति
 ॥ २० ॥ तौ हेत्योचतुः । उप त्वायावेति किमनुवक्ष्यमाणा-
 वित्येतः शुक्लमेतं व्यजं यथा यथैतद्यज्ञस्य शिरः प्रति-
 धीयते यथैष कृत्स्नो यज्ञो भवतीति ॥ २१ ॥ स होवाच ।
 इन्द्रेण वा ऽउक्तोऽस्म्येतश्चेदन्यस्मा ऽअनुव्रूयास्तत ऽएव
 ते शिरश्छिन्द्यामिति तस्माद्धै विभेमि यद्वै मे स शिरो
 न च्छिन्द्यान्न वामुपनेष्य ऽहुति ॥ २२ ॥ तौ होचतुः ।
 आवात्वा तस्मात्त्रास्यावैहे ऽहुति कथम्मा द्वास्थेथे
 ऽहुति यदा ना ऽउपनेष्यसेऽथ ते शिरश्छित्त्वान्यत्राप-
 निधास्यावोऽथाश्वस्य शिरः ऽआहृत्य तत्ते प्रतिधास्या-
 वस्तेन नावनुवक्ष्यसि स यदा नावनुवक्ष्यस्यथ ते तद्विन्द्रः

शिरश्छेत्स्यत्यथ ते स्वः शिर ऽआहृत्य तत्ते प्रतिधास्याव
 ऽइति तथेति ॥२३॥ तौ होपनिन्त्ये । तौ यदोपनिन्त्येऽथास्य
 शिरश्छित्त्वान्यत्रापनिदधतुरथाश्वस्य शिर ऽआहृत्य तद्दास्य
 प्रतिदधतुस्तेन हाभ्यामनूवाच स यदाभ्यामनूवाचा-
 थास्य तद्विन्द्रः शिरश्चिच्छेद्वाथास्य स्वः शिर ऽआहृत्य
 तद्दास्य प्रतिदधतुः ॥२४॥ तस्मादेतद्वृषिणाभ्यनूक्तम् ।
 दक्ष्यद् ह यन्मद्धाथर्वणो वामश्वस्य शीष्णां प्र यदी-
 मुवाचेत्यथतन्तदुवाचेति ह्येव तदुक्तम् ॥ २५ ॥ तन्न सर्वस्मा
 ऽअनुव्रूयात् । एनस्यः हि तदुथो नेन्म ऽइन्द्रः शिरश्छि-
 त्तदिति यो न्वेव ज्ञातस्तस्मै व्रूयादुथ योऽनूचानोऽथ
 योऽस्य प्रियः स्यान्न त्वेव सर्वस्मा ऽइव ॥ २६ ॥ सँव-
 र्स्तरवासिनेऽनुव्रूयात् । एष वै सँवर्स्तरो य ऽएष तपस्येप
 ऽउ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मात्सँवर्स्तरवासिनेऽ-
 नुव्रूयात् ॥ २७ ॥ तिस्रो रात्रीर्वृतञ्चरति । त्रयो वा ऽक-
 त्तवः सँवर्स्तरस्य सँवर्स्तर ऽएष य ऽएष तपस्येप ऽउ
 प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मात्तिस्रो रात्रीर्वृतञ्चरति
 ॥२८॥ तप्त्तमाचामति । तपस्व्यनुव्रवा ऽइत्युमाथंसाश्व-
 नुव्रूते तपस्व्यनुव्रवा ऽइति ॥ २९ ॥ अमृन्मयपायी ।
 अस्ति वा ऽअस्याथं सःसृष्टमिव यदस्यामनृतं वृदति
 तस्मादमृन्मयपायी ॥ ३० ॥ अशूद्रोच्छिष्टी । एष वै
 घर्मो य ऽएष तपति सैषा श्त्रीः सत्यज्ज्योतिरनृतं
 स्त्री शूद्रः श्चा कृष्णः शकुनिस्तानि न प्रेक्षेत नेच्छिद्यश्च
 पाप्मानश्च नेज्ज्योतिश्च तमश्च नेत्तरयानृते सःसृजा-

नीति ॥ ३१ ॥ अथैष वाव यशः । य ऽएष तपति तद्य-
 त्तदादित्यो यशो यज्ञो हैव तद्यशस्तद्यत्तद्यज्ञो यशो यज-
 मानो हैव तद्यशस्तद्यत्तद्यजमानो यशः ऽऋत्विजो हैव
 तद्यशस्तद्यत्तदृत्विजो यशो दक्षिणा हैव तद्यशस्तस्माद्या-
 सस्मै दक्षिणामानुयेयुर्न त्रांथं सद्योऽन्यस्मा ऽअति-
 दिशेन्नद्यश्मेदं यश आगस्तस्सद्योऽह्यस्मा ऽअतिदिशा-
 नीति इश्वो वै भूते द्वयहे वा तदात्मन्येवैतद्यशः कृत्वा
 यदेव तद्भवति तस्स ददाति हिरण्यङ्गां वासोऽश्वं वा
 ॥ ३२ ॥ अथैतद्वै । आयुरेतज्ज्योतिः प्रविशति य ऽएत-
 मनु वा ब्रूते भक्षयति वा तस्य व्रतचर्या नातपति
 प्रच्छादयेत् नेदेतस्मात्तिरोऽसानीति नातपति निष्ठी-
 वेन्नेदेतमभिनिष्ठीवानीति नातपति प्रस्त्रावयेत् नेदेतमभि-
 प्रस्त्रावया ऽहुति यावद्वा ऽएष ऽआतपति तावानेष नेदेत-
 मेतैर्हिनसानीत्यवज्योत्य रात्रावश्नीयात्तदेतस्य रूपङ्गियते
 य ऽएष तपति तद्दु होवाचासुरिरिकः ह वै देवा व्रतञ्च-
 रन्ति यत्सत्यन्तस्माद् सत्यमेव वदेत् ॥ ३३ ॥

प्रथमाध्याये प्रथमं ब्रह्मणम् ॥ १ ॥

[प्रवर्ग्यः *]

स वै सम्भारान्सम्भरति । स वद्वा ऽएनानिस्थाच्चे-
 स्थाच्च सम्भरति तत्सम्भाराणां सम्भारत्वः स वै युत्र

(१) "ता ऽद्वत्सयो" इति 'ग' 'ज' पुस्तकयोः ।

(२) "अथैतद्वा" इति 'ग' 'ज' पुस्तकयोः ।

(३) "तदस्य" इति 'ग' 'ज' पुस्तकयोः पाठः ।

ॐ ततो घृते पयःप्रक्षेपादिना प्रणीयवे 'प्रम.' स्थापविशेषः । घ एव प्रक्षेपः मन्त्रान-

यत्र यज्ञस्य न्यक्तन्तस्ततः सम्भरति ॥ १ ॥ कृष्णा-
 जिने सम्भरति । यज्ञो वै कृष्णाजिनं व्यज्ञ ऽएवैन-
 मेतस्सम्भरति लोमतश्छन्दाथसि वै लोमानि च्छन्दः
 स्वैवैनमेतस्सम्भरत्युत्तरत ऽउदीची हि मनुष्याणा-
 न्द्विप्राचीनग्रीवे तद्धि देवद्या ॥ २ ॥ अब्या । वृजो वा
 ऽअभिर्ध्वीर्य वै वृजो धीर्येणैवैनमेतस्समर्द्धयति कृत्स्न-
 ङ्करोति ॥ ३ ॥ औदुम्बरी भवति । जग्वे रस ऽउदुम्बर
 ऽउज्जैवैनमेतद्रुसेन समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति ॥ ४ ॥
 अथो वैकङ्कती । प्रजापतिर्याम्प्रथमाग्नाहुतिमजुहोस्स
 हुत्वा यत्र न्यमृष्ट ततो विकङ्कतः समभवद्यज्ञो वा
 ऽआहुतिर्यज्ञो विकङ्कतो यजेनैवैनमेतस्समर्द्धयति कृत्स्न-
 ङ्करोति ॥ ५ ॥ अरस्तिमाञ्ची भवति । वाहुर्वा ऽअरस्ति-
 र्वाहुनो वै धीर्यङ्कियते धीर्यसम्मितैव तद्भवति धीर्ये-
 णैवैनमेतस्समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति ॥ ६ ॥ तामादत्ते ।
 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽदिश्वनोर्वाहुव्याम्पूष्णो
 हुस्ताब्ध्यामाददे नारिरसीत्यसावेव वन्धुः ॥ ७ ॥ ताथ
 सव्ये पाणौ कृत्वा । दक्षिणोनाभिसृष्टय जपति 'युञ्जते
 मन ऽउत् युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विप-
 दिञ्चतः । वि होद्या दधे वयुनाविद्रेक ऽइन्मही देवस्य
 सवितुः परिष्टुति'रित्यसावेव वन्धुः ॥ ८ ॥ अथ मृत्पिण्डं

मृत्पिण्डे । तादृशप्रवृत्तानिबन्धनेवाह्य कर्मण उभाह्या प्रवर्ग्य इति । एतन्न पर्यायाद्य मृत्पिण्डित
 वज्रखण्डकारपात्रभिर्मेव महावीर । गौष्वा तु पृष्ठा धर्म, प्रवर्ग्य, महावीर' इति प्रोथेव
 पदानि उमानावासीति विवेक । (१) साय० आ० ५. ११. १. १ अठ० मा० १५. १. १-११)

(१) 'य' 'ज' पुस्तकयो ' 'जिनः ४०' इति पाठः ।

(२) अ० य० म० ३५. १ । (३) अ० य० म० ३५. १ ।

परिग्रहति * । अ॒ब्भ्या च दक्षिणतो ह॒स्तेन च ह॒स्ते-
 नैवोत्तरतो 'दे॒वी द्यावापृथि॒वी' ऽहुति यज्ञस्य शीर्षच्छि-
 न्नस्य र॒सो व्यक्षरत्स ऽइमे द्यावापृथि॒वी ऽअगच्छद्य-
 न्मृदियन्तद्यद्रापोऽसौ त॒न्मृदुश्चापाञ्च महावीराहं कृ॒ता
 भवन्ति तेनै॒वैनमेतद्र॒सेन स॒मर्द्धयति कृ॒त्स्नङ्करोति त॒स्मा-
 दाह दे॒वी द्यावापृथि॒वी ऽहुति 'म॒खस्य वामद्य शि॒रो रा॒ध्यास'-
 मिति यज्ञो वै म॒खो यज्ञस्य वामद्य शि॒रो रा॒ध्यासमि॒त्ये-
 वैतदाह 'दे॒वय॒जने पृथि॒व्या' ऽहुति दे॒वय॒जने हि पृथि॒व्यै
 स॒म्भ॒रति 'म॒खाय॒ त्वा म॒खस्य॒ त्वा शी॒र्ष्ण' ऽहुति यज्ञो वै म॒खो
 य॒ज्ञाय॒ त्वा य॒ज्ञस्य॒ त्वा शी॒र्ष्ण ऽहुत्ये॒वैतदाह ॥ ९ ॥ अ॒थ
 ब॒ल्मीक॒वपाम् । 'दे॒व्यो ब॒म्भ्र' ऽहुत्येता वा ऽए॒तद-
 कुर्वत यु॒था यथै॒तद्य॒ज्ञस्य शि॒रोऽच्छि॒द्यत ता॒भिरे॒वैनमेत-
 र॒स॒मर्द्धयति कृ॒त्स्नङ्करोति 'भू॒तस्य॒ प्रथ॒मजा' ऽहुती॒यं
 वै पृथि॒वी भू॒तस्य॒ प्रथ॒मजा त॒दनु॒यै॒वैनमेत॒र॒स॒मर्द्धयति
 कृ॒त्स्नङ्करोति 'म॒खस्य॒ वोऽद्य शि॒रो रा॒ध्यास॒न्दे॒वय॒जने
 पृथि॒व्या म॒खाय॒ त्वा म॒खस्य॒ त्वा शी॒र्ष्ण' ऽहुत्य॒सावे॒व
 व॒न्धुः ॥ १० ॥ अ॒थ व॒राह॒वि॒हतम् । 'इ॒र्य॒ग्न्य॒ आसी'-
 दि॒ती॒यती ह वा ऽइ॒यम॒ग्ने पृथि॒व्यास॒ प्रादेश॒मात्री
 ता॒मे॒मूष ऽहुति व॒राह ऽउ॒ज्जघान॒ सोऽस्याहं प॒तिहं प्र॒जा-
 प॒तिस्तेनै॒वैनमेत॒न्नि॒मधु॒नेन॒ प्रि॒येण धा॒म्ना स॒मर्द्धयति
 कृ॒त्स्नङ्करोति 'म॒खस्य॒ तेऽद्य शि॒रो रा॒ध्यास॒न्दे॒वय॒जने

* 'एतमावृते पिण्डवदेवी द्यावापृथिवी' (का० श्रौ० सू० २९, १, ४) इति ।

- (१) श्र० य० सं० २७, ३ । (२) श्र० य० सं० ३७, ३ । (३) श्र० य० सं० ३७, ३ ।
 (४) श्र० य० सं० २७, ३ । (५) श्र० य० सं० ३७, ४ । (६) श्र० य० सं० २७, ४ ।
 (७) श्र० य० सं० ३७, ४ । (८) श्र० य० सं० २७, ५ । (९) श्र० य० सं० २७, ५ ।

पृथिव्या मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णं' ऽद्वित्यसावेव
 वन्धुः ॥ ११ ॥ अथादारान् । 'द्वन्द्वस्यौज स्थे'ति यत्र वा
 ऽएतमिन्द्र ऽओजसा पर्यगृह्णात्तदस्य परिग्रहीतस्य रसो
 व्यक्षरत्स पूयन्निवाशेत सोऽव्वीदादीश्वेव वत म ऽएष
 रसोऽस्तौपीदिति तस्मादादारा ऽअथ यत्पूयन्निवाशेत
 तस्मात्पूतीकास्तस्माद्ग्रावाहुतिरिवाब्ध्याहिता ज्वलन्ति
 तस्माद्दु सुरभयो यज्ञस्य हि रसात्सम्भूता ऽअथ यदे-
 नन्तदिन्द्र ऽओजसा पर्यगृह्णात्तस्मादाहेन्द्रस्यौज स्थेति
 'मखस्य वोऽद्य क्षीरो राक्ष्यासन्देवयजने पृथिव्या मखाय
 त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णं' ऽद्वित्यसावेव वन्धुः ॥१२॥ अथाजा-
 क्षीरम् । यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य शुगुदक्कामत्ततोऽजा समभवत्त-
 यैवैनमेतच्छुचा समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति 'मखाय त्वा मखस्य
 त्वा शीर्ष्णं' ऽद्वित्यसावेव वन्धुः ॥१३॥ तान्वा ऽएतान्पृथ्व
 सम्भारारत्सम्भरति । पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पृथ्वर्त्तवः
 सँवत्सरस्य सँवत्सर ऽएष य ऽएष त्पत्येप् ऽउ प्रवर्ग्य-
 स्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तान्सम्भृतानभिमृशति 'मखाय त्वा
 मखस्य त्वा शीर्ष्णं' ऽद्वित्यसावेव वन्धुः ॥१४॥ अथोत्तरतः
 परिश्रितम्भवति । तदभिप्रयन्तो जपन्ति 'ष्यैतुं ब्रह्मण-
 स्पतिरित्येष वै ब्रह्मणस्पतिर्ध्व ऽएष त्पत्येप् ऽउ
 प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह ष्यैतु ब्रह्मण-
 स्पतिरिति 'ष्यै देव्येतु सृष्टे'ति देवी ह्येषा सृष्टा-

(१) छ० य० सं० ३७. ६ । (२) छ० य० सं० ३७. ६ । (३) छ० य० सं० ३७. ६ ।
 (४) छ० य० सं० ३७. ६ । (५) छ० य० सं० ३७. ७ । (६) छ० य० सं० ३७. ७ ।

‘च्छो धीरश्चर्य्यम्पङ्क्ति राधस’मित्युपस्तौत्येवैनमेतद्भमहु-
यत्येव ‘देवां यज्ञयन्तु न’ ऽइति सवनिवास्मा ऽएतद्देवा-
नभिगोप्सुन्करोति ॥ १५ ॥ परिश्रितम्भवति । एतद्वै
देवा ऽअविभयुर्व्यद्वै न ऽइममिह रक्षांशसि नाष्ट्रा न
हन्युरिति तस्मा ऽएताम्पुरम्पर्य्यदश्रयस्तथैवास्मा ऽअय
मेताम्पुरम्परिदश्रयति ॥ १६ ॥ अथ खरे सादयति । ‘म-
खायं त्वा मखस्य त्वा शीष्णं’ ऽइत्यसावेव वन्धुरथ प्रयौति
मखाय त्वा मखस्य त्वा शीष्णं ऽइत्यसावेव वन्धुरथ मृत्पि-
ण्डमुपादाय महावीरङ्करोति ‘मखाय त्वा मखस्य त्वा
शीष्णं’ ऽइत्यसावेव वन्धुः प्रादेशमाङ्गप्रादेशमाङ्गमिव
हि शिरो मध्ये सङ्गहीतम्मध्ये सङ्गहीतमिव हि शिरोऽथा-
स्योपरिष्ठात्तुल्यङ्गुलम्मुखमुन्नयति नासिकामेवास्मिन्नेतद्दधा-
ति तन्निष्ठितमभिमृशति ‘मखस्य शिरोऽसी’ति मखस्य
हेतत्सौम्यस्य शिर ऽएवमितरौ तूष्णीम्पिन्वने तूष्णींश्च
रौहिणकपाले ॥ १७ ॥ प्रजापतिर्वा ऽएष यज्ञो भवति ।
उभयं वा ऽएतत्प्रजापतिश्चिरुक्तश्चानिरुक्तश्च परिमित-
श्चापरिमितश्च तद्यद्युषा करोति यदेवास्य निरुक्तम्परि-
मितः रूपन्तदस्य तेन संस्करोत्यथ यत्तूष्णीं उद्यदेवा-
स्यानिरुक्तम्परिमितः रूपन्तदस्य तेन संस्करोति स
ह वा ऽएतः सर्वङ्गस्नम्प्रजापतिः संस्करोति य
ऽएवं विद्वानेतदेवङ्करोत्यथोपशयायै पिण्डम्परिशिनष्टि
प्रायश्चित्तिव्यह ॥ १८ ॥ अथ गवेधुकाभिर्हिंशति ।

(१) छ० व० सं० ३७. ७ । (२) छ० व० सं० ३७. ७ । (३) छ० व०
३७. ७ । (४) छ० व० सं० ३७. ८ । (५) छ० व० सं० ३७. ८ ।

यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो व्यक्षरत्त एता ऽओषधयो
जशिरे तेनैवैनमेतद्रसेन समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति 'मखाय
त्वा मखस्य त्वा शीष्णं' ऽद्वृत्यसावेव वन्धुरेवमितरौ तूष्णी-
म्पिन्वने तूष्णींश्च रौहिणकपाले ॥ १९ ॥ अथैनान्धूपयति ।
'अश्वस्य त्वा वृष्णः शक्वना धूपयामी'ति वृषा वा
ऽअश्वो वीर्यं वै वृषा वीर्येणैवैनमेतत्समर्द्धयति कृत्स्न-
ङ्करोति 'देवयजने पृथिव्या मखाय त्वा मखस्य त्वा
शीष्णं' ऽद्वृत्यसावेव वन्धुरेवमितरौ तूष्णीम्पिन्वने
तूष्णींश्च रौहिणकपाले ॥ २० ॥ अथैनाञ्छूपयति । शृतः हि
देवानामिष्टकाभिः श्रपयत्येता वा एतदकुर्वत यथा
यथैतद्यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत ताभिरेवैनमेतत्समर्द्धयति
कृत्स्नङ्करोति तदु येनैव सुश्रुताः स्युस्तेन श्रपयेदुथ
पुचनमवधाय महावीरमवदधाति 'मखार्यं त्वा मखस्य
त्वा शीष्णं' ऽद्वृत्यसावेव वन्धुरेवमितरौ तूष्णीम्पिन्वने
तूष्णींश्च रौहिणकपाले तान्दिवैवोपवपेद्विवोद्वपेद्वहर्हि
देवानाम् ॥ २१ ॥ स ऽउद्वपति । 'अजवे त्वे'त्यसौ
वै लोक ऽऋजुः सत्यं ह्यजुः सत्यमेव य एष तपत्येव
ऽउ प्रथमः प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतस्त्रीणाति तस्मादाह ऽजवे
त्वेति ॥ २२ ॥ 'साधुवे त्वे'ति । अयं वै साधुर्व्योऽयम्पवत
ऽएष हीमाँल्लोकात्सिद्धोऽनुपवत एष ऽउ द्वितीयः प्रव-
र्ग्यस्तदेतमेवैतस्त्रीणाति तस्मादाह साधुवे त्वेति ॥ २३ ॥

(१) छ० य० सं० २७. ८ । (२) छ० य० सं० ३७. ९ । (३) छ० य०
सं० ३७. ९ । (४) छ० य० सं० १७. ९ । (५) छ० य० सं० ३७. १० ।
(६) छ० य० सं० ३७. १० ।

‘सुक्षित्यै त्वे’ति । अयं वै लोकः सुक्षितिरस्मिन्निह लोके
सर्वाणि भूतानि क्षियन्त्यथो ऽवग्निर्वै सुक्षितिरग्निर्होवा-
स्मिन्ल्लोके सर्वाणि भूतानि क्षियत्येष ऽउ तृतीयः प्रव-
र्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह सुक्षित्यै त्वेति तूष्णी-
म्पिन्वने तूष्णींश्च रौहिणकपाले ॥ २४ ॥ अथैनान्नाच्छृ-
णत्ति । अजायै पयसा ‘मखाय त्वा मखस्य त्वा शीष्णं’
ऽइत्यसावेव बन्धुरेवमितरौ तूष्णीम्पिन्वने तूष्णींश्च
रौहिणकपाले ॥ २५ ॥ अथैतद्वै । आयुरेतज्योतिः प्रवि-
शति य ऽएतमनु वा ब्रूते भक्षयति वा तस्य ब्रतचर्या
या सृष्टौ ॥ २६ ॥

प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

— ० —

[महावीरसंस्काराः]

स यदैतदातित्येन प्रचरति । अथ प्रवर्ग्येण चरि-
ष्यन्पुरोपसदोऽग्रेण गार्हपत्यम्प्राचः कुशान्तसंस्तीर्य
द्वन्द्वम्प्राणाण्युपसादयत्युपयमनीम्महावीरुम्परीशासौ पि-
न्वने रौहिणकपाले रौहिणहवन्पौ स्रुचौ यदु चान्य-
ञ्चवति तद्दश दुशाक्षरा वै विराद्विराद्वै यज्ञस्तद्विराजमेवैत
द्यज्ञमभिसम्पादयत्यथ यद्द्वन्द्वन्द्वं वै द्वीर्यं व्यदा
वै द्वौ सद्भ्रमेते ऽअथ तौ द्वीर्यंङ्कुरुतो द्वन्द्वं वै
मिथुनम्प्रजननस्मिथुनेनैवैनमेतत्प्रजननेन समर्द्धयति कृत्स्न-
ङ्करोति ॥ १ ॥ अथाद्द्वैर्युः । प्रोक्षणीरादायोपोत्तिष्ठन्नाह

ब्रह्मन्प्रचरिष्यामो होतरभिष्टुहीति ब्रह्मा वै यज्ञस्य
 दक्षिणतः ऽआस्तेऽभिगोप्ता तमेवैतदाहाप्रमत्त ऽआस्व
 यज्ञस्य शिरः प्रतिधास्याम ऽहुति होतरभिष्टुहीति यज्ञो
 वै होता तमेवैतदाह यज्ञस्य शिरः प्रतिधेहीति प्रतिपद्यते
 होता ॥ २ ॥ 'ब्रह्म जज्ञानम्प्रथमम्पुरस्तादिति । असौ वा
 ऽआदित्यो ब्रह्माहरहः पुरस्ताजायत ऽएष ऽउ प्रवर्ग्यस्त-
 देतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह ब्रह्म जज्ञानम्प्रथमम्पुरस्ता-
 दित्यथ प्रोक्षत्यस्रावेव बन्धुः ॥ ३ ॥ स प्रोक्षति ।
 'यस्माय त्वे'त्येष वै यमो य ऽएष तपत्येष हीदः सर्व
 व्यतमेप ऽउ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्री-
 णाति तस्मादाह यस्माय त्वेति ॥ ४ ॥ 'मस्त्राय त्वे'ति ।
 एष वै मस्त्रो य ऽएष तपत्येष ऽउ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्री-
 णाति तस्मादाह मस्त्राय त्वेति ॥ ५ ॥ 'सूर्यस्य त्वा
 तपस' ऽहुति । एष वै सूर्यो य ऽएष तपत्येष प्रवर्ग्यस्त-
 देतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह सूर्यस्य त्वा तपस ऽहुति
 ॥ ६ ॥ पूर्व्या द्वारा स्थूणाग्निर्हृत्य । दक्षिणतो निमि-
 न्वन्ति यथैनाथं होताभिष्टुवन्परापश्येद्यज्ञो वै होता स
 ऽएवास्यामेतद्यज्ञम्प्रतिदधाति तथैपा घर्मम्पिन्वते ॥ ७ ॥
 [अर्थः प्रपाठकः ॥६६॥] अग्नेणाहवनीयः सम्प्राडासन्दीम्पर्था-
 हृत्य दक्षिणतः प्राचीमासादयत्युत्तराथं राजासन्धे ॥ ८ ॥
 औदुम्बरी भवति । ऊर्ध्वे रस ऽउदुम्बर ऽऊर्ध्वेनमेतद्रसेन स-
 मर्दयति कृस्तुङ्करोति ॥९॥ अहःसदग्ना भवति । अहःसयोर्वा

(१) घ० य० सं० १३. १ । (२) घ० य० सं० १५. ११ । (३) घ० य०
 सं० १५. ११ । (४) घ० य० सं० १५. ११ ।

ऽइदः शिरः प्रतिष्ठितन्तदुःसयोरेवैतच्छिरः प्रति-
 ष्ट्वापयति ॥ १० ॥ बाल्वजीमी रज्जुभिर्व्युता भवति ।
 यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो व्यक्षरत्त ऽएता ऽओषधयो
 जज्ञिरे तेनैवैतद्वसेन समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति ॥ ११ ॥
 अथ यदुत्तरत ऽआसादयति । यज्ञो वै सोमः शिरः
 प्रवर्ग्य ऽउत्तरं वै शिरस्तस्मादुत्तरत ऽआसादयत्यथो
 राजा वै सोमः सम्भ्राद् प्रवर्ग्य ऽउत्तरं वै राज्यात्साम्भ्रा-
 ज्यन्तस्मादुत्तरत ऽआसादयत्युत्तरो वै प्रजा तस्मादुत्तरत
 ऽआसादयति ॥ १२ ॥ स यत्रैताथं होतान्वाह ।
 'अञ्जन्ति यम्प्रथयन्तो न विप्रा' ऽइति तदेतम्प्रचरणी-
 यम्महावीरमाज्येन समनक्ति 'देवस्त्वा सविता मद्भान-
 नक्वि'ति सविता वै देवानाम्प्रसविता सर्वं द्वा ऽइद-
 म्मधु यदिदङ्किञ्च तदेनमनेन सर्वेण समनक्ति तदस्मै
 सविता प्रसविता प्रसौति तस्मादाह देवस्त्वा सविता
 मद्भानक्विति ॥ १३ ॥ * अथोत्तरतः सिकता ऽउपकीर्णा
 भवन्ति । तद्रजतः हिरण्यमधस्तादुपास्यति 'पृथिव्याः
 सथंस्पृशस्पाही'त्येतद्वै देवा ऽअविभयुर्ग्यद्वै न ऽइममध-
 स्ताद्रक्षांसि नाष्ट्रा न हन्युरित्यग्मेर्वा ऽएतद्वेतो यद्धि-
 रण्यन्नाष्ट्राणाथं रक्षसामुपहत्या ऽअथो पृथिव्यु ह वा
 ऽएतस्माद्विभयाश्चकार यद्वै मायन्तस्तः शुशुचानो न

(१) 'आसादयत्युत्तरो वै प्रजा तस्मादुत्तरत' इति पाठ 'ग' ज' पुस्तकयोर्न दृश्यते ।

(२) ऋ० ष० ४ २ ११ । (३) छ० य० ष० १५, ११ ।

* शतम् १६०० ।

(४) छ० य० ष० १७ ११ ।

हिथंस्यादिति तदेवास्या ऽएतदन्तर्द्धधाति रजतम्भवति
 रजतैव हीयमृथिवी ॥ १४ ॥ स यत्रैताथ होतान्वाह ।
 'सुदसीदस्व महांश ॥ ऽअसी'ति तदुभयत ऽआदीप्ता
 मौञ्जाः प्रलवा भवन्ति तानुपास्य तेषु प्रवृणक्ति यज्ञस्य
 शीर्षच्छिन्नस्य रसो व्यक्षरत्तत ऽएता ऽओषधयो जज्ञिरे
 तेनैवैतद्रुसेन समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति ॥ १५ ॥ अथ
 यदुभयत ऽआदीप्ता भवन्ति । सर्वाभ्य ऽएवैतद्दिग्भ्यो
 रक्षार्थंसि नाष्ट्रा ऽअपहन्ति तस्मिन्प्रवृज्यमाने पत्नी
 शिरः प्रोष्णति तप्तो वा ऽएष शुशुचानो भवति नेन्मेऽय-
 न्तप्तः शुशुचानश्चक्षुः प्रमुष्णणादिति ॥ १६ ॥ स प्रवृ-
 णक्ति । 'अर्चिरसि शोचिरसि तपोऽसी'त्येष वै धर्मो
 य ऽएष तपति सर्वं वा ऽएतदेव तदेतमेवैतस्त्रीणाति तस्मा-
 दाहार्चिरसि शोचिरसि तपोऽसीति ॥ १७ ॥ अधास्यामा-
 शिष ऽआशास्ते । इयं वै यज्ञोऽस्यामेवैतदाशिष ऽआशास्ते
 ता ऽअस्मा ऽइयः सर्वाः समर्द्धयति ॥ १८ ॥ 'अना-
 धृष्टा पुरस्ता'दिति । अनाधृष्टा ह्येषा पुरस्ताद्रक्षो-
 भिर्नाष्ट्राभि 'रग्नेरोधिपत्य' ऽइत्यग्निमेवास्या ऽअधिप-
 तिङ्करोति नाष्ट्राणाथ रक्षसामपहत्या 'ऽआयुम्मं दा'
 ऽइत्यायुरेवास्मन्धत्ते तथो ह सर्वमायुरेति ॥ १९ ॥
 'पुञ्जवती दक्षिणत' ऽइति । नात्र तिरोहितमिवा-
 स्ती 'न्द्रस्याधिपत्य' ऽइतीन्द्रमेवास्या ऽअधिपतिङ्करोति

(१) ऋ० सं० १. ३. ९। (२) छ० य० सं० ३०. ११। (३) छ० य० सं०
 १०. १२। (४) छ० य० सं० ३०. १२। (५) छ० य० सं० ३०. १२। (६) छ०
 य० सं० ३०. १२। (७) छ० य० सं० ३०. १२।

नाष्ट्राणां रक्षसामपहत्यै 'प्रजाम्मे दा' ऽइति प्रजामेव
 पशुनात्मन्धत्ते तथो ह पुत्री पशुमान्भवति ॥ २० ॥
 'सुपेदा पश्चा'दिति । नात्र तिरोहितमिवास्ति 'देवस्य
 सवितुराधिपत्य' ऽइति देवमेवास्यै सवितारमधिपतिङ्करोति
 नाष्ट्राणां रक्षसामपहत्यै 'चक्षुम्मै दा' ऽइति चक्षुरेवा-
 त्मन्धत्ते तथो ह चक्षुष्मान्भवति ॥ २१ ॥ 'आश्श्रुतिरु-
 च्चरत' ऽइति । आश्श्रावयन्नुत्तरत ऽइत्येवैतदाह 'धातुराधि-
 पत्य' ऽइति धातारमेवास्य ऽअधिपतिङ्करोति नाष्ट्राणां
 रक्षसामपहत्यै 'रायस्पोपम्मे दा' ऽइति रयिमेव पुष्टि-
 मात्सन्धत्ते तथो ह रयिमान्पुष्टिमान्भवति ॥ २२ ॥
 'विधृतिरुपरिष्ठा'दिति । विधारयन्नुपरिष्ठादित्येवैतदाह
 'बृहस्पतेराधिपत्य' ऽइति बृहस्पतिमेवास्य ऽअधिपतिङ्क-
 रोति नाष्ट्राणां रक्षसामपहत्या 'ऽओजो मे दा' ऽइ-
 त्योज ऽएवात्मन्धत्ते तथौजस्वी बलवान्भवति ॥ २३ ॥
 अथ दक्षिणात् ऽउत्तानेन पाणिना निहृते । 'विर्देश्वाब्भ्यो
 मा नाष्ट्राब्भ्यस्पाही'ति सर्वाब्भ्यो मार्त्तिब्भ्यो गोपा-
 येत्येवैतदाह यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य * पितृनगच्छत्त्रया
 वै पितरस्तैरेवैनमेतत्समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति ॥ २४ ॥
 अथेमामभिमृशय जपति । 'मिनोरश्वासी'त्यश्वा ह

(१) शु० य० सं० ३७. ११ । (२) शु० य० सं० ३७. ११ । (३) शु० य० सं० ३७.
 १२ । (४) शु० य० सं० ३७. १२ । (५) शु० य० सं० ३७. १२ । (६) शु० य० सं०
 ३७. १२ । (७) शु० य० सं० ३७. १२ । (८) शु० य० सं० ३७. १२ । (९) शु०
 य० सं० ३७. १२ । (१०) शु० य० सं० ३७. १२ । (११) शु० य० सं० ३७. १२ ।

* अत्र "रसो व्यधरत्त" इत्यधिकः पाठः । 'ग' 'ज' पुस्तकयोः [ ] इति
 विद्वान्तर्गत उपलभ्यते ।

(१२) शु० य० सं० ३७. १२ ।

वा ऽइयम्भूत्वा मनुमुवाह सोऽस्याऽ पतिः प्रजापति-
 स्तेनैवैनमेतन्मिथुनेन प्रियेण धाम्ना समर्हयति कृत्स्न-
 ङ्करोति ॥ २५ ॥ अथ वैकङ्कतौ शकलौ परिश्रयति
 प्राञ्चौ । 'स्वाहा मरुद्भिः परिश्रीयस्वे'त्यवरथं स्वाहाकार-
 ङ्करोति परान्देवतामेव वै स्वाहाकारो य ऽएष तपत्येप
 ऽउ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्माद्वरथं स्वाहाकार-
 ङ्करोति परान्देवताम् ॥ २६ ॥ मरुद्भिः परिश्रीयस्वेति ।
 विशो वै मरुतो विशैवैतत्क्षत्रम्परिवृहति तदिदुह्वत्रमु-
 भयतो विशा परिवृहन्तूष्णीमुदञ्चौ तूष्णीम्प्राञ्चौ तूष्णी-
 मुदञ्चौ तूष्णीम्प्राञ्चौ ॥ २७ ॥ त्रयोदश सम्पादयति ।
 त्रयोदश वै मासाः सँवत्सरस्य सँवत्सर ऽएष य ऽएष तपत्येप
 ऽउ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मात्त्रयोदश सम्पादयति
 ॥ २८ ॥ अथ सुवर्णः हिरण्यमुपरिष्टान्निदधाति ।
 'दिवैः सथंस्पृशस्पाही'त्येतद्वै देवा ऽअविभयुर्ग्यद्वै न
 ऽइममुपरिष्टाद्रक्षांति नाष्ट्रा न हन्युरित्यग्नेर्वा ऽएत-
 द्रेतो यद्विरण्यन्नाष्ट्राणाथं रक्षसामपहत्या ऽअथो द्यौर्ह
 वा ऽएतस्माद्विभयाञ्चकार यद्वै मायन्तस्तः शुशुचानो न
 हिथंस्यादिति तद्देवास्या ऽएतदन्तर्हधाति हरितम्भवति
 हरिणीव हि द्यौः ॥ २९ ॥ अथ धविञ्चैराधूनोति । 'मधु
 मद्धि'ति त्रिः प्राणो वै मधु प्राणमेवास्मिन्नेतद्दधाति त्रीणि
 भवन्ति त्रयो वै प्राणाः प्राण ऽउदानो व्यानस्तानेवा-

स्मिन्नेतद्दधाति ॥ ३० ॥ अथापसलवि त्रिर्द्वन्वन्ति ।
यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य * पितृनगच्छन्नया वै पितरस्तैरेवै-
नमेतत्समीरयति ॥ ३१ ॥ अप वा ऽपतेब्भ्यः प्राणाः
क्लामन्ति । य यज्ञे ध्रुवनन्तवृते पुनः अपसलवि त्रिर्द्वन्वन्ति
पद् सम्पद्यन्ते पद्वा ऽइमे शीर्षन्प्राणास्तानेवास्मिन्नेतद्द-
धाति श्रुपयन्ति रौहिणौ स यदाधिर्जायतेऽथ हिरण्य-
मादत्ते ॥ ३२ ॥ स यत्रैताः^१ होतान्वाह । 'अप्सर्वतीम-
दिश्वना द्वाचमस्मे' ऽहुति तदद्भ्युर्भुपोत्तिष्ठन्नाह रुचितो
धर्म ऽहुति स यदि रुचितः स्याच्छ्रेयाश्चयजमानो भविष्य-
तीति विद्यादथ यद्यरुचितः पापीयाश्भविष्यतीति विद्या-
दथ यदि नैव रुचितो नारुचितो नैव श्रेयान्न पापी-
यान्भविष्यतीति विद्याद्यथा त्वेव रुचितः स्यात्तथा
धवित्त्व्यम् ॥३३॥ अथेतद्वै । आयुरेतज्ज्योतिः प्रविशति य
ऽपत्तमनुवा व्रूते भक्षयति वा तस्य व्रतचर्या या सृष्टौ ॥३४॥

प्रथमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

स यदैतदद्भ्युः । उपोत्तिष्ठन्नाह रुचितो धर्म ऽहुति
तदुपोस्थायावकाशैरुपतिष्ठन्ते प्राणा वा ऽअवकाशाः
प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति पदुपतिष्ठन्ते पद्वा ऽइमे शीर्ष-
न्प्राणास्तानेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ १ ॥ 'गृध्रभो देवानामिति ।

* अत्र 'रौहिण्यक्षरस्य' इत्यधिक पाठ [ ] इति विद्वान्तर्गत 'ग' 'ज' पुल्लक्षणे
स्फुल्लभ्यते ।

(१) सु० य० ष० १४ २९ । (२) "नैव" इति 'ग' 'ज' पुल्लक्षणे ।
(३) "धवित्त्व्यम्" इति ग 'ज' पुल्लक्षणे । (४) सु० य० ष० १० १४ ।

एष वै गृध्रभो देवानां व्य ऽएष तपस्येप हीदः सर्वङ्गृध्रभ्या-
 स्येतेनेदः सर्वङ्गृभीतमेप ऽउ प्रवृग्म्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति
 तस्मादाह गृध्रभो देवानामिति ॥ २ ॥ 'पिता मतीना'-
 मिति । पिता ह्येप मतीना'स्यतिः प्रजाना'मिति पतिह्येप
 प्रजानाम् ॥ ३ ॥ 'सुन्देवो देवेन सवित्रा गते'ति सः हि
 देवो देवेन सवित्रा गत 'सः सूर्येण रोचते' ऽइति सः
 हि सूर्येण रोचते ॥ ४ ॥ 'सुमग्निरग्निना गते'ति । सथ
 ह्यग्निरग्निना गत 'सन्देवेन सवित्रे'ति सः हि देवेन
 सवित्रा गत 'सः सूर्येणारोचिष्टे'ति सः हि सूर्येणारो-
 चिष्ट ॥ ५ ॥ 'स्वाहा समग्निस्तपसा गते'ति सथ
 ह्यग्निस्तपसा गतावरथ स्वाहाकारुङ्करोति पुरान्देवतामसा-
 वेव वृन्दुः 'सन्देव्येन सवित्रे'ति सः हि देव्येन सवि-
 त्रा गत 'सः सूर्येणारुरुचते'ति सः हि सूर्येणारुरुचत
 ॥ ६ ॥ ते वा ऽएते त्रयोऽवकाशा भवन्ति । त्रयो वै
 प्राणाः प्राण ऽउदानो व्यानस्तानेवास्मिन्नेतद्दधाति
 ॥ ७ ॥ 'धर्ता दिवो विभाति तपसस्पृथिव्या'मिति । धर्ता
 ह्येप दिवो विभाति तपसस्पृथिव्या'न्धर्ता देवो देवानाम-
 मर्त्यस्तपोजा' ऽइति धर्ता ह्येप देवो देवानाममर्त्यस्तपोजा
 'वाचर्मस्मिन् नियच्छ देवायुव'मिति यज्ञो वै वाग्यज्ञमस्म-

(१) दृढा इति ग' न पुस्तकयो । (२) शु० य० स० ३७ १४ । (३) शु० य०

स० ३७ १४ । (४) शु० य० स० ३७ १४ । (५) शु० य० स० ३७ १४ । (६)

शु० य० स० ३७ १५ । (७) शु० य० स० ३७ १५ । (८) शु० य० स० ३७ १५ ।

(९) शु० य० स० ३७ १५ । (१०) शु० य० स० ३७ १५ । (११) शु० य० स०

३७ १५ । (१२) 'स्तेने' इति 'ग' 'ज' पुस्तकयो । (१३) शु० य० स० ३७ १६ ।

(१४) शु० य० स० ३७ १६ । (१५) शु० य० स० ३७ १६ ।

वभ्यम्प्रयच्छ येन देवान्प्रीणामेत्येवैतदाह ॥ ८ ॥ 'अपश्य-
 ङ्गोपामनिपद्यमान'मिति । एष वै गोपा च ऽएष तपत्येप
 हीदः सर्वङ्गोपायत्यथो न निपद्यते तस्मादाहापश्यङ्गोपा-
 मनिपद्यमानमिति ॥ ९ ॥ 'आ च परा च पथिभिश्चरन्त'-
 मिति । आ च ह्येष परा च देवैः पथिभिश्चरति 'स
 सद्गीचीः स विपूचीर्बसान' ऽइति सद्गीचीश्च ह्येष विपू-
 चीश्च दिशो वस्तेऽथो रश्मी'नावरीर्वर्ति भुवनेष्वन्त'रिति
 पुनः पुनर्ह्येष ऽएषु लोकेषु वरीवर्त्यमानश्चरति ॥ १० ॥
 'विश्वसांभुवाम्पते । विश्वस्य मनसस्पते विश्वस्य
 वचसस्पते सर्वस्य वचसस्पत' ऽइत्येतस्य सर्वस्य पत
 ऽइत्येत'देवैश्श्रुत्स्वन्देव धर्मं देवो देवान्पाही'ति नात्र
 तिरोहितमिवास्ति ॥ ११ ॥ 'अत्र प्रावीरनु वान्देववीतय'
 ऽइति । अश्श्वनावेवैतदाहाश्श्वनौ वा ऽएतद्यज्ञस्य शिरः
 प्रत्यधत्तान्तावेवैतुप्रीणाति तस्मादाहात्र प्रावीरनु वान्दे-
 ववीतय ऽइति ॥ १२ ॥ 'मधु माद्वीब्भ्याम्मधु माधूचीब्भ्या'-
 मिति । दक्ष्यद् ह वा ऽआब्भ्यामाथर्वणो मधु नाम ब्राह्म-
 णमुवाच तदेनयोः प्रियन्धाम तुद्वेनयोरेतेनोपगच्छति
 तस्मादाह मधु माद्वीब्भ्याम्मधु माधूचीब्भ्यामिति
 ॥ १३ ॥ 'हेदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्याय त्वा ।
 ऊर्ध्वो ऽअद्भुरन्दिवि देवेषु धेही'ति नात्र तिरोहितमि-

(१) शु० य० सं० ३० १७ । (२) शु० य० सं० ३० १७ । (३) शु० य० सं०
 ३७ १७ । (४) शु० य० सं० ३७ १७ । (५) शु० य० सं० ३७ १८ । (६) शु०
 य० सं० ३७ १८ । (७) शु० य० सं० ३७ १८ । (८) शु० य० सं० ३७ १८ ।
 (९) शु० य० सं० ३७ १९ ।

वास्ति ॥ १४ ॥ 'पितां नोऽसि पिता नो वोधी'ति ।
 एष वै पिता य एष तपस्येष ऽउ प्रवृग्ग्यस्तदेतमेवैत-
 स्प्रीणाति, तस्मादाह पिता नोऽसि पिता नो वोधीति
 'नमस्तेऽस्तु मा मा हिथसी'रित्याश्रिपमेवैतदाशास्ते
 ॥ १५ ॥ अथ पत्न्यै शिरोऽपावृत्स्य । महावीरमीक्षमाणां
 वाचयति 'त्वर्यमन्तस्त्वा सपेमे'ति वृषा वै प्रवृग्ग्यो
 योषा पत्नी मिथुनमेवैतत्प्रजननङ्क्रियते ॥ १६ ॥ अथै
 तद्वै । आयुरेतज्योतिः प्रविशति य एतमनु वा व्रूते
 भक्षयति वा तस्य व्रतचर्या वा सृष्टौ ॥ १७ ॥

प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

[रौहिणहोमः, महावीरेषु अजापयत आसेकश्च]

अथातो रौहिणौ जुहोति । 'अहः केतुना जुपताथ
 सुज्योतिज्योतिषा स्वाहे'त्युभावेतेन यजुषा प्राता 'रात्रिः
 केतुना जुपताथ सुज्योतिज्योतिषा स्वाहे'त्युभावेतेन
 यजुषा सायम् ॥ १ ॥ तद्यद्रौहिणौ जुहोति । अग्निश्च ह
 वा ऽआदित्यश्च रौहिणावेताब्भ्याथ हि देवताब्भ्यां व्यज-
 मानाः स्वर्गल्लोकः रोहन्ति ॥ २ ॥ अथो ऽअहोरात्रे वै
 रौहिणौ । आदित्यः प्रवृग्ग्योऽमुन्तदादित्यमहोरात्राब्भ्या-

(१) शु० य० स० ३७ २० । (२) शु० य० स० ३० २० । (३) '०५०' इति
 ग'ज पुस्तकयोः । (४) शु० य० स० ३७ २० । (५) शु० य० स० ३७ २१ ।
 (६) शु० य० स० ३७ २१ ।

स्परिगृह्णाति तस्मादेवोऽहोरात्राभ्याम्परिगृहीतः ॥ ३ ॥
 अथोऽहमौ वै लोकौ रौहिणौ आदित्यः प्रवर्ग्योऽमुन्तदा-
 दित्यमाभ्याँल्लोकाभ्याम्परिगृह्णाति तस्मादेव .ऽआभ्याँ-
 ल्लोकाभ्याम्परिगृहीतः ॥ ४ ॥ अथो चक्षुषी वै रौहिणौ ।
 शिरः प्रवर्ग्यः शीर्षस्तच्चक्षुर्दधाति ॥५॥ अथ रज्जुमादत्ते ।
 'देवस्यैत्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्याम्पूष्णो हुस्ता-
 भ्यामाददेऽदित्यै रास्त्रासी'त्यसौवेव वन्धुः ॥६॥ अथ गामा-
 ह्वयति । जघनेन गार्हपत्यं व्य'न्निडं ऽपह्वदित ऽपृहि स्र-
 स्वत्येही'तीडा हि गौरदितिर्हि गौः तरस्वती हि गौरथो-
 च्चैराह्वयति नाम्ना'सावेह्यसावेही'ति त्रिः ॥ ७ ॥ तामा-
 गतामभिदधाति । 'अदित्यै रास्त्रासीन्द्राण्यया ऽउष्णीष'
 ऽइतीन्द्राणी ह वा ऽहुन्द्रस्य प्रिया पत्नी तस्या ऽउष्णीपो
 विश्वरूपतमः सोऽसीति तदाह तमेवैनमेतत्करोति ॥ ८ ॥
 अथ वत्समुपार्जति । 'पूषासी'त्ययं वै पूषा योऽयन्पवत
 ऽप्य हीदः सर्वम्पुण्यस्येय ऽउ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्री-
 णाति तस्मादाह पूषासीति ॥ ९ ॥ अथोन्नयति । 'धम्मार्थ
 दीण्वे'त्येव वा ऽअन्न धम्मो रसो भवति यमेषा पिन्वते
 तस्यै दयस्वेत्येवैतदाह ॥ १० ॥ अथ पिन्वने पिन्वयति ।
 'अश्विनभ्याम्पिन्वस्वे'त्यश्विनावेवैतदाहाश्विनौ वा ऽए-
 तद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तान्तावेवैतत्प्रीणाति तस्मादाहा-

(१) छ० य० सं० ३८. १ । (२) 'य' 'ज' पुस्तकयो "अदित्ये" इति पाठे न
 रस्वते । (३) छ० य० सं० ३८. २ । (४) "ते" इति 'ग' 'ज' पुस्तकयो । (५) छ०
 य० सं० ३८. २ । (६) छ० य० ३८ ३ । (७) छ० य० सं० ३८ ३ । (८) छ०
 य० सं० ३८ ३ । (९) छ० य० ११० ३८ ४ ।

दिश्वभ्याम्पिन्वस्वेति ॥ ११ ॥ 'सुरस्वत्यै पिन्वस्वे'ति ।
 वाग्वै सुरस्वती वाचा वा ऽएतददिश्वनौ यज्ञस्य शिरः
 प्रत्यधत्तान्तावेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह सुरस्वत्यै पिन्व-
 स्वेति ॥ १२ ॥ 'इन्द्राय पिन्वस्वे'ति । इन्द्रो वै यज्ञस्य
 देवता सा यैव यज्ञस्य देवता तयैवैतददिश्वनौ यज्ञस्य शिरः
 प्रत्यधत्तान्तावेवैतत्प्रीणाति तस्मादाहेन्द्राय पिन्वस्वेति
 ॥ १३ ॥ अथ विष्णुपोऽभिमन्त्रयते । 'स्वाहेन्द्रवत्स्वाहेन्द्रव'-
 दितीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता सा यैव यज्ञस्य देवता तामेवै-
 तत्प्रीणाति तस्मादाह स्वाहेन्द्रवत्स्वाहेन्द्रवदिति त्रिष्कृत्व
 ऽआह त्रिवृद्धि यज्ञोऽवरथं स्वाहाकारङ्करोति परान्देवता-
 मसावेव वन्धुः ॥ १४ ॥ अथास्यै स्तनमभिपद्यते । 'यस्ते
 स्तनः शशयो यो मयोभूरिति यस्ते स्तनो निहितो गुहा-
 यामित्येवैतदाह 'यो रत्नधा वसुविद्यः सुदुश्च' ऽहुति यो
 धनानान्दाता वसुविस्पणाय्य ऽहृत्येवैतदाह 'येन विश्वा
 पुष्यसि वार्याणी'ति येन सर्वान्देवान्तसर्वाणि भूतानि
 विभर्षीत्येवैतदाह 'सुरस्वति तमिह धातवेऽक'रिति वाग्वै
 सुरस्वती सैषा घर्मदुघा यज्ञो वै वाग्यज्ञमस्मभ्यम्प्रय-
 च्छ येन देवान्प्रीणामेत्येवैतदाहाथ गार्हपत्यस्यार्द्धमेत्युर्वर्त्त-
 रिक्षमन्वेमीत्यसावेव वन्धुः ॥ १५ ॥ अथ शफावादाने ।
 'गायत्रेण्छन्दोऽसि त्रैष्टुभेण्छन्दोऽसी'ति गायत्रेण चैवैना-

(१) छ० य० ग० ३८. ४। (२) छ० य० ग० ३८. ४। (३) छ०
 य० ग० ३८. ४। (४) छ० य० ग० ३८. ५। (५) छ० य० ग० ३८. ५।
 (६) छ० य० ग० ३८. ५। (७) छ० य० ग० ३८. ५। (८) छ० य० ग०
 ३८. ५। (९) छ० य० ग० ३८. ६।

वेतत्रैषुभेन च च्छन्दसादत्ते 'द्यावापृथिवीबभ्यान्वा परि-
 गृहामी'तीमे वै द्यावापृथिवी परीशासावादित्यः ष्वग्म्योऽ-
 मुन्तदादित्यमाबभ्यान्द्यावापृथिवीबभ्याम्परिगृह्णात्यथ मौञ्जेन
 वेदेनोपमाष्टर्यसावेव वन्धुः ॥ १६ ॥ अथोपयमन्योपगृह्णणा-
 ति । 'अन्तरिक्षेणोपयच्छामी'त्यन्तरिक्षं वा ऽउपयमन्य-
 न्तरिक्षेण हीदः सर्वमुपयतमथो ऽउदरं वा ऽउपयमन्युद-
 रेण हीदः सर्वमन्नाद्यमुपयतन्तस्मादाहान्तरिक्षेणोपयच्छा-
 मीति ॥ १७ ॥ अथाजाक्षीरमानयति । तप्तो वा ऽएष
 शुशुचानो भवति तमेवैतच्छमयति तस्मिच्छान्ते गोक्षी-
 रमानयति ॥ १८ ॥ 'इन्द्राश्श्वने'ति । इन्द्रो वै यज्ञस्य
 देवता सा यैव यज्ञस्य देवता तामेवैतत्प्रीणात्यश्श्वनेत्य-
 श्श्वनावेवैतदाहाश्श्वनो वा ऽएतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्ता-
 न्तावेवैतत्प्रीणाति तस्मादाहेन्द्राश्श्वनेति ॥ १९ ॥ 'मधुर्नैः
 सारघस्ये'ति । एतद्वै मधु सारघ 'ङ्मर्मपाते'ति रसम्पातेत्ये-
 वैतदाह 'वसव' ऽइत्येते वै वसव ऽएते हीदः सर्वं वास-
 यन्ते 'यजंत वा'डिति तद्यथा वषट्कृतः हुतमेवमस्यैतद्भव-
 वति ॥ २० ॥ 'स्वाहा सूर्यस्य रश्मये वृष्टिवनय' ऽइति ।
 सूर्यस्य ह वा ऽएको रश्मिवृष्टिवनिर्नाम येनेमाः
 सर्वाः ष्वजा विभर्त्ति तमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह स्वाहा
 सूर्यस्य रश्मये वृष्टिवनय ऽइत्यवरधं स्वाहाकारङ्करोति
 परान्देवतामसावेव वन्धुः ॥ २१ ॥ अथैतद्वै । आयुरेतज्योतिः

(१) शु० य० स० ३८ ६ । (२) शु० य० स० ३८ ६ । (३) शु० व०
 स० ३८ ६ । (४) शु० य० स० ३८ ६ । (५) शु० य० स० ३८ ६ । (६) शु० य० स०
 ३८ ६ । (७) शु० य० स० ३८ ६ । (८) शु० य० स० ३८ ६ ।

प्रविशति य एतमनु वा वृते भक्षयति वा तस्य व्रत-
चर्या या सृष्टौ ॥ २२ ॥

द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ १३२ ॥

— ० —

[प्रथम्यानुष्ठानम्]

स यत्रैताथ् होतान्वाह । 'प्रेतुं व्रह्मणस्पतिः प्र-
देव्येतु सूनृते'ति तदद्भ्युः प्राहुदायन्वातनामानि
जुहोत्येतद्वै देवा ऽअविभ्युर्ग्यद्वै न ऽइममन्तरा रक्षाथ्सि
नाष्टा न हन्युरिति तमेतत्पुरैवाहवनीयात्स्वाहाकारेणा-
जुहवुस्तः हुतमेव सन्तमग्नावजुहवुस्तथो ऽएवैनमेष एत-
त्पुरैवाहवनीयात्स्वाहाकारेण जुहोति तः हुतमेव सन्त-
मग्नौ जुहोति ॥ १ ॥ 'समुद्राय त्वा द्वाताय स्वाहे'ति ।
अयं वै समुद्रो योऽयम्पवत एतस्माद्वै समुद्रात्सर्वे देवाः
सर्वाणि भूतानि समुद्रवन्ति तस्मा एवैनज्जुहोति तस्मा
दाह समुद्राय त्वा द्वाताय स्वाहा ॥ २ ॥ 'सरिरीय त्वा
द्वाताय स्वाहे'ति । अयं वै सरिरो योऽयम्पवत एत-
स्माद्वै सरिरात्सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सहेरते तस्मा
एवैनज्जुहोति तस्मादाह सरिरीय त्वा द्वाताय स्वाहा
॥ ३ ॥ 'अनाधृष्याय त्वा द्वाताय स्वाहा प्रतिधृष्याय त्वा

घ्राताय स्वाहेति । अयं वा ऽअनाधृष्योऽप्रतिधृष्यो योऽ-
यम्पवते तस्मा ऽएवैनञ्जुहोति तस्मादाहानाधृष्याय त्वा
घ्राताय स्वाहा प्रतिधृष्याय त्वा घ्राताय स्वाहेति ॥ ४ ॥
‘अवस्यवे त्वा घ्राताय स्वाहाशिमिद्राय त्वा घ्राताय
स्वाहेति । अयं वा ऽअवस्युरशिमिद्रो योऽयम्पवते तस्मा
ऽएवैनञ्जुहोति तस्मादाहावस्यवे त्वा घ्राताय स्वाहा-
शिमिद्राय त्वा घ्राताय स्वाहेति ॥ ५ ॥ ‘इन्द्राय त्वा
वसुमते रुद्रवते स्वाहेति । अयं वा ऽइन्द्रो योऽयम्पवते
तस्मा ऽएवैनञ्जुहोति तस्मादाहेन्द्राय त्वेति वसु-
मते रुद्रवत ऽइति तदिन्द्रमेवानु वसूँश्च रुद्राँश्चाभजत्यथो
प्रातःसवनस्य चैवैतस्माद्धन्दिनस्य च सवनस्य रूप-
ङ्कियते ॥ ६ ॥ ‘इन्द्राय त्वादित्यवते स्वाहेति । अयं
वा ऽइन्द्रो योऽयम्पवते तस्मा ऽएवैनञ्जुहोति तस्मा-
दाहेन्द्राय त्वेत्यादित्यवत ऽइति तदिन्द्रमेवाश्वादित्याना-
भजत्यथो तृतीयसवनस्यैवैतद्रूपङ्कियते ॥ ७ ॥ ‘इन्द्राय
त्वाभिमातिग्ने स्वाहेति । अयं वा ऽइन्द्रो योऽयम्पवते
तस्मा ऽएवैनञ्जुहोति तस्मादाहेन्द्राय त्वेत्यभिमातिग्ने
ऽइति सप्तनो वा ऽअभिमातिरिन्द्राय त्वा सप्तनश्च
ऽइत्येवैतदाह सोऽस्योद्धारो यथा श्रेष्ठस्योद्धार ऽएवमस्यैप
ऽमृते देवेभ्यः ॥ ८ ॥ ‘सवित्रे त्व ऽऋभुमते विभुमते
घ्राजवते स्वाहेति । अयं वै सविता योऽयम्पवते तस्मा

(१) घ० य० सं० १८, ७। (२) घ० य० सं० १८, ८। (३) घ० य० सं०
१८, ८। (४) घ० य० सं० १८, ८। (५) घ० य० सं० १८, ८।

ऽएवैनञ्जुहोति तस्मादाह सवित्रे त्वेत्यभुमते विभुमते
 व्राजवत ऽहुति तदस्मिन्निवृश्वान्देवानन्वामजति ॥ ९ ॥
 'वृहस्पतये त्वा विश्वदेव्यावते स्वाहे'ति । अयं वै
 वृहस्पतिर्योऽयम्पुवते तस्मा ऽएवैनञ्जुहोति तस्मादाह
 वृहस्पतये त्वेति विश्वदेव्यावत ऽहुति तदस्मिन्निव-
 श्वान्सर्वान्देवानन्वामजति ॥ १० ॥ 'यमाय त्वाङ्गि-
 रस्वते पितृमते स्वाहे'ति । अयं वै यमो योऽयम्पुवते
 तस्मा ऽएवैनञ्जुहोति तस्मादाह यमाय त्वेत्यङ्गिरस्वते
 पितृमत ऽहुति यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य * पितृनगच्छन्नया
 वै पितरस्तानैवैतदन्वामजति ॥ ११ ॥ द्वादशैतानि ना-
 मानि भवन्ति । द्वादश वै सासाः सँवत्सरस्य सँव-
 त्सर ऽएष य ऽएष तपत्येप ऽउ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवै-
 तत्प्रीणाति तस्माद्द्वादश भवन्ति ॥ १२ ॥ अथोपयमन्या
 महावीर ऽआनयति । 'स्वाहा घर्माये'त्येप वै घर्मो य
 ऽएष तपत्येप ऽउ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मा-
 दाह स्वाहा घर्मायेत्यवरथं स्वाहाकारङ्करोति पुरान्देवता-
 मसावेव वन्दुः ॥ १३ ॥ आनीते जपति । 'स्वाहा
 घर्मः पितृ' ऽहुति यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य * पितृनग-
 च्छन्नया वै पितरस्तानैवैतत्प्रीणात्यवरथं स्वाहाकारङ्क-
 रोति पुरान्देवतामसावेव वन्दुः ॥ १४ ॥ नानुवाक्या-

(१) शु० य० घ० १०. ८ । (२) शु० य० घ० १०. ९ ।

* अत्र "रसो व्यधरस" इत्यधिक पाठ 'ग' 'ज' पुस्तकयो [ ] इति
 विद्वान्तर्गत उपलभ्यते ।

(३) शु० य० घ० १०. ९ । (४) शु० य० घ० १०. ९ ।

मन्वाह । सकृद्दु ह्येव पुराश्चः पितरस्तस्मान्नानुवाक्या-
मन्वाहातिक्रम्याश्चाव्याह घर्मस्य यजेति वृषदकृते
जुहोति ॥ १५ ॥ 'विश्वं आशा दक्षिणस'दिति । सर्वा
आशा दक्षिणसदित्येवैतदाह 'विश्वान्देवानयाडिहे'ति
सर्वान्देवानयाक्षीदिहेत्येवैतदाह 'स्वाहाकृतस्य घर्मस्य
मधोः पिवतमश्वने'त्यश्वनावेवैतदाहाश्वनौ ह्येतद्य-
ज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तान्तावेवैतत्प्रीणात्यवरथं स्वाहाकार-
ङ्करोति पुरान्देवतामसावेव वन्धुः ॥ १६ ॥ अथ हुत्वो-
र्द्धमुत्कम्पयति । 'दिवि धा इमं व्यजमिमं व्यजन्दिवि धा'
इत्यसौ वा आदित्यो घर्मो यज्ञो दिवि वा एष हितो
दिवि प्रतिष्ठितस्तमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह दिवि धा
इमं व्यजमिमं व्यजन्दिवि धा . इत्यनुवृषदकृते जुहोति
॥ १७ ॥ 'स्वाहाग्रये यज्ञियाये'ति । तस्त्विष्टकृद्भ्राजन्-
मग्निर्हि स्विष्टकृच्छं व्यजुर्भ्य' इति यजुर्विभङ्गोऽ-
स्मिँल्लोके प्रतिष्ठितस्तान्येवैतत्प्रीणात्यवरथं स्वाहा-
कारङ्करोति पुरान्देवतामसावेव वन्धुः ॥ १८ ॥ अथ ब्रह्मा-
नुमन्त्रयते । ब्रह्मा वा इच्छत्विजाम्भियत्कमस्तद्य एवऽ-
त्विजाम्भियत्कमस्तेनैवैतद्यज्ञम्भियज्यति ॥ १९ ॥ 'अ-
श्वना घर्मम्पात'मिति । अश्वनावेवैतदाहाश्वनौ
ह्येतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तान्तावेवैतत्प्रीणाति ॥ २० ॥

(१) शु० य० सं० ३८ १० । (२) शु० य० सं० ३८ १० । (३) शु० य० सं० ३८ १० । (४) शु० य० सं० ३८ ११ । (५) शु० य० सं० ३८ ११ । (६) शु० य० सं० ३८ ११ । (७) "स्तेनैवमेत" इति 'य' 'ज' पुस्तकयोः पाठः । (८) शु० य० सं० ३८ १२ ।

‘हार्द्वानिमहर्दिवाभिरुतिभि’रिति । अनिरुक्तमनिरुक्तो वै
 प्रजापतिः प्रजापतिर्व्यज्ञस्तत्प्रजापतिमेवैतद्यज्ञस्मिपज्यति
 ॥ २१ ॥ ‘तन्त्रायिण’ ऽइति । एष वै तन्त्रायी य ऽएष
 तपस्येष हीमाँल्लोकाँस्तन्त्रमिवानुसञ्चरत्येष ऽउ प्रवर्ग्य-
 स्तदेतमेवैतस्त्रीणाति तस्मादाह तन्त्रायिण ऽइति ॥ २२ ॥
 ‘नैमो द्यावापृथिवीभ्या’मिति । तदाभ्यान्द्यावापृथि-
 वीभ्यान्निहते ययोरिदः सर्वमधि ॥ २३ ॥ अथ यज-
 मानः । यज्ञो वै यजमानो यज्ञेनैवैतद्यज्ञस्मिपज्यति ॥२४॥
 ‘अर्षातामश्श्वना घर्म’मिति । अश्श्वनावैवैतदाहाश्श्वनौ
 ह्येतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तान्तावेवैतस्त्रीणाति ॥ २५ ॥
 ‘अनुं द्यावापृथिवी ऽअमःसाता’मिति । तदिमे द्यावा-
 पृथिवी ऽआह ययोरिदः सर्वमधी‘हैव रातयः सन्विती-
 हैव नो धुनानि सन्वित्येवैतदाह ॥ २६ ॥ अथ पिन्व-
 मानमनुमन्त्रयते * । ‘इपे पिन्वस्वे’ति वृष्ट्यै तदाह
 यदाहेपे पिन्वस्वेत्सू‘ञ्जे पिन्वस्वे’ति यो वृष्ट्यादूर्ध्वसो
 जायते तस्मै तदाह ‘ब्रह्मणे पिन्वस्वे’ति तद्ब्रह्मण ऽआह
 ‘क्षत्राय पिन्वस्वे’ति तत्क्षत्रायाह ‘द्यावापृथिवीभ्याम्पिन्व-
 स्वे’ति तदाभ्यान्द्यावापृथिवीभ्यामाह ययोरिदः सर्वमधि
 ॥ २७ ॥ स यदूर्ध्वं पिन्वते । तद्यजमानाय पिन्वते

(१) शु० य० स० ३८. १२ । (२) शु० य० स० १८. १२ । (३) शु० य०
 स० ३८. १२ । (४) शु० य० स० ३८. १३ । (५) शु० य० स० ३८. १३ ।
 (६) शु० य० स० ३८. १३ ।

* का० श्रौ० सं० २९. ६. ८ ।

(७) शु० य० स० ३८. १४ । (८) शु० य० स० ३८. १४ । (९) शु० य०
 स० ३८. १४ । (१०) शु० य० स० ३८. १४ । (११) शु० य० स० ३८. १४ ।

यत्प्राङ् तद्देवेभ्यो युद्दक्षिणा तत्पितृव्यभ्यो यत्प्रत्यङ् तत्पशु-
 व्यो यदुदङ् तत्प्रजाया ऽनपराङ्न्त्वेव यजमानस्योद्धौ
 ह्येव पिन्वित्वाथ यान्द्विशम्पिन्वते त्वाम्पिन्वते यदा
 शाम्यन्ति विष्णुपः ॥ २८ ॥ अथ प्राड्विदङ्ङुत्क्रामति* ।
 'धर्मासि सुधर्मे'त्येव वै धर्मो य ऽएष तपत्येव हीदः
 सर्वन्धारयत्येतेनेदः सर्वन्धृतमेव ऽउ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्री-
 णाति तस्मादाह धर्मासि सुधर्मेति ॥ २९ ॥ अथ खरे
 सादयति । 'अमेन्यस्मि नृम्णानि धारये'त्यक्कुद्धवन्नो
 धनानि धारयेत्येवैतदाह 'व्रह्म धारय क्षत्रन्धारय विशन्धा-
 रये'त्येतत्सर्वन्धारयेत्येवैतदाह ॥३०॥ अथ शाकल्लेर्जुहोति ।
 प्राणा वै शाकलाः प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ ३१ ॥
 'स्वाहा पूष्णे शरस' इति । अयं वै पूषा योऽयम्पुवत
 ऽएष हीदः सर्वम्पुष्यत्येव ऽउ प्राणः प्राणमेवास्मिन्ने-
 तद्दधाति तस्मादाह स्वाहा पूष्णे शरस ऽइत्यवरथं
 स्वाहाकारङ्करोति परान्देवतामसावेव वन्धुर्हुत्वा मद्भ्यमे
 परिधा ऽउपश्रयति ॥ ३२ ॥ 'स्वाहा भ्रावव्य' ऽहुति ।
 प्राणा वै भ्रावाणः प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति हुत्वा
 मद्भ्यमे परिधा ऽउपश्रयति ॥ ३३ ॥ 'स्वाहा अतिरवेभ्य'
 ऽहुति । प्राणा वै अतिरवाः प्राणान्हीदः सर्वम्प्रतिरत-

(१) "न्वेव" इति 'ग' 'ज' पुस्तकयो । (२) 'पिन्वित्वाथ' इति 'ग' 'ज' पुस्तकयो ।

* 'धर्मासि सुधर्मे'त्युत्तरपूर्वादिम्' का० श्रौ० ए० २६. ६ १ इति ।

(३) शु० य० सं० ३८. १४ । (४) शु० य० सं० ३८. १४ । (५) शु० य० सं० ३८. १४ । (६) शु० य० सं० ३८. १५ ।

(७) शु० य० सं० ३८. १५ । (८) शु० य० सं० ३८. १५ ।

म्प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति हुत्वा मद्ध्यमे परिधा ऽऽप-
 श्रयति ॥ ३४ ॥ 'स्वाहा पितृबभ्य ऽऽर्द्धवर्हिबभ्यो घर्म-
 पावबभ्य' ऽइति । अहुत्वेवोदङ्डीक्षमाणो दक्षिणाहं
 वर्हिष ऽऽपगूहति यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य * पितृनगच्छ-
 घ्या वै पितरस्तानेवैतत्प्रीणात्यथ यन्न प्रेक्षते सकृदु-
 ह्येव पराञ्च पितरः ॥ ३५ ॥ 'स्वाहा द्यावापृथिवी-
 बभ्यामिति । प्राणोदानौ वै द्यावापृथिवी प्राणोदाना-
 वेवास्मिन्नेतद्दधाति हुत्वा मद्ध्यमे परिधा ऽऽपश्रयति
 ॥ ३६ ॥ 'स्वाहा विइश्वेबभ्यो देवेबभ्य ऽइति । प्राणा वै
 विइश्वे देवाः प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति हुत्वा मद्ध्यमे
 परिधा ऽऽपश्रयति ॥ ३७ ॥ 'स्वाहा रुद्राय रुद्रहृतय'
 ऽइति । अहुत्वेव दक्षिणेक्षमाणः प्रतिप्रस्थात्रे प्रय-
 च्छति तः स ऽउत्तरतः शालाया ऽऽदञ्चन्निरस्यत्येषा
 हेतस्य देवस्य दिक्स्वायामेवैनमेतद्दिशि प्रीणात्यथ यन्न
 प्रेक्षते नेह्मा रुद्रो हिनसदिति ॥ ३८ ॥ सप्तैता ऽआहु-
 तयो भवन्ति । सप्त वा ऽइमे शीर्षन्प्राणास्तानेवास्मि-
 न्नेतद्दधाति ॥ ३९ ॥ अथ महावीराहुपयमद्याम्प्रत्यानयति ।
 'स्वाहा सज्ज्योतिषा ज्योतिरिति ज्योतिर्वा ऽइतरस्मि-
 न्पयो भवति ज्योतिरितरस्यान्ते हेतुदुभे ज्योतिषी सङ्ग-
 च्छेते ऽअवरथं स्वाहाकारङ्करोति परान्देवतामसावेव वन्दुः

* अथ "रक्षो व्यक्षरत्वा" इत्यपि पाठ 'ग' 'ज' पुस्तकयोः [ ] इति
 विद्वान्तर्गत उपलभ्यते ।

(१) छ० य० सं० ३८. १५ । (२) छ० य० सं० ३८. १५ । (३) छ० य० सं०
 ३८. १५ । (४) छ० य० सं० ३८. १५ । (५) छ० य० सं० ३८. १५ ।

॥ ४० ॥ * अथ रौहिणौ जुहोति । 'अहं केतुना जुपताथं सुज्ज्योतिज्योतिषा स्वाहे'त्यसौवेव बन्धू रौहिः केतुना जुपताथं सुज्ज्योतिज्योतिषा स्वाहे'त्यसौवेव बन्धुः ॥ ४१ ॥ अथ यजमानाय घर्मोच्छिष्टम्प्रयच्छति । स ऽउपहवमिष्ट्वा भक्षयति 'मधु हुतमिन्द्रतमे ऽअग्नाविति मधु हुतमिन्द्रियत्तमेऽग्नावित्येवैतदाहा'श्रयोम ते देव घर्म नमस्ते ऽअस्तु मा मा हि'सी'रित्याशिपमेवैतदाशास्ते ॥ ४२ ॥ अथ दक्षिणतः सिकता ऽउपकीर्णा भवन्ति । तन्मार्जयन्ते य ऽएव मार्जालीये बन्धुः सोऽत्रानुप्रहरति शाकलानथोपसदा चरन्त्येतद् यज्ञस्य शिरः संस्कृतं यथा यथैनन्तदश्विनौ प्रत्यधत्ताम् ॥ ४३ ॥ तन्न प्रथमयज्ञे प्रवृज्यात् । एनस्य हि तदुथो नेन्म ऽइन्द्रः शिरश्छिनददिति द्वितीये वैव तृतीये वापशीर्ष्णा ह्येवाग्ने यज्ञेन देवा ऽअर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुस्तस्माद्द्वितीये वैव तृतीये वाथो तप्तो वा ऽएष शुशुचानो भवति ॥ ४४ ॥ तं यत्प्रथमयज्ञे प्रवृज्यात् । एषोऽस्य तप्तः शुशुचानः प्रजाञ्च पशूँश्च प्रदहेदुथो ऽआयुः प्रमायुको यजमानः स्यात्तस्माद्द्वितीये वैव तृतीये वा ॥ ४५ ॥ तन्न सर्वस्मा ऽइव प्रवृज्यात् । सर्वं वै प्रवर्ग्यो नेत्सर्वस्मा ऽइव सर्वङ्करवाणीति यो न्वेव ज्ञातस्तस्मै प्रवृज्याद्यो वास्यप्रियः स्याद्यो वानूचानोऽनुकेनैनम्प्राप्नुयात् ॥ ४६ ॥

* अत्र शतम् ७००० ।

(१) छ० य० सं० ३८ १६ । (२) छ० य० सं० १८ १६ । (३) छ० य० सं० ३८ १६ । (४) छ० य० सं० ३८ १६ ।

सहस्रे प्रवृज्यात् । सर्वं वै सहस्रं सर्वमेव सर्व-
 वेदसे प्रवृज्यात्सर्वं वै सर्ववेदसं सर्वमेव विश्व-
 जिति सर्वपृष्टे प्रवृज्यात्सर्वं वै विश्वजित्सर्वपृष्टं
 सर्वमेव वाजपेये राजसूये प्रवृज्यात्सर्वं हि तत्सत्रे
 प्रवृज्यात्सर्वं वै सत्रं सर्वमेव ऽएतान्न्यस्य प्रवृज्जना-
 न्न्यतो नान्न्यत्र ॥ ४७ ॥ तदाहुः । यदुपशिरा ऽअप्रव-
 ग्योऽथ केनास्याग्निहोत्रं शीर्षणवृद्धवतीत्याहवनीयेनेति
 व्रूयात्कथं नदीपूष्णमासावित्याज्येन च पुरोडाशेन चेति
 व्रूयात्कथञ्चातुर्मास्थानीति पयस्येति व्रूयात्कथं पशु-
 बन्ध ऽइति पशुना च पुरोडाशेन चेति व्रूयात्कथं
 सौम्योऽद्भ्र ऽइति हविर्दानेनेति व्रूयात् ॥ ४८ ॥ अथो
 ऽआहुः । यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य शिर ऽएतद्देवाः प्रत्य-
 दधुर्म्यदातिथ्यन्न ह वा ऽअस्यापशीष्णा केन चन यज्ञेनेष्ट-
 म्भवति य ऽएवमेतद्देव ॥ ४९ ॥ तदाहुः । यत्प्रणीताः
 प्रणयन्ति यज्ञेऽथ कस्मादुत्र न प्रणयतीति शिरो वा
 ऽएतच्चज्ञस्य यत्प्रणीताः शिरः प्रवृम्यो नेच्छिरसा शिरो-
 ब्यारोहयाणीति ॥ ५० ॥ तदाहुः । यत्प्रयाजानुयाजा
 ऽअन्न्यत्र भवन्त्यथ कस्मादुत्र न भवन्तीति प्राणा वै
 प्रयाजानुयाजाः प्राणा ऽअवकाशाः प्राणाः शाकला
 नेत्प्राणैः प्राणानब्यारोहयाणीति ॥ ५१ ॥ तदाहुः ।
 यद्वाज्यभागावन्न्यत्र जुह्वत्यथ कस्मादुत्र न जुहोतीति
 चक्षुषी वा ऽएते यज्ञस्य यद्वाज्यभागौ चक्षुषी रौहिणौ
 नेच्छुषा चक्षुरब्यारोहयाणीति ॥ ५२ ॥ तदाहुः । यद्वा-

नस्पत्यैर्देवैर्बभ्यो जुह्वत्यथ कस्मादेतस्मृन्मयेनैव जुहोतीति
यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो व्यवक्षरत्स ऽइमे द्यावापृथिवी
ऽअगच्छद्यन्मृदियन्तद्यद्रापोऽसौ तन्मृदुश्चापाञ्च महा-
वीराः कृता भवन्ति तेनैवेनमेतद्रसेन समर्द्धयति कृत्स्न-
ङ्करोति ॥ ५३ ॥ स यद्धानस्पत्यः स्यात् । प्रदहेत यद्धि-
रणमयः स्यात्प्रलीयेत यल्लोहमयः स्यात्प्रसिच्येत यद-
यस्मयः स्यात्प्रदहेत्परीशासावथैष ऽएवैतस्मा ऽअतिष्ठत
तस्मादेतस्मृन्मयेनैव जुहोति ॥ ५४ ॥ अथैतद्वै । आयु-
रेतज्ज्योतिः प्रविशति य ऽएतमनु वा व्रूते भक्षयति वा
तस्य व्रतचर्या या सृष्टौ ॥ ५५ ॥

द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

—०—

[प्रवर्ग्योत्सादनम्]

स वै तृतीयेऽहन् । पण्ड्रे वा द्वादशे वा प्रवर्ग्योप-
सदौ समस्य प्रवर्ग्यमुत्सादयत्युत्तन्नमित्र हीदः शिर-
स्तद्यदेतमभितो भवति तत्सर्वः समादायाग्रेण शाला-
मन्तर्वेद्युपसमायन्ति ॥ १० ॥ अथाग्नीद्धः । आहवनीयेः
श्रीञ्छालाकानुपकल्पयते तेषामेकमुज्वलय्य मुखदग्ने धारु-
यमाणो जुहोति यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य शुगुदकामस्तेमा-

७ तथा च कात्यायनः—'आहवनीये श्रीञ्छालाकानुप्रदीप्य प्रदीप्यामीप्रो धारयति मत-
दिवक्त्रतिलोम श्रमाण्यु' (का० धी० ए० ३६. ७ ३) इति ।

छोकानाविशत्तयैवैनमेतच्छुचा समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति
 ॥ २ ॥ अथ यन्मुखदग्धे । उपरीव वै तद्यन्मुखदग्ध-
 मुपरीव तद्यदसौ लोकस्तद्यामुँल्लोकः शुगाविशत्तयैवैनमे-
 तच्छुचा समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति ॥ ३ ॥ 'धा ते घर्म-
 दिव्या शु'गिति । यैव दिव्या शु'ग्या गायत्र्याथ हवि-
 र्दानि' इति यैव गायत्र्याथ हविर्दानि 'सा त ऽआप्या
 यतान्निष्ठायतान्तस्यै ते स्वाहे'ति नात्र तिरोहितमिवास्ति
 ॥ ४ ॥ अथ द्वितीयमुज्ज्वलय । नाभिदग्धे धार्यमाणो
 जुहोति मद्ध्यमिव वै तद्यन्नाभिदग्धमद्ध्यमिवान्तरिक्षलोक-
 स्तद्यान्तरिक्षलोकः शुगाविशत्तयैवैनमेतच्छुचा समर्द्धयति
 कृत्स्नङ्करोति ॥ ५ ॥ 'धा ते घर्मान्तरिक्षे शु'गिति । यैवा-
 न्तरिक्षे शु'ग्या त्रिष्टुब्भ्याग्नीद्ध' इति यैव त्रिष्टुब्भ्याग्नीद्धे
 'सा त ऽआप्यायतान्निष्ठायतान्तस्यै ते स्वाहे'ति नात्र तिरो-
 हितमिवास्ति ॥ ६ ॥ [अर्धः प्रपाठकः ॥ ६१ ॥] अथ तृतीयम-
 ब्याधाय । तस्मिन्नासीनो जुहोत्यध ऽइव वै तद्यदासीनोऽध
 ऽइव तद्यदयँल्लोकस्तद्येमुँल्लोकः शुगाविशत्तयैवैनमेतच्छुचा
 समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति ॥ ७ ॥ 'धा ते घर्म पृथिव्याथ
 शु'गिति । यैव पृथिव्याथ शु'ग्या जगत्याथ सदस्ये'ति
 यैव जगत्याथ सदस्या 'सा त ऽआप्यायतान्निष्ठायता-
 न्तस्यै ते स्वाहे'ति नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ ८ ॥ अथो-

(१) शु० य० स० ३८ १८ । (२) शु० य० स० ३८ १८ । (३) शु० य०
 स० ३८ १८ । (४) शु० य० स० ३८ १८ । (५) शु० य० स० ३८ १८ ।
 (६) शु० य० स० ३८ १८ । (७) शु० य० स० ३८ १८ । (८) शु० य०
 स० ३८ १८ । (९) शु० य० स० ३८ १८ ।

पनिष्कामति । 'क्षत्रस्य त्वा परस्पायेत्येतद्वै देवं क्षत्रं व्य
 ऽप्य तपत्यस्य त्वा मानुषस्य क्षत्रस्य परस्पायेत्येवैतदाह
 'वृद्धाणस्तुश्वम्पाही'ति वृद्धाण ऽआत्मानङ्गोपायेत्येवैतदाह
 'द्विशस्वा धर्मणा वय'मिति यज्ञो वै विद्व्यजस्य त्वारिष्ट्या
 ऽदुत्येवैतदाहा'नुक्कामाम सुविताय नृच्यस' ऽदुति यज्ञस्य-
 त्वारिष्ट्या ऽअहलाया ऽदुत्येवैतदाह ॥ ९ ॥ अथाह साम
 गायेति । साम व्रूहीति वा गायेति त्वेव व्रूयाद्गायन्ति हि
 साम तद्यत्साम गायति नेदिमाञ्चहिर्द्वा यज्ञाच्छरीरात्राष्ट्रा
 रक्षाथंसि हिनस्तत्रिति साम हि नाष्ट्राणाथं रक्षसामप-
 हुन्ता ॥ १० ॥ आग्नेव्याङ्गायति । अग्निर्हि रक्षसामपह-
 न्तातिच्छन्दसि गायत्येपा वै सर्वाणि छन्दाथंसि यदु-
 तिच्छन्दास्तस्मादुतिच्छन्दसि गायति ॥ ११ ॥ स गायति ।
 अग्निष्टपति प्रतिदहत्यहावोऽहाव ऽदुति तन्नाष्ट्रा ऽएवै-
 तद्रक्षाथंस्यतोऽपहन्ति ॥ १२ ॥ त ऽउदञ्चो निष्कामन्ति ।
 जघनेन चात्वालमग्नेणाम्नीद्धमेपा हि यज्ञस्य द्वाह स
 यस्यान्ततो दिश्यापो भवन्ति तद्यन्ति ॥ १३ ॥ तं
 वै परिष्यन्द ऽउत्सादयेत् । तप्तो वा ऽप्य शुशुचानो
 भवति तं व्यदस्यामुत्सादुयेदिमामस्य शुशुच्छेद्यदुप्सूत्सा-
 दुयेदुपोऽस्य शुशुच्छेद्य यत्परिष्यन्दु ऽउत्सादुयति तथो
 ह नैवापो हिनस्ति नेमां व्यदहाप्सु न प्रास्यति तेनापो
 न हिनस्तथ यत्समन्तमापहं परियन्ति शान्तिर्वा ऽजाप-

(१) घ० य० सं० ३८. १९ । (२) "परगाये०" इति 'ग' 'ज' उक्तकयोः ।
 (१) घ० य० सं० ३८. १९ । (४) घ० य० सं० ३८. १९ । (५) शु० य० सं०
 ३८. १९ । (६) "वै तद०" इति 'ग' 'ज' उक्तकयोः ।

स्तेनो ऽइमान् हिनस्ति तस्मात्परिण्यन्द ऽउत्सादयेत्
 ॥ १४ ॥ उत्तरवेदो त्वेवोत्सादयेत् । यज्ञो वा ऽउत्तरवेदिह
 शिरः प्रवर्ग्यो यज्ञ ऽएवैतच्छिरः प्रतिदधाति ॥ १५ ॥
 उत्तरनाभ्या स्रथंस्पृष्टम् । प्रथमप्रवर्ग्यमुत्सादयति
 वाग्वा ऽउत्तरनाभिः शिरः प्रवर्ग्यह शीर्षस्तद्वाचन्दधाति
 ॥ १६ ॥ 'चतुःशक्ति'रिति । एष वै चतुःशक्तिर्य ऽएष
 तपति दिशो ह्येतस्य स्रक्तयस्तस्मादाह चतुःशक्तिरिति
 ॥ १७ ॥ 'नाभिर्ऋतस्य सप्रथा' ऽइति । सत्यं वा ऽऋतः
 सत्यस्य नाभिः सप्रथा ऽइत्येवैतदाह 'स नो विश्वायुः
 सप्रथा' ऽइति स नः सर्वायुः सप्रथा ऽइत्येवैतदाह
 ॥ १८ ॥ 'अर्षे द्वेषो ऽअप ह्र' ऽइति । नात्र तिरोहित-
 मिवास्त्य'व्यव्रतस्य सद्भिमे'त्यव्यदा ऽएतस्य व्रतमव्यवम-
 नुष्याणान्तस्मादाहाव्यव्रतस्य सद्भिमेत्यवमितरौ प्राधौ
 तत्रिवृत्त्रिवृद्धीदः शिरः ॥ १९ ॥ पुरस्तादुपशयाम्मृदम् ।
 माथंसमेवास्मिन्नेतद्दधाति तदभितः परीशासौ * वाहू
 ऽएवास्मिन्नेतद्दधात्यभितः परे रौहिणहृवश्यौ स्रुचौ
 हस्तानेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ २० ॥ उत्तरतोऽन्ध्रम् † । तद्धि
 तस्या ऽआयतनन्दक्षिणतः सम्प्राडासन्दीन्तद्धि तस्या
 ऽआयतनमुत्तरतः कृष्णजाजिनन्तद्धि तस्यायतनः सर्वतो
 धवित्राणि ‡ प्राणा वै धवित्राणि प्राणानेवास्मिन्नेतद्द-

(१) शु० य० ग० १८ २० । (२) शु० य० ग० १८ ०० । (३) शु० य० ग०
 १८ २० । (४) शु० य० ग० १८ २० । (५) शु० य० ग० १८ २० ।

* 'परीशासवमि' (वा० धी० ए० २६ ७, १०) इति ।

† 'अभिपुष्य' (वा० ए० २६ ७, १६) इति ।

‡ वा० धी० ए० २६ ७ २१ ।

धाति त्रीणि भवन्ति त्रयो वै प्राणाः प्राण उदानो
 व्यानस्तानेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥२१॥ अथैतद्रज्जुसन्दानम् ।
 उपयमन्त्यामाधाय पश्चात्प्राचीमासादयत्युदरमेवास्मि-
 न्नेतद्दधाति तदभितः पिन्वने ऽआण्डावेवास्मिन्नेतद्दधा-
 त्याण्डाब्ध्याथ हि वृषा पिन्वते पश्चात्स्थूणामयूखमूरु
 ऽएवास्मिन्नेतद्दधाति पश्चाद्रौहिणकपाले जानुनी ऽएवा-
 स्मिन्नेतद्दधाति ते यद्वेककपाले भवत ऽएककपाले ऽइव
 हीमे जानुनी पश्चाद्दृष्टी पादावेवास्मिन्नेतद्दधाति पादा-
 ब्ध्याथ हि धृष्टम्प्रहुरत्युत्तरतः खरौ प्रचरणीयौ तद्धि
 तयोरायतनन्दक्षिणतो मार्जालीयन्तद्धि तस्यायतनम् ॥२२॥
 अथास्मिन्पय ऽआनयति । 'घर्मैतत्ते पुरीष'मित्यन्नं वै
 पुरीषमन्नमेवास्मिन्नेतद्दधाति 'तेनै वृद्धस्व चा च प्या-
 यस्वे'ति नात्र तिरोहितमिवास्ति 'वर्द्धिषीमहि च वयमा
 च प्यासिषीमही'त्याशिपमेवैतद्दाशास्ते ॥ २३ ॥ स वै
 न सर्वमिवानयेत् । नेद्यजमानात्परागन्नमसदित्यद्धं वा
 भूयो वा परिशिनष्टि तस्मिन्नपराहे यजमानाय व्रत-
 मभ्युत्सिच्छत्य प्रयच्छति तद्यजमान ऽएवैतद्ब्राह्मण-
 धाति तथो ह यजमानान्न परागन्नम्भवति ॥ २४ ॥ अ-
 थैनमद्भिः परिपिञ्चति । शान्तिर्वा ऽआपः शमयत्येवैन-
 मेतत्सर्वतः परिपिञ्चति सर्वत ऽएवैनमेतच्छमयति
 त्रिष्कृत्वः परिपिञ्चति त्रिवृद्धि यज्ञः ॥ २५ ॥ अथाह

(१) शु० य० सं० २८. २१ । (२) शु० य० सं० २८. २१ । (१) शु०
 य० सं० २८. २१ ।

शीर्षस्तन्मुखन्दधाति ॥ २९ ॥ स ऽआनीयमान ऽआह ।
 होतवदस्व वृत्ते द्वाद्यमिति वृदते ह्यत्र होताथोपोत्तिष्ठन्नाह
 'श्रातः हवि'रिति श्रातः हि भवत्यतिक्रम्यादश्राब्ध्याह
 दधिघर्मस्य यजेति वृषदकृते जुहोत्यनुवपदकृत ऽआह-
 रति भक्षन्तं व्यजमानाय प्रयच्छति ॥ ३० ॥ स ऽउप-
 हवमिष्टा भक्षयति । 'मैयि त्यदिन्द्रियम्वृह'दित्येतद्वा
 ऽइन्द्रियम्वृहद्य ऽएष तपति 'मैयि दुक्षो मयि कृतु'रिति
 कृतुदुक्षावेवात्सन्धत्ते 'घर्मस्त्रिंशुम्बिराजती'ति घर्मो
 ह्येष त्रिशुम्बिराजति 'विराजा ज्योतिषा सह'ति विराजा
 ह्येष ज्योतिषा सह 'व्रह्मणा तेजसा सह'ति व्रह्मणा
 ह्येष तेजसा सह 'पयसो रेत ऽआभृत'मिति पयसो ह्येत-
 द्देत ऽआभृत'न्तस्य दोहमशीमह्युत्तरामुत्तराथं समा'मित्या-
 शिपमेवैतदाशास्तेऽथ चात्वाले मार्जयन्तेऽसावेव वन्दुः
 ॥ ३१ ॥ अथातो दक्षिणानाम् । सुवृर्णः हिरण्यः
 शतमानम्व्रह्मणे ददात्यासीनो वै व्रह्मा यशः शयानः
 हिरण्यन्तस्मात्सुवृर्णः हिरण्यः शतमानम्व्रह्मणे ददाति
 ॥ ३२ ॥ अथ यैषा घर्मदुघा । तामद्वर्यवे ददाति तप्त
 ऽइव वै घर्मस्तप्तमिवाद्वर्युर्द्विष्कामति तस्मात्तामद्व-
 र्यवे ददाति ॥ ३३ ॥ अथ यैषा यजमानस्य व्रतदुघा ।
 ताथं होत्रे ददाति यज्ञो वै होता यज्ञो यजमानस्तस्मा-
 ताथं होत्रे ददाति ॥ ३४ ॥ अथ यैषा पत्न्यै व्रतदुघा ।

(१) ऋ० सं० ८. ८. २७ । (२) छ० य० सं० २८. २७ । (३) छ० य० सं०
 २८. २७ । (४) छ० य० सं० २८. २७ । (५) छ० य० सं० २८. २७ । (६)
 छ० य० सं० २८. २७ । (७) छ० य० सं० २८. २८ । (८) छ० य० सं० २८. २८ ।

तामुद्गातृभ्यो ददाति परनीकम्मेव वा ऽएतेऽत्र कुर्वन्ति
 यदुद्गातारस्तस्मात्तामुद्गातृभ्यो ददाति ॥ ३५ ॥ अथेतद्वै ।
 आयुरेतज्योतिः प्रविशति य ऽएतमनु वा ब्रूते भक्ष-
 यति वा तस्य व्रतचर्घ्या या सृष्टौ ॥ ३६ ॥

तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

—०—

[धर्मभेदे प्रायश्चित्तम्, प्रवर्ग्यप्रशंसा च]

सर्वेषां वा ऽएष भूतानाम् । सर्वेषान्देवानामात्मा
 यच्चज्ञस्तस्य समृद्धिमनु यजमानः पृजया पशुभिर्ऋद्धयते
 वि वा ऽएष पृजया पशुभिर्ऋद्धयते यस्य धर्मो वि-
 दीर्यते तत्र प्रायश्चित्तिः ॥ १ ॥ पूर्णाहुतिञ्जुहो-
 ति । सर्वं वै पूर्णः सर्वेणैतद्विपज्यति यत्किञ्च वि-
 वृढं व्यज्ञस्य ॥ २ ॥ 'स्वाहा प्राणेभ्यः साधिपति-
 केभ्य' ऽहुति । मनो वै प्राणानामधिपतिर्मनसि हि
 सर्वे प्राणाः प्रतिष्ठितास्तन्मनसैवैतद्विपज्यति यत्किञ्च
 विवृढं व्यज्ञस्य ॥ ३ ॥ 'पृथिव्यै स्वाहे'ति । पृथिवी वै
 सर्वेषान्देवानामायतनन्तरसर्वाभिरेवैतदेवताभिर्विपज्यति य-
 त्किञ्च विवृढं व्यज्ञस्य ॥ ४ ॥ 'अग्नेये स्वाहे'ति । अ-
 ग्निर्वै सर्वेषान्देवानामात्मा तत्सर्वाभिरेवैतदेवताभिर्विप-
 ज्यति यत्किञ्च विवृढं व्यज्ञस्य ॥ ५ ॥ 'अन्तरिक्षाय
 स्वाहे'ति । अन्तरिक्षं वै सर्वेषान्देवानामायतनन्तरसर्वाभि-

रेवैतद्देवताभिर्विभषज्जयति यत्किञ्च विष्टुढं व्यञ्जस्य ॥ ६ ॥
 'वायवे स्वाहे'ति । वायुर्वै सुर्वेपान्देवानामात्मा तत्सर्वा-
 भिरेवैतद्देवताभिर्विभषज्जयति यत्किञ्च विष्टुढं व्यञ्जस्य ॥ ७ ॥
 'दिवे^२ स्वाहे'ति । द्यौर्वै सुर्वेपान्देवानामायतनन्तस्सर्वाभि-
 रेवैतद्देवताभिर्विभषज्जयति यत्किञ्च विष्टुढं व्यञ्जस्य ॥ ८ ॥
 'सूर्याय स्वाहे'ति । सूर्यो वै सुर्वेपान्देवानामात्मा तत्सर्वा-
 भिरेवैतद्देवताभिर्विभषज्जयति यत्किञ्च विष्टुढं व्यञ्जस्य ॥ ९ ॥
 'दिग्भ्ये^३ स्वाहे'ति । दिशो वै सुर्वेपान्देवानामायतनन्त-
 त्सर्वाभिरेवैतद्देवताभिर्विभषज्जयति यत्किञ्च विष्टुढं व्यञ्जस्य
 ॥ १० ॥ 'चन्द्राय स्वाहे'ति । चन्द्रो वै सुर्वेपान्देवानामात्मा
 तत्सर्वाभिरेवैतद्देवताभिर्विभषज्जयति यत्किञ्च विष्टुढं व्यञ्जस्य
 ॥ ११ ॥ 'नक्षत्रेभ्य^४ स्वाहे'ति । नक्षत्राणि वै सुर्वेपा-
 न्देवानामायतनन्तस्सर्वाभिरेवैतद्देवताभिर्विभषज्जयति यत्किञ्च
 विष्टुढं व्यञ्जस्य ॥ १२ ॥ 'अद्भ्य^५ स्वाहे'ति । आपो
 वै सुर्वेपान्देवानामायतनन्तस्सर्वाभिरेवैतद्देवताभिर्विभषज्जयति
 यत्किञ्च विष्टुढं व्यञ्जस्य ॥ १३ ॥ 'वृर्णाय स्वाहे'ति ।
 वृरणो वै सुर्वेपान्देवानामात्मा तत्सर्वाभिरेवैतद्देवताभिर्विभ-
 षज्जयति यत्किञ्च विष्टुढं व्यञ्जस्य ॥ १४ ॥ 'नारिभ्ये^६ स्वाहा
 पूताय स्वाहे'ति । अनिरुक्तमनिरुक्तो वै प्रजापतिः
 प्रजापतिर्यज्ञस्तत्प्रजापतिमेवैतद्यज्ञमिभषज्जयति ॥ १५ ॥

(१) छ० य० घ० ३६ १ । (२) छ० य० स० ३९ १ । (३) छ० य० स०
 ३९ १ । (४) छ० य० स० ३९ २ । (५) शु० य० स० ३९ २ । (६) शु०
 य० स० ३९ २ । (७) शु० य० स० ३९ २ । (८) शु० य० स० ३९ २ ।
 (९) शु० य० स० ३९ २ ।

त्रयोदशैता ऽआहुतयो भवन्ति । त्रयोदश वै मासाः
सँवत्सरस्य सँवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिर्व्यज्ञस्तः प्रजा-
पतिमेवैतद्यज्ञम्भिपज्ज्यति ॥ १६ ॥ 'वाँचे स्वाहे'ति । मु-
खमेवास्मिन्नेतद्दधाति 'प्राणाय स्वाहा प्राणाय स्वा-
हे'ति नासिके ऽएवास्मिन्नेतद्दधाति 'क्षुपे स्वाहा क्षुपे
स्वाहे'त्यक्षिणी ऽएवास्मिन्नेतद्दधाति 'श्रोत्राय स्वाहा
श्रोत्राय स्वाहे'ति कर्णावेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ १७ ॥
सप्तैता ऽआहुतयो भवन्ति । सप्त वा ऽइमे शीर्षन्प्राणा-
स्तानेवास्मिन्नेतद्दधाति पूर्णाहुतिमुत्तमाहुति सर्वं वै
पूर्णः सर्वेणैतद्भिपज्ज्यति यत्किञ्च विवृढं व्यज्ञस्य
॥ १८ ॥ 'मनसः काममाकृति'मिति । मनसा वा ऽइदः
सर्वमाप्तन्तन्मनसेवैतद्भिपज्ज्यति यत्किञ्च विवृढं व्यज्ञस्य
॥ १९ ॥ 'वाँचः सत्यमशीये'ति । वाचा वा ऽइदः सर्व-
माप्तन्तद्वाचैवैतद्भिपज्ज्यति यत्किञ्च विवृढं व्यज्ञस्य 'पशू-
नाथं रूपमन्नस्य रसो यज्ञः श्रीः श्रयताम्मयि स्वाहे'-
त्याशिपमेवैतद्दाशास्ते ॥ २० ॥ अथ तत्रोपशयाञ्च पिष्ट्वा ।
मार्त्सुया मृदा सहसृज्यावृता करोत्यावृता पचत्युत्सा-
दनार्थमथ य ऽउपशययोर्दढः स्यात्तेन प्रचरेत् ॥ २१ ॥
सँवत्सरो वै प्रवर्ग्यः । सर्वं वै सँवत्सरः सर्वम्प्रवर्ग्यः
स यत्प्रवृक्तस्तद्दसन्तो यद्भुचितस्तद्भीष्मो यत्पिन्वितस्त-

(१) शु० य० सं० ३९. ३ । (२) शु० य० सं० ३९. ३ । (३) शु० य० सं०
३९. ३ । (४) शु० य० सं० ३९. ३ । (५) शु० य० सं० ३९. ४ । (६) शु० य०
सं० ३९. ४ । (७) शु० य० सं० ३९. ४ ।

द्र्वा यदा वै वर्षाः पिन्वन्तेऽथैनाः सर्वे देवाः सर्वाणि
 भूतान्युपजीवन्ति पिन्वन्ते ह वा ऽअस्मै वर्षा य ऽएव-
 मेतद्वेद ॥ २२ ॥ इमे वै लोकाः प्रवर्ग्यः । सर्वं वा ऽइमे
 लोकाः सर्वंप्रवर्ग्यः स यत्प्रवृक्तस्तदयँल्लोको यद्द्रुचित-
 स्तदन्तरिक्षलोको यत्पिन्वितस्तदसौ लोको यदा वा ऽअसौ
 लोकः पिन्वतेऽथैनः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्युपजी-
 वन्ति पिन्वते ह वा ऽअस्मा ऽअसौ लोको य ऽएवमे-
 तद्वेद ॥ २३ ॥ एता वै देवताः प्रवर्ग्यः । अग्निर्वायुरा-
 दित्यः सर्वं वा ऽएता देवताः सर्वंप्रवर्ग्यः स यत्प्रवृक्त-
 स्तदग्निर्द्युचितस्तद्वायुर्द्युत्पिन्वितस्तदसावादित्यो यदा
 वा ऽअसावादित्यः पिन्वतेऽथैनः सर्वे देवाः सर्वाणि
 भूतान्युपजीवन्ति पिन्वते ह वा ऽअस्मा ऽअसावादित्यो
 य ऽएवमेतद्वेद ॥ २४ ॥ यजमानो वै प्रवर्ग्यः । तस्या-
 स्मा प्रजा पशवः सर्वं वै यजमानः सर्वंप्रवर्ग्यः स
 यत्प्रवृक्तस्तदात्मा यद्द्रुचितस्तत्प्रजा यत्पिन्वितस्तत्पशवो
 यदा वै पशवः पिन्वन्तेऽथैनान्सर्वे देवाः सर्वाणि भूता-
 न्युपजीवन्ति पिन्वन्ते ह वा ऽअस्मै पशवो य ऽएवमेत-
 द्वेद ॥ २५ ॥ अग्निहोत्रं वै प्रवर्ग्यः । सर्वं वा ऽअ-
 ग्निहोत्रः सर्वंप्रवर्ग्यः स यदुधिश्रितन्तत्प्रवृक्तो यदुन्नी-
 तन्तद्द्रुचितो यद्दुतन्तत्पिन्वितो यदा वा ऽअग्निहोत्र-
 म्पिन्वतेऽथैनः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति पि-
 न्वते ह वा ऽअस्मा ऽअग्निहोत्रं य ऽएवमेतद्वेद ॥ २६ ॥
 दर्शपूर्णमासौ वै प्रवर्ग्यः । सर्वं वै दर्शपूर्णमासौ सर्व-

म्रवर्ग्यः स यदधिश्चित्तन्तस्प्रवृक्तो यद्दासन्नन्तद्दुचितो
 यद्दुतन्तत्पिन्वितो यदा वै दर्शपूर्णमासौ पिन्वते ऽअथैनौ
 सुर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति पिन्वते ह वा
 ऽअस्मै दर्शपूर्णमासौ य ऽएवमेतद्देद ॥ २७ ॥ चातु-
 र्मास्यानि वै प्रवर्ग्यः । सर्वं वै चातुर्मास्यानि सर्वम्र-
 वर्ग्यः स यदधिश्चित्तन्तस्प्रवृक्तो यद्दासन्नन्तद्दुचितो यद्दु-
 तन्तत्पिन्वितो यदा वै चातुर्मास्यानि पिन्वन्ते ऽथैनानि
 सुर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति पिन्वन्ते ह वा
 ऽअस्मै चातुर्मास्यानि य ऽएवमेतद्देद ॥ २८ ॥ पशु-
 वन्धो वै प्रवर्ग्यः । सर्वं वै पशुवन्धः सर्वम्रवर्ग्यः स
 यदधिश्चित्तन्तस्प्रवृक्तो यद्दासन्नन्तद्दुचितो यद्दुतन्तत्पिन्वि-
 तो यदा वै पशुवन्धः पिन्वते ऽथैनः सुर्वे देवाः सर्वाणि
 भूतान्युपजीवन्ति पिन्वते ह वा ऽअस्मै पशुवन्धो य
 ऽएवमेतद्देद ॥ २९ ॥ सोमो वै प्रवर्ग्यः । सर्वं वै सोमः
 सर्वम्रवर्ग्यः स यदभिपुतन्तस्प्रवृक्तो यदुन्नीतन्तद्दुचितो
 यद्दुतन्तत्पिन्वितो यदा वै सोमः पिन्वते ऽथैनः सुर्वे
 देवाः सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति पिन्वते ह वा ऽअस्मै
 सोमो य ऽएवमेतद्देद न ह वा ऽअस्या प्रवर्ग्येण केन
 चन यजेनेष्टम्भवति य ऽएवमेतद्देद ॥ ३० ॥ अथेतद्दे ।
 आयुरेतज्ज्योतिः प्रविशति य ऽएतमनु वा व्यूते भक्षयति
 वा तस्य व्रतचर्या या सृष्टौ ॥ ३१ ॥

तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे द्वितीयः प्रपाठकः ॥२॥ कण्टिकात्मन्या ॥१२२॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

[बृहदारण्यकम् *]

(कोऽसौ पाप्मा मृत्युः, कुतो वा तस्योद्भवः, केन वा तस्यातिक्रमणम्,
कथं चेत्येतत्सर्वं स्पष्टयति)

इया ह प्राजापत्याः । देवाश्चासुराश्च ततः कानी-
यसा ऽएव देवा ज्ञायसा ऽअसुरास्त ऽएषु लोकेष्वस्पर्-
द्धन्त ॥ १ ॥ ते ह देवा ऽउचुः । हन्तासुरान्यज्ञ ऽउद्गी-
थेनात्ययामेति ॥ २ ॥ ते ह वाचमूचुः । त्वन्न ऽउद्गायेति
तथेति तेवभ्यो वागुदगायद्यो वाचि भोगस्तन्देवेवभ्य ऽआ-
गायद्यत्कल्याणं वृदति तदात्मने तेऽविदुरनेन वै न
ऽउद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविद्धन्तस यः
स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं वृदति स ऽएव स पाप्मा
॥ ३ ॥ अथ ह प्राणमूचुः । त्वन्न ऽउद्गायेति तथेति
तेवभ्यः प्राण ऽउदगायद्यः प्राणे भोगस्तन्देवेवभ्य ऽआगा-
यद्यत्कल्याणञ्जिघ्रति तदात्मने तेऽविदुरनेन वै न
ऽउद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविद्धन्तस यः स
पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपञ्जिघ्रति स ऽएव स पाप्मा ॥ ४ ॥
अथ ह चक्षुरुचुः । त्वन्न ऽउद्गायेति तथेति तेवभ्यश्चक्षुरुद-
गायद्यश्चक्षुषि भोगस्तन्देवेवभ्य ऽआगायद्यत्कल्याणम्पश्य-
ति तदात्मने तेऽविदुरनेन वै न ऽउद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभि-
द्रुत्य पाप्मनाविद्धन्तस यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूप-
म्पश्यति स ऽएव स पाप्मा ॥ ५ ॥ अथ ह श्रोत्र-
मूचुः । त्वन्न ऽउद्गायेति तथेति तेवभ्यः श्रोत्रमुदगायद्यः

* यदर्थं चास्य मन्त्रविषयहेतुत्वान्तरहृषदिरज्जन्तानां बहूनामिदोपदेशात्, अर्थतो प्रत्य-
यविमानतश्च बहुत्वात् । आरण्यकत्वं चास्य नियमपूर्वकमरण्येऽनुष्यमानत्वात् ।

श्रोत्रे भोगस्तन्देवेभ्य ऽआगायद्यत्कल्याणः शृणोति
 तदात्मने तेऽविदुरनेन वै न ऽउद्गात्रात्येप्स्यन्तीति
 तमभिद्रुत्य पाप्मनाविद्वन्तस यः स पाप्मा यदेवेद-
 म्प्रतिरूपः शृणोति स ऽएव स पाप्मा ॥ ६ ॥ अथ
 ह मन ऽऊचुः । त्वन्न ऽउद्गायेति तथेति तेभ्यो
 मन ऽउदगायद्यो मनसि भोगस्तन्देवेभ्य ऽआगायद्यत्क-
 ल्याणः सङ्कल्पयति तदात्मने तेऽविदुरनेन वै न ऽउद्गा-
 त्रात्येप्स्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविद्वन्तस यः स
 पाप्मा यदेवेदम्प्रतिरूपः सङ्कल्पयति स ऽएव स पाप्मै-
 वमु खल्वेता देवताः पाप्मभिरुपास्यन्नेवमेनाः पाप्मना-
 विद्वन् ॥ ७ ॥ अथ हेममासन्न्यम्प्राणमूचुः । त्वन्न ऽउ-
 द्गायेति तथेति तेभ्य ऽएष प्राण ऽउदगायन्तेऽविदुरनेन
 वै न ऽउद्गात्रात्येप्स्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविद्वन्त-
 न्तसं यथाश्मानमृत्वा लोण्टो विद्वुःसेतैवः हैव विद्वुः-
 समाना द्विष्वश्चो विनेशुस्ततो देवा ऽअभवन्परासुरा भव-
 त्यात्मना परास्य द्विषन्भ्रातृव्यो भवति य ऽएवं द्वेद
 ॥ ८ ॥ ते होचुः । क नु सोऽभूद्यो न ऽइत्थमसक्तेत्य-
 मास्येऽन्तरिति सोऽयास्य ऽआहिरसोऽहानाथं हि रसः
 ॥ ९ ॥ सा वा ऽएषा देवता । दूर्वांम दूरथं हस्या
 मृत्युर्दूरः ह वा ऽअस्मान्मृत्युर्भवति य एवं द्वेद ॥ १० ॥
 सा वा ऽएषा देवता । एतासान्देवतानाम्पाप्मानमृत्यु-
 मपहत्य यत्रासान्दिशामन्तस्तद्गमयाश्चकार तदासां पाप्म-

नो विन्यदधात्तस्मात्त जनमियान्नान्तमियाञ्चेत्पाप्मान-
 मृत्युमन्त्रवाचानीति ॥ ११ ॥ सा वा ऽएषा देवता ।
 एतासान्देवतानाम्पाप्मानमृत्युमपहत्याथैना मृत्युमत्यव-
 हत् ॥ १२ ॥ स वै वाचमेव प्रथमामृत्यवहत् । सा यदा
 मृत्युमत्यमुच्च्यत सोऽग्निरभवत्सोऽयमग्निः परेण मृत्यु-
 मतिक्रान्तो दीप्यते ॥ १३ ॥ अथ प्राणमृत्यवहत् । स
 यदा मृत्युमत्यमुच्च्यत स वायुरभवत्सोऽयं वायुः परेण
 मृत्युमतिक्रान्तः पवते ॥ १४ ॥ अथ चक्षुरत्यवहत् ।
 तद्यदा मृत्युमत्यमुच्च्यत स ऽआदित्योऽभवत्सोऽसावा-
 दित्यः परेण मृत्युमतिक्रान्तस्तपति ॥ १५ ॥ अथ श्रोत्र-
 मृत्यवहत् । तद्यदा मृत्युमत्यमुच्च्यत ता दिशोऽभवत्सा
 ऽइमा दिशः परेण मृत्युमतिक्रान्ताः ॥ १६ ॥ अथ
 मनोऽत्यवहत् । तद्यदा मृत्युमत्यमुच्च्यत स चन्द्रमा
 ऽअभवत्सोऽसौ चन्द्रः परेण मृत्युमतिक्रान्तो मात्येवः
 ह वा ऽएनमेपा देवता मृत्युमतिवहति य ऽएवं वेद ॥ १७ ॥
 अथारमनेऽघ्नाद्यमागायत् । यद्धि किञ्चान्नमद्यतेऽनेनैव तद-
 द्यत ऽइह प्रतितिष्ठति ॥ १८ ॥ * ते देवा ऽअब्रुवन् ।
 एतावद्वा ऽइदं सर्वं व्यदन्नन्तदात्सन ऽआगासीरनु नोऽ-
 स्मिन्नन्न ऽआभजस्वेति ते वै माभिस्संविशतेति तथेति
 तः समन्तम्परिण्यविशन्त तस्स्माद्यदनेनान्नमसति तेनै-
 तास्तृप्यन्त्येवः ह वा ऽएनथं स्वा ऽअभिस्संविशन्ति
 भर्ता स्वानाथं श्रेष्ठः पुर ऽएता भवत्यन्नादोऽधिपतिर्य

ऽएवं वेद ॥ १९ ॥ य ऽउ हैवंविदम् । स्वेषु प्रतिप्रति-
 र्वुभूपति न हैवालम्भार्येवभ्यो भवत्यथ य ऽएवैतमनु
 भवति यो वैतमनु भार्यान्वुभूर्पति स हैवालम्भार्येवभ्यो
 भवति ॥ २० ॥ सोऽयास्य ऽआङ्गिरसः । अङ्गानाथं हि
 रसः प्राणो वा ऽअङ्गानाथं रसः प्राणो हि वा ऽअङ्गानाथं
 रसस्तस्माद्यस्मात्कस्माच्चाङ्गात्प्राण ऽउत्क्रामति तदेव
 तच्छ्रुण्वत्येष हि वा ऽअङ्गानाथं रसः ॥ २१ ॥ एष ऽउ ऽएव
 बृहस्पतिः । वाग्नेवै बृहती तस्या ऽएष पतिस्तस्माद्बु
 बृहस्पतिः ॥ २२ ॥ एष ऽउ ऽएव ब्रह्मणस्पतिः । वाग्नेवै
 ब्रह्म तस्या ऽएष पतिस्तस्माद्बु * ब्रह्मणस्पतिः ॥ २३ ॥
 एष ऽउ ऽएव साम । वाग्नेवै सामैष सा चामश्चेति
 तस्मान्मनः सामत्वं यद्वेव समः प्लुपिणा समो मशकेन
 समो नागेन सम ऽएभिस्त्रिभिर्होक्तेः समोऽनेन सुर्वेण
 तस्माद्वेव सामाश्नुते साम्मनः सायुज्यः सलोकृतां य्य
 ऽएवमेतस्साम वेद ॥ २४ ॥ एष ऽउ वा ऽउत्तीथः ।
 प्राणो वा ऽउत्प्राणेन हीदः सर्वमुत्तव्यं वागेव गीथोच
 गीथा चेति स ऽउत्तीथः ॥ २५ ॥ तद्वापि ब्रह्मदत्तश्चै-
 फितानेयः । राजानम्भक्षयन्नुवाचायन्त्यस्य राजा मूर्धानं
 विपातयताद्यदितोऽयास्य ऽआङ्गिरसोऽन्येनोद्गयदिति वा-
 चा च एव स प्राणेन चोद्गयदिति ॥ २६ ॥ तस्य हैतस्य
 साम्नो यः स्वं वेद । भवति हास्य स्वन्तस्य वै स्वर
 ऽएव स्वन्तस्मादात्स्विर्ज्यङ्करिष्यन्वाचि स्वरमिच्छेत तया

वाचा स्वरसम्पन्नयात्विज्ज्यङ्कर्यात्तस्माद्यज्ञे स्वरवन्त-
 न्द्विदृक्षन्त ऽएवाथो यस्य स्वम्भवति भवति हास्य स्वं
 य्य ऽएवमेतत्साम्मनः स्वं वेद ॥ २७ ॥ तस्य हैतस्य
 साम्मनो यः सुवर्णं वेद । भवति हास्य सुवर्णन्तस्य
 वै स्वर ऽएव सुवर्णम्भवति हास्य सुवर्णं य्य ऽएवमेत-
 त्साम्मनः सुवर्णं वेद ॥ २८ ॥ तस्य हैतस्य । साम्मनो
 यः प्रतिष्ठां वेद प्रति ह तिष्ठति तस्य वै वागेव प्रतिष्ठा
 वाचि हि खल्वेप ऽएत्प्राणः प्रतिष्ठितो गीयतेऽन्न ऽदृत्यु
 हैक ऽआहुः ॥ २९ ॥ अथातः पवमानानामेवावभ्यारोहः ।
 स वै खलु प्रस्तोता साम प्रस्तौति स यत्र प्रस्तुयात्त-
 देतानि जपेदसतो मा सद्गमय तमसो मा ज्योतिर्गमय
 मृत्योर्म्मामृतङ्गमयेति ॥ ३० ॥ स यदाहासतो मा सद्गम-
 येति । मृत्युर्वा ऽअसत्सदमृतम्मृत्योर्म्मामृतङ्गमयामृतम्मा
 कुर्वित्येवैतदाह ॥ ३१ ॥ तमसो मा ज्योतिर्गमयेति ।
 मृत्युर्वै तमो ज्योतिरमृतम्मृत्योर्म्मामृतङ्गमयामृतम्मा कु-
 र्वित्येवैतदाह मृत्योर्म्मामृतङ्गमयेति नात्र तिरोहितमिवास्ति
 ॥ ३२ ॥ अथ यानीतराणि स्तोत्राणि । तेष्व्वात्मनेऽन्नाद्यमा-
 गायेत्तस्माद् तेषु वरं वृणीत यङ्गामङ्गामयेत तः स ऽएष
 ऽएवंद्विदुद्वातात्मने वा यजमानाय वा यङ्गामङ्गामयेत तमा-
 गायति तद्धैतल्लोकजिदेव न हैवालोक्कयताया ऽआशास्ति
 य ऽएवमेतत्साम वेद ॥ ३३ ॥

चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[ज्ञानकर्मणोः स्तुत्यर्थं तत्फलभूतस्य प्रजापतेर्जगत्सृष्ट्यादौ
स्वातन्त्र्यविभूतिवर्णनेन फलोत्कर्षवर्णनम्]

आत्मैवेदमग्र ऽआसीत् । पुरुषविध्ः सोऽनुवीक्ष्यं
नाह्यदात्मानोऽपद्रयत्सोऽहुमस्मीत्यग्रे व्य्याहरत्सोऽहन्ना-
माभवत्तस्मादुप्येतर्ह्यामन्त्रितोऽहुमयमित्येवाग्र ऽउक्त्वा-
थाह्यन्नम प्रवृत्ते यदस्य भवति ॥ १ ॥ स यत्पूर्वोऽ-
स्मात्सर्वस्मात् । सर्वान्पाप्मन ऽओपत्तस्मात्पुरुष
ऽओपति ह वै स तं व्योऽस्मात्पूर्वो बुभूपति य ऽएवं
ब्रेदु ॥ २ ॥ सोऽविभेत् । तस्मादेकाकी विभेति स हायमी
क्षाश्चक्रे यश्मदश्यन्नास्ति कस्मान्नु विभेमीति तत ऽएवास्य
भयं वीयाय कस्माद्भ्येप्यद्द्वितीयाद्वै भयम्भवति ॥ ३ ॥
स वै नैव रमे । तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छत्सु
हैतावानास यथा स्त्रीपुमाथ्सौ सम्परिष्वक्तौ ॥ ४ ॥ स
ऽइममेवात्मानन्देधापातयत् । ततः पतिश्च पत्नी चाभव-
तान्तस्मादिदुमर्द्धवृगलमिव स्व ऽडुति ह स्माह याज्ञवल्क्य-
स्तस्मादयमाकाशं स्त्रिया पूर्यत ऽएव ताथं समभवत्ततो
मनुष्या ऽअजायन्त ॥ ५ ॥ सो हेयमीक्षाश्चक्रे । कथन्नु मात्मान
ऽएव जनयित्वा सम्भवति हुन्त तिरोऽसानीति ॥ ६ ॥
सा गौरभवत् । वृषभ ऽहुतरस्ताथं समेवाभवत्ततो गावोऽ-
जायन्त ॥ ७ ॥ वृड्वेतराभवत् । अश्ववृष ऽहुतरो गर्ह-
भीतरा गर्हभ ऽहुतरस्ताथं समेवाभवत्तत ऽएकशफमजा-
यत् ॥ ८ ॥ अजेतराभवत् । वस्त इतरोऽविरितरा मेप
ऽहुतरस्ताथं समेवाभवत्ततोऽजावयोऽजायन्तैवमेव यदि-

दङ्किञ्च मिथुनमा पिपीलिकावभ्यस्तरसर्वमसृजत् ॥ ९ ॥
 सोऽवेत् । अहं वाव सृष्टिरस्म्यहुः हीदः सर्वमसृक्षीति
 ततः सृष्टिरभवत्सृष्ट्याः हास्यैतस्याम्भवति य एवं
 वेद ॥ १० ॥ अथेत्यवभ्यमन्यत् । स मुखाच्च योनेर्हस्ता-
 वभ्याश्चाग्निमसृजत् तस्मादेतदुभयमल्लोमकमन्तरतोऽल्लो-
 मका हि योनिरन्तरतः ॥ ११ ॥ तद्यदिदुमाहुः । अमुं
 व्यजामुं व्यजेत्येकैकन्देवमेतस्यैव सा विसृष्टिरेषु ऽउ
 खेव सर्वं देवाः ॥ १२ ॥ अथ यत्किञ्चेदुमाद्रिम् । तद्वेतसोऽ-
 सृजत् तदु सोम एतावद्वा ऽइदः सर्वमन्नञ्चैवान्नादुश्च
 सोम एवान्नमग्निरन्नादः ॥ १३ ॥ सैषा ब्रह्मणोऽति-
 सृष्टिः । यच्छ्रेयसो देवानसृजताथ यन्मर्त्यैः सन्नमृतान-
 सृजत् तस्मादुतिसृष्टिरुतिसृष्ट्याः हास्यैतस्याम्भवति
 य एवं वेद ॥ १४ ॥ तद्धेदन्तर्ह्यव्याकृतमासीत् । तन्ना-
 मरूपावभ्यामेव व्याक्रियतासौनामायमिदुः रूप ऽइति
 । तदिदमप्येतर्हि नामरूपावभ्यामेव व्याक्रियतेऽसौनामा-
 यमिदुः रूप ऽइति ॥ १५ ॥ स एषु ऽइह प्रविष्टः ।
 आ नखाग्नेवभ्यो यथा क्षुरः क्षुरधानेऽवहितः स्याद्विश्व-
 म्भरो वा विश्वम्भरकुलाये तन्न पश्यन्त्यकृत्स्नो हि सः ॥ १६ ॥
 प्राणत्रेव प्राणो नाम भवति । बुदश्वाक्पश्यँश्चक्षुः शृण्व-
 ञ्छ्रोत्रम्मश्वानो मनस्तात्र्यस्यैतानि कर्मनामात्र्येव स योऽत
 एकैकमुपास्ते न स वेदाकृत्स्नो ह्येषोऽत एकैकेन भवति
 ॥ १७ ॥ [अर्धः प्रपाठकः ॥ १५० ॥] आत्मेत्येवोपासीत् । अत्र खेते
 सर्वे एकम्भवन्ति तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य यदयमात्मा-

नेन ह्येतत्सर्वं वेद यथा ह वै पदेनानुविन्देदेवकीर्तिं
 इलोकं विन्दते य एष्वं वेद ॥ १८ ॥ तदेतत्प्रेयः पुत्रात् ।
 प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्न्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरं व्यदयमात्मा
 स योऽन्न्यमात्मनः प्रियम्ब्रुवाणम्ब्रूयात्प्रियः रोत्स्य-
 तीतीश्वरो ह तथैव स्यादात्मानमेव प्रियमुपासीत स च
 ऽआत्मानमेव प्रियमुपास्ते न हास्य प्रियम्प्रमायुकम्भ-
 वति ॥ १९ ॥ तदाहुः । यद्ब्रह्मविद्यया सर्वम्भविष्यन्तो
 मनुष्या मृश्यन्ते किमु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वमभवदिति
 ॥ २० ॥ ब्रह्म वा ऽदमग्र ऽआसीत् । तदात्मानमेवावेदह-
 म्ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवत्तथो यो देवानाम्प्रत्य-
 बुद्धयत स ऽएव तदभवत्तथऽर्षीणान्तथा मनुष्याणाम्
 ॥ २१ ॥ तद्धैतत्प्रशयन्नृषिर्वाग्देवः प्रृतिपेदे । अहममनुर-
 भवः सूर्यश्चेति तदिदमप्येतिर्हि य एष्वं वेदाहम्ब्रह्मा-
 स्मीति स इदं सर्वम्भवति तस्य ह न देवाश्चानाभूत्या
 ऽईशत ऽआत्मा ह्येपाथ स भवत्यथ योऽन्न्यान्देवतामुपा-
 स्तेऽन्न्योऽस्रावन्न्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवः
 स देवानां यथा ह वै बहुवः पशवो मनुष्यम्भुञ्ज्युरेव-
 मेकैकः पुरुषो देवान्भुनक्त्येकस्मिन्नेव पशावादीयमानेऽ-
 प्रियम्भवति किमु बहुषु तस्मादेपान्तन्न प्रियं व्यदे-
 त्ममनुष्या विद्युः ॥ २२ ॥ ब्रह्म वा ऽहदमग्र ऽआसीत् ।
 एकमेव तदेकः सन्न व्यभवत्तच्छ्रेयो रूपमत्यस्तजत
 क्षत्रं श्यान्त्येतानि देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो ध्रुवः सोमो रुद्रः
 पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान ऽइति तस्मात्क्षत्रात्परुन्नास्ति

तस्माद्ब्राह्मणः क्षत्रियमधस्तादुपास्ते राजसूये क्षत्र
 ऽएव तद्यशो दधाति सैषा क्षत्रस्य योनिर्व्यद्ब्रह्म तस्मा-
 यद्यपि राजा परमताङ्गच्छति ब्रह्मैवान्तत ऽउपनिश्श्रयति
 स्वां व्योनिं व्य ऽउ एनः हिनस्ति स्वाथं स योनिमृच्छति
 स पापीयान्भवति यथा श्रेयाथंसः हिंसित्वा ॥ २३ ॥
 स नैव व्यभवत् । स विशमसृजत यान्त्येतानि देवजातानि
 गणत्र ऽआख्यायन्ते वसवो रुद्रा ऽआदित्या विश्श्वे देवा
 मरुत ऽइति ॥ २४ ॥ स नैव व्यभवत् । स शौद्रं वृष्ण-
 मसृजत पूषणमियं वै पूषेयः हीदः सर्वम्पुष्यति यदि
 दङ्किञ्च ॥२५॥ स नैव व्यभवत् । तच्छ्रेयो रूपमत्यसृजत
 धर्मन्तदेतक्षत्रस्य क्षत्रं व्यद्धर्मस्तस्माद्धर्मात्परन्नास्त्यथो
 ऽअवलीयान्ब्रह्मवलीयाथंसमाशंसते धर्मेण यथा राजैवं
 व्यो वै स धर्मः सत्यं वै तत्तस्मात्सत्यं वदन्तमाहुर्द्धर्म
 वदतीति धर्मं वा वदन्तः सत्यं वदतीत्येतद्धैवैतदुभय-
 म्भवति ॥ २६ ॥ तदेतद्ब्रह्म क्षत्रं विद् शूद्रः । तदग्नि-
 नैव देवेषु ब्रह्माभवद्ब्राह्मणो मनुष्येषु क्षत्रियेण क्षत्रियो
 वैश्येन वैश्यः शूद्रेण शूद्रस्तस्मादग्नावेव देवेषु लोकमि-
 च्छन्ते ब्राह्मणे मनुष्येष्वेतावभ्याथं हि रूपावभ्याम्ब्र-
 ह्माभवत् ॥ २७ ॥ अथ यो ह वा ऽअस्माह्लोकास्त्रैह्लो-
 कमद्ब्रह्म ष्यैति । स ऽएनमविदितो न भुनक्ति यथा वेदो
 वाननूकोऽइयद्वा कर्माकृतं व्यदु ह वा ऽअप्यनेवंविन्म-
 हत्पुण्यङ्गर्म्म करोति तद्धास्यान्ततः क्षीयत ऽएवात्मान-

(१) 'यदि' इति 'ग' 'ज' पुस्तकयोः पाठः ।

मेव लोकमुपासीत स य ऽआरमानमेव लोकमुपास्ते न
हास्य कर्म क्षीयतेऽस्माद्धेवात्सनो यद्यत्कामयते तत्त-
स्तृजते ॥ २८ ॥ अथो ऽअयं द्वा ऽआरमा । सर्वेषाम्भूता-
नाँल्लोकं स युजुहोति यद्यजते तेन देवानाँल्लोकोऽथ यदनु-
व्रूते तेनऽर्षीणामथ यत्प्रजामिच्छते यत्पितृभ्यो निष्ट-
णाति तेन पितृणामथ यद्मनुष्यान्वासयते यदेभ्योऽ-
शनन्ददाति तेन मनुष्याणामथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकं
विन्दुति तेन पशूनां यदस्य गृहेषु श्वापदा वृषाँस्या
पिपीलिकाभ्य ऽउपजीवन्ति तेन तेषाँल्लोको यथा ह वै
स्त्राय लोकारिष्टिमिच्छेदेवै ह वै विदे सर्वदा सर्वाणि
भूतान्परिष्टिमिच्छन्ति तद्वा ऽएतद्विदितस्मीमांशसितम्
॥ २९ ॥ आत्मेवेदमग्र ऽआसीत् । एक ऽएव सोऽ-
कामयत जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तमे
स्यादथ कर्म कुर्वीर्येतावान्ने कामो नेच्छँश्चनातो
भूयो विन्देत्तस्मादुप्येतर्होकाकी कामयते जाया मे स्या-
दथ प्रजायेयाथ वित्तमे स्यादथ कर्म कुर्वीर्येति स यावद्-
प्येतेषामेकैकत्र प्राप्नोत्यकृत्स्न ऽएव तावन्मन्यते तस्यो
कृत्स्नता ॥ ३० ॥ मन ऽएवास्यात्मा । द्याग्जाया प्राणं
प्रजा चक्षुर्मानुषं वित्तञ्चक्षुषा हि तद्विन्दुति श्रोत्र-
न्देवश्च श्रोत्रेण हि तच्छृणोत्यात्मेवास्य कर्मात्मना हि
कर्म करोति स ऽएव पाङ्क्तो यज्ञं पाङ्क्तं पशुं पाङ्क्तं
पुरुषं पाङ्क्तमिदं सर्वं श्रुदिदङ्किथ तदिदं सर्व-
माप्नोति यदिदङ्किथ य ऽएवं वृद ॥ ३१ ॥

चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[अद्यमानत्वेन सृष्टस्यानभूतस्य जगत उपासनार्थं
विभागेन सप्तधा निरूपणम्]

यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाजनयत्पिता ॥ एकमस्य
साधारणन्दे देवानभाजयत् ॥ त्रीण्यात्सनेऽकुरुत् पशुबन्ध
ऽएकम्प्रायच्छत् ॥ तस्मिन्सर्वम्प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति
यच्च न ॥ कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदा ॥
यो वै तामक्षितिं वेद सोऽन्नमत्ति प्रतीकेन ॥ स देवानपि-
गच्छति स ऽज्जन्ममुपजीवतीति श्लोकाः ॥ १ ॥ यत्सप्ता-
न्नानि मेधया तपसाजनयत्पितेति । मेधया हि तपसाजन-
यत्पितैकमस्य साधारणमितीदुमेवास्य तत्साधारणमुन्नं
यदिदुमद्यते स य ऽपतदुपास्ते न स पाप्मनो व्याव-
र्त्तते मिश्रश्छं ह्येतत् ॥ २ ॥ हे देवानभाजयदिति । हुतश्च
प्रहुतश्च तस्माद्देवेभ्यो जुहति च प्र च जुहत्यथो ऽआहु-
र्दशपूर्णमासाविति तस्मान्नेष्ट्रियजुक् स्यात् ॥ ३ ॥
पशुबन्ध ऽएकम्प्रायच्छदिति । तत्पयः पयो ह्येवाग्रे मनु-
ष्याश्च पशवश्चोपजीवन्ति तस्मात्कुमारजातङ्घृतं वैवाग्रे
प्रतिलेहयन्ति स्तनं वानुधापयन्ति ॥ ४ ॥ अथ वत्स-
जातमाहुः । अतृणाद ऽहति तस्मिन्सर्वम्प्रतिष्ठितं
यच्च प्राणिति यच्च नेति पयसि हीदः सर्वम्प्रतिष्ठितं
यच्च प्राणिति यच्च न ॥ ५ ॥ तद्यदिदुमाहुः । संवत्सर-
स्प्यसा जुहदप पुनर्म्मृत्युञ्जयतीति न तथा विद्याद्यदुहरेव
जुहोति तदुहः पुनर्म्मृत्युमपजयत्येवं विद्वान्तसर्वं हि
देवेभ्योऽन्नाद्यम्प्रयच्छति कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्य-

मानानि सर्वदेति ॥ ६ ॥ पुरुषो वा ऽअक्षितिः । स
हीदमन्नम्पुनः पुनर्जनयते यो वै तामक्षितिं वेदेति पुरुषो
वा ऽअक्षितिः स हीदमन्नन्धिया धिया जनयते कर्मभि-
र्व्यद्वैतन्न कुर्यात्क्षीयेत ह सोऽन्नमत्ति प्रतीकेनेति मुख-
म्प्रतीकम्मुखेनेत्येतस्स देवानपिगच्छति स ऽऊर्जमुपजीव-
तीति प्रशङ्सा ॥ ७ ॥ त्रीण्यारम्भेऽकुरुतेति । मनो
वाचम्प्राणन्तान्यात्मनेऽकुरुतान्यत्रमना ऽअभूवन्नादर्शम-
न्यत्रमना ऽअभूवन्नाश्रौषमिति मनसा ह्येव पश्यति
मनसा शृणोति ॥ ८ ॥ कामः सङ्कल्पः । विचिकित्सा
श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्षीर्षीर्भीरित्येतरसर्वम्मन ऽएव
तस्मादपि पृष्टुत ऽउपस्पृष्टो मनसा विजानाति ॥ ९ ॥
यः कृञ्च शब्दो वागेव सा । एषा ह्यन्तमायत्तैषा हि न
प्राणोऽपानो व्यान्त ऽउदानः समानोऽन ऽइत्येतरसर्व-
म्प्राण ऽएवैतहमयो वा ऽअयमात्मा वाङ्मयो मनोमयः
प्राणमयः ॥ १० ॥ त्रयो लोका ऽएत ऽएव । वागेवायँल्लोको
मनोऽन्तरिक्षलोकः प्राणोऽसौ लोकः ॥ ११ ॥ त्रयो वेदा
ऽएत ऽएव । वागेवऽवेंदो मनो यजुर्वेदः प्राणः सामवेदः
॥ १२ ॥ देवाः पितरो मनुष्या ऽएत ऽएव । वागेव देवा
मनः पितरः प्राणो मनुष्याः ॥ १३ ॥ पिता माता
प्रजेत ऽएव । मन ऽएव पिता वाङ्माता प्राणः प्रजा
॥ १४ ॥ विज्ञातं विजिज्ञास्यम् । अविज्ञातमेत ऽएव
यत्किञ्च विज्ञातं वाचस्तद्रूपं वाग्धि विज्ञाता वागेनन्तद्गु-
त्तावति ॥ १५ ॥ यत्किञ्च विजिज्ञास्यम् । मनसस्तद्रूपम्मनो

हि विजिज्ञास्यन्मन ऽएनन्तद्भूत्वावति ॥ १६ ॥ यत्किञ्चा-
 विज्ञातम् । प्राणस्य तद्रूपम्प्राणो ह्यविज्ञातः प्राण ऽएन-
 न्तद्भूत्वावति ॥१७॥ तस्यै वाचः पृथिवी शरीरम् । ज्योती
 रूपमयमग्निस्तद्यावत्येव वाक्कावती पृथिवी तावानयमग्निः
 ॥ १८ ॥ अथैतस्य मनसः । द्यौः शरीरञ्ज्योती रूप-
 मसावादित्यस्तद्यावदेव मनस्तावती द्यौस्तावानसावा-
 दित्यस्तौ मिथुनः समैतान्तवः प्राणोऽजायत स ऽहुन्द्रः
 स एषोऽसप्तनो द्वितीयो वै सप्तनो नास्य सप्तनो
 भवति य ऽएवं वेद ॥ १९ ॥ अथैतस्य प्राणस्यापः ।
 शरीरञ्ज्योती रूपमसौ चन्द्रस्तद्यावानेव प्राणस्तावत्य
 ऽआपस्तावानसौ चन्द्रः ॥२०॥ त ऽएते सर्वे ऽएव समाः ।
 सर्वेऽनन्ताः स यो हैतानन्तवत ऽउपास्तेऽन्तवन्तः स
 लोकजयत्यथ यो हैताननन्तानुपास्तेऽनन्तः स लोकज-
 यति ॥ २१ ॥ स ऽएष सँवत्सरः । प्रजापतिः षोडश-
 कलस्तस्य रात्रय ऽएव पञ्चदश कला द्रुवैवास्य षोडशी
 कला स रात्रिभिरेवा च पूर्यतेऽप च क्षीयते सोऽमा-
 वास्याथं रात्रिमेतया षोडश्या कलया सर्वमिद्रुम्प्राणभृद्-
 नुप्रविश्य ततः प्रातर्जायते तस्मादेताथं रात्रिम्प्राण-
 भृतः प्राणन्न विच्छिन्द्यादपि कृकलासस्यैतस्या ऽएव
 देवताया ऽअपचित्यै ॥ २२ ॥ यो वै स सँवत्सरः ।
 प्रजापतिः षोडशकलोऽयमेव स योऽयमेवंवित्पुरुषस्तस्य
 वित्तमेव पञ्चदश कला ऽआत्मैवास्य षोडशी कला स

वित्तेनैवा च पूर्यतेऽप च क्षीयते तदेतन्नभ्यं व्यद्यमात्मा
 प्रधिर्वित्तन्तस्माद्यद्यपि सर्वज्यानिञ्जीयत ऽआत्मना चेञ्जी-
 वति प्रधिनागादित्याहुः ॥ २३ ॥ अथ त्रयो वाव लोकाः ।
 मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक ऽइति सोऽयमनुष्य-
 लोकः पुत्रेणैव जस्यो नान्येन कर्मणा कर्मणा पितृ-
 लोको विद्यया देवलोको देवलोको वै लोकानाथं श्रेष्ठस्त-
 स्माद्विद्याम्प्रशंसन्ति ॥ २४ ॥ अथातः सम्प्रतिः । यदा
 प्रैष्यन्मन्यतेऽथ पुत्रमाह स्वम्ब्रह्म स्वं व्यज्ञस्वँल्लोक ऽइति
 स पुत्रः प्रत्याहाहम्ब्रह्माहं व्यजोऽहँल्लोक ऽइति ॥ २५ ॥
 यद्वै किञ्चानूक्तम् । तस्य सर्वस्य ब्रह्मेत्येकता ये वै के च
 यज्ञास्तेपाथं सर्वेषां व्यज्ञ ऽइत्येकता ये वै के च लोका-
 स्तेपाथं सर्वेषाँल्लोक ऽइत्येकतावद्वा ऽइदं सर्वमेतन्मा
 सर्वं सन्नयमितोऽभुनजदिति तस्मात्पुत्रमनुशिष्टँल्लो-
 कव्यमाहुस्तस्मादेनमनुशासति स यदैवंविदस्माँल्लोका-
 त्प्रैत्यथैभिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशति स यद्यनेन
 किञ्चिदक्षया कृतम्भवति तस्मादेनः सर्वस्मात्पुत्रो
 मुञ्चति तस्मात्पुत्रो नाम स पुत्रेणैवास्मँल्लोके प्रति-
 तिष्ठत्यथैनमेते देवाः प्राणा ऽअमृता ऽआविशन्ति ॥२६॥
 पृथिव्ये चैनमग्नेश्श्च । देवी वागाविशति सा वै देवी
 वाग्ण्या यद्यदेव वृदति तत्तद्भवति ॥ २७ ॥ दिवश्चैन-
 मादित्याच्च । देवमन ऽआविशति तद्वै देवमनो येना-
 न्येव भवत्ययो न शोचति ॥ २८ ॥ अद्भ्यश्चैनश्चन्द्र-
 मसश्च । देवः प्राण ऽआविशति स वै देवः प्राणो यद्

सञ्चरँश्चासञ्चरँश्च न व्यथतेऽथो न रिप्यति स
 ऽएष ऽएवंद्विस्तुर्वेषाम्भूतानामात्मा भवति यथैषा देव-
 तैवः स यथैतान्देवतां सर्वाणि भूतान्यवन्त्येवः हैवं-
 द्विदः सर्वाणि भूतान्यवन्ति यदु किञ्चेमाः प्रजाः
 शोचन्त्यमैवासान्तद्भवति पुण्यमेवामुद्गच्छति न ह वै
 देवान्पापद्गच्छति ॥ २९ ॥ अथातो ब्रतमीमांसा । प्रजा-
 पतिर्ह कर्माणि ससृजे तानि सृष्ट्वान्यन्न्योऽन्न्येनास्प-
 र्द्धन्त वदिष्याम्येवाहमिति वाग्दद्रे द्रक्ष्याम्यहमिति
 चक्षुः श्रोष्याम्यहमिति श्रोत्रमेवमन्यानि कर्माणि
 यथाकर्म ॥ ३० ॥ तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे ।
 तान्याप्नोत्तान्याप्त्वा मृत्युरवारुद्ध तस्माच्छ्राम्यत्येव
 वाक्श्राम्यति चक्षुः श्राम्यति श्रोत्रमथेममेव नाप्नोद्योऽ-
 यम्मद्वयम् प्राणः ॥ ३१ ॥ तानि ज्ञातुन्दद्विरे । अयं वै
 नः श्रेष्ठो यः सञ्चरँश्चासञ्चरँश्च न व्यथतेऽथो न रिप्यति
 हुन्तास्यैव सर्वे रूपमभवामेति त ऽएतस्यैव सर्वे रूपमभव-
 स्तस्मादेत ऽएतेनाख्यायन्ते प्राणा ऽडुति तेन ह वाव
 तत्कुलमाख्यायते यस्मिन्कुले भवति य ऽएवं वेद य
 ऽउ हैवंद्विदा स्पर्द्धतेऽनुशुष्य हैवान्ततो म्निषत ऽडुत्य-
 द्यात्मम् ॥ ३२ ॥ अथाधिदेवतम् । ज्वलिष्याम्येवाह-
 मित्यग्निर्दद्रे तप्स्याम्यहमित्यादित्यो भास्याम्यहमिति
 चन्द्रमा ऽएवमन्या देवता यथादेवतः स यथैषाम्प्राणाना-
 म्मद्वयम् प्राण ऽएवमेतासान्देवतानां वायुम्लोचन्ति
 ह्न्या देवता न वायुः सैषानस्तमिता देवता यद्वायुः

॥ ३३ ॥ अथैष श्लोको भवति । यत्तद्ब्रह्मोदेति सूर्योऽस्तं
 व्यत्र च गच्छतीति प्राणाद्वा ऽएष उदेति प्राणेऽस्तमेति
 तुन्देवाश्चक्रिरे धर्मः स ऽएवाद्य स ऽउ श्व ऽइति यद्वा
 ऽएतेऽमुर्द्ध्वयन्त तदेवाप्यद्य कुर्वन्ति तस्मादेकमेव ब्रह्म-
 श्वरेत्प्राणयाञ्चैवापान्याञ्च नेन्मा पाप्मा मृत्युराप्यवदिति
 यद्यु चरेत्समापिपयिषेत्तेनो ऽएतस्यै देवतायै सायुज्यः
 सलोकताञ्जयति य ऽएवं वेद ॥ ३४ ॥

चतुर्थाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[प्रपञ्चितस्याग्निद्याकार्यस्य संक्षेपेणोपसंहारः]

त्रयं वा ऽइदन्नानाम रूपङ्गर्म्म । तेषान्नाम्नां वाग्नि-
 त्येतदेपामुक्त्वथमतो हि सर्वाणि नामान्युत्तिष्ठन्त्येतदेपाथं
 सामैतद्धि सर्वैर्नामभिः सममेतदेपाम्ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि
 नामानि विभर्त्ति ॥ १ ॥ अथ रूपाणाम् । चक्षुरित्येत-
 देपामुक्त्वथमतो हि सर्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठन्त्येतदेपाथं
 सामैतद्धि सर्वै रूपाैः सममेतदेपाम्ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि रूपाणि
 विभर्त्ति ॥ २ ॥ अथ कर्मणाम् । आत्मेत्येतदेपामुक्त्वथ-
 मतो हि सर्वाणि कर्माण्युत्तिष्ठन्त्येतदेपाथं सामैतद्धि
 सर्वैः कर्मभिः सममेतदेपाम्ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि कर्माणि
 विभर्त्ति तदेतन्नयः सदेकमयमात्मात्मो ऽएकः सन्नेतन्न-

यन्तदेतदमृतः सत्येन च्छन्नम्प्राणो वा ऽअमृतत्रामरूपे
सत्यन्ताब्ध्यामयम्प्राणश्छन्नः ॥ ३ ॥

चतुर्थाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ १०१ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

—०—

[अविद्याविषयमेव आत्मत्वेनोपगतवन्तं गार्ग्यं पूर्वपक्षिणं
तद्विपरीतात्मदर्शिनमजातशत्रुं सिद्धान्तिनं चोपस्थाप्य
आख्यायिकाप्रदर्शनम्]

दृप्तवालाकिर्हानूचानो गार्ग्यं ऽआस । स होवाचा-
जातशत्रुङ्गाशयम्ब्रह्म ते ब्रवाणीति स होवाचाजातशत्रुः
सहस्रमेतस्यां वाचि दद्यो जनको जनक ऽइति वै जना
धावन्तीति ॥ १ ॥ स होवाच गार्ग्यः । य ऽएवासावादित्ये
पुरुष ऽएतमेवाहम्ब्रह्मोपास ऽइति स होवाचाजातशत्रुर्मा
मैतस्मिन्त्सँवदिष्टा ऽअतिष्टाः सँवेषाम्भूतानाम्मूर्धा
राजेति वा ऽअहमेतमुपास ऽइति स य ऽएतमेवमुपास्तेऽ-
तिष्टाः सँवेषाम्भूतानाम्मूर्धा राजा भवति ॥ २ ॥ स
होवाच गार्ग्यः । य ऽएवासौ चन्द्रे पुरुष ऽएतमेवाह-
म्ब्रह्मोपास ऽइति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्त्सँव-
दिष्टा बृहन्पाण्डरवासाः सोमो राजेति वा ऽअहमेतमुपास
ऽइति स य ऽएतमेवमुपास्तेऽहरहर्ह सुतः प्रसुतो भवति
नास्यान्नं क्षीयते ॥ ३ ॥ स होवाच गार्ग्यः । य ऽएवायं

विद्युति पुरुष ऽएतमेवाहम्ब्रह्मोपास ऽइति स होवाचाजात-
 शशुर्मा मैतस्मिन्सँवदिष्ट्वास्तेजस्वीति वा ऽअहमेतमुपास
 ऽइति स य ऽएतमेवमुपास्ते तेजस्वी ह भवति तेजस्विनी
 हास्य प्रजा भवति ॥ ४ ॥ स होवाच गार्ग्यः । य ऽएवा-
 यमाकाशे पुरुष ऽएतमेवाहम्ब्रह्मोपास ऽइति स होवाचाजात-
 शशुर्मा मैतस्मिन्सँवदिष्ट्वाः पूर्णमप्रवर्त्तीति वा ऽअह-
 मेतमुपास ऽइति स य ऽएतमेवमुपास्ते पूर्यते प्रजया
 पशुभिर्नास्यास्माहोकात्प्रजोदत्ते ॥ ५ ॥ स होवाच
 गार्ग्यः । य ऽएवायं दायौ पुरुष ऽएतमेवाहम्ब्रह्मोपास
 ऽइति स होवाचाजातशशुर्मा मैतस्मिन्सँवदिष्ट्वा ऽइन्द्रो
 वैकुण्ठोऽपराजिता सेनेति वा ऽअहमेतमुपास ऽइति स
 य ऽएतमेवमुपास्ते जिष्णुर्हापराजिष्णुर्भवत्ययतस्त्य-
 जायी ॥ ६ ॥ स होवाच गार्ग्यः । य ऽएवायमग््नौ पुरुष
 ऽएतमेवाहम्ब्रह्मोपास ऽइति स होवाचाजातशशुर्मा मैत-
 स्मिन्सँवदिष्ट्वा विपासहिरिति वा ऽअहमेतमुपास ऽइति
 स य ऽएतमेवमुपास्ते विपासहिर्ह भवति विपासहिर्हास्य
 प्रजा भवति ॥ ७ ॥ स होवाच गार्ग्यः । य ऽएवा-
 यमप्सु पुरुष ऽएतमेवाहम्ब्रह्मोपास ऽइति स होवाचा-
 जातशशुर्मा मैतस्मिन्सँवदिष्ट्वाः प्रतिरूप ऽइति वा
 ऽअहमेतमुपास ऽइति स य ऽएतमेवमुपास्ते प्रतिरूपः
 द्वैतमुपगच्छति नाप्रतिरूपमथो प्रतिरूपोऽस्माज्जायते
 ॥ ८ ॥ स होवाच गार्ग्यः । य ऽएवायमादशं पुरुष ऽएत-
 मेवाहम्ब्रह्मोपास ऽइति स होवाचाजातशशुर्मा मैतस्मि-

न्त्सँवदिष्ट्वा रोचिष्णुरिति वा ऽअहुमेतमुपास ऽइति स
य ऽएतमेवमुपास्ते रोचिष्णुर्ह भवति रोचिष्णुर्हास्य
प्प्रजा भवत्यथो वैः सन्निगच्छति सर्वास्तानतिरोचते
॥ ९ ॥ स होवाच गार्ग्यः । य ऽएवायन्दिक्षु पुरुष ऽएत-
मेवाहम्ब्रह्मोपास ऽइति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मि-
न्त्सँवदिष्ट्वा द्वितीयोऽनपग ऽइति वा ऽअहुमेतमुपास
ऽइति स य ऽएतमेवमुपास्ते द्वितीयवाह भवति नास्मा-
द्गणश्छिद्यते ॥ १० ॥ स होवाच गार्ग्यः । य ऽएवायं
व्यन्तम्पश्चाच्छब्दोऽनूदैत्येतमेवाहम्ब्रह्मोपास ऽइति स
होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्त्सँवदिष्ट्वा ऽअसुरिति वा
ऽअहुमेतमुपास ऽइति स य ऽएतमेवमुपास्ते सर्वः हैवा-
स्मिँल्लोक ऽआयुरेति नैनम्पुरा कालात्प्राणो जहाति
॥ ११ ॥ स होवाच गार्ग्यः । य ऽएवायच्छायामयः पुरुष
ऽएतमेवाहम्ब्रह्मोपास ऽइति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैत-
स्मिन्त्सँवदिष्ट्वा मृत्युरिति वा ऽअहुमेतमुपास ऽइति स
य ऽएतमेवमुपास्ते सर्वः हैवास्मिँल्लोक ऽआयुरेति नैन-
म्पुरा कालान्मृत्युरागच्छति ॥ १२ ॥ स होवाच गार्ग्यः ।
य ऽएवायमात्मनि पुरुष ऽएतमेवाहम्ब्रह्मोपास ऽइति स
होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्त्सँवदिष्ट्वा ऽआत्मश्चीति वा
ऽअहुमेतमुपास ऽइति स य ऽएतमेवमुपास्त ऽआत्मश्ची
ह भवत्यात्मश्चिनी हास्य प्प्रजा भवति स ह लुष्णीमास
गार्ग्यः ॥ १३ ॥ स होवाचाजातशत्रुः । एतावन्नू ऽइत्ये-

तावद्धीति नैतावता विदितम्भवतीति स होवाच गार्ग्य
 ऽउप त्वायानीति ॥ १४ ॥ स होवाचाजातशत्रुः । प्रति-
 लोमं वै तद्यद्ब्राह्मणः क्षत्रियमुपेयाद्ब्रह्म मे वक्ष्यतीति
 ऽव्येव त्वा ज्ञपयिष्यामीति तम्पाणावादायोत्तस्थौ तौ ह
 पुरुषः सुप्तमाजग्मतुस्तमेतैर्नामभिरामन्त्रयाञ्चक्रे बृह-
 ष्पाण्डरवासः सोम राजत्रिति स नोत्तस्थौ तम्पाणिना-
 पेपं बोधयाञ्चकार स होत्तस्थौ ॥ १५ ॥ स होवाचा-
 जातशत्रुः । यत्रैप ऽएतस्सुप्तोऽभूद्य ऽएप विज्ञानमयः
 पुरुषः कैप तद्वाभूत्कुत ऽएतद्वागादिति तद्दु ह न मेने
 गार्ग्यः ॥ १६ ॥ स होवाचाजातशत्रुः । यत्रैप ऽएतस्सुप्तोऽ-
 भूद्य ऽएप विज्ञानमयः पुरुषस्तदेपाम्प्राणानां विज्ञानेन
 विज्ञानमादाय य ऽएपोन्तर्हृदय ऽआकाशस्तस्मिञ्छेते
 ॥ १७ ॥ * तानि यदा गृह्णाति । अथ हैतत्पुरुषः स्वपिति
 नाम तद्गृहीत ऽएव प्राणो भवति गृहीता वाग्गृहीतश्च-
 क्षुर्गृहीतश्च श्रोत्रगृहीतस्मृनः ॥ १८ ॥ स यत्रैतस्वप्न्य-
 याचरति । ते हास्य लोकास्तद्दुतेव महाराजो भवत्युतेव
 महाब्राह्मण ऽउतेवोच्चावचत्रिगच्छति ॥ १९ ॥ स यथा
 महाराजो ज्ञानपदान्गृहीत्वा स्वे जनपदे यथाकामम्परि-
 वर्त्ततेवमेवैप ऽएत्प्राणाङ्गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामम्प-
 रिवर्त्तते ॥ २० ॥ अथ यदा सुपुप्तो भवति । यदा न कस्य
 चन वेद हिता नाम नाट्यो द्वासप्ततिः सदृश्याणि हृदयात्पु-
 रीततमभिप्रतिष्ठन्ते ताभिः प्रत्यवसृष्य पुरीतति शेते

॥२१॥ स यथा कुमारो वा महाब्राह्मणो वा । अतिग्नीमान्दुस्य गत्वा शयीतैवमेवैष ऽएतच्छेते ॥ २२ ॥ स यथोर्णवाभिस्तन्तुनोच्चरेत् । यथाग्नेः क्षुद्रा विष्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्वं ऽएत ऽआत्मानो व्युच्चरन्ति तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यन्ते-पामेष सत्यम् ॥ २३ ॥

पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

—०—

[प्राणा वै सत्यमित्यंशेनोक्तायाः प्राणोपनिषदो व्याख्यानम्]

यो ह वै शिशुम् । साधानः सप्रत्याधानः सस्थूणः सदामं वेद सप्त ह द्विपतो बभ्रातुर्व्यानुवरुणद्धि ॥ १ ॥ अयं द्वात्र शिशुर्व्यंऽयम्मन्त्र्यमः प्राणः । तस्येदुमेवाधानमिदुम्प्रत्याधानम्प्राण स्थूणान्नन्दाम तमेताः सप्ताक्षितय ऽउपतिष्ठन्ते ॥ २ ॥ तद्या ऽइमा ऽअक्ष-ह्योहिन्व्यो राजयः । ताभिरेनः रुद्रोऽन्वायत्तोऽथ या ऽअक्षन्नापस्ताभिः पर्जन्यो या कनीनका तयादित्यो य-च्छुवहन्तेनाग्निर्व्यंऽकृष्णन्तेनेन्द्रोऽधर्येनं वर्तन्त्या पृथि-व्यन्वायत्ता द्यौरुत्तरया नास्यान्नं क्षीयते य ऽएवं वेद ॥ ३ ॥ तदेप श्लोको भवति । अर्वाग्विलश्चमस ऽऊर्द्ध-बुद्धनस्तस्मिन्त्यशो निहितं विश्वरूपम् ॥ तस्यासत ऽरूपयः सप्त तीरे द्वागण्टमी ब्रह्मणा सँविदानेति ॥ ४ ॥

अर्वाग्विलश्चमसु ऽऊर्द्ध्वुद्धन ऽइति । इदन्तच्छिर ऽएष
 हर्वाग्विलश्चमसु ऽऊर्द्ध्वुद्धनस्तस्मिन्न्यशो निहितं वि-
 श्वरूपमिति प्राणा वै यशो निहितं विश्वरूपम्प्राणानेत-
 दाह तस्यासत ऽऋषयः सप्त तीर ऽइति प्राणा वा ऽऋषयः
 प्राणानेतदाह वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति वाम्घ्यष्टमी
 ब्रह्मणा संवित्ते ॥ ५ ॥ इमावेव गोतमभरद्वाजौ । अयमेव
 गोतमोऽयम्भरद्वाजु ऽइमावेव विश्वामित्रजमदग्नी ऽअय-
 मेव विश्वामित्रोऽयजमदग्निरिमावेव वसिष्ठकश्यपावय-
 मेव वसिष्ठोऽयङ्कश्यपो वागेवाग्निर्वाचा ह्यन्नमव्यतेऽत्तिर्ह वै
 नामैतद्यदग्निरिति सर्वस्यात्ता भवति सर्वमस्यान्नम्भवति य
 ऽएवं वेद ॥ ६ ॥

पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

ब्रह्मण उपाधिभूतयोर्मृतामूर्तयोः कार्यकरणविभागेनाध्यात्मवि-
 दैवतयोः विभागप्रदर्शनम्]

द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे । मूर्त्तश्चैवामूर्त्तश्च मर्त्यश्चामृतश्च
 स्थितश्च यच्च सच्च त्यश्च ॥ १ ॥ तदेतन्मूर्त्तम् । यदन्य-
 द्वायोश्चान्तरिक्षाच्चैतन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत् ॥ २ ॥ त-
 स्यैतस्य मूर्त्तस्य । एतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत्
 ऽएष रसो य ऽएष तपति सतो ह्येष रसः ॥ ३ ॥ अथा-
 मूर्त्तम् । वायुश्चान्तरिक्षश्चैतदमृतमेतद्यदेतस्यम् ॥ ४ ॥
 तस्यैतस्यामूर्त्तस्य । एतस्यामृतस्यैतस्य यत् ऽएतस्य त्यस्यैष
 रसो य ऽएष ऽएतस्मिन्मण्डले पुरुषस्त्यस्य ह्येष रस

ऽइत्यधिदेवतम् ॥ ५ ॥ अथाह्यात्मम् । इदमेव मूर्त्तं व्य-
दध्यत्प्राणाञ्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाशऽएतन्मूर्त्त्यमेतत्स्थि-
तमेतत्सत् ॥ ६ ॥ तस्यैतस्य मूर्त्तस्य । एतस्य मूर्त्त्यस्यै-
तस्य स्थितस्यैतस्य सत् ऽएष रसो यञ्छुः सतो ह्येष
रसः ॥ ७ ॥ अथामूर्त्तम् । प्राणञ्च यश्चायमन्तरात्मन्ना-
काशऽएतदमृतमेतद्यदेतत्स्यम् ॥ ८ ॥ तस्यैतस्यामूर्त्तस्य ।
एतस्यामृतस्यैतस्य यत् ऽएतस्य त्यस्यैष रसो योऽयन्द-
क्षिणेऽक्षन्पुरुषस्त्यस्य ह्येष रसः ॥ ९ ॥ तस्य हैतस्य
पुरुषस्य रूपम् । यथा माहारजनं वासो यथा पाण्डुवाविकं
व्यथेन्द्रगोपो यथाग्न्यर्चिचर्यथा पुण्डरीकं व्यथा सकृद्वि-
द्युत्तः सकृद्विद्युत्तेव ह वा ऽअस्य श्रीर्भवति य ऽएवं
वेद ॥ १० ॥ अथात् ऽआदेशः । नेति नेति न ह्येतस्मा-
द्विति नेत्यन्यत्परमस्त्यथ नामधेयः सत्यस्य सत्यमिति
प्राणा वै सत्यन्तेषामेषु सत्यम् ॥ ११ ॥

पञ्चमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[प्रस्तुताया ब्रह्मविद्याया अङ्गत्वेन संन्यासविधानार्थं याज्ञवल्क्य-
मैत्रेयीसंवादरूपाख्यायिका]

मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यः । उद्यास्यद्वा ऽअरेऽ-
हमस्मात्स्थानादस्मि हुन्त तेऽनया कार्यायन्न्यान्त-
ङ्करवाणीति ॥ १ ॥ सा होवाच मैत्रेयी । यद्म ऽइयम्भगोः
सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्ण्णा स्यात्कथन्तेनामृता स्यामिति
नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोपकरणवताञ्जीवितन्तथैव

ते जीवित्तु स्यादमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेनेति ॥ २ ॥
 सा होवाच मैत्रेयी । येनाहुन्नामृता स्याङ्किमहन्तेन कुर्व्या
 ऋदेव भगवान्भवेद तदेव मे ब्रूहीति ॥ ३ ॥ स होवाच
 याज्ञवल्क्यः । प्रिया वतारे नः सती प्रियम्भापस
 ऽपह्वास्व व्याख्यास्यामि ते व्याचक्षाणस्य तु मे निदि-
 क्ष्यासस्वेति ब्रवीतु भगवानिति ॥ ४ ॥ स होवाच याज्ञ-
 वल्क्यः । न वा ऽअरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्या-
 त्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति न वा ऽअरे जायायै
 कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया
 भवति न वा ऽअरे पुत्राणाङ्कामाय पुत्राः प्रिया भवन्त्या-
 त्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति न वा ऽअरे
 वित्तस्य कामाय वित्तम्प्रियम्भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्त-
 म्प्रियम्भवति न वा ऽअरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियम्भ-
 वत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियम्भवति न वा ऽअरे
 क्षत्रस्य कामाय क्षत्रम्प्रियम्भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्र-
 म्प्रियम्भवति न वा ऽअरे लोकानाङ्कामाय लोकाः प्रिया
 भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति न वा ऽअरे
 देवानाङ्कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः
 प्रिया भवन्ति न वा ऽअरे भूतानाङ्कामाय भूतानि प्रियाणि
 भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति न वा
 ऽअरे सर्वस्य कामाय सर्वम्प्रियम्भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्व-
 म्प्रियम्भवत्यात्मा वा ऽअरे द्रष्टव्यो श्रोतव्यो मन्तव्यो
 निदिक्ष्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा ऽअरे दर्शनेन श्रवणेन

मत्या विज्ञानेनेदः सर्वं विदितम् ॥ ५ ॥ ब्रह्म तम्पराद्वात् ।
योऽव्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद क्षत्रन्तम्पराद्वायोऽव्यत्रात्मनः
क्षत्रं वेद लोकास्तम्परादुर्व्योऽव्यत्रात्मनो लोकाव्वेद देवा-
स्तम्परादुर्व्योऽव्यत्रात्मनो देवाव्वेद भूतानि तम्परादुर्व्योऽ-
न्यत्रात्मनो भूतानि वेद सर्वन्तम्पराद्वायोऽन्यत्रात्मनः
सर्वं वेदेदम्वहोदं क्षत्रमिमे लोका ऽइमे देवा ऽइमानि
भूतानीदः सर्वं व्यदयमात्मा ॥ ६ ॥ स यथा दुन्दुभेर्हन्य-
मानस्य । न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्वनुयाद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु
ग्रहणेन दुन्दुबभ्याघातस्य वा शब्दो * गृहीतः ॥ ७ ॥
स यथा वीणायै वाद्यमानायै । न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्वनुया-
द्ग्रहणाय वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो
गृहीतः ॥ ८ ॥ स यथा शङ्खस्य दध्मायमानस्य । न
बाह्याञ्छब्दाञ्छक्वनुयाद्ग्रहणाय शङ्खस्य तु ग्रहणेन शङ्ख-
दध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥ स यथाहैर्घाग्नेरवभ्या-
हितस्य । पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवं वा ऽअरेऽस्य महतो
भूतस्य निश्चसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वा-
ङ्गिरस ऽइतिहासः पुराणं विद्या ऽउपनिषदः श्लोकाः
सूत्राण्यनुव्याख्यातानि व्याख्यानान्यस्यैवैतानि सर्वाणि
निश्चसितानि ॥ १० ॥ स यथा सर्वास्तामपाथं समुद्र
ऽएकायनम् । एवः सर्वेपाथं स्पर्शानान्त्वगेकायनमेवः
सर्वेपाङ्गनाज्ञासिके ऽएकायनमेवः सर्वेपाथं रसानाञ्जि-
ह्वैकायनमेवः सर्वेपाथं रूपाणाञ्चक्षुरेकायनमेवः सर्वेपाथं

* अत्र 'ग' 'ज' पुस्तकयो. "भवति" इत्यधिकः पाठ उपलभ्यते ।

शब्दानां श्रोत्रमेकायनमेवः सुर्वेषां सङ्कल्पानाम्मन
 ऽएकायनमेवः सुर्वेषां वेदानां हृदयमेकायनमेवः सुर्वे-
 पाङ्कर्मणां हस्तावेकायनमेवः सुर्वेषामद्धनाम्पादावेका-
 यनमेवः सुर्वेषामानन्दानामुपस्थ ऽएकायनमेवः सुर्वेषां
 विसर्गाणाम्पायुरेकायनमेवः सुर्वेसां विद्यानां द्वागेकायनम्
 ॥ ११ ॥ स यथा सैन्धवखिल्युः । उदके प्प्रास्त ऽउद-
 कमेवानुविलीयेत नाहास्योद्ग्रहणायैव स्याद्यतो यतस्त्वादु-
 दीत लवणमेवैवं वा ऽअरु ऽइदुम्महद्धृतमनन्तमपारं
 विज्ञानघनं ऽपुर्वैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्न्येवानु-
 विनश्यति न प्प्रेत्य संज्ञास्तीत्यरे व्रवीमीति होवाच याज्ञ-
 वल्क्यः ॥१२॥ [अर्थः प्रपाठकः ॥१२॥] सा होवाच मैत्रेयी ।
 अथैव सा भगवानमूमुहन्न प्प्रेत्य संज्ञास्तीति ॥ १३ ॥ स
 होवाच याज्ञवल्क्यः । न वा ऽअरेऽहम्मोहस्त्रवीम्यलं वा
 ऽअरु ऽइदुं विज्ञानाय ॥१४॥ यत्र हि द्वैतमिव भवति । तद्वि-
 तर ऽइतरस्पश्यति तद्वितर ऽइतरञ्जिग्रति तद्वितर इतरस-
 भिवदति तद्वितर ऽइतरः शृणोति तद्वितर ऽइतरम्मनुते
 तद्वितर ऽइतरं विजानाति ॥ १५ ॥ यत्र स्वस्य सर्वमात्मै-
 वाभूत् । तत्केन कम्पश्येत्तत्केन कञ्जिग्रेत्तत्केन कमभिव-
 देत्तत्केन कः शृणुयात्तत्केन कम्मन्वीत तत्केन कं विजानी-
 याद्येनेदः सर्वं विजानाति तङ्केन विजानीयाद्विज्ञातारमरे
 केन विजानीयाद्विति ॥ १६ ॥

पञ्चमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

[उक्तस्याध्यायद्वयस्यार्थोपसंहारः, आचार्यपरम्पराक्रमरूपवंशकथनञ्च]

इयम्पृथिवी । सर्वेषाम्भूतानाम्मद्ब्रह्मस्यै पृथिव्यै
 सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्यामपृथिव्यान्तेजोमयोऽ-
 मृतमयः पुरुषो यश्चायमद्व्यारमः शरीरस्तेजोमयोऽमृत-
 मयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदुममृतमिदमब्रह्मेदः
 सर्वम् ॥ १ ॥ इमा ऽआपः । सर्वेषाम्भूतानाम्मद्ब्रह्मासाम-
 पाथं सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमास्वप्सु तेजोमयोऽमृ-
 तमयः पुरुषो यश्चायमद्व्यारमः रैतस्तेजोमयोऽमृत-
 मयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदुममृतमिदमब्रह्मेदः
 सर्वम् ॥ २ ॥ अयमग्निः । सर्वेषाम्भूतानाम्मद्ब्रह्मस्याग्नेः
 सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नग््नौ तेजोमयोऽमृत-
 मयः पुरुषो यश्चायमद्व्यारमं वाङ्मयस्तेजोमयोऽमृतमयः
 पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदुममृतमिदमब्रह्मेदः सर्वम्
 ॥ ३ ॥ अयमाकाशः । सर्वेषाम्भूतानाम्मद्ब्रह्मस्याकाशस्य
 सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नाकाशे तेजोमयोऽमृ-
 तमयः पुरुषो यश्चायमद्व्यारमः हृद्याकाशस्तेजोमयोऽमृत
 मयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदुममृतमिदमब्रह्मेदः सर्वम्
 ॥ ४ ॥ अयं वायुः । सर्वेषाम्भूतानाम्मद्ब्रह्मस्य वायोः
 सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्वायौ तेजोमयोऽ-
 मृतमयः पुरुषो यश्चायमद्व्यारमप्राणस्तेजोमयोऽमृतमयः
 पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदुममृतमिदमब्रह्मेदः सर्वम्
 ॥ ५ ॥ अयमादित्यः । सर्वेषाम्भूतानाम्मद्ब्रह्मस्यादित्यस्य
 सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नादित्ये तेजोमयोऽ-

मृतमयः पुरुषो यश्चायमह्यात्सञ्चाक्षुपस्तेजोमयोऽमृत-
 मयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदुममृतमिदम्ब्रह्मेदः सर्वम्
 ॥ ६ ॥ अयञ्चन्द्रः । सर्वेषाम्भूतानाम्मद्भ्यस्य चन्द्रस्य
 सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्मद्भ्यस्ते तेजोमयोऽ-
 मृतमयः पुरुषो यश्चायमह्यात्सम्मानसस्तेजोमयोऽमृत-
 मयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदुममृतमिदम्ब्रह्मेदः सर्वम्
 ॥ ७ ॥ इमा दिशः । सर्वेषाम्भूतानाम्मद्भ्यासान्दिशाथं
 सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमासु दिक्षु तेजोमयोऽमृत-
 मयः पुरुषो यश्चायमह्यात्सथं श्रौत्रः प्रातिशश्रुकस्तेजो-
 मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदुममृतमिद-
 म्ब्रह्मेदः सर्वम् ॥ ८ ॥ इयं विद्युत् । सर्वेषाम्भूतानाम्मद्भ्यस्यै
 विद्युतः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्यां विद्युति
 तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमह्यात्सन्तैजसस्तेजो-
 मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदुममृतमिद-
 म्ब्रह्मेदः सर्वम् ॥ ९ ॥ अयथं स्तनयित्तुः । सर्वेषाम्भू-
 तानाम्मद्भ्यस्य स्तनयित्तुः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
 यमस्मिन्स्तनयित्तुः तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चा-
 यमह्यात्सः शाब्दः सौवरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव
 स योऽयमात्मेदुममृतमिदम्ब्रह्मेदः सर्वम् ॥ १० ॥ अयन्धर्मः ।
 सर्वेषाम्भूतानाम्मद्भ्यस्य धर्मस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
 यमस्मिन्धर्मं तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमह्या-
 त्तन्धाम्स्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मे-
 दुममृतमिदम्ब्रह्मेदः सर्वम् ॥ ११ ॥ इदुः सत्यम् । सर्वेषाम्भूता-

नाम्सुद्धस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्स-
त्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमद्व्यात्मः सात्यस्तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेद्रुममृतमिद-
म्ब्रह्मेदः सर्वम् ॥ १२ ॥ इदुस्मानुपम् । सर्वेषाम्भूतानाम्सुद्धस्य
मानुपस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्मानुपे तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमद्व्यात्ममानुपस्तेजोमयोऽ-
मृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेद्रुममृतमिदम्ब्रह्मेदः
सर्वम् ॥ १३ ॥ अयमात्मा । सर्वेषाम्भूतानाम्सुद्धस्यात्मनः
सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नात्मनि तेजोमयोऽमृ-
तमयः पुरुषो यश्चायमात्मा तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽ-
यमेव स योऽयमात्मेद्रुममृतमिदम्ब्रह्मेदः सर्वम् ॥ १४ ॥
स वाऽअयमात्मा । सर्वेषाम्भूतानामधिपतिः सर्वेषाम्भू-
तानां राजा तद्यथा रथनाभौ च रथनेमौ चाराः सर्वे
समर्पिताऽयमेवास्मिन्नात्मनि सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः
सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्वे ऽप्येव ऽआत्मानः सम-
र्पिताः ॥ १५ ॥ इदं वै तन्मधु । दक्ष्यद्द्व्यथर्वणोऽश्वि-
वभ्यामुवाच तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् ॥ 'तद्वाङ्मना सन्धे
दुःसः ऽउग्रमाविष्कृणोमि तन्न्यतुर्न वृष्टिम् ॥ दक्ष्यद् ह
यन्मद्धाथर्वणो वामुश्वस्य शीर्ष्णां प्य यदीमुवाचे'ति
॥ १६ ॥ इदं वै तन्मधु । दक्ष्यद्द्व्यथर्वणोऽश्वि-
वभ्यामुवाच तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् ॥ 'आथर्वणायाश्विना
दधीचेऽश्व्यः शिरः प्यत्थैरयतम् ॥ स वाम्मधु प्यवोचदृता-

यन्त्वाष्ट्रं व्यहस्रावपि कक्ष्यं वाग्मिति ॥ १७ ॥ इदं वै
 तन्मधु । दक्ष्यङ्ङाथर्वणोऽश्शिवभ्यामुवाच तदेतदृषिः
 पश्यन्नवोचत् ॥ पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः ॥ पुरः
 स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष ऽआविशदिति स वा ऽअय-
 म्पुरुषः सर्वासु पूर्णु पुरिशयो नैनेन किञ्चनानावृतन्नैनेन
 किञ्चनासंवृतम् ॥ १८ ॥ इदं वै तन्मधु । दक्ष्यङ्ङाथर्व-
 णोऽश्शिवभ्यामुवाच तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् ॥ 'रूपः
 रूपम्प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपम्प्रतिचक्षणाय ॥ इन्द्रो
 मायाभिः पुरुरूप ऽईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशे-
 त्ययं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि
 च तदेतद्वृह्मापूर्वमनपरमनन्तरमवाह्यमयमात्मा ब्रह्मा
 सर्वानुभूरित्यनुशासनम् ॥ १९ ॥ अथ ब्रह्मशः । तदिदं
 ब्रह्मः शौर्षणाश्याच्छौर्षणाशयो गौतमाद्रौतमो वात्स्याह्या-
 रस्यो वात्स्याच्च पाराशर्याच्च पाराशर्यः साङ्गत्याच्च
 भारद्वाजाच्च भारद्वाज ऽऔदवाहेश्च शाण्डिल्याच्च
 शाण्डिल्यो वैजवापाच्च गौतमाच्च गौतमो वैजवापाय-
 नाच्च वैष्टपुरेयाच्च वैष्टपुरेयः शाण्डिल्याच्च रौहिणायना-
 च्च रौहिणायनः शौनकाच्चात्रेयाच्च रैवभ्याच्च रैवभ्यः पौत्ति-
 माण्यायणाच्च कौण्डिन्यायनाच्च कौण्डिन्यायनः कौण्डि-
 न्यात्कौण्डिन्यः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः कौण्डिन्या-
 च्चाग्निवेश्याच्च ॥ २० ॥ अग्निवेश्यः सैतवात् । सैतवः
 पाराशर्यात्पाराशर्यां जातूकण्यांजातूकण्यां भारद्वाजा-

द्भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च गौतमाच्च गौतमो
 भारद्वाजाद्भारद्वाजो वैजवापायनाद्वैजवापायनः कौशिकायनेः
 कौशिकायनिर्गृत्तकौशिकाद्घृत्तकौशिकः पाराशर्यायणात्पा-
 राशर्यायणः पाराशर्यात्पाराशर्यां जातूकण्ण्यांजातूकण्ण्यो
 भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च यास्त्राच्चा-
 सुरायणत्त्रैवणेत्रैवणिरौपजन्धनेरौपजन्धनिरासुरेरासुरिर्भार-
 द्वाजाद्भारद्वाज ऽआत्रेयात् ॥२१॥ आत्रेयो साप्टेः । सापिट-
 ग्गौतमाद्गौतमो गौतमाद्गौतमो वात्स्याह्वात्स्यः शाण्डिल्या-
 च्छाण्डिल्यः कैशोर्यात्काप्यात्कैशोर्यः काप्यः कुमार-
 हारितात्कुमारहारितो गालवाद्गालवो विदुर्भीकौण्डिन्या-
 द्विदुर्भीकौण्डिन्यो वत्सनपातो वाव्रवाद्दत्सनपाद्वा-
 व्रवः पथः सौभरात्पन्थाः सौभरोऽयास्यादाङ्गिरसादयास्य
 ऽआङ्गिरस ऽआभूतेस्त्राप्द्राद्भूतिस्त्राप्द्रो विश्वरूपात्वा-
 प्द्राद्विश्वरूपस्त्राप्द्रोऽश्विनोऽश्विनो दधीच ऽआथर्व-
 णाद्द्व्यङ्डाथर्वणोऽथर्वणो देवादथर्वा देवो मृत्योः
 प्राद्धः सनान्मृत्युः प्राद्धः सनः अद्धः सनात्प्रद्धः सन
 ऽएकंपरेकपिर्विंप्रजित्तेर्विंप्रजित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोः
 सनारुः सनातनारसनातनः सनगात्सनगः परमेष्टिनः
 परमेष्टी व्रह्मणो व्रह्म स्वयम्भु व्रह्मणे नमः ॥ २२ ॥

पञ्चमाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

[तत्तज्ज्ञाने आगमोपपत्त्योरावश्यकत्वप्रतिपादनम्]

(तत्र च ब्रह्मविद्यास्तुत्यर्थाऽऽख्यायिका)

जनको ह वैदेहः । बहुदक्षिणेन * यज्ञेनेजे तत्र
ह कुरुपञ्चालानाम्ब्राह्मणा ऽअभिस्रमेता बभूवुस्तस्य ह
जनकस्य वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव कः स्विदेपाम्ब्राह्म-
णानामनूचानृतम ऽइति ॥ १ ॥ स ह गवां सहस्रस्रव-
त्रोध । दश दश पादा ऽएकैकस्याः शृङ्गयोरावद्धा बभू-
वुस्तान्होवाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो वो ब्रह्मिष्ठः स
ऽएता गा ऽउदजतामिति ते ह ब्राह्मणा नु दधृषुः ॥ २ ॥
अथ ह याज्ञवल्क्यः । स्वमेव ब्रह्मचारिणमुवाचैताः सौ-
म्योदज सामश्रवाश् ऽइति ता होताचकार ते ह ब्राह्मणा-
श्चुवक्रुधुः कथन्तु नो ब्रह्मिष्ठो ऽब्रुवीतेति ॥ ३ ॥ अथ
ह जनकस्य वैदेहस्य होताश्श्वलो बभूव । स हैनमप्रच्छ
खलु खलु नो याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठोऽसीश् ऽइति स होवाच
नमो वयम्ब्रह्मिष्ठाय कुम्भो गोकामा ऽएव वयं स्म ऽइति
तः ह तत ऽएव प्रपुण्ड्रे होताश्श्वलः ॥ ४ ॥ याज्ञ-
वल्क्येति होवाच । यदिदः सर्वमृत्युनाप्तः सर्वमृत्यु-
नाभिपन्नकेन यजमानो मृत्योराप्तिमितिमुच्चयत ऽइति
होत्रऽर्चिजाग्निना द्यावा द्याग्वै यज्ञस्य होता तथेयं द्याक्सोऽ-
यमग्निः स होता सा मुक्तिः सातिमुक्तिः ॥ ५ ॥ याज्ञवल्क्येति
होवाच । यदिदः सर्वमहोरात्राभ्यामाप्तः सर्वमहोरात्रा-
भ्यामभिपन्नकेन यजमानोऽहोरात्रयोराप्तिमितिमुच्चयत

ऽदृत्यद्बुधुणऽर्त्विजा चक्षुपादित्येन चक्षुर्वै यज्ञस्याद्बुधु-
 स्तद्यदिदश्चक्षुः सोऽसावादित्येऽ सोऽद्बुधुः सा मुक्तिः
 सातिमुक्तिः ॥ ६ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदः
 सर्वम्पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामाप्तः सर्वम्पूर्वपक्षापरपक्षाभ्या-
 मभिपन्नङ्गेन यजमानः पूर्वपक्षापरपक्षयोरपि मतिमुच्यते
 ऽइति ब्रह्मणऽर्त्विजा मनसा चन्द्रेण मनो वै यज्ञस्य ब्रह्मा
 तद्यदिदम्मनः सोऽसौ चन्द्रः स ब्रह्मा सा मुक्तिः साति-
 मुक्तिः ॥७॥ याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदमन्तरिक्षमनारम्ब-
 णमिवाथ केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गोऽहोऽकमाक्रमत ऽदृत्यु-
 द्वात्रऽर्त्विजा वायुना प्राणेन प्राणो वै यज्ञस्योद्गाता
 तद्योऽयम्प्राणः स वायुः स ऽउद्गाता सा मुक्तिः साति-
 मुक्तिरित्यतिमोक्षा ऽअथ सम्पदः ॥ ८ ॥ याज्ञवल्क्येति
 होवाच । कतिभिरयमद्यऽग्निर्होतास्मिन्न्यज्ञे करिष्यतीति
 तिसृभिरिति कतमास्तास्तिस्र ऽइति पुरोऽनुवाक्यया च
 याज्या च शस्यैव तृतीया किन्ताभिर्जयतीति पृथिवीलोक-
 मेव पुरोऽनुवाक्यया जयत्यन्तरिक्षलोकं व्याज्यया द्यौ-
 ल्लोकः शस्यया ॥९॥ याज्ञवल्क्येति होवाच । कल्पयमद्याद्बु-
 धुरस्मिन्न्यज्ञे ऽआहुतीर्होष्यतीति तिस्र ऽइति कत-
 मास्तास्तिस्र ऽइति या हुता ऽउज्ज्वलन्ति या हुता ऽअ-
 तिनेदन्ति या हुता ऽअधिशरते किन्ताभिर्जयतीति या हुता
 ऽउज्ज्वलन्ति देवलोकमेव ताभिर्जयति दीप्यते ऽइव हि
 देवलोको या हुता ऽअतिनेदन्ति मानुष्यलोकमेव ताभि-

(१) "मनुष्यलोकः" इति 'ग' 'ज' पुस्तकयोः । काणशाखायामपि "मनुष्यलोः"
 इत्येव पाठ उपलभ्यते ॥

र्जयत्यतीव हि मानुष्यलोको या हुता ऽअधिशेते पितृ-
 लोकमेव ताभिर्जयत्यधु ऽइव हि पितृलोकः ॥ १० ॥
 याज्ञवल्क्येति होवाच । कृतिभिरयमद्य ब्रह्मा यन्नन्दक्षि-
 णतो देवताभिर्गोपायिष्यतीत्येकयेति कतमा सैकेति मून
 ऽएवेत्यनन्तं वै मनोऽनन्ता द्विश्वे देवा ऽअनन्तमेव स
 तेन लोकञ्जयति ॥ ११ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच । कृत्ययु-
 मद्योद्घातास्मिन्न्यजे स्तोत्रिया स्तोष्यतीति तिस्र ऽहुति
 कतमास्तास्त्रिस्तु ऽहुति पुरोऽनुवाक्या च याज्या च
 शस्यैव तृतीयाधिदेवतमथाख्यात्सङ्कतमास्ता या ऽअद्ध्या-
 त्समिति प्राण ऽएव पुरोनुवाक्यापानो याज्या वयानह
 शस्या किन्ताभिर्जयतीति यत्किञ्चेदुम्प्राणभृदिति ततो
 ह होताश्चल ऽउपरराम ॥ १२ ॥

पष्टाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[ग्रहातिग्रहविषये आर्तभागयाज्ञवल्क्यसवादः]

अथ हैनञ्कारस्कारव ऽआर्तभागः पप्रच्छ । याज्ञ-
 वल्क्येति होवाच कृति ग्रहाः कृत्यतिग्रहा ऽहुत्यष्टौ ग्रहा
 ऽअष्टावतिग्रहा ये तेऽष्टौ ग्रहा ऽअष्टावतिग्रहाः कतमे
 त ऽहुति ॥ १ ॥ प्राणो वै ग्रहः । सोऽपानेनातिग्रहेण
 एहीतोऽपानेन हि गन्धाञ्जिग्रति ॥ २ ॥ जिह्वा वै ग्रहः ।
 स रुसेनातिग्रहेण एहीतो जिह्वया हि रुसान्निजानाति

(१) "मनुष्यलो०" इति 'ग' 'ब' पुस्तकयो । काण्यशाखायाम्नि "मनुष्यलो०" इत्येव ॥

॥ ३ ॥ वांग्वै ग्रहः । स नाम्नातिग्रहेण गृहीतो वाचा
 हि नामान्यभिवदति ॥ ४ ॥ चक्षुर्वै ग्रहः । स रूपेणाति-
 ग्रहेण गृहीतश्चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति ॥ ५ ॥ श्रोत्रं
 वै ग्रहः । स शब्देनातिग्रहेण गृहीतः श्रोत्रेण हि शब्दा-
 ञ्छृणोति ॥ ६ ॥ मनो वै ग्रहः । स कामेनातिग्रहेण गृहीतो
 मनसा हि कामान्कामयते ॥ ७ ॥ हुस्तौ वै ग्रहः । स कर्म-
 णातिग्रहेण गृहीतो हुस्ताभ्यां हि कर्म करोति ॥ ८ ॥
 त्वग्वै ग्रहः । स स्पर्शेनातिग्रहेण गृहीतस्त्वचा हि स्पर्शा-
 न्वेदयत ऽदृश्यष्टौ ग्रहा ऽअष्टावतिग्रहाः ॥ ९ ॥
 याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदः सर्वमृत्योरन्नङ्कास्वित्सा
 देवता यस्या मृत्युरन्नमित्यग्निर्वै मृत्युः सोऽपामन्नमप पुन-
 र्मृत्युञ्जयति ॥ १० ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रा-
 यम्पुरुषो म्रियते किमेनन्न जहातीति नामेत्यनन्तं वै ना-
 मानन्ता विदध्वे देवा ऽअनन्तमेव स तेन लोकञ्जयति
 ॥ ११ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रायम्पुरुषो म्रियत
 ऽउदस्मत्प्राणाः क्रामन्त्याहोऽनेति नेति होवाच
 याज्ञवल्क्योऽत्रैव समवनीयन्ते स ऽउच्छ्रयत्याद्ध्मायत्या-
 द्ध्मातो मृतः शेते ॥ १२ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रास्य
 पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातम्प्राणश्चक्षुरादित्य-
 म्मनश्चन्द्रन्दिशः श्रोत्रमृथिवीऽ शरीरमाकाशमात्मौष-
 धीर्लोमानि वनस्पतीन्केशा ऽअप्सु लोहितञ्च रेतश्च
 निधीयते क्वायन्तदा पुरुषो भवतीत्याहर सौम्य हस्तम्
 ॥ १३ ॥ आर्त्तभागेति होवाच । आवमेवैतद्वेदिष्यावो न

नावेत्तरसजन ऽद्विति तौ होत्क्रुम्य मन्त्रयाञ्चक्रतुस्तौ ह
 ध्रुवचतुः कर्म हैव तद्रुचतुरुथ ह यत्प्रशशःसतुः कर्म
 हैव तत्प्रशशःसतुः पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति
 प्रापः प्रापेनेति ततो ह जारत्कारव ऽआर्त्तभाग ऽउप-
 रराम ॥ १४ ॥

षष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ १०४ ॥

[कर्मफलानां संसारत्वप्रदर्शनार्थैव भुज्युयाञ्चवल्क्यसंवादः]

अथ हैनम्भुज्ज्युर्द्ध्वायनिः पप्प्रच्छ । याज्ञवल्क्येति
 होवाच मद्रेषु चरकाः पर्यङ्गजाम ते पतञ्चलस्य काप्य-
 स्य ग्रहानैम तस्यासीद्दुहिता गन्धर्वग्रहीता तमपृच्छाम
 कोऽसीति सोऽब्रवीत्सुधन्वाङ्गिरस ऽद्विति तं च्यदा
 लोकानामन्तानुपृच्छामार्थैर्नमव्व्रुम क्व पारिक्षिता ऽअभ-
 वन्क पारिक्षिता ऽअभवन्निति त्त्वा पृच्छामि याज्ञव-
 ल्क्य क्व पारिक्षिता ऽअभवन्निति ॥ १ ॥ स होवाच ।
 उवाच वै स तद्गच्छन्वै ते तत्र यत्राश्वमेधयाजिनो
 गच्छन्तीति क्व श्वश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति द्वात्रिंश-
 शतं वै देवरथाहयान्ययँल्लोकस्तः समन्तँल्लोकिन्दिस्ताव-
 त्पृथिवी पृथ्येति ताम्पृथिवीन्दिस्तावत्समुद्रः पृथ्येति
 तद्यावती क्षुरस्य धारा यावद्वा मुक्षिकायाः पृथन्तावानन्त-
 रेणाकाशस्तानिन्द्रः सुपण्णो भूत्वा वायुवे प्रायच्छत्तान्वा-

युरात्मनि धित्वा तत्रागमयद्यत्र पारिक्षिता ऽअभवन्नित्ये-
वमिव वै स वायुमेव पृशशऽस तस्माद्वायुरेव व्यष्टि-
र्वायुः समष्टिरप पुनर्म्मृत्युञ्जयति सर्वमायुरेति य ऽएवं
वेद ततो ह भुञ्ज्युर्द्वायानिरुपरराम ॥ २ ॥

षष्ठाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

—०—

[ससंन्यासात्मज्ञानविषये कहोडयाज्ञवल्क्यसंवादः]

अथ हैनङ्कहोडः कौपीतकेयः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति
होवाच यस्ताक्षादुपरोक्षाद्ब्रह्म य ऽआत्मा सर्वान्तरस्तस्मै
व्याचक्ष्वेत्येष त ऽआत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य
सर्वान्तरो योऽशनायापिपासे शोकम्मोहअराम्मृत्युमत्त्येत्येतं
वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैपणायाश्च वित्तैपणाया-
श्च लोकैपणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यश्चरन्ति या ह्येव
पुत्रैपणा सा वित्तैपणा या वित्तैपणा सा लोकैपणोभे ह्येते
ऽएपणे ऽएव भवतस्तस्मात्पण्डितः पाण्डित्यनिर्विद्य
बाल्येन तिष्ठ्वासेद्बाल्यश्च पाण्डित्यश्च निर्विद्याथ मुनि-
रमौनश्च मौनश्च निर्विद्याथ ब्राह्मणः स ब्राह्मणः केन
स्याद्येन स्यात्तेनेदृश ऽएव भवति य ऽएवं वेद ततो ह
कहोडः कौपीतकेय ऽउपरराम ॥ १ ॥

षष्ठाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

—०—

[आत्मविषये उपस्तयाज्ञवल्क्यसंवादः]

अथ हैनमुपस्तश्चाक्रायणं पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच यत्साक्षादुपरोक्षाद्ब्रह्म य ऽआत्मा सर्वान्तरस्तम्मे व्य्याचक्ष्वेत्येप त ऽआत्मा सर्वान्तरं कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो यः प्राणेन प्राणिति स त ऽआत्मा सर्वान्तरो योऽपानेनापानिति स त ऽआत्मा सर्वान्तरो यो व्य्यानेन व्य्यनिति स त ऽआत्मा सर्वान्तरो य ऽउदानेनोदुनिति स त ऽआत्मा सर्वान्तरो यः समानेन समानिति स त ऽआत्मा सर्वान्तरं स होवाचोपस्तश्चाक्रायणो यथा वै ब्रूयादसौ गौरसावुद्वन्न ऽदुत्येवमेवैतद्व्युपदिष्टम्भवति यदेव साक्षादुपरोक्षाद्ब्रह्म य ऽआत्मा सर्वान्तरस्तम्मे व्य्याचक्ष्वेत्येप त ऽआत्मा सर्वान्तरं कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो न दृष्टेर्दृष्टारम्पश्येन्न श्रुतेः श्रोतारं शृणुया न मतेर्मन्तारम्मन्वीथा न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीया ऽएष त ऽआत्मा सर्वान्तरोऽतोऽन्न्यदुार्त्तन्तो होपस्तश्चाक्रायण ऽउपरराम ॥ १ ॥

पष्टाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

[सर्वान्तरस्यात्मनः स्वरूपाधिगमाय मार्गीयाज्ञवल्क्यसंवादः]

अथ हैनमार्गीं वाचकवनवी पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वमप्स्वोतश्च प्रोतश्च कस्मिन्वाप ऽओताश्च प्रोताश्चेति वायौ मार्गीति कस्मिन्नु वायुरो- तश्च प्रोतश्चेत्याकाश ऽएव मार्गीति कस्मिन्श्वाकाश

(१) "व्यनिति" इति गं कं गुल्लक्ये ।

ऽओताश्च प्रोताश्चेत्यन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति कस्मिन्व-
 न्तरिक्षलोका ऽओताश्च प्रोताश्चेति द्यौर्लोकेषु गार्गीति
 कस्मिन्नु द्यौर्लोकैः ऽओताश्च प्रोताश्चेत्यादित्यलोकेषु
 गार्गीति कस्मिन्वादित्यलोका ऽओताश्च प्रोताश्चेति
 चन्द्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु चन्द्रलोका ऽओताश्च
 प्रोताश्चेति नक्षत्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु नक्षत्र-
 लोका ऽओताश्च प्रोताश्चेति देवलोकेषु गार्गीति क-
 स्मिन्नु देवलोका ऽओताश्च प्रोताश्चेति गन्धर्वलोकेषु
 गार्गीति कस्मिन्नु गन्धर्वलोका ऽओताश्च प्रोताश्चेति
 प्रजापतिलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु प्रजापतिलोका ऽओ-
 ताश्च प्रोताश्चेति ब्रह्मलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु
 ब्रह्मलोका ऽओताश्च प्रोताश्चेति स होवाच गार्गी
 मातिप्राक्षीमर्मा ते मूर्धा व्यपस्तदन्तिप्रश्या वै देवता
 ऽअतिपृच्छसि गार्गी मातिप्राक्षीरिति ततो ह गार्गी
 वाचक्वन्वद्युपरराम ॥ १ ॥

पष्ठाध्याये पष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

[ब्रह्मलोकानामन्तरतमं स्रष्टं दर्शयितुमुद्दालक्याज्ञवल्क्यसंवादः]

अथ हैनमुद्दालक ऽआरुणिह पप्प्रच्छ । याज्ञवल्क्येति
 होवाच मट्रेष्ववसाम पतञ्जलस्य काप्यस्य गृहेषु यज्ञ-
 मधीयानास्तस्यासीद्भार्या गन्धर्वगृहीता तमपृच्छाम कोऽ-

(१) 'ग' ज' पुस्तकयो "द्यौर्लोकै" इति पाठे दृश्यते ।

(२) "द्यौर्लोक" इति 'ग' 'ज' पुस्तकयो । तथैव तद्विशेषणीभूतौ ओतप्रोतशब्दावप्येक-
 वचनान्दावेवोक्तपुस्तकयोरेव लभ्येते ।

सीति सोऽब्रवीत्कवन्ध ऽआथर्वण ऽइति ॥ १ ॥ सोऽ-
 ब्रवीत् । पतञ्चलङ्काप्यं व्याजिकाँश्च द्वेत्थ नु त्वङ्काप्य
 तत्सुत्रं व्यस्मिन्नयञ्च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च
 भूतानि सन्दृवधानि भवन्तीति सोऽब्रवीत्पतञ्चलः काप्यो
 नाहन्तम्भगवन्वेदेति ॥ २ ॥ सोऽब्रवीत् । पतञ्चल-
 ङ्काप्यं व्याजिकाँश्च द्वेत्थ नु त्वङ्काप्य तमन्तर्यामिणं
 व्य ऽइमञ्च लोकम्परञ्च लोकः सर्वाणि च भूतान्यन्तरो
 यमयतीति सोऽब्रवीत्पतञ्चलः काप्यो नाहन्तम्भगवन्वे-
 देति ॥ ३ ॥ सोऽब्रवीत् । पतञ्चलङ्काप्यं व्याजिकाँश्च
 यो वै तत्काप्य सुत्रं विद्यात्तश्चान्तर्यामिणः स ब्रह्म-
 वित्स लोकवित्स देववित्स वेदवित्स यज्ञवित्स भूतवित्स
 ऽआत्मवित्स सर्वविदिति तेभ्योऽब्रवीत्तदहं वेद
 तच्चेत्त्वं व्याज्ञवल्क्य सुत्रमविद्वाँस्तश्चान्तर्यामिणम्ब्रह्मग-
 वीरुद्रजसे मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति ॥ ४ ॥ वेद वा ऽअह-
 द्गौतम । तत्सूत्रन्तश्चान्तर्यामिणमिति यो वा ऽइदङ्कश्च
 व्रूयाद्देद वेदेति यथा द्वेत्थ तथा ब्रूहीति ॥ ५ ॥ वायुर्द्वं
 गौतम तत्सूत्रम् । वायुना वै गौतम सूत्रेणायञ्च लोकः
 परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि सन्दृवधानि भवन्ति
 तस्माद्गौतम पुरुषम्प्रेतमाहुर्व्यस्तःसिपतास्याङ्गानीति
 वायुना हि गौतम सूत्रेण सन्दृवधानि भवन्तीत्येवमेवैत-
 द्याज्ञवल्क्यान्तर्यामिणम्ब्रूहीति ॥ ६ ॥ यद् पृथिव्यान्ति-
 ष्टुन् । पृथिव्या ऽअन्तरो यम्पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी
 शरीरं व्यद् पृथिवीमन्तरो यमयति स त ऽआत्मान्तर्याम्य-

मृतः ॥ ७ ॥ योऽप्सु तिष्ठन् । अद्भ्योऽन्तरो यमापो
 न विदुर्ध्वस्यापः शरीरं व्योऽपोऽन्तरो यमयति स त
 ऽआत्मान्तर्ध्याम्भ्यमृतः ॥ ८ ॥ * योऽग्नी तिष्ठन् । अग्ने-
 रन्तरो यमग्निर्न वेद यस्याग्निः शरीरं व्योऽग्निमन्तरो
 यमयति स त ऽआत्मान्तर्ध्याम्भ्यमृतः ॥ ९ ॥ य ऽआकाशे
 तिष्ठन् । आकाशादन्तरो यमाकाशो न वेद यस्याकाशः
 शरीरं व्य ऽआकाशमन्तरो यमयति स त ऽआत्मान्त-
 र्ध्याम्भ्यमृतः ॥ १० ॥ यो वायौ तिष्ठन् । वायोरन्तरो यं
 वायुर्न वेद यस्य वायुः शरीरं व्यो वायुमन्तरो यमयति
 स त ऽआत्मान्तर्ध्याम्भ्यमृतः ॥ ११ ॥ य ऽआदित्ये
 तिष्ठन् । आदित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः
 शरीरं व्य ऽआदित्यमन्तरो यमयति स त ऽआत्मान्तर्ध्या-
 म्भ्यमृतः ॥ १२ ॥ यश्चन्द्रतारके तिष्ठन् । चन्द्रतारका-
 दन्तरो यश्चन्द्रतारकन्न वेद यस्य चन्द्रतारकः शरीरं
 व्यश्चन्द्रतारकमन्तरो यमयति स त ऽआत्मान्तर्ध्याम्भ्य-
 मृतः ॥ १३ ॥ यो दिक्षु तिष्ठन् । दिग्भ्योऽन्तरो यन्दिशो
 न विदुर्ध्वस्य दिशः शरीरं व्यो दिशोऽन्तरो यमयति स
 त ऽआत्मान्तर्ध्याम्भ्यमृतः ॥ १४ ॥ यो विद्युति तिष्ठन् ।
 विद्युतोऽन्तरो यं विद्युन्न वेद यस्य विद्युच्छरीरं व्यो विद्यु-
 तमन्तरो यमयति स त ऽआत्मान्तर्ध्याम्भ्यमृतः ॥ १५ ॥
 य स्तनयित्नु तिष्ठन् । स्तनयित्नोरन्तरो यश्च स्तनयि-
 त्नुर्न वेद यस्य स्तनयित्नुः शरीरं व्य स्तनयित्नुमन्तरो

यमयति स त ऽआत्मान्तर्याम्यमृत ऽद्वृत्यधिदेवतमथा-
 धिलोकम् ॥ १६ ॥ यः स्र्वेषु लोकेषु तिष्ठन् । स्र्वेभ्यो
 लोकेभ्योऽन्तरो यः स्र्वे लोका न विदुर्भ्यस्य स्र्वे लोकाः
 शरीरं व्यः स्र्वल्लोकानन्तरो यमयति स त ऽआत्मान्त-
 र्याम्यमृत ऽद्वृत्यु ऽएवाधिलोकमथाधिवेदम् ॥ १७ ॥
 यः स्र्वेषु वेदेषु तिष्ठन् । स्र्वेभ्यो वेदेभ्योऽन्तरो यः
 स्र्वे वेदा न विदुर्भ्यस्य स्र्वे वेदाः शरीरं व्यः स्र्वान्वे-
 दानन्तरो यमयति स त ऽआत्मान्तर्याम्यमृत ऽद्वृत्यु
 ऽएवाधिवेदमथाधियज्ञम् ॥ १८ ॥ यः स्र्वेषु यज्ञेषु तिष्ठन् ।
 स्र्वेभ्यो यज्ञेभ्योऽन्तरो यः स्र्वे यज्ञा न विदुर्भ्यस्य
 स्र्वे यज्ञाः शरीरं व्यः स्र्वान्यज्ञानन्तरो यमयति स त
 ऽआत्मान्तर्याम्यमृत द्वृत्यु ऽएवाधियज्ञमथाधिभूतम्
 ॥ १९ ॥ यः स्र्वेषु भूतेषु तिष्ठन् । स्र्वेभ्यो भूतेभ्योऽ-
 न्तरो यः स्र्वाणि भूतानि न विदुर्भ्यस्य स्र्वाणि भूतानि
 शरीरं व्यः स्र्वाणि भूताण्यन्तरो यमयति स त ऽआत्मा-
 न्तर्याम्यमृत ऽद्वृत्यु ऽएवाधिभूतमथाद्वात्मम् ॥ २० ॥
 यः प्राणे तिष्ठन् । प्राणादन्तरो यमप्राणो न वेद यस्य
 प्राणः शरीरं व्यः प्राणान्तरो यमयति स त ऽआत्मान्त-
 र्याम्यमृतः ॥ २१ ॥ यो वाचि तिष्ठन् । वाचोऽन्तरो यं वाङ्म
 वेद यस्य वाक् शरीरं व्यो वाचमन्तरो यमयति स
 त ऽआत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ २२ ॥ यश्चक्षुषि तिष्ठन् ।
 चक्षुषोऽन्तरो यश्चक्षुर्न वेद यस्य चक्षुः शरीरं व्य-
 ष्चक्षुः अन्तरो यमयति स त ऽआत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ २३ ॥

युः श्रोत्रे तिष्ठन् । श्रोत्रादुन्तरो युः श्रोत्रन्न वेद यस्य
 श्रोत्रः शरीरं व्युः श्रोत्रमुन्तरो यमयति स त ऽआत्मान्त-
 र्याभ्यमृतः ॥ २४ ॥ यो मनसि तिष्ठन् । मनसोऽन्तरो
 यम्मनो न वेद यस्य मनः शरीरं व्यो मनोऽन्तरो
 यमयति स त ऽआत्मान्तर्याभ्यमृतः ॥ २५ ॥ यस्त्वचि
 तिष्ठन् । त्वचोऽन्तरो यन्त्वङ् न वेद यस्य त्वक् शरीरं
 यस्त्वचमुन्तरो यमयति स त ऽआत्मान्तर्याभ्यमृतः
 ॥ २६ ॥ यस्तेजसि तिष्ठन् । तेजसोऽन्तरो यन्तेजो न
 वेद यस्य तेजः शरीरं व्यस्तेजोऽन्तरो यमयति स त
 ऽआत्मान्तर्याभ्यमृतः ॥ २७ ॥ यस्तमसि तिष्ठन् । तम-
 सोऽन्तरो यन्तमो न वेद यस्य तमः शरीरं व्यस्तमोऽ-
 न्तरो यमयति स त ऽआत्मान्तर्याभ्यमृतः ॥ २८ ॥
 यो रेतसि तिष्ठन् । रेतसोऽन्तरो युः रेतो न वेद यस्य
 रेतः शरीरं व्यो रेतोऽन्तरो यमयति स त ऽआत्मा-
 न्तर्याभ्यमृतः ॥ २९ ॥ य ऽआत्मनि तिष्ठन् । आत्मनोऽ-
 न्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं व्य ऽआत्मानमुन्तरो
 यमयति स त ऽआत्मान्तर्याभ्यमृतः ॥ ३० ॥ अदृष्टो
 द्रष्टा । अश्रुतः श्रोतामतो मन्ताविजातो विज्ञाता
 नाभ्योऽस्ति द्रष्टा नाभ्योऽस्ति श्रोता नाभ्योऽस्ति मन्ता
 नाभ्योऽस्ति विज्ञातैष त ऽआत्मान्तर्याभ्यमृतोऽतोऽन्य-
 दार्त्तन्ततो होद्दालक ऽआरुणिरुपरराम ॥ ३१ ॥

षष्ठाध्याये सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

[अश्वनायादिविनिर्मुक्तं निरुपाधिकं सर्वान्तरं ब्रह्म
वर्णयितुं गार्गीयाज्ञवल्क्यसंवादः]

अथ ह वाचक्वन्व्युवाच । ब्राह्मणा भगवन्तो हुन्ता-
हुमिसं अयाज्ञवल्क्यन्दौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामि तौ चेन्मे विव-
क्ष्यति न वै जातु युष्माकमिमङ्क्षिद्ब्रह्मोद्यजेतेति तौ
चेन्मे न विवक्ष्यति मूर्द्धास्य विपतिष्यतीति पृच्छ
गार्गीति ॥ १ ॥ सा होवाच । अहं वै त्वा याज्ञवल्क्य युथा
क्राश्रयो वा वैदेहो वोग्रपुत्र उच्यन्धनुरधिष्यद्कृत्वा द्वौ
घ्राणवन्तौ सपत्नातिव्याधिनी हस्ते कृत्वोपोत्तिष्ठेदेवमेवा-
हुन्त्वा द्वाभ्याम्प्रश्नाभ्यामुपोदस्थान्तौ मे व्रूहीति पृच्छ
गार्गीति ॥ २ ॥ सा होवाच । यदूर्ध्वं अयाज्ञवल्क्य दिवो
यदवाक्पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतञ्च
भवञ्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिंस्तदोतञ्च प्रोतञ्चेति
॥ ३ ॥ स होवाच । यदूर्ध्वं गार्गी दिवो यदवाक्पृथि-
व्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतञ्च भवञ्च भवि-
ष्यच्चेत्याचक्षत आकाशे तदोतञ्च प्रोतञ्चेति ॥ ४ ॥
सा होवाच । नमस्ते याज्ञवल्क्य यो म एतं व्यवोचोऽ-
परस्मै धारयस्वेति पृच्छ गार्गीति ॥ ५ ॥ सा होवाच ।
यदूर्ध्वं अयाज्ञवल्क्य दिवो यदवाक्पृथिव्या यदन्तरा द्यावा-
पृथिवी इमे यद्भूतञ्च भवञ्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मि-
न्नेव तदोतञ्च प्रोतञ्चेति ॥ ६ ॥ स होवाच । यदूर्ध्वं गार्गी
दिवो यदवाक्पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे

यद्भूतञ्च भवञ्च भविष्यञ्चेत्याचक्षत ऽआकाश ऽएव तदो-
 तञ्च प्रोतञ्चेति कस्मिन्वाकाश ऽओतञ्च प्रोतञ्चेति
 ॥ ७ ॥ स होवाच । एतद्वै तदक्षरङ्गार्गि ब्राह्मणा ऽअभि-
 वदन्त्यस्तथूलमनण्वहस्वमदीर्घमलोहितमस्त्रेहमच्छायमत-
 सोऽवावनाकाशमसङ्गमस्पर्शमगन्धमरसमचक्षुष्कमद्रश्रोत्र-
 मवागमनोऽतेजस्कमप्राणममुखमनामागोत्रमजरममुरमभ-
 यममृतमरजोऽशब्दमविवृतमसँवृतमपूर्वमनपरमनन्तरमवा-
 ह्यन्न तदज्ञोति कञ्चन न तदज्ञोति कञ्चन ॥ ८ ॥
 एतस्य वा ऽअक्षरस्य । प्रशासने गार्गि द्यावा-
 पृथिवी विधृते तिष्ठत ऽएतस्य वा ऽअक्षरस्य प्रशा-
 सने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत ऽएतस्य वा
 ऽअक्षरस्य. प्रशासने गार्ग्यहोरात्राण्यर्द्धमासा मासा
 ऽऋतवः सँवत्सरा विधृतास्तिष्ठन्त्येतस्य वा ऽअक्षरस्य
 प्रशासने गार्गि प्राच्योऽन्या नचः स्यन्दन्ते ज्वेतेऽभ्यः
 पर्वतेऽभ्यः प्रतीच्योऽन्या यां च्याञ्च दिशमेतस्य वा
 ऽअक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्रुतम्मनुष्याः प्रशःसन्ति
 यजमानन्देवा द्रुर्व्यम्पितरोऽन्वायत्ताः ॥ ९ ॥ यो वा
 ऽएतदक्षरमविदित्वा गार्गि । अस्मिँल्लोके जुहोति ददाति
 तपस्यत्यपि वहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवानेवास्य स लोको
 भवति यो वा ऽएतदक्षरमविदित्वा गार्ग्यस्माल्लोकास्त्रैति
 स कृपणोऽथ य ऽएतदक्षरङ्गार्गि विदित्वास्माल्लोकास्त्रैति
 स ब्राह्मणः ॥ १० ॥ तद्वा ऽएतदक्षरङ्गार्गि । अदृष्टन्द्र-
 ष्द्रश्रुतं श्रोत्रमतम्मन्त्रविज्ञातं विज्ञातृ नात्र्यदस्ति

द्रष्टुं नान्यदस्ति श्रोतुं नाह्यदस्ति मन्तुं नान्यदस्ति
 विज्ञात्रेतद्वै तदक्षरङ्गाग्निं यस्मिन्नाकाश ऽओतश्च प्रो-
 तश्चेति ॥ ११ ॥ सा होवाच । ब्राह्मणा भगवन्तस्तदेव
 बहु मश्रयद्धं व्यदस्मान्नमस्कारेण मुच्याद्धै न वै जातु
 युष्माकमिमङ्गविचद्ब्रह्मोव्यजेतेति ततो ह वाचक्वन्व्यु-
 परराम ॥ १२ ॥

पष्टाध्यायेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

[ब्रह्मणो नियन्तव्यदेवताभेदसंकीर्णविकासद्वारेणाधिगन्तव्यं साक्षाद-
 परोक्षत्वं वर्णयितुं शाकल्ययाज्ञवल्क्यसंवादः]

अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ । कृति देवा
 याज्ञवल्क्येति स हैतथैव निविदा प्रितिपेदे यावन्तो वैश्व-
 देवस्य निविद्युच्छ्यन्ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च
 सहस्रेत्योमिति होवाच ॥ १ ॥ कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति ।
 त्रयस्त्रिंशदित्योमिति होवाच कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति
 पडित्योमिति होवाच कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रय
 ऽइत्योमिति होवाच कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति द्वावित्यो-
 मिति होवाच कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्युद्धर्द्ध ऽइत्योमिति
 होवाच कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्येक ऽइत्योमिति होवाच
 कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति
 ॥ २ ॥ स होवाच । महिमान ऽएवैपामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव
 देवा ऽहुति कतमे ते त्रयस्त्रिंशदित्यष्टौ वसव ऽएकादश

रुद्रा द्वादशादित्यास्त ऽएकत्रिंशद्विन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च
 त्रयस्त्रिंशद्विति ॥ ३ ॥ कतमे वसव ऽइति । अग्निश्च
 पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षश्चादित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च
 नक्षत्राणि चैते वसव ऽएतेषु हीदः सर्वं वसु हितमेते हीदः
 सर्वं वासयन्ते तद्यदिदः सर्वं वासयन्ते तस्माद्वासव ऽइति
 ॥४॥ कतमे रुद्रा ऽइति । दुशमे पुरुषे प्राणा ऽआत्मैकाद-
 शस्ते यदास्मान्मर्त्याच्छरीरादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति तद्य-
 द्रोदयन्ति तस्माद्भुद्रा ऽइति ॥ ५ ॥ कतम ऽआदित्या
 ऽइति । द्वादश मासाः संवत्सरस्यैत ऽआदित्या ऽएते हीदः
 सर्वमादुदाना यन्ति तद्यदिदः सर्वमादुदाना यन्ति तस्मा-
 दादित्या ऽइति ॥ ६ ॥ [अर्थः प्रपाठकः ॥ ५४ ॥] कतम
 ऽइन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति । स्तनयित्नुरेवेन्द्रो यज्ञः
 प्रजापतिरिति कतम स्तनयित्नुरित्यज्ञनिरिति कतमो यज्ञ
 ऽइति पशव ऽइति ॥ ७ ॥ कतमे पडिति । अग्निश्च
 पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षश्चादित्यश्च द्यौश्चैते पडि-
 त्येते ह्येवेदः सर्वः पडिति ॥ ८ ॥ कतमे ते त्रयो देवा
 ऽइति । इम ऽएव त्रयो लोका ऽएषु हीमे सर्वे देवा ऽइति
 कतमो तौ द्वौ देवावित्यन्नश्चैव प्राणश्चेति कतमोऽद्वयर्द्ध
 ऽइति योऽयम्पवत ऽइति ॥ ९ ॥ तदाहुः । यदयमेक ऽएव
 पवतेऽथ कथमद्वयर्द्ध ऽइति यदस्मिन्निदः सर्वमद्व्याध्नों-
 चेनाद्वयर्द्ध ऽइति कतम ऽएको देव ऽइति स ब्रह्म त्पदि-
 त्याचक्षते ॥ १० ॥ पृथिव्येव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोको
 मनोज्योतिष्यो वै तम्पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणः

स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहन्तम्पुरुषः सर्व-
 स्यात्समनः परायणं व्यमात्थ य ऽएवायः शारीरः पुरुषः
 स ऽएष वृदेव शाकल्य तस्य का देवतेति द्विय ऽहुति
 होवाच ॥ ११ ॥ रूपाण्येव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोको
 मनोज्योतिष्यो वै तम्पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्समनः परायणः
 स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा ऽअहन्तम्पुरुषः
 सर्वस्यात्समनः परायणं व्यमात्थ य ऽएवासावादित्ये पुरुषः
 स ऽएष वृदेव शाकल्य तस्य का देवतेति चक्षुरिति
 होवाच ॥ १२ ॥ आकाश ऽएव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोको
 मनोज्योतिष्यो वै तम्पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्समनः परायणः
 स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा ऽअहन्तम्पुरुषः सर्व-
 स्यात्समनः परायणं व्यमात्थ य ऽएवायं वायो पुरुषः स
 ऽएष वृदेव शाकल्य तस्य का देवतेति प्राण ऽहुति
 होवाच ॥ १३ ॥ काम ऽएव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोको
 मनोज्योतिष्यो वै तम्पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्समनः परायणः
 स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा ऽअहन्तम्पुरुषः सर्व-
 स्यात्समनः परायणं व्यमात्थ य ऽएवाप्तौ चन्द्रे पुरुषः स
 ऽएष वृदेव शाकल्य तस्य का देवतेति मन ऽहुति होवाच
 ॥ १४ ॥ तेज ऽएव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोको मनोज्यो-
 तिष्यो वै तम्पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्समनः परायणः स वै
 वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा ऽअहन्तम्पुरुषः सर्वस्या-
 त्समनः परायणं व्यमात्थ य ऽएवायमग्नी पुरुषः स ऽएष
 वृदेव शाकल्य तस्य का देवतेति वागिति होवाच ॥ १५ ॥

तम् ऽएव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोको मनोज्ज्योतिष्यो वै
 तम्पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणः स वै वेदिता स्या-
 द्याज्ञवल्क्य वेद वा ऽअहन्तम्पुरुषः सर्वस्यात्मनः परायणं
 व्यमार्थ य ऽएवायञ्छायामयः पुरुषः स ऽएष वृदैव
 शाकल्य तस्य का देवतेति मृत्युरिति होवाच ॥ १६ ॥
 आप ऽएव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोको मनोज्ज्योतिष्यो वै
 तम्पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणः स वै वेदिता स्या-
 द्याज्ञवल्क्य वेद वा ऽअहन्तम्पुरुषः सर्वस्यात्मनः परायणं
 व्यमार्थ य ऽएवायमप्सु पुरुषः स ऽएष वृदैव शाकल्य
 तस्य का देवतेति वरुण ऽइति होवाच ॥ १७ ॥ रेत ऽएव
 यस्यायतनम् । चक्षुर्लोको मनोज्ज्योतिष्यो वै तम्पुरुषं
 विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणः स वै वेदिता स्याद्याज्ञ-
 वल्क्य वेद वा ऽअहन्तम्पुरुषः सर्वस्यात्मनः परायणं
 व्यमार्थ य ऽएवायम्पुत्रमयः पुरुषः स ऽएष वृदैव
 शाकल्य तस्य का देवतेति प्रजापतिरिति होवाच
 ॥ १८ ॥ शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्यः । स्वाथं
 स्वदिसे ब्राह्मणा ऽअङ्गारावक्षयणमकूताः ऽइति ॥ १९ ॥
 याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्यः । यदिदुङ्करुपञ्चालाना-
 म्ब्राह्मणानस्यवादीः किम्ब्रह्म विद्वानिति दिशो वेद सदेवाः
 सप्रतिष्ठा ऽइति यद्विशो वेत्थ सदेवाः सप्रतिष्ठाः
 ॥ २० ॥ किन्देवतोऽस्याम्प्राच्यान्दिशयसीति । आदि-
 त्यदेवत ऽइति स ऽआदित्यः कस्मिन्प्रतिष्ठित ऽइति
 चक्षुपीति कस्मिन्नु चक्षुः प्रतिष्ठितमभवतीति रूपेण्विति

चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति कस्मिन्नु रूपाणि प्रति-
 ष्टितानि भवन्तीति हृदय ऽइति हृदयेन हि रूपाणि
 जानाति हृदये ह्येव रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवन्तीत्येवमे-
 वैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २१ ॥ किन्देवतोऽस्यान्दक्षिणायान्दिश्य-
 सीति । यमदेवत ऽइति स यमः कस्मिन्प्रतिष्ठित ऽइति
 दक्षिणायामिति कस्मिन्नु दक्षिणा प्रतिष्ठिता भवतीति
 श्रद्धायामिति यदा ह्येव श्रद्धत्तेऽथ दक्षिणान्ददाति श्रद्धा-
 याथं ह्येव दक्षिणा प्रतिष्ठिता भवतीति कस्मिन्नु श्रद्धा
 प्रतिष्ठिता भवतीति हृदय ऽइति हृदयेन हि श्रद्धत्ते हृदये
 ह्येव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य
 ॥ २२ ॥ किन्देवतोऽस्याम्प्रतीच्यान्दिश्यसीति । वरुण-
 देवत ऽइति स वरुणः कस्मिन्प्रतिष्ठित ऽइत्यपिस्वति
 कस्मिन्वापः प्रतिष्ठिता भवन्तीति रेतसीति कस्मिन्नु
 रेतः प्रतिष्ठितम्भवतीति हृदय ऽइति तस्मादपि प्रतिरूप-
 आत्माहुर्हृदयादिव सृष्टो हृदयादिव निर्मित ऽइति हृदये
 ह्येव रेतः प्रतिष्ठितम्भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २३ ॥
 किन्देवतोऽस्यामुदीच्यान्दिश्यसीति । सोमदेवत ऽइति
 स सोमः कस्मिन्प्रतिष्ठित ऽइति दीक्षायामिति (कस्मिन्नु
 दीक्षा प्रतिष्ठिता भवतीति सत्य ऽइति तस्मादपि
 दीक्षितमाहुः सत्यं वदेति सत्ये ह्येव दीक्षा प्रतिष्ठिता
 भवतीति कस्मिन्नु सत्यम्प्रतिष्ठितम्भवतीति हृदय ऽइति
 हृदयेन हि सत्यजानाति हृदये ह्येव सत्यम्प्रतिष्ठितम्भ-
 वतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २४ ॥ किन्देवतोऽस्यान्दधुवाया-

न्दिद्भ्यसीति । अग्निदेवत इति सोऽग्निः कस्मिन्प्रति-
 ष्ठित इति वाचीति कस्मिन्नु वाक्प्रतिष्ठिता भवतीति
 मनसीति कस्मिन्नु मनः प्रतिष्ठितम्भवतीति हृदय
 इति कस्मिन्नु हृदयम्प्रतिष्ठितम्भवतीति ॥ २५ ॥ अह-
 ल्लिकेति होवाच याज्ञवल्क्यः । यत्रैतदन्यत्रास्मिन्मन्यासै
 यत्रैतदभ्यत्रास्मिन्स्याच्छानो वैतदद्युर्बयाशंसि वैतद्विमत्नी-
 रन्निति ॥ २६ ॥ कस्मिन्नु त्वञ्चात्मा च प्रतिष्ठितौ स्थ
 इति । प्राण इति कस्मिन्नु प्राणः प्रतिष्ठित इत्य-
 पान इति कस्मिन्नुवपानः प्रतिष्ठित इति व्यान
 इति कस्मिन्नु व्यानः प्रतिष्ठित इत्युदान इति
 कस्मिन्नुदानः प्रतिष्ठित इति समान इति ॥ २७ ॥
 स एष नेति नेत्यात्मा । अग्रहो न हि गृह्यतेऽशीर्व्यो न
 हि शीर्व्यतेऽसङ्गोऽसितो न सज्यते न व्यथत इत्येता-
 न्यद्वावायतनान्यद्वा लोकाऽअष्टौ पुरुषाः स यस्ता-
 न्पुरुषान्व्युदुह्य प्रत्युह्यात्यकामीत्तन्त्वोपनिषदम्पुरुषम्पृ-
 च्छामि तश्चेन्मे न विवक्ष्यसि मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति
 तद् ह शाकल्यो न मेने तस्य ह मूर्द्धा विपपात तस्य
 हाप्यन्यन्मन्यमानाः परिमोपिणोऽस्थीन्यपजहुः ॥ २८ ॥
 अथ ह याज्ञवल्क्य उवाच । ब्राह्मणा भगवन्तो यो वः
 कामयते स मा पृच्छतु सर्वे वा मा पृच्छत यो वः काम-
 यते तं वः पृच्छानि सर्वान्वा वः पृच्छानीति ते ह
 ब्रह्मणा न दधुषुः ॥ २९ ॥ तान्हैतैः श्लोकैः पप्रच्छ ।

यथा वृक्षो वृनस्पतिस्तथैव पुरुषोऽमृषा ॥ तस्य पण्णानि
लोमानि स्वगस्योत्पाटिका वहिः ॥ ३० ॥ त्वचः ऽपुवास्य
रुधिरम्प्रस्यन्दि त्वचः ऽउत्पटः ॥ तस्मात्तदातुन्नारत्नैति
रसो वृक्षादिवाहतात् ॥ ३१ ॥ माथंस्नान्यस्य शक-
राणि किनाटथं स्नावतुत्स्थिरम् ॥ अस्थीन्यन्तरतो दारुणि
मज्जा मज्जोपमा कृता ॥ ३२ ॥ यद्वृक्षो वृक्वणो रोहति
मूलान्नुवतरः पुनः ॥ मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्वणः
कस्मान्मूलात्प्ररोहति ॥ ३३ ॥ रेतसः ऽहुति मा वोचत
जीवतस्तत्प्रजायते ॥ ज्ञातः ऽएव न जायते को न्वेन-
जनयेत्पुनः ॥ धानारुहः ऽउ वै वृक्षोऽन्यतः प्रेत्य सम्भवः ॥
यत्समूलमुद्वृहेयुर्वृक्षत्र पुनराभवेत् ॥ मर्त्यः स्विन्मृत्यु-
ना वृक्वणः कस्मान्मूलात्प्ररोहति । विज्ञानमानन्द-
म्ब्रह्म रातेर्दातुः परायणम् ॥ तिष्ठमानस्य तद्विदः ऽहुति ॥ ३४ ॥

पष्ठाध्याये नवमं ब्राह्मणम् ॥ ९ ॥

[उपदिष्टस्यैव ब्रह्मणोऽधिगमने उपायान्तरस्य प्रदर्शनं ब्राह्मणद्वयेन]

जनको ह वैदेहः ऽआसाञ्चक्रे । अथ ह याज्ञवल्क्य
ऽआववाज स होवाच जनको वैदेहो याज्ञवल्क्य किमर्त्य-
मचारीः पशुनिच्छन्नणवन्तानित्युभयमेव सम्प्रादिति
होवाच यत्ते कश्चिदव्रवीत्तच्छृणवामेति ॥ १ ॥ अव्र-
वीन्मः ऽउदङ्कः शौल्लवायनः ॥ प्राणो वै व्रह्मेति यथा
मातृमान्निपतृमान्नाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छौल्लवायनोऽ-

व्रवीत्प्राणो वै व्रह्मेत्यप्राणतो हि किञ्च स्यादित्यव्र-
 वीत्तु ते तस्यायतनम्प्रतिष्ठात्तु मेऽव्रवीदित्येकपाद्वा ऽएत-
 त्सम्प्राडिति ॥२॥ स वै नो व्रूहि याज्ञवल्क्य । प्राणं ऽएवा-
 यतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रियमित्येनदुपासीत का
 प्रियता याज्ञवल्क्य प्राणं ऽएव सम्प्राडिति होवाच प्रा-
 णस्य वै सम्प्रादकामायाज्यं स्याज्यस्यप्रतिश्रुत्यस्य
 प्रतिश्रुत्यापि तत्र बधशङ्का भवति यान्दिशमेति प्राण-
 स्यैव सम्प्रादकामाय प्राणो वै सम्प्राद परमब्रह्म नैन-
 म्प्राणो जहाति सर्वाण्येनम्भूतान्मयभिक्षरन्ति ॥ ३ ॥ देवो
 भूत्वा देवानुप्प्येति । य ऽएवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभः
 सहस्रन्ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच
 याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति क
 ऽएव ते किमव्रवीदिति ॥ ४ ॥ अव्रवीन्मे जिस्वा शै-
 लिनः । वाग्वै व्रह्मेति यथा सात्त्वान्निपत्मानाचार्यवान्-
 न्त्रूयात्तथा तच्छैलिनोऽव्रवीद्वाग्वै व्रह्मेत्यवदतो हि किञ्च
 स्यादित्यव्रवीत्तु ते तस्यायतनम्प्रतिष्ठात्तु मेऽव्रवीदित्येक-
 पाद्वा ऽएतत्सम्प्राडिति ॥ ५ ॥ स वै नो व्रूहि याज्ञव-
 ल्य । वागेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रजेत्येनदुपासीत
 का प्रजता याज्ञवल्क्य वागेव सम्प्राडिति होवाच वाचा
 वै सम्प्राद्वन्धुः प्रजायत ऽऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽ-

(१) "य ऽएवायत" इति म' न' पुस्तकयो ।

(२) "वधावता" इत्युक्तपुस्तकयो ।

(३) "एवायतनवीत्तु" इति म' न' पुस्तकयो ।

यर्वाङ्गिरस ऽइतिहासः पुराणं विद्या ऽउपनिषदः श्लोकाः
 सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानि द्वाचैव सम्प्राट्
 प्रजायन्ते वाग्वै सम्प्राट् परमम्ब्रह्म नैनं द्वाग्जहाति सर्वाण्ये-
 नम्भूतान्यभिक्षरन्ति ॥६॥ देवो भूत्वा देवानप्येति । य ऽएवं
 विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभः सहस्रन्ददामीति होवाच जनको
 वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य
 हरेतेति क ऽएव ते किमब्रवीदिति ॥ ७ ॥ अब्रवीन्मे
 बर्कुवाष्णः । चक्षुर्वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाच्चा-
 र्यवान्ब्रूयात्तथा तद्वाष्णोऽब्रवीच्चक्षुर्वै ब्रह्मेत्यपश्यतो हि
 किञ्च स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनम्प्रतिष्ठाञ्च मेऽब्रवीद्वि-
 त्येकपाद्वा ऽएतत्सम्प्राडिति ॥ ८ ॥ स वै नो ब्रूहि याज्ञ-
 वल्क्य । चक्षुरेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा सत्यमित्येनदु-
 पासीत का सत्यता याज्ञवल्क्य चक्षुरेव सम्प्राडिति होवाच
 चक्षुषा वै सम्प्राट् पश्यन्तमाहुरद्राक्षीरिति स ऽआहुद्रा-
 क्षमिति तत्सत्यम्भवति चक्षुर्वै सम्प्राट् परमम्ब्रह्म नैन-
 चक्षुर्जहाति सर्वाण्येनम्भूतान्यभिक्षरन्ति ॥ ९ ॥ देवो
 भूत्वा देवानप्येति । य ऽएवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभः
 सहस्रन्ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञ-
 वल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति क ऽएव
 ते किमब्रवीदिति ॥ १० ॥ अब्रवीन्मे गर्हभीविपीतो
 भारद्वाजः । श्रोत्रं वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमाना-
 च्चार्यवान्ब्रूयात्तथा तद्भारद्वाजोऽब्रवीच्छ्रोत्रं वै ब्रह्मेत्य-
 श्रृण्वतो हि किञ्च स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनम्प्रति-

ष्ट्वाञ्च मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा ऽएतत्सम्प्राडिति ॥ ११ ॥ स
 वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । श्रोत्रमेवायतनमाकाशः प्रति
 ष्ट्वानन्त ऽद्वित्येनदुपासीत कानन्तता याज्ञवल्क्य दिश
 ऽएव सम्प्राडिति होवाच तस्माद् वै सम्प्राख्याङ्गाश्च
 दिशङ्गच्छति नैवास्या ऽअन्तङ्गच्छत्यनन्ता हि दिशः
 श्रोत्रं हि दिशः श्रोत्रं वै सम्प्राद् परमम्ब्रह्म नैनथं
 श्रोत्रञ्जहाति सर्वाण्येनम्भूतान्न्यभिक्षरन्ति ॥ १२ ॥ देवो
 भूत्वा देवानप्येति । य ऽएवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभः
 सहस्रन्ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञ-
 वल्क्यः पिता मेऽमश्यत नाननुशिष्य्य हरेतेति क ऽएव त
 किमब्रवीदिति ॥ १३ ॥ अब्रवीदमे सत्यकामो जावालः ।
 मनो वै ब्रह्मेति यथा मातृमाश्रितमानाचार्यवान्ब्रूया-
 त्तथा तत्सत्यकामोऽब्रवीन्मनो वै ब्रह्मेत्यमनसो हि
 किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनम्प्रतिष्ट्वाञ्च मेऽब्रवी-
 दित्येकपाद्वा ऽएतत्सम्प्राडिति ॥ १४ ॥ स वै नो ब्रूहि
 याज्ञवल्क्य । मन ऽएवायतनमाकाशः प्रतिष्ट्वानन्द ऽद्वित्ये-
 नदुपासीत कानन्दता याज्ञवल्क्य मन ऽएव सम्प्राडिति
 होवाच मनसा वै सम्प्राद् स्त्रियमभिहर्षति तस्याम्प्र-
 तिरूपः पुत्रो जायते स ऽआनन्दो मनो वै सम्प्राद् परम-
 म्ब्रह्म नैनम्मनो जहाति सर्वाण्येनम्भूतान्न्यभिक्षरन्ति
 ॥ १५ ॥ देवो भूत्वा देवानप्येति । य ऽएवं विद्वानेतदु-
 पास्ते हस्त्यृषभः सहस्रन्ददामीति होवाच जनको वैदेहः
 स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमश्यत नाननुशिष्य्य

हरेतेति क ऽएव ते किमब्रवीदिति ॥ १६ ॥ अब्रवीन्मे
 विदग्धः शाकल्यः हृदयं वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्निपतृ-
 मानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छाकल्योऽब्रवीद्दृश्यं वै ब्रह्मे-
 त्यहृदयस्य हि किञ्चित् स्यादित्यब्रवीतु ते तस्यायतनम्प्र-
 तिष्ठाञ्च मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा ऽएतत्सम्प्राडिति ॥ १७ ॥
 स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । हृदयमेवायतनमाकाशः
 प्रतिष्ठा स्थितिरित्येनदुपासीत का स्थितिता याज्ञवल्क्य
 हृदयमेव सम्प्राडिति होवाच हृदयं वै सम्प्राद् सर्वेषा-
 म्भूतानाम्प्रतिष्ठा हृदयेन हि सर्वाणि भूतानि प्रति-
 ष्ठन्ति हृदयं वै सम्प्राद् परमम्ब्रह्म नैनः हृदयञ्जहाति
 सर्वाण्येनम्भूतान्यभिक्षरन्ति ॥ १८ ॥ देवो भूत्वा देवा-
 नृष्येति । य ऽएवं विद्वानेतदुपास्ते हृदयुपभः सहस्रन्द-
 दामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः
 पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ १९ ॥

पष्ठाध्याये दशमं ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

— ० —

अथ ह जनको वैदेहः कूर्वादिपावसुर्षन्नुवाच ।
 नमस्ते याज्ञवल्क्याय मा शाधीति स होवाच यथा वै
 सम्प्राणमहान्तमुद्धानमेष्यन्नृथं वा नावं वा समादृदी-
 तैवमेवैताभिरुपनिपन्निः समाहितात्मास्येवं वृन्दारक ऽथा-
 क्यः सन्नधीतवेद ऽउक्तोपनिपत्क ऽइतो विमुच्यमानः
 क्व गमिष्यसीति नाहन्तद्भगवन्वेद यत्र गमिष्यामीत्यथ

वै तेऽहन्तद्रक्षामि यत्र गमिष्यसीति ब्रवीतु भगवा-
निति ॥ १ ॥ स होवाच । इन्धो वै नामैष योऽयन्दक्षिणेऽ-
क्षन्पुरुषस्तं वा ऽएतमिन्धः सन्तमिन्द्र ऽइत्याचक्षते
परोऽक्षेणैव परोऽक्षप्रिया ऽइव हि देवाः प्रत्यक्षद्विपः
॥ २ ॥ अथैतद्दामेऽक्षिणि पुरुषरूपम् । एषास्य पत्नी
विराट् तयोरेष सथंस्तावो य ऽएषोऽन्तर्हृदय ऽआकाशोऽ-
थैनयोरेतदुन्नं स्य ऽएषोऽन्तर्हृदये लोहितपिण्डोऽथैनयो-
रेतत्प्रावरणं स्यदेतदन्तर्हृदये जालकमिवाथैनयोरेषा सृतिः
सती सञ्चरणी येषा हृदयादूर्वा नाड्युच्चरति ॥ ३ ॥
ता वा ऽअस्यैताः । हिता नाम नाड्यो यथा केशः
सहस्रधा भिन्न ऽएताभिर्वा ऽएतमाल्लवदास्त्रवति तस्मा-
देष प्रविचिकाहारतर ऽइव भवत्यस्माच्छारीरादात्मनः
॥ ४ ॥ तस्य वा ऽएतस्य पुरुषस्य । प्राची दिक्प्राञ्चः
प्राणा दुक्षिणा दिग्दक्षिणाः प्राणाः प्रतीची दिक्प्रत्यञ्चः
प्राणा ऽउदीची दिग्दञ्चः प्राणा ऽऊर्वा द्विगूर्वाः प्राणा
. ऽअवाची दिग्वाञ्चः प्राणाः सर्वा दिशः सर्वे प्राणाः ॥ ५ ॥
स ऽएष नेति नेत्यात्मा । अयह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्ष्यो
न हि शीर्ष्यतेऽसङ्गोऽसितो न सज्ज्यते न व्यथतेऽभयं
वै जनक प्रातोऽसीति होवाच याज्ञवल्क्यः स होवाच
जनको वैदेहो नमस्ते याज्ञवल्क्याभयन्वागच्छताद्यो नो
भगवन्नभयं वेदुयस ऽइमे विदेहा ऽअयमहमस्मीति ॥ ६ ॥

पष्ठाध्याय एकादशं ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

माप्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे पञ्चमः प्रपाठकः ॥५॥ कण्डिकासंख्या ॥१०७॥

इति पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

[प्रस्तुतस्य ब्रह्मणो व्यतिरिक्तत्वशुद्धत्वाद्देतत्वादिप्रदर्शनम्]

जनकः ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम । समेनेन
 वदिष्य ऽइत्यथ ह यजनकश्च वैदेहो याज्ञवल्क्यश्चा-
 ग्निहोत्रे समूदतुस्तस्मै ह याज्ञवल्क्यो ब्रन्ददौ स ह
 कामप्रश्नमेव वद्रे तः हास्मै ददौ तः ह सम्माडेव पूर्वः
 पप्रच्छ ॥ १ ॥ याज्ञवल्क्य किञ्ज्योतिरयम्पुरुष ऽइति ।
 आदित्यज्योतिः सम्प्राडिति होवाचादित्येनैवायञ्ज्योति-
 पास्ते पल्लयते कर्म कुरुते विपश्यंतीत्येवमेवैतद्याज्ञ-
 वल्क्य ॥ २ ॥ अस्तमित ऽआदित्ये याज्ञवल्क्य । किञ्ज्यो-
 तिरेवायम्पुरुष ऽइति चन्द्रज्योतिः सम्प्राडिति होवाच च-
 न्द्रेणैवायञ्ज्योतिपास्ते पल्लयते कर्म कुरुते विपश्यं-
 तीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ३ ॥ अस्तमित ऽआदित्ये याज्ञ-
 वल्क्य । चन्द्रमस्यस्तमिते किञ्ज्योतिरेवायम्पुरुष ऽइत्यग्नि-
 ज्योतिः सम्प्राडिति होवाचाग्निर्नैवायञ्ज्योतिपास्ते पल्लय-
 यते कर्म कुरुते विपश्यंतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ४ ॥
 अस्तमित ऽआदित्ये याज्ञवल्क्य । चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽ-
 ग्नौ किञ्ज्योतिरेवायम्पुरुष ऽइति वाग्ज्योतिः सम्प्रा-
 डिति होवाच वान्चैवायञ्ज्योतिपास्ते पल्लयते कर्म
 कुरुते विपश्यंतीति तस्माद् वै सम्प्राडपि यत्र स्वः पाणिर्न
 विनिर्जायतेऽथ यत्र वागुच्चरस्युपैव तत्र न्येतीत्येवमेवैतद्या-
 ज्ञवल्क्य ॥ ५ ॥ अस्तमित ऽआदित्ये याज्ञवल्क्य । चन्द्र-

मस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ शान्तायां वाचि किञ्ज्योतिरेवाय-
 म्पुरुष ऽइत्यात्मज्योतिः सम्प्रादिति होवाचात्मनैवाय-
 ज्ज्योतिपास्ते पल्लययते कर्म कुरुते विपर्यंतीति ॥ ६ ॥*
 कतम ऽआत्मेति । योऽयं विज्ञानमयः पुरुषः प्राणेषु
 हृद्यन्तज्योतिः स समानः सन्नुभौ लोकौ सञ्चरति
 ध्यायतीव लेलायतीव सधीः स्वप्नो भूत्वेमँल्लोकमतिक्रामति
 ॥ ७ ॥ स वा ऽअयम्पुरुषो जायमानः । शरीरमभिस-
 म्पद्यमानः पाप्मभिः सहसृज्यते स ऽउत्क्रामन्मिथु-
 माणः पाप्मनो विजहाति मृत्यो रूपाणि ॥ ८ ॥ तस्य
 वा ऽएतस्य पुरुषस्य । द्वे ऽएव स्थाने भवत ऽइदञ्च
 परलोकस्थानञ्च सन्ध्यन्तृतीयं स्वप्नस्थानन्तस्मि-
 न्तसन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नुभे स्थाने पश्यतीदृञ्च परलोक-
 स्थानञ्च ॥ ९ ॥ अथ यथाक्रमोऽयम्परलोकस्थाने भवति ।
 त्माक्रममाक्रम्योभयाद्वापाप्मन ऽआनन्दाच्च पश्यति
 स यत्रायम्प्रस्वपितीत्यस्य लोकस्य सर्वावतो माद्वामपादाय
 स्वयं विहृत्य स्वयन्निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिपा
 प्रस्वपित्यत्रायम्पुरुषः स्वयज्ज्योतिर्भवति ॥ १० ॥ न
 तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति । अथ रथाद्भु-
 थयोगात्पथः सृजते न तत्रानन्दा मुदः प्रमुदो भवन्त्यथा-
 नन्दाश्मुदः प्रमुदः सृजते न तत्र वेशान्ताः स्वर्ग्यः
 पुष्करिण्योः भवन्त्यथ वेशान्ताः खवन्तीः पुष्करिणीः

* शतम् ७४०० ।

(१) "प्रस्वपित्वस्य" इति 'ग' 'ज' पुष्कयो ।

(२) "खवन्त्या" इत्युक्तपुस्तकयो ।

सृजते स हि कर्त्ता ॥ ११ ॥ तदुप्येते श्लोकाः ।
 स्वप्नेन शारीरमभिप्रहत्यासुप्तः सुप्तानभिचाकशीति ॥
 शुक्रमादाय पुनरैति स्थानः हिरण्णमयः पौरुष एकहृदसः
 ॥ १२ ॥ प्राणेन रक्षन्नपरङ्कुलायन्वहिष्कुलायादमृतश्च-
 रित्वा ॥ स उईयते ऽअमृतो यत्रकामः हिरण्णमयः पौरुष
 एकहृदसः ॥ १३ ॥ स्वप्नान्त उच्चावचमीयमानो रूपाणि
 देवः कुरुते वहूनि ॥ उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जक्षदु-
 तेवापि भयानि पश्यन् ॥ १४ ॥ आरामस्य पश्यन्ति ।
 न तङ्गश्चन पश्यतीति तन्नायतन्वोधयेदित्याहुर्दुर्विभ-
 पज्यः हास्मै भवति यमेप न प्प्रतिपद्यते ॥ १५ ॥
 अथो खल्ल्वाहुः । जागरितदेश ऽपुवास्यैप यानि ह्येव
 जाग्रत्पश्यति तानि सुप्त ऽइत्यत्रायम्पुरुषः स्वयञ्ज्यति-
 र्भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य सोऽहम्भगवते सहस्रन्ददा-
 म्भ्यत ऽउर्द्धं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥ १६ ॥ स वा ऽएष
 ऽएतस्मिन्स्वप्नान्ते । रत्वा चरित्वा दुष्टैव पुण्यञ्च
 पापञ्च पुनः प्रतिव्यायम्प्रतियोव्याद्रवति बुद्धान्तायैव स
 यदत्र किञ्चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययम्पुरुष
 ऽइत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य सोऽहम्भगवते सहस्रन्ददाम्भ्यत
 ऽउर्द्धं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥ १७ ॥ तद्यथा महामत्स्यः ।
 उभे कुले ऽअनुसञ्चरति पूर्वञ्चापरञ्चैवमेवायम्पुरुष ऽएता
 ऽउभावन्तावनुसञ्चरति स्वप्नान्तञ्च बुद्धान्तञ्च ॥ १८ ॥
 तद्यथास्मिन्नाकाशे ज्येनो वा सुपण्णो वा विपरिपत्य
 श्रान्तः सःहृत्य पक्षौ सङ्ख्यायैव धियत ऽएवमेवायम्पुरुष

ऽएतस्मा ऽअन्ताय धावति यत्र सुप्तो न कश्चन काम-
 क्लामयते न कश्चन स्वप्नम्पश्यति ॥ १९ ॥ ता वा ऽअस्यैताः ।
 हिता नाम नाज्यो यथा केशः सहस्रधा भिन्नस्तावताणि-
 म्ना तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पिङ्गलस्य हरितस्य
 लोहितस्य पूष्णा ऽअथ यत्रैनङ्घ्रन्तीव जिनन्तीव हृस्तीव
 विच्छाययति गर्त्तमिव पतति यदेव जाग्रद्भ्यम्पश्यति
 तद्वाविद्यया भयम्मश्यतेऽथ यत्र राजेव देव ऽइवाह-
 मेवेदः सर्वमस्मीति मश्यते सोऽस्य परसो लोकोऽथ
 यत्र सुप्तो न कश्चन कामक्लामयते न कश्चन
 स्वप्नम्पश्यति ॥ २० ॥ तद्वा ऽअस्यैतत् । आत्मकाममा-
 प्तकाममकामः रूपन्तद्यथा प्रियया स्त्रिया सम्परिण्वक्तो
 न बाह्यङ्घ्रिश्चन वेद नान्तरमेवमेवायः शारीरु ऽआत्मा
 प्राज्ञेनात्मना सम्परिण्वक्तो न बाह्यङ्घ्रिश्चन वेद नान्त-
 रम् ॥ २१ ॥ तद्वा ऽअस्यैतत् । अतिच्छन्दोऽपहतपाप्मा-
 भयः रूपमशोकान्तरमत्र पितापिता भवति मातामाता
 लोका ऽअलोका देवा ऽअदेवा वेदा ऽअवेदा यज्ञा
 ऽअयज्ञा ऽअत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति भ्रूणहाऽभ्रूणहा
 पौल्लसोऽपौल्लसश्चाण्डालोऽचाण्डालः श्रमणोऽश्रमण-
 स्तापसोऽतापसोऽनन्वागतम्पुण्येनानन्वागतम्पापेन ती-
 ण्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान्हुदयस्य भवति ॥ २२ ॥
 यद्वा तत्र पश्यति । पश्यन्त्रै तद्दृष्टव्यञ्च पश्यति
 न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाञ्च तु तद्दि-

(१) "अनन्वागत-पुण्येनानन्वागत-पापेन" इति 'ग' 'ज' पुस्तकयोः पाठः ।

तीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं व्युत्पद्भयेत् ॥ २३ ॥ यद्वै तन्न
 जिग्धति । जिग्धन्वै तद्घ्रातुव्यन्न जिग्धति न हि घ्रातु-
 र्घ्राणाद्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाच्च तु तद्वितीयमस्ति
 ततोऽन्यद्विभक्तं व्युज्जिग्धेत् ॥ २४ ॥ यद्वै तन्न रसयति ।
 विजानन्वै तद्रसन्न रसयति न हि रसयित् रसाद्विपरि-
 लोपो विद्यतेऽविनाशित्वाच्च तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्य-
 द्विभक्तं यद्रसयेत् ॥ २५ ॥ यद्वै तन्न वदति । वृदन्वै
 तद्वक्तव्यन्न वदति न हि वक्तुर्वचो विपरिलोपो विद्यतेऽवि-
 नाशित्वाच्च तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं व्युद्वदेत्
 ॥ २६ ॥ यद्वै तन्न शृणोति । शृण्वन्वै तच्छ्रोतव्यन्न
 शृणोति न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाच्च
 तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं व्युच्छृणुयात् ॥ २७ ॥
 यद्वै तन्न मनुते । मन्वानो वै तन्मन्तव्यन्न मनुते न
 हि मन्तुर्मन्तेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाच्च तु तद्विती-
 यमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं व्यन्मन्वीत् ॥ २८ ॥ यद्वै तन्न
 स्पृशति । स्पृशन्वै तत्स्पृष्टव्यन्न स्पृशति न हि स्पृष्टु स्पृष्टे-
 र्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाच्च तु तद्वितीयमस्ति ततोऽ-
 न्यद्विभक्तं व्यत्स्पृशेत् ॥ २९ ॥ यद्वै तन्न विजानाति ।
 विजानन्वै तद्विज्ञेयन्न विजानाति न हि विज्ञातुर्विज्ञाना-
 द्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाच्च तु तद्वितीयमस्ति ततोऽ-
 न्यद्विभक्तं व्यद्विजानीयात् ॥ ३० ॥ सलिल एको
 द्रष्टाद्वैतो भवति । एष ब्रह्मलोकः सम्प्राडिति हैनुमुवा-

चैषास्य परमा सम्पदेपोऽस्य परमो लोकऽएषोऽस्य परम
 ऽआनन्दऽएतस्यैवानन्दस्यान्न्यानि भूतानि मात्रामुपजी-
 वन्ति ॥ ३१ ॥ स यो मनुष्याणां गच्छेत् स मृद्धो भवति ।
 अन्नेषामधिपतिः सर्वैर्मानुष्यकैः कामैः सम्पन्नतमः
 स मनुष्याणां परमऽआनन्दः ॥ ३२ ॥ अथ ये शत-
 मनुष्याणामानन्दाः । स एकः पितृणाञ्जितलोकाना-
 मानन्दः ॥ ३३ ॥ अथ ये शतपितृणाञ्जितलोकानामा-
 नन्दाः । स एकः कर्मदेवानामानन्दो ये कर्मणा देव-
 त्वमभिसम्पद्यन्ते ॥ ३४ ॥ अथ ये शतकर्मदेवानामा-
 नन्दाः । स एकऽआज्ञानदेवानामानन्दो यश्च श्रोत्रियोऽ-
 वृजिनोऽकामहतः ॥ ३५ ॥ अथ ये शतमाज्ञानदेवानामा-
 नन्दाः । स एको देवलोकऽआनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽ-
 वृजिनोऽकामहतः ॥ ३६ ॥ अथ ये शतदेवलोकऽआ-
 नन्दाः । स एको गन्धर्वलोकऽआनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽ-
 वृजिनोऽकामहतः ॥ ३७ ॥ अथ ये शतगन्धर्वलोकऽ
 आनन्दाः । स एकः प्रजापतिलोकऽआनन्दो यश्च
 श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः ॥ ३८ ॥ अथ ये शतप्रजा-
 पतिलोकऽआनन्दाः । स एको ब्रह्मलोकऽआनन्दो
 यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतऽएष ब्रह्मलोकः सम्मा-
 ङ्गिति हैममनुशशासैतदमृतः सोऽहम्भगवते सहस्रन्द-
 दाम्युत ऽजुद्धं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥ ३९ ॥ स वा एष
 एतस्मिन्त्सम्प्रसादे । रत्वा चरित्वा इष्टैव पुण्यञ्च
 पापञ्च पुनः प्रतिन्यायप्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैव

स यदुच्च किञ्चित्पश्यत्यनन्वावगतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्यय-
 म्पुरुष ऽदुत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य सोऽहम्भगवते सहस्रन्द-
 दाम्भ्यत ऽऊर्द्धं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥ ४० ॥ अत्र ह या-
 ज्वल्क्यो विभयाञ्चकार । मेधावी राजा सुवेम्भ्यो
 सान्तेभ्य ऽउदरौत्सीदिति स यत्राणिमानन्त्येति जरुया
 वोपतुपता वाणिमानन्निगच्छति यथाम्भुं वोदुस्वरं वा
 पिप्पलं वा बन्धनात्प्रमुच्येतैवमेवायुः शारीरु ऽआत्मेभ्योऽ-
 ङ्गेभ्यः सम्प्रमुच्य पुनः प्रतिन्यायप्रतियोष्याद्रवति
 प्राणायैव ॥ ४१ ॥ तद्यथा नः सुसमाहितम् । उरुसर्जद्या-
 यादेवमेवायुः शारीरु ऽआत्मा प्राज्ञेनात्मनान्वाहूढ
 ऽउरुसर्जयाति ॥ ४२ ॥ तद्यथा राजानमायन्तम् । उग्राः
 प्रत्येनसः सूतग्रामण्योऽन्नैः पानैरावसथैः प्रतिकल्पन्तेऽ-
 यमायात्ययमागच्छतीत्येवः हैवंविदः सर्वाणि भूतानि
 प्रतिकल्पन्त ऽदुदम्रह्यायातीदमागच्छतीति ॥ ४३ ॥
 तद्यथा राजानमप्रिययासन्तम् । उग्राः प्रत्येनसः सूत-
 ग्रामण्य ऽउपसमायन्त्येवः हैवंविदः सर्वे प्राणा ऽउप-
 समायन्ति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति ॥ ४४ ॥

सप्तमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

— ० —

[उक्तस्यात्मनोऽङ्गेभ्यः संप्रमोक्षणस्य विस्तेरणीपपादनम्]

स यत्रायुः शारीरु ऽआत्मावल्क्यन्तीत्य । सम्सोह-
 मिम न्येत्यथेनमेते प्राणा ऽअभिसमायन्ति नु ऽएता-

स्तेजोमात्राः समव्यादुदानो हृदयमेवाववकामति ॥ १ ॥
 स यत्रैष चाक्षुषः । पुरुषः पराङ् पथ्यावर्त्ततेऽथारूपज्ञो
 भवत्येकीभवति न पश्यतीत्याहुरेकीभवति न जिघ्रतीत्या-
 हुरेकीभवति न रसयतीत्याहुरेकीभवति न ब्रदतीत्याहुरेकी-
 भवति न शृणोतीत्याहुरेकीभवति न मनुत ऽइत्याहुरेकी-
 भवति न स्पृशतीत्याहुरेकीभवति न विजानातीत्याहुः
 ॥ २ ॥ तस्य हैतस्य । हृदयस्याग्रप्रद्योतते तेन प्रद्योते-
 नैष ऽआत्मा निष्कामति चक्षुष्टो वा मूढध्नो वाश्येवभ्यो वा
 शरीरदेशेवभ्यस्तमुत्कामन्तम्प्राणोऽनुत्कामति प्राणमनुत्का-
 मन्तः सर्वे प्राणा ऽअनुत्कामन्ति संजानुमेवान्ववकामति स
 ऽएष ज्ञः सविज्ञानो भवति तं विद्याकर्मणी समञ्चारभेते
 पूर्वप्रज्ञा च ॥ ३ ॥ तद्यथा तृणजलायुका । तृणस्यान्तङ्गत्वा-
 त्मानुमुपसङ्हरत्येवमेवायम्पुरुष ऽइदः शरीरन्निहत्याविद्या-
 ङ्गमयित्वात्मानमुपसङ्हरति ॥४॥ तद्यथा पेशस्कारी । पेशसो
 मात्रामपादायान्वन्नवतरङ्गल्ल्याणतरः रूपन्तनुत ऽएवमेवा-
 यम्पुरुष ऽइदः शरीरन्निहत्याविद्याङ्गमयित्वाङ्गवतरङ्ग-
 ल्ल्याणतरः रूपन्तनुते पित्र्यं वा गान्धर्वं वा ब्राह्मं वा
 प्राजापत्यं वा द्वैवं वा मानुषं वान्येवभ्यो वाभूतेवभ्यः ॥५॥
 स वा ऽअयमात्मा । ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयो वाङ्म-
 यः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमय ऽआकाशमयो वायुमय-
 स्तेजोमय ऽआपोमयः पृथिवीमयः क्रोधमयोऽक्रोधमयो हर्ष-
 मयोऽहर्षमयो धर्ममयोऽधर्ममयः सर्वमयस्तद्यदेदमयोऽ-

(१) “०० पवतरः रूपन्तनुते” इति ‘ग’ ‘ज’ पुस्तकयोः ।

दोमय ऽइति यथाकारी यथाचारी तथा भवति साधु-
 कारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति पुण्यः पुण्येन
 कर्मणा भवति पापः पापेनेति ॥ ६ ॥ अथो खल्व्वाहुः ।
 कामस्य ऽएवायम्पुरुष ऽइति स यथाकामो भवति तथा-
 क्तुर्भवति यथाक्तुर्भवति तत्कर्म कुरुते यत्कर्म कुरुते
 तदभिसम्पद्यत ऽइति ॥ ७ ॥ तदेव श्लोको भवति ।
 तदेव सत्तत्सह कर्मणैति लिङ्गमनो यत्र निपक्तस्य ॥
 प्राप्यान्तङ्कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करोत्ययम् ॥ तस्मा-
 ल्लोकात्पुनरैत्यस्मै लोकाय कर्मण ऽइति नु कामयमानोऽ-
 थाकामयमानो योऽकामो निष्काम ऽआत्मकाम ऽआप्त-
 कामो भवति न तस्मात्प्राणा ऽउत्क्रामन्त्यत्रैव समवनी-
 यन्ते ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति ॥ ८ ॥ तदेव श्लोको
 भवति । यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि
 श्रिताः ॥ अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत
 ऽइति ॥ ९ ॥ तद्यथाहिनिल्ल्वयनी । बल्मीके मृता
 प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदः शरीरः शैतेऽथायमनस्थि-
 कोऽशरीरः प्राज्ञ ऽआत्मा ब्रह्मैव लोक ऽएव सम्प्रा-
 ङ्घिति होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहम्भगवते सहस्रन्ददा-
 मीति होवाच जनको वैदेहः ॥ १० ॥ तदुप्येते श्लोकाः ।
 अणुः पन्था वितरः पुराणो माथं स्पृष्टोऽनुवित्तो
 मयैव । तेन धीरा ऽअपियन्ति ब्रह्मविद् ऽउत्कर्म्य
 स्वर्गलोकमितो विमुक्ताः ॥ ११ ॥ तस्मिञ्छुक्त्वलमुत

नीलमाहुः पिङ्गलः हरितल्लोहितञ्च ॥ एष पन्था ब्रह्मणा
हानुवित्तस्तेनैति ब्रह्मवित्तैजसः पुण्यकृञ्च ॥ १२ ॥ अन्ध-
न्तमः प्रविशन्ति येऽसम्भूतिमुपासते ॥ ततो भूय ऽइव ते
तमो यः ऽउ सम्भूत्याथं रताः ॥ १३ ॥ असुर्या नाम ते
लोकाः । अन्धेन तमसावृताः ॥ तांस्ते प्रेत्यापिगच्छन्त्य-
विद्वाथंसोऽवुधा जनाः ॥ १४ ॥ तदेव सन्तः । तदु तद्भवामो
न चेद्वेदी महती विनष्टिः ॥ ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथे-
तरे दुःखमेवोपयन्ति ॥ १५ ॥ आत्मानञ्चेद्विजानीयात् । अयम-
स्मीति पूरुषः ॥ किमिच्छकस्य कामाय शरीरमनु सञ्चरेत्
॥ १६ ॥ यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध ऽआत्मा । अस्मिन्सन्देहे
गहने प्रविष्टः ॥ स विद्वक्कृत्स हि सर्वस्य कर्ता तस्य
लोकः स ऽउ लोक ऽएव ॥ १७ ॥ यदैतमनुपश्यति । आ-
त्मानन्देवमञ्जसा ॥ ईशानम्भूतभळ्यस्य न तदा विचि-
कित्सति ॥ १८ ॥ यस्मिन्पञ्च पञ्चजनाः । आकाशञ्च
प्रतिष्ठितः ॥ तमेव मन्व्य ऽआत्मानं विद्वान्ब्रह्मामृतोऽमृतम्
॥ १९ ॥ यस्मादुर्वाक्सर्वस्तरः । अहोभिः परिवर्त्तते ॥ तद्देवा
ज्योतिषाज्ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम् ॥ २० ॥ प्राणस्य प्राणम् ।
उत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नमनसो ये मनो
विदुः ॥ ते निचिक्युर्व्रह्म पुराणमग्रयममनसैवाप्तळ्यन्नेह
नानास्ति किञ्चन ॥ २१ ॥ [अर्थः प्रपाठकः ॥ ६४ ॥] मृत्योः
स मृत्युमाप्नोति यः ऽइह नानेव पश्यति ॥ मनसैवानुद्रष्ट-

(१) 'न' 'ज' पुस्तकयो "पुष्ट" इति पाठो दृश्यते । स तु ग्रामारिक एव प्रतीयते
'पुष्टोऽवयाने' (शु० व० प्रा० शा० १. १२०) इति शीघ्रनिपातमात्रं ।

व्यमेतदप्रमयन्ध्रुवम् ॥२२॥ विरजः परऽआकाशात् । अज
 ऽआत्मा महान्ध्रुवः ॥ तमेव धीरो विज्ञाय प्रजाङ्कुर्वीत ब्रा-
 ह्मणः ॥ नानुद्ध्रयाद्ब्रह्मच्छब्दान्वाचो विग्लापनः हि तदिति
 ॥२३॥ स वा ऽअयमात्मा । सर्वस्य वृशी सर्वस्येशानः सर्व-
 स्याधिपतिः सर्वमिदम्प्रशास्ति यदिदङ्किञ्च स न साधुना
 कर्मणा भूयान्नो ऽएवासाधुना कनीयानेषु भूताधिपतिरेषु
 लोकेश्वरऽएषु लोकपालः स सेतुर्विधरणऽएषाँल्लोका-
 नामसम्भेदाय ॥ २४ ॥ तमेतं वेदानुवचनेन विविदि-
 पन्ति । ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशकेन
 चैतमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव प्रव्राजिनो लोकमी-
 षसन्तः प्रव्रजन्ति ॥ २५ ॥ एतद्ध स्म वै तत्पूर्वं
 ब्राह्मणा ऽअनूचाना विद्वाथसः प्रजान्न कामयन्ते किम्प्र-
 जया करिष्यामो येषान्नोऽयमात्मायँल्लोकऽइति ते ह
 स्म पुत्रैपणायाश्च वित्तैपणायाश्च लोकैपणायाश्च व्यु-
 थायाथ भिक्षाचर्यञ्चरन्ति या ह्येव पुत्रैपणा सा वित्तै-
 पणा या वित्तैपणा सा लोकैपणोभे ह्येते ऽएपणे ऽएव भवतः
 ॥ २६ ॥ स ऽएष नेति नेत्यात्मा । अष्टौ नहि गृह्यतेऽ-
 शीर्यो न हि शीर्यतेऽसद्गोऽसितो न सज्यते न व्यथत
 ऽइत्यतः पापसकरवमित्यतः कल्याणसकरवमित्युभे ऽउभे
 ह्येष ऽएते तरत्यमृतः साद्धसाधुनी नैनङ्कताकृते तपतो
 नास्य केन चन कर्मणा लोको मीयते ॥ २७ ॥ तदेत-
 द्ब्रह्मच्युक्तम् । एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा

वर्द्धते नो कृनीयान् ॥ तस्यैव स्यात्पदचित्तं विद्वित्वा न
 कर्मणा लिप्यते पापकेनेति तस्मादेवंविच्छ्रान्तो दान्त
 ऽउपरतुस्तितिक्षुः श्रद्धावित्तो भूत्वात्सन्न्येवात्मानम्पश्ये-
 त्सर्वमेनम्पश्यति सर्वोऽस्यात्मा भवति सर्वस्यात्मा भवति
 सर्वम्पाप्मानन्तरति नैनम्पाप्मा तरति सर्वम्पाप्मानन्त-
 पति नैनम्पाप्मा तपति विपापो विजरो विजिघत्सोऽपि-
 पासो ब्राह्मणो भवति य ऽएवं वेद ॥ २८ ॥ स वा ऽएषु
 महानज् ऽआत्मा । अत्रादो वसुदानं स यो हैवमेतम्म-
 हान्तमज्मात्मानमन्नादं वसुदानं वेद विन्दुते वसु ॥ २९ ॥
 स वा ऽएषु महानज् ऽआत्मा । अजरोऽमरोऽभयोऽ-
 मृतो ब्रह्माभयं वै जनकं प्राप्तोऽसीति होवाच याज्ञ-
 वल्क्यः सोऽहम्भगवते विदेहान्ददामि माश्चापि सह
 दास्यायेति ॥ ३० ॥ स वा ऽएषु महानज् ऽआत्मा । अज-
 रोऽमरोऽभयोऽमृतो ब्रह्माभयं वै ब्रह्माभयः हि वै ब्रह्म
 भवति य ऽएवं वेद ॥ ३१ ॥

सप्तमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[आत्मज्ञाने आगमेनाधिगतस्यामृतत्वसाधनत्वस्य तर्केणापि प्रतिपादनम्,
 याज्ञवल्क्यकाण्डस्याचार्यपरम्परोपदेशश्च]

अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भाव्ये वभूवतुः । मैत्रेयी
 च कात्यायनी च तयोर्ह मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी वभूव
 स्त्रीप्रज्ञेव कात्यायनी सोऽन्न्यद्वृत्तमुपाकरिष्यमाणः ॥ १ ॥
 याज्ञवल्क्यो मैत्रेयीति होवाच । प्रब्रजिष्यन्त्वा ऽअरेऽ-

हुमस्मात्स्थानादस्मि हन्त तेऽनया कात्यायन्न्यान्त-
 ङ्करवाणीति ॥ २ ॥ सा होवाच मैत्रेयी । यन्नु म ऽइय-
 म्भगोऽर्त्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात्स्यान्वहन्तेना-
 मृताहोऽनेति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोपकरणवता-
 जीवितन्तथैव ते जीवितं स्यादमृतत्वस्य तु नाशास्ति
 वित्तेनेति ॥ ३ ॥ सा होवाच मैत्रेयी । येनाहुन्नामृता स्या-
 ङ्कमहन्तेन कुर्या व्यदेव भगवान्वेद तदेव मे व्रूहीति
 ॥ ४ ॥ स होवाच याज्ञवल्क्यः । प्रिया खलु नो भवती
 सती प्रियमवृतद्धन्त खलु भवति तेऽहन्तद्रक्ष्यामि वव्या-
 ख्यास्यामि ते वाचन्तु मे वव्याचक्षणस्य निदिद्ध्यासस्वेति
 व्रवीतु भगवानिति ॥ ५ ॥ स होवाच याज्ञवल्क्यः । न
 वा ऽअरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय
 पतिः प्रियो भवति न वा ऽअरे जायायै कामाय जाया
 प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति न
 वा ऽअरे पुत्राणाङ्गामाय पुत्राः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु
 कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति न वा ऽअरे वित्तस्य कामाय
 वित्तम्प्रियम्भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तम्प्रियम्भवति न
 वा ऽअरे व्रह्मणः कामाय व्रह्म प्रियम्भवत्यात्मनस्तु
 कामाय व्रह्म प्रियम्भवति न वा ऽअरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्र-
 म्प्रियम्भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रम्प्रियम्भवति न वा ऽअरे
 लोकानाङ्गामाय लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः
 प्रिया भवन्ति न वा ऽअरे देवानाङ्गामाय देवाः प्रिया
 भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति न वा ऽअरे

वेदानाङ्गामाय वेदाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय वेदाः प्रि-
 या भवन्ति न वा ऽअरे यज्ञानाङ्गामाय यज्ञाः प्रिया भवन्त्या-
 र्मनस्तु कामाय यज्ञाः प्रिया भवन्ति न वा ऽअरे भूतानाङ्गा-
 माय भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि
 प्रियाणि भवन्ति न वा ऽअरे सर्वस्य कामाय सर्वम्प्रियम्भ-
 वत्यात्मनस्तु कामाय सर्वम्प्रियम्भवत्यात्मा त्वरे द्रष्टृष्व्यो
 श्रोतृष्व्यो मन्तृष्व्यो निदिद्भ्यासितृष्व्यो मैत्रेश्यात्मनि वा
 ऽअरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञातु ऽइदं सर्वं विदितम् ॥ ६ ॥
 ब्रह्म तम्परादात् । योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद क्षत्रन्तम्परा-
 दाद्योऽन्यत्रात्मनः क्षत्रं वेद लोकास्तम्परादुष्योऽन्यत्रा-
 र्मनो लोकान्वेद देवास्तम्परादुष्योऽन्यत्रात्मनो देवा-
 न्वेद वेदास्तम्परादुष्योऽन्यत्रात्मनो वेदान्वेद यज्ञास्त-
 म्परादुष्योऽन्यत्रात्मनो यज्ञान्वेद भूतानि तम्परादुष्योऽ-
 न्यत्रात्मनो भूतानि वेद सर्वन्तम्परादाद्योऽन्यत्रात्मनः
 सर्वं वेदेदम्ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका ऽइमे देवा ऽइमे वेदा
 ऽइमे यज्ञा ऽइमानि भूतानीदं सर्वं व्यदयमात्मा ॥ ७ ॥
 स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न वाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुया-
 द्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो
 गृहीतः ॥ ८ ॥ स यथा वीणायै वाद्यमानायै । न वाह्या-
 ञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य
 वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥ स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य । न

(१) "नरे" इति व' 'ज' पुनरुक्तौ ।

घ्राहाञ्छब्दाञ्छवन्नुयाद्ग्रहणाय शङ्खस्य तु ग्रहणेन शङ्ख-
 द्धमस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ १० ॥ स यथाहैर्धाग्नेरब्ध्या-
 हितस्य । पृथग्भूमा विनिश्चरन्त्येवं वा ऽअरेऽस्य महतो भूतस्य
 निश्चवसितमेतद्यद्गवेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस
 ऽइतिहासः पुराणं विद्या ऽउपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्य-
 नुव्याख्यानानि व्याख्यानानि दत्तः हुतमाशि-
 तम्पायितमयञ्च लोकः परञ्च लोकः सर्वाणि च
 भूतान्यस्यैवैतानि सर्वाणि निश्चवसितानि ॥ ११ ॥
 स यथा सर्वासामपाथं समुद्रं ऽएकायनम् । एवः
 सर्वेषां स्पर्शान्स्वर्गेकायनमेवः सर्वेषाङ्गन्धानाद्या-
 सिके ऽएकायनमेवः सर्वेषां रसानाञ्जिह्वैकायनमेवः
 सर्वेषां रूपाणाञ्चक्षुरेकायनमेवः सर्वेषां शब्दानां
 श्रोत्रमेकायनमेवः सर्वेषां सङ्कल्पानाम्मन ऽएकायन-
 मेवः सर्वेषां वेदानां हृदयमेकायनमेवः सर्वेषाङ्गर्मणां
 हस्तावेकायनमेवः सर्वेषामङ्गनाम्पादावेकायनमेवः सर्वेषा-
 मानन्दानामुपस्थ ऽएकायनमेवः सर्वेषां विसृग्गणा-
 म्पायुरेकायनमेवः सर्वासां विद्यानां वागेकायनम् ॥ १२ ॥
 स यथा सैन्धवघ्नः । अनन्तरोऽवाहः कृत्स्नो रस-
 घ्नः ऽएव स्यादेवं वा ऽअरु ऽइदुम्महद्भूतमनन्त-
 पारुङ्कृत्स्नः प्रज्ञानघ्नः ऽएवैतेऽभ्यो भूतेऽभ्यः समुत्थाय
 तान्धेवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीत्यरे व्रवीमीति
 होवाच याज्ञवल्क्यः ॥ १३ ॥ सा होवाच मैत्रेयी । अत्रैव
 मा भगवान्मोहान्तमापीपदन्न वा ऽअहमिदं विजानामि

न स्प्रेत्य संज्ञास्तीति ॥ १४ ॥ सु होवाच याज्ञवल्क्यः । न
 वा ऽअरेऽहम्सोहम्ब्रवीम्यविनाशी वा ऽअरेऽयमात्मा-
 नुच्छित्तिधर्म्मा मात्रासदसर्गास्त्वस्य भवति ॥ १५ ॥
 यद्वै तन्न पश्यति । पश्यन्वै तद्द्रष्टृष्व्यन्न पश्यति न हि
 द्रष्टृष्वेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाच्च तु तद्वितीय-
 मस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं व्यत्पश्येत् ॥ १६ ॥ यद्वै तन्न
 जिग्रति । जिग्रन्वै तद्घ्रातव्यन्न जिग्रति न हि घ्रातुर्घ्रा-
 णाद्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाच्च तु तद्वितीयमस्ति
 ततोऽन्यद्विभक्तं व्यजिग्रेत् ॥ १७ ॥ यद्वै तन्न रसयति ।
 विजानश्चै तद्रसन्न रसयति न हि रसयित् रसाद्विपरिलोपो
 विद्यतेऽविनाशित्वाच्च तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं
 व्यद्रसयेत् ॥ १८ ॥ यद्वै तन्न वदति । वदश्चै तद्वक्तव्यन्न
 वदति न हि वक्तुर्वचो विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाच्च
 तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं व्यददेत् ॥ १९ ॥
 यद्वै तन्न शृणोति । शृणवश्चै तच्छ्रोतव्यन्न शृणोति न हि
 श्रोतुश्च श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाच्च तु तद्वितीय-
 मस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं व्यच्छृणुयात् ॥ २० ॥ यद्वै तन्न
 मनुते । मन्वानो वै तन्मन्तव्यन्न मनुते न हि मन्तुर्मन्ते-
 र्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाच्च तु तद्वितीयमस्ति ततोऽ-
 न्यद्विभक्तं व्यन्मन्वीत् ॥ २१ ॥ यद्वै तन्न स्पृशति ।
 स्पृशन्वै तत्स्पृष्टव्यन्न स्पृशति न हि स्पृष्टु स्पृष्टेर्वि-
 परिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाच्च तु तद्वितीयमस्ति ततोऽ-
 न्यद्विभक्तं व्यत्स्पृशेत् ॥ २२ ॥ यद्वै तन्न विजानाति ।

विजानन्वै तद्विजेयन्न विजानाति न हि विज्ञातुर्विज्ञाना-
 द्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्तु तद्विद्वितीयमस्ति ततोऽ-
 न्यद्विभक्तं व्यद्विजानीयात् ॥ २३ ॥ यत्र वा ऽअन्यदिव
 स्यात् । तत्रान्योऽन्यत्पश्येदुन्योऽन्यजिग्हेदुन्योऽन्यद्र-
 सयेदुन्योऽन्यदभिवदेदुन्योऽन्यच्छृणुयादुन्योऽन्यन्मन्वी-
 तान्योऽन्यत्स्पृशेदुन्योऽन्यद्विजानीयात् ॥ २४ ॥ यत्र
 त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् । तत्केन कम्पश्येत्तत्केन कजि-
 ग्हेत्तत्केन कः रसयेत्तत्केन कमभिवदेत्तत्केन कः शृणु-
 यात्तत्केन कम्मन्वीत तत्केन कः स्पृशेत्तत्केन कं विजा-
 नीयाद्येनेदः सर्वं विजानाति तङ्केन विजानीयाद्विज्ञातारमरे
 केन विजानीयादित्युक्तानुशासनासि भैद्येव्येतावदरे खल्व-
 मृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रवव्राज ॥ २५ ॥ अथ
 बःशः । तदिदं वयः शौर्षणाभ्याच्छौर्षणाभ्यो गौतमाद्वौ-
 तमो वात्स्याद्वारस्यो वात्स्याच्च पाराशर्याच्च पाराशर्यः
 साङ्गत्याच्च भारद्वाजाच्च भारद्वाज ऽऔदवाहेश्च शाण्डि-
 ल्याच्च शाण्डिल्यो वैजवापाच्च गौतमाच्च गौतमो वैज-
 वापायनाच्च वैष्टपुरेयाच्च वैष्टपुरेयः शाण्डिल्याच्च रौहि-
 णायनाच्च रौहिणायनः शौनकाच्च जैवन्तायनाच्च रैभ्याच्च
 रैभ्यः पौत्तिमाण्यायनाच्च कौण्डिन्यायनाच्च कौण्डिन्या-
 यनः कौण्डिन्याब्भ्याङ्कौण्डिन्या ऽऔर्णवाभेभ्यः ऽऔ-
 र्णवाभाः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः
 कौण्डिन्याच्चाग्निवेदश्याच्च ॥ २६ ॥ आग्निवेदशयः सैत-
 वात् । सैतवः पाराशर्यात्पाराशर्यो ज्ञातुकण्यज्ज्ञातू-

कण्णयो भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च गौत-
माच्च गौतमो भारद्वाजाद्भारद्वाजो बलाकाकौशिकाद्वला-
काकौशिकः कापायणात्कापायणः सौकरायणात्सौकरायण-
स्त्रैवणेष्वैवणिरौपजन्धनेरौपजन्धनिः सायकायनात्सायका-
यनः कौशिकायनेः कौशिकायनिर्घृतकौशिकाद्घृतकौशिकः
पाराशर्यायणात्पाराशर्यायणः पाराशर्यात्पाराशर्यो जातू-
कण्णर्याजातूकण्णर्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरा-
यणाच्च यास्त्राच्चासुरायणस्त्रैवणेष्वैवणिरौपजन्धनेरौपजन्ध-
निरासुरेरासुरिर्भारद्वाजाद्भारद्वाज ऽआत्रेयात् ॥ २७ ॥
आत्रेयो माण्डे । माण्डिगौतमाद्गौतमो गौतमाद्गौतमो
वात्स्याद्यात्स्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कैशोर्यात्का-
प्यात्कैशोर्यः काप्यः कुमारहारितात्कुमारहारितो गाल-
वाद्गालवो विदुर्भीकौण्डिन्याद्विदुर्भीकौण्डिन्यो वत्स-
नपातो वाञ्छवाद्दत्सनपाद्वाञ्छवः पथः सौभरात्पन्थाः
सौभरोऽयास्यादाङ्गिरसादयास्य ऽआङ्गिरस ऽआभूतेस्त्वा-
प्द्रादाभूतिस्त्वाप्द्रो विश्वरूपात्स्वाप्द्राद्विश्वरूपस्त्वाप्द्रोऽ-
दिश्वभ्यामदिश्वनौ दधीच ऽआथर्वणाद्दध्यात्थर्वणोऽ-
थर्वणो देवाद्यथर्वा देवो मृत्योः प्राद्धः सनान्मृत्युः
प्राद्धः सनः प्रद्धः सनात्प्रद्धः सन ऽएकपेरुकार्पिर्विप्र-
जित्तेर्विप्रजित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोः सनारुः सनात्त-
नात्सनात्तनः सनगात्सनगः परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो
ब्रह्म स्वयम्भु ब्रह्मणे नमः ॥ २८ ॥

सप्तमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

इति सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

[सर्वोपनिषदर्थस्य ब्रह्मण उत्तरसम्बन्धार्थमनुवादः]

पूष्णमदुः पूष्णमिदम्पूष्णात्पूष्णमुदुच्छयते ॥ पूष्णस्य
पूष्णमादाय पूष्णमेवावशिष्यत ऽओ३म् खम्त्रह्म खम्पु-
राणं वायुरह्मिति ह स्माह कौरव्यायणीपुत्रो वेदोऽय-
न्ब्राह्मणा विदुर्वेदेनेन युद्वेदितव्यम् ॥ १ ॥

अष्टमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[दमदानदयानां सकलब्रह्मोपासनाङ्गत्वेन प्रतिपादनम्]

त्रयाः प्रजापत्याः । प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यम्-
पुत्रेवा मनुष्या ऽअसुराः ॥ १ ॥ उपित्वा ब्रह्मचर्यन्देवा
ऽऊचुः । ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हैतदक्षरमुवाच द
ऽइति व्यज्ञासिष्टाः ऽइति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दाम्य-
तेति न ऽआत्थेत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति ॥ २ ॥*
अथ हैनम्मनुष्या ऽऊचुः । ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो
हैतदेवाक्षरमुवाच द ऽइति व्यज्ञासिष्टाः ऽइति व्यज्ञा-
सिष्मेति होचुर्दत्तेति न ऽआत्थेत्योमिति होवाच व्यज्ञा-
सिष्टेति ॥ ३ ॥ अथ हैनमसुरा ऽऊचुः । ब्रवीतु नो
भवानिति तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच द ऽइति व्यज्ञा-
सिष्टाः ऽइति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दयद्वमिति न
ऽआत्थेत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति तदेतदेवैषा द्वैवी
वागनुवदति स्तनयित्नुर्द द द ऽइति द्वाभ्यत द्वाच द्वयद्व-
मिति तदेतन्नयद्वः शिक्षेदमन्दानन्दयामिति ॥ ४ ॥

अष्टमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[कृतोपासनस्य योगिनोऽन्तकाले प्रार्थना]

वायुरनिलमृतम्भस्मान्तः शरीरम् । ओ३म् । क्रतो
स्मर क्विलवे स्मराग्ने नय सुपथा राये ऽअस्मान्निवृ-
श्वानि देव वयुनानि विद्वान् ॥ युयोद्धवस्मज्जुहुराणमेनो
भुयिष्णान्ते नम ऽउक्तिं विधेमेति ॥ १ ॥

अष्टमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[हृदयस्य ब्रह्मत्वेनोपासनम्]

एष प्रजापतिर्ष्वहृदयम् । एतद्ब्रह्मैतत्सर्वन्तदेत-
त्त्वक्षरः हृदयमिति ह ऽइत्येकमक्षरमभिहरन्त्यस्मै
स्वाश्चान्ये च य ऽएवं वेद द ऽइत्येकमक्षरन्दन्त्यस्मै
स्वाश्चान्ये च य ऽएवं वेद यमित्येकमक्षरमेति स्वर्ग-
लोकं च्य ऽएवं वेद ॥ १ ॥

अष्टमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

[हृदयाख्यस्य ब्रह्मणः सत्यत्वेनोपासनम्]

तद्वै तदेतदेव तदास । सत्यमेव स यो ह्येवमेतन्म-
ह्वक्षम्प्रमजं वेद सत्यम्ब्रह्मेति जयतीमाँल्लोकाञ्जित ऽहुन्व-
सावसद्य ऽएवमेतन्मह्वक्षम्प्रथमजं वेद सत्यम्ब्रह्मेति
सत्यं ह्येव ब्रह्म ॥ १ ॥

अष्टमाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

[सत्यस्य ब्रह्मणः प्रथमजत्वप्रतिपादनम्]

आप ऽएवेदमग्र आसुः । ता ऽआपः सत्यमसृजन्त
 सत्यमब्रह्म ब्रह्म प्रजापतिमप्रजापतिर्देवान् ॥ १ ॥ ते देवाः
 सत्यमित्युपासते । तदेतल्यक्षरः सत्यमिति स ऽइत्येक-
 मक्षरन्तीत्येकमक्षरममित्येकमक्षरमप्रथमोत्तमे ऽअक्षरे सत्य-
 म्मद्व्यतोऽनृतन्तदेतदुनृतः सत्येन परिग्रहीतः सत्यभूय-
 मेव भवति नैवंविद्वाग्ं समनृतः हिनस्ति ॥ २ ॥ तद्य-
 त्तसत्यम् । असौ स ऽआदित्यो य ऽएष ऽएतस्मिन्म-
 ण्डले पुरुषो यश्चायन्दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तावेतावन्न्योऽ-
 न्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ रश्मिभिर्वा ऽएषोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः
 प्राणैरयममुष्मिन्तै यदोत्क्रमिष्यन्भवति शुद्धमेवै-
 तन्मण्डलम्प्रश्यति नैनमेते रश्मयः प्रत्यायन्ति ॥ ३ ॥
 य ऽएष ऽएतस्मिन्मण्डले पुरुषः । तस्य भूरिति शिर
 ऽएकः शिर ऽएकमेतदक्षरम्भुव ऽइति वाहू द्वौ वाहू द्वे
 ऽएते ऽअक्षरे स्वरिति प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे द्वे ऽएते
 ऽअक्षरे तस्योपनिषदुहरिति हुन्ति पाप्मानञ्जहाति च य
 ऽएवं वेद ॥ ४ ॥ अथ योऽयन्दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः । तस्य
 भूरिति शिर ऽएकः शिर ऽएकमेतदक्षरम्भुव ऽइति वाहू
 द्वौ वाहू द्वे ऽएते ऽअक्षरे स्वरिति प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे
 द्वे ऽएते ऽअक्षरे तस्योपनिषदुहमिति हुन्ति पाप्मानञ्ज-
 हाति च य ऽएवं वेद ॥ ५ ॥

अष्टमाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

(१) 'ग' 'ज' पुस्तकयो "मदा" इति वास्ति ।

(२) "न्य" इति 'ग' 'ज' पुस्तकयो ।

[विद्युद्ब्रह्मेत्युपासनविधानम्]

विद्युद्ब्रह्मेत्याहुः । विद्वानाद्विद्युद्विद्यत्येनः सर्वस्मा-
त्पाप्मनो य ऽएवं वेद विद्युद्ब्रह्मेति विद्युद्व्येव ब्रह्म ॥ १ ॥
अष्टमाध्याये सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

[मनउपाधिविशिष्टस्य ब्रह्मण उपास्तिः]

मनोमयोऽयम्पुरुषः । भाः सत्यस्तस्मिन्नन्तर्हृदये
यथा व्रीहिर्वा यवो वैवमयमन्तरारमन्पुरुषः स ऽएष
सर्वस्य वृशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदम्प्रशास्ति
यदिदङ्किञ्च य ऽएवं वेद ॥ १ ॥

अष्टमाध्यायेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

[वाग्धेनुः ब्रह्मेत्युपास्तिः]

वाचन्धेनुमुपासीत । तस्याश्चत्वार स्तनाः स्वाहाकारो
वपट्कारो हन्तकारः स्वधाकारस्तस्यै द्वौ स्तनौ देवा ऽउप-
जीवन्ति स्वाहाकारश्च वपट्कारश्च हन्तकारम्मनुष्याः
स्वधाकारम्पितरस्तस्याः प्राण ऽऋषभो मनो वृत्सः ॥ १ ॥

अष्टमाध्याये नवमं ब्राह्मणम् ॥ ९ ॥

[वैश्वानरान्युपाधिकस्य ब्रह्मण उपासनम्]

अयमग्निर्वैश्वानरः । योऽयमन्तः पुरुषे येनेदमन्न-
म्पच्यते यदिदमद्यते तस्यैप घोषो भवति यमेतत्कृष्णा-

वपिधाय शृणोति स यदोत्क्रमिष्यन्भवति नैतद्धोषः
शृणोति ॥ १ ॥

अष्टमाध्याये दशमं ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

[व्याधितस्तप्यमानस्य तापे तप इति दृष्टिः]

एतद्वै परमन्तपः । यद्ब्रूवाहितस्तप्यते परमः हैव
लोकञ्जयति य एवं वेदैतद्वै परमन्तपो यस्प्रेतमरण्यः
हरन्ति परमः हैव लोकञ्जयति य एवं वेदैतद्वै परमन्तपो
यस्प्रेतमग्नावबभ्यादुधति परमः हैव लोकञ्जयति य
एवं वेद ॥ १ ॥

अष्टमाध्याय एकादशं ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

[एतत्प्रकरणस्थानां सर्वेषामुपासनानां गतिकथनम्, अश्रुत्वफलोपासनानां
ब्रह्मलोकफलकथनञ्च]

यदा वै पुरुषः । अस्माल्लोकार्त्प्रैति स वायुमागच्छति
तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खन्तेन स
ऽऊर्द्धं ऽआक्रमते स ऽआदित्यमागच्छति तस्मै स तत्र-
विजिहीते यथाऽम्बरस्य खन्तेन स ऽऊर्द्धं ऽआक्रमते स
चन्द्रमसमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा दुन्दुभेः
खन्तेन स ऽऊर्द्धं ऽआक्रमते स लोकमागच्छत्यशोकमहि-
मन्तस्मिन्वसति शश्वतीः समाः ॥ १ ॥

अष्टमाध्याये द्वादशं ब्राह्मणम् ॥ १२ ॥

[विरमितिगुणद्वयविशिष्टान्प्राणोपाधिकब्रह्मोपासनम्]

अन्नम्रह्मेत्येक ऽआहुः । तन्न तथा पूयति वा ऽअन्न-
मृते प्राणात्प्राणो ब्रह्मेत्येक ऽआहुस्तन्न तथा शुष्यति
वै प्राण ऽऋतेऽन्नादेते हृत्वेव देवते ऽएकधाभूयम्भूत्वा
परमताङ्गच्छतः ॥ १ ॥ तद्ध स्माह प्रातृदुः पितरम् ।
किंश्चिं स्वितुवैवं विदुषे साधु कुर्व्यात्किमेवास्मा ऽअसाधु
कुर्व्यादिति स ह स्माह पाणिना सा प्रातृदकस्त्वेन-
योरेकधाभूयम्भूत्वा परमताङ्गच्छतीति ॥ २ ॥ तस्मा
ऽऽ हैतुवुवाच । वीत्यन्नं वै ष्यन्ने हीमानि सर्वाणि भूतानि
विष्टानि रमिति प्राणो वै रम्प्राणे हीमानि सर्वाणि
भूतानि रतानि सर्वाणि ह वा ऽअस्मिन्भूतानि विशन्ते
सर्वाणि भूतानि रमन्ते य ऽएवं वेद ॥ ३ ॥

अष्टमाध्याये त्रयोदशं ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥

[उक्तस ब्रह्मण उक्थादिगुणविशिष्टत्वेनोपासनम्]

उक्त्थम् । प्राणो वा ऽउक्त्थम्प्राणो हीदः सर्व-
मुत्थापयत्युद्धास्मा ऽउक्त्थविद्वीरस्तिष्ठत्युक्त्थस्य सा-
युज्यः सलोकताञ्जयति य ऽएवं वेद ॥ १ ॥ यजुः ।
प्राणो वै यजुः प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि युज्यन्ते
युज्यन्ते हास्मै सर्वाणि भूतानि श्रेष्ठ्याय यजुषः सायु-
ज्यः सलोकताञ्जयति य ऽएवं वेद ॥ २ ॥ साम । प्राणो
वै साम प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि सम्पृथि

सम्बुद्धि हास्मिन्सर्वाणि भूतानि श्रेष्ठ्याय कुल्यन्ते
 साम्भनः सायुज्यः सलोकताञ्जयति य एव वेद ॥ ३ ॥
 क्षत्रम् । प्राणो वै क्षत्रम्प्राणो हि वै क्षत्रन्त्रायते हैनम्प्राणः
 क्षणितोऽप्र क्षत्रमात्रमाप्नोति क्षत्रस्य सायुज्यः सलोक-
 ताञ्जयति य एव वेद ॥ ४ ॥

अष्टमाध्याये चतुर्दशं ब्राह्मणम् ॥ १४ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ १२९ ॥

— ० —

[गायत्र्युपाधिऋद्धोपासनम्]

भूमिरन्तरिक्षन्धौरिति । अष्ट्रावक्षराण्यष्ट्राक्षरः
 ह वा एकङ्गायत्र्यै पदमेतदु हास्या एतत्स याव-
 देषु लोकेषु तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवम्पदं वेद ॥ १ ॥
 ऋचो यजूंषि सामानीति । अष्ट्रावक्षराण्यष्ट्राक्षरः
 ह वा एकङ्गायत्र्यै पदमेतदु हैवास्या एतत्स यावतीय-
 न्त्रयी विद्या तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवम्पदं वेद ॥ २ ॥
 प्राणोऽपानो व्यान इति । अष्ट्रावक्षराण्यष्ट्राक्षरः ह
 वा एकङ्गायत्र्यै पदमेतदु हैवास्या एतत्स यावदिदम्प्राणि
 तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवम्पदं वेद ॥ ३ ॥ अथा
 स्या एतदेव । तुरीयन्दर्शत्पदम्परोरजा य एष तपति
 यद्वै चतुर्थन्तत्तुरीयन्दर्शत्पदमिति ददृश इव ह्येष
 परोरजा इति सर्वमु ह्येष रज इत्पर्युपरि तपत्येवः

(१) "कल्यन्ते" इति 'न' 'न' पुस्तकयोः ।

हैव श्रिया यशसा तपति योऽस्या ऽएतदेवम्पदं वेद
 ॥ ४ ॥ सैवा गायत्री । एतस्मिँस्तुरीये दर्शते पदे परो-
 रजसि प्रतिष्ठिता तद्वै तत्सत्ये प्रतिष्ठिता चक्षुर्वै सत्य-
 चक्षुर्वि वै सत्यन्तस्माद्यदिदानीन्द्रौ विदमानावेयाताम-
 हुमद्राक्षमहुमश्चौपमिति य ऽएव व्ययादहमद्राक्षमिति
 तस्मा ऽएव श्रद्धयात् ॥ ५ ॥ तद्वै तत्सत्यम्बले प्रति-
 ष्ठितम् । प्राणो वै बलन्तप्राणे प्रतिष्ठितन्तस्मादाहु-
 र्वलः सत्यादुजीय ऽहृत्येवम्बेपा गायत्र्यद्व्यात्मप्रति-
 ष्ठिता ॥ ६ ॥ सा हैपा गयास्तत्रे । प्राणा वै गयास्तप्रा-
 णाँस्तत्रे तद्यद्गयाँस्तत्रे तस्माद्गायत्री नाम स यामेवामु-
 मन्वाहुँपैव सा स युस्मा ऽअश्वाह तस्य प्राणाँस्त्रायते
 ॥ ७ ॥ ताथं हैके । सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुर्वागनुष्टुवे-
 तवाचमनुब्रूम ऽइति न तथा कुर्याद्गायत्रीमेवानुब्रूया-
 द्यदि ह वा ऽअपि बह्विव प्रतिश्लाति न हैव तद्गायत्र्या
 ऽएकञ्चन पदुम्प्रति ॥ ८ ॥ स य ऽइमाँस्त्रींलोकान् ।
 पूर्णाँप्रतिश्लायात्सोऽस्या ऽएतत्प्रथमम्पदमाप्नुयादुथ
 यावतीयन्त्रयी विद्या यस्तावत्प्रतिश्लायात्सोऽस्या ऽएत-
 द्वितीयम्पदमाप्नुयादुथ यावदिदम्प्राणि यस्तावत्प्रतिश्ला-
 यात्सोऽस्या ऽएतत्तृतीयम्पदमाप्नुयादुथास्या ऽएतदेव
 तुरीयन्दर्शतम्पदम्परोरजा य ऽएष तपति नैव केन चना-
 प्यहुत ऽऽ ऽएतावत्प्रतिश्लायात् ॥ ९ ॥ तस्या ऽउप-
 स्थानम् । गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यपदसि

न हि पृथसे नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पद्माय परोरजसेऽ-
 सावदो मा प्रापदिति यन्दिष्यादसावस्मै कामो मा
 समर्द्धीति वा न ह वैवास्मै स कामः समृद्ध्यते यस्मा
 ऽएवमुपतिष्ठतेऽहमदः प्रापमिति वा ॥ १० ॥ एतद्ध वै
 तज्जनको वैदेहः । बुडिलमाश्वतराश्वमुवाच यत्रु हो
 तद्दायत्रीविदुर्व्रथा ऽअथ कथं हस्ती भूतो बहसीति
 मुखं हस्याः सम्प्राण्ण विदाश्चक्रेति होवाच ॥ ११ ॥
 तस्या ऽअग्निरेव मुखम् । यदि ह वा ऽअपि वह्निवाग्ना-
 वभ्यादुधति सर्वमेव तत्सन्दहस्येवः ह वैवविद्यपि वह्निव
 पापङ्करोति सर्वमेव तत्सम्पत्ताय शुद्धः पूतोऽजरोऽमृतः
 सम्भवति ॥ १२ ॥

अष्टमाध्याये पञ्चदशं ब्राह्मणम् ॥ १५ ॥

इत्यष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

[विहितस्य केनलस्य कर्मणस्तत्सहितस्य च ज्ञानस्य निषिद्धयोश्च तयोः
 क्रमेण दक्षिणोदगधोमार्गकथनम्]

श्वेतकेतुर्ह वा ऽआहणेयः । पञ्चालानाम्परिपदमा-
 जगाम स ऽआजगाम जैवलम्प्रवाहणम्परिचारायमाणन्त-
 मुदीक्ष्यान्मुवाद् कुमारः ऽइति स भोः ऽइति प्रति-
 शुभ्रावानुशिष्टो न्वसि पित्रेत्योमिति होवाच ॥ १ ॥
 वेत्य यथेमाः प्रजाः । प्रयस्यो विप्रतिपद्यान्ताः ऽइति
 नेति होवाच वेत्य यथेमँल्लोकम्पुनरापद्यान्ताः ऽइति
 नेति ह वैवाच वेत्य यथासौ लोकः ऽएवम्बहुभिः पुनः
 पुनः ॥ २ ॥ इत्थं सम्पूर्यताः ऽइति नेति ह वैवाच

॥ २ ॥ वेत्थ यतिस्थ्यामाहुस्यां हुतायाम् । आपः
 पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय बुदन्तीश् ऽहुति नेति
 हौवोवाच वेत्थो देवयानस्य वा पथः प्रतिपदम्पितृयाणस्य
 वा यत्कृत्वा देवयानं वा पन्थानम्प्रतिपद्यते पितृयाणं वा
 ॥ ३ ॥ अपि हि न ऽऋषेर्वचः श्रुतम् । 'द्वे सृती ऽअशृण-
 वम्पितृणामहन्देवानामुत मर्त्यानाम् ॥ ताब्ध्यामिदं विश्व-
 मेजत्समेति यदन्तरा पितरम्मातरञ्चे'ति नाहमत ऽपुक-
 च्चन वेदेति होवाच ॥ ४ ॥ अथ हैनं वुसत्योपमन्त्रया-
 श्वक्ने । अनादृत्य वुसतिङ्कुमारः प्रदुद्राव स ऽआजगाम्
 पितरन्तः होवाचेति वाक् किल नो भवाःपुरानुशिष्टान-
 वोच ऽहुति कथः सुमेध ऽहुति पञ्च मा प्रश्नान्नाज्ञान्य-
 वन्धुरप्राक्षीत्ततो नैकञ्चन वेदेति होवाच कतमे त ऽहुतीम्
 ऽहुति ह् प्रतीकान्युदाजहार ॥ ५ ॥ स होवाच । तथा
 नस्वन्तात् जानीथा यथा यदहङ्किञ्च वेद सर्वमहन्तनुबन्ध-
 मवोचम्प्रेहि तु तत्र प्रतीत्य ब्रह्मचर्यं वत्स्याव ऽहुति भवा-
 नेव गच्छस्विति ॥ ६ ॥ स ऽआजगाम गौतमः । यत्र
 प्रवाहणस्य जैवलेरास तस्मा ऽआसनुमाहाव्योदकमाहा-
 र्याश्चकाराथ हास्मा ऽअर्घ्यश्चकार ॥ ७ ॥ स होवाच ।
 वरम्भवते गौतमाय दन्न ऽहुति स होवाच प्रतिज्ञातो म
 ऽएष वरो यान्तु कुमारस्यान्ते वाचमभापथास्ताम्बे व्यूहीति
 ॥ ८ ॥ स होवाच । द्वेषु वै गौतम तद्वरेषु मानुपाणा-
 न्द्वहीति ॥ ९ ॥ स होवाच । विज्ञायते हास्ति हिरण्य-

स्यापात्तङ्गो ऽअश्श्वानान्दासीनाम्प्रवराणाम्परिधानानाम्मा
 नो भवान्बहोरनन्तस्यापथ्यन्तस्यावभ्यवद्व्यो भूदिति स
 वै गौतम तीर्थेनेच्छासा ऽद्व्युपैम्यहम्भवन्तमिति द्वाचा ह
 स्मैव पूर्व ऽउपयन्ति ॥१०॥ स होपायनकीर्त्ता ऽउवाच ।
 तथा नस्त्वङ्गौतम मापराधास्तव च पितामहा यथेयं वि-
 द्यतेऽ पूर्व्वन्न कस्मिन्मश्चन्न ब्राह्मण ऽउवास तान्त्वहन्तुवभ्यं
 वक्ष्यामि को हि त्वैवम्बुवन्तमर्हति प्रत्याख्यातुमिति ॥११॥
 असौ वै लोकोऽग्निर्गौतम । तस्यादित्य ऽएव समिद्र-
 श्मयो धूमोऽहरर्धिश्चन्द्रमा ऽअङ्गारा नक्षत्राणि विष्फु-
 लिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नी देवाऽ श्रद्धाञ्जुह्वति तस्या ऽआ-
 हुतेऽ सोमो राजा सम्भवति ॥१२॥ पर्जन्यो वा ऽअग्निर्गौ-
 तम । तस्य संवत्सर ऽएव समिदवभ्राणि धूमो विद्युदर्चिरश-
 निरङ्गारा ह्यादुनयो विष्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नी देवाऽ
 सोमञ्जुह्वति तस्या ऽआहुतेर्वृष्टिऽ सम्भवति ॥ १३ ॥ अयं
 वै लोकोऽग्निर्गौतम । तस्य पृथिव्येव समिद्रायुर्धूमो रात्रि-
 रर्धिशोऽङ्गारा ऽअवान्तरदिशो विष्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेत-
 स्मिन्नग्नी देवा वृष्टिञ्जुह्वति तस्या ऽआहुतेरन्नऽ
 सम्भवति ॥ १४ ॥ पुरुषो वा ऽअग्निर्गौतम । तस्य
 व्यात्तमेव समित्प्राणो धूमो वागर्धिश्चक्षुरङ्गाराऽ श्रोत्रं
 विष्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नी देवा ऽअन्नञ्जुह्वति
 तस्या ऽआहुते रेतऽ सम्भवति ॥ १५ ॥ योपा वा ऽअग्नि-
 र्धिर्दन्तऽ करोति तेऽङ्गारा ऽअभिनन्दा विष्फुलिङ्गास्त-

स्मिन्नेतस्मिन्नग्नी देवा रेतो जुह्वति तस्या ऽआहुतेः
 पुरुषः सम्भवति स जायते स जीवति यावज्जीवत्यथ
 यदा म्रियते ऽथैनमग्नेये हरन्ति ॥ १६ ॥ तस्याग्निरेवाग्नि-
 र्भवति । समित्समिद्धमो धूमो ऽर्चिरर्चिरङ्गारा ऽअङ्गारा
 विष्फुलिङ्गा विष्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नी देवाः पुरु-
 पञ्जुह्वति तस्या ऽआहुतेः पुरुषो भास्वरवर्णः सम्भवति
 ॥ १७ ॥ ते य ऽएवमेतद्विदुः । ये चामी ऽअरण्ये श्रद्धार्थं
 सत्यमुपासते ते ऽर्चिरभिसम्भवन्त्यर्चिपोऽहरह ऽआपूर्व-
 माणपक्षमापूर्वमाणपक्षाद्यान्पणमासानुदङ्गादित्य ऽएति
 मासेऽभ्यो देवलोकान्देवलोकादादित्यमादित्याद्वैद्युतन्ताश्वैद्यु-
 तात्पुरुषो मानस ऽएत्य ब्रह्मलोकाङ्गमयति ते तेषु ब्रह्म-
 लोकेषु पराः परावृत्तो वसन्ति तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्ति
 ॥ १८ ॥ अथ ये यज्ञेन दानेन । तपसा लोकञ्जयन्ति ते
 धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्राञ्चिः रात्रेरपक्षीयमाणपक्षम-
 पक्षीयमाणपक्षाद्यान्पणमासान्दक्षिणादित्य ऽएति मासे-
 ऽभ्यः पितृलोकम्पितृलोकाच्चन्द्रन्ते चन्द्रप्राप्यान्नम्भवन्ति
 ताँस्तत्र देवा यथा सोमः राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वे-
 त्येवमेनाँस्तत्र भक्षयन्ति तेषां स्युदा तत्पर्यवैत्यथेमे-
 वाकाशमभिनिष्पद्यन्त ऽआकाशाद्वायुं वायोऽर्वाङ्घ्रिं वृष्टेः
 पृथिवीन्ते पृथिवीम्प्राप्यान्नम्भवन्ति त ऽएवमेवानुपरिवर्त-
 न्तेऽथ य ऽएतौ पन्थानौ न विदुस्ते कीटाः पतङ्गा यदिदुन्द-
 न्दशुकम् ॥ १९ ॥

नवमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[ज्येष्ठत्वश्रेष्ठत्वादिगुणविशिष्टप्राणोपासनम्]

यो ह वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च वेद । ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च
 स्वानाम्भवति प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ज्येष्ठश्च
 श्रेष्ठश्च स्वानाम्भवत्यपि च येषाम्भूपति य एवं वेद
 ॥ १ ॥ यो ह वै वृसिष्टां वेद । वृसिष्टा स्वानाम्भवति
 वाग्वै वृसिष्टा वृसिष्टा स्वानाम्भवति य एवं वेद ॥ २ ॥
 यो ह वै प्रतिष्टां वेद । प्रतितिष्टति समे प्रतितिष्टति
 दुर्गे चक्षुर्वै प्रतिष्टा चक्षुषा हि समे च दुर्गे च प्रति-
 तिष्टति प्रतितिष्टति समे प्रतितिष्टति दुर्गे य एवं
 वेद ॥ ३ ॥ यो ह वै सम्पदं वेद । सह हास्मै पद्यते
 यङ्गामङ्गामयते श्रोत्रं वै सम्पच्छ्रोत्रे हीमे सर्वे वेदा
 ऽअभिसम्पन्ना सह हास्मै पद्यते यङ्गामङ्गामयते य एवं
 वेद ॥ ४ ॥ यो ह वा ऽआयतनं वेद । आयतनथ स्वाना-
 म्भवत्यायतनञ्जनानाम्मनो वा ऽआयतनमायतनथ स्वा-
 नाम्भवत्यायतनञ्जनानां थ्य एवं वेद ॥ ५ ॥ यो ह वै
 प्रजातिं वेद । प्रजायते प्रजया पशुभी रेतो वै प्रजा-
 ति प्रजायते प्रजया पशुभिर्ध्वं ऽएव वेद ॥ ६ ॥ ते हेमे
 प्राणा । अहथ श्रेयसे विवदमाना ब्रह्म जग्मुः को नो
 वृसिष्टु ऽइति तद्धोवाच यस्मिन्व ऽउत्क्रान्त ऽइदं
 शंरीरम्पापीयो मन्यते स वो वृसिष्टु ऽइति ॥ ७ ॥ वाग्यो-
 चक्राम । सा सँवत्सरम्प्रोण्याग्नयोवाच कथमशकत मृदृते
 जीवितुमिति ते होचुर्यथा कडा ऽअवदन्तो वाचा प्राणन्तः

प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांस्तो
 मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह
 वाक् ॥ ८ ॥ चक्षुर्होचक्राम । तत्सँवत्सरम्प्रोष्यागृत्योवाच
 कथमशक्त मृते जीवितुमिति ते होचुर्ग्रथान्धा ऽअप-
 श्यन्तश्चक्षुषा प्राणन्तः प्राणेन वृदन्तो वाचा शृण्वन्तः
 श्रोत्रेण विद्वांस्तो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीवि-
 ष्मेति प्रविवेश ह चक्षुः ॥ ९ ॥ श्रोत्रः होचक्राम ।
 तत्सँवत्सरम्प्रोष्यागृत्योवाच कथमशक्त मृते जीवितु-
 मिति ते होचुर्ग्रथा वधिरा ऽअशृण्वन्तः श्रोत्रेण प्राण-
 न्तः प्राणेन वृदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा विद्वांस्तो
 मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह
 श्रोत्रम् ॥ १० ॥ मनो होचक्राम । तत्सँवत्सरम्प्रोष्या-
 गृत्योवाच कथमशक्त मृते जीवितुमिति ते होचुर्ग्रथा
 मुग्धा ऽअविद्वांस्तो मनसा प्राणन्तः प्राणेन वृदन्तो
 वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण प्रजायमाना
 रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह मनः ॥ ११ ॥ रेतो
 होचक्राम । तत्सँवत्सरम्प्रोष्यागृत्योवाच कथमशक्त
 मृते जीवितुमिति ते होचुर्ग्रथा क्लीवा ऽअप्रजायमाना
 रेतसा प्राणन्तः प्राणेन वृदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा
 शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांस्तो मनसैवमजीविष्मेति प्र-
 विवेश ह रेतः ॥ १२ ॥ अथ ह प्राण ऽउत्क्रमिष्यन् ।
 यथा महासुहयः सैन्धवः पद्वीशशङ्कून्सँवृहेदेवः हुँवे-
 मान्प्राणान्तसँवर्हं ते होचुर्मा भगव ऽउत्क्रमीर्ष वै

शक्ष्यामस्त्वद्वते जीवितुमिति तस्य वै मे वल्लिङ्कुरुतेति
 तथेति ॥ १३ ॥ सा ह वागुवाच । यद्वा ऽअहं वृसिष्ट्वास्मि
 त्वन्तद्वसिष्टोऽसीति चक्षुर्ग्रह्या ऽअहम्प्रतिष्ट्वास्मि त्वन्त-
 त्प्रतिष्ट्वाऽसीति श्रोत्रं यद्वा ऽअहहः सम्पदुस्मि त्वन्त-
 त्सम्पदसीति मनो व्यद्वा ऽअहमायतनमस्मि त्वन्तदाय-
 तनमसीति रेतो यद्वा ऽअहम्प्रजातिरस्मि त्वन्तप्रजाति-
 रसीति तस्यो मे किमन्नङ्गि वास ऽइति यदिदङ्गिश्चा
 ऽइवभ्य आ क्षिमिभ्य आ कीटपतङ्गेभ्यस्तत्तेऽन्नमापो
 वास ऽइति न ह वा ऽअस्यानन्नञ्जग्धम्भवति नानन्नम्प्र-
 तिग्रहीतं व्य ऽएवमेतदनस्यान्नं वेद ॥ १४ ॥ तद्विद्वान्त्सह
 श्रोत्रियाः । अशिष्यन्त ऽआचामन्त्यशित्वाचामन्त्येतमेव
 तदनमनग्नङ्कुर्वन्तो मन्त्यन्ते तस्मादेवंविदशिष्यन्नाचामे-
 दशित्वाचामेदेतमेव तदनमनग्नङ्कुरुते ॥ १५ ॥

नचमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[श्रीमन्थार्यं कर्म]

स यः कामयेत । महर्त्राप्नुयामित्युदगयन् ऽआपू-
 र्यमाणपक्षे पुण्ययाहे द्वादशाहमुपसद्व्रती भूत्वौदुम्बरे
 कक्षे चमसे वा सर्वोपधम्फलानीति सम्भृत्य परिसमुद्ध
 परिलिप्त्वाग्निमुपसमाधायवृताज्यहः संस्कृत्य पुष्टसा
 नक्षत्रेण मन्थहः सत्रीय जुहोति ॥ १ ॥ यावन्तो देवा-
 स्त्वयि जातवेदः । तिर्य्यञ्चो ग्नन्ति पुरुषस्य कामान् ॥
 तेऽभ्योऽहुम्भागधेयजुहोमि ते मा तृप्साः कामैस्तर्पयन्तु

स्वाहा ॥२॥ या तिरश्ची निपद्यसे ऽअहं विधरणी ऽइति ।
 तान्त्वा घृतस्य धारया यजे सधराधनीमहथं स्वाहा ॥
 'प्रजापते न त्वदेताव्यय्य' ऽइति तृतीयाञ्जुहोति ॥ ३ ॥
 ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहेति । अग्नौ हुत्वा मन्थे
 सथंस्त्रवमवनयति प्राणाय स्वाहा वृत्तिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ
 हुत्वा मन्थे सथंस्त्रवमवनयति वाचे स्वाहा प्रतिष्ठायै
 स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सथंस्त्रवमवनयति चक्षुषे स्वाहा
 सम्पदे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सथंस्त्रवमवनयति श्रोत्राय
 स्वाहायतनाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सथंस्त्रवमवनयति
 मनसे स्वाहा प्रजार्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सथंस्त्रव-
 मवनयति रेतसे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सथंस्त्रवमवनयति
 ॥ ४ ॥ भूताय स्वाहेति । अग्नौ हुत्वा मन्थे सथंस्त्रवमव-
 नयति भविष्यते स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सथंस्त्रवमव-
 नयति विश्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सथंस्त्रवमवनयति
 सर्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सथंस्त्रवमवनयति ॥ ५ ॥
 [अर्थः प्रपाठकः ॥५१॥] पृथिव्यै स्वाहेति । अग्नौ हुत्वा मन्थे
 सथंस्त्रवमवनयत्यन्तरिक्षाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सथं-
 स्त्रवमवनयति दिवे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सथंस्त्रवमवनयति
 दिग्भ्यः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सथंस्त्रवमवनयति
 वृहस्पते स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सथंस्त्रवमवनयति क्षत्राय
 स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सथंस्त्रवमवनयति ॥ ६ ॥ भूः

(२) "निपद्यसेऽह" इति 'म' 'ज' मुक्तयोः ।

(३) १० म० ८. ७ ४ । १० म० १०. २० ।

स्वाहेति । अग्नीं हुत्वा मन्थे सथंस्त्रवमवनयति भुवः
 स्वाहेत्यग्नीं हुत्वा मन्थे सथंस्त्रवमवनयति स्वः स्वाहे-
 त्यग्नीं हुत्वा मन्थे सथंस्त्रवमवनयति भूर्भुवः स्वः स्वाहे-
 त्यग्नीं हुत्वा मन्थे सथंस्त्रवमवनयति ॥ ७ ॥ अग्नेये
 स्वाहेति । अग्नीं हुत्वा मन्थे सथंस्त्रवमवनयति
 सोमाय स्वाहेत्यग्नीं हुत्वा मन्थे सथंस्त्रवमवनयति
 तेजसे स्वाहेत्यग्नीं हुत्वा मन्थे सथंस्त्रवमवनयति
 श्रियै स्वाहेत्यग्नीं हुत्वा मन्थे सथंस्त्रवमवनयति लक्ष्म्यै
 स्वाहेत्यग्नीं हुत्वा मन्थे सथंस्त्रवमवनयति सवित्रे
 स्वाहेत्यग्नीं हुत्वा मन्थे सथंस्त्रवमवनयति सुरस्वत्यै
 स्वाहेत्यग्नीं हुत्वा मन्थे सथंस्त्रवमवनयति विश्वेभ्यो
 देवेभ्यः स्वाहेत्यग्नीं हुत्वा मन्थे सथंस्त्रवमवनयति
 प्रजापतये स्वाहेत्यग्नीं हुत्वा मन्थे सथंस्त्रवमवनयति
 ॥ ८ ॥ अथैनमभिमृशति । अमसि ज्वलदसि
 पूर्णमसि प्रस्तब्धमस्येकसभमसि हिङ्कृतमसि हि-
 ङ्कियमाणमस्युद्गीधमस्युद्गीयमानमसि श्रावितमसि प्र-
 त्याङ्श्रावितमस्याद्द्रे सन्दीप्तमसि विभूरसि प्रभूरसि
 ज्योतिरस्यन्नमसि निधनमसि संबर्गोऽसीति ॥ ९ ॥ अथै-
 नमुद्यच्छति । आमोऽस्यामः हि ते मयि ॥ स हि राजेशा-
 नोऽधिपतिः स मा राजेशानोऽधिपतिङ्करोत्विति ॥ १० ॥
 अथैनमाचामति । 'तत्सवितुर्वरेण्यम्' ॥ 'मधुं द्याता ऽश्रुता-
 यते मधु क्षरन्ति सिन्धवः ॥ साद्धीर्नः सन्तोपधीः' ॥ भूः

स्वाहा ॥११॥ 'भृगो देवस्य धीमहि' ॥ 'मधु नक्तमुतोपसो
 मधुमत्पार्थिवः रुजः ॥ मधु द्यौरस्तु नः पिता' भुवः
 स्वाहा ॥ १२ ॥ 'धियो यो नः प्रचोदयात्' । 'मधुमात्रो
 वनस्पतिर्मधुमाँः ॥ अस्तु सूर्यः ॥ माद्वीर्गावो भवन्तु
 नः' स्वः स्वाहेति सर्वाश्च सावित्रीमन्त्राह सर्वाश्च मधु-
 मतीः सर्वाश्च व्याहृतीरहमेवेदः सर्वभूयासम्भूर्भुवः
 स्वः स्वाहेत्यन्तत आचम्य प्रक्षाल्य पाणी जघनेनाग्नि-
 म्प्राविशरः संविशति ॥ १३ ॥ प्रातरादित्यमुपतिष्ठते ।
 दिशामेकपुण्डरीकमस्यहुम्मनुष्याणामेकपुण्डरीकभूयासमि-
 ति यथेतमेत्य जघनेनाग्निमासीनो वःशञ्जपति ॥ १४ ॥
 तः हैतमुद्दालक आरुणिः । वाजसनेयाय याज्ञवल्क्याया-
 न्तेवासिन् उक्त्वोवाचापि य एनः शुष्के स्थाणौ
 निपिश्चेजायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ १५ ॥
 एतमु हैव वाजसनेयो याज्ञवल्क्यः । मधुकाय पैङ्ग्याया-
 न्तेवासिन् उक्त्वोवाचापि य एनः शुष्के स्थाणौ निपि-
 श्चेजायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ १६ ॥ एतमु
 हैव मधुकः पैङ्ग्यः । चूडाय भागवित्तयेऽन्तेवासिन् उ-
 क्त्वोवाचापि य एनः शुष्के स्थाणौ निपिश्चेजायेर-
 ञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ १७ ॥ एतमु हैव चूडो
 भागवित्तिः । जानक्य आयस्त्रुणायान्तेवासिन् उक्त्वो-
 वाचापि य एनः शुष्के स्थाणौ निपिश्चेजायेरञ्छाखाः

प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ १८ ॥ एतमु हैव ज्ञानकिराय-
 स्थूणः । सत्यकामाय जावालायान्तेवासिन् ऽउक्त्वोवाचापि
 य ऽएनः शुष्के स्थाणौ निपिञ्चेजायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः
 पलाशानीति ॥ १९ ॥ एतमु हैव सत्यकामो जावालः ।
 अन्तेवासिबभूव ऽउक्त्वोवाचापि य ऽएनः शुष्के स्थाणौ
 निपिञ्चेजायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति तमेतन्ना-
 पुत्राय वानन्तेवासिने वा व्रूयात् ॥ २० ॥ चतुरौदुम्बरो
 भवति । औदुम्बरश्चमस ऽऔदुम्बरः सुव ऽऔदुम्बर
 ऽइध्म ऽऔदुम्बर्या ऽउपमन्थर्या ॥ २१ ॥ दश ग्राम्याणि
 धार्यानि भवन्ति । व्रीहियवास्तिलमापा ऽअणुप्रियङ्गवो
 गोधूमाश्च मसूराश्च खल्लवाश्च खलुकुलाश्च तान्तसार्द्ध-
 म्पिष्ट्वा दत्त्वा मधुना घृतेनोपसिञ्चन्त्याज्यस्य जुहोति ॥ २२ ॥

नवसाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

स यावान्ह वै वाजपेयेन यजमानस्य लोको भवति
तावानस्य लोको भवति य एव विद्वानधोपहासश्चरत्या
स स्त्रीणां सुकृतं वृद्धेऽथ य इदमविद्वानधोपहास-
श्चरत्यास्य स्त्रियः सुकृतं वृक्षते ॥ ३ ॥ एतद्ध स्म वै
तद्विद्वानुद्दालक आरुणिराह । एतद्ध स्म वै तद्विद्वान्नाको
मौद्गल्य आहैतद्ध स्म वै तद्विद्वान्कुमारहारित् आह
बहुवो मर्या ब्राह्मणायना निरिन्द्रिया विसुकृतोऽस्मा-
होकात्प्रयन्ति य इदमविद्वांसोऽधोपहासश्चरन्तीति ॥४॥
बहु वा इदुध सुप्तस्य वा जाग्रतो वा रेत स्कन्दति ।
तदभिमृशेदनु वा मन्त्रयेत यन्मेऽद्य रेतः पृथिवीमस्का-
न्सीद्यदोषधीरुष्यसरद्यदुपः ॥ इदमहन्तद्रेत आददे पुन-
र्म्मामैत्विन्द्रियम्पुनस्तेज पुनर्बर्गः पुनरग्नयो धिष्ण्या यथा-
स्थानङ्गल्पन्तामित्यनामिकाहुष्टाभ्यामादायान्तरेण स्तनौ
वा भ्रुवौ वा निमृञ्ज्यात् ॥ ५ ॥ अथ यद्युदक
आत्मानम्पृञ्जयेत् । तदभिमन्त्रयेत मयि तेज इन्द्रियं
यशो द्रविणः सुकृतमिति ॥ ६ ॥ श्रीर्ह वा एषा
स्त्रीणाम् । यन्मलोद्वासास्तस्मान्मलोद्वाससं यशस्वि-
नीमभिक्रम्योपमन्त्रयेत सा चेदस्मै न दद्यात्काममेना-
मपक्कीणीयात्सा चेदस्मै नैव दद्यात्काममेनां व्यष्ट्या वा
पाणिना वोपहत्यातिक्रामेद्विन्द्रियेण ते यशसा यश
आदद इत्ययशा एव भवति ॥ ७ ॥ स यामिच्छेत् ।
कामयेत मेति तस्यामर्थंश्चिष्टाप्य सुखेन सुखः सन्धायो-
पस्थमस्याऽभिमृश्य जपेदङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादधि

जायसे ॥ स त्वमङ्गकपायोऽसि दिग्धविद्धामिव मादयेति
 ॥ ८ ॥ अथ यामिच्छेत् । न गवर्भन्दधीतेति तस्यामर्थ-
 त्रिष्टुपाप्य मुखेन मुखः, सन्धायाभिप्राणण्यापान्न्यादिन्द्रि-
 येण ते रेतसा रेतऽआददऽइत्यरेताऽएव भवति ॥ ९ ॥
 अथ यामिच्छेत् । गवर्भन्दधीतेति तस्यामर्थत्रिष्टुपाप्य
 मुखेन मुखः सन्धायापान्न्याभिप्राणण्यादिन्द्रियेण ते
 रेतसा रेतऽआदधामीति गर्भिण्येव भवति ॥ १० ॥
 अथ यस्य जायायै जारः स्यात् । तञ्चेद्विष्याद्दामपात्रेऽग्नि-
 सुपसमाधाय प्रतिलोमः शरवाहं स्तीर्त्वा तस्मिन्नेतास्तिष्ठः
 शरभृष्टीः प्रतिलोमाः सर्पिपाकवा जुहुयान्मम समिद्धेऽ-
 हौपीराशापराकाशौ तऽआददेऽसाविति नाम गृह्णाति
 मम समिद्धेऽहौपीः पुत्रपशूस्तऽआददेऽसाविति नाम
 गृह्णाति मम समिद्धेऽहौपीः प्राणापानौ तऽआददेऽसा-
 विति नाम गृह्णाति स वाऽएष निरिन्द्रियो विसुकृदस्मा-
 ल्लोकार्प्रैति युमेवंविद्ब्राह्मणः शपति तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य
 जायायाऽउपहासञ्चेदुत् ह्येवंवित्परो भवति ॥ ११ ॥
 अथ यस्य जायामार्त्तं विन्देत् । त्र्यहङ्गसे न पिवेदुहत-
 वासा नैनां वृषलो न वृषल्ल्युपहन्याच्चिराच्चान्तः
 आप्लुय व्रीहीनवघातयेत् ॥ १२ ॥ स यऽइच्छेत् । पुत्रो
 मे गौरो जायेत वेदमनुच्युवीत सर्वमायुरियादिति क्षीरौ-
 दनम्पाचयित्वा सर्पिण्मन्तमइत्रीयातामीश्वरौ जनयित्तवै
 ॥ १३ ॥ अथ यऽइच्छेत् । पुत्रो मे कपिलः पिङ्गलो

जायेत द्वौ वेदावनुवृवीत सर्वमायुरियादिति दक्षोदन-
 म्पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै
 ॥ १४ ॥ अथ य ऽइच्छेत् । पुत्रो मे श्यामो लोहिताक्षो
 जायेत त्रीन्वेदानुवृवीत सर्वमायुरियादित्युदोदनम्पा-
 चयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥ १५ ॥
 अथ य ऽइच्छेत् । दुहिता मे पण्डिता जायेत सर्वमायुरि-
 यादिति तिलोदनम्पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयाता-
 मीश्वरौ जनयितवै ॥ १६ ॥ अथ य ऽइच्छेत् । पुत्रो मे
 पण्डितो विजिगीथः समितिङ्गमः शुश्रूषितां वाचम्भापिता
 जायेत सर्वान्वेदानुवृवीत सर्वमायुरियादिति माधसोदन-
 म्पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवा
 ऽऔक्षणेन धार्षभेण वा ॥ १७ ॥ अथाभिप्रातरेव । स्थाली-
 पाकावृताज्यञ्चेष्टित्वा स्थालीपाकस्योपघातञ्जुहोत्यग्नये स्वा-
 हानुमतये स्वाहा देवाय सविञ्चे सत्यप्रसवाय स्वाहेति
 हुत्वोद्धृत्य प्राश्नाति प्राश्नयेतरस्याः प्रयच्छति प्रक्षाल्य
 पाणी ऽउदपात्रम्पूरयित्वा तेनैनान्त्रिर्वभ्युक्षत्युत्तिष्ठतो
 विश्वावसोऽश्यामिच्छ प्रफुर्व्यम् ॥ सञ्जायाम्पुत्या सहेति
 ॥ १८ ॥ अथैनामभिपद्यते । अमोऽहमस्मि सा त्वः सा
 त्वमस्यमो ऽअहम् ॥ सामाहमस्मि ऽऋक्नुयोरहमृथिवी
 त्वम् ॥ तावेहि सहरभावहै सह रेतो दधावहै पुष्टे
 पुत्राय वित्तय ऽइति ॥ १९ ॥ अथास्या ऽऊरु विहापयति ।
 विजिहीथान्यावापृथिवी ऽइति तस्यामर्थंनिष्ठाप्य मुखेन
 मुखः सन्धाय त्रिरेनामनुलोमामनुमार्ष्टि 'विष्णुर्ग्यो-

निङ्कल्पयतु स्वप्ता रूपाणि पिङ्शतु ॥ आसिञ्चतु
 प्रजापतिर्द्वाता गर्भन्दधातु ते ॥ गर्भन्धेहि सिनी-
 वालि गर्भन्धेहि पृथुष्टुके ॥ गर्भन्ते ऽअश्विनौ देवा-
 वाधत्ताम्पुष्करस्रजौ ॥ २० ॥ हिरण्ययी ऽअरुणी । याभ्या-
 न्निर्मन्थतामश्विनौ देवौ तन्ते गर्भन्दधामहे दुशमे मासि
 सुतवे' ॥ यथाग्निगर्भा पृथिवी यथा द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी ॥
 द्यायुर्दिशां स्यथा गर्भं ऽएवद्गर्भन्दधामि तेऽसाविति नाम
 गृह्णाति ॥ २० ॥ सोष्यन्तीमद्भिरब्भ्युक्षति । 'यथा द्यातः
 पुष्करिणीं समीक्षयति सर्वतः ॥ एवा ते गर्भं ऽएजतु'
 सहावैतु जरायुणा ॥ इन्द्रस्यायं व्रजः कृतः सार्गडः सप-
 रिश्रयः ॥ तमिन्द्र निर्जहि गर्भेण सावरः सहेति ॥ २१ ॥
 जातेऽग्निमुपसमाधाय । अङ्क ऽआधाय कक्षे पृपदाज्य-
 मानीय पृपदाज्यस्योपघातञ्जुहोत्यस्मिन्सहस्रम्पुण्यास-
 मेधमानः स्वे गृहे ॥ अस्योपसव्याम्माच्छैत्सीत्प्रजया च पशुभि-
 र्च स्वाहा ॥ मयि प्राणास्त्वयि मनसा जुहोमि स्वाहा ॥ २३ ॥
 यत्कर्मणात्परीरिचम् । यद्वा न्यूनमिहाकरम् ॥ अग्निष्टंस्वि-
 ष्टकृद्विद्वान्स्वष्टः सुहुतङ्करोतु स्वाहेति ॥ २४ ॥ अथास्यायु-
 ष्यङ्करोति । दक्षिणङ्कर्णमभिनिधाय वाम्वागिति त्रिरथास्य
 नामधेयङ्करोति 'वेदोऽसी'ति तदस्यैतद्ब्रह्ममेव नाम स्यादुथ
 दधि मधु घृतः सः सृज्यानन्तर्हितेन जातरूपेण प्राशयति

(१) ऋ. सं. ८. ८. ४१ । (२) ऋ. सं. ४. ४. २० ।

(३) 'सपदे इति य' 'ज' पुल्लवो । (४) शु. य. सं. २. २ ।

भूस्त्वयि दधामि भुवस्त्वयि दधामि स्वस्त्वयि दधामि
 भूर्भुवः स्वः सर्वन्त्वयि दधामीति ॥ २५ ॥ अथैनमभि-
 मृशति । अश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तु तम्भव ॥ आत्मा
 वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतमिति ॥ २६ ॥
 अथास्य मातरमभिमन्त्रयते । इडासि मैत्रावरुणी वीरे
 वीरमजीजनथाः ॥ सा त्वं वीरवती भव यास्मान्वीरवतोऽ-
 करदिति ॥ २७ ॥ अथैनमाल्त्रे प्रदाय स्तनम्प्रयच्छति ।
 'येस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूर्यो रत्नधा वसुविद्यः
 सुदत्तः ॥ येन विश्वा पुण्यसि वार्याणि सरस्वति
 तमिह धातवेऽक'रिति ॥ २८ ॥ तं वा ऽएतमाहुः । अति-
 पिता वताभूरतिपितामहो वताभूः परमाभवत काण्डाम्प्राप
 श्रिया यशसा ब्रह्मवर्चसेन य ऽएवंविदो ब्राह्मणस्य
 पुत्रो जायत ऽइति ॥ २९ ॥ अथ वदःशः । तदिदं वय-
 म्भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रो वात्सीमाण्डवीपुत्राद्वात्सी-
 माण्डवीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो गार्गीपुत्रा-
 द्गार्गीपुत्रः पाराशरीकौण्डिनीपुत्रात्पाराशरीकौण्डिनीपुत्रो
 गार्गीपुत्राद्गार्गीपुत्रो गार्गीपुत्राद्गार्गीपुत्रो वाडेयीपुत्रा-
 द्वाडेयीपुत्रो मौपिकीपुत्रान्मौपिकीपुत्रो हारिकर्णीपुत्रा-
 द्हारिकर्णीपुत्रो भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पैङ्गीपुत्रा-
 त्पैङ्गीपुत्रः शौनकीपुत्राच्छौनकीपुत्रः ॥ ३० ॥ काश्यपी-
 वालाक्यामाठरीपुत्रात् । काश्यपीवालाक्यामाठरीपुत्रः

द्वाग्भिष्णण्या ऽअभिष्णण्यादित्यादादित्यानीमानि शुक्क्ला-
नि यजूंषि द्वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते ॥ ३३ ॥

नवमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे सप्तमः प्रपाठकः ॥७॥ कण्डिकासंख्यका ॥१०१॥

इति नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

उपनिषत्नाम चतुर्दश कण्ड * समाप्तम् ॥ १४ ॥

समाप्तश्चेदं माध्यन्दिनीयं शतपथब्राह्मणम् † ।

* अस्मिन्काण्डे कण्डिकासंख्या ७९६ ।

† अत्र शतमध्याया १०० ।